ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΦΩΤΕΙΝΗ Σ. ΣΑΡΑΝΤΗ

Ν Α Υ Π Α Κ Τ Ο Σ
ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΑΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ
ΙΩΑΝΝΙΝΑ
2018

Ημερομηνία αίτησης : 16-6-2011

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. 344 / 9-11-2011

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπων

Ανδρέας Βλαχόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη

Αικατερίνη Λιάμπη, Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Βασιλική Παππά, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ . 401 / 13-12-2017

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής

Ανδρέας Βλαχόπουλος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Αικατερίνη Λιάμπη, Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Βασιλική Παππά, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ιωάννης Γ. Λώλος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας Παν/μίου Ιωαννίνων

Νικόλαος Κατσικούδης, Αναπλ. Καθηγητής του Τμήματος Πλαστικών Τεχνών και Επιστημών της Τέχνης Παν/μίου Ιωαννίνων

Παναγιώτης Βαλαβάνης, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Παν/μίου Αθηνών

Αλίκη Μουστάκα, Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας Αριστοτελείου Παν/μίου Θεσσαλονίκης

Ημερομηνία προφορικής εξέτασης 17-1-2018, Βαθμός «'Αριστα»

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα (Ν.5343/32 αρθρ. 202 παρ. 2)».

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΦΩΤΕΙΝΗ Σ. ΣΑΡΑΝΤΗ

Ν Α Υ Π Α Κ Τ Ο Σ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΑΣΤΕΩΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

2018

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος **σ. 1-3**

ΜΕΡΟΣ Α΄

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ **σ. 9-12**

Β. ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ **σ. 13-29**

Γεωλογικά – γεωγραφικά χαρακτηριστικά της ευρύτερης περιοχής

Η θέση της πόλης

Ιστορική τοπογραφία

Γ. ΑΡΧΑΙΕΣ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ **σ.31-40**

Αρχαίοι συγγραφείς

Περιηγητές (12^{ος} – 19^{ος} αι.)

Νεότερη έρευνα (19^{ος} αι – έως σήμερα)

Δ. Η ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΚΑΙ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ **σ. 41-46**

ΜΕΡΟΣ Β΄ - Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ **σ. 49-51**

Ε. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Ε.1 ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ **σ. 53-126**

Ιστορικό πλαίσιο

Αρχαιολογικά δεδομένα

Σύνοψη των δεδομένων των Προϊστορικών Χρόνων

Ε.2 ΠΡΩΙΜΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ **σ. 127-177**

Ιστορικό πλαίσιο

Αρχαιολογικά δεδομένα

Σύνοψη των δεδομένων των Πρώιμων Ιστορικών Χρόνων

ΣΤ. Η ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ ΩΣ *ΠΟΛΙΣ*: ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΕΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

ΣΤ. 1 Εισαγωγή **σ. 179-185**

ΣΤ. 2 Ιστορικό πλαίσιο **σ. 186-197**

ΣΤ. 3 Αρχαιολογικά δεδομένα **σ.198-479**

ΣΤ.3.1 ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

- ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΣΤΕΩΣ **σ. 198-377**

ΣΤ.3.1.1. Οχύρωση

ΣΤ.3.1.2. Λιμάνια

ΣΤ.3.1.3. Αγορά

ΣΤ.3.1.4. Ιερά εντός της αγοράς ή της πόλης. Τοπικές λατρείες κα γιορτές

ΣΤ.3.1.5. Ιερά αναφερόμενα από τον Παυσανία. Ασκληπιείο.

ΣΤ.3.1.6. Άλλα ιερά αναφερόμενα από τον Παυσανία

ΣΤ.3.1.7. Ιερά και λατρείες γνωστά από επιγραφές

ΣΤ.3.1.8. Θέρμες

ΣΤ.3.1.9. Άλλες λουτρικές εγκαταστάσεις

ΣΤ.3.1.10. Δρόμοι και πολεοδομικό σύστημα

ΣΤ.3.1.11. Οικίες και ιδιωτική ζωή

ΣΤ.3.1.12. Ύπαιθρος χώρα και αγροικίες

Σύνοψη των οικιστικών δεδομένων

ΣΤ.3.2 ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΙ ΤΑΦΗΣ **σ. 378-452**

ΣΤ.3.2.1. Δυτικό Νεκροταφείο

ΣΤ.3.2.2. Βορειοανατολικό νεκροταφείο

ΣΤ.3.2.3. Νοτιοανατολικό νεκροταφείο

ΣΤ.3.2.4. Άλλοι χώροι ταφής της ύστερης αρχαιότητας

ΣΤ.3.2.5. Τάφοι και ταφικά μνημεία των νεκροταφείων της

πόλης
ΣΤ.3.2.6. Ταφικά έθιμα
ΣΤ.3.2.7. Ταφικά σήματα
ΣΤ.3.2.8. Κτερίσματα των τάφων
ΣΤ.3.2.9. Ανθρωπολογικά στοιχεία
Σύνοψη των ταφικών στοιχείων
ΣΤ. 3.3 ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ **σ. 453-479**
ΣΤ. 3.3.1 Πολιτειακή και διοικητική οργάνωση
ΣΤ. 3.3.2 Οικονομία και κοινωνία
ΣΤ. 3.3.2.1 Νομίσματα και νομισματικοί θησαυροί
ΣΤ.3.3.2.2 Καλλιτεχνικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες
Ζ. ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ **σ. 481-490**

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ **σ. 491-498**
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ **σ. 499-567**
ΓΕΝΙΚΟΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΧΑΡΤΕΣ (1,2) **σ. 569-570**
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι: Κατάλογος θέσεων **σ. 571-577**
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ: Στρωματογραφικά δεδομένα από τη θέση 74 **σ. 578-584**
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ, ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ - ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΩΝ **σ. 585-590**
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ **σ. 591-620**

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η σχέση μου με τη Ναύπακτο ξεκίνησε το 1992, όταν ως έκτακτη αρχαιολόγος της ΣΤ΄ Εφορείας Αρχαιοτήτων κλήθηκα να αναλάβω τις σωστικές ανασκαφές της πόλης αντικαθιστώντας τη συνάδελφο Γεωργία Αλεξοπούλου στο διάστημα των μεταπτυχιακών της σπουδών. Η σχέση αυτή εξελίχθηκε τελικά σε σχέση ζωής με την πόλη και τους ανθρώπους της και κρατά μέχρι σήμερα. Τη σύνδεσή μου με αυτή οφείλω στον τότε Προϊστάμενό μου στη ΣΤ΄ Εφορεία Πατρών δρ. Λάζαρο Κολώνα, τον οποίο και πάντοτε θα ευχαριστώ για το γεγονός ότι μου εμπιστεύθηκε την εποπτεία της περιοχής, με ενθάρρυνε από την αρχή να τη μελετήσω περισσότερο και με ώθησε στην εκπόνηση της παρούσας διατριβής.

Το θέμα της μελέτης ειδικότερα γεννήθηκε μετά από συζητήσεις με τον καθηγητή Ανδρέα Βλαχόπουλο, ο οποίος διατηρεί και ο ίδιος δεσμούς με την Ναύπακτο. Τον ευχαριστώ θερμά για το λόγο αυτό, για την καθοδήγησή του σε όλα τα στάδια της μελέτης, καθώς και για τον ενθουσιασμό και το ζωντανό ενδιαφέρον του για τα πρόσφατα ευρήματα της πόλης και της περιοχής της. Θερμές ευχαριστίες οφείλω εξίσου στα δύο μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής της διατριβής, στην καθηγήτρια Αικατερίνη Λιάμπη, κοσμήτορα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, και την επίκουρη καθηγήτρια Βασιλική Παππά, για τις χρήσιμες υποδείξεις τους και την κάθε βοήθειά τους κατά τη διάρκεια της μελέτης. Οι προσεκτικές και καίριες παρατηρήσεις όλων των μελών της επιτροπής συνέβαλαν πολλαπλά σε θέματα δομής της μελέτης, στη λεπτομερή βιβλιογραφική και λεκτική τεκμηρίωση των επιμέρους ενοτήτων, αλλά και στη γενικότερη επιμέλεια του κειμένου.

Η μελέτη αυτή δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την συνεργασία και σύμπνοια του Αρχαιολογικού Κλιμακίου της πρώην Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων (ΣΤ΄ και ΛΣΤ΄ΕΠΚΑ) - σήμερα Εφορείας Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος, σε όλη την εικοσιπενταετία που έχουμε διανύσει μέχρι σήμερα μαζί: των παλαιότερων μελών του Σωτήρη Κατσώνη και Κώστα Καραπαπά, των ακούραστων τεχνιτών ανασκαφής Κωνσταντίνου Τσαρούχη και Ηρακλή Πασσαπόρτη, που απαρτίζουν μέχρι σήμερα το ολιγομελές πλέον ανασκαφικό συνεργείο, όπως και των πρόωρα χαμένων Γιάννη

Καρανίκα και Γιάννη Τυροπάνη. Ιδιαίτερα αισθάνομαι την ανάγκη να αναφερθώ στον τελευταίο, με τον οποίο συνεργαστήκαμε όλα τα χρόνια έως τον πρόωρο θάνατό του το 2013. Υπήρξε εξαιρετικός άνθρωπος, ακούραστος και άξιος τεχνίτης ανασκαφών και στην ιδιαίτερη προσοχή που επιδείκνυε στην ανασκαφή, οφείλονται πολλές πολύτιμες παρατηρήσεις.

Μεγάλο μέρος αυτής της μελέτης οφείλεται στον στενό συνεργάτη και φίλο, αρχαιοφύλακα Ναυπακτίας Γιώργο Λαγαρό, με τον οποίο, εκτός από την κοινή μας επαγγελματική και προσωπική πορεία όλα αυτά τα χρόνια, έχουμε περάσει αναρίθμητες ώρες περπατώντας, φωτογραφίζοντας, περιοδεύοντας σε όλη την περιοχή, αλλά και συζητώντας τα αρχαιολογικά της Ναυπάκτου και της Ναυπακτίας. Στο πραγματικό ενδιαφέρον και το μεράκι του γι΄ αυτή τη δουλειά και στην προηγούμενη πολύχρονη εμπειρία του ως εξαιρετικού τεχνίτη ανασκαφών οφείλονται πολλές ανακαλύψεις. Χωρίς την πάντα πρόθυμη βοήθειά του σε κάθε επίπεδο, στο πεδίο και στην οργάνωση του υλικού στην Αρχαιολογική Συλλογή, δεν θα μπορούσα να έχω φέρει εις πέρας το σύνολο της μελέτης με τη μορφή που παρουσιάζεται σήμερα.

Τα υπόλοιπα μέλη του αρχαιολογικού Κλιμακίου έχουν επίσης συμβάλλει ο καθένας, σύμφωνα με το αντικείμενό του στη διαχείριση του υλικού της διατριβής: η αρχαιοφύλακας Γιώτα Δανιά στην απογραφή και αποτελεσματική οργάνωση των ευρημάτων της Αρχαιολογικής Συλλογής Ναυπάκτου, σε συνεργασία με την τεχνίτρια ανασκαφών Ρούλα Ζησιμοπούλου, η οποία έχει επωμιστεί μέχρι σήμερα επάξια το ρόλο αυτό με μεγάλη προσοχή και ενδιαφέρον, όπως επίσης και η συντηρήτρια Βούλα Πολονύφη, στην οποία οφείλεται η συντήρηση του μεγαλύτερου μέρους του παρουσιαζόμενου ανασκαφικού υλικού των πολυετών ανασκαφών.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στις Προϊστάμενες της ΛΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων και της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος Μ. Σταυροπούλου-Γάτση και δρ. Ολ. Βικάτου για την κάθε βοήθειά τους και την παροχή διευκολύνσεων κατά τη διάρκεια της μελέτης. Ιδιαίτερα νιώθω υποχρεωμένη να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στην δρ. Γ. Αλεξοπούλου για την πάντα πρόθυμη βοήθειά της στην ταύτιση και χρονολόγηση των νομισμάτων, όπως και για την άδεια εξέτασης προϊστορικού ανασκαφικού υλικού από ανασκαφές της στην πόλη, καθώς επίσης και τον δρ. Α. Ματθαίου για την βοήθειά του

σε θέματα που αφορούν στην ταύτιση και χρονολόγηση άγνωστων, πρόσφατα εντοπισμένων, επιγραφών.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω επίσης θερμά: τη δρ. Ερ. Κόλια για την άδεια μελέτης και παρουσίασης υλικού της ανασκαφής της στο οικόπεδο Αυλωνίτη, το δρ. Κ. Φίλη για τη βοήθειά του σε θέματα χρονολόγησης αμφορέων, τη συνάδελφο αρχαιολόγο Β. Στάικου για τη βοήθειά της σε σωστικές ανασκαφές στην πόλη, τον τοπογράφο της Εφορείας Αιτωλοακαρνανίας & Λευκάδος Γ. Λώλο για τη σημαντική συμβολή του σε χάρτες και τοπογραφικά δεδομένα, τη σχεδιάστρια Θ. Κιφοκέρη για την πολύτιμη βοήθειά της στην ένταξη ανασκαφικών δεδομένων στο σύγχρονο ρυμοτομικό της πόλης και την κατάρτιση επί μέρους τοπογραφικών σχεδίων, τις σχεδιάστριες Μ. Ιωαννίδου, Φ. Μπαλάφα και Ευ. Πολιτοπούλου για τη σχεδίαση ανασκαφικών ευρημάτων, τη συντηρήτρια Β. Νικολοβιένη για συμπληρωματικές συντηρήσεις πρόσφατου νομισματικού υλικού, την αρχαιολόγο Κ. Κανελλοπούλου για την άριστη συνεργασία σε θέματα πρόσφατων καταγραφών, την αρχαιολόγο Ά. Καραθανάση για τη βοήθειά της σε σωστικές ανασκαφές των τελευταίων ετών, καθώς και την αρχιτέκτονα μηχανικό Αρ. Αλεξάκη για τη συμβολή της στη βελτίωση τοπογραφικών - ανασκαφικών σχεδίων. Η συντήρηση των προϊστορικών ευρημάτων του οικοπέδου Ζαρμακούπη (θέση 1) οφείλεται στους συντηρητές Χρ. Μέμο και Δ. Σταυρόπουλο. Μέρος των σχεδίων ευρημάτων, όπως και η καλλιτεχνική απόδοση σχεδίων της ανασκαφής του προϊστορικού τύμβου ανήκουν στην αρχιτέκτονα Αντ. Κέστου, την οποία ευχαριστώ επίσης θερμά για τη βοήθειά της.

Σε θέματα τεκμηρίωσης της μελέτης έχουν συμβάλλει με διάφορους τρόπους η δρ. Αν. Γκαδόλου, οι καθηγητές D. Blackman και J. Hale τους οποίους θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω, όπως επίσης και τον καθηγητή του Γεωλογικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Πατρών Γ. Ηλιόπουλο για την άψογη και γόνιμη συνεργασία στη μελέτη του οστεολογικού υλικού των ανασκαφών.

Τις θερμότερες ευχαριστίες μου θα ήθελα να αφήσω για το τέλος για την οικογένειά μου, το σύζυγό μου Δημήτρη και την κόρη μου Φανή, για την ψυχολογική υποστήριξη, τη συμπαράσταση και τη μεγάλη υπομονή τους κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διατριβής αυτής, στους οποίους και θα ήθελα να την αφιερώσω.

"Η επιφάνεια … είναι σαν ένα παλίμψηστο, ένα έγγραφο
που έχει γραφτεί και ξανασβηστεί ξανά και ξανά.
'Εργο του αρχαιολόγου πεδίου είναι να το αποκρυπτογραφήσει.
Τα χαρακτηριστικά του είναι φυσικά οι δρόμοι και τα όρια των χωραφιών,
τα δάση, τα αγροκτήματα και άλλες κατοικίες,
όπως και όλα τα άλλα αποτελέσματα του ανθρώπινου μόχθου.
Αυτά αποτελούν τα γράμματα και τις λέξεις που είναι χαραγμένα στο έδαφος.
Δεν είναι όμως εύκολο να τα διαβάσει κανείς,
γιατί ενώ μια περγαμηνή σπάνια σβηνόταν περισσότερες από μία – δύο φορές,
η γη αντίθετα έχει υποστεί συνεχή αλλαγή στο πέρασμα των αιώνων»
.

O.G.S. Crawford 1953. *Archaeology in the field*, London, 51-52.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η πόλη της Ναυπάκτου κατέχει θέση στον κεντρικό κορμό του ελλαδικού χώρου, στο δυτικό τμήμα της Στερεάς Ελλάδας και ειδικότερα στο νοτιοανατολικό άκρο της Περιφερειακής Ενότητας Αιτωλοακαρνανίας. Στην αρχαιότητα, και ιδίως έως τους κλασικούς χρόνους, ανήκε στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου, και ειδικότερα σε μία περιοχή κατά μεγάλο μέρος άγνωστη, η οποία θεωρούνταν ως κατοικημένη από «ημι-βάρβαρους» ή «οπισθοδρομικούς» πληθυσμούς, όπως οι Αιτωλοί και οι δυτικοί Λοκροί[1]. Ο Woodhouse, με βάση το γεγονός ότι ο Παυσανίας διακόπτει την «Περιήγησή» του στη Ναύπακτο, πρότεινε ως πιθανό ότι η πόλη αποτελούσε ένα δυτικό όριο της «πολιτισμένης Ελλάδας», τουλάχιστον κατά την εποχή του περιηγητή[2].

Γεωγραφικοί παράγοντες συνέβαλαν στη μερική απομόνωση της ευρύτερης αυτής περιοχής του ελληνικού χώρου, η οποία παρέμενε κατά ένα μεγάλο μέρος άγνωστη σε άλλα ελληνικά φύλα, αλλά και στους αρχαίους συγγραφείς. Παρόλα αυτά ο ευρύτερος χώρος της μετέπειτα πόλης εμφανίζεται από νωρίς στο προσκήνιο με αφορμή τη «Δωρική Κάθοδο» και τη ναυπήγηση των πλοίων για την επιχείρηση αυτή, γεγονός που εκτός άλλων υποδηλώνει το ναυτικό χαρακτήρα της εγκατάστασης, που συνδέεται άμεσα με τη γενική ιστορική εξέλιξή της και την αρχαία ονομασία της[3].

---

[1] Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Θουκυδίδη (Θουκ. Ι, 5): «*καὶ μέχρι τοῦδε πολλὰ τῆς Ἑλλάδος τῷ παλαιῷ τρόπῳ νέμεται περί τε Λοκροὺς τοὺς Ὀζόλας καὶ Αἰτωλοὺς καὶ Ἀκαρνᾶνας καὶ τὴν ταύτῃ ἤπειρον. τό τε σιδηροφορεῖσθαι τούτοις τοῖς ἠπειρώταις ἀπὸ τῆς παλαιᾶς λῃστείας ἐμμεμένηκεν*». Για τις αναφορές στις πηγές και τη γενικότερη εικόνα που αφορά στους Αιτωλούς βλ. την εκτενή ανάλυση της Antonetti (1990, 40, και μέρος πρώτο, κεφάλαια Ι-ΙΙΙ). Καταλήγει ότι η «βαρβαρότητα» των Αιτωλών ήταν νεότερο δημιούργημα που βασίστηκε σε συγκεκριμένες πηγές, ενώ αντίθετα σε όλη την αρχαϊκή περίοδο και έως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. υπήρχε εντελώς διαφορετική εικόνα για τους Αιτωλούς, οι οποίοι μοιράζονταν τις ίδιες ιστορικές και θρησκευτικές παραδόσεις με τους υπόλοιπους Έλληνες. Οι Αιτωλοί ειδικότερα είχαν τη φήμη ότι ήταν φύλο που επιδιδόταν σε ληστρικές και πειρατικές επιδρομές, η οποία ήταν υπερβολική και ως ένα βαθμό αποτέλεσμα προκατάληψης ορισμένων αρχαίων συγγραφέων, όπως ο Πολύβιος. Βλ. σχετικά Funke 1987a, 313-317. Bakhuizen 1987, 185. Grainger 1995, 341. Παπαποστόλου 2014α, 32-37.

[2] Woodhouse 1897, 311.

[3] Η ονομασία της πόλης, την οποία διατηρεί και σήμερα, προέρχεται από σύνθεση των λέξεων *ναῦς* και *πήγνυμι*. Βλ. αναλυτικά παρακάτω, στο κεφάλαιο Ε.1. Επίσης Trowbridge, Oldfather 1933, 1979 κ.ε.

Η Ναύπακτος έχει απασχολήσει πολλούς σύγχρονους ιστορικούς ως επίκεντρο γεγονότων με ευρύτερη σημασία, τα οποία δυστυχώς παραδίδονται από τους αρχαίους συγγραφείς εντελώς συνοπτικά, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται πολλά ερωτηματικά. Παρατηρείται γενικά ένα κενό σύνθεσης και ερμηνείας των ιστορικών δεδομένων με βάση τα αποτελέσματα των αρχαιολογικών ερευνών, καθώς, είτε οι ιστορικές μελέτες είναι κυρίως βασισμένες στα αρχαία κείμενα και αγνοούν τα αρχαιολογικά δεδομένα, που είναι άλλωστε παρουσιασμένα κυρίως σε προκαταρκτικές αναφορές, είτε οι αρχαιολογικές μελέτες περιορίζονται κυρίως στην παρουσίαση των ανασκαφικών στοιχείων, χωρίς σαφή ή αποτελεσματική ένταξη στο ιστορικό πλαίσιο.

Η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή της πόλης υπήρξε στο παρελθόν πολύ περιορισμένη, πιθανώς γιατί δεν υποσχόταν εντυπωσιακά ευρήματα, αφού λόγω της συνεχούς μεταγενέστερης κατοίκησης δεν φαινόταν, πλην της οχύρωσης, να διατηρεί σημαντικά αρχαία ίχνη. Η «συστηματική» της διερεύνηση την τελευταία τριακονταετία προσφέρει πλέον ικανοποιητικό υλικό, το οποίο μπορεί να οδηγήσει σε μία συνθετική παρουσίαση της αρχαίας τοπογραφίας και της ιστορικής εξέλιξης της πόλης. Σε αυτό αντιπροσωπεύονται, αν και άνισα, σχεδόν όλες οι χρονολογικές φάσεις, ακόμη και όσες θεωρούνταν έως πρότινος άγνωστες. Το αρχαιολογικό αυτό υλικό υπόκειται σε δύο κύριους περιορισμούς: κατά πρώτον ότι ως ένας χώρος που κατοικήθηκε διαρκώς από την αρχαιότητα έως σήμερα, πολλά κομμάτια της ιστορίας και του υλικού πολιτισμού της πόλης είναι πιθανώς για πάντα χαμένα, και κατά δεύτερο λόγο ότι αφορά, σχεδόν αποκλειστικά, σε αποτελέσματα σωστικών και όχι συστηματικών ανασκαφών, με τα κενά και τις ελλείψεις έρευνας και διεπιστημονικών προσεγγίσεων που συνεπάγεται το γεγονός αυτό.

Σύμφωνα με τα παραπάνω στην παρούσα μελέτη επιδιώκεται η σύνθεση των μέχρι σήμερα γνωστών αρχαιολογικών δεδομένων που αφορούν στις αρχαίες φάσεις της πόλης, με την ενσωμάτωση των σημαντικότερων πρόσφατων αδημοσίευτων ανασκαφικών στοιχείων, και την ένταξή τους στο ιστορικό πλαίσιο. Πιο συγκεκριμένα, επιχειρείται μία συνολική παρουσίαση των αρχαιολογικών στοιχείων, σε μία προσπάθεια να παρουσιαστούν τα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού της αρχαίας Ναυπάκτου σε σχέση με την κοινωνία που τα δημιούργησε και να ερμηνευτούν ιστορικά.

Στόχοι της μελέτης ειδικότερα είναι:

- Η συνολική παρουσίαση των τοπογραφικών και αρχαιολογικών δεδομένων και η αποτύπωση των χωρικών δεδομένων με τρόπο ώστε να μπορούν μελλοντικά να αξιοποιηθούν μέσα από σύγχρονες εφαρμογές (π.χ. G.I.S).
- Ο προσδιορισμός της έκτασης της πόλης και του χαρακτήρα του λιμανιού της κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας.
- Η μελέτη της ιστορικής και πολιτιστικής συνέχειάς της από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ύστερη αρχαιότητα, σε σχέση με τις μετακινήσεις και τις αλλαγές κυριάρχων και πληθυσμών, καθώς και η ανίχνευση μακροπρόθεσμων τάσεων στην ιστορική εξέλιξή της.
- Η μελέτη του αρχαίου φυσικού και γεωγραφικού περιβάλλοντός της και η ανάλυση και ερμηνεία των χαρακτηριστικών του τοπίου ως μέσου αλληλεπίδρασης στην πολιτιστική και οικονομική εξέλιξη, με βάση τις αρχές της Αρχαιολογίας του Τοπίου, αλλά και την παραδοσιακή Ιστορική Γεωγραφία.
- Η μελέτη της θέσης της πόλης στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο.
- Η προσπάθεια ερμηνείας των αιτίων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτιστικών αλλαγών ή καταστροφών της.

Δομή της μελέτης

Η μελέτη που ακολουθεί διαρθρώνεται σε δύο μέρη και σε επτά συνολικά κεφάλαια. Το πρώτο μέρος αφορά στα γνωστά μέχρι σήμερα δεδομένα για τη Ναύπακτο. Μετά την παρούσα εισαγωγή το κεφάλαιο Β ασχολείται με το στενό και ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο της πόλης και την περιγραφή των κυριότερων φυσικών και γεωλογικών χαρακτηριστικών. Στο τρίτο κεφάλαιο (κεφάλαιο Γ) γίνεται αναφορά στις τοπογραφικές πληροφορίες που έχουν διασώσει για την πόλη αρχαίες και νεότερες πηγές, όπως αρχαίοι συγγραφείς, περιηγητές, νεότεροι γεωγράφοι και ερευνητές, ενώ στο κεφάλαιο Δ συνοψίζεται η ιστορία της ανασκαφικής έρευνας στο χώρο της πόλης και η αντίστοιχη βιβλιογραφία.

Στο δεύτερο μέρος της διατριβής αναπτύσσεται η κυρίως μελέτη, που αφορά στη διαχρονική εξέλιξη του οικισμού της Ναυπάκτου σύμφωνα και με τα πλέον πρόσφατα ανασκαφικά δεδομένα, από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ύστερη αρχαιότητα, δηλαδή τη μεταβατική περίοδο από την κλασική αρχαιότητα προς

τον μεσαίωνα, η οποία αφορά στους ύστερους ρωμαϊκούς και πρωτοβυζαντινούς χρόνους της πόλης (4ος -7ος αι. μ.Χ.)[4]. Η σκιαγράφηση του ιστορικού πλαισίου με βάση τις διαθέσιμες αρχαίες πηγές, κυρίως την αρχαία ελληνική γραμματεία και τα επιγραφικά κείμενα, παρακολουθεί την διάρθρωση στις επιμέρους ενότητες.

Το δεύτερο μέρος διαρθρώνεται ως εξής: στο κεφάλαιο Ε αναλύονται τα δεδομένα των προϊστορικών (Ε.1) και πρώιμων ιστορικών Χρόνων (Ε.2). Στο Κεφάλαιο ΣΤ εξετάζεται η Ναύπακτος ως συγκροτημένη *πόλις,* από την πλευρά της πολεοδομικής οργάνωσης, της διάταξης των νεκροταφείων και γενικότερα των χώρων ταφής, καθώς και από την πλευρά της πολιτικής, κοινωνικής οργάνωσης και της οικονομίας. Τέλος, στο καταληκτικό κεφάλαιο (κεφάλαιο Ζ) επιχειρείται η σύνοψη όλων των παραπάνω, σε σχέση και με τους προαναφερθέντες στόχους της μελέτης.

[4] Για τον ορισμό και τα χρονολογικά όρια της ύστερης αρχαιότητας δεν υπάρχει γενική συμφωνία και μάλιστα για όλο τον ευρωπαϊκό κόσμο. Ως κατώτερο προτεινόμενο όριο θεωρείται το 284 π.Χ. (αρχή αυτοκρατορίας Διοκλητιανού), ενώ ως ανώτερο η αναδιοργάνωση του βυζαντινού κράτους από τον Ηράκλειο και το τέλος της βασιλείας του (641 π.Χ.), αν και έχουν προταθεί και ενδιάμεσα ορόσημα ως όρια. Πρόκειται γενικά για την περίοδο παρακμής του ρωμαϊκού κράτους και της μετεξέλιξής του σε βυζαντινή αυτοκρατορία, μέσα από πολιτικούς, οικονομικούς, κοινωνικούς και θρησκευτικούς μετασχηματισμούς, με κυρίαρχη τη σύγκρουση παγανισμού και χριστιανισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η Ναύπακτος αποτελεί σήμερα την διοικητική έδρα του Δήμου Ναυπακτίας. Σύμφωνα με την τελευταία απογραφή πληθυσμού η πόλη αριθμεί λιγότερους από 20.000 κατοίκους και καταλαμβάνει μία περιοχή 17.482 χλμ^2. Η αρχαία Ναύπακτος, εκτεινόταν στη βόρεια ακτή του Κορινθιακού κόλπου, σε θέση που ταυτίζεται περίπου με αυτή της σύγχρονης πόλης, η οποία παρείχε έναν αριθμό σημαντικών τοπογραφικών πλεονεκτημάτων και φυσικών χαρακτηριστικών που είχαν εκτιμηθεί ήδη από την αρχαιότητα και αποτέλεσαν διαχρονικά κριτήρια επιλογής της ως χώρου εγκατάστασης. Τα σημαντικότερα από αυτά αποτέλεσαν η παράλια θέση της, σε γεωγραφικό σημείο που εξασφάλιζε τον έλεγχο της ναυσιπλοΐας του Κορινθιακού κόλπου και οι προσφερόμενες δυνατότητες ελλιμενισμού. Το πολεμικό λιμάνι της φαίνεται ότι ήδη από τα κλασικά χρόνια είχε τα χαρακτηριστικά «κλειστού» λιμένα, αποτελώντας μάλιστα ένα από τα καλύτερα παραδείγματα αυτού του τύπου[5], ενώ τον 3^ο αι. π.Χ. μπορεί να αποτέλεσε ορμητήριο πειρατών[6], όπως άλλωστε συνέβη και σε πολύ μεταγενέστερα χρόνια. Ως λιμάνι που κατείχε κεντρική θέση σε αυτή την πλευρά του Κορινθιακού, θα αποτέλεσε οπωσδήποτε εστιακό σημείο για την εισροή και διακίνηση αγαθών, ανθρώπων και ιδεών.

Παράλληλα με τη στρατηγική της θέση οι άφθονες φυσικές πηγές νερού, τα προσφερόμενα για κατοίκηση και προστασία φυσικά υψώματα σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα, η άμεση γειτνίαση με καλλιεργήσιμες πεδινές εκτάσεις και η δυνατότητα επικοινωνίας μέσω χερσαίων και θαλάσσιων δρόμων, ήταν παράγοντες που διαδραμάτισαν σε ένα δεύτερο επίπεδο σημαντικό ρόλο κατά τη διάρκεια της ιστορίας της και διαμόρφωσαν χαρακτηριστικά τη φυσιογνωμία της[7]. Στα ιστορικά πλέον χρόνια η Ναύπακτος εμφανίζεται ως μία σχετικά μικρή πόλη, με εμπορική και καλλιτεχνική δραστηριότητα και παράλληλα ένα ισχυρό σημείο ελέγχου, το οποίο

[5] Lehman-Hartleben 1923, 65-66, 70.
[6] Bakhuizen 1996, 224-225.
[7] Βλ. σχετικά Leake 1835, II, 608. Για τα πλεονεκτήματα της πόλης τα οποία την καθιστούσαν πολύτιμο απόκτημα και από τους Αιτωλούς βλ. σχετικά και Grainger 1995, 316.

εποφθαλμιούσαν πολλές δυνάμεις της εποχής, κυρίως δε μάλιστα οι Αιτωλοί, οι οποίοι κατάφεραν να την αποκτήσουν σχετικά αργά[8].

Γεωλογικά – γεωγραφικά χαρακτηριστικά της ευρύτερης περιοχής **(εικ. 1-2)**

Από γεωλογική άποψη η περιοχή της Ναυπάκτου και ο ευρύτερος χώρος γύρω από αυτή χαρακτηρίζεται από πολυμορφία. Αποτελείται από πρόσφατους έως σύγχρονους σχηματισμούς, προσχώσεις, υλικά του αλλουβιακού μανδύα, ποτάμιες αποθέσεις, κώνους κορημάτων και πλευρικά κορήματα[9]. Η περιοχή της πόλης εκτείνεται ανάμεσα στην Ζώνη Ωλονού - Πίνδου και τη Ζώνη Γάβροβου - Τριπόλεως, όπου η δεύτερη επωθείται από την πρώτη με μία χαρακτηριστική γραμμή Β / ΒΔ – Ν / ΝΑ διεύθυνσης που περνά και από τη Ναύπακτο. Η Ζώνη Ωλονού - Πίνδου απαντάται στο ανατολικό τμήμα της Αιτωλοακαρνανίας και αποτελείται κυρίως από πλακώδεις ασβεστόλιθους, κερατόλιθους και φλύσχη. Η ζώνη Γάβροβου, γνωστή και ως «αιτωλική ταινία φλύσχη», εμφανίζεται δυτικά της ενότητας Πίνδου και αποτελείται κυρίως από φλύσχη, με παρεμβολές νηριτικών ασβεστόλιθων, και έχει σαν κύριο χαρακτηριστικό της την εύκολη διάβρωση.

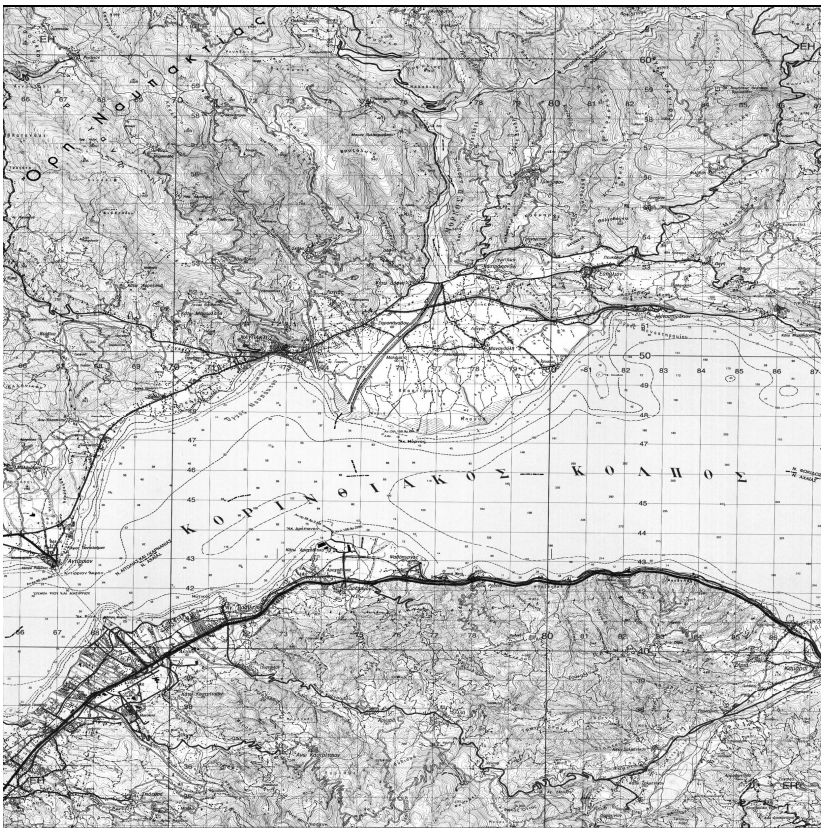
Στα κύρια γεωλογικά χαρακτηριστικά της περιοχής της Ναυπάκτου ανήκει η έντονη σεισμικότητά της, που οφείλεται σε πολυάριθμα ενεργά ρήγματα. Από τους μεγαλύτερους γνωστούς σεισμούς που έπληξαν την ευρύτερη περιοχή στην αρχαιότητα ήταν οι σεισμοί του 426 π.Χ., του 373 π.Χ., του 180 π.Χ. και του 551 μ.Χ., οι οποίοι είχαν ως επίκεντρο τον Κορινθιακό κόλπο και ήταν πολύ καταστροφικοί[10]. Ένα ακόμη γεωλογικό χαρακτηριστικό αποτελούν οι συχνές κατολισθήσεις, που απαντούν ιδιαίτερα στους σχηματισμούς του φλύσχη, τα νεογενή ιζήματα και τις χαλαρές τεταρτογενείς αποθέσεις.

---

[8] Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Bakhuizen (1996, 230, υποσημ. 52) πριν το δεύτερο μισό του 4ου αι. π.Χ. η Ναύπακτος αποτελούσε πάντοτε ένα «αγκάθι» για τους Αιτωλούς. Αντίθετα η απόκτησή της μετά το 338 π.Χ. θεωρείται από πολλούς ιστορικούς ότι συνέβαλε αποφασιστικά στην αύξηση της δύναμης των Αιτωλών και αποτέλεσε ορόσημο για την τεράστια μετέπειτα ανάπτυξή τους.

[9] Για τα γεωλογικά χαρακτηριστικά της περιοχής βλ. κυρίως Philippson, Kirsten 1958, 299-343. Των ίδιων 1959, 68-69. Wardle 1972, 18-19. Deylius 1987, 33-38. Antonetti 1990, 18-19. Καρφάκης κ.ά 1992-1993, 807-827. Μαριολάκος κ.ά 2001, 1835-1842, καθώς και τους γεωλογικούς χάρτες του ΙΓΜΕ, κλίμακας 1:50.000 – φύλλα Ναύπακτος, Κλεπά και Ευηνοχώρι.

[10] Oldfather 1926, 1150-1151. Liritzis et al. 1983, 200-201. Καρφάκης κ.ά. 1992-1993, 811.

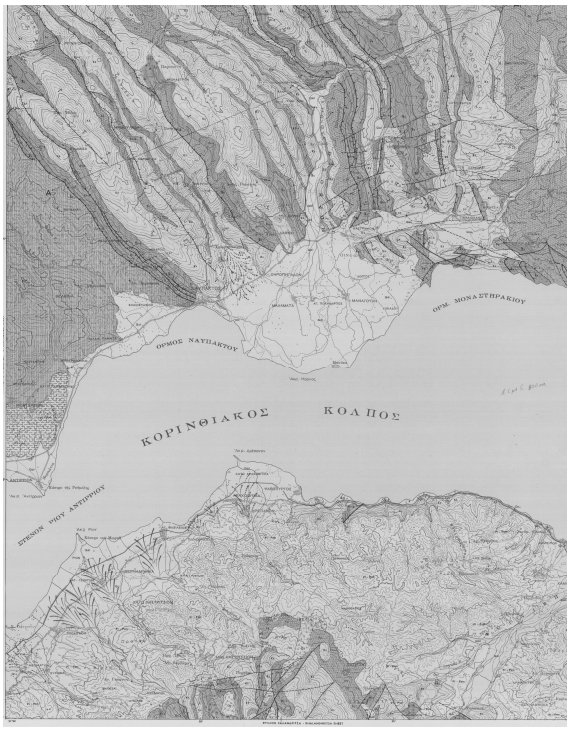
Εικ. 1. Χάρτης Γ.Υ.Σ., κλίμακα 1:50.000, φύλλο Ναύπακτος

Η πόλη της Ναυπάκτου εκτείνεται στους νότιους πρόποδες του όρους Ριγάνι (υψ. 1475 μ.), ενός γενικά γυμνού ασβεστολιθικού όγκου, που ορθώνεται αμέσως στα βόρειά της αφήνοντας ελεύθερη μόνο μία στενή πεδινή έκταση ως τη θάλασσα. Το Ριγάνι έχει διεύθυνση ΒΔ-ΝΑ και οι δυτικές του κλιτύες είναι ιδιαίτερα απόκρημνες. Ανήκει στις τελευταίες απολήξεις της οροσειράς της Πίνδου, που έχει δημιουργηθεί από την αλπική ορογένεση, ενώ είναι το νοτιότερο των ορέων που είναι γνωστά ως Όρη Ναυπακτίας και αποτελούνται από πολυάριθμες επιμέρους κορυφές με μέσο υψόμετρο περίπου 1.600 μ[11]. Η ονομασία του όρους ενδεχομένως να σχετίζεται με το φυτό ρίγανη και να ανάγεται στην αρχαιότητα, όπως είχε επισημάνει ο Leake, αν και δεν υπάρχει καμία αρχαία μαρτυρία γι΄ αυτό[12]. Ανάμεσα στους πρόποδες του Ριγανίου και τη θάλασσα μεσολαβούν μερικά χαμηλά λοφώδη εξάρ-

[11] Τα όρη της Ναυπακτίας αποτελούν φυσική συνέχεια του Τυμφρηστού και της Πίνδου. Οι σημαντικότερες από αυτές τις κορυφές είναι το Προβούνι (υψ. 1575), ο Κοκκινιάς (υψ.1600), η Οξυά (υψ.1621), το Αρδίνι (υψ.1703), η Παπαδιά (υψ.1714), το Τρίκοβο (υψ.1736) και το Τσεκούρι (υψ.1736), ο Καρδαράς (υψ. 1495 μ.), το Αλωνάκι (υψ.1709) και το Ξηροβούνι (υψ.1575).

[12] Leake, 1835, II, 607. Oldfather 1926, 1149. Trowbridge, Olfather 1933, 1981. Αντίθετα ο Dodwell (1819, 128-129) υπέθεσε ότι ταυτιζόταν με το αρχαίο όρος Κόραξ.

ματα ως φυσικές απολήξεις του, από τα οποία το ψηλότερο είναι ο λόφος του Προφήτη Ηλία (υψ. 201 μ.), όπου έχει κτιστεί η ακρόπολη του μεσαιωνικού κάστρου, και ακολουθούν ο λόφος του Δασυλλίου, αμέσως δυτικά του, και χαμηλότερα στα νοτιοδυτικά η Αετοράχη. Στο βορειοανατολικό αντίστοιχα τμήμα της πόλης εκτείνονται με σειρά από δυτικά προς τα ανατολικά ο λόφος της Δεξαμενής, το Τσουκάρι και ο λόφος του Αγ. Γεωργίου.

Εικ. 2. Γεωλογικός χάρτης της Ελλάδος, Ι.Γ.Μ.Ε., κλίμακα 1:50.000, φύλλο Ναύπακτος

Πρόκειται γενικά για περιοχή με πλούσιες φυσικές πηγές νερού και αξιόλογο υδρογραφικό δίκτυο. Η σημαντικότερη είναι αυτή του Κεφαλόβρυσου, στο ανατολικό τμήμα της πόλης, άλλοτε πλούσια πηγή, η οποία σχηματίζεται στα όρια του πλακοειδούς ασβεστόλιθου και του υποκείμενου ερυθρού κερατόλιθου[13]. Οι φυσικές πηγές έχουν διαμορφώσει αντίστοιχα και το φυσικό τοπίο, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι την εποχή που την επισκέφτηκε ο Εβλιά Τσελεμπή το 17^{ο} αι., αναφέρεται

[13] Philippson, Kirsten 1958, 320.

ότι υπήρχαν 245 πηγές που ανάβλυζαν από τους βράχους μέσα στην πόλη[14]. Ανάμεσά τους οι πηγές που καταλήγουν στις δύο παραλίες Γρίμποβο και Ψανή θεωρείται ότι έχουν ιαματικές ιδιότητες, καθώς περιέχουν θείο.

Η περιοχή της πόλης οριοθετείται από δύο πεδιάδες στα δυτικά και ανατολικά της, οι οποίες είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος τους προσχωσιγενείς, με σύσταση ιλυοαργιλώδη που οφείλεται στις αλλουβιακές αποθέσεις των ρεμάτων, χειμάρρων και ποταμών της περιοχής. Η δυτική πεδιάδα είναι στενή, με πλάτος μόλις 1.600 περίπου μέτρων κοντά στην πόλη και μέγιστο πλάτος περίπου 6,5 χλμ. Παρουσιάζει το μεγαλύτερο πλάτος της στην περιοχή της Παλαιοπαναγιάς και ουσιαστικά εκτείνεται συνεχής ως το Αντίρριο και το όρος Κλόκοβα (αρχ. Ταφιασσός) όπου διευρύνεται σημαντικά. Στα βόρεια ορίζεται από χαμηλές λοφοσειρές αμμολιθικών σχηματισμών, ενώ κατά διαστήματα διακόπτεται από διάφορα ρέματα και χείμαρρους. Από αυτά πλησιέστερα προς την πόλη βρίσκεται το ρέμα Λαγκαδούλα, το οποίο φαίνεται ότι τουλάχιστον κατά τους ιστορικούς χρόνους αποτελούσε φυσικό όριό της, καθώς από την περιοχή αυτή ξεκινούσε το δυτικό αρχαίο νεκροταφείο. Ακολουθεί δυτικότερα ο χείμαρρος Βαρειά[15], που ρέει στην περιοχή της Παλαιοπαναγιάς, το Πλατανόρεμα (Κάκαβος[16]), στην περιοχή του Πλατανίτη Αντιρρίου και ακόμη δυτικότερα, στην περιοχή αμέσως πριν το Αντίρριο, το ρέμα της Νερομάννας.

Η δυτική πεδιάδα διακρίνεται ως εύφορη, αλλά λεπτή γη, καταλληλότερη για την καλλιέργεια δημητριακών, οπωροφόρων, χόρτου και τριφυλλιού. Κατά τον 19^{ο} αι. αναφέρεται ότι ήταν σε μεγάλη έκταση καλλιεργημένη με ελαιόδενδρα, αμπέλια και καλαμπόκι[17], ενώ στα πρόσφατα χρόνια κυριαρχούσε η αμπελοκαλλιέργεια και η σταφιδοκαλλιέργεια, έναντι της ελαιοκαλλιέργειας που αντίθετα ήταν περιορισμένη[18]. Κατά τον Woodhouse[19] στην πεδινή αυτή πλευρά της πόλης, η οποία βέβαια στην αρχαιότητα θα πρέπει να ανήκε κατά το μεγαλύτερο μέρος της

[14] Γιαννοπούλος 1969, Β, 177-179. Ο περιηγητής αναφέρει ότι τα περισσότερα σπίτια είχαν τρεχούμενα νερά από φυσικές πηγές, εκτός από τα σπίτια του άνω φρουρίου και ότι τα νερά τους ήταν κρυστάλλινα ακόμη και το καλοκαίρι.

[15] Χαραλαμπόπουλος, 2006, 165-166.

[16] Χαραλαμπόπουλος 2005, 97. Το ρέμα αυτό πηγάζει από της βουνοπλαγιές της Βελβίνας και μέχρι πρόσφατα αποτελούσε όριο του Δήμου Ναυπάκτου με το Δήμο Αντιρρίου.

[17] Leake, 1835, II, 608. Salvator 2009, 38.

[18] Philippson, Kirsten, 1958, 321. Κωτσόπουλος 1924, 26. Ράπτης 1955, 18. Μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αντικαταστάθηκαν τα αμπέλια με ελιές και οπωροφόρα δέντρα. Χαραλαμπόπουλος 2005, 48.

[19] Woodhouse 1897, 63.

στην περιοχή των πόλεων Μακύνεια και Μολύκρειο, είναι πιθανότερο ότι βρισκόταν η αναφερόμενη ως «*κοῖλα*» της Ναυπακτίας, θέση, όπου το 217 π.Χ. κατά το Συμμαχικό Πόλεμο πραγματοποιήθηκε η συνέλευση Αιτωλών και Μακεδόνων, που κατέληξε στη σύναψη της «Ειρήνης της Ναυπάκτου»[20]. Κατά τον ίδιο πόλεμο συχνές ήταν οι αποβάσεις αχαϊκών πλοίων και οι λεηλασίες στην περιοχή μεταξύ της Ναυπάκτου και Καλυδώνας, στην οποία ανήκει και αυτό το πεδινό τμήμα.

Η ανατολική πεδιάδα, η οποία εκτείνεται ως τον ποταμό Μόρνο, είναι γυμνή, ελώδης κατά το ανατολικό της κυρίως τμήμα, ενώ το υπόλοιπό της είναι καλλιεργημένο με καλαμπόκι και σταφίδες, δημητριακά, βαμβάκι και ελάχιστα αμπέλια[21]. Τμήμα της την εποχή που ο Leake επισκέφτηκε τη Ναύπακτο ονομαζόταν Πιλάλα. Το πεδινό αυτό τμήμα διαρρέεται από ρέματα και χείμαρρους, από τα οποία τα σημαντικότερα από δυτικά προς ανατολικά είναι ο χείμαρρος Σκας ή Σκάλας[22], ο οποίος δέχεται βορειότερα τα νερά του ρέματος της Παλιόσκαλας, το Δαφνόρεμα, το οποίο συμβάλλει στο Μόρνο, και το ρέμα Σκυλοπνίχτης. Μάλιστα κατά το βόρειο τμήμα της αποτελείται κυρίως από φερτά υλικά που κατεβάζουν οι χείμαρροι. Κατά τον Woodhouse η πεδινή αυτή έκταση θα πρέπει να ανήκε στην επικράτεια της Ναυπάκτου, καθώς δεν αναφέρεται στις αρχαίες πηγές καμία ισχυρή πόλη στην ανατολική όχθη του Μόρνου[23].

Ανατολικότερα, σε απόσταση τριών περίπου χιλιομέτρων από τη Ναύπακτο, ρέει ο ποταμός Μόρνος[24], Δάφνος κατά την αρχαιότητα, ο οποίος, διασχίζει το ανατολικότερο τμήμα της αιτωλικής Πίνδου. Είναι ο σημαντικότερος ποταμός της ανατολικής ζώνης φλύσχη και ο τρίτος μεγαλύτερος της νότιας Αιτωλίας[25]. Μαζί με τον ποταμό Εύηνο, με τον οποίο έχουν εν μέρει παράλληλη διεύθυνση, ορίζουν την ορεινή περιοχή των "Κραββάρων". Ο Μόρνος πηγάζει από τις υψηλές οροσειρές της

[20] Περιγράφεται από τον Πολύβιο (Πολ. V, 103, 4): «*πρὸς τὰ λεγόμενα κοῖλα τῆς Ναυπακτίας, ἃ τῆς πόλεως εἴκοσι μάλιστα σταδίους ἀφέστηκε*». Η περιοχή της συνέλευσης βρισκόταν σε απόσταση 20 σταδίων (περίπου 3,7 χλμ.) από την πόλη, χωρίς να αναφέρεται αν ήταν δυτικά ή ανατολικά. Ο Woodhouse (1897, 317-318) θεωρεί πιθανότερο ότι ήταν δυτικά, αφού προς ανατολικά το έδαφος στις εκβολές του Μόρνου γίνεται ελώδες και συνεπώς ακατάλληλο ως χώρος πραγματοποίησης της σύσκεψης.

[21] Στεργιόπουλος 1938, 19-20. Ράπτης 1955, 18.

[22] Η ονομασία του χειμάρρου οφείλεται είτε, πιθανότερα, στο ότι πηγάζει από την περιοχή της Σκάλας, είτε στο ότι «έσκαζε όπου ήθελε». Βλ. σχετικά και Χαραλαμπόπουλος 1997, 334, σημ. 68.

[23] Woodhouse 1897, 63, 343.

[24] Leake 1835, II, 607. Oldfather 1926, 1149. Philipson, Kirsten 1958, 304, 320.

[25] Woodhouse 1897, 5-6.

Οίτης και των Βαρδουσίων στα ανατολικά και συγκεκριμένα από τις νότιες υπώρειες της οροσειράς Καταβόθρα και ρέει προς νότο ανάμεσα στη Γκιώνα και τα Βαρδούσια όρη. Από τις πηγές του ως το Στενό σχηματίζεται η κοιλάδα του Άνω Μόρνου ή Μέγα (κοιλάδα του Μέγα Ποτάμι, όπως αναφέρεται από το Σωτηριάδη)[26], μεγάλη και πλούσια αιτωλική πεδιάδα, που αποτελούσε εκτός άλλων φυσική αρτηρία συγκοινωνίας από την Οίτη μέχρι τη Ναύπακτο. Μετά το Στενό και ιδιαίτερα από το σημείο που ο Μόρνος ενώνεται με τον Κοκκινοπόταμο η κοιλάδα του στενεύει πολύ, καθώς ρέει ανάμεσα σε απότομες βουνοπλαγιές, ενώ στη συνέχεια καταλήγει σε πλατύ δέλτα, εκβάλλοντας στον Κορινθιακό κόλπο απέναντι από το πελοποννησιακό ακρωτήριο Δρέπανο[27]. Πριν από την κατασκευή του φράγματος του Μόρνου ο ποταμός ήταν πλουσιότατος σε νερό, ώστε συχνά προκαλούσε μεγάλες καταστροφές στους γύρω αγρούς και χωριά[28]. Κατά την πορεία των αιώνων συχνές ήταν οι αλλαγές κοίτης του, ενώ η πεδιάδα του ήταν πιθανότατα στην αρχαιότητα στενότερη[29]. Από τοπογραφικές παρατηρήσεις φαίνεται ότι η αρχαία κοίτη του Μόρνου έβαινε προς το ακρωτήρι Κόκκινος ή Κοκκινόβραχος και είχε έξοδο στη θάλασσα κοντά στη Χιλιαδού, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από παλιούς χάρτες[30].

Η θέση της πόλης

Η γεωγραφική θέση της Ναυπάκτου στη βόρεια πλευρά του Κορινθιακού Κόλπου, κοντά στο στενό του Ρίου – Αντιρρίου και το λιμάνι της, υπήρξαν από τους πιο καθοριστικούς παράγοντες στην ιστορική εξέλιξη της πόλης. Η Ναύπακτος αποτελεί το μοναδικό λιμάνι της βόρειας ακτής του Κορινθιακού στην περιοχή δυτικά του Μόρνου, γεγονός που, σε συνάρτηση με τη μικρή απόσταση από το στενό Ρίου – Αντιρρίου, το οποίο αποτελούσε διαχρονικά πρόσφορο θαλάσσιο πέρασμα προς την απέναντι ακτή της Πελοποννήσου, είχε ξεχωριστή σημασία. Ο πορθμός έχει

[26] Σωτηριάδης 1907, 306-307. Leake 1835 (1967), II, 598. Βλ. και Νεραντζής 2001β, 149: Μόρνος ονομάζεται το τμήμα από το Στενό και κάτω.
[27] Χαραλαμπόπουλος 1997, 321-341. Ορισμένους μελετητές ταυτίζουν το Μόρνο με τον Ύλαιθο, ο οποίος όμως πιθανότατα βρισκόταν στη Δωρίδα. Η ονομασία του ποταμού συνδέεται με την παρουσία δαφνών. Για την ετυμολογία και άλλες ονομασίες τμημάτων του ποταμού βλ. Χαραλαμπόπουλος, ό.π. Στη θέση του Στενού βρίσκεται σήμερα η Τεχνητή Λίμνη Μόρνου και τα ποτάμια που συνέβαλαν περί το Στενό αποτελούν μέρος της Λίμνης.
[28] Κωτσόπουλος 1924, 24.
[29] Liritzis et al. 1983, 193. Φαράκλας 2004, 25.
[30] Σωτηριάδης 1907, 283, 289.

πλάτος 1600-2000 μ. και βάθος περίπου 68 μ.[31]. Το λιμάνι της πόλης είναι αρκετά μικρό[32], είχε όμως εξαιρετική στρατηγική σημασία, η οποία ποίκιλε κατά εποχές. Χαρακτηριστικό είναι ότι στον ύστερο Μεσαίωνα ο Κορινθιακός κόλπος λεγόταν πλέον Κόλπος του Lepanto, γεγονός που, όπως σημειώνουν οι Philippson και Kirsten, δείχνει ότι η Ναύπακτος ήταν την περίοδο αυτή η σημαντικότερη πόλη – λιμάνι μέσα τα όριά του[33], εφόσον του είχε δώσει το όνομά της.

Όπως έχει επισημανθεί σε πολυάριθμες μελέτες ο Κορινθιακός κόλπος[34] αποτέλεσε διαχρονικά σημαντικότατο δίαυλο επικοινωνίας και επαφών, τόσο μεταξύ των κέντρων των ακτών της Στερεάς Ελλάδας και της Πελοποννήσου, όσο και με τα νησιά του Ιονίου και την Ιταλία[35]. Από την εποχή του αποικισμού και εξής η περιοχή γνώρισε αυξανόμενη ναυτική και εμπορική δραστηριότητα χάρη στην ανάπτυξη των μεγάλων ελληνικών πόλεων και τη στροφή του ενδιαφέροντός τους προς τη Δύση. Ο Κορινθιακός Κόλπος συνιστά μια ιδιότυπη γεωγραφική ενότητα ως ένας στενός δίαυλος, ένα φυσικό όριο, που χωρίζει, αλλά και ενώνει τα δύο μεγάλα γεωγραφικά μέρη του ελλαδικού χώρου, την Πελοπόννησο από την κυρίως Ελλάδα[36], ενώ κατά μία έννοια θεωρούνταν ως το σύνορο μεταξύ «βάρβαρων» και Ελλήνων[37]. Στην πραγματικότητα βέβαια οι σχέσεις των δύο ακτών ήταν ήδη από τα προϊστορικά χρόνια αρκετά στενές, όπως πλέον αποδεικνύεται από νεότερα ευρήματα στις αιτωλικές ακτές, καθώς λόγω της γεωγραφικής γειτνίασης και της άμεσης οπτικής

[31] Στην αρχαιότητα φαίνεται ότι το πέρασμα ήταν στενότερο, έχοντας πλάτος 5-10 περίπου σταδίων (με βάση το αττικό στάδιο 925,75 έως 1.851,5 μ. αντίστοιχα). Βλ. σχετικά Philippson, Kirsten 1958, 322.

[32] Η περίμετρος του κόλπου της Ναυπάκτου υπολογίζεται σε 500 πόδια (152,5 μ. περίπου), το δε στόμιό του είναι μόνο 50 (15,25 μ.) και έκλεινε εύκολα με αλυσίδα.

[33] Philippson, Kirsten 1958, 321.

[34] Σήμερα ονομάζεται Κορινθιακός κόλπος το τμήμα από το στενό του Ρίου ως τον Ισθμό της Κορίνθου και ως Πατραϊκός Κόλπος το τμήμα βόρεια της Πάτρας, δυτικά του Ρίου. Στην αρχαιότητα ο Κορινθιακός κόλπος είχε διαφορετική κατά εποχές έννοια και έκταση και τμήματά του διαφοροποιούνταν με διαφορετικές ονομασίες. Στις αρχαίες πηγές του 5^{ου} αι. π.Χ., όπως ο Θουκυδίδης, ονομάζεται αποκλειστικά ως Κόλπος της Κρίσας. Από τον 4^{ο} αι. π.Χ. εμφανίζεται για πρώτη φορά η ονομασία Κορινθιακός Κόλπος, με ευρύτερη έννοια και έκταση ως και τις εκβολές του Αχελώου, ενώ έως και τα ρωμαϊκά χρόνια εξακολουθεί να χρησιμοποιείται και ο όρος κόλπος της Κρίσας. Στα ελληνιστικά χρόνια ο Κορινθιακός υποδιαιρείται σε τμήματα, από τα οποία το εσωτερικό ορίζεται ειδικότερα κυρίως ως Κρισαίος Κόλπος και το τμήμα κοντά στις βοιωτικές και μεγαρικές ακτές ως Αλκυονίς θάλασσα, ενώ ευρύτερα έχει την ονομασία Κορινθιακός. Το τμήμα από την αρχή του Κόλπου ως το στενό του Ρίου αναφέρεται επίσης για πρώτη φορά τον 2^{ο} αι. π.Χ. ως Καλυδώνιος κόλπος. Για τον Κορινθιακό κόλπο στις αρχαίες πηγές και τις ονομασίες των επιμέρους τμημάτων του, βλ. Dodwell 1819, 111-112 και αναλυτικά Freitag 2005, 9-29.

[35] Bommeljè 1988, 315-316.

[36] Βλ. σχετικά και Bommeljé 1988, 313-314.

[37] Philippson, Kirsten 1958, 571.

επαφής και θαλάσσιας επικοινωνίας, παρά τις πολιτισμικές διαφορές, ήταν αναπόφευκτες οι αλληλεπιδράσεις. Σε κάθε περίπτωση η διαφορετική πολιτιστική ανάπτυξη των δύο απέναντι ακτών, της Στερεάς και της Πελοποννήσου, αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα επίδρασης της φυσικής γεωμορφολογίας στην ιστορική εξέλιξη[38]. Παράλληλα, η ίδια μορφολογία, και ιδίως η διάταξη των οροσειρών, καθιστούσε τη νότια ακτή της Αιτωλίας περισσότερο ανοικτή προς την Πελοπόννησο[39].

Η αιτωλική ακτή και ιδιαίτερα το ανατολικό τμήμα της, στο οποίο ανήκει και η Ναύπακτος, σε σχέση μάλιστα με την απέναντι ακτή του Κορινθιακού, παρουσιάζει αρκετά και καθοριστικά μειονεκτήματα. Το κυριότερο από αυτά είναι ότι κατά το μεγαλύτερο μέρος της είναι βραχώδης, καθώς οι ορεινοί όγκοι κατέρχονται σχεδόν ως τη θάλασσα. Τα παραθαλάσσια πεδινά τμήματα, με μεγαλύτερο το δέλτα του Μόρνου, είναι μικρής έκτασης, γεγονός ανασταλτικό για την ανάπτυξη σημαντικών πολιτιστικών κέντρων. Αυτός ο αποκλεισμός του θαλάσσιου μετώπου από βουνά περιγράφεται χαρακτηριστικά από τους Philippson και Kirsten ως «ακτή χωρίς ενδοχώρα» (*Küste ohne Hinterland*)[40]. Στα γεωγραφικά αυτά χαρακτηριστικά αποδίδει μάλιστα ο Woodhouse την περιορισμένη εξέλιξη και ακμή της Ναυπάκτου, θεωρώντας ότι, ως αποκομμένη από το εσωτερικό, στην πραγματικότητα δεν διαδραμάτισε σημαντικό παράγοντα στην ιστορία της Αιτωλικής Συμπολιτείας και σταδιακά παρήκμασε[41].

Τα ίδια χαρακτηριστικά της ακτής καθιστούσαν τη χερσαία επικοινωνία με την υπόλοιπη κεντρική και ηπειρωτική Ελλάδα αρκετά δύσκολη, καθώς στην περιοχή μετά τη Ναύπακτο και το Μόρνο αυτή αναπτύσσεται ψηλή και απότομη, με τις ορεινές απολήξεις της Πίνδου να φτάνουν σχεδόν ως τη θάλασσα. Το γεγονός αυτό δημιουργούσε έναν πρόσθετο αποκλεισμό από τον κορμό της κυρίως Ελλάδας, με

[38] Για την αντίθεση μεταξύ των δύο ακτών του Κορινθιακού κόλπου, βλ. Woodhouse 1897, 3-4. Philippson, Kirsten 1959, 65. Salvator 2009, 14.

[39] Βλ. Bommeljé 1988, 312 για την περιοχή της «Αιολίδας».

[40] Philippson, Kirsten 1958, 359. Την ίδια εικόνα είχαν δώσει προγενέστερα και οι Neumann, Partsch (1885, 163): «*eine schönes Küste ohne Hinterland*».

[41] Κατά τον Woodhouse (1897, 47-48) το λιμάνι της Ναυπάκτου, αν και σημαντικό για τους Αιτωλούς, ποτέ δεν απέκτησε πραγματικά μεγάλη δύναμη. Ο Oldfather (1926, 13) για τους ίδιους λόγους θεωρεί ότι στο χώρο αυτό δεν υπήρχε δυνατότητα ανάπτυξης μεγάλης πόλης. Βλ. σχετικά και Doorn et al. 1987, 47, οι οποίοι αποδίδουν τη σταδιακή παρακμή της πόλης στα νεότερα χρόνια στον ίδιο παράγοντα.

αποτέλεσμα η περιοχή να παραμείνει σχετικά άγνωστη και οπωσδήποτε δυσπρόσιτη, με εξαίρεση τα πολεμικά γεγονότα που έλαβαν χώρα σε αυτή, χάρη στα οποία έχουν διασωθεί και ορισμένες από τις ελάχιστες τοπογραφικές πληροφορίες[42]. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι οι περισσότεροι περιηγητές προτίμησαν τη θαλάσσια πρόσβαση της πόλης. Ομοίως και ο Leake, ερχόμενος από τα Σάλωνα (Άμφισσα), την επισκέφθηκε από τη θάλασσα, όπως άλλωστε και ο Παυσανίας στην αρχαιότητα.

Παρά το δύσκολο της χερσαίας επικοινωνίας η περιοχή της πόλης συνδεόταν διαχρονικά μέσω λίγων, αλλά διαχρονικών αρτηριών, καθώς και με πυκνό δίκτυο μονοπατιών με την Ακαρνανία, την Αιτωλία και την υπόλοιπη Λοκρίδα και Ελλάδα[43]. Η σύνδεση με την κεντρική Ελλάδα γινόταν μέσω της βασικής αρτηρίας που ενώνει τον Κορινθιακό με το Μαλιακό κόλπο διερχόμενη μέχρι και σήμερα από την Άμφισσα μέσω του περάσματος της Γραβιάς (Κυτινίου στην αρχαιότητα) στην κοιλάδα του Σπερχειού[44]. Σημαντικές διόδους επικοινωνίας αποτέλεσαν επίσης οι κοιλάδες των ποταμών και χειμάρρων της περιοχής. Μέσω των δύο οχθών του Μόρνου, αλλά κυρίως μέσω της κοιλάδας του Άνω Μόρνου εξασφαλιζόταν διάβαση, τόσο προς το εσωτερικό της Αιτωλίας και την κοιλάδα του Ευήνου, όσο και προς την Ευρυτανία και την κοιλάδα του Σπερχειού μέσω της κορυφής της Οίτης[45]. Την τελευταία αυτή δίοδο φαίνεται ότι ακολούθησαν οι Γαλάτες κατά την επιδρομή τους κατά του Καλλίου και κατά την επιστροφή τους μετά από αυτή, καθώς και ο Ρωμαίος ύπατος Μ. Α. Glabrio το 191 π.Χ. στην πορεία του προς τη Ναύπακτο[46]. Πρόσβαση προς την ενδοχώρα της Αιτωλίας εξασφαλιζόταν επίσης μέσω της κοιλάδας του χειμάρρου Σκα, αμέσως ανατολικά της Ναυπάκτου[47], καθώς και προς την κεντρική αιτωλική λεκάνη και το Θέρμο μέσω άλλης οδού στα δυτικά της πόλης, η οποία ακολουθούσε την κοιλάδα του ρέματος Βαρειά και κατέληγε στον Εύηνο.

---

[42] Για τον αποκλεισμό της δυτικής από την ανατολική Ελλάδα βλ. σχετικά και Wardle 1972, 17-18, όπου ερμηνεύεται και με βάση γεωλογικούς παράγοντες: η ανατολική ηπειρωτική Ελλάδα αποτελεί παλαιότερο σχηματισμό, ενώ η δυτική είναι αποτέλεσμα της αλπικής ορογένεσης κατά την τελευταία Τεταρτογενή περίοδο.

[43] Βλ. γενικά Antonetti 1990, 25-27.

[44] Βλ. σχετικά Kase 1991.

[45] Αλεξανδροπούλου 1993, 56.

[46] Σωτηριάδης 1907, 303 κ.ε. Παπαχατζής 2004, Βοιωτικά - Φωκικά, 376-377, σημ. 4.

[47] Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι ακόμη και σήμερα η πρόσβαση προς το Ασκληπιείο *ἐν Κρουνοῖς*, στην περιοχή της Σκάλας, παρέχεται μόνο μέσω της κοίτης του χειμάρρου.

Η σύνδεση με την υπόλοιπη, δυτική Αιτωλία και την Ακαρνανία εξασφαλιζόταν μέσω επίσης ενός βασικού δυτικού οδικού άξονα με διεύθυνση Β-Ν ο οποίος ένωνε τα παράλια του Αμβρακικού με το Αντίρριο και στη συνέχεια κατέληγε νοτιοανατολικά ως τη Ναύπακτο. Το δυσκολότερο τμήμα αυτής της οδού αποτελούσε η διέλευση του Ταφιασσού (όρος Κλόκοβα, σημ. Παλιοβούνα). Τέλος, το ορεινό εσωτερικό της Αιτωλίας συνδεόταν με τα δυτικά παράλια της Αιτωλίας και μέσω ενός ακόμη δρόμου που ακολουθούσε τη δεξιά όχθη του Εύηνου[48]. Ο δρόμος αυτός είναι σε χρήση έως και σήμερα, ενώ η ύπαρξή του από την αρχαιότητα επιβεβαιώνεται από την ύπαρξη αρχαίων τάφων[49].

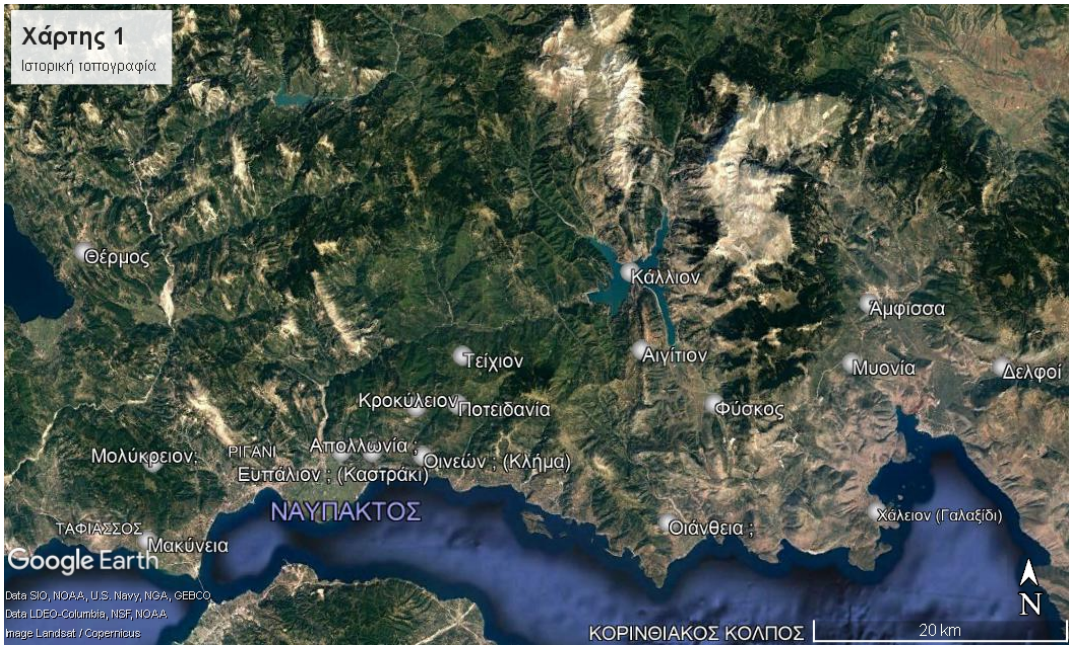
Ιστορική τοπογραφία (Χάρτης 1, εικ. 3)

Κατά μεγάλο μέρος της αρχαίας ιστορίας της η Ναύπακτος αποτέλεσε τμήμα της δυτικής ή Εσπερίας Λοκρίδας[50], η οποία εκτεινόταν κατά μήκος του Κορινθιακού, από τον κόλπο της Ιτέας σε όλη την παράλια χώρα ως το όρος Ταφιασσός (Κλόκοβα – υψ. 1.041 μ.), το οποίο αποτελούσε και το δυτικό όριό της. Τα βόρεια όρια της δυτικής Λοκρίδας στην περιοχή ανατολικά της Ναυπάκτου, είναι λιγότερο σαφή, θεωρείται όμως γενικά ως πιθανότερο ότι το φυσικό όριο αποτελούσαν οι οροσειρές της Βίγλας και του Τρίκορφου, πλησίον της αιτωλικής πόλης Ποτειδανίας (Κάμπος Δωρίδας), και ότι περιοριζόταν στο τμήμα αυτό σε μία παράκτια λωρίδα, πλάτους 7-8 χιλιομέτρων[51].

Η Ναύπακτος αποτέλεσε τη σημαντικότερη πόλη - λιμάνι της δυτικής Λοκρίδας. Όπως μάλιστα σημειώνει ο Lerat, αν και αργότερα η πόλη προσαρτήθηκε στην Αιτωλία, η ανάμνηση της λοκρικής της καταγωγής είχε διατηρηθεί τόσο έντονη, ώ-

[48] Για τον Εύηνο ποταμό βλ. Woodhouse 1897, 92-94. Επίσης Νεραντζής 2001β, 105-106.
[49] Αλεξανδροπούλου 1993, 52.
[50] Για τις ερμηνείες του προσωνυμίου Οζόλες των δυτικών Λοκρών βλ. Παυσ. Χ, 38, 1-4: η ονομασία εικάζεται ότι οφείλεται είτε στους όζους του ξύλου, είτε στο θάνατο του Κενταύρου Νέσσου, ο οποίος, τραυματισμένος από τον Ηρακλή, έμεινε άταφος και μετέδωσε στη χώρα δυσώδη οσμή, είτε στο ότι οι αυτόχθονες της περιοχής ντύνονταν με ακατέργαστα δέρματα ζώων στα οποία η οσμή αυτή οφειλόταν. Ο Παπαχατζής (2004, Βοιωτικά - Φωκικά, 452, σημ. 5) σημειώνει ότι οι Οζόλες Λοκροί στα ιστορικά χρόνια δεν ανέχονταν το προσωνύμιο αυτό. Ο Στράβων αποδίδει το όνομα στη θειούχα οσμή που αναδύει το όρος Ταφιασσός (σημ. Κλόκοβα ή Παλιοβούνα) στους πρόποδές του λόγω θερμών πηγών. Ο Πλούταρχος αντίθετα αναφέρει ότι ο ποιητής Αρχύτας από την Άμφισσα θεωρούσε ότι η χώρα όφειλε το όνομά της στην ευωδία των πολλών λουλουδιών. Για την ονομασία βλ. αναλυτικά Oldfather 1926, 1162-1164, Lerat 1952, II, 3, 7. Φαράκλας 2004, 9-10.
[51] Woodhouse 1897, 58. Σωτηριάδης 1907, 270-320. Lerat 1952, I, 76-80. Rousset 2004, 391. Βλ. αντίθετα Νεραντζής 2001β, 148, 183, σημ. 1256 που αμφισβητεί τις ταυτίσεις του Σωτηριάδη.

στε ο Διονύσιος, ο Πτολεμαίος και ο Παυσανίας να την θεωρούν ακόμη τμήμα της Λοκρίδας[52]. Στην περιοχή δυτικά της και από δυτικά προς ανατολικά βρίσκονταν οι λοκρικές πόλεις Μακύνεια[53] και Μολύκρειο[54], η ταύτιση της θέσης των οποίων συνάγεται κυρίως με βάση τις πληροφορίες του Στράβωνα και άλλων αρχαίων γεωγράφων, χωρίς να έχει επιβεβαιωθεί επιγραφικά. Στην περιοχή της τελευταίας ανήκε και το Μολυκρικό Ρίο ή Αντίρριο, σημείο ανέκαθεν σημαντικό για την επικοινωνία με την Πελοπόννησο[55].

[52] Lerat 1952, I, 41.

[53] Η πόλη αναφέρεται και ως Μακυνεία, Μακυνία ή Μάκυνα και σύμφωνα με το Στράβωνα βρισκόταν αμέσως μετά το όρος Ταφιασσός. Τα κατάλοιπά της ταυτίζονται πιθανότατα στη θέση Παλαιόκαστρο (Μαμμάκου), βόρεια του Αντιρρίου. Bazin 1864, 364-365. Woodhouse 1897, 326-331. Βλ. όμως σχετικά και Φαράκλας 2004, 77-78, που τοποθετεί αντίθετα στη θέση της το Μολύκρειο. Κολώνας 1994. Freitag, Funke, Moustakis 2004, 384. Σαράντη (υπό εκτύπωση).

[54] Το Μολύκρειο αποτέλεσε εγκατάσταση ή αποικία των Κορινθίων. Η ίδρυσή της αποδίδεται στον Κύψελο ή τους διαδόχους του, με σκοπό να λειτουργήσει ως αντιστάθμισμα για την αποστασία της Κέρκυρας και για τον έλεγχο της αιτωλικής και λοκρικής πειρατείας ώστε να μην παρενοχλείται το κορινθιακό εμπόριο. Τοποθετείται πιθανότερα στον 7^{ο} αι. π.Χ., αν και δεν είναι ακριβώς γνωστή η χρονολογία ίδρυσής της, ούτε ο οικιστής. Το 426 π.Χ. κατακτήθηκε από τους Αθηναίους. Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, ταυτίζεται με σημαντικά κατάλοιπα ιερού στη θέση Ελληνικό Βελβίνας. Bazin 1864, 365-366. Woodhouse 1897, 322-326. Bakhuizen 1987, 187. Freitag, Funke, Moustakis 2004, 385. Freitag 2005, 58-67. Βλ. ωστόσο και Lerat 1952, I, 35-36, 189-191, ο οποίος δε συμφωνεί με αυτή την άποψη. Για τις ανασκαφές στη θέση βλ. Ορλάνδος 1922-1925. Μουστάκα, Καλτσάς 2016.

[55] Woodhouse 1897, 322-323. Freitag, Funke, Moustakis 2004, 381.

Η πλησιέστερη λοκρική πόλη προς τα ανατολικά της Ναυπάκτου[56] ήταν το Ευπάλιον, το οποίο βρισκόταν κοντά στο Μόρνο και στα σύνορα με την Αιτωλία[57]. Πιθανώς βρισκόταν στην περιοχή βορειοανατολικά από το Καστράκι Δωρίδας[58], ενώ το επίνειό του, οι Ερυθρές, βρισκόταν στην περιοχή του Μοναστηρακίου[59]. Ακολουθούσε ο Οινεών, ο οποίος αποτέλεσε το 426 π.Χ. την αφετηρία της εκστρατείας του Δημοσθένη κατά των Αιτωλών[60]

Άλλες πόλεις της δυτικής Λοκρίδας ήταν η Μυωνία ή Μυανία[61] και η Οιάνθεια[62], η οποία κατά τον Παυσανία είχε κοινά σύνορα με τη Ναύπακτο και αποτελούσε το δεύτερο σημαντικότερο λιμάνι των Οζολών Λοκρών[63]. Η θέση της τελευταίας πιθανότατα ταυτίζεται στη Βιτρινίτσα, ενώ το επίνειό της ήταν ίσως στον όρμο

[56] Αμέσως ΒΑ της Ναυπάκτου μαρτυρείται η ύπαρξη της πόλης Βουττός, στην περιοχή της οποίας ανήκε το Ασκληπιείο *ἐν Κρουνοῖς* (στην περιοχή της σημερινής Σκάλας). Είναι αβέβαιο αν επρόκειτο για λοκρική ή αιτωλική πόλη. Ο Woodhouse (1897, 334-336) κλίνει προς τη δεύτερη πιθανότητα, ενώ ο Lerat τη θεωρεί λοκρική (1952, I, 20-23 και index topographique, 221). Για ταυτίσεις ορισμένων λοκρικών πόλεων ανατολικά της Ναυπάκτου βλ. σχετικά και Lerat, Chamoux 1947-1948, 47-80. Για την ίδια περιοχή βλ. αναλυτικά και Φαράκλας 2004, 89-117.

[57] Ως προς αυτό δεν υπάρχει γενική συμφωνία, καθώς οι αναφορές των αρχαίων πηγών δεν είναι αρκετά σαφείς. Ο Leake (II, 616) θεωρούσε ότι πλησιέστερα στη Ναύπακτο βρισκόταν ο Οινεών. Βλ. σχετικά και Lerat 1952, I, 193-196. Freitag 2005, 94-96. Τσαρούχα 2017, 35.

[58] Πιθανώς ταυτίζεται με το κάστρο του Σουλέ, όπου διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση κατάλοιπα οχυρωμένου οικισμού, καθώς και άλλα κτιριακά λείψανα. Παρόλο που δεν υπάρχει κανένα επιγραφικό εύρημα οι περισσότεροι μελετητές συγκλίνουν σε αυτή την ταύτιση. Έχει επίσης βρεθεί επιγραφή του 5ου ή 4ου αι. π.Χ. Lerat 1952, I, 98-101. Pritchett 1991, VI, 60-61. Βλ. Liritzis et al. (1983, 191) για τις γεωλογικές αλλαγές στην περιοχή της κοίτης του Μόρνου.

[59] Αποτέλεσαν το σημείο απόβασης του Δημοσθένη και του Φιλίππου του Ε΄. Πιθανότατα ταυτίζονται με το ακρωτήριο Κόκκινος δυτικά από το Μοναστηράκι, όπως μπορεί να υποδηλώνει και η ονομασία, η οποία πιθανώς να οφειλόταν στο χρώμα των νερών. Βλ. σχετικά και Woodhouse 1897, 349. Freitag 2005, 96-98.

[60] Πιθανότατα ταυτίζεται στο χωριό Κλήμα ανατολικότερα, αν και η ταύτιση αυτή δεν έχει επιβεβαιωθεί. Ο Woodhouse (1897, 343 κ.ε., 351-352) υποστήριξε την ταύτιση λόγω της σχέσης της ονομασίας με το κρασί. Στην περιοχή αυτή υπήρχε ιερό του Νέμειου Δία, όπου δολοφονήθηκε ο ποιητής Ησίοδος. Βλ. σχετικά και Σωτηριάδης 1907, 282, Lerat 1952, I, 44-47, 195-197. Pritchett 1991, VI, 52-60. Freitag 2005, 98-101. Για τις γεωλογικές αλλαγές στην περιοχή βλ. Liritzis et al. 1983, 193.

[61] Η πόλη αναφέρεται από τον Παυσανία και απείχε 30 στάδια από την Άμφισσα. Ταυτίζεται με ερείπια σε απόσταση επτά περίπου χιλιομέτρων ΝΔ της Άμφισσας, προς το Λιδωρίκι, στο χωριό Αγ. Ευθυμία (Αγιαθυμιά ή Αιθυμιά). Leake 1835, II, 592-593. Παπαχατζής 2004, Βοιωτικά-Φωκικά, 456-457, σημ. 3. Τσαρούχα 2017, 35.

[62] Η ταύτισή της δεν είναι βέβαιη. Το όνομά της αναφέρεται και ως Οιάνθη, Ευανθίς, Ευανθία ή Ευάνθεια, το οποίο ο Παυσανίας θεώρησε ότι οφείλεται σε κάποια γυναίκα ή νύμφη. Αποτελούσε τη σημαντικότερη πόλη σε αυτή την πλευρά της ακτής της Λοκρίδας, η οποία επιβίωσε και στα ρωμαϊκά χρόνια, όπως βεβαιώνει ο Παυσανίας. Σύμφωνα με τον Πολύβιο βρισκόταν απέναντι από την αχαϊκή Αιγείρα. Από το λιμάνι αυτό ξεκίνησαν το 219 π.Χ. οι Αιτωλοί τις επιδρομές στην Πελοπόννησο (Πολύβ. 4, 75, 2). Βλ. σχετικά Leake 1835, II, 594-595, που είχε προτείνει την ταύτισή της με το Γαλαξίδι. Βλ. επίσης Lerat 1952, I, 41-44. Παπαχατζής 2004, Βοιωτικά - Φωκικά, 457-461. Freitag 2005, 101-104. Τσαρούχα 2008, 383. Σκορδά 2008, 352. Τσαρούχα 2017, 35.

[63] Άλλα λιμάνια της ήταν ο Οινεών, οι Ερυθρές, η Τολοφών (Άγ. Πάντες) και το Χάλειον (Γαλαξίδι). Βλ. σχετικά Τσαρούχα 2017, 35-36.

της Ερατεινής. Ο Παυσανίας αναφέρει επίσης την πόλη Φύσκο ή Φυσκείς[64], η θέση της οποίας έχει βεβαιωθεί επιγραφικά κοντά στο Μαλανδρίνο, καθώς και το Χάλειον, το οποίο ταυτίζεται με το Γαλαξίδι[65]. Η σημαντικότερη ωστόσο και μεγαλύτερη πόλη της δυτικής Λοκρίδας, σύμφωνα και με τον Παυσανία ήταν η Άμφισσα, η οποία βρισκόταν στη θέση της σημερινής πόλης, στο βορειοδυτικό άκρο του Κρισαίου πεδίου και έλεγχε την κοιλάδα του Πλείστου[66].

Το εσωτερικό της χώρας ανήκε στους Αιτωλούς και συγκεκριμένα στις φυλετικές υποδιαιρέσεις τους, τους Αποδωτούς, τους Οφιονείς και τους Ευρυτάνες, οι περιοχές των οποίων καθορίζονταν από φυσικά όρια[67]. Το τμήμα αυτό, όπως και η περιοχή της Λοκρίδας, ανήκε, σύμφωνα με την διαίρεση του Στράβωνα, στην Επίκτητη Αιτωλία. Αναφορά σε σημαντικές πόλεις της περιοχής ανατολικά της Ναυπάκτου γίνεται από το Θουκυδίδη στο πλαίσιο της περιγραφής της εκστρατείας του Αθηναίου στρατηγού Δημοσθένη κατά της Ναυπάκτου το 426 π.Χ.[68], καθώς και από τον Τ. Λίβιο, ο οποίος περιγράφει μία σύντομη επιδρομή του Φιλίππου του Ε΄ στην Αιτωλία το 208 ή 207 π.Χ., κατά την οποία έκανε απόβαση ανατολικά της Ναυπάκτου και λεηλάτησε την περιοχή των πόλεων Απολλωνία[69] και Ποτειδανία[70].

Οι Αποδωτοί κατείχαν την περιοχή βορειοανατολικά της Ναυπάκτου, αμέσως βόρεια των Λοκρών, και συγκεκριμένα την περιοχή μέσα στην κοιλάδα του Μόρνου, η οποία σήμερα εκτείνεται και στα όρια της Περιφερειακής Ενότητας Φω-

[64] Η πόλη αποτέλεσε τον 4ο αι. π.Χ. την πρωτεύουσα του Κοινού των Εσπερίων Λοκρών. Παπαχατζής 2004, Βοιωτικά - Φωκικά, 459. Τσαρούχα 2017, 35.

[65] Αρχικά είχε προταθεί η ταύτισή του με την Ιτέα, πλέον όπως έχει επιβεβαιωθεί με επιγραφικό εύρημα η θέση του στο σημερινό Γαλαξίδι. Κατά τον Πλίνιο απείχε επτά ρωμαϊκά μίλια από τους Δελφούς. Παπαχατζής 2004, Βοιωτικά - Φωκικά, 458-459.

[66] Η πόλη διατήρησε τη σημασία της και στα ρωμαϊκά χρόνια, οπότε πολλοί Αιτωλοί κατέφυγαν εκεί. Ο Παυσανίας αναφέρει μάλιστα ότι, αν και η πόλη είχε λοκρική καταγωγή, οι κάτοικοί της ήθελαν να λέγονται Αιτωλοί. Παπαχατζής 2004, Βοιωτικά - Φωκικά, 452-455, σημ. 6.

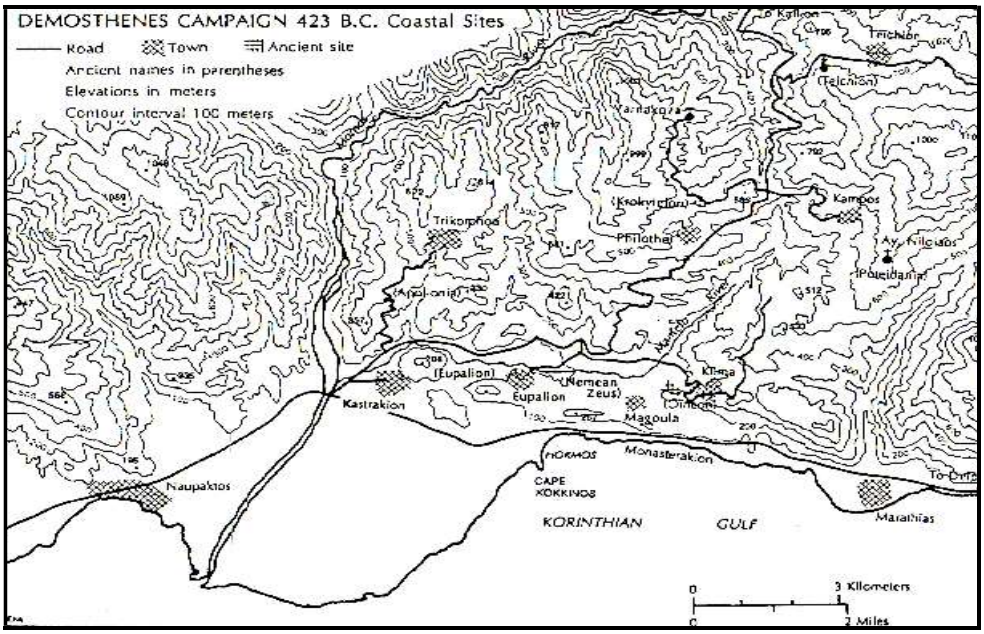
[67] Για τις φυλετικές υποδιαιρέσεις των Αιτωλών βλ. και Στράβων, Χ, 451, 465. Για την τοπογραφία των Αιτωλών βλ. Bazin 1864, 302-312. Antonetti 1988, 13-24, Νεραντζής 2001β.

[68] Κατωπόδης 1990, 56-61.

[69] Βρισκόταν κοντά στο Ευπάλιο και πιθανά ταυτιζόταν με ερείπια στο χωριό Ομέρ Εφέντη (Καστράκι) – Παλαιόκαστρο Σιδεράλωνου. Η θέση έχει σημειωθεί από τους Woodhouse και Σωτηριάδη, αλλά την εποχή που την επισκέφτηκε ο Lerat φαίνεται ότι τα ίχνη οχύρωσης είχαν πλέον εξαφανιστεί. Ο Pritchett (1991, VII, 75-82) επισκέφτηκε τη θέση, κάτω από το χωριό Τρίκορφο, με οχυρωματικό περίβολο μήκους περίπου 600 μ. και τείχος που σώζεται γύρω στα 3 μ.

[70] Τ. Λίβιος, XXVIII, 8, 8-10. Είναι πιθανό ότι, αν και δεν αναφέρονται άλλες επιχειρήσεις, μπορεί η Ναυπακτία να λεηλατήθηκε γενικότερα. Βλ. σχετικά Woodhouse 1897, 329.

κίδας[71]. Στην επικράτειά τους ανήκαν οι πόλεις Ποτειδανία[72], Κροκύλειον[73], Τείχιον[74] και Αιγίτιον[75], τις οποίες κυρίευσε διαδοχικά ο Δημοσθένης στην αρχή της εκστρατείας του[76].

Εικ. 3. Pritchett, W.K. 1991, Studies in ancient Greek topography, VII, Amsterdam, fig. 4.

[71] Κατά τον Νεραντζή (2001, 33-34) οι Αποδωτοί κατείχαν ολόκληρη την κοιλάδα του Μόρνου πλην του άνω ρου του παραπόταμου της Μπελεσίτσας που τον κατείχαν οι Λοκροί, ενώ την κοιλάδα της Μπελεσίτσας εκμεταλλεύονταν από κοινού Αιτωλοί και Λοκροί.

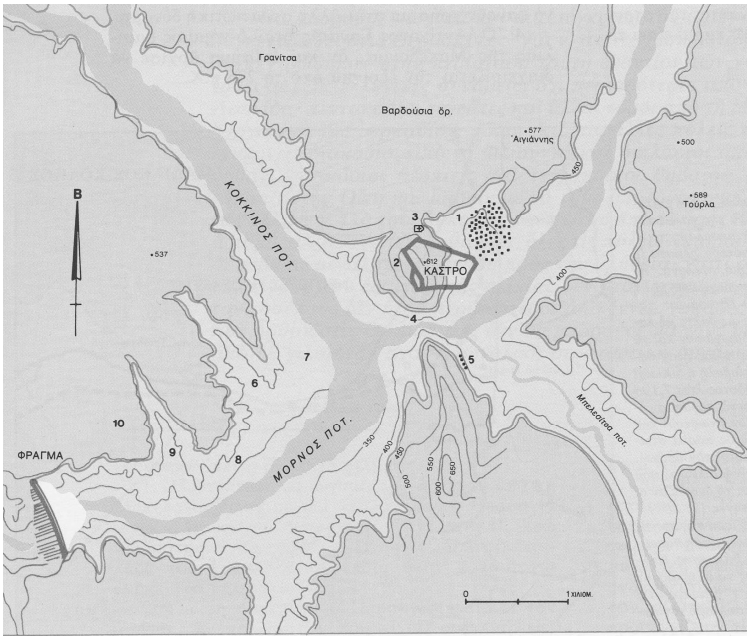
[72] Η πόλη έχει ταυτιστεί από τον Klaffenbach με επιγραφικό εύρημα στο χωριό Κάμπος Δωρίδας (θέση Άγιος Νικόλαος). Αναφέρεται τόσο σε σχέση με την εκστρατεία του Δημοσθένη, όσο και με την απόβαση του Φιλίππου του Ε΄. Η πόλη έκοβε δικά της νομίσματα. Lerat 1952, I, 76-77. Pritchett VII, 1991, 49-52. Freitag, Funke, Moustakis 2004, 381.

[73] Καταλήφθηκε από το Δημοσθένη τη δεύτερη μέρα της εκστρατείας. Κατά μία άποψη ταυτίζεται με το Κάστρο Γκουμαίων (σημ. Φιλοθέη). Woodhouse 1897, 356-357. Κατά τον Pritchett (1991, VI, 61-64), με βάση τη διαδρομή που θα ακολούθησε ο Δημοσθένης, πιθανότερη είναι η θέση κοντά στον κατεστραμμένο ναό των Αγ. Αποστόλων.

[74] Woodhouse 1897, 358. Ο Pritchett (1991, VII, 64-67) θεωρεί πιθανή την ταύτιση της πόλης δυτικά του σύγχρονου Τειχίου, πλησίον του ναού των Αγ. Αποστόλων, στη θέση Βαρνά. Freitag, Funke, Moustakis 2004, 381.

[75] Ο Woodhouse (1897, 363) αντίθετα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η πόλη ανήκε στους Οφιονείς. Η πόλη, σύμφωνα με το Θουκυδίδη βρισκόταν σε απόσταση 80 σταδίων από τη θάλασσα. Ο Δημοσθένης αρχικά την κατέλαβε χωρίς δυσκολία, οι Αιτωλοί κάτοικοί της όμως, οι οποίοι αρχικά την εγκατέλειψαν, ανασυντάχθηκαν και επιτέθηκαν με ακοντιστές στους Αθηναίους, οι οποίοι δεν γνώριζαν τις δυσκολίες της περιοχής, επιτυγχάνοντας αιφνιδιαστική και ταπεινωτική ήττα τους. Η πόλη κατά την επικρατέστερη άποψη ταυτίζεται με το Κάστρο Στρούζας. Pritchett 1991, VII, 67-75. Freitag, Funke, Moustakis 2004, 382.

[76] Θουκ. ΙΙΙ, 96-97. Βλ. και Νεραντζής 2001β, 182: που επισημαίνει ότι βασική προϋπόθεση για την ταύτιση της θέσης των πόλεων αποτελεί η παραδοχή ότι ο Δημοσθένης δεν πέρασε το Μόρνο και συνεπώς οι αναφερόμενες πόλεις βρίσκονταν όλες στην ανατολική όχθη του. Για τις πόλεις αυτές βλ. σχετικά και Στεργιόπουλος 1938, 72-76.

Εικ. 4. Η περιοχή του αρχαίου Καλλίου.
(Παπαχατζής 2004, Βοιωτικά - Φωκικά, 372, εικ. 409).

Βόρεια της περιοχής των Αποδωτών, πιθανότατα στην κοιλάδα του Ευήνου, εκτείνονταν οι Οφιονείς με τις φυλετικές υποδιαιρέσεις τους Καλλιείς[77] και Βωμιείς[78], στην περιοχή των οποίων ανήκε η σημαντικότατη πόλη Κάλλιον ή Καλλίπολις, που καταστράφηκε από τους Γαλάτες το 279 π.Χ. (εικ. 4)[79]. Η περιοχή των Οφιονέων περιοριζόταν στο εσωτερικό, πίσω από το όρος Ριγάνι και πιθανότατα είχε ως δυτικό όριο τον Εύηνο. Μεταξύ της Ναυπάκτου και του Καλλίου εκτεινόταν το όρος Κόραξ, το υψηλότερο αιτωλικό όρος, το όνομα του οποίου παραδίδεται από τις πη-

[77] Οι Καλλιείς θα πρέπει να χωρίζονταν από τους υπόλοιπους Οφιονείς και τους Βωμιείς από την οροσειρά των Βαρδουσίων. Κατά το Woodhouse (1897, 70) στην περιοχή τους πρέπει να ανήκε η κοιλάδα του ποταμού Μέγα.

[78] Οι Βωμιείς κατοικούσαν την περιοχή γύρω από τις πηγές του Εύηνου και πιθανότατα έφταναν νότια ως τον υδροκρίτη ανάμεσα στον Φίδαρη και τον Κόκκινο. Βλ. σχετικά Woodhouse 1897, 70. Κατά το Νεραντζή (2001, 222), οι υποδιαιρέσεις αυτές, σύμφωνα με τη φυσική γεωγραφική διαίρεση, θα πρέπει να ανήκαν όχι στους Οφιονείς, αλλά στους Αποδωτούς, γεγονός που διαψεύδει το Θουκυδίδη.

[79] Η πόλη κτίστηκε γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. σε στρατηγική θέση (Κάστρο Βελούχοβου, ΒΔ του Λιδορικίου), στη δεξιά όχθη του Μόρνου σε σημείο συμβολής οδικών δικτύων και ποταμών, η οποία παράλληλα κυριαρχούσε σε τρεις κοιλάδες. Στο σημείο αυτό ενώνονται ο ποταμός Μόρνος με τον ποταμό Κόκκινο και την Μπελεσίτσα. Εκτός από την καταστροφή της πόλης, οι Γαλάτες διέπραξαν μεγάλες θηριωδίες κατά των κατοίκων της. Σήμερα τα κατάλοιπά της έχουν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους κατακλυστεί από την τεχνητή λίμνη του φράγματος του Μόρνου. Leake 1835 (1967), II, 600-601. Themelis 1979, 245-79. Πάντος 1985, 3-5. Παπαχατζής 2004, Βοιωτικά - Φωκικά, 377-378, σημ. 1. Freitag, Funke, Moustakis 2004, 383. Θέμελης 2005β.

γές[80]. Βορειότερα τέλος, βορειοδυτικά των Οφιονέων, εκτεινόταν μεγάλη η περιοχή των Ευρυτάνων, μέσα σε δάση παρθένα και απέραντα, στην οποία δεν θα αναφερθούμε περισσότερο, καθώς δεν αφορά άμεσα στο θέμα μας.

[80] Αναφέρεται από τον Πολύβιο, Στράβωνα, Στέφανο Βυζάντιο, τον Αππιανό και τον Λίβιο. Το όρος αυτό από άλλους ταυτίζεται με τα Βαρδούσια όρη, κατ΄ άλλη άποψη με λοφοσειρές ΝΔ των Βαρδουσίων, ή με έναν αυτοτελή ορεινό όγκο δολομιτικού ασβεστόλιθου στα βορειοδυτικά τους ο οποίος σώζει και σήμερα το όνομα αυτό. Βλ. σχετικά Bazin 1864, 309-310. Oldfather 1926, 1148. Στεργιόπουλος 1938, 12, 21, 54-55. Pritchett 1991, VI, 71-72.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ

ΑΡΧΑΙΕΣ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΗΣ

Αρχαίοι συγγραφείς

Ελάχιστες πληροφορίες για την τοπογραφία της αρχαίας πόλης μας παρέχονται από τις πηγές, καθώς οι περισσότεροι αρχαίοι συγγραφείς κάνουν επιγραμματικές αναφορές στη Ναύπακτο, χωρίς να δίνουν λεπτομέρειες για την πολεοδομική της διάταξη, τα μνημεία ή το λιμάνι της. Για τους λόγους αυτούς δεν μπορεί παρά να σταχυολογήσει κανείς στοιχεία από έμμεσες μνείες των αρχαίων γραπτών πηγών, ώστε να συνάγει ορισμένα συμπεράσματα, τα οποία θα παραμένουν υποθετικά εφόσον δεν επιβεβαιώνονται από καλά τεκμηριωμένα ανασκαφικά δεδομένα.

Στην παρούσα ενότητα γίνεται συνοπτικά λόγος μόνο για τις αρχαίες πηγές που μας παρέχουν τοπογραφικές πληροφορίες. Αναφορές σε άλλους συγγραφείς, όπως ο Στράβων[81], ή επιγραφικά κείμενα που έχουν βρεθεί στο χώρο της πόλης και εκτός αυτής[82], τα οποία έχουν κυρίως ιστορικό ενδιαφέρον, παρατίθενται και σχολιάζονται στις αντίστοιχες ακόλουθες χρονολογικές ενότητες του δεύτερου μέρους της μελέτης[83].

Την περίοδο των κλασικών χρόνων της πόλης φωτίζει ως σημαντικότερη αρχαία πηγή η ιστορία του Θουκυδίδη, ο οποίος αρκείται σε ελάχιστες τοπογραφικές πληροφορίες για τη Ναύπακτο και την περιοχή στα ανατολικά της, όπου έλαβε χώρα η εκστρατεία του Δημοσθένη. Ο ιστορικός δεν ενδιαφερόταν για τη γεωγραφία αυτή καθαυτή, εκτός αν εξυπηρετούσε την αφήγησή του, ή αν είχε διαδραματίσει κάποιο ρόλο στην εξέλιξη των γεγονότων, ενώ είναι πιθανό να μην είχε τόσο ακριβή γνώση για αυτή την απόμακρη περιοχή της Ελλάδας[84]. Στο δεύτερο βιβλίο των *Ιστο-*

---

[81] Οι αναφορές του Στράβωνα στη Ναύπακτο είναι ελάχιστες και αφορούν κυρίως στη ναυπήγηση των πλοίων των Δωριέων και σε αναφορά του στο όρος Κόραξ. Αντίθετα, δεν αναφέρεται στην πόλη της Ναυπάκτου, γεγονός που μπορεί να εξηγηθεί και από το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για την ομηρική γεωγραφία. Βλ. σχετικά και Funke 1991, 174-193.

[82] Ορισμένες ιδίως από αυτές, και κυρίως οι επιγραφές του *αποικιακού νόμου* (IG IX I^2, III, 718) και του *λοκρικού θεσμού* (IG, IX, I^2, III, 609), έχουν γίνει αντικείμενο εκτενών συζητήσεων και διαφωνιών. Η βιβλιογραφία που τις αφορά είναι ιδιαίτερα πλούσια, ενώ συχνά οι δύο αυτές επιγραφές εξετάζονται μαζί.

[83] Βλ. γενικά και Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου 1994.

[84] Βλ. σχετικά και Funke, Haake 2006.

ριών του περιγράφει τη δράση του Αθηναίου στρατηγού Φορμίωνα, ο οποίος είχε ορμητήριο τη Ναύπακτο και ήλεγχε το θαλάσσιο πέρασμα. Σε σχέση με τα γεγονότα αυτού του χρόνου του πολέμου γίνονται οι μοναδικές σχεδόν αναφορές στο λιμάνι της πόλης[85]. Στο τρίτο βιβλίο του έργου περιγράφονται η πολιορκία της πόλης από το Σπαρτιάτη Ευρύλοχο το 426 π.Χ. και γίνονται έμμεσες αναφορές στην οχύρωση, καθώς και στο ατείχιστο προάστιό της[86].

Ο Παυσανίας αποτελεί τη δεύτερη σημαντικότερη αρχαία πηγή και μας παρέχει ουσιαστικά τη μοναδική περιγραφή της Ναυπάκτου κατά την αρχαιότητα, η οποία είναι πολύ περιληπτική. Ο περιηγητής αφιερώνει το τελευταίο κεφάλαιο του τελικού βιβλίου της περιήγησής του (βιβλίο Χ, κεφ. 38) στη δυτική Λοκρίδα. Σε αυτό, το οποίο έχει γραφτεί γύρω στο 175-176 μ.Χ., επικεντρώνεται κυρίως στο ιερό των Δελφών. Για τη Ναύπακτο, την οποία φαίνεται ότι επισκέφτηκε από τη θάλασσα, αρκείται σε μία συνοπτική αναφορά, απαριθμώντας τα ιερά και τις λατρείες, πριν διακόψει απότομα το βιβλίο του στο σημείο αυτό. Σύμφωνα με τον περιηγητή, η περιοχή της πόλης, την οποία αποδίδει στην Οζολαία Λοκρίδα, συνόρευε με την Οιάνθεια, το δεύτερο σημαντικότερο λιμάνι των Οζολών Λοκρών μετά τη Ναύπακτο. Αναφέρεται επίσης στην παράδοση για το φόνο του Ησιόδου και σε τέσσερα ιερά, του Ποσειδώνα, της Άρτεμης, της Αφροδίτης και του Ασκληπιού, ενώ μικρή ακόμη αναφορά για μίμηση των Καβειρίων από κάποιους Ναυπάκτιους κάνει στο ένατο βιβλίο του έργου του[87]. Για το τελευταίο ιερό, του Ασκληπιού, το οποίο είναι και το μόνο ασφαλώς ταυτισμένο, μας παρέχει ορισμένα στοιχεία, τόσο για την παράδοση της ίδρυσής του, όσο και για την ερειπωμένη κατάστασή του όταν επισκέφτηκε την πόλη. Για τα υπόλοιπα τρία ιερά, ωστόσο, για τα οποία αποτελεί και τη μοναδική μαρτυρία, δεν δίνει περισσότερες πληροφορίες, με αποτέλεσμα να επικρατεί σύγχυση για τη θέση τους και για το ποιά τελικά από αυτά βρίσκονταν μέσα στα στενά όρια της πόλης. Είναι εμφανές ότι το κεφάλαιο αυτό κλείνει απότομα, ενώ πιθανώς αρχική πρόθεση του συγγραφέα ήταν να συνεχίσει με τη δυτική, αλλά και με την

[85] Βλ. σχετικά Θουκ. ΙΙ, 91, 1 και Θουκ. ΙΙ, 92, 3, καθώς και στη σχετική ενότητα του κεφαλαίου ΣΤ.2 της διατριβής.
[86] Θουκ. ΙΙΙ, 102, 2-4: «*γενόμενοι δ' ἐν τῇ Ναυπακτίᾳ καὶ οἱ Αἰτωλοὶ ἅμα ἤδη προσβεβοηθηκότες ἐδῄουν τὴν γῆν καὶ τὸ προάστειον ἀτείχιστον ὂν εἷλον: ἐπί τε Μολύκρειον ἐλθόντες τὴν Κορινθίων μὲν ἀποικίαν, Ἀθηναίων δὲ ὑπήκοον, αἱροῦσιν*».
[87] Παυσ. ΙΧ, 25, 9.

ανατολική Λοκρίδα, ίσως και με τη Δωρίδα. Για άγνωστο λόγο όμως το έργο δεν ολοκληρώθηκε σύμφωνα με τον αρχικό σχεδιασμό[88].

Ως τρίτη σημαντικότερη πηγή για την τοπογραφία της πόλης θα πρέπει να θεωρηθεί ο Πολύβιος, ο οποίος αναφέρεται στα γεγονότα του Συμμαχικού πολέμου. Περιγράφοντας τις διαπραγματεύσεις που τερμάτισαν τον εμφύλιο πόλεμο ανάμεσα στην Αχαϊκή και την Αιτωλική Συμπολιτεία, αναφέρεται στη συνέλευση που πραγματοποιήθηκε στη Ναύπακτο το 217 π.Χ.[89]. Οι Αιτωλοί έχοντας συγκεντρωθεί εκεί, έστειλαν μήνυμα στο Φίλιππο τον Ε΄, που βρισκόταν στον Πάνορμο, στην ακτή της Αχαΐας (περιοχή Δρεπάνου) και αυτός έπλευσε προς τα λεγόμενα *κοῖλα* της Ναυπακτίας, που βρίσκονταν σε απόσταση περίπου 20 στάδια από την πόλη (γύρω στα 3.700 μ.). Το συγκεκριμένο χωρίο έχει απασχολήσει αρκετούς μελετητές, καθώς δεν αναφέρεται αν η περιοχή αυτή ήταν δυτικά ή ανατολικά της πόλης[90].

Τέλος έμμεση αναφορά στην οχύρωση της πόλης γίνεται από τον Λίβιο σε σχέση με τη δίμηνη πολιορκία της από τους Ρωμαίους υπό τον ύπατο M. Acilius Glabrio το 191 π.Χ., κατά την οποία γίνεται λόγος για ένα κάστρο που κατασκευάστηκε για τις ανάγκες της πολιορκίας, ενώ αναφέρεται και η ακρόπολη της πόλης[91].

---

[88] Παπαχατζής 1981 (επαν.2004), Βοιωτικά - Φωκικά, Χ,38,10-13,461-465. Βλ. σχετικά και Nörenberg 1973, 235-252. Ο Habicht (2010, 46-48) θεωρεί ότι το βιβλίο αυτό μπορεί να είναι ημιτελές ή να έχει χαθεί το τέλος του, καθώς από ένα προγενέστερο χωρίο (IX,23,7) δείχνει την πρόθεσή του να το ολοκληρώσει. Ίσως επίσης να κουράστηκε ή να πέθανε πριν γίνει αυτό.

[89] Πολ. V,103: «*οἱ καὶ συμμίξαντες τοῖς Αἰτωλοῖς πανδημεὶ συνηθροισμένοις ἐν Ναυπάκτῳ, βραχέα διαλεχθέντες καὶ θεωροῦντες αὐτῶν τὴν ὁρμὴν τὴν πρὸς τὰς διαλύσεις, ἔπλεον ἐξ ὑποστροφῆς πρὸς τὸν Φίλιππον χάριν τοῦ διασαφῆσαι περὶ τούτων. οἱ δ᾽ Αἰτωλοί, σπεύδοντες διαλύσασθαι τὸν πόλεμον, ἐξαπέστελλον ἅμα τούτοις πρέσβεις πρὸς τὸν Φίλιππον, ἀξιοῦντες παραγενέσθαι μετὰ τῆς δυνάμεως πρὸς σφᾶς, ἵνα τῆς κοινολογίας ἐκ χειρὸς γινομένης τύχῃ τὰ πράγματα τῆς ἁρμοζούσης διεξαγωγῆς. ὁ δὲ βασιλεὺς παρορμηθεὶς τοῖς παρακαλουμένοις διέπλευσε μετὰ τῆς δυνάμεως πρὸς τὰ λεγόμενα Κοῖλα τῆς Ναυπακτίας, ἃ τῆς πόλεως εἴκοσι μάλιστα σταδίους ἀφέστηκε: στρατοπεδεύσας δὲ καὶ περιλαβὼν χάρακι τὰς νῆας καὶ τὴν παρεμβολήν, ἔμενε προσανέχων τὸν καιρὸν τῆς ἐντεύξεως. οἱ δ᾽ Αἰτωλοὶ χωρὶς τῶν ὅπλων ἦκον πανδημεί, καὶ διασχόντες ὡς δύο στάδια τῆς Φιλίππου παρεμβολῆς διεπέμποντο καὶ διελέγοντο περὶ τῶν ἐνεστώτων. τὸ μὲν οὖν πρῶτον ὁ βασιλεὺς πάντας ἐξέπεμπε τοὺς ἥκοντας παρὰ τῶν συμμάχων, κελεύσας ἐπὶ τούτοις προτείνειν τὴν εἰρήνην τοῖς Αἰτωλοῖς…*».

[90] Κατά τον Woodhouse (1897, 317-318) πιθανότερο είναι αυτή να ήταν στα δυτικά της και όχι στην ανατολική ελώδη περιοχή κοντά στις εκβολές του Μόρνου.

[91] XXXVI,30,6 : "*… tum quoque vexato exercitu ad Naupactum descendit, et uno castello adversus arcem posito ceteras partes urbis divisis copiis pro situ moenium circumsedit. nec minus operis laborisque ea oppugnatio quam Heracleae habuit*".

Για το ίδιο γεγονός μας πληροφορεί ο Πλούταρχος χωρίς όμως καμία ειδικότερη χρήσιμη αναφορά στα τείχη της[92].

Περιηγητές (12ος – 19ος αι.)

Για τη νεότερη πόλη (Lepanto, Epakto) έχουν γράψει πολυάριθμοι περιηγητές οι οποίοι την επισκέφτηκαν από το 12ο έως και τον 19ο αιώνα. Για λόγους οικονομίας γίνεται εδώ συνοπτική αναφορά μόνο σε όσους προσφέρουν πληροφορίες που αφορούν στη μελέτη μας, οι οποίες και σχολιάζονται περαιτέρω στα επόμενα κεφάλαια, σε σχέση με επιμέρους θέματα που μας ενδιαφέρουν[93].

Ο σημαντικότερος από τους πρώτους περιηγητές που επισκέφτηκε την περιοχή ήταν ο Κυριακός της Αγκώνας, το 1436, ο οποίος και αντέγραψε μερικές από τις επιγραφές της Ναυπάκτου, που δημοσιεύτηκαν μόλις στα μέσα του 18ου αιώνα[94]. Ακολούθησαν οι Deshayes (1625)[95], Evliya Çelebi (Εβλιά Τσελεμπή) (1668)[96], Spon[97] και Wheler[98] (1676), Randolph (1671-1675)[99], Coronelli (1686)[100], Chandler (1764-1765)[101], Dodwell (1801)[102], Pouqueville (1806-1816)[103], Gell (1819)[104], Turner (1820)[105] και Mure (1842)[106]. Ελάχιστοι ωστόσο από αυτούς συνεισφέρουν στο θέμα μας, με την έννοια ότι συνδέουν περιγραφικά στα κείμενά τους τη νεότερη με την αρχαία πόλη.

Ανάμεσά τους ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει στον πιο έμπειρο και επιστημονικά καταρτισμένο Spon, τα κείμενα του οποίου χρησίμευσαν ως οδηγός

---

[92] Πλουτ. Βίοι Παράλληλοι, Τίτος Φλαμιν. 15: «.. *ἔπειτα τῶν πολιορκουμένων, ὡς εἶδον αὐτὸν, ἀπὸ τοῦ τείχους ἀνακαλούντων καὶ χεῖρας ὀρεγόντων καὶ δεομένων, τότε μὲν οὐδὲν εἰπών, ἀλλὰ στραφεὶς καὶ δακρύσας ἀπῆλθεν, ὕστερον δὲ διαλεχθεὶς τῷ Μανίῳ καὶ καταπαύσας τὸν θυμὸν αὐτοῦ διεπράξατο τοῖς Αἰτωλοῖς ἀνοχὰς δοθῆναι, καὶ χρόνον ἐν ᾧ πρεσβεύσαντες εἰς Ῥώμην μετρίου τινὸς τυχεῖν ἀξιώσουσι*». Το περιστατικό αυτό πιθανότατα αποτελούσε επινόηση. Βλ. σχετικά Grainger 1999, 473, σημ. 30.

[93] Βλ. αναλυτικά Γερονικολού 1994, 467-478 και Τριψιάνος 1994, 479-502.

[94] Itinerarium και Inscriptiones et Epigrammata Graeca et Latina.

[95] Deshayes 1624, 470. Σιμόπουλος Α, 502-506.

[96] Γιαννόπουλος 1969, 173-180.

[97] Spon 2004 (1678), 273-280. Σιμόπουλος 1970, 689-698.

[98] Wheler 1682, 298 – 301.

[99] Σιμόπουλος 1970, 683-689.

[100] Coronelli 1686, 124-130.

[101] Chandler 1825, 334-336.

[102] Dodwell 1819, 128-129.

[103] Pouqueville 1820, 243-244. Βλ. σχετικά Σιμόπουλος 1975, 324-409.

[104] Gell 1819, 293.

[105] Turner 1820, 101, 103-104.

[106] Mure 1842, I, 173-175.

για τους περισσότερους μετέπειτα περιηγητές. Στη Ναύπακτο πέρασε από την Πάτρα και ταξίδεψε μαζί με τον άγγλο Wheler. Την εποχή εκείνη (1675-1676) κανένας οδηγός δε δεχόταν να οδηγήσει τους ξένους από τη Ναύπακτο στην Άμφισσα, γιατί ο δρόμος ήταν πολύ επικίνδυνος, ενώ η θαλάσσια οδός πιο ασφαλής. Για τη Ναύπακτο αναφέρεται στον αρχαίο ναό του Ποσειδώνα, για τον οποίο έκανε την υπόθεση ότι βρισκόταν κοντά στο λιμάνι. Στο τελευταίο αναφέρεται περισσότερο, λέγοντας ότι είναι πολύ μικρό, με είσοδο πλάτους όχι παραπάνω από 50 πόδια και διάμετρο 500 πόδια και ότι συνήθιζαν να κλείνουν το άνοιγμά του με αλυσίδα. Στο εσωτερικό του έμπαιναν μόνο μικρά σκάφη, ενώ στον ίδιο έκανε εντύπωση το γεγονός ότι είδε βάρκες να μην μπορούν να βγουν από το λιμάνι, αλλά να περιμένουν την παλίρροια για να αποπλεύσουν[107].

Ο Pouqueville επίσης κάνει λόγο για τις αρχαίες λατρείες της πόλης, για τις οποίες αναφέρει ότι δεν είχε σωθεί κανένα κατάλοιπό τους, ούτε ακόμη και αυτό το ιερό του Ασκληπιού που μνημονεύει ο Παυσανίας. Κάνει ωστόσο αναφορά σε ένα σπήλαιο της Αφροδίτης, στους πρόποδες του Ριγανιού, στο οποίο οι κοπέλες της εποχής του προσέφεραν στις Μοίρες γλυκίσματα και μέλι για να βρουν σύζυγο. Η ασαφής αυτή αναφορά έχει θεωρηθεί ότι μπορεί να υποδηλώνει μία σύνδεση με το αταύτιστο αρχαίο ιερό σπήλαιο της Αφροδίτης, ως κατάλοιπο μίας διαχρονικής λατρείας. Καμία όμως απόδειξη δεν υπάρχει για κάτι τέτοιο, ούτε έχει εντοπιστεί η θέση του αρχαίου ιερού σπηλαίου. Σύντομες επίσης αναφορές στα ονόματα της πόλης, την παράδοση για το θάνατο του Ησιόδου, καθώς και το μεσαιωνικό κάστρο το οποίο είναι κτισμένο πάνω στην αρχαία οχύρωση κάνει ο W. Mure.

Από τα έργα των περιηγητών μπορούν κατά τα άλλα να αντληθούν ελάχιστες μόνο πληροφορίες που αφορούν στην τοπογραφία της νεότερης πόλης ως στοιχεία ενδιαφέροντος για την παροχή αναλογιών σε σχέση με την αρχαία Ναύπακτο. Αυτά κυρίως αφορούν σε περιγραφές του λιμανιού της, το οποίο για πολλά χρόνια αποτέλεσε άντρο μαυριτανών πειρατών, ώστε να φέρει την ονομασία *Μικρό Αλγέρι*[108],

[107] Spon 1678, 274, 277.

[108] Βλ. για παράδειγμα τον Deshayes, ο οποίος αναφέρει ότι την εποχή που επισκέφθηκε τη Ναύπακτο δεν υπήρχε ούτε ίχνος από εμπορική κίνηση, καθώς το λιμάνι και το κάστρο της ήταν φωλιές κουρσάρων, που καλούνταν *λεβέντες*. Αντίθετα ο Άγγλος Randolph που την επισκέφτηκε αργότερα μέσα στον 17^{ο} αι. λέει ότι η Ναύπακτος, αν και φωλιά πειρατών, ήταν πυκνοκατοικημένη και αποτελούσε σημαντικό εμπορικό κέντρο με τελωνειακή αρχή που επέβαλε τέλη χρήσης του λιμανιού σε όλα τα πλοία.

καθώς και σε αναφορές στα προϊόντα που διακινούνταν από αυτό στα νεότερα χρόνια. Ανάμεσα σε αυτά τα εμπορεύματα ήταν κυρίως δέρματα, η ποιότητα των οποίων συναγωνιζόταν τα καλύτερα της Ανατολής, αλλά και λάδι, καπνός, στάρι, ρύζι και κριθάρι, ενώ το κρασί του Lepanto, αν και ρετσινωμένο και με ιδιαίτερη γεύση, αναφέρεται ότι ήταν από τα καλύτερα της Ελλάδας. Ο Εβλιά Τσελεμπή ειδικότερα αναφέρει ότι στο λιμάνι, όπου υπήρχε και πηγή νερού, ελλιμενίζονταν οι φρεγάδες, ενώ τα γαλιόνια, τα μεγάλα δηλαδή πλοία, ελλιμενίζονταν στον κόλπο που βρίσκεται μπροστά από αυτό[109].

Εκτενείς επίσης περιγραφές προσφέρονται για το ανατολικό τμήμα της πόλης, όπου εντοπίζεται το αρχαίο ιερό του Ασκληπιού. Η περιοχή αυτή προκαλούσε το θαυμασμό, καθώς ήταν ιδιαίτερα πλούσια σε νερά, από μεγάλες πηγές που κινούσαν νερόμυλους κοντά στη θάλασσα και λειτουργούσαν βυρσοδεψεία, ενώ την πλαισίωναν κήποι και περιβόλια με εσπεριδοειδή. Τέλος από τους περισσότερους περιηγητές προκύπτει ότι διαχρονικά ο προτιμότερος δρόμος επίσκεψης της Ναυπάκτου ήταν ο θαλάσσιος, καθώς, ιδίως τη χερσαία οδό που οδηγούσε προς την Άμφισσα (Σάλωνα) τη λυμαίνονταν ληστές.

Νεότερη έρευνα (19ος αι - έως σήμερα)

Μία από τις ωραιότερες περιγραφές της πόλης του 19ου αι., πλαισιωμένη από πολύ όμορφα σκίτσα, οφείλεται στον Αρχιδούκα της Αυστρίας Lugwig Salvator[110], ο οποίος την επισκέφτηκε σε ένα ταξίδι που έκανε την άνοιξη του 1874 γύρω από τον Κορινθιακό (εικ. 5). Είχε μεγάλο ενδιαφέρον για τη φυσική ιστορία και ιδιαίτερη ικανότητα στο σχέδιο και τη γεωγραφία. Από την πόλη περιγράφει το λιμάνι και τα σπίτια της. Στην ανατολική πύλη της οχύρωσης, η οποία προστατευόταν από έναν κυκλικό πύργο (κοντά στην εκκλησία του Αγ. Δημητρίου) αναφέρει ότι υπήρχε εξωτερικά μία ωραία ελληνική επιγραφή, ενώ δίνει μία πολύ καλή περιγραφή της πηγής του Κεφαλόβρυσου και της γύρω από αυτή περιοχής. Ήδη τότε ένα τμήμα

[109] Γιαννόπουλος 1969, 173-180 και ιδίως σ. 175. Την ύπαρξη φυσικής πηγής νερού που ανάβλυζε πίσω από το μόλο του λιμανιού αναφέρει και ο L. Salvator (2009, 32). Τις ίδιες πληροφορίες για το μικρό μέγεθος του λιμανιού δίνουν ο Pouqueville, που χαρακτηρίζει το λιμάνι μινιατούρα, κατάλληλο μόνο για μικρά σκάφη, και ο Chandler.

[110] Salvator 1876 (έκδοση 2009), 31-39. Βλ. σχετικά και Trowbridge, Oldfather 1933, 1983. Επίσης Βαρδακουλάς 1994.

του νότιου τμήματος του ανατολικού τείχους, όπως και το αντίστοιχο δυτικό είχαν κατεδαφιστεί.

Εικ. 5. Άποψη του στενού της Ναυπάκτου από τον Προφήτη Ηλία (Salvator 2009, σ. 37).

Ανάμεσα στους νεότερους τοπογράφους ο σημαντικότερος υπήρξε ο αξιωματικός William Martin Leake[111], ο οποίος χάρη στην ιδιότητά του διέθετε καλή γνώση γεωγραφίας και τοπογραφίας και θεωρείται έως σήμερα αξιόπιστη πηγή πληροφοριών. Τη Ναύπακτο επισκέφτηκε σε ένα και μοναδικό ταξίδι που έκανε με αφετηρία τα Σάλωνα, ελάχιστα όμως αναφέρεται στην αρχαία πόλη, οι παρατηρήσεις του για την οποία γίνονται με βάση τις εκστρατείες του Δημοσθένη και του Ευρύλοχου.

Ο Bazin επίσης, ενώ υπήρξε από τους πρώτους που ασχολήθηκαν με την Αιτωλία και την ταύτιση αρχαίων πόλεών της, δεν αναφέρεται ειδικά στην ίδια τη Ναύπακτο, παρά μόνο στην περιοχή των Αποδωτών και των Οφιονέων στα ανατολικά της, καθώς και στην περιοχή των πόλεων Μακύνεια και Μολυκρείου στα δυτικά της[112].

Από τα πιο σημαντικά έργα του 19^{ου} αι. είναι αυτό του Γερμανού αρχαιολόγου H.G. Lolling (1885), το οποίο δημοσιεύθηκε πλήρως μόλις το 1989[113]. Ο ίδιος

[111] Την εποχή του Leake το λιμάνι της Ναυπάκτου ήταν πνιγμένο στα σκουπίδια και ανεπαρκές να δεχθεί ακόμη και τις μεγάλες βάρκες που ταξίδευαν στον κόλπο. Ήδη τότε το λιμάνι είχε σχεδόν πλήρως προσχωθεί, ώστε να φιλοξενεί μόνο λίγες ψαρόβαρκες, ενώ η αποβάθρα ήταν σε τέτοια κατάσταση που χρειαζόταν να χρησιμοποιήσει κανείς μία σανίδα για να αποβιβαστεί. Leake 1835, II, 587-622. Σιμόπουλος 1975β, 317-516.

[112] Bazin 1864, 302-312, 364-366 .

[113] Το αρχικό χειρόγραφο που είχε γραφτεί ως ταξιδιωτικός οδηγός ανακαλύφθηκε και εκδόθηκε εκ νέου το 1989.

αντέγραψε επιγραφές από τη Ναύπακτο και άλλες περιοχές, στις οποίες βασίστηκε το λοκρικό corpus επιγραφών.

Θεμελιώδες παραμένει μέχρι σήμερα το βραβευμένο έργο του Άγγλου μελετητή W.J. Woodhouse για την Αιτωλία, αποτέλεσμα δουλειάς του συγγραφέα στην περιοχή κατά τα έτη 1892 και 1893[114]. Για την οχύρωση της πόλης περιορίστηκε χωρίς περιγραφές στο συμπέρασμα ότι αποτέλεσαν τη βάση για τη μεσαιωνική οχύρωση και δεν ασχολήθηκε περισσότερο, όπως άλλωστε και ο γερμανός γεωγράφος C. Bursian[115]. Για τα ιερά της πόλης ο Woodhouse έκανε ορισμένες υποθέσεις, τοποθετώντας τα πιο αμφισβητούμενα από αυτά, ενώ συνεισέφερε στη διάσωση μερικών από τις από τις επιγραφές που υπήρχαν εντοιχισμένες σε σπίτια στην περιοχή του Κεφαλόβρυσου, γύρω από το Ασκληπιείο[116]. Στο κέντρο της πόλης, όπου η εκκλησία της Αγ. Παρασκευής, ανέφερε ορατά ψηφιδωτά δάπεδα και αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και τμήμα ενός λουτρού, στοιχεία που επιβεβαιώνονται από τις σωστικές ανασκαφές στη γύρω περιοχή περισσότερο από έναν αιώνα μετά. Παρόμοια κατάλοιπα και στέρνες περιέγραψε επίσης στην ανατολική συνοικία «Αφροδίτη», την οποία ταυτίζει με το «ατείχιστο προάστιο» της πόλης που αναφέρεται από το Θουκυδίδη.

Στον 20^{ο} πλέον αιώνα από τους πιο σημαντικούς μελετητές της Λοκρίδας υπήρξε ο W.A. Oldfather, ο οποίος και έδωσε ένα πλήρες ιστορικό περίγραμμα της Ναυπάκτου στη Real Enzyklopädie και πραγματεύθηκε πολλά άλλα θέματα που αφορούν στην τοπογραφία της πόλης και της περιοχής[117]. Επίσης ο G. Klaffenbach εργάστηκε στη Ναύπακτο κατά το 1933, προετοιμάζοντας τη νέα έκδοση του συντάγματος (corpus) επιγραφών[118]. Τη σπουδαιότερη όμως νεότερη μελέτη για την περιοχή της Ναυπάκτου αποτελεί το έργο του Lucien Lerat για τη Δυτική Λοκρίδα[119]. Ο Lerat, μέλος της Γαλλικής Σχολής της Αθήνας, εργάστηκε στην περιοχή μέσα σε ιδιάζουσες συνθήκες, κατά τη διάρκεια των χρόνων του Εμφυλίου[120]. Το έργο του

[114] Woodhouse 1897, 309-322.
[115] Bursian 1862, 147.
[116] Woodhouse 1892-1893, 338-341.
[117] Oldfather 1924, 1-22. Του ίδιου 1926, 1135-1288. Trowbridge, Oldfather 1933, 1979-2002. Για νεότερο ιστορικό περίγραμμα βλ. επίσης Rousset 2004, 395-396.
[118] Klaffenbach 1935, 693-701.
[119] Lerat 1952, I, 38-41.
[120] Κατά το δεύτερο ταξίδι του στην περιοχή ασχολήθηκε με τη Ναύπακτο, το Ασκληπιείο στη Σκάλα και τη Μακύνεια.

είναι το πληρέστερο από αρχαιολογική άποψη, ενώ ιδιαίτερα σημαντικά ήταν τα συμπεράσματά του για την αρχαία οχύρωση της πόλης.

Από τη νεότερη βιβλιογραφία η πιο αξιόλογη και εκτενής αναφορά στην ιστορία της πόλης και τη σημασία του λιμανιού της γίνεται από τον K. Freitag στην μελέτη του για τον Κορινθιακό κόλπο στην αρχαιότητα[121]. Ο Αν. Πορτελάνος, στο πλαίσιο της μελέτης των αιτωλικών οχυρώσεων έχει ασχοληθεί και με την αρχαία οχύρωση της Ναυπάκτου κάνοντας νεότερες παρατηρήσεις[122], ενώ ο Brooks έχει συμπεριλάβει πιο πρόσφατα το μεσαιωνικό κάστρο στη μελέτη των κάστρων της ΒΔ Ελλάδας[123]. Η μεσαιωνική οχύρωση, αν και εξαιρετικά διατηρημένη, δεν έχει μέχρι σήμερα μελετηθεί επαρκώς[124]. Μελέτη της βρίσκεται προς το παρόν σε εξέλιξη από τους αρχιτέκτονες καθ. Στ. Μαμαλούκο και Μ. Παπαβαρνάβα[125].

Στα πρόσφατα βιβλία για τη Ναύπακτο και την περιοχή της ανήκουν ακόμη οι μονογραφίες του Χρ. Σαμαντά και του Ιω. Νεραντζή[126], με εκτενή αποσπάσματα από τα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου, καθώς και από άλλες μεμονωμένες δημοσιεύσεις που αφορούν στην πόλη[127]. Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί η δραστηριότητα του Κοινωφελούς Ιδρύματος Δημητρίου και Αίγλης Μπότσαρη, που αφορά στη μελέτη της πολιτιστικής κληρονομιάς της πόλης και της ευρύτερης περιοχής, στην οποία περιλαμβάνονται επιστημονικές εκδόσεις. Πρόσφατα διοργανώθηκε διεθνής ημερίδα με θέμα «Ναύπακτος. Η αρχαία πόλη και σημασία της κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο και τα ελληνιστικά χρόνια» και εκδόθηκαν τα πρακτικά της[128]. Ειδική μνεία θα πρέπει επίσης να γίνει στη σημαντική συμβολή της Εταιρείας Ναυπακτιακών Μελετών, με πολυάριθμες δημοσιεύσεις στους τόμους της σειράς *Ναυπακτιακά* που αφορούν στην αρχαία πόλη και τη διοργάνωση συνεδρίων, τα πρακτικά των οποίων δημοσιεύονται στην ίδια σειρά.

Γενικότερα θα πρέπει να σημειωθεί ότι εξαιτίας των σημαντικών καθυστερήσεων στη δημοσίευση των ανασκαφικών αποτελεσμάτων και της δημοσιοποίη-

---

[121] Freitag 2005, 67-94.
[122] Πορτελάνος 1998, 570-589.
[123] Brooks 2013.
[124] Για παλαιότερες μελέτες βλ. κυρίως Μαρίνου 1985. Επίσης Χαλάτσης 2001.
[125] Βλ. Μαμαλούκος 2015 με σχετική βιβλιογραφία. Mamaloukos 2017.
[126] Σαμαντάς 2004. Νεραντζής 2007. Του ίδιου 2001α.
[127] Ομοίως και το άρθρο του Νεραντζή (2001).
[128] Παλαγγιά 2016.

σής τους στο ευρύτερο κοινό[129] η εικόνα της αρχαίας πόλης έχει παραμείνει στο παρελθόν αρκετά στάσιμη, ενώ απουσιάζει μία συνολική σύνθεση των ιστορικών, τοπογραφικών και ανασκαφικών δεδομένων. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε τοπικά έντυπα και οδηγούς, αλλά και μεμονωμένα άρθρα της τοπικής βιβλιογραφίας διακρίνει κανείς έντονο το ενδιαφέρον για την αρχαία φάση μίας από τις αρχαιότερες ελληνικές πόλεις, το οποίο όμως, ελλείψει γνωστών αρχαιολογικών τεκμηρίων, εξαντλείται στην παράθεση των αρχαίων πηγών. Παράλληλα διακρίνονται αμήχανες προσπάθειες να συσχετιστεί το πρώιμο παρελθόν της πόλης, που αφορά στην «Κάθοδο των Δωριέων», με τη νεότερη ιστορία της, και κυρίως την περίφημη ναυμαχία του 1571, που έχει συνδεθεί με το όνομά της. Χαρακτηριστική είναι επίσης σε έντυπα και οδηγούς η αναπαραγωγή ανακριβειών, όπως για παράδειγμα η αναφορά στα «πελασγικά» ή «προελληνικά» τείχη της Ναυπάκτου, που ανάγει αυθαίρετα την κατασκευή της οχύρωσης της πόλης στα προϊστορικά χρόνια ή τα αποδίδει ακόμη και στους Δωριείς, χωρίς αυτό να στηρίζεται σε καμία αρχαιολογική βάση[130].

[129] Βλ. και Χαραλαμπόπουλος 2006, 127.

[130] Οικονόμου 1980, 67. Βαρδακουλάς 1996, 10, 20. Χαλάτσης 2001, 120-121. Χαραλαμπόπουλος 2006, 119.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ

Η ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΚΑΙ ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

Εικ. 6. Σωστική ανασκαφή στο κτήμα Νόβα (ΞΕΝΙΑ) το 1976

Η περιοχή της Ναυπάκτου, παρότι πολλά από τα αρχαία, και κυρίως τα κατάλοιπα της ύστερης αρχαιότητας, ήταν ορατά και επιφανειακά σχεδόν ως τις μέρες μας, δεν έχει τύχει συστηματικής ανασκαφικής ή επιφανειακής διερεύνησης. Οι έρευνες του Weil στα τέλη του 19ου αι. στο ιερό του Ασκληπιού[131], το οποίο ας σημειωθεί ότι βρισκόταν τότε εκτός των ορίων της πόλης, δεν περιλάμβαναν ανασκαφές, αλλά μόνο την καταγραφή των επιγραφών του χώρου και μία περιορισμένη διερεύνηση της περιοχής γύρω από αυτό. Ομοίως και το πρόγραμμα έρευνας της Ολλανδικής Αρχαιολογικής Σχολής[132], το οποίο υλοποιήθηκε μεταξύ των ετών 1985-1986 στο τμήμα της αρχαίας Αιτωλίας που ανήκει στα όρια της Αιτωλοακαρνανίας, δεν αφορούσε σε συστηματική επιφανειακή έρευνα και εργασίες πεδίου. Κατά το

[131] Weil 1879, 22-29.
[132] Bommeljé, Doorn 1987.

μεγαλύτερο μέρος του αποτελεί θεωρητική μελέτη[133], η οποία κατέληξε στη δημιουργία ενός γεωγραφικού λεξικού (gazetteer), όπου έχουν αποδελτιωθεί οι βιβλιογραφικές αναφορές, μεταξύ των οποίων και η τοπική βιβλιογραφία.

Έτσι, πριν από την έναρξη και «συστηματοποίηση» των σωστικών ανασκαφών, δεν είχε ουσιαστικά διενεργηθεί καμία ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της πόλης, αν και αρχαία αντικείμενα που έχουν καταλήξει στην αγορά αρχαίων, οπωσδήποτε καταδεικνύουν παλαιότερες παράνομες ανασκαφικές δραστηριότητες, κυρίως στα νεκροταφεία της[134]. Παράλληλα δεν έχουν λείψει και σπουδαία ευρήματα που έχουν εντοπιστεί τυχαία και δεν αποτελούν καρπό ανασκαφών[135]. Μεταξύ των τελευταίων σημειώνονται χαρακτηριστικά τρεις νομισματικοί θησαυροί. Ο ένας από αυτούς, δέκα ασημένιων νομισμάτων της Ήλιδος, είχε βρεθεί στο 1936 κατά την κατεδάφιση τοίχου σπιτιού[136]. Ο δεύτερος, ο οποίος αποτελείται από πέντε χρυσούς στατήρες, αναφέρεται ότι προήλθε από αγγείο που βρέθηκε σε τάφο[137], ενώ ένας ακόμη ανήκει σε ιδιωτική συλλογή[138].

Ανάμεσα στα τυχαία ευρήματα θα πρέπει να αναφερθεί και η εξαιρετικά σημαντική επιγραφή συνθήκης Ναυπακτίων – Μεσσηνίων, που έχει βρεθεί κτισμένη σε αλώνι και έχει παραδοθεί από ιδιώτη, για την οποία θα γίνει αναλυτικά λόγος στο κεφάλαιο ΣΤ.2[139], ενώ πολλές ακόμη επιγραφές έχουν βρεθεί εντοιχισμένες σε διάφορα σημεία του κάστρου ή σε σπίτια απ΄ όπου και έχουν αποτοιχιστεί. Ορισμένα από τα ωραιότερα σύνολα χρυσών κοσμημάτων έχουν επίσης βρεθεί τυχαία[140], όπως και άλλα κοσμήματα, γεωμετρικών χρόνων, τα οποία είχαν εντοπιστεί το 1962 στο Ξηροπήγαδο ανατολικά της πόλης κατά την τοποθέτηση ηλεκτρικών

---

[133] Ενδεικτικό είναι ότι για το ιερό του Ασκληπιού, το οποίο στην εποχή μας βρίσκεται πλέον σε κεντρικό σημείο της πόλης, αναφέρεται το 1987 λανθασμένα ότι βρίσκεται σε απόσταση ενός χιλιομέτρου (;) ανατολικά της Ναυπάκτου, προφανώς ως συνέπεια της αναπαραγωγής παλαιότερων περιηγητών.

[134] Αναλυτικότερη αναφορά σε ευρήματα των νεκροταφείων που βρίσκονται σε ξένα μουσεία γίνεται στο κεφάλαιο ΣΤ.3, που αφορά στα νεκροταφεία της πόλης.

[135] Βλ. και Λαζαρίδης 1966, 268, όπου αναφέρεται η παράδοση ενός χάλκινου ειδώλιου ταύρου, πιθανώς του 5ου αι. π.Χ.

[136] Βλ. σχετικά IGCH 19.

[137] IGCH 174. Αποτελούνταν από δύο στατήρες της Αιτωλικής Συμπολιτείας, έναν του Σέλευκου Α΄, έναν του Αντίοχου Α΄ και έναν του Πτολεμαίου Β΄ ή Γ΄.

[138] Περιείχε δύο αιτωλικά ασημένια τετράδραχμα και μερικά άλλα του ίδιου τύπου. IGCH 196. Εκτενέστερη αναφορά στους «θησαυρούς» γίνεται στην υπο-ενότητα ΣΤ.3.3.

[139] Μαστροκώστας 1964. Του ίδιου 1968, 279. Ματθαίου, †Μαστροκώστας 2000-2003.

[140] Πέτσας 1971, 319.

πυλώνων, χωρίς να γίνει καμία αρχαιολογική αναφορά[141]. Τέλος μεταξύ των αρχαίων αντικειμένων που έχουν παραδοθεί από ιδιώτες ανήκουν επιτύμβιες στήλες[142], ένας ακέφαλος μαρμάρινος ανδρικός κορμός, πιθανώς Διονύσου (ύστερων ελληνιστικών - πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων), καθώς και ένα πολύ σημαντικό άγαλμα στον τύπο του Ηρακλή Farnese, το οποίο παραδόθηκε το 1984, δυστυχώς χωρίς καμία ένδειξη για την προέλευσή του[143].

Οι πρώτες ανασκαφές στην πόλη άρχισαν το 1961, και κυρίως, με την οργάνωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, από τη δεκαετία του 1970 και εξής. Είχαν τη μορφή σωστικών ερευνών, όπως άλλωστε και σήμερα[144]. Παρά την έλλειψη συστηματικής έρευνας, το γεγονός ότι η νεότερη πόλη είναι δομημένη ακριβώς πάνω στην αρχαία, καθιστά τη Ναύπακτο τη μόνη διαρκώς ανασκαπτόμενη πόλη της Αιτωλοακαρνανίας, έστω και αν αυτό έγκειται αποκλειστικά σε τυχαίες αφορμές, που αφορούν κυρίως στην οικοδόμηση και στα εκτελούμενα στο χώρο της έργα.

Μέχρι σήμερα υπολογίζεται ότι έχουν διενεργηθεί περισσότερες από 200 σωστικές έρευνες στην περιοχή της Ναυπάκτου[145], που αφορούν κυρίως σε ιδιωτικά και δημόσια έργα, όπως κατασκευές οικοδομών και δρόμων, έργα ύδρευσης, αποχέτευσης, ανάπλασης, καθώς και μεγαλύτερης κλίμακας κατασκευές, όπως αυτές της περιμετρικής της οδού, του συγκροτήματος του ΞΕΝΙΑ[146] (εικ. 6, 7), ή αιολικών πάρκων γύρω από την πόλη. Κατά τις σωστικές ανασκαφές των ετών 1961 έως τώρα έχουν αποκαλυφθεί μεγάλα και χαρακτηριστικά τμήματα του πολεοδομικού ιστού της αρχαίας πόλης[147] και της οχύρωσής της[148] και έχει αποκαλυφθεί ένας εντελώς

[141] Γίνεται λόγος γι΄αυτά στο κεφάλαιο Ε.2.
[142] Κολώνας 1985, 141.
[143] Κολώνας 1984, 107. Gogos 1993.
[144] Βλ. γενικά Leekley, Efstratiou 1980, 8-9.
[145] Λόγω και των άφθονων υπόγειων υδάτων στις περισσότερες περιπτώσεις δεν είναι εφικτή ή σκόπιμη η διατήρηση των αποκαλυπτόμενων αρχαιοτήτων ως ορατών, και επιλέγεται ως πιο πρακτική λύση η διατήρησή τους σε κατάχωση. Εξαίρεση αποτελούν τμήματα της οχύρωσης που έχουν διατηρηθεί ορατά ή επισκέψιμα εντός υπογείων ή ημιυπαίθριων χώρων, όπως και η κεντρική παλαιοχριστιανική βασιλική.
[146] Ζαφειροπούλου 1976, 165-169.
[147] Παπαποστόλου 1972, 434. Του ίδιου 1978α, 165 και 1979, 208. Κωνστάντιος 1981. Αλεξοπούλου 1988, 174-175. Της ίδιας 1989, 142-143, 1990, 142-143, 1991, 166-167, 1992, 151-152. Παπαδοπούλου 1990, 281. Σαράντη 1993, 144-146. Της ίδιας 1997, 301-302, 1998, 284, 2005, 477-478, 2007, 682-683. Κολώνας, Σαράντη 1994, 245. Των ίδιων 1995, 241-242. Κόλια 1998, 281-282.
[148] Παπαποστόλου 1972, 434. Πετριτάκη 1987, 170-172. Αλεξοπούλου 1988, 174-180. Της ίδιας 1989, 142-143, 1991, 166-167. Σαράντη, Κολώνας 1992, 149-151. Σαράντη 1993, 144-146. Της ίδιας 1997, 303-305, 1998, 284, 2006β, 587-589. Της ίδιας Χρονικά ΑΔ 2011-2015 (υπό εκτύπωση).

άγνωστος και ανεξάρτητος οχυρωματικός περίβολος στην περιοχή της[149], δεδομένα που μας προσφέρουν πλέον μία πολύ καλή εικόνα της διάταξης και της οργάνωσής της. Οι παλαιότερες φάσεις κατοίκησης του χώρου της Ναυπάκτου, που ανάγονται στους προϊστορικούς και πρώιμους ιστορικούς χρόνους, έχουν αρχίσει να γίνονται γνωστές μόλις την τελευταία εικοσαετία, επιφυλάσσοντας ορισμένα πολύ σημαντικά ευρήματα, που εντάσσουν πλέον με σαφήνεια τους αντίστοιχους οικισμούς στις εξελίξεις αυτών των χρόνων[150]. Τμήματα ρωμαϊκών αγροικιών, τα οποία έχουν ερευνηθεί στα δυτικά και ανατολικά της Ναυπάκτου, προσφέρουν αρκετά στοιχεία για την ύπαιθρο χώρα γύρω από την πόλη, την καλλιέργεια της γης και εν γένει την αγροτική ζωή που συνδεόταν με αυτές[151].

Από τα ιερά της Ναυπάκτου μεταξύ των ετών 2012 και 2013 διενεργήθηκε για πρώτη φορά διερευνητική ανασκαφή στο άνδηρο του ιερού του Ασκληπιού, η οποία και απέδωσε ενδιαφέροντα αποτελέσματα, τα οποία παρουσιάζονται στο σχετικό κεφάλαιο[152]. Επιπλέον έχουν έρθει στο φως τμήματα άλλων δημόσιων κτιρίων όπως οι θέρμες[153], όπως και πολυάριθμα άλλωστε μικρότερα λουτρά ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων[154].

Παράλληλα μέχρι σήμερα έχουν ανασκαφεί περισσότεροι από 400 τάφοι, που αποτελούσαν μέρος τριών αρχαίων νεκροταφείων της πόλης και άλλων χώρων ταφής[155], παρέχοντας πολύ σημαντικά δεδομένα για την χωροθέτηση και την οργά-

[149] Σαράντη 2007, 683-684. Της ίδιας 2008α, 658-659 και 2012.
[150] Αλεξοπούλου 1994, 243-244. Κολώνας, Σαράντη 1994, 244-246. Σαράντη 2001-2004, 86-87 και 99-101. Της ίδιας 2005, 476-477, 2006α, 500-501, 2006β, 588-589, 2010. Της ίδιας Χρονικά ΑΔ 2011-2015 (υπό εκτύπωση), Saranti 2016 (υπό εκτύπωση). Για τα παλιότερα ευρήματα βλ. και Katsipanou 2001.
[151] Σαράντη 1997, 302-303. Της ίδιας 2000, 334, 2004, 114, 116, 2005, 480-481, 2007, 685, 2008α, 660, καθώς και Χρονικά ΑΔ 2011-2015 (υπό εκτύπωση). Στάικου 2005, 480-481. Σαράντη, Στάικου 2013. Σταυροπούλου-Γάτση, Σαράντη 2013, 679-680.
[152] Σαράντη 2002-2003. Της ίδιας Χρονικά ΑΔ 2012-2013 (υπό εκτύπωση).
[153] Μαστροκώστας 1968, 277-279. Πέτσας 1971, 315-319. Παπαποστόλου 1972, 434. Σταυροπούλου-Γάτση 1984, 105. Αλεξοπούλου 1990, 144. Σαράντη, Κολώνας 1997, 305-306. Σαράντη 1999, 274. Της ίδιας 2005, 478-480, 2010β, 1067-1068, και χρονικά ΑΔ 2015 (υπό εκτύπωση).
[154] Πέτσας 1971, 319. Παπαποστόλου 1979, 208. Κωνστάντιος 1981, 293. Κολώνας 1983, 127. Κωτσάκη 1985, 140. Αλεξοπούλου 1988, 176-180. Σαράντη 1994, 245-246. Της ίδιας 1997, 304. Παπαγεωργίου 2001α, 22-23. Της ίδιας 2004, 460. Κεφαλλωνίτου 2004, 170-171. Κεφαλλωνίτου, Κουμούση 2012, 69-70. Κωστή 2014.
[155] Μαστροκώστας 1961/2, 183-184. Πέτσας 1971, 319. Δεκουλάκου 1973, 391-393. Παπαποστόλου 1973, 390. Του ίδιου 1978α, 165. Αξιώτη 1980, 199. Κωνστάντιος 1981. Του ίδιου 1984. Πετριτάκη 1987, 170, 172-173. Αλεξοπούλου 1989, 141-143. Της ίδιας 1991, 167. Σαράντη 1994, 244-245. Της ίδιας 1997, 302, 306, 2000, 333-334, 2001-2004, 72-73, 87-88, 99, 101, 2005, 475, 477, 2006, 588, 2007, 681-682, 2011, 159-168. Σαράντη, Κολώνας 1992, 151. Των ίδιων 1994, 244. Των ίδιων 1995,

νωσή τους, τα ταφικά έθιμα και κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς. Τα στοιχεία αυτά δεν έχουν ποτέ ως τώρα παρουσιαστεί συνολικά[156], αν και έχουν μελετηθεί και δημοσιευθεί μεμονωμένα ευρήματα και ενδιαφέροντα ταφικά σύνολα ελληνιστικής κεραμικής[157].

Αναφορικά με τη μεταγενέστερη εξελικτική πορεία της πόλης απουσιάζει μία συνολική μελέτη και αποτύπωση της μεσαιωνικής οχύρωσης[158], όπως άλλωστε και μία γενική παρουσίαση των ανασκαφικών και ιστορικών δεδομένων της πρωτοβυζαντινής και βυζαντινής πόλης[159]. Στο μεσαιωνικό κάστρο έχουν πραγματοποιηθεί σωστικές και αναστηλωτικές παρεμβάσεις[160], οι οποίες περιλάμβαναν και ανασκαφική έρευνα εντός του δεύτερου ανώτερου διαζώματος του μεσαιωνικού οχυρωματικού περιβόλου, στην περιοχή του Προφήτη Ηλία, όπου αποκαλύφθηκε πρώιμος μεσο-βυζαντινός ναός στη θέση όπου παλιότερα θεωρείτο ότι υπήρχε λουτρό. Αυτός πλέον ταυτίζεται με τον επισκοπικό ναό της Ναυπάκτου που αναφέρεται από τον Ιωάννη Απόκαυκο και ήταν αφιερωμένος στην Παναγία[161]. Μικρής έκτασης διερευνητικές εργασίες έγιναν και κατά τη διάρκεια έργου ανάδειξης του Κάστρου που υλοποιήθηκε τα τελευταία χρόνια[162], ενώ ανασκαφική έρευνα έχει επίσης πραγματοποιηθεί στο εσωτερικό του δυτικού λιμενοβραχίονα[163].

Από τα σημαντικότερα μνημεία της παλαιοχριστιανικής πόλης είναι η κεντρική πεντάκλιτη βασιλική στη θέση Οβρυόλακκα, η οποία έχει αποκαλυφθεί κατά το μεγαλύτερο μέρος της σε διαδοχικές ανασκαφές, όπως και τμήματα τεσσάρων ακόμη βασιλικών[164]. Τα κυριότερα αποτελέσματα των ανασκαφών της 8ης και 22ης

241-242. Κόλια, Σαράντη 1998, 282-283. Στάικου 2006, 589-590. Σταυροπούλου-Γάτση, Σαράντη 2009, 267-278. Πετριτάκη 1987, 170. Σαράντη, χρονικά ΑΔ 2011 (υπό εκτύπωση).

[156] Για μία προκαταρκτική και περιορισμένη σύνοψη βλ. Κόλια, Σαράντη 2004.

[157] Κόλια 2004. Σταυροπούλου-Γάτση, Σαράντη 2009. Σαράντη 2011.

[158] Όπως ήδη αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα μελέτη του μεσαιωνικού Κάστρου είναι σε εξέλιξη από τους αρχιτέκτονες καθ. Στ. Μαμαλούκο και Μ. Παπαβαρνάβα.

[159] Για την παλαιοχριστιανική Ναύπακτο γενικότερα βλ. κυρίως Παπαγεωργίου 2001α και β, 2004.

[160] Τριανταφυλλόπουλος 1978, 167.

[161] Κωνστάντιος 1981, 286, 293. Του ίδιου 1982, 278. Αθανασούλης, Ανδρούδης 2004. Κωστή 2004. Κεφαλλωνίτου 2012, 62-74. Ανδρούδης 2014. Μαμαλούκος, Παπαβαρνάβας 2014. Εκτός από το ναό έχουν αποκαλυφθεί τμήματα μνημειακού συγκροτήματος που πιθανότατα ανήκε στο Επισκοπείο.

[162] Για παλαιότερες αναστηλωτικές εργασίες βλ. Λαζαρίδης 1966. Του ίδιου 1973. Για πρόσφατες εργασίες βλ. Κατσούλη 2011. Λάππας, Καζανάκη-Λάππα 2014. Βικάτου, Χαμηλάκη, Κατσούλη 2015.

[163] Κωστή 2004, 590, 599.

[164] Λαζαρίδης 1966, 267-268. Του ίδιου 1977, 395-397. Ζίας 1973-74, 543-545. Βοκοτόπουλος 1973, 394-395. Τριανταφυλλόπουλος 1978, 167-168. Παπαδοπούλου 1990, 280. Παπαγεωργίου 2001α, 11-14. Της ίδιας 2004, 460-462. Κεφαλλωνίτου 2004, 164-165. Της ίδιας 2012. Παλιούρας 2004, 47-48. Κατσαρός 2014, 59-60 (με περαιτέρω βιβλιογραφία).

Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έχουν παρουσιαστεί συνοπτικά, είτε στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου, είτε σε συλλογικούς τόμους[165], όπως και σε πρόσφατο συνέδριο που πραγματοποιήθηκε στην πόλη για την παρουσίαση του έργου της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων[166].

Ανάμεσα στις γενικές διαπιστώσεις της αρχαιολογικής έρευνας εντός των ορίων της σύγχρονης πόλης είναι η αποκάλυψη των αρχαιοτήτων ήδη σε πολύ μικρό βάθος από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, γεγονός που δείχνει ότι υπήρξε συνεχής ανοικοδόμηση χωρίς εκτενείς επιχωματώσεις. Εξαίρεση αποτελεί το ανατολικό τμήμα της Ναυπάκτου, το οποίο έχει δεχθεί σημαντικές προσχώσεις από τη δραστηριότητα του χειμάρρου Σκα και το βορειοανατολικό τμήμα της (περιοχή Οβρυόλακκα), όπου παρατηρείται μεγάλο πάχος φυσικών επιχώσεων. Ιδιαίτερο γνώρισμα αποτελεί η πρώιμη εμφάνιση υπόγειων υδάτων, που δυσχεραίνουν την έρευνα σε βάθος και οφείλονται στον εξαιρετικά πλούσιο υδροφόρο ορίζοντα της περιοχής.

Εικ. 7-8. Ρωμαϊκά κατάλοιπα στην περιοχή του ΞΕΝΙΑ Ναυπάκτου τη δεκαετία του 1970

Με δεδομένες αυτές τις συνθήκες, καθώς και τη συνεχή χρήση του ίδιου χώρου επί σειρά αιώνων, η κατάσταση των αρχαίων καταλοίπων, όπως βρίσκονται στις ανασκαφές, είναι σήμερα εντυπωσιακά καλή. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, αφενός ξαφνιάζει η εντελώς επιφανειακή τους διατήρηση (εικ. 7-8) και αφετέρου για τους ίδιους λόγους εκπλήσσει η σχεδόν απόλυτη σιωπή των αρχαίων και νεότερων πηγών για τα κατάλοιπα της αρχαιότητας.

[165] Κωνστάντιος 1981 και 1984. Παπαδοπούλου 1991 και 1994. Παπαγεωργίου 2001α και β, 2004, 2006. Ζωγάκη 2004. Κεφαλλωνίτου 2004. Της ίδιας 2012. Κεφαλλωνίτου, Κουμούση 2012.
[166] Χουλιαράς 2014.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στα κεφάλαια που ακολουθούν αναπτύσσεται το κυρίως μέρος της παρούσας μελέτης, που αφορά στην τοπογραφική, ιστορική και κοινωνικο - πολιτική εξέλιξη της Ναυπάκτου στην αρχαιότητα, παρακολουθώντας το μετασχηματισμό από μικρούς διάσπαρτους οικισμούς στο χώρο της πόλης προς την εξέλιξή της σε άστυ και παράλληλα τη μετάβαση από τη φυλετική, στην πολιτική και αστική οργάνωση.

Τα στοιχεία που εξετάζονται αφορούν σε όλο το φάσμα κατοίκησης του χώρου της, από τους προϊστορικούς χρόνους έως το τέλος του αρχαίου κόσμου[167]. Εύλογο είναι ότι σε ένα τόσο μεγάλο χρονολογικό εύρος δεν είναι εφικτό, αλλά και σκόπιμο, να αντιμετωπιστούν όλες οι φάσεις της πόλης με την ίδια βαρύτητα, προκειμένου κυρίως να δοθεί μεγαλύτερη έμφαση στα σημαντικότερα και σπανιότερα ευρήματα, τα οποία αξίζει να αναδειχθούν περισσότερο. Η ύστερη αρχαιότητα, μία περίοδος μετάβασης σε μία νέα πραγματικότητα, όπου τα όρια παγανισμού και Χριστιανισμού είναι λεπτά και συγκεχυμένα, ήταν επόμενο να μην λάβει την ίδια έκταση, εφόσον μάλιστα η πρωτο-βυζαντινή πόλη έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο ειδικότερων μελετών που αναφέρθηκαν στο κεφάλαιο Δ.

Παράλληλα δεν είναι δυνατόν να εξαντληθούν όλα τα επιμέρους θέματα που αφορούν σε κάθε περίοδο, τα οποία ανοίγουν πολλούς άλλους ξεχωριστούς ορίζοντες έρευνας. Για τα θέματα αυτά καταβλήθηκε προσπάθεια ώστε να τεκμηριώνονται ικανοποιητικά βιβλιογραφικά και σε έκταση τέτοια, ώστε να μην υπερβαίνονται τα όρια της παρούσας μελέτης. Θα πρέπει τέλος να ληφθεί υπόψη ότι, εκτός από το γεγονός ότι οι περισσότερες από τις παλιότερες ανασκαφές της Ναυπάκτου παραμένουν αδημοσίευτες, τα αρχαιολογικά ευρήματα από παλιές και νέες ανασκαφές κατά το μεγαλύτερο μέρος τους δεν είναι συντηρημένα, γεγονός που δημιουργεί πρόσθετες δυσκολίες.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα αποτελούν προϊόν σχεδόν αποκλειστικά σωστικών ανασκαφών, με ελάχιστες εξαιρέσεις. Εκτενέστερα παρουσιάζονται τα αποτελέσματα ανασκαφών που έχουν πραγματοποιηθεί από το έτος 1992 έως και σήμερα

[167] Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, κατώτερο χρονολογικό όριο της μελέτης αποτελεί η μεταβατική υστερορωμαϊκή – παλαιοχριστιανική περίοδος.

με την εποπτεία μου, οι οποίες είναι περισσότερες από τις μισές συνολικά ανασκαμμένες θέσεις, που ανέρχονται σε περισσότερες από 200. Τα υπόλοιπα στοιχεία που έχουν συμπεριληφθεί βασίζονται σε προκαταρκτικές εκθέσεις ανασκαφών, που έχουν δημοσιευθεί κυρίως στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου, και συνεπώς υπόκεινται σε σχετικούς περιορισμούς πρόσβασης στην πληροφορία. Για τις ανάγκες της μελέτης ερευνήθηκε σχολαστικά το αρχείο εγγράφων και το φωτογραφικό αρχείο της Εφορείας Αιτωλοακαρνανίας, όπως και ο κατάλογος ευρημάτων της Αρχαιολογικής Συλλογής Ναυπάκτου, προκειμένου να αντληθεί κάθε άλλου είδους χρήσιμη, τοπογραφική κυρίως, ένδειξη. Σημαντική ήταν η συνεισφορά της παλαιοανθρωπολογικής και ζωο-αρχαιολογικής μελέτης του οστεολογικού υλικού, στο πλαίσιο συνεργασίας με το Τμήμα Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Πατρών και τον επίκουρο καθ. κ. Γ. Ηλιόπουλο, η οποία, εκτός από την ταύτιση των οστεολογικών καταλοίπων, προσέφερε σημαντικές πληροφορίες για την οικονομία της περιοχής και τα ταφικά έθιμα του νεκροταφείου, οι οποίες έχουν ενσωματωθεί στις σχετικές ενότητες.

Κάθε κεφάλαιο του μέρους αυτού είναι δομημένο σε τρεις κύριες ενότητες:

α) το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου που εξετάζεται, όπως μας είναι γνωστό από τις διαθέσιμες πηγές

β) τα αρχαιολογικά δεδομένα της εξεταζόμενης περιόδου

γ) τη σύνθεση των ιστορικών και αρχαιολογικών δεδομένων της περιόδου

Στο τέλος της μελέτης παρατίθεται συνοπτικός κατάλογος ευρημάτων, τα οποία έχουν επιλεγεί ως χαρακτηριστικά για τη χρονολόγηση, την τοπική παραγωγή ή τις εξωτερικές σχέσεις που τεκμηριώνουν. Τα σημαντικότερα από αυτά τα ευρήματα απεικονίζονται φωτογραφικά ή σχεδιαστικά, εκτός από δείγματα που προέρχονται από ανασκαφές που δεν πραγματοποίησα η ίδια και για τα οποία δεν υπάρχουν διαθέσιμες ήδη δημοσιευμένες απεικονίσεις τους ή σχετική άδεια του ανασκαφέα.

Για τις ανάγκες της μελέτης οι αρχαιολογικές θέσεις έχουν αριθμηθεί συμβατικά ενιαία (1 έως 138) και εικονίζονται στους αντίστοιχους δορυφορικούς χάρτες κάθε ενότητας. Η σειρά αρίθμησης ακολουθεί γενικά τη χρονική σειρά ανασκαφής

των θέσεων, καθώς και την τοπογραφική συνάφεια. Στις θέσεις όπου αντιπροσωπεύονται περισσότερες από μία περίοδοι, η αρίθμησή τους έχει γίνει σύμφωνα με την παλαιότερη αντιπροσωπευόμενη χρονολογική φάση. Αναλυτικός κατάλογος των θέσεων παρατίθεται στο Παράρτημα Ι.

Στα δύο πρώτα κεφάλαια αυτού του μέρους (Ε.1, Ε.2) παρουσιάζονται τα στοιχεία που αφορούν στην περίοδο από τους προϊστορικούς έως και τους αρχαϊκούς χρόνους, πριν τη συγκρότηση οργανωμένης πόλης. Τα δεδομένα αυτά κρίθηκε σκόπιμο να παρουσιαστούν εκτενώς, καθώς σχετίζονται άμεσα με τις απαρχές της εγκατάστασης στο χώρο, τα κίνητρα που προσέλκυσαν κατοίκους και οδήγησαν στη ίδρυσή της, ενώ ταυτόχρονα συνεισφέρουν πολλά και ενδιαφέροντα νέα στοιχεία για την ευρύτερη γεωγραφική ενότητα της δυτικής Λοκρίδας – Αιτωλίας, στην οποία εντάσσεται η Ναύπακτος. Οι περίοδοι αυτές της περιοχής είναι γενικότερα ανεπαρκώς τεκμηριωμένες, γεγονός που ενισχύει την αξία των προσφερόμενων δεδομένων, που μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε αρκετά καλά σχεδόν όλη την εξέλιξη της εγκατάστασης και να θεμελιώσουμε σαφώς το χρονολογικό πλαίσιό της. Τα ίδια δεδομένα καταδεικνύουν επίσης χαρακτηριστικά τον τρόπο με τον οποίο η μορφή του οικισμού καθορίστηκε από τα γνωρίσματα του τόπου.

Στο έκτο κεφάλαιο (ΣΤ) εξετάζεται η Ναύπακτος ως *πόλις,* από την άποψη της πολεοδομικής οργάνωσης και τοπογραφίας της από τους κλασικούς χρόνους έως και την ύστερη αρχαιότητα (ΣΤ.3.1), παρουσιάζονται εκτενώς τα νεκροταφεία της (ΣΤ.3.2), ενώ στην τρίτη υπο-ενότητα (ΣΤ.3.3) γίνεται παρουσίαση των δεδομένων από την άποψη της πολιτικής, της κοινωνικής οργάνωσης και της οικονομίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Ε.1 ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ιστορικό πλαίσιο

Το απώτατο παρελθόν της πόλης είναι ελάχιστα γνωστό μέσα από τις διαθέσιμες πηγές, παρότι θεωρείται εκ των προτέρων βέβαιο ότι σαν τόπος με πλούσια φυσικά πλεονεκτήματα και άμεση γειτνίαση με τις βόρειες ακτές της Πελοποννήσου η θέση της πόλης θα είχε εκτιμηθεί από νωρίς, ώστε να προσελκύσει κατοίκους από τα πρώιμα στάδια των μόνιμων εγκαταστάσεων. Οι πηγές αναφέρουν ότι από τα προελληνικά φύλα η περιοχή κατοικήθηκε από Λέλεγες, οι οποίοι μάλιστα, αν και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας εξαφανίστηκαν αρκετά νωρίς, στη δυτική Λοκρίδα φαίνεται ότι επέζησαν ως την άφιξη των Λοκρών[168]. Πότε ακριβώς έγινε η εγκατάστασή των τελευταίων στην περιοχή δεν είναι γνωστό, τοποθετείται όμως με μεγαλύτερη πιθανότητα στο τέλος των μυκηναϊκών χρόνων, οπότε και εμφανίζονται οι πρώτες γνωστές ιστορικές αναφορές για την πόλη[169]. Αν και τα ομηρικά έπη δεν αναφέρουν τους Οζόλες Λοκρούς την εποχή του Τρωικού πολέμου, καθώς ο Όμηρος φαίνεται γενικά να αγνοεί την περιοχή που εκτείνεται δυτικά της ανατολικής Λοκρίδας[170], ωστόσο ο Στράβων[171], ο Πολύβιος[172] και ο Απολλόδωρος[173], στις αναφορές

[168] Οι περισσότεροι συγγραφείς θεωρούν ότι οι Λέλεγες μετονομάστηκαν σε Λοκροί, και μάλιστα ότι ο Λοκρός τους έδωσε ο ίδιος το όνομά του. Σε ένα απόσπασμα του Ησιόδου, το οποίο αναφέρει ο Στράβων (VII, 7, 2), ο Λοκρός αναφέρεται ως επικεφαλής των Λελέγων: «*ἄν τις Ἡσιόδῳ πιστεύσειεν οὕτως περὶ αὐτῶν εἰπόντι ἤτοι γὰρ Λοκρὸς Λελέγων ἡγήσατο λαῶν*». «*ἐν μὲν γὰρ τῇ Ἀκαρνάνων φησὶ τὸ μὲν ἔχειν αὐτῆς Κουρῆτας, τὸ δὲ προσεσπέριον Λέλεγας, εἶτα Τηλεβόας: ἐν δὲ τῇ Αἰτωλῶν τοὺς νῦν Λοκροὺς Λέλεγας καλεῖ*». Βλ. σχετικά και Oldfather 1926, 1155, 1181-1182. Για τις πηγές βλ. σχετικά Lerat 1952, II, 5-11.

[169] Στην ανατολική Λοκρίδα οι Λοκροί προφανώς είχαν έρθει πριν το τέλος της μυκηναϊκής εποχής, όπως υποδηλώνεται από το γεγονός ότι δεν θυμούνταν ότι ήταν επήλυδες. Βλ. σχετικά Σακελλαρίου 1970, 378.

[170] Ο Σακελλαρίου (1970, 378. Sakellariou 2009, II, 664-667) θεωρεί ότι αυτό δεν ήταν σκόπιμο από την πλευρά του ποιητή, απλώς την αγνοούσε τελείως, λόγω της έλλειψης επαφών μεταξύ των φύλων αυτής και της γύρω περιοχής. Επιπλέον ότι οι περιοχές που αναφέρονται στην Ιλιάδα είναι στην πλειονότητά τους μητροπολιτικές των αποίκων που πέρασαν στην Ιωνία ή την Αιολίδα, γι΄ αυτό και η δυτική Λοκρίδα δεν εμφανίζεται ανάμεσα σε αυτές. Ο Lerat (1952, II, 14) θεωρεί ότι αυτό οφειλόταν στο ότι την εποχή που περιγράφει ο ποιητής δεν είχε ακόμη συντελεστεί ο διαχωρισμός τους και οι Λοκροί αποτελούσαν ακόμη μία ενότητα. Για τον ομηρικό κατάλογο των πλοίων βλ. σχετικά και Παπαποστόλου 2011. Papapostolou 2012.

τους για τη Δωρική Κάθοδο παρουσιάζουν τη Ναύπακτο και την περιοχή της ήδη στα χέρια των Λοκρών.

Γενικότερα η προϊστορική περίοδος της περιοχής παραμένει κατά το μεγαλύτερο μέρος της σκοτεινή, καθώς μεταξύ άλλων η Ναύπακτος, πλην των παραδόσεων που αφορούν στην «κάθοδο των Ηρακλειδών», δεν είχε άμεση σύνδεση με το έπος, με σημαντικούς μυθικούς κύκλους ή με τον μυθολογικό πλούτο της Αιτωλίας, αφού άργησε άλλωστε να γίνει αιτωλική[174].

Στο τέλος των μυκηναϊκών χρόνων η περιοχή χρησιμοποιήθηκε ως τόπος ναυπήγησης των πλοίων των Δωριέων, ή και των Λοκρών, όπως μαρτυρούν ο Στράβων (που παραπέμπει στον Έφορο)[175], ο Απολλόδωρος[176], ο Παυσανίας[177], καθώς και ορισμένοι άλλοι συγγραφείς[178]. Στο γεγονός αυτό μάλιστα κατά γενική ομολογία οφείλει η πόλη το αρχαίο όνομά της[179], το οποίο προέρχεται από τη σύνθεση των λέξεων *ναῦς* και *πήγνυμι*[180], στοιχείο που υπογραμμίζει χαρακτηριστικά ότι επρόκει-

---

[171] Στραβ. IX, 4, 7: «*τῶν γε μὴν ἐσπερίων Λοκρῶν Ὅμηρος οὐ μέμνηται, ἢ οὐ ῥητῶς γε, ἀλλὰ μόνον τῷ δοκεῖν ἀντιδιαστέλλεσθαι τούτοις ἐκείνους περὶ ὧν εἰρήκαμεν Λοκρῶν, οἳ ναίουσι πέρην ἱερῆς Εὐβοίης, ὡς καὶ ἑτέρων ὄντων ἀλλ᾽ οὐδ᾽ ὑπὸ τῶν ἄλλων τεθρύληνται πολλῶν».*

[172] Πολύβ. XII, 12α (βλ. αναλυτικά παρακάτω).

[173] Απολλοδ. II, 8, 2.

[174] Για τις μυθολογικές παραδόσεις της Αιτωλίας Βλ. γενικά Antonetti 1990, 45-68. Παπαποστόλου 2008, 264-266. Του ίδιου 2014, 22-29.

[175] Στραβ. VIII, 4, 7, 426-427: «*πόλεις δ᾽ ἔσχον (οι Εσπέριοι Λοκροί) Ἄμφισσάν τε καὶ Ναύπακτον, ὧν ἡ Ναύπακτος συμμένει τοῦ Ἀντιρρίου πλησίον, ὠνόμασται δ᾽ ἀπὸ τῆς ναυπηγίας τῆς ἐκεῖ γενομένης, εἴτε τῶν Ἡρακλειδῶν ἐκεῖ ναυπηγησαμένων τὸν στόλον, εἴθ᾽ ὥς φησιν Ἔφορος Λοκρῶν ἔτι πρότερον παρασκευασάντων*».

[176] ό.π.

[177] Παυσ. X, 38, 10: «*..ἐπεί ἐπί Ναυπάκτῳ γε οἶδα εἰρημένον ὡς Δωριεῖς οἱ ὁμοῦ τοῖς Ἀριστομάχου παισί τα πλοῖα αὐτόθι ἐποιήσαντο, οἷς ἐς Πελοπόννησον ἐπεραιώθησαν· και ἀντί τούτου γενέσθαι το ὄνομα τῷ χωρίῳ φασί*».

[178] Πολύαιν. *Στρατηγήματα*, A, 9: «*Τήμενος μετά τῶν ἄλλων Ἡρακλειδῶν εἰς το Ῥίον περαιοῦσθαι βουλόμενος, ἔπεμψε αὐτομόλους, Πελοποννησίοις ἀγγελοῦντας «Ὅτι ναυλοχοῦσιν ἐν Ναυπάκτῳ, τῷ δοκεῖν ἐπί το Ῥίον πλευσούμενοι. ὁρμή σε ἐστιν αὐτοῖς χωρεῖν ἐπί τον Ἰσθμόν*», «*Πιστεύσαντες οἱ Πελοποννήσιοι μετῆλθον ἐπί τον Ἰσθμόν. Οἱ δ᾽ ἀμφί Τήμενον μεθ᾽ ἡσυχίας το Ῥίον κατέσχον*». Στέφ. Βυζ., λήμμα Ναύπακτος: «*πόλις Αἰτωλίας. ἀπό ναυπηγίας τῶν Ἡρακλειδῶν*».

[179] Σε αντίθεση με άλλες πόλεις της Αιτωλίας, τα ονόματα των οποίων ξεχάστηκαν στα πρώτα χριστιανικά χρόνια, η Ναύπακτος διατήρησε το όνομά της, το οποίο άλλαξε μόνο την εποχή της Βενετοκρατίας, σε Lepanto και κατά την Τουρκοκρατία οπότε μετονομάστηκε σε Έπακτος. Βλ. σχετικά Trowbridge, Oldfather 1933, 1979-1981. Για το νεότερο όνομα της πόλης βλ. σχετικά και Soustal, Koder 1981, 210. Χαραλαμπόπουλος 2006, 121-122.

[180] Ανάλογη ετυμολογία από το ρήμα *πήγνυμι* αποδίδει ο Στράβων στο όνομα των Παγασών, λιμανιού στην περιοχή της Δημητριάδος Βόλου, όπου υποτίθεται ότι ναυπηγήθηκε η Αργώ, το πλοίο της Αργοναυτικής εκστρατείας.

το για μία από τις πρωιμότερες ναυτικές εγκαταστάσεις στον ελλαδικό χώρο[181], η οποία υπήρξε διαχρονικά και «μοιραία» συνδεδεμένη με το θαλασσινό στοιχείο.

Όπως παραδίδεται, οι Δωριείς δολοφόνησαν το μάντη Κάρνο που ζούσε στην πόλη[182], λόγω των δυσοίωνων χρησμών του και επειδή τον θεώρησαν κατάσκοπο των Αχαιών. Μετά το θάνατό του υπέστησαν διάφορα δεινά, τα οποία το μαντείο των Δελφών απέδωσε στη δολοφονία του και συνέστησε να τιμωρήσουν το δολοφόνο του, να καθιερώσουν γιορτή στη μνήμη του, να αναδείξουν αρχηγό τους τον «*τριόφθαλμο*»[183] και να επιδιώξουν να περάσουν από την «*στενυγράν εὐρυγάστορα*», δηλαδή το στενό του Ρίου - Αντιρρίου[184]. Η προηγούμενη προσπάθεια των Δωριέων να περάσουν στην Πελοπόννησο μέσω του Ισθμού της Κορίνθου είχε αποτύχει, διότι το πέρασμα φυλασσόταν πολύ καλά από τους μυκηναίους[185]. Σύμφωνα με το χρησμό επιλέχθηκε πλέον το στενό, που ήταν εγγύτατα στη Ναύπακτο, μακριά από τα ισχυρά μυκηναϊκά κέντρα και πιθανότατα ανυπεράσπιστο[186].

‘Αλλα στοιχεία για τις προετοιμασίες δεν μας παρέχονται από τις πηγές και δεν γνωρίζουμε αν η περιοχή χρησιμοποιήθηκε μόνο περιστασιακά από τους Δω-

---

[181] Η λέξη *ναῦς*, αρχαιότατη λέξη για το πλοίο στην ελληνική και σε πολλές πρωτο-ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, συναντάται στα σανσκριτικά, περσικά, λατινικά και αρχαία ιρλανδικά, ενώ στην ελληνική είναι γνωστή ήδη από τη Γραμμική Β γραφή. Βλ. σχετικά Σαράντη 2016.

[182] Παυσ. ΙΙΙ, 13, 4. Πρόκειται για Ακαρνάνα μάντη που φέρεται να είχε αποκτήσει τις ιδιότητές του από τον Απόλλωνα.

[183] Παυσ. V, 3, 5-6. Ο «*τριόφθαλμος*» θεωρήθηκε ότι ήταν ο Όξυλος, που έφτασε στη Ναύπακτο με ένα μονόφθαλμο ημίονο.

[184] Απολλοδ. ΙΙ, 8, 2.: «*ὁ δὲ θεὸς ἀνεῖλε τῶν ἀτυχημάτων αὐτοὺς αἰτίους εἶναι: τοὺς γὰρ χρησμοὺς οὐ συμβάλλειν. λέγειν γὰρ οὐ γῆς ἀλλὰ γενεᾶς καρπὸν τρίτον, καὶ στενυγρὰν τὴν εὐρυγάστορα, δεξιὰν κατὰ τὸν Ἰσθμὸν ἔχοντι τὴν θάλασσαν. ταῦτα Τήμενος ἀκούσας ἡτοίμαζε τὸν στρατόν, καὶ ναῦς ἐπήξατο τῆς Λοκρίδος ἔνθα νῦν ἀπ᾽ ἐκείνου ὁ τόπος Ναύπακτος λέγεται*».

[185] Η πρώτη απόπειρα είχε γίνει πριν από τα Τρωϊκά, με αρχηγό τον Ύλλο. Οι Δωριείς μετακινήθηκαν από τη Δωρίδα στους Δελφούς και τη Ναύπακτο και εκεί ένωσαν τις δυνάμεις τους με τον Όξυλο, βασιλιά των Αιτωλών, φυλής που ανήκε στη μυκηναϊκή σφαίρα εφόσον συμμετείχαν στην Τρωϊκή Εκστρατεία. Ο Hammond έχει μαζί με άλλους υποστηρίξει ότι η Ήπειρος και η Αιτωλία ήταν οι περιοχές από τις οποίες προήλθαν οι εισβολείς. Στην Πελοπόννησο οι ενωμένες δυνάμεις των Δωριέων χωρίστηκαν και οι Αιτωλοί κατέλαβαν την Ήλιδα. Βλ. σχετικά Wardle 1972, 12-16. Hammond 1975, 692 -693. Του ίδιου 1976, 141-142. Για τις σχέσεις Ηλείων - Αιτωλών βλ. και Παπαποστόλου 2014α, 26-29.

[186] Κατά τον Πολύβιο η ευκολία με την οποία οι Δωριείς κατέλαβαν τις απέναντι ακτές οφείλεται σε προδοσία των Λοκρών, στην οποία αναφέρεται και η σχετική παροιμία: Πολύβ. XII, 12α: *“ἐπὶ τῶν ἀθετούντων τὰς ὁμολογίας προφερόμεθα ταύτην τὴν παροιμίαν "Λοκροὶ τὰς συνθήκας." τοῦτο δέ τις ἐξεύρηκεν ὅτι καὶ παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀνθρώποις ὁμολογούμενόν ἐστι, διότι κατὰ τὴν τῶν Ἡρακλειδῶν ἔφοδον συνθεμένων τῶν Λοκρῶν τοῖς Πελοποννησίοις πολεμίους πυρσοὺς αἴρειν, ἐὰν συμβῇ τοὺς Ἡρακλείδας μὴ κατὰ τὸν Ἰσθμόν, ἀλλὰ κατὰ τὸ Ῥίον ποιεῖσθαι τὴν διάβασιν, χάριν τοῦ προαισθομένους φυλάξασθαι τὴν ἔφοδον αὐτῶν, οὐ ποιησάντων δὲ τῶν Λοκρῶν, πᾶν δὲ τούναντίον φιλίους ἀράντων πυρσούς, ὅτε παρῆσαν, τοὺς μὲν Ἡρακλείδας συνέβη μετ᾽ ἀσφαλείας χρῆσθαι τῇ διαβάσει, τοὺς δὲ Πελοποννησίους κατολιγωρήσαντας λαθεῖν παραδεξαμένους εἰς τὴν οἰκείαν τοὺς ὑπεναντίους παρασπονδηθέντας ὑπὸ τῶν Λοκρῶν*».

ριείς ή αν υπήρξε κάποια εγκατάστασή τους εκεί. Ο Ψευδο-Σκύμνος είναι η μοναδική πηγή που αναφέρει την πληροφορία ότι η πόλη ιδρύθηκε από τους Δωριείς και τον Τήμενο, η οποία δεν επιβεβαιώνεται από αλλού[187].

Σε κάθε περίπτωση οι παραδόσεις που αφορούν στη «Δωρική Κάθοδο», αν και εμφανίζουν διαφοροποιήσεις και έχουν πλέον αποσυνδεθεί από την κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου, υπογραμμίζουν την πρωιμότητα της ναυτικής εγκατάστασης στο χώρο της Ναυπάκτου και φαίνεται ότι απηχούν ένα πραγματικό ιστορικό γεγονός[188], σε ανάμνηση του οποίου ίσως μάλιστα είχε καθιερωθεί και κάποια θρησκευτική τελετή[189].

[187] Ψευδ. Σκύμνος, 478-479 (Σκύμνου Χίου ως φέρεται Περιήγησις. Εκδ. DIDOT): «*Προς τῷ Ρίῳ κεῖται δε Ναύπακτος πόλις, ἥν Δωριεῖς κτίζουσιν οἱ σύν Τημένῳ. Ἔπειτ' ἀπ' Αἰτωλῶν παροικοῦσιν Λοκροί.*.».

[188] Για την ιστορικότητα των μετακινήσεων αυτών βλ. σχετικά και Dickinson 2006, 54-55. Ο Snodgrass (1971, 311-12) θεώρησε πιθανό οι Δωριείς να ανήκαν στη μυκηναϊκή σφαίρα και ότι για το λόγο αυτό τα κατάλοιπα του υλικού τους πολιτισμού δεν μπορούν να διακριθούν από αυτά των Μυκηναίων. Για τη γλωσσολογική διάσταση του θέματος Βλ. Bartonek 1974. Η δωρική διάλεκτος έχει στενή συγγένεια με τις άλλες ελληνικές διαλέκτους, γεγονός που δείχνει ότι ήταν εγκατεστημένοι κοντά στο μυκηναϊκό κόσμο. Alram-Stern, Eder 2004, 14-18. Επίσης βλ. σχετικά και Γιαννόπουλος 2013, 260-261, 266-268.

[189] Ο Bekker (1814, I, 305, 31) αναφέρει στο λεξικό του στο λήμμα *στεμματιαῖον*: απομίμηση των σχεδιών με τις οποίες έπλευσαν οι Δωριείς στο στενό. Βλ. σχετικά και Lerat 1952, II, 6.

Αρχαιολογικά δεδομένα

Οι πρώτες ενδείξεις κατοίκησης στο χώρο της σύγχρονης πόλης εντοπίζονται χρονολογικά στη δεύτερη Πρωτοελλαδική περίοδο (ΠΕ ΙΙ), δηλαδή περί ή λίγο μετά τα μέσα της 3ης χιλετίας π.Χ. Πρωιμότερη κατοίκηση ή παρουσία δεν έχει έως σήμερα διαπιστωθεί με κτιριακά ή άλλα υλικά κατάλοιπα, ούτε στοιχειοθετείται σε υπαίθριες θέσεις ή σπήλαια της περιοχής, ενώ η αναφορά σε «πελασγικά» τείχη σε σύγχρονους οδηγούς της πόλης δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, καθώς δεν υπάρχει καμία εντοπισμένη προϊστορική οχύρωση[190].

Τα προϊστορικά κατάλοιπα αφορούν σε δύο πυρήνες κατοίκησης εντός της σύγχρονης Ναυπάκτου, από τις οποίες καλύτερα γνωστή, και πιθανότερα αρχαιότερη, είναι η εγκατάσταση που εντοπίζεται στο βορειοανατολικό τμήμα της, στην περιοχή της Λίμνης – Κεφαλοβρύσου. Αντίθετα, ελάχιστα είναι γνωστά για τη δεύτερη εγκατάσταση, που εντοπίζεται στους ΝΔ πρόποδες του μεσαιωνικού κάστρου, στην περιοχή του χειμάρρου Λαγκαδούλα, όπως προκύπτει από λίγα ευρήματα[191] και κατάλοιπο τοίχου[192], στοιχεία προς το παρόν εντελώς ανεπαρκή. Στο λόφο του Κάστρου, που βρίσκεται μεταξύ των δύο αυτών θέσεων, δεν έχουν εντοπιστεί έως σήμερα ενδείξεις, αυτό όμως μπορεί να οφείλεται στη συνεχή χρήση του χώρου και στη μεγάλη συσσώρευση αποθέσεων, χωρίς να αποκλείεται απαραίτητα η ύπαρξη ενός ακόμη οικιστικού πυρήνα, εφόσον μάλιστα υπήρχε αφθονία φυσικών πηγών νερού.

[190] Τελευταία άλλωστε αμφισβητούνται πολλές από τις αναφερόμενες ως προϊστορικές οχυρωμένες θέσεις της υπόλοιπης Αιτωλίας και Ακαρνανίας, καθώς δεν έχουν επιβεβαιωθεί. Βλ. σχετικά Stavropoulou-Gatsi 2013, 258. Dietz, Stavropoulou-Gatsi 2011, 275-277. Παπαποστόλου 2014α, 42.

[191] Σαράντη 2006β, 588 (οδός Εθνικής Αντιστάσεως & Κων/νου Βέρη, οικ. Ευ. Και Φ. Πάνου) [**θέση 100**].

[192] Αλεξοπούλου 1992, 151-152 (Ανώνυμη Δημοτική Οδός, Ο.Τ. 24, οικ. Αγγελόπουλου Ν.) [**θέση 10**]. Η πληροφορία ότι στην ανασκαφή αυτή εντοπίστηκαν προϊστορικά κατάλοιπα, η οποία δεν αναφέρεται στα χρονικά του *ΑΔ*, οφείλεται στη συνάδελφο Γ. Αλεξοπούλου την οποία ευχαριστώ θερμά. Η θέση αυτή ερευνήθηκε περιορισμένα και μόνο με τομές.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ: ΛΙΜΝΗ – ΚΕΦΑΛΟΒΡΥΣΟ (Χάρτης 2)

Η περιοχή εντοπίζεται στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης, σε μέση απόσταση 1,2–1,3 χλμ. ανατολικά της ακρόπολης του μεσαιωνικού κάστρου και σε απόσταση 350-400 μ. από τη σημερινή ακτή. Κατάλοιπα του προϊστορικού οικισμού έχουν εντοπιστεί από το έτος 1992 μέχρι σήμερα στα ΒΑ πρανή του λόφου της Δεξαμενής (υψ. 52,80 μ.), στα χαμηλότερα βόρεια πρανή του λόφου Τσουκάρι (υψ. 38,10) και στους δυτικούς και νότιους πρόποδες του λόφου του Αγ. Γεωργίου (υψ. 48,10 μ.), σε εννέα συνολικά ανασκαφές που έχουν διενεργηθεί με αφορμή την κατασκευή οικοδομών στα Ο.Τ. 183, 184, 185, 186 και 187, 211, στο λόφο του Αγ. Γεωργίου και κατά τη διαπλάτυνση της οδού Παυσανίου.

Τα προϊστορικά κατάλοιπα που έχουν ερευνηθεί στο χώρο αυτό δεν είναι πολλές φορές εύκολο, λόγω της αποσπασματικής τους διατήρησης, να χαρακτηριστούν με βεβαιότητα ως οικιστικά ή ταφικά, καθώς τα όρια οικισμού και νεκροταφείου βρίσκονται σε στενή σχέση, ενίοτε συμπλέκονται, και ο χαρακτήρας των κατασκευών δεν είναι πάντοτε σαφής. Για το λόγο αυτό προτιμήθηκε η από κοινού εξέταση των δεδομένων του οικισμού και του νεκροταφείου. Η αρίθμηση των ανεσκαμμένων θέσεων έγινε συμβατικά από δυτικά προς ανατολικά και από Βορρά

προς Νότο. Από αυτές, η θέση 1 είναι η πιο πρόσφατα ανασκαμμένη και η πλουσιότερη σε αρχαιολογική πληροφορία και συμπεράσματα ιστορικής σπουδαιότητας για την εξέλιξη της πόλης. Για τους λόγους αυτούς παρουσιάζεται εκτενέστερα, ενώ τα ευρήματά της μελετήθηκαν συστηματικότερα, καθώς συνδέονταν με σαφή στρωματογραφική ακολουθία, πολύ σημαντική για τη χρονολόγηση των ορίων του οικισμού.

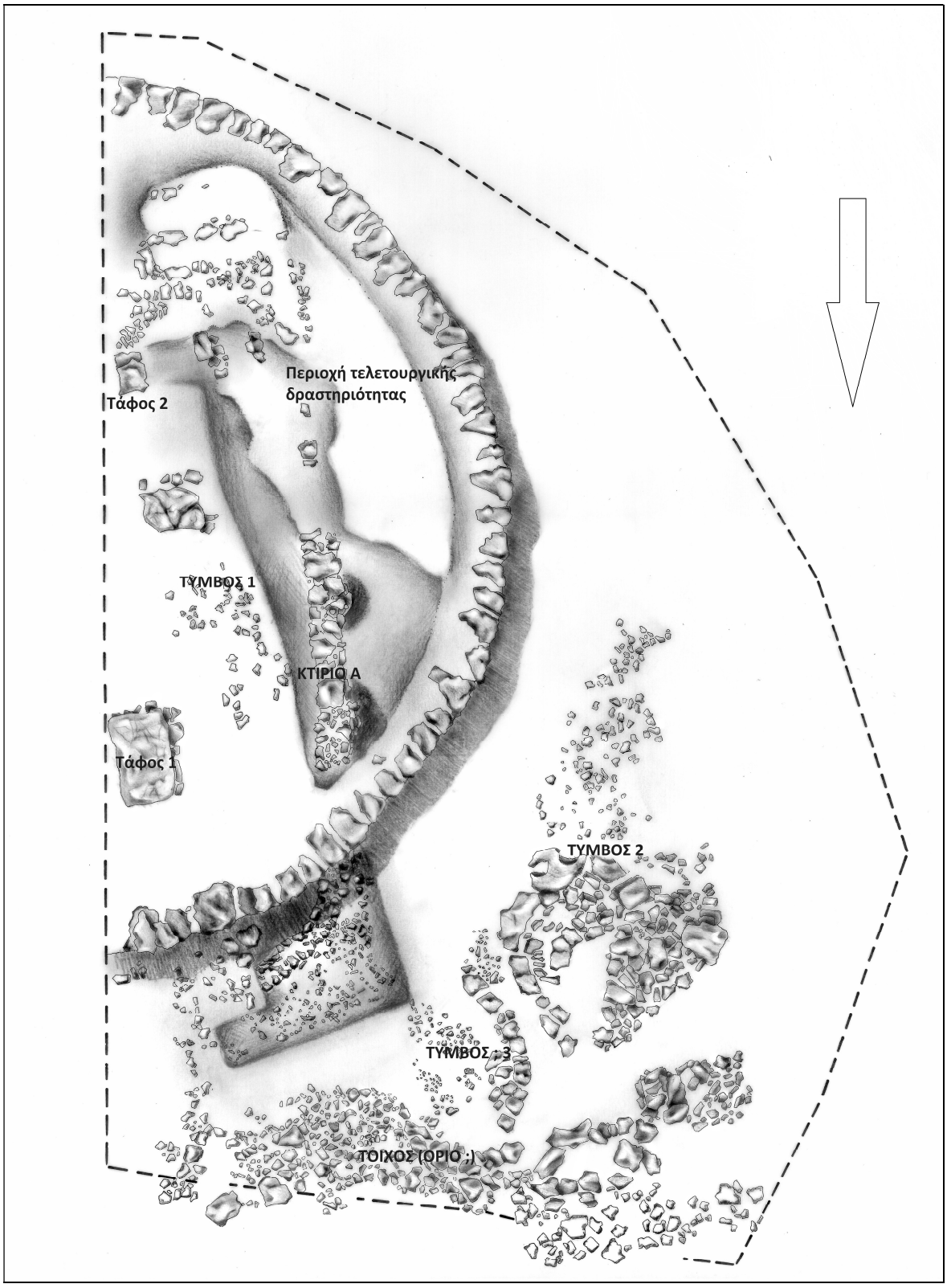
Η μελέτη της κεραμικής βασίστηκε αποκλειστικά σε μακροσκοπική εξέταση, χωρίς τη χρήση άλλων μεθόδων, ενώ εκτός της κεραμικής ελάχιστα είναι τα υπόλοιπα ευρήματα, κυρίως λίθινα εργαλεία και πήλινα μικροευρήματα, που συνδέονται περισσότερο με τον ΠΕ ορίζοντα και κυρίως με την οικιστική χρήση του χώρου. Συνεπώς η σχετική χρονολόγηση στηρίζεται κατά βάση στην κεραμική και τη σχέση της με ευδιάκριτους στρωματογραφικούς ορίζοντες, ιδίως στη θέση 1. Τα αναφερόμενα ποσοστά των διαφόρων κατηγοριών κεραμικής είναι προσεγγιστικά, και δεν βασίζονται σε καταμέτρηση αριθμού ή βάρους οστράκων.

ΘΕΣΗ 1 - ΟΔΟΣ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ (Ο.Τ. 183)[193] (σχ. 1)

Η θέση βρίσκεται στη νότια πλευρά της οδού Παυσανίου, στα βορειοανατολικά πρανή του αυχένα που ενώνει το λόφο της Δεξαμενής με το Τσουκάρι. Σε ανασκαφή του 2012 αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα μίας πολύ καλά διατηρημένης στρωματογραφικής ακολουθίας που αντιπροσωπεύει το διάστημα από την Πρωτοελλαδική (ΠΕ) ΙΙ έως και τη Μεσοελλαδική (ΜΕ) ΙΙΙ. Το σύνολο αυτό αφορά σε ένα αψιδωτό κτίριο (**κτίριο Α**), θεμελιωμένο στο φυσικό έδαφος, πάνω στο οποίο ανεγέρθηκε αργότερα μεγάλος ταφικός τύμβος **(τύμβος 1)** που είχε υπερκαλύψει το μεγαλύτερο μέρος του. Και τα δύο κτίσματα ανασκάφηκαν κατά το ήμισύ τους περίπου, καθώς εκτείνονταν ανατολικά σε όμορη ιδιοκτησία που δεν έχει μέχρι σήμερα καταστεί δυνατόν να ερευνηθεί. Στην περιοχή βόρεια του συνόλου αυτού αποκαλύφθηκε τυμβοειδής λιθοσωρός **(τύμβος 2)**, τμήμα άλλου αψιδωτού κτίσματος **(τύμβος 3 ;)**, και ένας πρόχειρος τοίχος που ίσως είχε το χαρακτήρα ορίου. Ο χώρος δυτικά αυτού του συνόλου διερευνήθηκε με τομές χωρίς να αποκαλυφθούν άλλα στοιχεία, πλην άφθονης κεραμικής, που φαίνεται ότι προήλθε από επιχώσεις (ροές κλαστικού υλικού) που είχαν καταρρεύσει από ψηλότερα, λόγω και της έντονης κλίσης του εδάφους .

Πρόκειται για αψιδωτό κτίσμα που εντοπίστηκε σε βάθος 1,86 μ. / 1,95 μ. από το σημερινό επίπεδο του όμορου δρόμου (υψ. 24,42 μ.), δηλαδή περίπου 0,70 μ. βαθύτερα από την άνω επιφάνεια του τύμβου (εικ. 9). Το τμήμα που ανασκάφηκε είχε μέγιστο σωζόμενο εσωτερικό μήκος 8,85μ. και ήταν προσανατολισμένο στον άξονα Β-Ν, με την αψίδα του προς Β. Το αψιδωτό τμήμα του έβαινε βόρεια, συνεχιζόμενο εκτός των ορίων του υπερκείμενου ταφικού μνημείου. Από το τόξο της αψίδας του, που είχε μέγιστη σωζόμενη εσωτερική διάμετρο 1,05 μ., οι συνολικές εξωτερικές διαστάσεις του κτιρίου μπορούν να υπολογιστούν κατά προσέγγιση σε 9,10 Χ 4,20 μ., δηλαδή είχε εμβαδόν περίπου 38,22 τ.μ. Στο βόρειο, αψιδωτό τμήμα, το κτίριο διατηρούσε το μέγιστο ύψος του, στα 0,62 μ. και εδραζόταν σε βάθος 2,40 μ.

[193] Σαράντη (υπό εκτύπωση) (Οδός Παυσανίου, οικ. Ζαρμακούπη, Ο.Τ. 183). Saranti (υπό εκτύπωση),

Σχ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής στη θέση 1

Κτίριο Α

9

10

Εικ. 9. Λεπτομέρεια της κατασκευής του κτιρίου Α.
Εικ. 101. Στρώμα λίθων εξωτερικά της αψίδας του κτιρίου Α

Ο δυτικός εξωτερικός τοίχος του είχε διατηρήσει τη συνέχειά του σε μήκος 4,50 μ., ενώ παρακολουθούνταν αποσπασματικά και νοτιότερα, έως τη γωνία του με το νότιο εξωτερικό τοίχο. Είχε κατασκευαστεί απευθείας πάνω στο φυσικό βράχο και σωζόταν σε μέγιστο ύψος δύο δόμων. Για την κατασκευή του ο φυσικός βράχος είχε λαξευτεί κάθετα και στο νότιο άκρο του η κατασκευή ήταν προσαρμοσμένη καθ΄ ύψος σε αυτόν. Ο νότιος τοίχος του κτιρίου είχε διατηρηθεί σε μέγιστο ύψος 0,41 μ. και διατηρούσε κεντρικό άνοιγμα πλάτους 0,70 μ. που φαίνεται ότι αποτελούσε την είσοδο στο κτίριο από νότια, η οποία γινόταν κλιμακωτά, μέσω κατάλληλης διαμόρφωσης του βράχου. Σε αντίθεση με το υπερκείμενο ταφικό μνημείο, που είχε κατασκευαστεί σε έδαφος διαμορφωμένο επίπεδο, το υποκείμενο αψιδωτό ήταν εμφανώς προσαρμοσμένο στη μορφολογία του εδάφους και μερικώς υπόγειο.

Το κτίριο ήταν αρκετά καλής διατήρησης, με τοίχους από αδρά δουλεμένες ασβεστολιθικές πέτρες, μεσαίου κυρίως μεγέθους. Μεγαλύτερες πέτρες είχαν χρησιμοποιηθεί στο θεμέλιό του, ενώ η ανωδομή του είχε κτιστεί σε δύο κυρίως εξωτερικές σειρές από μεγαλύτερες πέτρες και εσωτερικά γέμισμα με μικρότερες, σε πλάτος που κυμαινόταν από 0,35-0,45 μ.

Γενικά το κτίσιμο ήταν ανομοιόμορφο και δεν μπορεί να καταταχθεί εύκολα στους γνωστούς τύπους τοιχοδομίας αυτής της περιόδου[194], ιδίως μάλιστα εφόσον ήταν εν μέρει προσαρμοσμένο πάνω στο βράχο. Κατασκευαστικές διαφοροποιήσεις που παρατηρήθηκαν κυρίως στο αψιδωτό τμήμα του δεν φαίνεται να οφείλονται σε μετασκευές, αλλά μάλλον σε αναγκαίες προσαρμογές για το σχηματισμό της αψίδας. Σε μικρό τμήμα της το κτίσιμο πλησιάζει την τεχνική του ψαροκόκαλου, με πέτρες κάθετα και λοξά τοποθετημένες. Κατάλοιπα από την ανωδομή δεν εντοπίστηκαν, αν και η γενικά ισοϋψής διατήρηση υποδηλώνει ότι οι τοίχοι συνεχίζονταν με ωμές πλίνθους.

Κατά μήκος του δυτικού τοίχου και προς το μέσον του εντοπίστηκαν εξωτερικά δύο ρηχοί ανεπίχριστοι βόθροι λαξεμένοι στο βράχο[195] (εικ. 11), με βάθος περίπου 0,30 μ. Ο βορειότερος από αυτούς ήταν μεγαλύτερος (μέγ. διαστ. 1,16 Χ 0,45 μ.), ενώ ο νοτιότερος, σε απόσταση περίπου 0,60 μ. νότια του πρώτου, είχε μέγιστες διαστάσεις 0,74 Χ 0,18 μ. Από το εσωτερικό τους προήλθαν ζωικά οστά[196] και ποσότητα κεραμικής, ανάμεσα στην οποία ξεχωρίζουν κυρίως όστρακα από φιάλες με γωνιώδες χείλος **(αρ. ευρ. 1)**[197]**.**

Στο εσωτερικό του κτιρίου δεν εντοπίστηκαν στοιχεία κατασκευών, όπως εστίες, θρανία, ή άλλες, ούτε διαχωριστικός τοίχος, οπότε, αν και λόγω των υπερκείμενων τάφων και του περιβόλου του τύμβου δεν ανασκάφηκε πλήρως, θεωρούμε ότι ήταν πιθανότατα μονόχωρο. Το δάπεδό του αποτελούσε ο φυσικός βράχος, που εμφάνιζε μάλιστα σημαντική κλίση προς Α. Το επίπεδο αυτό απέδωσε άφθονη κεραμική, πήλινο πηνίο ή βαρίδι **(αρ. ευρ. 2)**[198], λίθινο κρουστήρα **(αρ. ευρ. 3)**, καθώς και οστά ζώων.

---

[194] Tzavella-Evjen, Rohner 1990. Cosmopoulos 1991, 18-20.

[195] Όπως είναι γνωστό οι βόθροι αποτελούσαν χαρακτηριστικό των ΠΕ ΙΙ και ΠΕ ΙΙΙ σπιτιών (στη Λέρνα έχουν βρεθεί συνολικά 280). Συνήθως περιείχαν τέφρα, οστά, όστρακα, και λίθινα εργαλεία. Βλ. σχετικά και Σταυροπούλου-Γάτση 2001, 35 (για την Παγώνα Αχαΐας) και Δημακοπούλου, Κόνσολα 1975, 46 (Θήβα).

[196] Το πανιδικό υλικό ανήκε στα γένη *Ovis* ή *Capra*.

[197] Για τον τύπο της μικρής φιάλης με δακτυλιόσχημη βάση (saucer) βλ. Wiencke 2000, 595-601 και ειδικότερα για παράλληλα από τη δυτική Ελλάδα (κυρίως Πηλικάτα και Πλατυγιάλι Αστακού) βλ. σ. 600-601. Το καρινωτό χείλος εμφανίζεται από την πρώιμη Β φάση της Λέρνας και εξής, αλλά οι ρηχές και άβαφες φιάλες χαρακτηρίζουν κυρίως την ύστερη ΠΕ ΙΙ (ύστερη φάση C – φάση D), εξέλιξη που έχει επιβεβαιωθεί και σε άλλες θέσεις της Αργολίδας, όπως η Τίρυνθα. Τα παραδείγματα της Ναυπάκτου εμφανίζουν ομοιότητες κυρίως με δείγματα από την Οικία των Κεράμων (φάση D).

[198] Βλ. παρόμοιο δείγμα από τους Έρμονες Κέρκυρας, Αρβανίτου-Μεταλληνού 2007, 145, εικ. 8.

Εικ. 11. Βόθροι κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του κτιρίου Α.

Σε επαφή με την αψίδα του κτιρίου αποκαλύφθηκε στο εξωτερικό του τμήμα δαπέδου από ψιλές πέτρες σε σχετικά πυκνή διάταξη (βάθ. 2,05 μ.) (εικ. 10), που πιθανότατα αποτελούσε υπαίθριο χώρο - αυλή. Αποκαλύφθηκε σε μέγιστες διαστάσεις 2,50 (Α-Δ) Χ 0,80 μ.(Β-Ν), αλλά πιθανώς είχε μεγαλύτερη έκταση. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν μικρά κομμάτια καμένου ξύλου που μπορεί να προήλθαν από τη στέγη του κτιρίου Α.

Το κτίσμα δεν εμφάνισε κανένα άλλο στοιχείο βίαιης καταστροφής, οπότε υποθέτουμε ότι εγκαταλείφθηκε και ερειπώθηκε[199]. Από το μικρό πάχος των τοίχων του φαίνεται ότι δεν είχε όροφο, ενώ τα ευρήματα στο εσωτερικό του δείχνουν ότι αποτελούσε οικία, η οποία δεν μπορούμε να ξέρουμε αν ήταν ανεξάρτητη ή μέρος συμπλέγματος. Σύμφωνα με το εμβαδόν της και τη σύγκριση με τα δεδομένα άλλων οικισμών ανήκει μάλλον στα μεσαίου μεγέθους σπίτια[200]. Δεν είχε απευθείας πρόσβαση από την αυλή ή το δρομίσκο, αλλά από νότια, μέσω λαξευτού αναβαθμού.

Η κεραμική από την έρευνα του κτιρίου ήταν στην συντριπτική πλειονότητά της χειροποίητη, λεπτότεχνη (περίπου 70 % ή και περισσότερο), από πολύ καθαρό πηλό, γεγονός που τη διαφοροποιεί εμφανώς από τον επόμενο χρονολογικό ορίζοντα.

[199] Ίσως θα πρέπει να συνδεθεί με τις αναστατώσεις που σημειώνονται στον ελλαδικό χώρο στο τέλος της ΠΕ ΙΙ και οι οποίες είχαν θεωρηθεί από τον Caskey ως ενδείξεις άφιξης νέου στοιχείου (Caskey 1960). Πλέον έχουν αποσυνδεθεί από κάποια εισβολή, αλλά αποδίδονται πιθανότερα σε κάποια μακρόχρονη ανάμιξη διαφορετικών πολιτισμικών στοιχείων και συγκεκριμένα την εμφάνιση στοιχείων του πολιτισμού Καστρί / Λευκαντί σε πολλές θέσεις. Βλ. σχετικά Wiencke 1989. Forsén 1992. Rutter 1993, 763-764.

[200] Με βάση το εμβαδόν της θεωρείται πιθανότερο ότι μπορεί να φιλοξενούσε γύρω στα 3-4 άτομα. Για το μέγεθος των σπιτιών της ΠΕ ΙΙ και το χώρο που αντιστοιχούσε σε κάθε άτομο βλ. Cosmopoulos 1991, 22. Harrison 1995.

Χονδροειδής οικιακή και ημι-χονδροειδής απαντά σε πολύ μικρότερη αναλογία, εκτός από το επίπεδο του δαπέδου του κτιρίου, όπου η ποσότητα πλησίαζε σχεδόν αυτή της λεπτότεχνης.

Η λεπτότεχνη κεραμική ήταν κατά το μεγαλύτερο μέρος της από πηλό χρώματος κιτρινωπού / ωχροκάστανου έως ροδοκάστανου[201]. Τα περισσότερα όστρακα φέρουν αραιά, μελανού / καστανομέλανου και σπανιότερα ερυθρού χρώματος θαμπά γανώματα, που διακρίνονται δύσκολα λόγω της ύπαρξης πολλών αλάτων και ιζημάτων στην επιφάνειά τους, ενώ απουσιάζει ουσιαστικά η στιλβωτή κεραμική (Urfirnis). Από την πληθώρα του υλικού δε στάθηκε δυνατό να συγκροτηθούν αγγεία, διακρίνονται όμως με ασφάλεια χαρακτηριστικά σχήματα. Κυριαρχούν τα άωτα κυάθια με δακτυλιόσχημη βάση, ενώ στο ίδιο στρώμα αναγνωρίζονται αρκετά θραύσματα από κύμβες[202]. Αν και δεν υπάρχουν πλήρη δείγματα του σχήματος αυτού πρόκειται γενικά για άβαφα αγγεία, με βαθιά σώματα, χαμηλές δακτυλιόσχημες βάσεις και απλά στόμια. Οι λαβές και τα χείλη τους γενικά δεν σώζονται, οπότε δεν έχουμε πλήρη εικόνα του τύπου. Φαίνεται πάντως ότι πιθανότερα πρόκειται για δείγματα κύμβης του τύπου ΙΙΙ. Ο τύπος αυτός, ο οποίος είναι κοινός στην Πελοπόννησο, ανήκει κυρίως στην φάση IIIC της Λέρνας, ενώ συναντάται σποραδικά στις φάσεις IIIA, B και πιθανώς IIID της ίδιας θέσης και είναι χαρακτηριστικός της Αργολίδας[203]. Χαρακτηριστικές είναι επίσης οι φιάλες με έσω νεύον χείλος που σχηματίζει γωνίωση. Σπανιότερα σχήματα είναι οι μικρές φιάλες με ψηλό πόδι, οι πυξίδες και οι ασκοί.

Στην κατηγορία των ημι-χονδροειδών ανήκουν όστρακα μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων με πλαστική διακόσμηση επικαλυπτόμενων δίσκων **(αρ. ευρ. 4)**, η οποία είναι χαρακτηριστική σε φιάλες και πίθους της ΠΕ ΙΙ στην Τίρυνθα, Λέρνα, Ολυμπία, Άγ. Κοσμά, Ελίκη και στο Πλατυγιάλι Αστακού[204]. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει η εύρεση στο επίπεδο του δαπέδου του κτιρίου μιας δακτυλιόσχημης βά-

[201] Ενδεικτικά 10 YR (7/4 very pale brown),7.5 YR (7/4 pink), 5YR (6/6 reddish yellow), 7.5 YR (7/6 reddish yellow).
[202] Ραμφόστομες φιάλες, ή όπως κοινότερα ονομάζονται «σαλτσιέρες».
[203] Caskey 1960, 290. Fahy 1962, 26-27, 104-106.
[204] Στη Λέρνα δείγματα έχουν βρεθεί στο εσωτερικό του κτιρίου Α (περίοδος οικίας των Κεράμων), Wiencke 2000, P1136, πιν. 22, εικ. ΙΙ, 66. Haniotes, Voutiropoulos, 1996, 70-71, εικ. 8 a (από ταφικό λάκκο) από το Πλατυγιάλι. Για παραδείγματα από την Ελίκη βλ. Katsonopoulou 2011a, Katsarou-Tzeveleki 2011, 108-109. Βλ. και Mylonas 1959, εικ. 117, 8, 12 (Άγ. Κοσμάς).

σης (φιάλης ή λεκάνης;) με εγχάρακτο Χ ή σταυρό στην κάτω επιφάνεια, το οποίο αποτελούσε «σημείο κεραμέως» (potter's mark) χαραγμένο πριν το ψήσιμο του αγγείου **(αρ. ευρ. 5)**[205]. Στη χονδροειδή κεραμική ανήκει, τέλος, βάση καμένου αγγείου από το αψιδωτό τμήμα, κατά τα άλλα όμως στην περιοχή δεν βρέθηκαν άλλα ιδιαίτερα διαγνωστικά όστρακα.

Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά το κτίριο μπορεί να χρονολογηθεί στην ύστερη ΠΕ ΙΙ (ΠΕΙΙβ) περίοδο[206] (2450/2350-2200/2150 π.Χ.), είναι δηλαδή σύγχρονο με τις φάσεις C, D της Λέρνας ΙΙΙ, Λευκαντί Ι και Θήβας (ομάδα Β), ενώ σύγχρονοι με το κτίριο φαίνεται ότι είναι οι δύο βόθροι που είχαν διανοιχθεί εξωτερικά του.

Μεσαίος στρωματογραφικός ορίζοντας (εικ. 12)

Πάνω από το κτίριο Α και στο εσωτερικό του τύμβου εντοπίστηκε στρωματογραφικός ορίζοντας, ο οποίος μεσολαβούσε ανάμεσα στην ερείπωση του αψιδωτού ΠΕ κτιρίου και την ανέγερση του υπερκείμενου ταφικού μνημείου. Η απόθεση αυτή εμφανίστηκε σε βάθος 1,49 μ. (υψ. 24,79 μ.), στο δυτικό τμήμα του τύμβου, κάτω από το επίπεδο των τάφων και από το κρηπίδωμά του και είχε πάχος 0,31 μ., με πυκνότερη συγκέντρωση στο κατώτερο τμήμα του. Εντοπιζόταν στην περιοχή πάνω από το δυτικό τοίχο του αψιδωτού κτιρίου και στα νότια οριζόταν από το φυσικό μαλακό βράχο που παρουσίαζε έντονη κλίση προς Βορρά, προς το εσωτερικό του τύμβου. Η απόθεση εκτεινόταν σε χώρο περίπου 1,70 μ. x 0,80 μ. και εμφάνιζε εμφανή ίχνη καύσης σε όλη της την έκταση. Στο σημείο υπήρχαν κατά χώραν μεγάλα θραύσματα αγγείων λεπτότεχνης και οικιακής κεραμικής, πολλά από τα οποία καμένα, ζωικά οστά[207] και μικρές πέτρες, ενώ βρέθηκαν δύο σπασμένα τριβεία και ένας τριπτήρας. Στο δυτικό τμήμα αυτής της συγκέντρωσης και στο ανώτερο τμήμα

[205] Για παραδείγματα από τη Λέρνα και παράλληλα από άλλες θέσεις, καθώς και την ερμηνεία αυτών των σημείων βλ. Wiencke 2000, 625-628. Στην πλειονότητά τους χρονολογούνται κυρίως στη φάση C και λιγότερο στην D της Λέρνας, και γενικότερα ανήκουν στην ύστερη φάση της ΠΕ ΙΙ. Για δείγματα από την Ελίκη: Katsonopoulou 2011a, 75. Βλ. επίσης Blegen 1928, 107, εικ. 92 για ένα δείγμα από τις Ζυγουριές.

[206] Για σύνοψη της χρονολόγησης της περιόδου βλ. Rutter 1993. Cosmpopoulos 1991, 117-125, κυρίως όμως Wiencke 2000, 655-657.

[207] Η εξέταση των ζωικών καταλοίπων (τμήματα οστών και δοντιών) έδειξε ότι ανήκαν στα γένη *Ovis (πρόβατα)*, *Capra (αίγες κατσίκια)* και *Sus* (χοίροι). Η κακή κατάσταση του υλικού δεν επέτρεψε τον προσδιορισμό σε επίπεδο είδους, πλην της αναγνώρισης των ειδών *Ovis aries* (οικόσιτο πρόβατο) και *Sus scrofa (γουρούνι)*. Τα κατάλοιπα δεν έφεραν ίχνη καύσης. Στην επιφάνειά τους εντοπίστηκαν κυρίως σημάδια από δαγκωματιές, σημάδια κοπής και επιφανειακές οξειδώσεις.

της βρέθηκε πεσμένη μία μεγαλύτερη τριγωνική επίπεδη πέτρα που ίσως είχε χρησιμοποιηθεί ως σήμα αυτού του χώρου.

Ο χαρακτήρας αυτής της απόθεσης, αν και συνδεόταν εμφανώς με προσφορές και βρισκόταν εξολοκλήρου εντός των ορίων του τύμβου, δεν μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο αν συνδέεται με τον ταφικό χαρακτήρα του[208], ή με εναγισμούς - προσφορές που αφορούσαν στην αλλαγή χρήσης του χώρου από οικιστική σε ταφική, καθώς βρισκόταν, με τη μεσολάβηση μικρής επίχωσης, πάνω από τα κατάλοιπα του κτιρίου.

Από το σύνολο της κεραμικής που προήλθε από την έρευνα αυτού του «βόθρου» είναι εμφανής η διαφοροποίηση του σχηματολογίου σε σχέση με τον προηγούμενο ορίζοντα και η δραστηριότητα χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο. Η κεραμική είναι γενικά χειροποίητη, με σχήματα κάπως άτεχνα, που εμφανίζουν ως κοινό χαρακτηριστικό την λοξή προς το σώμα τοποθέτηση των κάθετων λαβών. Τα αγγεία σώθηκαν αποσπασματικά και δεν στάθηκε δυνατό να συγκροτηθούν πλήρη σχήματα, αντιστοιχούσαν ωστόσο σε μικρό αριθμό, που αντιπροσωπεύει περιορισμένο σχηματολόγιο. Στη λεπτότεχνη κεραμική ανήκει τμήμα μόνωτης ή δίωτης γραπτής φιάλης τύπου Bass με διακόσμηση Dark on Light **(αρ. ευρ. 6)**, η οποία ξεχωρίζει ανάμεσα στο υπόλοιπο υλικό, τόσο ως σπάνιο δείγμα γραπτής κεραμικής, όσο και για την έντονη στίλβωση της επιφάνειάς της[209]. Βρέθηκε στο ανώτερο τμήμα της απόθεσης. Υπήρχε επίσης τμήμα ενός κυπέλου με δακτυλιωτή λαβή, η διατήρηση του οποίου δεν επιτρέπει να διακριθεί το πλήρες σχήμα.

Στην ημι-χονδροειδή κεραμική εντάσσεται τμήμα πιθανώς παρόμοιου κύπελου, καθώς και θραύσματα από το λαιμό, τη λαβή και το σώμα μεγάλου πίθου με δακτυλοεμπίεστη διακόσμηση σε πλαστική ταινία που χωρίζει το λαιμό από τον ώμο του αγγείου **(αρ. ευρ. 7)**. Στο ίδιο επίπεδο ανατολικότερα, εκτός του πυρήνα της παραπάνω συγκέντρωσης, βρέθηκε επίσης θραύσμα χείλους σκεύους με διακό-

[208] Για βόθρους ή «βωμούς» σε άλλους τύμβους (Λευκάδα, Αγ. Ιωάννης - Παπούλια Πυλίας, Ορχομενός, Δραχμάνι), βλ. σχετικά Souyoudzoglou-Haywood 1999, 31 και σημ. 220.

[209] Rutter 1995, 45, 355-360. Μοιάζει με τον τύπο XII, τύπος 1 - medium της Λέρνας IV, αλλά είναι λίγο διαφορετική προς τη λαβή η οποία είναι πιο δακτυλιωτή. Επίσης Goldman 1931, 118, [οικία Η, πιν. IX (partially glazed one-handled cup – ΕΗ ΙΙΙ) για το οποίο θεωρεί ότι έχει προδρομικά στοιχεία της ΜΕ]. Katsarou-Tzeveleki 2011, 92.

σμηση εμπίεστων τριγώνων σε δύο σειρές (Kerbschnitt)[210] **(αρ. ευρ. 8)**, τεχνοτροπία η οποία συνδέεται με τις Κυκλάδες, αλλά συναντάται και σε πολλές θέσεις (Ολυμπία[211], Εύτρηση[212], Τίρυνθα[213], Λιθαρές[214], Λευκάδα[215]), κυρίως στην ΠΕ ΙΙΙ και σπανιότερα στην ΠΕ ΙΙ. Η κατηγορία αυτής της κεραμικής έχει πλέον συνδεθεί με τη χαρακτηριστική κεραμική του πολιτισμού Cetina και μάλιστα με τα πρώιμα στάδιά του (Protocetina)[216] και αποτελεί ένδειξη πολιτισμικών επαφών με το χώρο των δυτικών Βαλκανίων, όπου βρίσκεται η εστία του πολιτισμού αυτού. Ο εντοπισμός δείγματος της συγκεκριμένης κεραμικής, αν και μεμονωμένου, έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς δείχνει ότι η Ναύπακτος δεν μένει αμέτοχη στο πλέγμα εμπορικών επαφών που αναπτύχθηκε στο τέλος της 3ης χιλιετίας μεταξύ περιοχών της Αδριατικής, του Ιονίου και της δυτικής Ελλάδας, αλλά αντίθετα βρισκόταν μεταξύ των θέσεων με στρατηγική σημασία, όπου εντοπίζεται η κεραμική αυτή.

Εικ. 12. Κατάλοιπα τελετουργικής δραστηριότητας στο εσωτερικό του τύμβου 1

[210] Για τον τύπο της διακόσμησης βλ. Cosmopoulos, 39. Βλ. Muller 1989, 13-14 για άλλα παραδείγματα.

[211] Koumouzelis 1980, 166, εικ. 33, 9-10.

[212] Goldman 1931, 96-97, εικ. 124, αρ. 2, 107, εικ. 141.

[213] Muller 1938, taf. XIV, 4.

[214] Tzavella-Evjen 1985, 22 κ.ε., εικ. 8, πιν. 12.

[215] Αυτός ο τύπος διακόσμησης συναντάται σε δείγματα από το νεκροταφείο R της Λευκάδας και συγκεκριμένα από το επίπεδο θεμελίωσης των τύμβων. Βλ. ένα πολύ παρόμοιο όστρακο από τον τύμβο R2 της Λευκάδας. Dörpfeld 1927, II, beil. 68, b. Souyoudzoglou-Haywood 1999, 28. Kilian-Dirlmeier 2005, πιν. 69, 4.

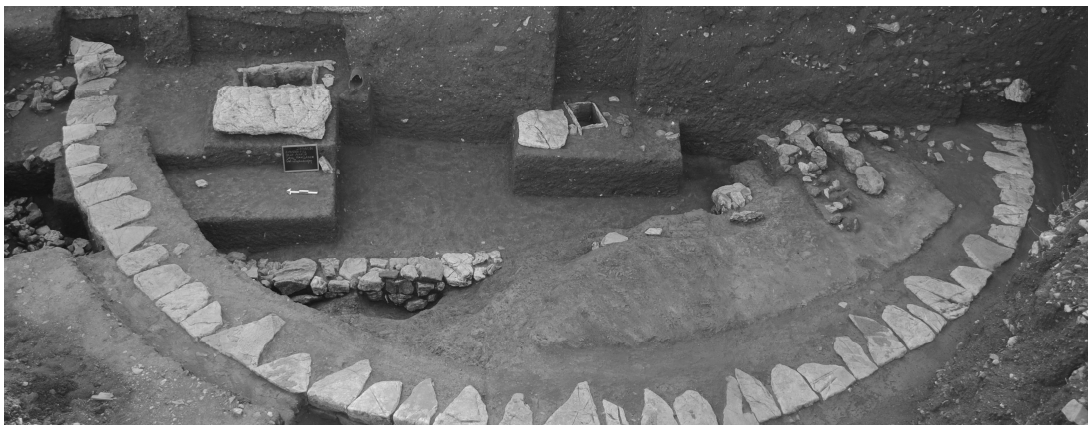
[216] Maran 1986. Του ίδιου 2012, 31. Rambach 2007, 84-85. Ανάλογο δείγμα από βαθιά, ανοικτή φιάλη με επίπεδο χείλος έχει βρεθεί στα βαθύτερα στρώματα στην περιοχή του Πελοπίου στην Ολυμπία από στρώμα της πρώιμης ΠΕ ΙΙΙ. Όπως και στη Ναύπακτο αυτό το είδος φιάλης ήταν μοναδικό στην Άλτη.

Τέλος στην απόθεση περιλαμβάνονταν αρκετά οικιακά χονδροειδή αγγεία, από τα οποία διατηρούνταν πληρέστερα τρία τουλάχιστον, έντονα καμένα **(αρ. ευρ. 9)**.

Τύμβος 1 (εικ. 13)

Πάνω από το προηγούμενο σύνολο αποκαλύφθηκε ο ταφικός τύμβος 1, σε βάθος μόλις ενός μέτρου από το κατάστρωμα της οδού Παυσανίου (υψ. 25,18 μ.). Το μνημείο οριζόταν από εξαιρετικά διατηρημένο κτιστό λίθινο περίβολο. Έως σήμερα έχει ανασκαφεί μόνο κατά το δυτικό ήμισύ του, καθώς εκτείνεται και στη γειτονική ιδιοκτησία. Η εξωτερική διάμετρός του είναι 12 μ.

Ο περίβολος έχει τη μορφή απλού δακτυλίου που σχημάτιζε κανονικό κύκλο[217]. Φαίνεται ότι διατηρεί το αρχικό του ύψος, δύο συνολικά δόμων (0,30-0,37 μ.) (εικ. 14) και δεν έχει δεχθεί παρά ελάχιστες σύγχρονες ανθρωπογενείς επεμβάσεις, κυρίως στο ΒΑ τμήμα του, όπου απουσίαζε μικρό τμήμα του δεύτερου δόμου[218]. Είχε ιδιαίτερα επιμεληµένη κατασκευή από μονή σειρά ντόπιων πλακοειδών ασβεστόλιθων. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι λίθοι του ανώτερου δόμου έχουν την εξωτερική πλευρά επίπεδη και καλά προσαρμοσμένη στο κυκλικό περίγραμμα, ενώ η απόληξη των περισσότερων από αυτούς προς το εσωτερικό είναι γενικά τριγωνική, δημιουργώντας μία «οδοντωτή» περιφέρεια, ένα σχεδόν «φλογωτό» αισθητικό αποτέλεσμα και ένα επιβλητικό ταφικό μνημείο.

Εικ. 13. Άποψη του τύμβου 1 από δυτικά

[217] Προφανώς για την κατασκευή του περιβόλου είχε χρησιμοποιηθεί η τεχνική του διαβήτη, όπως και για τους τύμβους του Στενού Λευκάδας. Souyoutzoglou-Haywood 1999, 20.
[218] Πιθανώς έχει αφαιρεθεί κατά την τοποθέτηση σύγχρονου σωλήνα.

Το εσωτερικό είχε πληρωθεί μόνο με χώμα, είχε δηλαδή χωμάτινο και όχι λίθινο πυρήνα, από μάζα καστανέρυθρου χώματος με αρκετές ψιλές πέτρες. Ο πυρήνας ήταν στρωματογραφικά ευδιάκριτος, έχοντας ύψος στη νότια πλευρά 0,32-0,60 μ. το οποίο προς το κέντρο του μνημείου υψωνόταν ως τα 0,80 μ. περίπου[219], στοιχείο που δεν αφήνει καμία αμφιβολία για τη χρήση του ως τύμβου[220], όπως άλλωστε και η μορφή του περιβόλου του, με όψη μόνο προς τα έξω[221].

Ο τύμβος ήταν εν μέρει θεμελιωμένος στο φυσικό βράχο, που στο σημείο αυτό είχε κλίση από δυτικά προς ΒΑ. Στα δυτικά το περιμετρικό κρηπίδωμα έχει πατήσει απευθείας στο φυσικό έδαφος, ενώ στα βόρεια εδραζόταν σε καστανέρυθρη αργιλική επίχωση, μέσου πάχους 0,50 μ. με μικρές διάσπαρτες πέτρες. Δηλαδή, όπως δείχνει και η ισοϋψής κρηπίδα, το έδαφος στο οποίο κατασκευάστηκε είχε δεχθεί τεχνητή εξομάλυνση.

Εικ. 14 Λεπτομέρεια της κατασκευής του τύμβου 1

[219] Αυτό έρχεται σε συμφωνία με άλλους τύμβους παρόμοιου μεγέθους, όπως στον τύμβο ΙΙ του Βρανά, διαμ. 16,70 μ., στον οποίο ο Μαρινάτος (Marinatos 1970b, 162) αποκαθιστά τύμβο ύψους μόλις 0,90 μ.

[220] Σε πολλές περιπτώσεις ταφικών μνημείων έχουν εκδηλωθεί διαφωνίες για την αρχική τους μορφή. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι ταφικοί περίβολοι των Μυκηνών, για τους οποίους έχει εκφραστεί η άποψη, ήδη από τον Τσούντα το 1885, ότι καλύπτονταν με τύμβο, άποψη όχι αποδεκτή από όλους. Βλ. σχετικά για το θέμα Müller 2007, 183-187. Αμφιβολία υπάρχει και για τους τύμβους της Λευκάδας, για τους οποίους δεν είναι βέβαιο εάν στην αρχική τους μορφή ήταν τύμβοι ή κυλινδρικές πλατφόρμες με επίπεδη επιφάνεια (Kilian-Dilmeier 2008, 152). Βλ. σχετικά Zavadil 2000.

[221] Βλ. σχετικά Zavadil 2000, 124.

Στο κεντρικό τμήμα του τύμβου αποκαλύφθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι σε επιμήκη διάταξη κατά τον άξονα Β-Ν. Βρίσκονταν και οι δύο στο επίπεδο του κρηπιδώματος και ανήκαν σε ενιαίο ταφικό στρώμα. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του τύμβου αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα άλλης ταφικής ή τελετουργικής δραστηριότητας που είχε τη μορφή λιθοσωρού και είχε διατηρηθεί αποσπασματικά. Ο δυτικός χώρος του τύμβου, πάνω από την περιοχή του αψιδωτού κτίσματος και του υπερκείμενου βόθρου προσφορών, δεν είχε χρησιμοποιηθεί για ταφές, γεγονός που μπορεί να είναι σκόπιμο ή να οφείλεται απλώς στις δυσκολίες που δημιουργούσε η εμφάνιση του φυσικού βράχου σε μικρό βάθος.

Τάφος 1 (εικ. 15)

Ο μεγαλύτερος από τους δύο κιβωτιόσχημους τάφους, εξωτερικών διαστάσεων 1,27 μ. x 0,70 μ., βρισκόταν στο βόρειο τμήμα του τύμβου 1. Είχε διεύθυνση Β-Ν και η μονολιθική καλυπτήρια πλάκα του από ασβεστόλιθο ήταν στο ίδιο επίπεδο με την κρηπίδα του τύμβου. Τις πλευρές του, ύψους περίπου 0,60 μ., αποτελούσαν επίσης μονολιθικές πλάκες, από τις οποίες αυτές των μακρών πλευρών προεξείχαν των στενών. Κατά μήκος της νότιας και δυτικής πλευράς είχαν χρησιμοποιηθεί μικρές ακατέργαστες πέτρες για καλύτερη αντιστήριξη. Το εσωτερικό του τάφου βρέθηκε γεμάτο με χαλαρό χώμα, πάχους περίπου 0,17 μ. Στη συνέχεια εντοπίστηκαν συγκεχυμένα σκελετικά κατάλοιπα, πιθανώς δύο ατόμων, τα οποία εμφανώς ανήκαν σε ανακομιδές που είχαν τοποθετηθεί κυρίως κατά μήκος του δυτικού τμήματος του τάφου. Η εξέταση του υλικού έδειξε ότι ανήκαν σε δύο ενήλικες άνδρες και συγκεκριμένα σε έναν ηλικιωμένο άνδρα και σε έναν νεαρό ενήλικα. Σε σχέση με αυτά, πλησίον της ΝΔ γωνίας του τάφου, βρέθηκε μόνωτο χειροποίητο κύπελο **(αρ. ευρ. 10)**. Με την αφαίρεσή τους εμφανίστηκαν κατάλοιπα κατά χώραν ταφής παιδιού (;) που είχε διατηρηθεί μερικώς, κατά το άνω μέρος του σώματος. Φαίνεται ότι είχε αποτεθεί με το κεφάλι στα νότια και πιθανώς, όπως δείχνει η κλίση της σπονδυλικής στήλης, σε πλάγια, και ίσως συνεσταλμένη στάση. Στο επίπεδο της ταφής αυτής βρέθηκε δεύτερο μόνωτο χειροποίητο αγγείο με οριζόντια λαβή **(αρ. ευρ. 11)**.

15

16

Τάφος 2 (εικ. 16)

Εντοπίστηκε προς το κεντρικό τμήμα του μνημείου, σε ελαφρώς χαμηλότερο επίπεδο από τον τάφο 1 (υψ. 24,89 μ.)[222]. Είχε μέγιστες εξωτερικές διαστάσεις 0,60 μ. x 0,39 μ. και διεύθυνση Α-Δ. Διατηρούσε την κάλυψή του από μία ασβεστολιθική πλάκα. Η κατασκευή των πλευρών του ήταν παρόμοια με του τ. 1 και κατά μήκος της νότιας και εν μέρει της βόρειας πλευράς είχαν τοποθετηθεί αργοί λίθοι. Στο εσωτερικό του είχε εισδύσει επίσης χώμα, πάχους 0,26 μ., κάτω από το οποίο αποκαλύφθηκαν τα σκελετικά κατάλοιπα βρεφικής ταφής, που είχε αποτεθεί σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στα ανατολικά. Η ταφή ήταν εντελώς ακτέριστη.

Κατάλοιπα στο νοτιοδυτικό τμήμα του τύμβου (εικ. 17)

Στο τμήμα αυτό, σε απόσταση 0,60-0,80 μ. εσωτερικά της κρηπίδας και στο ίδιο επίπεδο με την ανώτερη επιφάνειά της, αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος (ψαμμίτης), που είχε διαμορφωθεί σε στενή λωρίδα, πλάτους 0,45 μ. περίπου, αψιδωτά, παράλληλα με την κρηπίδα[223]. Εσωτερικά του διαμορφωμένου βράχου, σε απόσταση 2,14 μ. βόρεια της κρηπίδας και στο ίδιο επίπεδο με αυτή, αποκαλύφθηκε ακανόνιστος λιθοσωρός από μικρούς και μεσαίους αργούς λίθους[224]. Στα νότια

[222] Σε βάθος 1,39 - 1,65 μ. από το επίπεδο της παρακείμενης οδού Παυσανίου.

[223] Κάτι αντίστοιχο παρατηρείται στον τύμβο Σαμικού Ηλείας (Γιαλούρης 1965), όπου όμως ο φυσικός βράχος είχε διαμορφωθεί σε χωρίσματα που φιλοξενούσαν ταφές.

[224] Στα ανατολικά πιθανώς ο λιθοσωρός συνεχιζόταν στο άσκαφτο της όμορης ιδιοκτησίας.

οριζόταν από σειρά τριών αργών λίθων, μήκους 1,20 μ. με διεύθυνση Α-Δ, εμφανώς τοποθετημένων, που συνιστούσαν τοιχάριο κατασκευασμένο απ' ευθείας πάνω στο φυσικό βράχο. Η συγκέντρωση των λίθων ήταν πυκνότερη σε επαφή με την βόρεια παρειά του τοιχαρίου, ενώ προς Β αυτή αραίωνε.

Ο χαρακτήρας αυτών των ανασκαφικών στοιχείων δεν ήταν σαφής. Η έρευνά τους απέδωσε αρκετά γκρίζα μινυακά όστρακα και ελάχιστα καμένα οστά ζώων, από τα οποία φαίνεται πιθανή κάποια ταφική – τελετουργική δραστηριότητα. Από το χώρο ανάμεσα σε αυτές τις κατασκευές και το κρηπίδωμα του τύμβου συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής όλων των κατηγοριών, γεγονός που μπορεί να δείχνει ότι το σημείο αυτό χρησιμοποιήθηκε σκόπιμα ως αποθέτης ή ότι τυχαία, λόγω της διαμόρφωσής του, συγκράτησε μεγαλύτερες ποσότητες κεραμικής. Το 40 % περίπου της κεραμικής αυτής ανήκε σε χονδροειδή χρηστικά αγγεία, πολλά από τα οποία ήταν έντονα καμένα. Σε ένα ποσοστό 30 % περίπου αυτή αφορούσε σε γκρίζα μινυακή κεραμική, που ανήκει κυρίως στην ΜΕ ΙΙΙ, όπως δείχνουν χαρακτηριστικά στελέχη κυλίκων με ραβδώσεις, κωνικό πόδι μεγάλης τροχήλατης μινυακής κύλικας[225], καθώς και ένα χαρακτηριστικό τμήμα χείλους που σχηματίζει γωνία προς τα κάτω (hawk's beak)[226]. Η υπόλοιπη κεραμική ήταν ημι-χονδροειδής και αβαφής λεπτότεχνη χωρίς διαγνωστικά όστρακα.

Στον ίδιο χώρο και σε λίγο μεγαλύτερο βάθος (1,27 μ.) βρέθηκε μικρό ημισφαιρικό γκρίζο μινυακό αγγείο σε θραύσματα, από τα οποία αποκαταστάθηκε το μεγαλύτερο μέρος του **(αρ. ευρ. 12)**. Φέρει ταινιόσχημες λαβές προσαρτημένες στον ώμο, άρα θα πρέπει προτιμότερα να θεωρηθεί ως δίωτη φιάλη, παρά ως κάνθαρος. Εξωτερικά και εσωτερικά διατηρεί ίχνη καστανού επιχρίσματος, έντονα στιλβωμένου, με σχεδόν μεταλλική λάμψη, ενώ η υφή του είναι σαπωνοειδής. Επιπλέον είναι άτεχνο, δεν εδράζεται καλά και η μία τουλάχιστον λαβή είναι τοποθετημένη λοξά. Το σχήμα εμφανίζει στενή σχέση με τις φιάλες τύπου Bass της ΠΕ ΙΙΙ[227]

[225] Dickinson 1992, 16, εικ. 2, κατηγορία 4.

[226] Το χείλος αυτό παρατηρήθηκε από την Goldman στην Εύτρηση σε κίτρινα μινυακά αγγεία και πήρε αυτή την ονομασία (Goldman 1931, 165, εικ. 231). Δημακοπούλου, Κόνσολα 1975, 68.

[227] Rutter 1995, Form XII, type 2 της κατηγορίας Grey Burnished. Το σχήμα της φιάλης τύπου Bass κατάγεται γενικά από την Κεντρική Ελλάδα και δεν έχει σχέση με τον πολιτισμό Λευκαντί Ι και την κεραμική παράδοση της Ανατολίας.

και μάλιστα τις «πρωτομινυακές»[228], αλλά δεν βρίσκει ακριβή παράλληλα και απουσιάζουν χαρακτηριστικά όπως η χονδροειδής κατασκευή και η διακόσμηση, που θα επέτρεπαν να καταταχθεί με ασφάλεια σε αυτή την κατηγορία. Η χρονολόγησή του παρουσιάζει προβλήματα, εκτός άλλων και γιατί, στη θέση που βρέθηκε, το ΠΕ ΙΙΙ στρώμα εντοπίζεται ήδη ψηλότερα, λόγω της φυσικής κλίσης, και η παρουσία του φυσικού βράχου καθιστά τη διάκριση μεταξύ στρωμάτων δυσκολότερη. Ωστόσο μπορεί να έχει ιδιαίτερη σημασία για τη χρονολόγηση της αρχικής κατασκευής του τύμβου, καθώς το βάθος που βρέθηκε εντάσσεται ήδη εντός της κρηπίδας. Ίσως, ωστόσο, βάσει του ημισφαιρικού σχήματος, και της λεπτής κατασκευής θα πρέπει, παρά τα στοιχεία συντηρητισμού του, να χρονολογηθεί στην ΜΕ ΙΙΙ.

Εικ. 17. Εικόνα των καταλοίπων στο ΝΔ τμήμα του τύμβου 1

Ευρήματα από τον τύμβο 1

Η κεραμική που προήλθε από την έρευνα του μνημείου ήταν άφθονη, αλλά αρκετά αποσπασματική, με αποτέλεσμα να μην είναι γενικά δυνατή η αποκατάσταση σχημάτων. Επιπλέον οι επιφάνειες των οστράκων παρουσίαζαν σε πολλές περιπτώσεις έντονα ιζήματα, ώστε τα επιχρίσματα διακρίνονταν με δυσκολία. Ελάχιστα σχεδόν ακέραια αγγεία προήλθαν από τον τάφο 1 και το εσωτερικό του κρηπιδώμα-

[228] Για τον ορισμό της κατηγορίας και γνωστά παραδείγματα από τη Λέρνα και άλλες θέσεις βλ. γενικά Rutter 1983. Σύμφωνα με τον ορισμό αυτής της κατηγορίας κεραμικής ο πηλός είναι ομοιόμορφα γκρίζος, τόσο στην επιφάνεια, όσο και στην τομή του τοιχώματος του αγγείου (5YR 6/1 gray), ο πηλός λεπτός, αρκετά καθαρός και η επιφάνεια στιλβωμένη. Ο τύπος αυτής της φιάλης εμφανίζεται στη Λέρνα IV από τη δεύτερη φάση.

τος του τύμβου. Η πλειονότητα της κεραμικής είναι πιθανότατα τοπικής παραγωγής, εκτός ελάχιστων δειγμάτων που μπορεί να είναι εισηγμένα, ενώ θα πρέπει να σημειωθεί η σχεδόν παντελής απουσία γραπτής κεραμικής κάθε είδους. Πλην της κεραμικής, των οστών και λίγων λίθινων εργαλείων δεν υπήρξαν άλλες κατηγορίες ευρημάτων. Ιδιαίτερα θα πρέπει να σημειωθεί η πλήρης απουσία μετάλλου και μάλιστα μετάλλινων κτερισμάτων, σε αντίθεση με άλλες θέσεις και ιδίως την κοντινή Λευκάδα, γεγονός που περιορίζει σημαντικά τις δυνατότητες σύγκρισης του υλικού. Απουσίαζαν επίσης κάθε είδους τέχνεργα ή απολεπίσματα πελεκημένου λίθου.

Η στρωματογραφική ακολουθία διευκολύνει τη χρονολόγηση των οριζόντων, οι οποίοι βρέθηκαν καθαροί. Για τις ανάγκες της χρονολόγησης διακρίνουμε τα ευρήματα από το έξαρμα του τύμβου και τα ευρήματα από τον εσωτερικό πυρήνα του, που αντιστοιχεί με την εσωτερική επίχωση του κρηπιδώματός του μέσα στον οποίο είχαν κατασκευαστεί και οι τάφοι.

Έξαρμα - κάλυψη τύμβου

Η επίχωση πάνω από την κρηπίδα του τύμβου, που αντιστοιχεί στην κάλυψή του, περιείχε γενικά αρκετή κεραμική. Στη μεγαλύτερη πλειονότητά της (περίπου 70%) αυτή ήταν λεπτότεχνη της ΠΕ, ΜΕ και ΥΕ περιόδου, καθώς και ημι-χονδροειδής και χονδροειδής σε μικρότερες αναλογίες. Άλλα ευρήματα ήταν σπάνια, κυρίως λίθινα εργαλεία, ενώ βρέθηκαν ζωικά οστά και λίγες άμορφες μάζες πηλού. Στην κεραμική κυριαρχούσαν εμφανώς τα όστρακα αγγείων της ΜΕ περιόδου. Η ΠΕ κεραμική ήταν αναλογικά λίγη και δείχνει κυρίως ότι χρησιμοποιήθηκε υλικό από τον προϋπάρχοντα ΠΕ οικισμό. Ανάμεσα στα χαρακτηριστικά όστρακά της ΠΕ κεραμικής ήταν δακτυλιόσχημες βάσεις από άωτα σκυφίδια ή φιάλες, βάση αγγείου με αποτύπωμα ψάθας **(αρ. ευρ. 13)**[229], θραύσμα στομίου πίθου με σχοινοειδή διακόσμηση **(αρ. ευρ. 14)**, καθώς και χαρακτηριστικές λαβές από πυξίδες και tankards. Η ΥΕ ήταν ελάχιστη και περιλαμβάνει λίγα όστρακα από κύλικες με ψηλό στέλεχος, στοιχείο που χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙ **(αρ. ευρ. 15)**. Γενικότερα ήταν αβαφής και είναι δύσκολο να αναγνωριστεί μέσα στο σύνολο από την κάλυψη του τύμβου και να χρονολογηθεί στενότερα. Η περιορισμένη παρουσία της στην κάλυψη του τύμβου, με

[229] Για παράλληλα από τη Λέρνα και άλλες θέσεις βλ. Wiencke 2000, 318-319.

βάση τα σχήματα που ταυτίζονται ίσως θα πρέπει να ερμηνευτεί ως απόδοση μεταγενέστερων τιμών στο χώρο.

Η ΜΕ κεραμική περιλαμβάνει άφθονη γκρίζα μινυακή, σε αποσπασματική κατάσταση, από γενικά ανοικτά σχήματα. Στην πλειονότητά της είναι απομίμηση της αυθεντικής μινυακής και στερείται της χαρακτηριστικής στίλβωσης και υφής[230]. Ο πηλός, αρκετά καθαρός, έχει χρώμα κυρίως ανοικτό γκρίζο (2.5 YR 7/2 light gray). Με βάση τα διαγνωστικά όστρακα φαίνεται ότι ανήκει στην ΜΕ ΙΙ- ΙΙΙ περίοδο. Τμήματα λαβών από καρινωτά σχήματα φαίνεται ότι ανήκουν στην κατηγορία της κίτρινης μινυακής. Μικρό τμήμα μίας λαβής με μυτερή απόληξη μπορεί να συγκριθεί με κανθάρους με γωνιώδεις ανυψωμένες λαβές που συνιστούν χαρακτηριστικά της εγχώριας χειροποίητης κεραμικής από το Θέρμο και χρονολογούνται στα τέλη της ΜΕ - αρχή ΥΕ[231]. Η αμαυρόχρωμη απουσίαζε εντελώς, γεγονός που ενδεχομένως έχει κάποια χρονολογική σημασία, αφού είναι γενικά υστερότερη της μινυακής[232], μπορεί όμως να οφείλεται και στα αντιπροσωπευόμενα σχήματα[233]**.** Σε κάθε περίπτωση είναι αξιοσημείωτη, εφόσον μάλιστα αυτή η κατηγορία κεραμικής είχε στην περιοχή μεγάλη διάρκεια χρήσης, που φτάνει έως την ΥΕ ΙΙΑ περίοδο[234].

Στη χονδροειδή οικιακή κεραμική υπήρχαν αρκετά όστρακα καμένων χρηστικών σκευών και ελάχιστα αγγείων της λεγόμενης εγχάρακτης «αδριατικής»[235], σε μοτίβα ιχθυάκανθας ή ακανόνιστα που έχουν γίνει πριν το ψήσιμο **(αρ. ευρ. 16)**[236]. Προέρχονταν όλα από σώματα αγγείων, πλην ενός τμήματος χείλους, συνεπώς δεν

---

[230] Για τη μινυακή κεραμική της περιοχής βλ. σχετικά Howell 1974, 89-90, 95.

[231] Wardle 1972, 74, αρ. 243 - 247, εικ.70 και 78-79 για παράλληλα από άλλες θέσεις.

[232] Η αμαυρόχρωμη κεραμική χαρακτηρίζεται από απλή γεωμετρική διακόσμηση με καστανό, ιώδες, μαύρο ή κοκκινωπό θαμπό χρώμα πάνω σε ανοιχτό κίτρινο βάθος και έχει καταγωγή από την κυκλαδική κεραμική. Διήρκεσε από το 1900 έως το 1600 π.Χ. περίπου και τελικά συγχωνεύθηκε με την κίτρινη μινυακή, η οποία εμφανίσθηκε λίγο μετά την αμαυρόχρωμη, αποτελώντας τη βάση της μυκηναϊκής κεραμικής. Βλ. γενικά Buck 1964, 301. Όπως έχει αποδειχτεί και σε άλλες θέσεις της δυτικής Ελλάδας (Νιχώρια Μεσσηνίας) και της Πελοποννήσου η αυθεντική μινυακή κεραμική και η αμαυρόχρωμη μπορεί να αντιπροσωπεύονται ελάχιστα. Βλ. σχετικά Dickinson 1992, 12.

[233] Για παράδειγμα στη Χαλκίδα η αμαυρόχρωμη διακόσμηση ΜΕ χρόνων είναι πιο συνηθισμένη σε μεγάλα οικιακά ημι-χονδροειδή αγγεία.

[234] Wardle, Wardle 2003, 149.

[235] Βλ. παραπάνω.

[236] Για την περιγραφή της κατηγορίας Βλ. σχετικά Valmin 1938, 239-269, 284-285, 287-290. Στην Αχαΐα έχει βρεθεί σε στρώματα της ύστερης ΜΕ στα Καστριά Καλαβρύτων (Κατσαρού, Σάμψων 1989, 165), στην Παγώνα (Dietz, Stavropoulou-Gatsi 2010, 123), στην Αιγείρα (Alram-Stern 2010), όπως και στο Αίγιο (Papazoglou-Manioudaki 2010, 132). Για τη Μεδεώνα βλ. Vatin 1969, 40-41, εικ. 37. Βλ. επίσης Howell 1970, 111. Για το Άργος βλ. Protonotariou-Deilaki 1980, 44-45. Επίσης Cosmpopoulos 2014, I, 297-298. Demakopoulou, Divari-Valakou 2010, 38, 44 (εικ. 15).

μπορούν να αποδοθούν σε σχήματα. Η επιφάνεια είναι στιλβωμένη και φέρει ίχνη καύσης. Από τη σύγκριση με γνωστά παραδείγματα φαίνεται ότι ανήκουν στην ΜΕ ΙΙΙ φάση και είναι πιθανό στη Ναύπακτο να είναι εισηγμένα.

Πυρήνας τύμβου

Η επίχωση του εσωτερικού της κρηπίδας απέδωσε γενικά άφθονη κεραμική της ΜΕ ΙΙ - ΙΙΙ, λίθινα εργαλεία και ζωικά οστά. Η γκρίζα μινυακή ήταν σε αφθονία. Είχε τα χαρακτηριστικά που έχουμε ήδη περιγράψει, ενώ πολλά από τα όστρακα έφεραν καστανό επίχρισμα και ορισμένα λεπτές νευρώσεις ή αυλακώσεις, κυρίως κάτω από το χείλος **(αρ. ευρ. 17)**. Πολλά διαγνωστικά όστρακα ανήκαν σχεδόν αποκλειστικά σε ανοικτά αγγεία (κύπελα, κύλικες, κάνθαροι), ενώ ενδιαφέρον εμφανίζουν και μικρογραφικά σχήματα, πιθανώς από παιδικές ταφές που δεν έχουν διατηρηθεί[237]. Ανάμεσα στη μινυακή κεραμική ορισμένα όστρακα, κυρίως ραβδωτά στελέχη από μεγάλες κύλικες, φαίνεται ότι αποτελούν δείγματα αυθεντικής μινυακής και είναι πιθανώς εισηγμένα[238].

Περίπου το ένα τρίτο της κεραμικής αυτού του στρώματος ήταν ημιχονδροειδής και ανήκε σε αμφορείς ή υδρίες, πίθους και πιθοειδή σκεύη, όπως υποδηλώνουν οι χαρακτηριστικές λαβές. Στη χονδροειδή οικιακή κεραμική ανήκουν και οι δύο μόνωτοι κύαθοι του τάφου 1. Ο πρώτος, ο οποίος συνδεόταν σαφώς με τα οστά σε ανακομιδή, βρίσκει πολύ κοντινά παράλληλα σε δείγματα από τους κιβωτιόσχημους τάφους των Κοκκολάτων Κεφαλληνίας, που χρονολογούνται στη ύστερη ΜΕ περίοδο ή ίσως και τις αρχές της ΥΕ[239], καθώς και από το τύμβο S στο Σκάρο Λευκάδας[240]. Πρόκειται για σχήμα συχνό σε τάφους και χαρακτηριστικό τύπο της ΜΕ, παρότι δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια λόγω της συντηρητικότητάς του[241]. Ο δεύτερος κύαθος, ο οποίος ήταν ελλιπής ως προς τη λαβή, που φαίνε-

[237] Για τα μικρογραφικά σχήματα βλ. και Δημακοπούλου-Κόνσολα 1975, 69-70. Στο Άργος συναντώνται διάφορα σχήματα κατά τη ΜΕ ΙΙΙ περίοδο. Βλ. σχετικά Protonotariou-Deilaki, 1980, 44.

[238] Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 2009, 78. Βλ. πολυάριθμα παραδείγματα από τον Ταφικό Περίβολο Β των Μυκηνών και αναλυτικά για το σχήμα Μυλωνάς 1973, τ. Α, 270-275.

[239] Wardle 1972, I, 41–42, II, 314, αρ. 62, 63 (τάφο D), III, εικ. 39. Βλ. επίσης αρ. 365*, με την ένδειξη Κοκκολάτα - Μενεγάτα - θόλος I (Wardle 1972, II, 386). Wardle 1972, εικ. 119. Βλ. επίσης του ίδιου 1977, 182, εικ. 12a (αρ. 580) από τον Ελαφότοπο Ηπείρου.

[240] Dörpfeld 1927, II, Beil. 58b, αρ. 4.

[241] Βλ. και Zerner 1990, 27, εικ. 13, αρ. 15 από τον τάφο ΒΕ 6 της Λέρνας. Συναντάται και στο νεκροταφείο στο Κριαρίτσι Χαλκιδικής (τέλη της Μέσης ΠΕ - ύστερη ΠΕ). Βλ. Ασουχίδου 2001, 39 (εικ. 12).

ται ότι ήταν οριζόντια και αρχικά προσαρμοσμένη πάνω στο χείλος, αφορά επίσης σε γνωστό σχήμα που χαρακτηρίζει κυρίως το β΄ μισό της ΜΕ, ενώ γίνεται σπάνιο μετά την ΥΕ ΙΙ. Εκτός από τον Ταφικό Κύκλο Β των Μυκηνών[242], είναι γνωστό από το Θέρμο[243]. Άλλα παραδείγματα είναι γνωστά από την Ελευσίνα[244] και τα Μάρμαρα Λοκρίδας[245]. Το γεγονός ότι η λαβή του κύαθου δε βρέθηκε και ήταν σπασμένη από την αρχαιότητα ίσως δείχνει ότι ανήκε και αυτό στις ανακομιδές.

Τέλος υπήρχαν και εδώ λίγα όστρακα της λεγόμενης εγχάρακτης «αδριατικής» κεραμικής, όπως και από την κάλυψη του τύμβου.

Αποκατάσταση της μορφής του τύμβου – χρονολογική ακολουθία (εικ. 18)

Η επίχωση που κάλυπτε το μνημείο υπήρξε σχεδόν αδιατάρακτη[246] και αυτό κατά το μεγαλύτερο μέρος του υπήρξε καλά προστατευμένο. Όπως δείχνει η μελέτη των στρωματογραφικών δεδομένων, σε κάποια χρονική στιγμή ο τύμβος καλύφθηκε από παχιές επιχώσεις, γεγονός που συνέβαλε στην καλή διατήρηση του εξάρματός του, κάτι που διαφορετικά δεν θα είχε συμβεί αφού δε διέθετε λίθινο πυρήνα, που θα διασφάλιζε τη συνοχή του. Μετά την αποκάλυψη των πρώτων επιφανειακών ευρημάτων ανασκάφηκε συστηματικά στο μεγαλύτερο σύνολό της η επίχωση που κάλυπτε τον τύμβο. Αυτή στο νότιο τμήμα του έφτανε τα 3,07 μ., καθώς πρόκειται για πλαγιά με κλίση από νότια προς βόρεια - βορειοανατολικά.

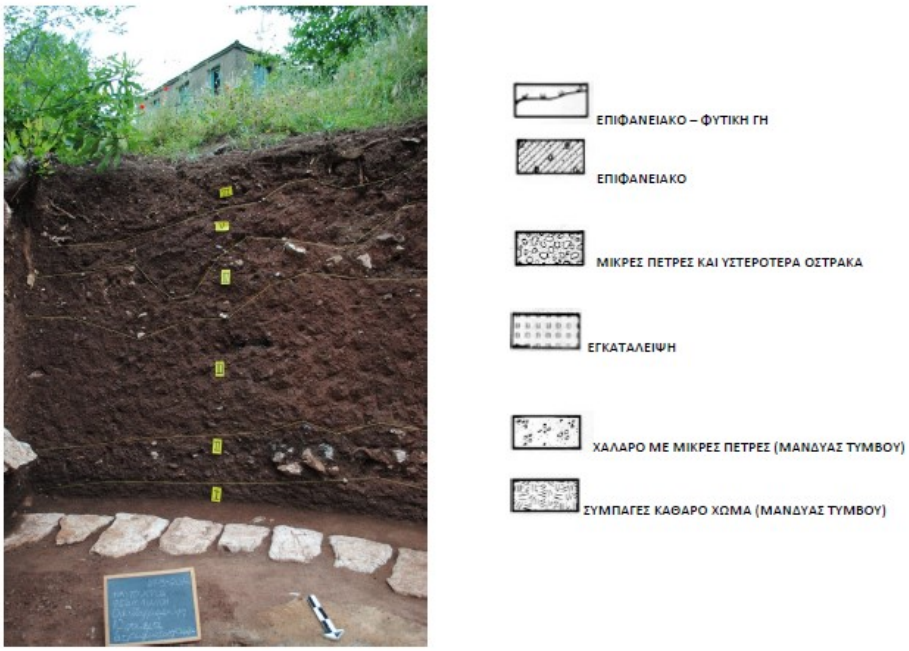
[242] Μυλωνάς 1973, τ. Α΄, 291 (τύπος Β). Ο τύπος αυτός έχει βάση στρογγυλεμένη ή ελαφρά πεπλατυσμένη, σώμα κυλινδρικό ή σπανιότερα ημισφαιρικό, χείλη ελαφρώς έξω αποκλίνοντα και ταινιόσχημη, κάθετη στο χείλος, λαβή. Στον Ταφικό Περίβολο Β΄ έχουν βρεθεί τέσσερα δείγματα. Ο Μ 155 παρουσιάζει τη συνηθέστερη μορφή.

[243] Για ένα δείγμα από το κτίριο α1 που χρονολογείται στην ΥΕ περίοδο βλ. Wardle 1972, 75, εικ. 62, 218.

[244] Μυλωνάς 1975, Β, 222, Γ, πιν. 403, β. Ο τύπος χαρακτηρίζει το β΄ μισό της ΜΕ και ιδίως τα τελευταία χρόνια της. Πολύ παρόμοιο με το αρ. 835, πιν. 157 από τον τάφο Λπ5.

[245] Για τα παράλληλα βλ. Δακορώνια 1987, 84-86, Δ2α και για παραπομπές σε άλλα παραδείγματα (Πρόσυμνα, Ασίνη, Ζυγουριές, Παραλίμνη, Κίρρα, Εύτρηση, Άργος κ.ά.) Χαρακτηρίζει τον τύπο θεσσαλικό ή κεντρο-ελλαδικό. Για την ανα-χρονολόγηση των Μαρμάρων βλ. Maran 1988.

[246] Μόνο σε μικρό τμήμα στην βόρεια πλευρά του τύμβου προς το δρόμο η υπερκείμενη επίχωση του τύμβου αφαιρέθηκε μηχανικά κατά την εκσκαφή του οικοπέδου ως λίγο (0,30 μ. περίπου) πάνω από την κρηπίδα, εφόσον δεν υπήρχε ως τότε καμία επιφανειακή ένδειξη για την ύπαρξη αρχαιοτήτων. Η επίχωση αυτή ήταν μικρή, λόγω και της έντονης κλίσης του οικοπέδου προς το δρόμο.

Εικ. 18. Στρωματογραφία στη νότια πλευρά του τύμβου 1

Σύμφωνα με τα στρωματογραφικά δεδομένα:

- Η πρώτη εγκατάσταση στο χώρο έγινε στο τέλος της ΠΕ ΙΙ και θεμελιώθηκε απευθείας στο φυσικό έδαφος με υποτυπώδεις διαμορφώσεις. Το τέλος του κτιρίου Α δεν συνοδεύτηκε από βίαια γεγονότα και ακολουθήθηκε από μία σύντομη περίοδο εγκατάλειψης.
- Ο επόμενος στρωματογραφικός ορίζοντας ανήκει στην ΠΕ ΙΙΙ και εντοπίζεται αμέσως κάτω από την κρηπίδα του τύμβου. Λόγω της έντονης κατωφέρειας προς το Βορρά, αυτός ο ορίζοντας εντοπίζεται στο νότιο τμήμα του τύμβου ψηλότερα, στο επίπεδο της κρηπίδας, γεγονός που θα πρέπει να ληφθεί υπόψη για τη χρονολόγηση του μνημείου.
- Ο πυρήνας του τύμβου, που αντιστοιχεί με το εσωτερικό του κρηπιδώματός του, και μέσα στον οποίο είναι ανοιγμένοι οι τάφοι, χρονολογείται από την κεραμική στη ΜΕ ΙΙ-ΜΕ ΙΙΙ. Αποτελείται από ενιαία σκούρα καστανή επίχωση με λίγες μικρές πέτρες. Μεταξύ του αψιδωτού κτιρίου και του τύμβου μεσολαβούσε επίχωση μέσου πάχους 0,50 μ.

- Το έξαρμα του τύμβου (στρώμα I, II) είχε ύψος στη νότια πλευρά 0,32-0,60 μ. το οποίο προς το κέντρο του τύμβου έφτανε περίπου στα 0,80 μ. Το στρώμα αυτό κατά το μεγαλύτερο μέρος του αποτελούνταν από σχετικά χαλαρό, καστανέρυθρο χώμα (αργιλικό ίζημα) και περιείχε λίγες μικρές πέτρες που το καθιστούν, πέραν από την κεραμική του, στρωματογραφικά ευδιάκριτο. Επιπλέον μέσα σε αυτό παρεμβαλλόταν ένας μαύρος ορίζοντας οργανικών υλικών.
- Αμέσως πάνω από την κρηπίδα υπήρχε στρώση καθαρότερου και συμπαγέστερου χώματος (ιζήματος) (στρώμα I).
- Σε κάποια χρονική στιγμή φαίνεται ότι ο τύμβος καλύφθηκε από φυσικό στρώμα πάχους 0,90-1,00 μ. (στρώμα III), που μπορεί να δημιουργήθηκε από κατάρρευση του πρανούς ή άλλο φυσικό αίτιο. Πρόκειται για καθαρή επίχωση, χωρίς καθόλου όστρακα, με λίγα ψιλά απολεπίσματα φλύσχη. Η μορφή του υποδηλώνει «εδαφοποίηση»[247], δηλαδή για μία απροσδιόριστη χρονική περίοδο στα ιζήματα αυτά επέδρασαν διεργασίες που οδήγησαν στο σχηματισμό εδάφους. Επιπλέον δείχνει ότι η περιοχή «ουδετεροποιείται» ως προς τους προϊστορικούς της ορίζοντες.
- Ψηλότερα παρατηρείται στρώμα μέσου πάχους 0,30 μ. (στρώμα IV), από χώμα ανοιχτότερου χρώματος, με μικρές πέτρες και ελάχιστα όστρακα. Περιείχε ανομοιογενές υλικό και πιθανώς εκτείνεται χρονικά έως τα ύστερα ελληνιστικά χρόνια. Είναι μάλλον ανθρωπογενές και οφείλεται σε νεότερες διαμορφώσεις, άρα η ιστορική αρχαιότητα στη θέση δε συνδέεται με δραστηριότητα στο χώρο.
- Τέλος τα τελευταία δύο στρώματα (V, VI) αποτελούν τη σύγχρονη επιφανειακή απόθεση από σκουροκάστανο χώμα με ρίζες, χωρίς πέτρες και χωρίς αρχαίο υλικό.

[247] Για τις πληροφορίες αυτές ευχαριστώ θερμά τον καθ. Γεωλογίας κ. Γ. Ηλιόπουλο.

Συσχετισμοί – σχετική χρονολόγηση

Ο μνημειώδης τύμβος 1, διαμέτρου 12 μ. και συνολικού εκτιμώμενου ύψους περίπου 1,10 μ., εντυπωσιάζει με τη διατήρησή του μέσα στον οικιστικό ιστό της αρχαίας, νεότερης και σύγχρονης πόλης (εικ. 19), αλλά και την επιμέλεια της κατασκευής του κρηπιδώματός του, που τον κάνει, παρότι δεν είναι πλήρως ανεσκαμμένος, να ξεχωρίζει μέσα στο σύνολο των γνωστών τύμβων του ελλαδικού χώρου. Επιπλέον η ιδιαίτερη αξία του έγκειται στο ότι αποτελεί τμήμα ενός συνόλου κατασκευών που αντιπροσωπεύουν μία αδιατάρακτη ακολουθία από ευδιάκριτους στρωματογραφικούς ορίζοντες. Η ακολουθία αυτή έρχεται να συμπληρώσει σημαντικό κενό στα δεδομένα της περιοχής[248] και να συστήσει την πρώτη Πρωτοχαλκή - Μεσοχαλκή εγκατάσταση της 3ης και 2ης χιλιετίας π.Χ. που συνδέεται με σημαντικά αρχιτεκτονικά έργα και ανθρώπινες δραστηριότητες.

Ο τύμβος 1 συνιστά το μοναδικό μνημείο αυτής της μορφής και διατήρησης στην Αιτωλοακαρνανία, όπου παρά την έλλειψη συστηματικών ερευνών και τις δυσκολίες που συχνά υπάρχουν στην ταύτιση μνημείων αυτού του είδους, είναι ασφαλές να πούμε ότι δεν αποτελούσαν συνηθισμένα ταφικά μνημεία. Οι μόνοι δύο γνωστοί τύμβοι εντοπίστηκαν στην Ακαρνανία, την αρχαία Στράτο και το Λουτράκι Κατούνας στο νότιο Αμβρακικό[249]. Ο πρώτος είχε ερευνηθεί στις αρχές του 20ου αι. από το Σωτηριάδη στην περιοχή της Στράτου, κοντά στον Αχελώο. Παρέμεινε δυστυχώς αδημοσίευτος και είναι άγνωστη η μορφή και η χρονολόγησή του, παρότι φαίνεται ότι ανήκε στην Εποχή του Χαλκού[250]. Ο δεύτερος, στο Λουτράκι (Μόσχοβη) κατά τον ανασκαφέα μπορεί να ανήκε σε συστάδα ή νεκροταφείο τύμβων[251].

---

[248] Ο Rutter (1986, 32), σημειώνει ότι στην Αιτωλία και Ακαρνανία δεν υπάρχει καμία θέση με αδιάσπαστη στρωματογραφική ακολουθία της μετάβασης ΠΕ – ΜΕ.

[249] Ο τύμβος επανεμφανίζεται αργότερα στην περιοχή ως συστατικό δομικό στοιχείο των θολωτών μυκηναϊκών τάφων του Αγ. Ηλία, από τους οποίους μόνο στον τάφο 3 του Μαραθιά είχε διατηρηθεί κρηπίδα. Είναι γνωστή η στενή σχέση θολωτών τάφων και τύμβων, αφού ο τύμβος θεωρείται ότι έπαιξε σημαντικό ρόλο στη γένεση του τύπου, όπως φαίνεται από την παρακολούθηση των δύο τύπων μνημείων στη Μεσσηνία. Στην περίπτωση των θολωτών ο τύμβος εκτός άλλων εξισορροπούσε τις ωθήσεις και συγκρατούσε τις πέτρες της θόλου. Βλ. σχετικά Pelon 1976, 272-277, 450. Korres 1993, 236-237. Του ίδιου 2011, 589-590. Κορρές 2012. Παπαδόπουλος, Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2004, 34. Παπαδοπούλου 2004, 253-256.

[250] Οι Wace και Thompson (1912, 229), που πιθανότατα είδαν κατά την επίσκεψή τους στην περιοχή την κεραμική του, σημειώνουν ομοιότητες με την μαλακή, ερυθροβαφή κεραμική της Λευκάδας και τη συγκρίνουν με αυτή που βρήκε ο Σωτηριάδης κατά την έρευνα των δύο μεγάλων αψιδωτών κτιρίων κοντά στο ναό του Θερμίου Απόλλωνα, χωρίς να δίνουν καμία άλλη πληροφορία. Βλ. σχετικά Wardle 1972, 25, 40. Του ίδιου 1977, 161-162. Ο Συριόπουλος (1995, 902) θεωρεί τον τύμβο αυτό της ΥΕ. Ευρήματα από την παλαιά έρευνα δεν έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί στις αποθήκες της Εφορεί-

Στην κοντινή Αχαΐα προϊστορικοί τύμβοι της Μέσης Εποχής του Χαλκού έχουν εντοπιστεί στην Αρραβωνίτσα και στο Μίραλι Καταρράκτη[252], ενώ ΥΕ τύμβοι είναι γνωστοί στην Αγραπιδιά Χαλανδρίτσας και στις Πόρτες[253]. Οι περισσότεροι, πλην της τελευταίας θέσης δεν είναι καλά γνωστοί ή ανεσκαμμένοι, φαίνεται όμως ότι πέραν από τις γενικότερες αναλογίες δεν παρουσιάζουν εμφανείς ομοιότητες με αυτόν της Ναυπάκτου, καθώς τα μνημεία αυτά εμφανίζουν πολλές τοπικές ιδιαιτερότητες και κατασκευαστικές εκδοχές.

Είναι γνωστό ότι οι πρωιμότεροι προϊστορικοί τύμβοι του ελλαδικού χώρου εμφανίζουν μεγαλύτερη πυκνότητα κατανομής κατά μήκος της Δυτικής Ελλάδας[254] και εντάσσονται γενικά σε δύο χρονολογικές ομάδες: 1) της ΠΕ ΙΙ-ΙΙΙ και 2) της ΜΕ / ΥΕ Ι[255]. Η τελευταία είναι και η πιο μεγαλύτερη σε αριθμό παραδειγμάτων, αν και τα

ας ή στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, όπου φυλάσσονταν τα παλαιότερα ευρήματα από την περιοχή. Σημειώνεται ωστόσο ότι ο Μαστροκώστας (1960, 195) αναφέρει κάποια προϊστορικά ευρήματα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αγρινίου, ως προερχόμενα από πιθανή περισυλλογή στη θέση Παλαιόκαστρο, κοντά στη Στράτο, ανάμεσα στα οποία λίθινα εργαλεία και σφονδύλια από στεατίτη, μόλυβδο και πηλό, υστεροneολθικό όστρακο, τμήμα ποδιού τεφράς μινυακής υψίποδης κύλικας, καθώς και πόδι και βάση υψίποδος ΥΕ κύλικας.

[251] Κολώνας 1988. Του ίδιου 1990, 1997, 2008δ. Στη θέση αυτή ερευνήθηκε θολωτός τάφος της ΥΕ ΙΙΒ / ΙΙΙΑ:1 - πρώιμης ΥΕ ΙΙΙΓ κατασκευασμένος στο κέντρο τύμβου της ΠΕ ΙΙΙ, όπως στη Βοϊδοκοιλιά Μεσσηνίας, όπου ένας πρώιμος μυκηναϊκός τάφος εγκαταστάθηκε σε τύμβο της ΜΕ Ι, κτισμένο πάνω σε οικισμό της ΠΕ ΙΙ (Κορρές 1978, 334-359). Ο τύμβος ήταν μεγάλων διαστάσεων, οι οποίες δεν προσδιορίζονται στα δημοσιευμένα στοιχεία. Ο ανασκαφέας Λ. Κολώνας με πληροφόρησε ότι η διάμετρος του τύμβου ήταν περίπου 9 μ. και ότι σωζόταν μικρό τμήμα από την κρηπίδα του. Διαφέρει κατασκευαστικά από αυτόν της Ναυπάκτου, καθώς είχε λίθινο πυρήνα, από ψιλές πέτρες. Στη βόρεια περιφέρειά του ερευνήθηκαν τρεις λακκοειδείς ταφές και δύο ταφές σε πίθους. Ο θολωτός τάφος ήταν συλημένος από την αρχαιότητα και είχε χρησιμοποιηθεί σαν αποθέτης.

[252] Στην Αρραβωνίτσα εντοπίστηκαν σε επιφανειακή έρευνα τρεις τύμβοι, ένας από τους οποίους είχε ανασκαφεί από τον Ν. Ζαφειρόπουλο. Βόρδος 1995, 227. Στο Μίραλι έχουν ανασκαφεί δύο τύμβοι, διαμέτρου 12 μ. και ύψους περίπου 1.20 μ. Το έξαρμά τους ήταν κατασκευασμένο με ποταμίσιες πέτρες, ενώ δεν αναφέρονται περίβολοι. Ζαφειρόπουλος 1952, 398-400. Pelon 1976, 79.

[253] Για τους τύμβους της Αχαΐας βλ. εν μέρει Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 2009, 312-313 και κυρίως Moschos 2000 με σύνοψη της σχετικής βιβλιογραφίας. Στις Πόρτες έχουν ερευνηθεί τρεις τύμβοι, οι οποίοι δεν είναι πλήρως ανασκαμμένοι. Διέθεταν κτιστούς περιβόλους, οι οποίοι είναι γενικά κτισμένοι με πλακοειδείς λίθους σε δύο σειρές.

[254] Για την κατανομή των τύμβων βλ. πιο πρόσφατα Merkouri, Kouli 2011.

[255] Μία άλλη μεγάλη ομάδα τύμβων, η οποία δεν θα μας απασχολήσει εδώ, ανήκουν στη μετάβαση από την ΥΕΧ στην ΠΕΣ. Στα πρόσφατα ευρήματα της περιοχής ανήκουν δύο τύμβοι που εντοπίστηκαν στο ΠΓ νεκροταφείο της Σταμνάς. Κολώνας 2013 (υπό έκδοση). Βικάτου 2017α, 67-68. Στην ίδια ομάδα μεταξύ άλλων ανήκουν πολυάριθμα παραδείγματα στην Ήπειρο (περιοχή Πογωνίου), καθώς και οι πρόσφατα ερευνημένοι τύμβοι του Μεγανησίου (Βικάτου 2011, 66-68. Της ίδιας 2017β). Επίσης στην Αλβανία, όπου ο τύμβος αποτελεί την κυρίαρχη ταφική επιλογή κατά τη 2η χιλιετία, σημειώνεται σημαντική αύξηση τύμβων την ίδια περίοδο. Βλ. σχετικά Τσώνος 2015.

τελευταία χρόνια έχει αυξηθεί ο αριθμός των γνωστών τύμβων της ΠΕΧ, μεταξύ των οποίων εντάσσεται και αυτός του Λουτρακίου (Μόσχοβη)[256].

Εικ. 19. Η θέση εύρεσης του τύμβου εντός του οικιστικού ιστού.

Μία σαφής τυπολογική κατάταξη των τύμβων αυτών συναντά δυσκολίες, λόγω της σημαντικής πολυμορφίας που εμφανίζουν, όπως και του μεγάλου αριθμού κριτηρίων που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και αφορούν στις λεπτομέρειες της κατασκευής, αλλά και στα ταφικά έθιμα με τα οποία συνδέονται [257].

Ταξινόμηση των τύμβων βασισμένη μόνο στην ύπαρξη και τη μορφή περιβόλου έχει προταθεί από την Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, με αφορμή τους τύμβους του Άργους[258]. Άλλη κατάταξη, με βάση περισσότερα μορφολογικά χαρακτηριστικά έχει

[256] Ασουχίδου 1998, 2001, 2009. Asouhidou 2011. Müller 2011, 415-416. Merkouri, Kouli 2011. Βλ. σχετικά και Forsén 2010, που πρότεινε την ανα-χρονολόγηση του τύμβου της Αφίδνας στην ΠΕ. Βλ. επίσης Alram-Stern 2004, 646 για νεκροταφείο τύμβων της ΠΕ ΙΙ στην Πελλάνα (Παλιόκαστρο) Λακωνίας, όπως και Spyropoulos 1998, 34, 37. Για τύμβο της ύστερης ΠΕ ΙΙ ή πρώιμης ΠΕ ΙΙΙ εποχής στον Αλμυρό Περίθειας Κέρκυρας βλ. στο Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, Η' ΕΠΚΑ, 369-370. Για την πιθανότητα να υπήρχε αρχικά τύμβος και στα Πηλικάτα Ιθάκης βλ. σχετικά και Souyoudzoglou-Haywood 1999, 97.

[257] Müller 1989, 25-27. Cavanagh, Mee 1998, 29-30. Για την κατάταξη των τύμβων της Μεσσηνίας βλ. ειδικότερα Korres 2011, 586-587.

[258] Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 2009, 190-196. Σύμφωνα με αυτή ο τύμβος 1 της Ναυπάκτου ανήκει στην κατηγορία γ των απλών ή πολλαπλών τύμβων που είναι κτισμένοι με πλακοειδείς λίθους (Λευκάδα, Μαραθώνας, τύμβος Β΄ Δενδρών).

επιχειρηθεί από την Δακορώνια[259]. Σύμφωνα με τη δεύτερη ο τύμβος της Ναυπάκτου θα πρέπει να ενταχθεί στην κατηγορία Α1, που περιλαμβάνει απλούς χωμάτινους τύμβους με περίβολο[260], στην οποία ανήκουν οι τύμβοι στις θέσεις Μάλθη[261], Περιστεριά[262] (Κοκοράκου), Μακρύσια[263], Αφίδνα[264] και Λευκάδα (τύμβος S)[265], ενώ περίβολοι γενικά συναντώνται ακόμη στο νεκροταφείο τάφων R της Λευκάδας[266], στο Μαραθώνα (Βρανά)[267] και το Σαμικό[268].

Όπως έχει διαπιστωθεί οι περίβολοι δεν συνιστούσαν απαραίτητο κατασκευαστικό στοιχείο των τύμβων, δεν συνδέονται απαραίτητα με τη διάμετρο και όταν υπάρχουν εμφανίζουν μεγάλη ποικιλία κατασκευής[269]. Ο περίβολος μπορεί να συνίσταται σε μία απλή σειρά λίθων (Αφίδνα, Λέρνα, Ολυμπία), μικρές πλάκες (Αγ. Ειρήνη Κέας), έως επιμελημένα κρηπιδώματα και πραγματικούς τοίχους. Ο ρόλος του περιβόλου δεν ήταν απαραίτητα πάντα λειτουργικός, δηλαδή αναλημματικός, όσο πιθανότατα κυρίως συμβολικός[270].

Η κατασκευή ενός τύμβου σαφώς εξαρτάται κυρίως από τα διαθέσιμα υλικά, τους τεχνίτες και τον τόπο, οι κατασκευαστικές ομοιότητες μεταξύ συναφών μνημείων, ωστόσο, μπορεί να υποδηλώνουν βαθύτερες πολιτισμικές σχέσεις ή επαφές. Από όλους τους γνωστούς τύμβους με περίβολο η κρηπίδα του τύμβου 1 της Ναυπάκτου εμφανίζει στενότερες ομοιότητες με τους καλοκατασκευασμένους περιβόλους των τύμβων R της Λευκάδας (εικ. 20), που όμως διέθεταν εσωτερικούς λίθι-

[259] Δακορώνια 1987, 49-57.
[260] Βλ. σχετικά και Pelon 1976, 104.
[261] Valmin 1938, 187-207.
[262] Μαρινάτος 1960, 206. Του ίδιου 1964, 92-93. Pelon 1976, 77. Δακορώνια 1987, 51.
[263] Θέμελης 1968α, 126. Του ίδιου 1968β, 284-288. Pelon 1976, 78. Δακορώνια 1987, 51. Ο Κορρές (Korres 2011) δεν τον θεωρεί τύμβο, αλλά θολωτό τάφο.
[264] Wide 1896, 388-402. Pelon 1976, 80. Δακορώνια 1987, 51.
[265] Dörpfeld 1927, 207-213. Pelon 1976, 94-96.
[266] Dörpfeld 1927, 217-250. Pelon 1976, 88-94.
[267] Marinatos 1970a, 68. Μαρινάτος 1970, 9-18. Pelon 1976, 82-85. Δακορώνια 1987, 54.
[268] Γιαλούρης 1965. Έχει αμφισβητηθεί ότι επρόκειτο για τύμβο (Κορρές 1992, 194-195, Korres 2011), αλλά για ταφικό κύκλο.
[269] Müller 1989, 26.
[270] Κατά τον Ανδρόνικο (1961/2, 172-173, 176) η γένεση του τύμβου μπορεί να αρχικά συνδέεται με τις πατρογονικές ιδέες φόβου του νεκρού. Δηλαδή η συσσώρευση λίθων στόχευε στο να μην μπορεί ο νεκρός να τις απομακρύνει ή στην προστασία του νεκρού από τα άγρια ζώα. Επισημαίνει επίσης τη σύνδεση του κυκλικού σχήματος με την πρωτόγονη κυκλική καλύβα, αλλά και γενικότερα την ισχυρή παράδοση σύμφωνα με την οποία το κυκλικό σχήμα διαφυλασσόταν για κτίσματα με ιδιαίτερο προορισμό. Στα ομηρικά χρόνια ο τύμβος αποτελούσε «*σήμα τηλεφανές*» και επιφανές του υποκείμενου τάφου και όριζε το χώρο που ήταν αφιερωμένος στο νεκρό ως άβατον τέμενος, ως πλήρης και αδιάσπαστος κύκλος χωρίς είσοδο.

νους μανδύες, με αποτέλεσμα να είναι ορατή μόνο η εξωτερική όψη του κρηπιδώματος και η τελική εικόνα του μνημείου αρκετά διαφορετική[271].

Εικ. 20. Τμήμα του νεκροταφείου στο Νυδρί Λευκάδας (Dörpfeld 1927, II, Beil. 39a).

Ομοιότητες επίσης σημειώνονται με τους ΜΕ τύμβους του Μαραθώνα - Βρανά (τύμβοι 1 και 2)[272], την κατασκευαστική συγγένεια των οποίων με αυτούς της Λευκάδας έχει σημειώσει ο Pelon[273], παρότι τα μνημεία απέχουν χρονολογικά και γεωγραφικά. ΄Αλλωστε ο Hammond έχει κατατάξει τους τύμβους της Λευκάδας και της Αττικής (Αφίδνας, Μαραθώνα) στην ίδια ομάδα, που κατά την άποψή του αντιστοιχούσε με το ίδιο ρεύμα διείσδυσης των φορέων του πολιτισμού Kurgan διά θαλάσσης μέσω του Ιονίου[274]. Ομοιότητα επίσης σημειώνεται με τον ελλιπώς διατηρημένο

[271] Η αρχική μορφή και το ύψος των τύμβων της Λευκάδας δεν είναι βέβαιη. Η Kilian-Dirlmeier (2008, 152) θεωρεί ότι μπορεί να μην ήταν τύμβοι, αλλά κυλινδρικές πλατφόρμες με επίπεδη επιφάνεια. Ομοίως και ο Κορρές (1992, 191 και Korres 2011, 593) θεωρεί τους τάφους R της Λευκάδας κτιστά κυλινδρικά υπέργεια ταφικά μνημεία χωρίς επικάλυψη χώματος ώστε να σχηματίζεται τύμβος στο σύνολο του μνημείου.

[272] Marinatos 1970a, 65-68. Του ίδιου 1970b, 158-163.

[273] Pelon 1976, 102-103. Στο Βρανά έχουν ωστόσο χρησιμοποιηθεί πλάκες σχιστόλιθου που δημιουργούν πιο ακανόνιστο αποτέλεσμα.

[274] Hammond 1967, 189-192. Οι «εθνολογικές» αυτές προσεγγίσεις σήμερα έχουν εξασθενίσει, όπως και γενικότερα η έμφαση που είχε παλαιότερα δοθεί στο φαινόμενο των μεταναστεύσεων ως ερμηνείας πολιτισμικών μεταβολών (migrationism). Βλ. σχετικά Γιαννόπουλος 2013, 23-25.

τύμβο Β των Μαρμάρων Λοκρίδας (εικ. 21), ο οποίος ήταν ο μεγαλύτερος και πιο μεγαλοπρεπής, είχε επίσης χωμάτινο μανδύα χωρίς πέτρες και περιείχε δύο κιβωτιόσχημους τάφους[275]. Ο τύμβος αυτός παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω και της γεωγραφικής σχέσης, καθώς το νεκροταφείο των Μαρμάρων αναπτυσσόταν κατά μήκος του ορεινού περάσματος, που οδηγούσε από τη Θεσσαλία μέσω της κοιλάδας του Σπερχειού και της δυτικής Οίτης προς την Αιτωλία και τη Δωρίδα.

Εικ. 21. Ο τύμβος Β των Μαρμάρων, λεπτομέρεια της κρηπίδας (Δακορώνια 1987, εικ. 29)

Στη Ναύπακτο είναι πιθανό, λόγω της πολύ επιμελημένης κρηπίδας, αλλά και της ικανής διαμέτρου, ο χωμάτινος σωρός να εισείχε αρκετά, ώστε να ήταν ορατή και η άνω επιφάνεια της κρηπίδας[276]. Δηλαδή το κρηπίδωμα να μην είχε τόσο το χαρακτήρα του αναλημματικού τοίχου για τη συγκράτηση του χώματος, όσο του περιβόλου – ορίου του κατ' ουσίαν ταφικού μνημείου που υπήρχε κάτω από τον χωμάτινο τύμβο.

[275] Δακορώνια 1987, 29-30. Ο τύμβος αυτός διατηρούσε μόνο τμήματα της κρηπίδας και φαίνεται ότι δε χρησιμοποιήθηκε πολύ. Κατά τη Δακορώνια οι τύμβοι των Μαρμάρων έχουν περισσότερη σχέση με τη νότια Ελλάδα, πιθανώς την Πελοπόννησο, παρά με τη βόρεια, ενώ τους συνδέει με τους Ηρακλείδες ή και με τους Δωριείς (σ. 147-152). Βλ. επίσης Dakoronia 2011.

[276] Το ίδιο συμπεραίνει και η Δακορώνια (1987, 49) για τον τύμβο Β των Μαρμάρων, για τον οποίο επιπλέον θεωρεί ότι η επιμέλεια κατασκευής μπορεί να υποδηλώνει ότι ανήκε σε κάποια επιφανή οικογένεια, παρότι αυτό δεν υποστηρίζεται από τα υπόλοιπα ευρήματα.

Το μνημείο είχε κατασκευαστεί σε πλαγιά, κάτι που δεν ήταν ασυνήθιστο και εξασφάλιζε οικονομία εργασίας[277]. Από πλευράς διαστάσεων και ειδικότερα διαμέτρου, ο τύμβος της Ναυπάκτου ανήκει στη μεσαία ή και μεγάλη κατηγορία τύμβων[278] και μπορεί να συγκριθεί με τον διαφορετικό κατασκευαστικά μεσοελλαδικό τύμβο S στο Σκάρο Λευκάδας (12,10 μ.), τους δύο τύμβους στον Καραρράκτη (Λόπεσι) Αχαΐας και με τον τύμβο του Αγ. Ιωάννη Πυλίας (13 μ.). Η επιλογή του μεγέθους δεν είναι βέβαιο αν σχετιζόταν με το μέγεθος της οικογένειας, εφόσον δεχθούμε ως δεδομένο ότι το μνημείο ανιδρυόταν από μία οικογένεια και ότι, ως εκ τούτου, οι ταφές συνδέονταν με σχέσεις συγγένειας.

Σε ό,τι αφορά στα ταφικά έθιμα με τα οποία συνδέεται το μνημείο, αυτά περιλάμβαναν μόνο ενταφιασμούς, χωρίς να τεκμηριώνεται η καύση των νεκρών, όπως επιβεβαιώθηκε και από τη μελέτη του οστεολογικού υλικού[279]. Το τμήμα του τύμβου που ανασκάφηκε περιλάμβανε δύο κιβωτιόσχημους τάφους[280], κανένας από τους οποίους δεν κατείχε, από πλευράς χωροθέτησης και ευρημάτων, κεντρική θέση, ενώ δεν υπήρχαν ταφές σε πίθους, όπως συνηθίζεται σε άλλες περιοχές της δυτικής-νοτιοδυτικής Ελλάδας και κυρίως στη Μεσσηνία[281]. Οι τάφοι φαίνεται ότι ανήκαν σε ενιαίο ταφικό στρώμα και είχαν δάπεδα απλά, χωρίς επένδυση. Ο μεγαλύτερος από αυτούς περιλάμβανε στο ανώτερο τμήμα του οστά σε ανακομιδή[282], καθώς και μία κακώς διατηρημένη κατά χώραν ταφή, η οποία είχε αποτεθεί σε πλάγια (συνεσταλμένη;) στάση. Είχε δηλαδή χρησιμοποιηθεί περισσότερες φορές και πιθανότατα αποτελούσε οικογενειακό τάφο.

Παρά την εντυπωσιακή κατασκευή του μνημείου τα ταφικά ευρήματα από τους κιβωτιόσχημους τάφους ήταν πολύ φτωχά, γεγονός που συμφωνεί με τη γενικότερη

---

[277] Ανάλογα παραδείγματα αποτελούν ο τύμβος Μακρυσίων, καθώς και τύμβος στη νότια κλιτύ της αθηναϊκής Ακρόπολης.

[278] Βλ. σχετικά Pelon 1976, 101. Στη Λευκάδα οι μεγαλύτεροι τύμβοι είχαν διάμετρο 9,30 και 9,60 μ., ενώ η πλειονότητα ήταν μεταξύ 4,50 μ. και 6,50 μ. Από τους μεγαλύτερους ήταν ο τύμβος της Αφίδνας, με διάμετρο 24 μ. και ο τύμβος κάτω από το Πελόπιον στην Ολυμπία (27 μ.)

[279] Στη Λευκάδα γινόταν μερική καύση των σκελετικών καταλοίπων, που θάβονταν στον κεντρικό τάφο, ενώ στους δευτερεύοντες συνήθης πρακτική ήταν ο ενταφιασμός. Για τους τύπους τάφων και τα ταφικά έθιμα της ΜΕ βλ. γενικά Blackburn 1970.

[280] Κιβωτιόσχημοι τάφοι συναντώνται στα Κοκκολάτα Κεφαλληνίας, ενώ είναι τυπικοί και στους τύμβους της Αλβανίας.

[281] Korres 2011, 591. Απουσία πίθων σημειώνεται και τους ΜΕ τύμβους της Λευκάδας (S, F).

[282] Στον τύμβο S της Λευκάδας (Σκάρος), που χρονολογείται στην ΜΕ, κάποιοι τάφοι χρησίμευαν σαν οστεοφυλάκια και γενικά ο κιβωτιόσχημος τάφος δεν αποτελεί ποτέ τον κύριο τάφο.

ένδεια των ΜΕ τάφων[283]. Τα μοναδικά κτερίσματα αποτελούσαν δύο χειροποίητα κύπελα, που συνδέονταν μάλλον με τις ανακομιδές παρά με την κατά χώραν ταφή και ανήκουν σε γνωστούς τύπους της ώριμης ΜΕ. Επιπλέον ο παιδικός τάφος ήταν εντελώς ακτέριστος, όπως είναι γενικά συνηθισμένο[284].

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο τύμβος της Ναυπάκτου έρχεται να προστεθεί σε ένα συνεχώς αυξανόμενο αριθμό τύμβων του ελλαδικού χώρου, που συνιστούν ένα πολύμορφο και ανομοιογενές σύνολο μνημείων. Αυτός ο τύπος ταφικής κατασκευής, που εμφανίζεται για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο στην αρχή της ΠΕ ΙΙ, έχει παλαιότερα θεωρηθεί ότι υποδηλώνει τη διείσδυση ξένων πληθυσμιακών στοιχείων βόρειας ή ανατολικής προέλευσης που ανήκαν στην ινδοευρωπαϊκή ομοεθνία, και ιδίως με φορείς του πολιτισμού των Kurgan II και IV, ενώ έχει συνδεθεί και με την άφιξη των Πρωτοελλήνων[285]. Ανεξάρτητα από αυτού του είδους τις ερμηνείες και τις πολιτιστικές συγγένειες που μπορεί να σημειώνονται ιδίως στο χώρο της ΒΔ Αδριατικής και του Ιονίου[286], η εμφάνιση των τύμβων στην ΠΕΧ εντάσσεται σε ένα ευρύτερο φαινόμενο. Μέσα στο πλαίσιο αυτό η επιλογή του συγκεκριμένου τύπου ταφικού μνημείου στη Ναύπακτο, παρουσιάζει οπωσδήποτε ενδιαφέρον σε σχέση με την θέση της εγκατάστασης πάνω στο θαλάσσιο δρόμο του Κορινθιακού και σε χώρο που αποτέλεσε κομβικό σημείο μετακινήσεων προς τη νότια Ελλάδα.

Η χρονολόγηση αντίστοιχων ταφικών μνημείων παρουσιάζει ιδιαίτερες δυσκολίες γιατί σπάνια έχουν διατηρηθεί ανέπαφα, κυρίως όμως γιατί εμφανίζουν μεγάλη διάρκεια χρήσης, που μπορεί να ξεπερνούσε μία γενιά. Για τη χρονολόγηση της κατασκευής του τύμβου 1 της Ναυπάκτου θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η χρονολογική ακολουθία που περιγράψαμε και τα παράλληλα από άλλα μνημεία του εί-

[283] Το 70 % των ΜΕ τάφων της Λέρνας δεν περιείχαν κτερίσματα. Blackburn 1970, 287.

[284] Για τη Λευκάδα βλ. Müller 2011a, 27-34.

[285] Βλ. γενικά Hammond 1967, 96-105. Του ίδιου 1974 και 1976, 110-113. Cavanagh, Mee 1998, 21. Müller 1989, 1-5. Της ίδιας 2007, 2011, 417. Korres 2011. Βλ. αντίθετα Dietz 1980, 71. Maran 1998, 450-457. Για το θέμα αυτό βλ. και Doumas 1996, ο οποίος ερμηνεύει τις αλλαγές που σημειώθηκαν στο τέλος της πρώιμης ΠΕ ΙΙ ως ένα επεισόδιο μετακινήσεων φυγάδων εντός του αιγαιακού χώρου, ενώ υποστηρίζει με επιχειρήματα ότι η έλευση των Ελλήνων αρχαιολογικά δεν υφίσταται, αλλά αποτελεί ρομαντικό δημιούργημα του 19ου αι. Μεγάλη σημασία στους τύμβους, ως μνημεία που αποτυπώνουν την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων αποδίδει αντίθετα ο Κορρές (1979,79, Korres 2011). Για το θέμα βλ. αναλυτικά και Γιαννόπουλος 2013, 255-275.

[286] Ο Τσώνος (2015) αποδίδει την εμφάνιση και σταδιακή επικράτηση των τύμβων στην αύξηση πληθυσμού που προέκυψε μέσω των μετακινήσεων γενικότερα στο χώρο των Βαλκανίων κατά τη μετάβαση από την 3η στη 2η χιλιετία, ενώ θεωρεί ότι αντικατοπτρίζουν τα πρώτα στοιχεία κοινωνικής, κατά γένη, οργάνωσης.

δους, αν και θα πρέπει να επισημανθεί ότι δεν έχει πλήρως ερευνηθεί. Σε κάθε περίπτωση όμως μας προσφέρει σαφή χρονολογικά δεδομένα, πολύτιμα για την τεκμηρίωση των πρώιμων σταδίων του οικισμού και την αρχική ανθρώπινη εγκατάσταση στο χώρο της πόλης.

Είναι γνωστό ότι πολλοί τύμβοι βρίσκονταν πολύ κοντά σε οικισμούς, ή και είναι κατασκευασμένοι πάνω σε πρωιμότερα οικιστικά κατάλοιπα[287], κάτι που οπωσδήποτε δεν αποτελούσε τυχαία επιλογή, αφού υποδηλώνεται ένα είδος αναφοράς προς τα προγενέστερα λείψανα, που ενίοτε έφτανε ακόμη και στη μετατροπή του χώρου σε κοινοτικό μνημείο[288]. Χαρακτηριστικά παραδείγματα συναντώνται στη Λευκάδα, Μεσσηνία (Βοιδοκοιλιά, Καστρούλια, Ρούτση, Παπούλια - Άγ. Ιωάννη, Ελληνικά κ.α.), Ολυμπία-Νέο Μουσείο, Μόσχοβη Λουτρακίου, Άργος, Αίγινα και Κόρινθο[289]. Σε λίγες επίσης περιπτώσεις που φαίνεται να περιορίζονται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού[290] και συγκεκριμένα στη Θήβα[291], Λέρνα[292] και Ολυμπία[293] δεν φαινόταν να πρόκειται για τύμβους με ταφική χρήση, γεγονός που οδήγησε τη Forsén να τους διαφοροποιήσει ως «τελετουργικούς»[294].

Η ιδιόμορφη αυτή σχέση, η οποία έχει παράλληλα και στην Ευρώπη[295], δεν έχει μέχρι σήμερα ερμηνευτεί ικανοποιητικά, ιδίως μάλιστα σε σχέση με την καταγωγή των τύμβων και τις εθνολογικές και κοινωνικές μεταβολές που έχουν συντελεστεί κυρίως κατά την ΠΕΧ και ΜΕΧ. Οπωσδήποτε υποδηλώνει μία ηθελημένη σύνδεση

[287] Müller-Celka 2011a, 37.

[288] Aravantinos, Psaraki 2011, 409-410. Müller 2011, 423.

[289] Βλ. γενικά Galanakis 2011. Στη Λευκάδα ο τύμβος S ήταν κατασκευασμένος πάνω σε αρχαιότερο τοίχο (Dörpfeld 1927, 207 κ.ε.). Επίσης κάποιοι από τους μικρότερους τύμβους είχαν κατασκευαστεί πάνω σε πυρά, στην οποία βρέθηκαν λείψανα οστών και προσφορών. Για τον Αγ. Ιωάννη Παπουλίων βλ. και Forsén 1992, 100-101. Θεωρείται ότι ο ΜΕ τύμβος ήταν κατασκευασμένος πάνω σε ΠΕ οικισμό (ΠΕ ΙΙ κατά τη Forsén). Στο Άργος φαίνεται ότι οι ταφές γίνονταν σε μικρή απόσταση από τις οικίες του οικισμού. Βλ. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη 1980, 183. Για έναν τύμβο στο βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου βλ. Rutter 1990, 455-458.

[290] Στη ΜΕ δεν υπάρχουν παράλληλα, εκτός αν δεχτούμε την άποψη του Hammond (1967, 86) για την πρωιμότερη φάση του ταφικού κύκλου Β των Μυκηνών, ο οποίος έχει θεωρηθεί από τον ίδιο και άλλους μελετητές ότι αρχικά καλυπτόταν με τύμβο και είχε κατασκευαστεί πάνω σε κατάλοιπα ΜΕ κτιρίων ιερού χαρακτήρα. Όταν η περιοχή προετοιμάστηκε για την κατασκευή του Ταφικού Κύκλου Β καθαρίστηκε από πρωιμότερα κτίρια, εκτός από αυτά που διατηρήθηκαν κάτω από αυτόν.

[291] Aravantinos, Psaraki 2011.

[292] Forsén 1992, 36-37. Τύμβος διαμ. 18,75 μ. και ύψους 1 μ. ανεγέρθηκε πάνω στα ερείπια της οικίας των Κεράμων με υλικά από την καταστροφή της. Βλ. σχετικά και Banks 2013, 23-31.

[293] Τμήμα τύμβου παρόμοιου τύπου, της ΠΕ ΙΙ / αρχών ΠΕ ΙΙΙ, πιθανώς πάνω από αρχιτεκτονικά λείψανα έχει βρεθεί στο Πελόπιον. Forsén 1992, 92-93.

[294] Βλ. σχετικά Forsén 1992, ό.π. και Müller 2011.

[295] Βλ. Whittaker 2010, 539, σημ. 18 για παραπομπές.

ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν και αποτελεί μία σπάνια υλική εκδήλωση θρησκευτικών αντιλήψεων της εποχής, και μάλιστα για τη ΜΕ, από την οποία όπως είναι γνωστό έχουν διασωθεί ελάχιστες εκφάνσεις λατρείας. Πιθανώς μάλιστα σχετίζεται με την ανάγκη που δημιουργήθηκε με την κατάρρευση των δομών της ΠΕΧ να προβάλει κανείς αξιώσεις σε μία περιοχή, δηλώνοντας συγγένεια με τους αρχικούς κατοίκους που είχαν καλλιεργήσει για πρώτη φορά τη γη της. Η σύνδεση αυτή τονιζόταν και ενισχυόταν συνεχώς με τελετουργικές δραστηριότητες, ενώ θα γινόταν πιο ισχυρή όταν ο τύμβος χρησιμοποιούνταν για ταφές[296]. Σε κάθε περίπτωση είναι ασφαλές να θεωρηθεί ότι οι τύμβοι αποτελούσαν σύμβολα σταθερότητας και αναμνηστικές κατασκευές, εγκατεστημένες ως τοπόσημα σε θέσεις που συνδέονταν με την ιστορική μνήμη της φυλής ή της κοινότητας[297] και υπό το πρίσμα αυτό θα πρέπει να αντιμετωπιστεί και ο τύμβος 1 της Ναυπάκτου.

Ο χαρακτήρας του συγκεκριμένου τύμβου, αν και οπωσδήποτε ταφικός, θα πρέπει επίσης να κατανοηθεί σε σχέση με τη γενικότερη συνάφειά του. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η επισήμανση της Müller ότι σε κάποιες περιπτώσεις ο μνημειακός και τελετουργικός χαρακτήρας των τύμβων είχε προηγηθεί του ταφικού[298]. Οι τάφοι που έχουν μέχρι σήμερα ερευνηθεί στο δυτικό μισό του τύμβου της Ναυπάκτου δεν ανέδειξαν καμία εξέχουσα ταφή που να δικαιολογεί την κατασκευή ενός τέτοιου μνημείου, παρότι η επιλογή του τύπου και μόνο ενδεχομένως υποδηλώνει κάποια κοινωνική διαφοροποίηση[299]. Συνεπώς αν θεωρηθεί ως οριοθετημένος χώρος ταφής ενός γένους ή μίας οικογένειας, η μνημειακή μορφή, το μέγεθος και η επιμέλεια κατασκευής σαφώς υποδηλώνουν ότι υπήρξε ένα μνημείο με κοινωνική και συμβολική σημασία, που θα αποτελούσε ένα είδος σήματος για τους τάφους, αλλά

[296] Βλ. σχετικά Whittaker (2010, 539-540).

[297] Galanakis 2011. Müller 2011, 422-423.

[298] Müller 2007, 179. Της ίδιας 2011, 423. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Λέρνα, όπου ο τύμβος δεν χρησιμοποιήθηκε για ταφές παρά στην ύστερη ΜΕ, και πιθανώς και η Θήβα.

[299] Κατά τον Dickinson (2010, 23-24) οι τύμβοι μπορεί αρχικά να κατασκευάζονταν για σημαντικά πρόσωπα της κοινότητας, αλλά στη συνέχεια δέχονταν και ταφές ατόμων που ήθελαν να αποκτήσουν σύνδεση με αυτά. Θεωρεί ότι οι τύμβοι ήταν προϊόντα κοινοτικής προσπάθειας που υπερέβαινε τα όρια μίας οικογένειας. Αντίθετα οι Cavanagh, Mee (1998, 29-30) επισημαίνουν ότι η κατασκευή τους απαιτούσε μεν αρκετό, αλλά όχι υπερβολικό κόπο. Ο Hammond (1976, 115) θεωρεί την ταφή σε τύμβο κατά την Εποχή του Χαλκού δαπανηρή και τιμητική, ηρωική ταφή, που επιφυλασσόταν στους αρχηγούς ηγετικών οικογενειών, χωρίς διαφοροποίηση φύλου. Ο Κορρές (2011) βλέπει τις συστάδες τύμβων της Μεσσηνίας ως οικογενειακά νεκροταφεία γαιοκτημόνων της περιοχής.

πιθανώς ήδη πριν από αυτό για το υποκείμενο κτίριο[300]. Με λίγα λόγια, αν και ο ταφικός του χαρακτήρας φαίνεται ότι εντοπίζεται στην ώριμη ΜΕ περίοδο, η αρχική κατασκευή του περιβόλου, με βάση τα πλησιέστερα παράλληλα, αλλά και τα στρωματογραφικά δεδομένα από το εσωτερικό του, θα μπορούσε να έχει προηγηθεί της εγκατάστασης των ταφών και να συνδέεται κυρίως με την απόδοση τιμών στους προηγούμενους κατοίκους και τη μνημειοποίηση του παρελθόντος οικιστικού χώρου. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι στο ίδιο τμήμα του τύμβου δεν υπάρχει καμία εγκατεστημένη ταφή[301].

Ενδιαφέρον σε σχέση με την προσέγγιση αυτή παρουσιάζει και ο οικισμός της ΠΕ ΙΙ στο Κυνόρτιον, πλησίον του μετέπειτα ιερού του Απόλλωνα Μαλεάτα στην Επίδαυρο, όπου μετά την εγκατάλειψη των σπιτιών, ανοίχθηκε λάκκος, καλυμμένος με πέτρες ως τύμβος, που δείχνει την τέλεση κοινοτικών τελετουργιών κατά την ΠΕ ΙΙΙ και ΜΕ. Κατά την ανασκαφέα αυτές πραγματοποιούνταν όταν οι κάτοικοι επέστρεφαν κατά καιρούς στο εγκαταλειμμένο χωριό τους, ενώ η περιοχή παρέμεινε «απαγορευμένη» για χρήση στους αιώνες που ακολούθησαν. Στην περίπτωση αυτή παρουσιάζει μάλιστα ενδιαφέρον και η εγκατάσταση του ιερού στην ίδια περιοχή, όπως αντίστοιχα συμβαίνει στη Ναύπακτο με το ιερό του Ασκληπιού, γεγονός που ωστόσο πιθανότατα οφείλεται στο ότι αυτή διαχρονικά πληρούσε πολλές ευνοϊκές προϋποθέσεις, ως εύφορη γη, κοντά σε όχθη λίμνης, χείμαρρο και πλούσια φυσική πηγή νερού, καθώς και σε κύρια οδική αρτηρία, στοιχεία που συμφωνούν με τα συνήθη κριτήρια επιλογής θέσεων τύμβων και προϊστορικών εγκαταστάσεων[302].

Σύμφωνα με αυτά, αν και θεωρούμε ασφαλή τη χρονολόγηση των τάφων στην τελευταία ΜΕ περίοδο, έως ότου καταστεί δυνατή η ολοκλήρωση της έρευνας του μνημείου που μπορεί να αποδώσει περισσότερα στοιχεία, θα πρέπει να παρα-

[300] Στην περίπτωση αυτή ο τύμβος δεν καλύπτει πλήρως το αψιδωτό κτίσμα, αλλά το μεγαλύτερο μέρος του, όπως άλλωστε και στη Λέρνα.

[301] Το ίδιο παρατηρείται σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στην Ολυμπία-Νέο Μουσείο, Άγ. Ιωάννη, Ρούτση, και Λευκάδα, όπου η επιφάνεια κάτω από τους ταφικούς τύμβους, καθώς και οι λίθινοι μανδύες εμφανίζουν ίχνη τελετουργιών, π.χ. ίχνη φωτιάς και σπασμένη κεραμική.

[302] Βλ. σχετικά και Korres 2011, 589. Ελάχιστα όστρακα και λίθινα μικροευρήματα από το χώρο του ιερού του Ασκληπιού υποδηλώνουν τη συνέχεια της εγκατάστασης στο ανατολικό τμήμα του λόφου Τσουκάρι. Για την Αττική βλ. και Κακαβογιάννη 2008, 96-100, όπου σημειώνεται ότι ορισμένα κτίρια της ΠΕΧ (Ακαδημία Πλάτωνος, Μερέντα) αντιμετωπίστηκαν με σεβασμό στους ιστορικούς χρόνους, ίσως ως απόδοση τιμών σε ένδοξους προγόνους, ενώ αρκετές ΜΕ θέσεις που φαίνεται ότι συνδέονταν με τοπικές θεότητες και επώνυμους ήρωες εξελίχθηκαν σε ιερά στους μυκηναϊκούς ή ιστορικούς χρόνους και εμφανίζουν σαφείς ενδείξεις προγονολατρείας στα τέλη των προϊστορικών – αρχές ιστορικών χρόνων.

μείνει ανοικτό το ενδεχόμενο η αρχική κατασκευή του τύμβου να ανήκει στην ΠΕ ΙΙΙ περίοδο και ο χαρακτήρας του να μην ήταν εξαρχής ταφικός, αλλά να συνδέεται με την «καθιέρωση» των προγονικών λειψάνων, που με αυτόν τον τρόπο θάπτονται για πάντα, καθίστανται απρόσιτα και «μνημειοποιούνται»

Τύμβος 2 (Σχ. 1) (εικ. 22-23)

Σε απόσταση περίπου 1,70 μέτρων βορειοδυτικά του τύμβου 1 αποκαλύφθηκε τυμβοειδής λιθοσωρός, κυκλικής ή μάλλον πεταλόσχημης κάτοψης, από πυκνά τοποθετημένες πέτρες. Η ανώτερη επιφάνειά του, λόγω της κλίσης του εδάφους από δυτικά προς ανατολικά, βρισκόταν ελαφρώς ψηλότερα από την επιφάνεια του τύμβου 1, σε βάθος 0,80-0,95 μ.[303]. Είχε μέγιστη σωζόμενη διάμετρο 2,40 (Β-Ν) μ. Χ 2,10 (Α-Δ) μ. Επρόκειτο για σωρό (cairn) εντελώς ακατέργαστων τμημάτων ασβεστόλιθων, μεσαίου και μικρού μεγέθους, τοποθετημένων το ένα πάνω στο άλλο χωρίς επιμέλεια, με εκφορικό τρόπο. Η ανατολική πλευρά της κατασκευής ήταν καλύτερα ορισμένη, με μεγαλύτερες πέτρες σε ημικυκλική διάταξη που συνιστούσαν ευδιάκριτο τοίχωμα, ενώ στο υπόλοιπο τμήμα το περίγραμμα ήταν περισσότερο ακανόνιστο.

Εικ. 22. Ο τύμβος 2 από βόρεια

Όπως διαπιστώθηκε με τομές η κατασκευή ακολουθούσε την κλίση του εδάφους και εδραζόταν σε διαφορετικά επίπεδα. Έτσι στο δυτικό τμήμα, όπου ο φυσικός βράχος εμφανίζεται ψηλότερα, είχε ύψος μόλις 0,20 μ., ενώ στο ανατολικό θεμελιωνόταν σε βάθος 1,46 μ., φτάνοντας ένα συνολικό ύψος 0,50-0,66 μ.

Στο βόρειο τμήμα του τύμβου υπήρχε κενός χώρος χωρίς πέτρες, διαστάσεων περίπου 0,85 μ. Χ 0,60 μ., η έρευνα του οποίου απέδωσε ελάχιστα όστρακα. Στη δυτική όμως πλευρά αυτού του κενού χώρου εντοπίστηκε μεταξύ των λίθων μικρή

[303] Από το σημερινό επίπεδο του καταστρώματος της οδού Παυσανίου.

ορθογώνια θήκη, διαστάσεων 0,64 μ. x 0,68 μ. Χ 0,25 μ. (ύψ.) και διεύθυνση ΝΑ-ΒΔ (εικ. 23). Η περιοχή όπου εντοπίστηκε ήταν διαφοροποιημένη μέσα στο λιθοσωρό, με πλακαρές πέτρες που, όπως αποδείχθηκε, αποτελούσαν είδος κάλυψής της. Το δάπεδο της ήταν επίσης στρωμένο με πλακοειδείς πέτρες. Στο εσωτερικό της εντοπίστηκαν λίγα σκελετικά κατάλοιπα σε σωρό, χωρίς διάταξη, τα οποία, όπως φάνηκε κατά την ανασκαφή και επιβεβαιώθηκε στη συνέχεια από την οστεολογική εξέταση, ανήκαν σε καύση. Τα καμένα ίχνη ήταν έντονα στο βορειοδυτικό τμήμα της θήκης αυτής, ενώ τα οστά ήταν απανθρακωμένα και σκληρά, σε προχωρημένο στάδιο καύσης, και, όπως έδειξε η εξέταση, ανήκαν σε νεαρό ενήλικο άτομο.

Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά πρόκειται για δευτερογενή ενταφιασμό καμένων οστών. Το στοιχείο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, διότι τεκμηριώνει για πρώτη φορά τη χρήση καύσης στη Ναύπακτο σε σχέση με ένα μνημείο αυτής της μορφής και περιόδου[304]. Ο χώρος αποτέφρωσης δεν εντοπίστηκε με βεβαιότητα, αν και σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε κατά μήκος της δυτικής πλευράς του τύμβου 1 αποκαλύφθηκε εν μέρει επίπεδο με έντονα ίχνη καύσης, οστά ζώων και άφθονη κεραμική της ΠΕ ΙΙ περιόδου[305].

Εικ. 23. Θέση και λεπτομέρεια της θήκης του τύμβου 2

[304] Για σύνοψη των δεδομένων για τη χρήση της καύσης στην ΠΕΧ βλ. κυρίως Ασουχίδου 2001, 38-42. Σποραδικά παραδείγματα είναι γνωστά από νεκροταφεία της Μακεδονίας, ενώ το νεκροταφείο στο Κριαρίτσι Χαλκιδικής είναι το μόνο στο οποίο η καύση αποτελούσε τη μοναδική ταφική πρακτική. Στους τύμβους της Λευκάδας η χρήση της καύσης συναντάται παράλληλα με ενταφιασμούς. Dörpfeld 1927, 217-250.

[305] Τα στοιχεία εντοπίστηκαν σε βάθος 0,77-1,09 μ., δηλαδή λίγο ψηλότερα από το επίπεδο της κρηπίδας του τύμβου 1, στο επίπεδο του τύμβου 2.

Η έρευνα του τύμβου 2 απέδωσε μόνο κεραμική, σε πολύ αποσπασματική κατάσταση, από την οποία χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙ περίοδο[306]. Προήλθε τόσο από την αποκάλυψη και την οριοθέτηση του περιγράμματος της κατασκευής, όσο και από εξωτερικές διερευνητικές τομές, αλλά και από την έρευνα του εσωτερικού της. Συνεπώς η χρονολόγηση σε αυτή την περίοδο θα πρέπει να θεωρηθεί ασφαλώς τεκμηριωμένη. Η κεραμική στη μεγαλύτερη πλειονότητα της ήταν λεπτότεχνη και σε μικρότερη αναλογία ημι-χονδροειδής. Στη λεπτότεχνη κυριαρχούσαν τα όστρακα από φιάλες διαφόρων μεγεθών με έσω νεύοντα, γωνιώδη ή καμπύλα χείλη. Ελάχιστα όστρακα ανήκαν σε σαλτσιέρες, ενώ μερικά προέρχονταν εμφανώς από σχήματα μικρογραφικά. Με βάση τα στοιχεία αυτά ο τύμβος 2 εμφανίζεται περίπου σύγχρονος με το αψιδωτό κτίριο.

Ως κατασκευή ο τύμβος 2 εμφανίζει σημαντικές ομοιότητες με παρόμοιες από άλλες θέσεις, που, αν και συνήθως δεν έχουν αποδώσει στοιχεία χρονολόγησης, θεωρείται γενικά ότι εμφανίζονται από τα τέλη της ΠΕ - αρχές της ΜΕ περιόδου[307]. Είναι πεταλόσχημου ή ελλειψοειδούς σχήματος, βρίσκονται σε χώρους νεκροταφείων και σχεδόν πάντα συνδέονται με μεγαλύτερους τύμβους άλλης μορφής[308]. Παρότι τις περισσότερες φορές στερούνται παντελώς ευρημάτων, γενικά συνάγεται ότι συνδέονταν με ταφικές τελετουργίες, οι οποίες προφανώς δεν άφησαν υλικά κατάλοιπα[309].

Τις στενότερες ομοιότητες με τον τύμβο 2 της Ναυπάκτου εμφανίζει ένας χαμηλός τύμβος στο Τσέπι Μαραθώνος, που είχε ανασκαφεί μερικώς από το Μαρινάτο και ερευνήθηκε συμπληρωματικά από την Παντελίδου-Γκόφα[310]. Όπως διαπιστώθηκε επρόκειτο για χαμηλό τυμβοειδές χωμάτινο έξαρμα, κυκλικού έως ελλειπτικού σχήματος, με μέγιστες διαστάσεις στη βάση 4,10 μ. και 3,30 μ. Η περίμετρος δεν οριζόταν με περίβολο και ήταν καλυμμένο με κροκάλες ριγμένες. Στην κορυφή του

[306] Κατά τη μελέτη και συντήρησή της δε στάθηκε δυνατό να συγκροτηθούν αγγεία.
[307] Βλ. σχετικά Hielte-Stavropoulou 2001. Από τα πρωιμότερα παραδείγματα (ΠΕ) πιθανώς είναι αυτή στο κέντρο του τύμβου της Βοϊδοκοιλιάς, η οποία καταστράφηκε όταν αργότερα κατασκευάστηκε ο θολωτός τάφος.
[308] Βλ. σχετικά το πεταλόσχημο κτίσμα στο κέντρο του τύμβου του Άγ. Ιωάννη Παπουλίων Πυλίας, το οποίο ο Κορρές [1978, 326-332, 2012, 448 (εικ. 938)] θεωρεί ότι ανήκει στην «προτυμβική» χρήση του χώρου.
[309] Βλ. σχετικά και Souyoudzoglou-Haywood 1999, 135, η οποία σημειώνει και την ομοιότητα με την κατασκευή S9 του τύμβου Σκάρου Λευκάδας.
[310] Πετράκος 2001, 18-22. Παντελίδου-Γκόφα 2001, 16-17. Της ίδιας 2005, 279-281 (λιθοσωρός 66).

υπήρχαν δύο στημένες πέτρες που όριζαν τη θέση και το άνοιγμα κεντρικού τετράπλευρου ορύγματος (διαστάσεων 0,50 Χ 1,0 μ., βάθους 0,50 μ.) με κτιστά τοιχώματα και πυθμένα στρωμένο με πέτρες, η έρευνα του οποίου δεν απέδωσε ευρήματα[311]. Ο χρήση και η ακριβής χρονολόγησή του παραμένουν άγνωστα, ενώ η Müller τον θεωρεί πιθανό πρόδρομο των λεγόμενων «τελετουργικών» τύμβων[312].

Στα Κοκκολάτα - Καγκέλισες Κεφαλληνίας στις αρχές του 20ου αι. ερευνήθηκαν από τον Καββαδία τρεις λιθοσωροί από αδούλευτες πέτρες δεμένες με πηλό μέσα σε νεκροταφείο της ΜΕ-ΥΕ περιόδου που περιλάμβανε δύο θολωτούς τάφους[313]. Τον ένα από αυτούς (Θ) ο ανασκαφέας χαρακτήρισε ως τάφο, χωρίς περιγραφή ταφής ή αναφορά οστών. Παρόμοιας κατασκευής ήταν δύο ελλιπέστερα διατηρημένοι (Γ, Κ). Οι κατασκευές αυτές είναι άγνωστης χρονολόγησης, εφόσον δεν αναφέρονται ευρήματα. Ο Καλλιγάς έχει συγκρίνει το πεταλόσχημο κτίσμα Θ με το κενοτάφιο στο κέντρο του τύμβου του Αγ. Ιωάννη - Παπουλίων στη Μεσσηνία[314] και τα πεταλόσχημα θεμέλια κοντά στον τύμβο Βρανά στην Αττική[315].

Τέλος, στο Κυνόρτιο[316] μία κοιλότητα του φυσικού βράχου πλησίον του τάφου Ι, ήταν καλυμμένη με πέτρες που σχημάτιζαν μία χαμηλή κυκλική «τυμβοειδή» κατασκευή ύψους περίπου 0,50 μ. γεμισμένη στο εσωτερικό με αργούς λίθους και η οποία πιθανώς συνδεόταν με ταφικές τελετουργίες.

Σύμφωνα λοιπόν με τα ανασκαφικά δεδομένα της Ναυπάκτου η χρήση του τύμβου 2, εμφανίζεται πρωτίστως ως ταφική, παρά τελετουργική, καθώς αυτός είχε χρησιμοποιηθεί για δευτερογενή ενταφιασμό καμένων οστών. Έχει μάλιστα ξεχωριστό ενδιαφέρον ότι, εκτός από την ύπαρξη βεβαιωμένης καύσης, σε αντίθεση με

---

[311] Για το πεταλοειδές του Μαραθώνα ο Κορρές έχει προτείνει ότι μπορεί να ήταν κενοτάφιο όλων των τύμβων (1991, 195, σημ. 11). Άλλα αψιδωτά κτίσματα γνωρίζουμε στον ΥΕ Ι / ΙΙ τύμβο Β Βρανά, στα εκτεταμένα νεκροταφεία του Άργους, στον τύμβο της Ακόνας Καρποφόρας (με δύο μικρούς αψιδωτούς τάφους). Κατά τα άλλα δεν περιλαμβάνονται σε τύμβους.

[312] Müller 2007, 180. Της ίδιας 2011, 423-424.

[313] Καββαδίας 1912, 253, πιν. Ι, Σ. 253. Για το νεκροταφείο αυτό ο Καλλιγάς (1977) έχει προτείνει την ύπαρξη τύμβου που είχε διαφύγει της προσοχής του ανασκαφέα, μέσα στον οποίο είχαν κατασκευαστεί οι δύο θολωτοί τάφοι, όπως στη Βοϊδοκοιλιά, άποψη για την οποία έχει εκφράσει έντονη διαφωνία ο Κορρές (1992). Βλ. σχετικά και Souyoudzoglou-Haywood 1999, 47. Για τους λιθοσωρούς ειδικότερα βλ. και Wardle 1972, 111-112, 127. Ο ίδιος δεν εντόπισε ευρήματα, αν και σημειώνει ότι κάποια ευρήματα με την ένδειξη Κοκκολάτα - Μενεγάτα μπορεί να προέρχονται από αυτούς, χωρίς να είναι βέβαιο.

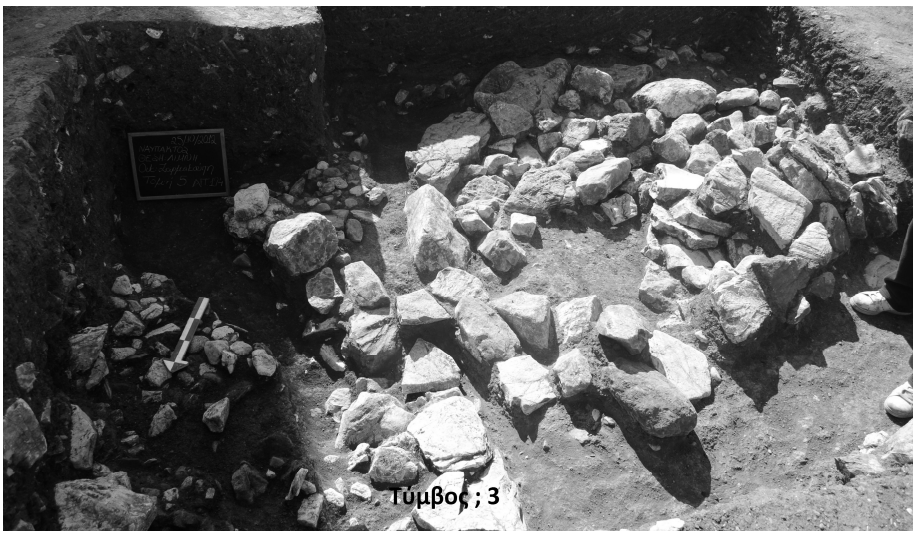
[314] ό.π. Κορρές 1978. Του ίδιου 2012.

[315] Μαρινάτος 1972, 10, πιν. 7β.

[316] Theodorou-Mavrommatidi 2004, 1171.

άλλες κατασκευές του είδους, απέδωσε σαφή στοιχεία χρονολόγησης και εμφανίζεται ως πρωιμότερος του μεγάλου τύμβου 1 και σύγχρονος με το αψιδωτό κτίσμα.

Τύμβος 3 (;) *(εικ. 24)*

Εικ. 24. Ο τύμβος ; 3 αμέσως ανατολικά του τύμβου 2

Πολύ κοντά στον τύμβο 2, σε απόσταση 30-40 εκ. από το ανατολικό τοίχωμά του και σε παρόμοιο βάθος αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα καμπυλόγραμμου τοίχου, μέγιστου σωζόμενου τόξου 1,85 μ., που όριζε έναν χώρο προς Α. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε πυκνό στρώμα ψιλών βοτσάλων που εκτεινόταν σε μέγιστες διαστάσεις 1,42 μ. (Β-Ν) Χ 0,75 μ. (Α-Δ) χωρίς να εφάπτεται σε αυτόν. Το κτιστό τοίχωμα, μέσου πάχους 0,20 μ., ήταν κατασκευασμένο από πλακοειδείς ασβεστόλιθους σε μία κυρίως σειρά. Η κατασκευή του, θυμίζει, σε μικρότερη κλίμακα, την κατασκευή του τύμβου 1, ενώ αν αποτελούσε αρχικά κυκλική κατασκευή αυτή θα είχε διαστάσεις παρόμοιες με του τύμβου 2. Το στρώμα στο εσωτερικό της είχε ανισοϋψή διατήρηση και δεν ήταν επίπεδο. Ο χαρακτήρας της κατασκευής δε στάθηκε δυνατό να διευκρινιστεί, λόγω της αποσπασματικής διατήρησης, ενώ η έρευνα του εσωτερικού της δεν ανέδειξε χαρακτηριστικά ευρήματα. Ίσως αρχικά αποτελούσε ένα ακόμη τυμβοειδές μνημείο, που πιθανώς είχε εσωτερικό μανδύα από ψιλές πέτρες. Η κεραμική ήταν ελάχιστη, κυρίως λεπτότεχνη και σε μικρή αναλογία χονδροειδής και φαίνεται ότι ανήκει επίσης στην ΠΕ ΙΙ.

Λοιπές κατασκευές

Το σύνολο των μνημείων που περιγράψαμε οριζόταν από Βορρά από έναν πρόχειρο τοίχο με διεύθυνση ΑΝΑ-ΔΒΔ (εικ 25), με αργούς ασβεστόλιθους, με ακανόνιστη κατασκευή και πορεία. Το συνολικό του μήκος ήταν περίπου 6,65 μ. και το μέσο πλάτος του 0,75 μ. Το κτίσιμό του ήταν εντελώς αμελές και πιθανότερα χρησίμευε ως όριο του χώρου, που φαίνεται ότι μάλλον συνδεόταν κυρίως με τους πρωιμότερους τύμβους.

Εικ. 25. Κατάλοιπα τοίχου και ταφικής κατασκευής βόρεια των τύμβων 1, 2 και 3 (;)

Κοντά στο ΒΔ άκρο του και σε επαφή με τη νότια παρειά του ερευνήθηκε κτιστή ελλειψοειδής κατασκευή από μικρού και μεσαίου μεγέθους ακατέργαστους λίθους (εξωτ. διαστ. 1,30 μ. x 0,80 μ., ύψ. 0,44 μ.). Στο εσωτερικό της δεν βρέθηκαν σκελετικά κατάλοιπα. Ακριβώς δίπλα του εντοπίστηκε σωρός πλακαρών λίθων και μέσα σε αυτόν ένας μικρών διαστάσεων τάφος (εξ. διαστ. 0,49 μ. x 0,67 μ.) καλυμμένος με πλακοειδείς πέτρες. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν ελάχιστα οστά, που ακουμπούσαν επίσης σε πλάκα, ενώ δεν βρέθηκε κανένα κτέρισμα. Όπως έδειξε η οστεολογική εξέταση η ταφή ανήκε σε ένα ανήλικο άτομο (παιδί ή βρέφος) και στις επιφάνειες των οστών του εντοπίστηκαν ίχνη καύσης, χωρίς να μπορούν να θεωρηθούν με βεβαιότητα ως καμένα. Σύμφωνα με αυτά είναι πιθανό στο δυτικό άκρο

του τοίχου να υπήρχε μία ακόμη αντίστοιχη με τον τύμβο 2 κατασκευή, ελλιπέστερα διατηρημένη. Λόγω των συνθηκών ανασκαφής, αλλά και της αποκάλυψης των καταλοίπων αυτών ακριβώς στο βόρειο όριο της ιδιοκτησίας, δίπλα στην οδό Παυσανίου, δεν ήταν δυνατόν να γίνουν περισσότερες διαπιστώσεις.

ΘΕΣΗ 2 - ΟΔΟΣ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ (Ο.Τ. 184)[317] (εικ. 26)

Σε απόσταση 15-20 μ. βορειοανατολικά της θέσης 1 από το έτος 1992 είχαν αποκαλυφθεί άλλα κτιριακά κατάλοιπα στη βόρεια πλευρά της οδού Παυσανίου. Αυτά ήταν κυρίως ένα μεγάλο τμήμα αναλημματικού τοίχου με διεύθυνση Β-Ν, συνολικού μήκους 7,50 μ., κατασκευασμένου από ακατέργαστους λίθους σε μονή σειρά. Ο τοίχος όριζε άνδηρο που αναπτυσσόταν προς τα δυτικά και ήταν στρωμένο με λατύπη σε μέγιστο πλάτος 1,50 μ. Το ανάλημμα στο βόρειο άκρο του εφαπτόταν στο φυσικό ασβεστολιθικό βράχο, στον οποίο και εν μέρει εδραζόταν, ενώ στα νότια συνέχιζε και εκτός του ανασκαμμένου χώρου, προς την οδό Παυσανίου. Μέσα σε φυσικές κοιλότητες του βράχου βρέθηκαν ποσότητες κεραμικής, στοιχείο που δείχνει ότι είχαν χρησιμοποιηθεί ως αποθέτες.

Στο εσωτερικό του ανδήρου αποκαλύφθηκε βαθύτερα μικρό τμήμα γωνίας τοίχων πρόχειρης κατασκευής που όριζε δάπεδο από αργούς λίθους. Μπορεί να ανήκε σε ένα κτίριο που αναπτυσσόταν κυρίως προς τα ΝΑ (κτίριο Β), με άγνωστο προσανατολισμό. Αυτό πιθανώς εντάσσεται στον ΜΕ ορίζοντα (ΜΕ ΙΙ;), όπως δείχνει η κεραμική από την τομή αυτή, στην πλειονότητα της λεπτότεχνη και κυρίως γκρίζα μινυακή, ανάμεσα στην οποία διακρίνονται καρινωτά περιγράμματα, χαρακτηριστικές λαβές και κάποιες λαβές από μικκύλα σχήματα. Σε μικρότερη αναλογία υπάρχουν όστρακα από ροδοκάστανους πηλούς, χωρίς διαγνωστικά τμήματα και από χονδροειδή οικιακά σκεύη. Αντίθετα η χρονολόγηση του αναλημματικού τοίχου δεν είναι βέβαιη, καθώς η κεραμική από την αποκάλυψή του ήταν κυρίως ημιχονδροειδής και χονδροειδής οικιακή, ανάμεσα στην οποία και θραύσματα πίθων. Τέλος η κεραμική από τις κοιλότητες του φυσικού βράχου ανήκει μάλλον εν μέρει στην ΠΕ ΙΙ, γεγονός που σημαίνει ότι υλικό από τον αρχικό οικισμό πιθανότατα επα-

[317] Αλεξοπούλου 1994, 243 (Ανώνυμη δημοτική οδός, Ο.Τ. 184, οικ. Θεόδ. Μπακατσά).

ναχρησιμοποιήθηκε σε διαμορφώσεις του χώρου. Από τη θέση αυτή προέρχεται και μία μικρή αιχμή βέλους με πτερύγια[318], από καστανό πυριτόλιθο **(αρ. ευρ. 18**), δεν είναι όμως γνωστή η θέση εύρεσής της.

Εικ. 26. Άποψη της θέσης 2, από ΒΑ

Η αποσπασματικότητα των καταλοίπων δεν επιτρέπει να συσχετιστούν σαφώς με τη θέση 1, παρά την πολύ μικρή απόσταση που τις χωρίζει. Αυτό που μπορούμε να σημειώσουμε είναι ο όμοιος προσανατολισμός του αναλήμματος με το κτίριο Α, κατά μήκος του άξονα Β-Ν, στοιχείο που υποδηλώνει κυρίως ότι αξιοποιείται κατάλληλα η φυσική κλίση του εδάφους, που ως το σημείο αυτό είναι παρόμοια και η ανδηρωτή διάταξη των κατασκευών.

ΘΕΣΗ 3 - ΟΔΟΣ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ ΚΑΙ ΑΝΩΝΥΜΟΥ (Ο.Τ. 184) [319]

Στην ίδια πλευρά της οδού Παυσανίου και στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο, 60 μ. ανατολικότερα από τη θέση 2, το 2002 ανασκάφηκε σε βάθος περίπου 3,00 μ. κάτω από το επίπεδο του παρακείμενου δρόμου τμήμα μεγάλου ανδήρου, πιθανώς των ύστερων αρχαϊκών – πρώιμων κλασικών χρόνων το οποίο συνεχιζόταν και δυτι-

[318] Ο τύπος αυτός γίνεται τυπικός στη ΜΕΧ και ΥΕΧ στην Ελλάδα, ενώ υπάρχει πιθανότητα να ήταν σε χρήση ήδη από την ΠΕ ΙΙ. Βλ. σχετικά Hood 1986, 56-57.

[319] Σαράντη 2001-2004, 86-87 (Συμβολή των οδών Παυσανίου και ανωνύμου, Ο.Τ. 184, οικ. Α. Δημητρόπουλου).

κότερα. Από βόρεια οριζόταν από αναλημματικό τοίχο με διεύθυνση ΒΔ-ΝΑ[320], ενώ το εσωτερικό του ήταν γεμάτο από πυκνό λιθοσωρό από ακατέργαστες πέτρες που καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος του. Ο λιθοσωρός περιείχε πολύ μεγάλο αριθμό από λίθινα εργαλεία, κυρίως τριβεία από αμμόλιθο, που φαίνεται ότι προήλθαν από τον προϊστορικό οικισμό και χρησιμοποιήθηκαν ως γέμισμα. Μέσα στο άνδηρο σε βάθος 3,70 μ. αποκαλύφθηκε αρχαιότερος τοίχος (Α-Δ), από αργούς λίθους, πιθανώς επίσης αναλημματικού χαρακτήρα (μέγ. διαπ. μήκ. 3,00 μ. και πλ. 0,60 μ.), ο οποίος είχε διατηρηθεί σε ύψος μόλις ενός δόμου. Η κεραμική που συνδεόταν με αυτόν ανήκε κυρίως σε χονδροειδή χρηστικά σκεύη και δεν μπορεί να χρονολογηθεί με βεβαιότητα. Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι στο σημείο αυτό διαπιστώθηκαν μεγαλύτερες επιχώσεις και οι τομές έφτασαν σε βάθος 4,60 μ. από τον παρακείμενο δρόμο χωρίς να εντοπιστεί στο φυσικό έδαφος, στοιχείο ενδιαφέρον ως προς τη γεωμορφολογία της περιοχής κατά την αρχαιότητα.

ΘΕΣΗ 4 (α, β) - ΟΔΟΣ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ[321]

Σε διαπλάτυνση της οδού Παυσανίου που έγινε το 1994, και στο τμήμα της που βρίσκεται νότια των θέσεων 2, σε απόσταση 50-80 μ. ανατολικά των θέσεων 1, 2 και 4 μ. περίπου νότια της 3, αποκαλύφθηκαν κτιριακά και ταφικά κατάλοιπα αποσπασμένα από τη συνάφειά τους σε εντελώς επιφανειακό βάθος, καθώς είχε προηγηθεί η διαμόρφωση του δημοτικού δρόμου χωρίς παρακολούθηση των εργασιών από την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Τα στοιχεία αποκαλύφθηκαν πολύ κοντά στο βόρειο πρανές του λόφου Τσουκάρι, σε δύο θέσεις που απείχαν περίπου 50 μ. μεταξύ τους. Οι δυνατότητες έρευνας ήταν πολύ περιορισμένες, καθώς βρισκόταν σε εξέλιξη το έργο του Δήμου.

Στη **θέση 4α** αποκαλύφθηκε ένας κτιστός ελλειψοειδής τάφος μέσα σε πυκνό στρώμα μικρών αργών λίθων, το οποίο έδινε την εντύπωση ότι αρχικά ενδεχομένως να τον υπερκάλυπτε (εικ. 27-28). Το στρώμα λίθων ήταν σχετικά επίπεδο και είχε ακανόνιστη διάταξη, ενώ ο τάφος δεν έφερε κανενός άλλου είδους κάλυψη. Το

[320] Είχε πλάτος 1,50-1,55 μ. και μεγ. διαπ. μήκος 14,60 μ. Ύψος 0,65 μ. και στη νότια πλευρά 0,44-0,50 μ.

[321] Κολώνας, Σαράντη 1999, 244-246 (Οδός Παυσανίου – Κεφαλόβρυσο) Σαράντη 2006α. Της ίδιας 2010α.

στρώμα αυτό διαπιστώθηκε σε μέγιστες διαστάσεις 2,18 Χ 2,20 μ. και δεν οριζόταν από καμία άλλη κτιστή κατασκευή, πλην ενός νεότερου αναλημματικού τοίχου στα δυτικά, ο οποίος πιθανώς να είχε ήδη από παλιότερα διαταράξει τα αρχαία κατάλοιπα.

Ο τάφος είχε εσωτερικές διαστάσεις 0,33 μ. Χ 0,85 μ., βάθος 0,67 μ. και διεύθυνση ΒΔ/ΝΑ. Τα τοιχώματά του ήταν κατασκευασμένα κυρίως από πλακοειδείς πέτρες μεσαίου μεγέθους, οι οποίες στην ανώτερη τουλάχιστον στρώση ήταν ακτινωτά τοποθετημένες. Αποτελούνταν από συνολικά τέσσερις στρώσεις λίθων και είχαν μέσο πλάτος 0,25 μ. Η βόρεια πλευρά είχε χαμηλότερο ύψος και λιγότερο συμπαγή κατασκευή, από αραιότερα τοποθετημένους λίθους και είναι πιθανό να αποτελούσε την είσοδο του τάφου. Το εσωτερικό του ήταν γεμάτο με χώμα. Η έρευνά του απέδωσε λίγα υπολείμματα οστών, τα οποία στην πλειονότητά τους ήταν ζωικά και έντονα καμένα, ενώ 1-2 άλλα δεν στάθηκε δυνατό να προσδιοριστούν με βεβαιότητα. Είναι όμως πιθανό ότι ανάμεσά τους περιλαμβανόταν και ένα ανθρώπινο, επίσης καμένο, το οποίο ανήκε στο νεκρό του τάφου[322]. Περιείχε επίσης δύο κακοδιατηρημένα αγγεία σε θραύσματα, ένα οστέινο άγκιστρο, το οποίο ήταν έντονα καμένο και πολύ κακής διατήρησης (**αρ. ευρ. 19**), ένα οστέινον οπέα[323] (**αρ. ευρ. 20**) και ένα λίθινο εργαλείο από γκριζοκάστανο λειασμένο λίθο (κρουστήρας ;) **(αρ. ευρ. 21)**.

Για πολλά χρόνια ο τάφος αυτός παρέμεινε το μοναδικό ταφικό εύρημα προϊστορικών χρόνων από την περιοχή της Ναυπάκτου. Ανήκει στον τύπο των κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων και βρίσκει στενότερα παράλληλα στη Μάλθη[324] και Ασίνη[325], που χρονολογούνται στη ΜΕ περίοδο. Η σχέση του ωστόσο με το στρώμα λίθων και ο συσχετισμός του με τα ταφικά κατάλοιπα της θέσης 1, προβληματίζει πλέον ως προς την αρχική του μορφή, ενώ η πρώτη χρονολόγηση του στην ΜΕ είχε κυρίως βασιστεί στην κεραμική από το στρώμα λίθων. Από τα αγγεία του εσωτερι-

[322] Από τη θέση αυτή μελετήθηκαν συνολικά 12 κωδικοποιημένα δείγματα τα οποία εκτιμήθηκαν ως πανιδικά ή μη προσδιορίσιμα οστέινα τμήματα. Το πανιδικό υλικό αντιστοιχήθηκε στο είδος *Sus scrofa* και στα γένη *Ovis* ή *Capra.*

[323] Για τις ποικίλες χρήσεις τους βλ. σχετικά Treuil 1983, 206-208.

[324] Valmin 1938, 196-197 (τάφοι VII, VIII, εικ. 33, πιν. XII:7, πιν. XIII:1), 201 (τάφος XXIX, πιν. Xv:3, εικ. 34). Οι τάφοι αυτοί είναι όλοι παιδικοί και χρονολογούνται στην ΜΕ. Οι δύο τουλάχιστον από αυτούς έφεραν κάλυψη από πλάκες.

[325] Dietz 1980, 29-30, εικ. 17-18 (τάφος 1970-11).

κού του το ένα ήταν από ροδόφαιο πηλό, πιθανώς εξωτερικά καμένο, σωζόταν εντελώς αποσπασματικά και δε διατηρούσε καθόλου διαγνωστικά τμήματα τα οποία να προσδιορίζουν το σχήμα. Το δεύτερο αγγείο διατηρούσε εν μέρει το σχήμα του και ανήκε σε σαλτσιέρα, με βάση την οποία είναι σαφές πλέον ότι ο τάφος χρονολογείται στην ύστερη ΠΕ ΙΙ **(αρ. ευρ. 22)**.

Εικ. 27-28. Ο τάφος της θέσης 4α.

Στη **θέση 4β** ανατολικότερα αποκαλύφθηκε τμήμα γωνίας κτιρίου (κτίριο Γ) από ακατέργαστους λίθους σε δύο σειρές, με μικρότερες ως γέμισμα στο εσωτερικό. Είχε μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις μόλις 1,53 μ. Χ 0,30 μ. Το κτίριο φαίνεται ότι αρχικά αναπτυσσόταν βόρεια, με πιθανό προσανατολισμό Α-Δ, και σωζόταν μόνο κατά το θεμέλιό του. Οι τοίχοι είχαν πλάτος 0,30 μ. και διατηρούνταν σε ελάχιστο ύψος, ενός μόλις δόμου. Όπως διαπιστώθηκε εδραζόταν πάνω σε παλιότερη γωνία τοίχων λίγο μεγαλύτερου πλάτους, όμοιου προσανατολισμού, η οποία σωζόταν σε μέγ. διαστάσεις 1,73 μ.(Β-Ν) Χ 2,26 (Α-Δ) μ. Δυτικά της γωνίας υπήρχε αραιό στρώμα από αργούς λίθους που εκτεινόταν τουλάχιστον 1,50 Δ και 1,30 μ. βόρειά της. Εντοπίστηκε επίσης ένας πιθανός αγωγός εκροής βόρεια των στοιχείων αυτών. Τα κατάλοιπα ακολουθούσαν εμφανώς τη φυσική κλίση του εδάφους, ενώ σε πολύ μικρό βάθος από την επιφάνεια του δρόμου αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος. Κατά την ανασκαφή αυτών των κατασκευών βρέθηκαν λίθινα εργαλεία, κυρίως τριπτήρες, απολέπισμα πυριτόλιθου και πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι (**αρ. ευρ. 23**). Η λεπτότεχνη κεραμική ανήκε στην κατηγορία των γκρίζων μινυακών, ενώ αντιπροσωπευόταν και σημαντικός αριθμός οστράκων χονδοειδούς και ημι-χονδοειδούς

κεραμικής. Με βάση τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι ο χαρακτήρας των καταλοίπων ήταν οικιστικός και ότι ανήκαν στον οικισμό της ΜΕ περιόδου.

ΘΕΣΗ 5 – ΟΔΟΣ ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ (Ο.Τ. 185)[326]

Το 2006 αποκαλύφθηκαν νέα στοιχεία του προϊστορικού οικισμού του Κεφαλόβρυσου κάτω από άνδηρο και κτίρια των ύστερων κλασικών – ελληνιστικών χρόνων. Τα άνδηρο οριζόταν στη βόρεια πλευρά από αναλημματικό τοίχο, συνολικού διαπιστωμένου μήκους 13,76 μ. Σε τομές που έγιναν σε βάθος, εντοπίστηκε κεραμική, χονδροειδής και λεπτότεχνη αβαφής, η οποία πιθανώς καλύπτει όλο το χρονολογικό φάσμα του οικισμού, και κυρίως την ΜΕ φάση του. Κτιριακά κατάλοιπα αυτής της φάσης δεν εντοπίστηκαν, αν και θα πρέπει να σημειωθεί ότι η έρευνα υπήρξε σύντομη και περιορισμένη σε έκταση. Οι τομές έφτασαν σε μέγιστο βάθος 1,80 μ. χωρίς να εντοπισθεί το φυσικό έδαφος, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι στην ευρύτερη περιοχή η απόθεση ιζημάτων είναι διαρκής και ως εκ τούτου αποτελεί σήμερα καταχωσμένη λεκάνη.

ΘΕΣΗ 6 - ΠΑΡΟΔΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 5 (ΛΟΦΟΣ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ) [327] (εικ. 29)

Στα χαμηλότερα δυτικά πρανή του λόφου του Αγ. Γεωργίου εντοπίζεται η θέση αυτής της ανασκαφής. Πραγματοποιήθηκε το 1994 και ήταν πολύ περιορισμένη λόγω συνθηκών επικινδυνότητας. Αναφέρεται ότι αποκαλύφθηκε τμήμα σημαντικού ελλειψοειδούς κτιρίου (Κτίριο Δ), για το οποίο δεν δίνεται καμία άλλη πληροφορία, ενώ στις φωτογραφίες της ανασκαφής φαίνεται ότι το αψιδωτό τμήμα του κτιρίου είχε κατεύθυνση βόρεια. Η κεραμική από την ανασκαφή που εικονίζεται στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου ανήκει στην ΠΕ έως και ΥΕ περίοδο, ενώ το κτίριο χρονολογείται από την ανασκαφέα στη Μέση Εποχή του Χαλκού.

[326] Σαράντη 2006β, 588-589 (Θέση Λίμνη. Οδός Παυσανίου, Ο.Τ. 185, οικ. Αϋφαντή).
[327] Αλεξοπούλου 1994, 243-244 (Πάροδος Ασκληπιού 5, οικ. Γ. Μπισμπίκη).

Εικ. 29. Άποψη της ανασκαφής της θέσης 6 – κτιρίου Δ, από Β

ΘΕΣΗ 7 - ΑΝΩΝΥΜΗ ΟΔΟΣ (ΛΟΦΟΣ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ) [328]

Κάτω από τμήμα του αρχαίου ελληνιστικού νεκροταφείου, που περιλάμβανε 10 τάφους, όπως και κάτω από κτίρια κλασικών χρόνων εντοπίστηκαν τμήματα προμυκηναϊκών κτιρίων, κεραμική και λίθινα εργαλεία για τα οποία δεν δίνεται καμία περαιτέρω πληροφορία για τη μορφή και τη διατήρησή τους. Η κεραμική που εικονίζεται στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου φαίνεται να ανήκει κυρίως στην ΠΕ ή και ΜΕ περίοδο, ενώ από τη θέση αυτή προέρχεται απολέπισμα πρασινόγκριζου πυριτόλιθου, πριονωτή λεπίδα από καστανό πυριτόλιθο (**αρ. ευρ. 24**), καθώς και χάλκινο στέλεχος τετράγωνης τομής που ανήκε πιθανώς σε βελόνη (**αρ. ευρ. 25**). Το τελευταίο είναι και το μοναδικό μέχρι σήμερα χάλκινο εύρημα από τον προϊστορικό οικισμό.

[328] Αλεξοπούλου 1994, 244 (Ανώνυμη δημοτική οδός, οικ. Δημ. Σπυρόπουλου).

ΘΕΣΗ 8 - ΛΟΦΟΣ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΟΔΟΣ ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΑΙΤΩΛΗΣ[329] (εικ. 30)

Η θέση αυτή εντοπίζεται επίσης στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του λόφου και ερευνήθηκε το 2008. Αμέσως κάτω από τάφους του βορειοδυτικού ελληνιστικού νεκροταφείου, που καταλάμβανε το κατώτερο τουλάχιστον τμήμα του λόφου, εντοπίστηκαν κτιριακά κατάλοιπα του προϊστορικού οικισμού σε μέσο ύψος 1,80 μ. πάνω από το επίπεδο της παρακείμενης οδού Αρτέμιδος Αιτωλής.

Τα κατάλοιπα αυτά χωρίζονταν από το επίπεδο των τάφων με ελάχιστη επίχωση και συνδέονταν με πυκνό στρώμα από πέτρες μικρού και μεσαίου μεγέθους (κορήματα), που εκτεινόταν κατά τόπους κάτω από το επίπεδο του νεκροταφείου και πιθανώς αποτελούσε το φυσικό έδαφος αυτών των χρόνων. Η έρευνα αυτού του επιπέδου έγινε αποσπασματικά, μεταξύ των κενών χώρων (όπως και στις θέσεις 7 και 9). Τα κτιριακά κατάλοιπα είναι πιθανό να αφορούν και σε αυτή την περίπτωση σε έναν κυρίως αναλημματικό τοίχο με διεύθυνση Β-Ν και συνολικό διαπιστωμένο μήκος 3,30 μ. και τρεις μικρότερους τοίχους από αδρά δουλεμένες πέτρες μεσαίων διαστάσεων σε επαφή με τη δυτική πλευρά του που, είτε είχαν ρόλο αντερεισμάτων, είτε αποτελούν υπολείμματα χώρων που έχουν διατηρηθεί ελλιπώς λόγω της έντονης εδαφικής κλίσης. Αυτοί διατηρούνταν σε ύψος περίπου 0,45 μ. Σε σχέση με αυτά βρέθηκαν λεπίδα πυριτόλιθου, λεπίδα οψιανού (**αρ. ευρ. 26**), απότμημα λίθινου πέλεκυ, τριβεία και τριπτήρας. Τα κατάλοιπα αυτά φαίνεται ότι ανήκαν στην πρώτη χρήση του χώρου και χρονολογούνται κυρίως στην ΠΕ και ΜΕ.

Εικ. 30. Προϊστορικά κατάλοιπα κάτω από τάφους του ΒΑ νεκροταφείου στη θέση 8

[329] Σαράντη 2008, 657-658 (3ο Δημοτικό Σχολείο Ναυπάκτου, οδός Αρτέμιδος Αιτωλής).

Κοντά στο ανατολικό όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε κυκλική κατασκευή (εικ. 31), εξωτερικής διαμέτρου 0,94 μ., κτισμένη με μονή σειρά πλακοειδών ασβεστόλιθων ακτινωτά τοποθετημένων με κλίση προς το εσωτερικό. Οι λίθοι όριζαν μία αβαθή κοιλότητα (βάθ. 0,23 μ.) που είχε χρησιμοποιηθεί ως βόθρος - λάκκος καύσης. Είχε επίπεδο πυθμένα, από κιτρινωπό καμένο χώμα. Στο εσωτερικό της διαπιστώθηκε μελανό χώμα, μικρά θραύσματα οστών, όστρακα λεπτότεχνης και χονδροειδούς οικιακής κεραμικής, αρκετά από τα οποία ήταν καμένα, απολεπίσματα πυριτόλιθου, καθώς και μία λεπίδα οψιανού. Η κεραμική φαίνεται ότι χρονολογείται στους ΠΕ και ΜΕ χρόνους, ενώ στην επίχωση πάνω από την κατασκευή αυτή βρέθηκε κοντά της μία μεγάλη χάλκινη αμφικωνική χάντρα «μακεδονικού» τύπου, γεωμετρικών χρόνων (**αρ. ευρ. 27**), η οποία δεν είχε άμεση σχέση με αυτήν και ίσως προήλθε από ψηλότερο επίπεδο. Νότιά της εντοπίστηκε μικρή στρώση μελανής επίχωσης, χωρίς άλλα ευρήματα.

Εικ. 31. Βόθρος – λάκκος καύσης στη θέση 8

Η κατασκευή αυτή εμφανίζει μεγάλη ομοιότητα με αντίστοιχη που βρέθηκε στον κατεστραμμένο τάφο Γπ16 στο δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας[330]. Η αρχική χρήση του τάφου ανήκε στους ύστερους ΜΕ χρόνους, ενώ η κατασκευή χρονολογείται στα γεωμετρικά χρόνια. Παρόμοιοι βόθροι θυσιών της Πρώιμης εποχής του Σιδήρου έχουν επίσης βρεθεί στο Θέρμο σε σχέση με το μέγαρο Β, νότια του βωμού

[330] Μυλωνάς 1975, 77-78, πιν. Γ και 18α, σχ. 17. Στην Ελευσίνα σημειώνονται πολλές πυρές πάνω από προγενέστερους τάφους, ενώ προϊστορικοί τάφοι επαναχρησιμοποιούνταν στη Γεωμετρική εποχή.

τέφρας[331]. Με βάση και την εύρεση της χάνδρας θεωρούμε πολύ πιθανό ότι και στην περίπτωση της Ναυπάκτου πρόκειται για μία κατασκευή των γεωμετρικών χρόνων, η οποία διείσδυσε στο προϊστορικό στρώμα.

ΘΕΣΗ 9 - ΛΕΩΦΟΡΟΣ ΑΘΗΝΩΝ (ΛΟΦΟΣ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ)[332] (σχ. 2)

Η θέση αυτή βρίσκεται στα νότια πρανή του λόφου του Αγ. Γεωργίου και ερευνήθηκε το 1999, στη νότια πλευρά της οδού Αθηνών, που αποτελεί την ανατολική οδό εξόδου της πόλης. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο ΝΔ τμήμα του διαπιστώθηκε ποτάμια επίχωση, γεγονός που επιβεβαιώνει τα στρωματογραφικά δεδομένα από το ανατολικό τμήμα της πόλης[333], που αφορούν στη δραστηριότητα του χειμάρρου Σκα στην αρχαιότητα, ενώ έντονη ήταν και η παρουσία αλάτων και ιζημάτων στα όστρακα.

Τα στοιχεία που εντοπίστηκαν ανήκουν στο νοτιότερα μέχρι σήμερα γνωστό τμήμα του προϊστορικού οικισμού. Στην ανασκαφή αυτή ερευνήθηκε ένα ακόμη σημαντικό τμήμα του ελληνιστικού ΒΑ νεκροταφείου, που ανέδειξε μάλιστα κάποια σπάνια ευρήματα (βλ. σχετικά κεφάλαιο ΣΤ.3.2). Σε τομές που έγιναν κάτω από τα δάπεδα ορισμένων τάφων (τάφοι 8, 9, 16, 21, 26, 27) και έφτασαν σε μέγιστο βάθος 4,5 μ. εντοπίστηκαν προϊστορικά κατάλοιπα που συνδέονταν με σκουροκάστανο στρώμα. Αυτά αφορούσαν σε τμήματα τοίχων, μικρό κιβωτιόσχημο τάφο, προϊστορική κεραμική και μερικά ακόμη ευρήματα[334].

Πιο συγκεκριμένα, σε μικρή τομή κάτω από το δυτικό μισό του **τάφου 8**, διαπιστώθηκαν ίχνη καύσης, σε σχέση με στρώμα που περιείχε προϊστορική κεραμική. Αυτή ήταν κατά το μεγαλύτερο μέρος της χονδροειδής οικιακή και φαίνεται ότι

[331] Παπαποστόλου 2008, 203-205, εικ. 65. Του ίδιου 2014α, 108-109. Θεωρείται ότι θα χρησίμευαν για βοηθητικές λειτουργίες κατά την τέλεση λατρευτικών πράξεων που τελούνταν προ του αρχηγικού κτιρίου, ή αργότερα ως τράπεζες όπου έθεταν τις αναίμακτες προσφορές ή τα μέρη του ζώου της θυσίας που προορίζονταν για τους ιερουργούντες. Βλ. επίσης αναφορά για πιθανό βόθρο στο Αγρίνιο, σε σχέση με τον οποίο βρέθηκε κεραμική με γεωμετρική διακόσμηση, κομμάτια πίθων και λαβή αγγείου προϊστορικών χρόνων. Ζαφειροπούλου 1973-74, 533-536.

[332] Κόλια 1999, 272-274 (Λεωφόρος Αθηνών, οικ. Π. και Ε. Αυλωνίτη). Ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο Ερ. Κόλια για την άδεια εξέτασης και παρουσίασης αυτών των στοιχείων.

[333] Σαράντη 2006α.

[334] Σημειώνεται ότι και σε ανασκαφή στη γειτονική θέση 114 αναφέρεται ότι σε τομή που έγινε κάτω από το επίπεδο του δαπέδου του τάφου ΙΙΙ σε βάθος 4,10 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος Β-Ν, διαστάσεων 0,85 μ. Χ 0,55 μ. Χ 0,60 μ., για τον οποίο δεν δίνονται στοιχεία χρονολόγησης. Αλεξοπούλου 1989, 143.

ανήκε κυρίως στη ΜΕ. Βρέθηκε επίσης όστρεο, απολέπισμα και εργαλείο πυριτόλιθου.

Ο **τάφος 9** διαπιστώθηκε ότι είχε εν μέρει κατασκευαστεί πάνω σε προγενέστερο τοίχο με διεύθυνση Β-Ν από αδρά δουλεμένους ασβεστόλιθους[335]. Το πιο ενδιαφέρον είναι ότι η έρευνα σε αυτό το επίπεδο, σε βάθος περίπου 2,03-2,30 μ. απέδωσε τη μοναδική γραπτή μυκηναϊκή κεραμική που έχει εντοπιστεί μέχρι σήμερα στη Ναύπακτο, η οποία και μας παρέχει το κατώτερο χρονολογικό όριο του προϊστορικού οικισμού. Στην κεραμική αυτή περιλαμβάνεται όστρακο χείλους αλάβαστρου που θα πρέπει πιθανώς να χρονολογηθεί στην ΥΕ ΙΙΙΑ:1 **(αρ. ευρ. 28)**. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν όστρακα από το σώμα ανοικτού αγγείου από ροδοκάστανο πολύ καθαρό πηλό. Φέρει παχύ κιτρινωπό αλείφωμα εσωτερικά και εξωτερικά και σώζει τμήμα οριζόντιας κυλινδρικής λαβής. Το σχήμα δε διακρίνεται με ασφάλεια, αν και πρόκειται για σχετικά μεγάλο αγγείο όπως δείχνει το πάχος των τοιχωμάτων του, ενώ φέρει οπή επισκευής **(αρ. ευρ. 29)**[336]. Η γραπτή διακόσμηση αποτελείται από γραπτές ταινίες και διαγραμμισμένη θηλιά[337]. Εκτός αν αποτελεί τμήμα κάποιας εικονιστικής παράστασης[338], πιθανότερα φαίνεται να ανήκε σε κόσμημα αντιθετικών θηλιών ή αντιθετικής σπείρας και θα πρέπει να χρονολογηθεί στην πρώιμη ή μέση ΥΕ ΙΙΙΓ. Στην ίδια ομάδα κεραμικής περιλαμβάνεται και τμήμα διχαλωτής λαβής τύπου «wish-bone»[339]. Όπως είναι γνωστό ο τύπος αυτός παρουσιάζει ομοιότητες με τη Μακεδονία και Θεσσαλία και κυρίως το Λιανοκλάδι Φθιώτιδας. Εμφανίζει διάδοση στην Αλβανία[340], Ήπειρο (Δωδώνη)[341], Κέρκυρα[342] και Λευκάδα[343], ενώ στην περιοχή που μας αφορά λαβές αυτού του τύπου συναντώνται

[335] Διαπ. μήκος 0,82 μ., πλ. 0,58 μ.

[336] Για πιθανά παράλληλα βλ. αμφορέα με κολάρο (FS 63) από την Ασίνη, Mountjoy 1999, I, εικ. 42, 160-161 (αρ. 329). Βλ. επίσης σκύφο από την Πελλάνα Λακωνίας (σ. 286-287, αρ. 199), κύλικα από τη Μεσσηνία – Πισάσκιον (σ. 354-355, αρ. 121) , καθώς και ένα αγγείο από το Κλάους με περίτεχνη αντιθετική σπείρα (FM 50, σ. 426-427, εικ. 243c).

[337] Για το μοτίβο της απλής διαγραμμισμένης θηλιάς βλ. και τον κρατήρα αρ. 55 από την Κίρρα, που χρονολογείται στην ΜΕ ΙΙΙβ. Dor, Jannoray, Van Effenterre 1960, 92, πιν. LIII.

[338] Βλ. για παράδειγμα τον κρατηρίσκο με παράσταση πουλιών από το Θέρμο, το σώμα των οποίων γεμίζεται με διάφορα διακοσμητικά μοτίβα, Παπαποστόλου 2008, 180, εικ. 60 α-β.

[339] Ένα ακόμη δείγμα αυτού του τύπου είναι πιθανό από την προηγούμενη θέση.

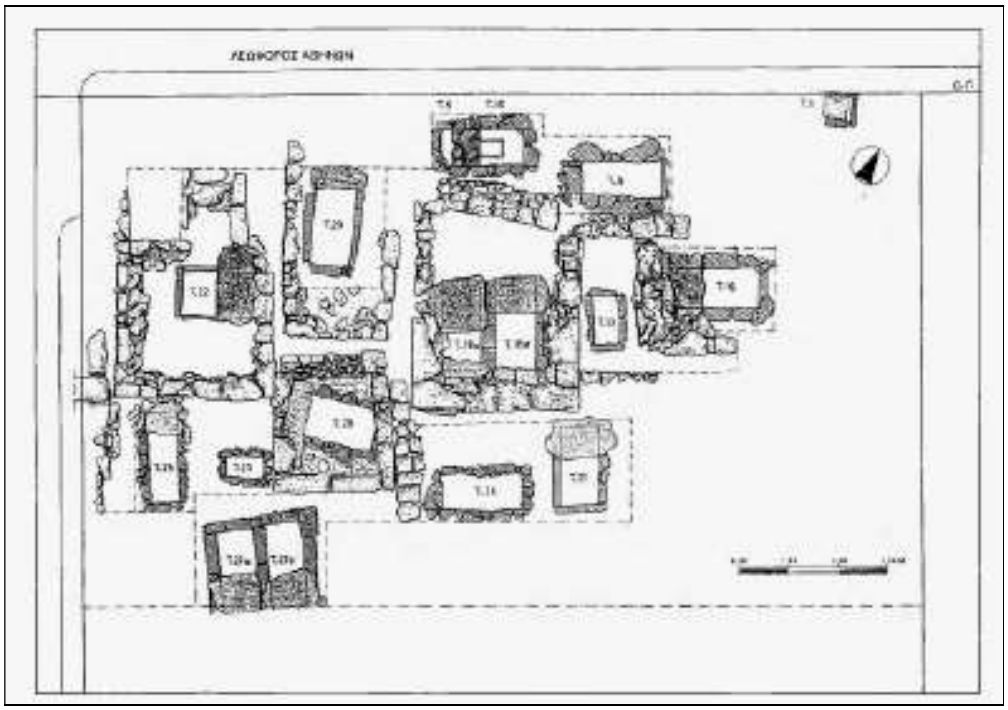
[340] Στο Maliq, σπήλαιο Nezir και τον οικισμό Cetush. Βλ. σχετικά Τσώνος 2015, 301, εικ. 300.

[341] Hammond 1967, 303-5.

[342] Αρβανίτου-Μεταλληνού 1989-1991, 216. Souyoudzoglou-Haywood 1999, 12 και 102. Metallinou 2004, 49, Εικ. 8-10.

[343] Wardle 1977, 169, 176.

στο Θέρμο[344], Χαλκίδα[345], Γράβες Αστακού[346] και τη γειτονική Αχαΐα (Παγώνα Καταράχια, Αίγιο)[347].

Σχ. 2. Κάτοψη της ανασκαφής της θέσης 9 [ΑΔ 54 (1999), Β1, Χρονικά, 273, εικ. 17]

Δυτικά του τοίχου αυτού εντοπίστηκε σε βάθος 2,19 μ. ο παιδικός κιβωτιόσχημος **τάφος 10**. Είχε προσανατολισμό Α-Δ, εσωτερικές διαστάσεις 0,50 Χ 0,20 μ. και έφερε κάλυψη από αμμολιθική πλάκα. Στο εσωτερικό του είχε εισχωρήσει χώμα, ενώ, πλην ενός μικρού θραύσματος, δε βρέθηκαν οστά. Το δάπεδο ήταν καλυμμένο με ασβεστολιθική πλάκα, ενώ από το εσωτερικό προήλθαν μόνο δύο όστρακα χονδροειδούς οικιακής κεραμικής τα οποία δεν χρονολογούνται με ασφάλεια, κατά συνέπεια ούτε και ο τάφος.

Στο μέσον του τάφου 16 εντοπίστηκε σε βάθος 2,81 μ **τοίχος 12** κατασκευασμένος με αργούς πλακοειδείς λίθους. Είχε διεύθυνση Β-Ν, μέγιστο διαπιστωμένο

[344] Ρωμαίος 1915, 256-258. Wardle 1972, 79.

[345] Dietz, Moschos 2006, 50-51. Στη Χαλκίδα μία φιάλη με λαβές αυτού του τύπου είναι χρονολογημένη με ασφάλεια στην ΥΕ ΙΒ. Βλ. σχετικά και Dietz 2007, 86, 93, fig2, 1-2.

[346] Benton 1931-32, 244.

[347] Σταυροπούλου-Γάτση 1998, 520-521, 531, 533. Dietz, Stavropoulou- Gatsi 2010, 123, 125. Βλ. ιδίως Σταυροπούλου-Γάτση 2001, πιν. 3,3 για δείγματα όμοιων λαβών από την Παγώνα. Στη θέση αυτή φαίνεται ότι αυτός ο τύπος λαβών χρησιμοποιήθηκε καθόλη τη διάρκεια της ΜΕ ΙΙΙΒ-ΥΕ ΙΒ. Για το Αίγιο βλ. Papazoglou-Manioudaki 2010, 137, 141, εικ.17.

μήκος 0,93 μ. και πλάτος 0,46 μ. Τα ελάχιστα όστρακα που βρέθηκαν ανήκαν κυρίως σε ημιχονδροειδή οικιακή κεραμική.

Στην περιοχή του συλημένου **τάφου 21**, οι εργασίες έφτασαν σε βάθος 3,60 / 3,76 μ. Η κεραμική ήταν ανάμικτη με ελληνιστικά όστρακα, αλλά κυρίως προϊστορική, χονδροειδής και ημιχονδροειδής, ανάμεσα στην οποία και ένα μόνο όστρακο με αμαυρή γραπτή διακόσμηση. Πάνω από τον τάφο βρέθηκε μυλόλιθος και τριπτήρας, καθώς και ένα απολέπισμα οψιανού. Σε τομή που έγινε επίσης κάτω από τον **τ.26** εντοπίστηκε διάφορη κεραμική, ανάμεσα στην οποία και όστρακο κίτρινης μινυακής.

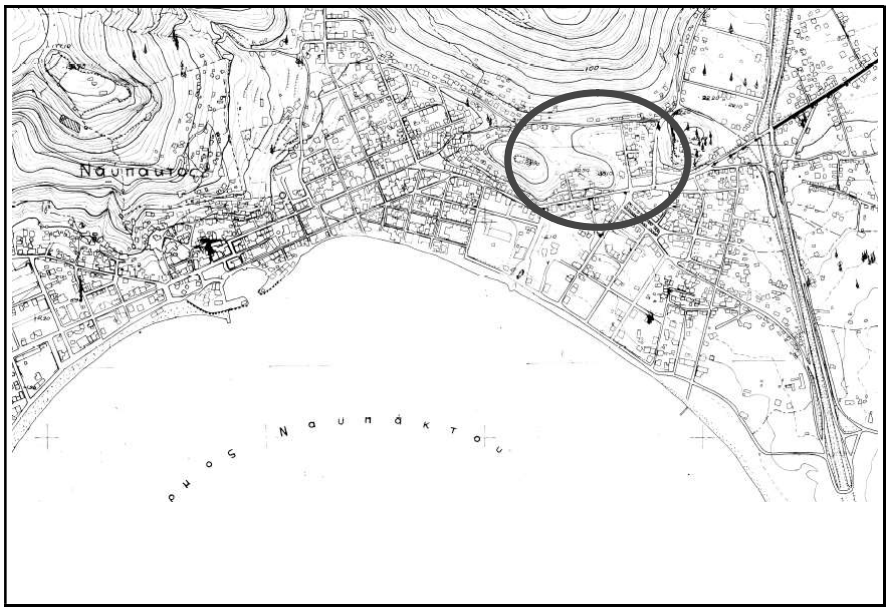
Τέλος στη ΝΔ γωνία του οικοπέδου κάτω από τον **τ. 27**, σε βάθος 4,45 μ. εντοπίστηκε τμήμα παλιότερου τοίχου Α-Δ από αργούς λίθους (μήκ. 0,72 μ., πλ. 0,35 μ.), που συνεχιζόταν και πέραν αυτού. Η κεραμική από αυτό το επίπεδο ήταν άφθονη και διαφόρων εποχών[348], γεγονός που υποδηλώνει αναμοχλευμένες επιχώσεις από τη συνεχή χρήση του χώρου του νεκροταφείου. Ανάμεσα στα όστρακα, που ήταν κυρίως λεπτότεχνης κεραμικής, υπήρχαν και αρκετά χονδροειδή καμένα.

Από τα στοιχεία αυτά αφενός διαφαίνεται η στενή σχέση προϊστορικών και μεταγενέστερων – ελληνιστικών κυρίως καταλοίπων, όπως και στις δύο προηγούμενες θέσεις που εντοπίζονται στους πρόποδες του λόφου του Αγ. Γεωργίου, αφετέρου όμως δεν είναι δυνατό λόγω της αποσπασματικότητάς τους και των αναμοχλευμένων αποθέσεων να χρονολογηθούν με ακρίβεια και να καθοριστεί ο χαρακτήρας των καταλοίπων. Η εύρεση τριβείου – τριπτήρα ανάμεσα σε αυτά, πιθανότατα υποδηλώνει την οικιστική αρχικά χρήση του χώρου, ενώ η θέση ενός παιδικού κιβωτιόσχημου μεταξύ κυρίως κτιριακών καταλοίπων, μπορεί να υποδηλώνει ταφή εντός των ορίων του οικισμού, χωρίς το συμπέρασμα αυτό να θεωρείται ασφαλές. Το εύρος της κεραμικής, μεγάλο μέρος της οποίας είναι χονδροειδής και ημιχονδροειδής, φαίνεται να κυμαίνεται από την ΠΕ έως και την ΥΕ, ενώ το πιο ενδιαφέρον στοιχείο είναι η εύρεση γραπτής μυκηναϊκής κεραμικής, η οποία είναι μέχρι σήμερα εξαιρετικά σπάνια στη Ναύπακτο.

[348] Σημειώνεται επίσης όστρακο ύστερων γεωμετρικών ή πρώιμων αρχαϊκών χρόνων, με διακόσμηση με επάλληλες γραπτές ταινίες και καστανή βαφή εσωτερικά (πηλός 2.5 YR 8/4 pale yellow). Λόγω των ιζημάτων δε διακρίνεται αν υπάρχει κάποια μετόπη.

Σύνοψη των δεδομένων των προϊστορικών χρόνων (σχ. 3)

Η θέση εγκατάστασης του οικισμού Λίμνης - Κεφαλόβρυσου πιθανότατα σχετίζεται άμεσα με την άλλοτε πλούσια ομώνυμη πηγή και την ύπαρξη λίμνης ή τέλματος έως και τα τέλη του 19ου αι. τουλάχιστον, η ανάμνηση του οποίου έχει διατηρηθεί στο τοπωνύμιο. Είναι άλλωστε δεδομένη η συγκέντρωση προϊστορικών θέσεων κοντά σε φυσικές πηγές, ποτάμια, χείμαρρους ή τέλματα, που, εκτός από τη χρήση του νερού, σχετιζόταν με την ύπαρξη εύφορου εδάφους και καλλιεργήσιμης γης, πλούσιας φυσικής χλωρίδας, πανίδας και πρώτων υλών, όπως κροκάλες, πηλός και λάσπη[349].

Σχ. 3. Η περιοχή Λίμνης – Κεφαλόβρυσου

Την ύπαρξη λίμνης σε νεότερα χρόνια βεβαιώνει ο Woodhouse, ο οποίος αναφέρει ότι την εποχή που επισκέφτηκε τη Ναύπακτο η περιοχή ανάμεσα στο Τσουκάρι και το λόφο του Αγ. Γεωργίου χωριζόταν μόνο από μία ελώδη λίμνη πλησίον της πηγής του Κεφαλόβρυσου[350]. Σήμερα αυτή πλέον δεν υφίσταται και ο εν-

[349] Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η Λέρνα, η Ασίνη, αλλά και το Τείχος Δυμαίων.

[350] Woodhouse 1897, 316. Το υδρόβιο περιβάλλον επιβεβαιώνεται και από τη μελέτη του οστεολογικού υλικού από το λόφο του Αγ. Γεωργίου, όπου ανάμεσα στις ταφές των ελληνιστικών χρόνων εντοπίστηκαν οστά που ανήκαν σε ένα φρύνο του είδους *Bufo bufo*. Αναγνωρίστηκαν επίσης δύο είδη χερσαίων χελώνων *Testudo sp*. και ένας σκαντζόχοιρος *Erinaceus roumanicus*.

διάμεσος χώρος έχει επιχωματωθεί και κτιστεί κατά το μεγαλύτερό του μέρος[351]. Τα νερά και η έκταση αυτού του τέλματος προφανώς θα ήταν σε διαρκή μεταβολή κατά τη διάρκεια των αιώνων, μπορούμε όμως να συνάγουμε την ύπαρξή του ήδη από την προϊστορία με βάση τη διάταξη και τη μορφή των καταλοίπων της προϊστορικής εγκατάστασης. Η δημιουργία του πιθανότατα οφειλόταν στην ίδια την ύπαρξη της πηγής, όσο και στον παρακείμενο χείμαρρο Σκα (ή Σκάλας), ο οποίος σαφώς έρρεε άλλοτε πλησιέστερα στην πόλη, όπως βεβαιώνεται από τα στρωματογραφικά δεδομένα του ανατολικού τμήματός της, που αποτελείται από ποταμίσιες αποθέσεις[352]. Μάλιστα οι δύο λόφοι, και κυρίως αυτός του Αγ. Γεωργίου, βρίσκονται ουσιαστικά εντός, ή σε άμεση γειτνίαση με το δέλτα απορροής του και, με βάση στρωματογραφικές παρατηρήσεις που αναφέρονται στα επόμενα κεφάλαια, είναι πιθανό η απόσταση του οικισμού από την θάλασσα να ήταν κατά τους προϊστορικούς χρόνους μικρότερη[353].

Πιο αναλυτικά, οι πρόποδες του όρους Ριγανίου και οι λόφοι της Δεξαμενής και του Αγ. Γεωργίου ορίζουν μία μικρή λεκάνη, διαστάσεων περίπου 300 Χ 180 μ., γύρω από την οποία φαίνεται ότι επικεντρώθηκε καθ' όλη την Εποχή του Χαλκού η ανθρώπινη δραστηριότητα. Τα μέχρι σήμερα στοιχεία αυτής εντοπίζονται στις δυτικές, νότιες και ανατολικές παρειές της λεκάνης, η οποία υπήρξε ζωτικής σημασίας υδάτινο περιβάλλον, όπως τα νεότερα στοιχεία βεβαιώνουν. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς της, στους πρόποδες του Ριγανιού, αναπτύσσονται σπηλαιώδεις καρστικοί σχηματισμοί, οι περισσότεροι από τους οποίους είναι αλλοιωμένοι ή κατεστραμμένοι από τη νεότερη δραστηριότητα, ενώ ίχνη αρχαίας χρήσης τους δεν έχουν διαπιστωθεί μέχρι σήμερα[354].

Από τις θέσεις που παρουσιάστηκαν παραπάνω φαίνεται ότι η προϊστορική κατοίκηση στο γεωγραφικό χώρο της Ναυπάκτου καλύπτει ένα χρονολογικό φάσμα από την ΠΕ ΙΙβ έως και την ΥΕΙΙΙΓ, αν και τα στοιχεία που αφορούν στην Ύστερη Επο-

[351] Τα βαθύτερα προϊστορικά κατάλοιπα και συνεπώς το φυσικό έδαφος της περιοχής κατά την προϊστορία εντοπίζεται σε βάθος έως και 4,5-5 μ. από τη σημερινή επιφάνεια, στοιχείο ενδεικτικό των επιχωματώσεων που έχουν συντελεστεί ως τις μέρες μας.

[352] Βλ. σχετικά Σαράντη 2006α.

[353] Ειδικές γεωφυσικές έρευνες που έχουν προγραμματιστεί ελπίζεται ότι θα εξακριβώσουν τα δεδομένα αυτά.

[354] Γνωστά σπήλαια της γύρω περιοχής έχει ελέγξει παλαιότερα ο Weil (1879), αλλά και πιο πρόσφατα η Εφορεία Αιτωλοακαρνανίας με διάφορες αφορμές, χωρίς να διαπιστωθούν αρχαία ίχνη.

χή του Χαλκού είναι πολύ λιγότερα. Τα ανασκαφικά δεδομένα δείχνουν ότι την εγκατάσταση των προϊστορικών χρόνων ακολούθησε διακοπή της χρήσης του χώρου για τέσσερις τουλάχιστον αιώνες, για να ξαναχρησιμοποιηθεί κυρίως στους ελληνιστικούς χρόνους, όταν στην περιοχή ιδρύθηκε ένα από τα νεκροταφεία της πόλης, αλλά και το ιερό του Ασκληπιού. Σποραδικά είναι προς το παρόν, όπως θα δούμε στα ακόλουθα κεφάλαια, τα στοιχεία των γεωμετρικών, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Στη στρωματογραφική ακολουθία είναι εντυπωσιακό ότι το ελληνιστικό στρώμα διαδέχεται, με τη μεσολάβηση ελάχιστης επίχωσης, που δεν ξεπερνά πουθενά το μισό μέτρο, τον προϊστορικό ορίζοντα. Στην περιοχή του βορειο-ανατολικού ελληνιστικού νεκροταφείου, μάλιστα, όπου οι ταφές έχουν αποτεθεί σε έδαφος κατωφερές, τα δύο στρώματα κατά τόπους σχεδόν αλληλο-συμπλέκονται[355].

Η τμηματική ανασκαφή των κτιριακών καταλοίπων σε διαδοχικές έρευνες σωστικού χαρακτήρα καθιστά δύσκολη την αποκατάσταση της μορφής των κτιρίων, και ακόμη περισσότερο της γενικής μορφής και έκτασης του οικισμού στις διαφορετικές φάσεις ζωής του, κατά την ΠΕΧ – ΜΕΧ. Σε κάθε περίπτωση είναι ασφαλές να θεωρήσουμε, με βάση τις μέχρι σήμερα ενδείξεις, την τοπογραφία και την έλλειψη διακριτής ακρόπολης ότι ήταν ατείχιστος και είχε μόνιμο χαρακτήρα. Η έκτασή του μπορεί να υπολογιστεί γύρω στο μισό εκτάριο[356], δηλαδή ανήκε στους μικρούς οικισμούς της περιόδου, με βάση πάντοτε την περιοχή που κάλυπτε, αφού δεν διακρίνεται η πυκνότητα των σπιτιών, ούτε γνωρίζουμε αν επρόκειτο για συγκροτημένο οικισμό, συστάδες οικιών, ή διάσπαρτες οικίες.

Ως ασφαλές επίσης συμπέρασμα από τα διαθέσιμα δεδομένα προκύπτει η ανδηρωτή διάρθρωση των κτισμάτων σε έδαφος κεκλιμένο, με τρόπο αντίστοιχο με τις σημερινές «πεζούλες», και η χρήση αναλημματικών τοίχων, πρόχειρης κατασκευής, για τη συγκράτηση αυτών των ανδήρων. Τα ίδια άνδηρα θα αποτέλεσαν και το κατάστρωμα των οδών και των μονοπατιών του οικισμού. Η χρήση φυσικών κοιλοτήτων του βράχου ως αποθετών, η οποία έχει διαπιστωθεί σε κάποιες περιπτώσεις, θα εξυπηρετούσε παράλληλα και τις ανάγκες διαμόρφωσης του χώρου.

[355] Παρόμοια ήταν η κατάσταση στο δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας (Μυλωνάς 1975).

[356] Με εξαίρεση κάποιους μεγαλύτερους οικισμούς, όπως η Μάνικα, η Εύτρηση, η Τίρυνθα και η Θήβα, οι περισσότεροι οικισμοί της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού είχαν έκταση μεταξύ 0,5-1,5 εκταρίου. Βλ. σχετικά Konsola 1990.

Εκτός από αναλημματικούς τοίχους πρόχειρης κατασκευής, τα διαθέσιμα στοιχεία αφορούν σε καμπυλόγραμμους και ευθύγραμμους τοίχους, που ανήκαν σε κτίρια αψιδωτά και, απ΄ όσο μπορούμε να συνάγουμε, ορθογώνια, που χρησίμευαν ως απλές οικίες. Η αποσπασματικότητα όμως αυτών δεν επιτρέπει, πλην του κτιρίου Α, να διακρίνουμε τη γενική μορφή τους, ή αν ανήκαν σε ευρύτερα οικοδομικά συμπλέγματα (νησίδες). Οι τοίχοι είναι γενικά απλής κατασκευής και έχουν μικρό πάχος, συνεπώς ανήκουν σε μονώροφα κτίσματα. Από τους χώρους απουσιάζουν εσωτερικές κατασκευές, όπως εστίες, θρανία, εσωτερικά στηρίγματα ή άλλα. Τα δάπεδα είναι επίσης απλά, από πατημένο χώμα. Ο προσανατολισμός των γνωστών κατασκευών προφανώς δεν είναι σταθερός, αλλά υπακούει στις εκάστοτε συνθήκες. Ανάμεσα στα κτίρια δεν υπάρχουν ενδείξεις για την ύπαρξη κάποιου κτιρίου ειδικού προορισμού, καθώς και για αστική ή κοινοτική οργάνωση του οικισμού, αν εξαιρέσουμε την πιθανή ύπαρξη δρόμου ή κοινόχρηστου χώρου βόρεια του κτιρίου Α[357].

Από τα μέχρι σήμερα στοιχεία δεν προκύπτουν ασφαλείς ενδείξεις για τα αίτια που οδήγησαν στο τέλος του οικισμού. Πουθενά ωστόσο δεν έχουν παρατηρηθεί στοιχεία βίαιης καταστροφής. Πιθανώς να έπαιξαν ρόλο λόγοι που σχετίζονται με το ευμετάβλητο περιβάλλον της συγκεκριμένης περιοχής, πλησίον κοίτης χειμάρρου, οι οποίοι μπορεί να οδήγησαν σε εγκατάλειψή της, ή άλλοι τυχαίοι λόγοι, όπως καταστροφές οικιών ή μείωση πληθυσμού.

Η Ναύπακτος ανήκει στην ευρύτερη γεωγραφική ενότητα της δυτικής Στερεάς Ελλάδας και συγκεκριμένα της Αιτωλίας και Ακαρνανίας, περιοχή που, με βάση τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα, εμφανίζεται αραιοκατοικημένη στα προϊστορικά χρόνια[358], και οπωσδήποτε περιφερειακή, με διαφορετικό κατά θέσεις και φάσεις βαθμό ενσωμάτωσης στις εξελίξεις της υπόλοιπης Ελλάδας[359]. Τα συγκριτικά δεδομένα από τον ίδιο γεωγραφικό χώρο είναι περιορισμένα, αφού οι ανασκαμμένες θέσεις είναι πολύ λίγες και, πλην της Χαλκίδας (Κάτω Βασιλική), που βρίσκεται σε απόσταση 28 χιλιομέτρων δυτικά της Ναυπάκτου, δεν έχουν δημοσιευτεί πλή-

[357] Αντίθετα ο Νεραντζής (2007, 35) κάνει λόγο για ύπαρξη σπουδαίου οικισμού οργανωμένου με «αστικά» χαρακτηριστικά ήδη από τη μεσοελλαδική περίοδο, κάτι το οποίο σε καμία περίπτωση δεν υποστηρίζεται από τα δεδομένα.

[358] Η εικόνα αυτή εν μέρει οφείλεται στην έλλειψη συστηματικής έρευνας. Βλ. σχετικά Wardle 1972, 21.

[359] Για την ΠΕ – ΜΕ περίοδο στη ΒΔ Ελλάδα βλ. σχετικά και Howell 1974, 89-90, 95.

ρως. Έτσι, παρότι, σε αντίθεση με παλιότερα[360], έχουν πλέον εντοπιστεί πολλές νέες, ενώ αυξάνονται συνεχώς οι προϊστορικές θέσεις[361], τα κατάλοιπα που έχουν βρεθεί στο χώρο της πόλης της Ναυπάκτου, παραμένουν ανάμεσα στα ελάχιστα κατάλοιπα οικισμών που έχουν ερευνηθεί ανασκαφικά. Επιπλέον, λόγω της αποσπασματικότητας της έρευνας και του υλικού, δεν έχει μέχρι σήμερα τεκμηριωθεί συνολικά η γενική χρονολογική ακολουθία και η εξέλιξη της τοπικής κεραμικής. Κατά συνέπεια, για τη χρονολόγηση του αρχαιολογικού υλικού αναγκαστικά απομακρυνόμαστε από την περιοχή, σε αναζήτηση παραλλήλων από καλά στρωματογραφημένες θέσεις κυρίως της Πελοποννήσου και της Κεντρικής Ελλάδος, και κατά δεύτερο λόγο του Ιονίου. Αυτό συνεπάγεται ορισμένα προβλήματα, εφόσον υπάρχουν διαπιστωμένες σημαντικές τοπικές διαφοροποιήσεις ρυθμών και σχημάτων κεραμικής, αλλά και εξελίξεων, ενώ συχνά στην ίδια θέση αντιπροσωπεύονται διαφορετικές παραδόσεις. Πρόσθετες δυσκολίες στη σύγκριση των στοιχείων δημιουργεί η χρήση διαφορετικών ορολογιών μεταξύ δημοσιευμένων θέσεων και η συγκεχυμένη χρήση όρων, κυρίως στις δημοσιεύσεις παλαιότερων ανασκαφών[362].

Τα κατάλοιπα της ΠΕ περιόδου στη Ναύπακτο, αν και περιορισμένα σε έκταση, εμφανίζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η ΠΕ περίοδος είναι ελάχιστα τεκμηριωμένη στην Αιτωλία και Ακαρνανία[363] από λίγες γνωστές θέσεις, κυρίως παράλιες (Πλατυγιάλι Αστακού, Χαλκίδα), πολύ κοντά στη θάλασσα (Λουτράκι Κατούνας, σπήλαιο στις Γράβες Αστακού[364], σπήλαιο Κουρήτα Βόνιτσας[365]), ή πάνω σε οδικές αρτηρίες («Παλαιά» Πλευρώνα (Γυφτόκαστρο – Ασφακοβούνι)[366], Παλαιομάνινα[367], Στρατι-

[360] Για παλιότερη σύνοψη βλ. Παπαδόπουλος 1991, 35-38. Σουέρεφ 1991, 50-57. Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα 1998, 265-278. Πιο πρόσφατα βλ. Βλαχόπουλος 2012, Β, 324-325.

[361] Bercktold 1996. Βασιλογάμβρου,Νικολακοπούλου 2004. Saranti 2004. Σταυροπούλου-Γάτση 2008α και 2008β. Σταυροπούλου-Γάτση, Jung, Mehofer 2009. Σαράντη 2010α. Stavropoulou-Gatsi 2013, 257-270. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η έρευνα της Ολλανδικής Αρχαιολογικής Σχολής (Bommeljé, Doorn et al. 1987) γενικά δε συνεισέφερε νέες προϊστορικές θέσεις στην περιοχή της Ναυπακτίας.

[362] Για τις διαφορετικές εξελίξεις στην ΠΕ βλ. γενικά Rutter 1993. Για τα προβλήματα που αφορούν ειδικότερα στη ΜΕ βλ. Zerner 1986, 58-59. Της ίδιας 2008, 178-179, 188, 214.

[363] Βλ. γενικά Συριόπουλος 1994, 378-380. Alram-Stern 2004, 741-743.

[364] Βλ. σχετικά Benton 1931-1932, 244. Hope Simpson 1965, αρ. 314, 92. Wardle 1972, 26, 32. Συριόπουλος 1994, 378.

[365] Χατζιώτη, Κορμαζοπούλου 2008. Κυπαρρίση-Αποστολίκα 2008, 39-40.

[366] Benton 1931-1932, 239, 249. Συριόπουλος 1994, 379.

[367] Μαστροκώστας 1961-1962, 184-185, 1967, 322-323. Συριόπουλος 1994, 378.

κή[368], Ανάληψη[369]), πολλές από τις οποίες παραμένουν ανερεύνητες και ελάχιστα γνωστές. Πλησιέστερες στη Ναύπακτο είναι η Ανάληψη Θέρμου, όπου έχουν βρεθεί πήλινα «αγκυροειδή» αντικείμενα και οψιανός[370], καθώς και μία πολύ ενδιαφέρουσα θέση κοντά στην κορυφή του όρους Ριγάνι, που ήρθε τυχαία στο φως, ως αποτέλεσμα εκτεταμένης λαθρανασκαφής, η οποία είχε διαταράξει ανεπανόρθωτα τα κατάλοιπα, τα οποία μπορεί να ανήκαν σε καλύβες[371]. Η θέση αυτή ανέδειξε κυρίως χονδροειδή κεραμική, μέρος της οποίας έφερε δακτυλοεμπίεστη διακόσμηση, απολεπίσματα πυριτόλιθου και λίγα οστά, ενώ μεταξύ των ευρημάτων ήταν ένα πήλινο ακέφαλο σχηματικό ειδώλιο (εικ. 32), όπως και μικρό τμήμα άλλου[372]. Το πρώτο παραβάλλεται με δύο πήλινα ειδώλια από τη Χρυσοβίτσα Θέρμου που ανήκουν στην Τελική Νεολιθική ή την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, τα οποία και αποτελούν το πλησιέστερο χρονολογικά, αλλά και τοπογραφικά εύρημα[373]. Πρόσφατα επίσης εντοπίστηκαν κατάλοιπα της περιόδου αυτής (ΠΕ ΙΙΙ) στη Μακύνεια, πλησίον του Αντιρρίου, τα οποία δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά, καθώς τα ευρήματα βρίσκονται ακόμη στο στάδιο της συντήρησης.

Το σημαντικότερο κτίριο αυτής της φάσης (κτίριο Α) στη Ναύπακτο, το οποίο και είχε θεμελιωθεί σε παρθένο έδαφος, χρονολογείται στην ΠΕ ΙΙβ, όπως και οι δύο βόθροι που είχαν διανοιχθεί κατά μήκος της δυτικής του πλευράς. Συνεπώς ανήκει στα πρώιμα παραδείγματα αψιδωτών κτιρίων στον ελλαδικό χώρο[374]. Ο αψιδωτός

[368] Bercktold 1996, 26 (σημ. 39). Alram-Stern 2004, 743.

[369] Ρωμαίος 1918, 32-34. Bommeljé-Doorn et als, 76. Συριόπουλος 1994, 379.

[370] Για τη χρονολόγηση και καταγωγή των αντικειμένων αυτών βλ. γενικά Forsén 1992, 221-227, η οποία έχει προτείνει πιθανή καταγωγή τους από τη Βοιωτία. Η πλειονότητά τους ανήκει γενικά στην ΠΕ ΙΙΙ. Βλ. σχετικά και Souyoudzoglou-Haywood 1999, 100.

[371] Η θέση βρίσκεται σε υψόμετρο λίγο κάτω από τα 1500 περίπου μέτρα και αποτελεί μικρό επίπεδο αυχένα, που επιβλέπει τη γύρω περιοχή. Στο χώρο είχε γίνει εκτεταμένη λαθρανασκαφή, η οποία είχε φτάσει περίπου σε βάθος ενός μέτρου και είχε αποκαλύψει στρώμα τέφρας, πάχους μισού περίπου μέτρου, ενώ υπήρχαν κατάλοιπα τοίχων (;) από τους οποίους δεν είχε πλέον σωθεί καμία συγκεκριμένη διάταξη. Σαράντη 2006α, 510, εικ. 7 (αριθμός καταγραφής ΣΝ 559).

[372] Πήλινο ανδρικό ειδώλιο, εδράζει με μικρή κλίση προς τα πίσω. Σπασμένο στη ρίζα του το δεξί χέρι και το κεφάλι. Απόκρουση στον αριστερό ώμο. Πλάτη επίπεδη. Βάση επίπεδη, ελλειψοειδής. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, επιφάνεια λεία. Δεν διακρίνεται επίχρισμα. Μέγ. σωζ. ύψ. 0.08 μ. Για παράλληλα βλ. Wace, Thompson 1912, 162, πιν. 109h (1979), από τα Ζερέλια Θεσσαλίας και Γραμμένος 1997, 258, ΜΚ 223, πιν. 36, αρ. 17 και 67e, από τη Δήμητρα Σερρών, που ανήκουν σε στρώματα της εποχής του Χαλκού και της ΝΝΙ αντίστοιχα.

[373] Ρωμαίος 1915, Παράρτημα, 48-49. Παπαποστόλου 2014α, 90-91.

[374] Ο τύπος ήταν σε χρήση και κατά τη ΜΕ-ΥΕ περίοδο, ενώ αναβίωσε και κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Στην περιοχή της Αιτωλίας μάλιστα, όπως τεκμηριώνεται πλέον από πολλά παραδείγματα, ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής. Βλ. αναλυτικά Hood 1986, 38-48. Mazarakis Ainian 1989, 287. Forsén 1992, 197-203 (και ειδικότερα σ. 198 για τη σχετική βιβλιογραφία που αφορά στην καταγωγή του).

τύπος οικίας είχε θεωρηθεί από τον Caskey ως νεωτερισμός της ΠΕ ΙΙΙ φάσης, άποψη που έχει πλέον διαψευσθεί από τον εντοπισμό πολλών κτιρίων της ΠΕ ΙΙ σε διάφορες θέσεις του ελλαδικού χώρου, κυρίως της Πελοποννήσου και της κεντρικής και ανατολικής Ελλάδας[375]. Σύμφωνα με τα δεδομένα της κεραμικής μετά την ΠΕ ΙΙβ ακολούθησε διακοπή, σε αντιστοιχία με άλλες γνωστές θέσεις, η οποία ωστόσο δεν ήταν αποτέλεσμα βίαιων συνθηκών εγκατάλειψης[376].

Εικ. 32. Πήλινο ειδώλιο (ΣΝ 559) από το όρος Ριγάνι

Συγκριτικά δεδομένα με άλλους οικισμούς της ίδιας περιοχής προσφέρονται μόνο από τον οικισμό του Πλατυγιαλίου, και μάλιστα από το καταβυθισμένο στη θάλασσα τμήμα του[377], ενώ η «αιτωλική» Χαλκίδα, αν και σημαντικότατη δημοσι-

[375] Caskey 1960, 293 κ.ε. Εκτός από τα δείγματα αψιδωτών της ΠΕ ΙΙ που αναφέρονται από την Forsén (1992, 197-203) (Τίρυνθα, Ασίνη, Πύλο, Κουφόβουνο Λακωνίας, Θήβα, Ορχομενός, Μάνικα, Λινοβρόχι και Μουρτερή Εύβοιας), άλλα παραδείγματα ακόμη συναντώνται σε θέσεις των βόρειων Κυκλάδων (Πάρος, Δήλος), στο Αίγιο (Παπάζογλου 1998, οδό Δωδεκανήσων 18) και στο Κυνόρτιο (Theodorou-Mavromatidi 2010). Βλ. σχετικά και Souyoudzoglou-Haywood 1999, 19 για το Αμάλι Λευκάδας και τις σχετικές παραπομπές.

[376] Στην Ελίκη δεν υπάρχουν ενδείξεις καταστροφής στη μετάβαση από την ΠΕ ΙΙ στην ΠΕ ΙΙΙ. Αντίθετα ενδείξεις καταστροφής έχουν εντοπιστεί στο Αίγιο, Κίρρα, Θήβα, Λέρνα και Τίρυνθα. Οι ΠΕ ΙΙ θέσεις της περιοχής του Γαλαξιδίου εγκαταλείπονται στο τέλος της περιόδου.

[377] Το 1986 διενεργήθηκε περιορισμένης έκτασης χερσαία και ενάλια ανασκαφή εκτεταμένου οικισμού της ΠΕ με αφορμή την κατασκευή διαλυτηρίου πλοίων. Τα χερσαία κατάλοιπα ήταν πολύ αποσπασματικά και δεν μας προσφέρουν πληροφορίες (Κολώνας 1987, 176-177). Το υποθαλάσσιο τμήμα που εντοπίστηκε είχε κατ΄ εκτίμηση μέγιστη έκταση 50.000 τ.μ. και έχει δημοσιευτεί μερικώς μόνο. Βλ. σχετικά Delaporta, Spondylis, 1987. Δελαπόρτα, Σπονδύλης, Βαξεβανάκης 1988 και 1990. Δελαπόρτα, Σπονδύλης 1991. Haniotes, Voutiropoulos 1996. Βλ. και Σταυροπούλου-Γάτση 2008β, 416 (εικ. 728-729).

ευμένη θέση και λιμάνι της εποχής αυτής[378], σε απόσταση 28 χλμ. από τη Ναύπακτο, δεν απέδωσε καθόλου κτιριακά κατάλοιπα, και επιπλέον ανήκει σε πρωιμότερα στάδια (ΠΕ Ι – πρώιμη ΠΕ ΙΙ) που δεν συναντώνται στη Ναύπακτο. Τα κτίρια που ερευνήθηκαν στο Πλατυγιάλι, ήταν μεγαροειδή και ορθογώνια, εμβαδού 20-40 τ.μ., σε επιμήκη διάταξη που θυμίζει τον οικισμό των Λιθαρών, ενώ ο αψιδωτός τύπος οικίας δεν αντιπροσωπευόταν στα ερευνημένα τμήματά του. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς ο οικισμός αυτός είναι σύγχρονος με τη Λέρνα ΙΙΙ, την Εύτρηση Α και τον Άγ. Κοσμά Α, δηλαδή τοποθετείται χρονικά στη ΠΕ ΙΙα-β περίοδο και συνεπώς είναι εν μέρει σύγχρονος με αυτόν της Ναυπάκτου[379].

Οι αμέσως κοντινότερες γεωγραφικά θέσεις βρίσκονται στη ΒΑ Αχαΐα και κυρίως στην Αιγιάλεια, στην απέναντι ακτή του Κορινθιακού[380]. Ωστόσο τα κοινά στοιχεία περιορίζονται κυρίως στην κεραμική, καθώς τουλάχιστον οι θέσεις Ελίκη (Ριζόμυλος)[381] και Κερύνεια[382] εμφανίζονται ως μεγάλοι πρωτο-αστικοί οικισμοί, ενταγμένοι σε μία ιεραρχία οικισμών, και παρουσιάζουν κτίρια ειδικού χαρακτήρα (corridor houses) και εξωτερικές σχέσεις με το Αιγαίο και την Ανατολία[383], στοιχεία που απουσιάζουν επί του παρόντος στη Ναύπακτο. Παρόλα αυτά η Ναύπακτος οπωσδήποτε μετείχε στη θαλάσσια δραστηριότητα και το πλέγμα επαφών που αναπτύχθηκε στον Κορινθιακό κόλπο κατά τη διάρκεια της ΠΕ και τεκμηριώνεται από

[378] Dietz, Moschos 2006. Από ραδιοχρονολογήσεις και μελέτη της χλωρίδας και πανίδας έχει διαπιστωθεί η ύπαρξη λιμανιού δυτικά της Αγ. Τριάδας γύρω στο 3000 και 1800 π.Χ. Στη Χαλκίδα υπάρχει διαπιστωμένη κατοίκηση από την ΠΕ Ι, κυρίως την ύστερη φάση της ή την ΠΕ ΙΙ (πριν τη φάση της σαλτσιέρας). Αντίθετα δεν εντοπίστηκαν στοιχεία της ΠΕ ΙΙΙ.

[379] Ξεχώρισαν τρία κυρίως οικοδομικά συγκροτήματα, καθώς και τρεις ή τέσσερις *intra muros* παιδικές ταφές, οι οποίες είναι σχετικά σπάνιες στην ΠΕ. Η εύρεση μικρής ποσότητας οψιανού σε λεπίδες, φολίδες και πυρήνες, πιθανώς υποδηλώνει ότι η θέση αποτελούσε σημαντικό σταθμό στη θαλάσσια διακίνηση οψιανού, μέσω δρόμου που συνέδεε τη νότια Πελοπόννησο με τη ΒΔ Ελλάδα και διασταυρωνόταν με άλλον διαμέσου του Κορινθιακού κόλπου (Περαχώρα, Κίρρα). Ο οικισμός αυτός μπορεί να ήταν από τους κύριους της περιοχής. Βλ. σχετικά Cosmopoulos 1991, 12.

[380] ΠΕ φάση έχει εντοπιστεί και στην Παγώνα στην Πάτρα, χωρίς όμως κτιριακά κατάλοιπα. Βλ. Σταυροπούλου-Γάτση 1998. Οι ΠΕ θέσεις της Αχαΐας εντοπίζονται κυρίως ΒΑ (Καστριά Καλαβρύτων, Αίγιο, Κερύνεια, Ελίκη, Αίγειρα, Κράθιο, Καμάρες, Τείχος Δυμαίων).

[381] Υπολογίζεται ότι η Ελίκη είχε έκταση περίπου 30 εκταρίων και καταστράφηκε λίγο πριν το τέλος της ΠΕ ΙΙΙ από σεισμό και πυρκαγιά. Το πιο αξιοσημείωτο εύρημα ήταν ένα σπάνιο *δέπας ἀμφικύπελλον* με εγχάρακτο φυτικό κόσμημα που μπορεί να αποτελούσε ιδεόγραμμα. Υποδηλώνει σχέσεις με την πολιτιστική βαθμίδα Λευκαντί Ι, που κατά τα άλλα απουσιάζει από την Πελοπόννησο. Katsonopoulou 2011α. Για την δημιουργία τρισδιάστατου μοντέλου της οικίας με διαδρόμους της Ελίκης βλ. Kormann, Katsarou, Katsonopoulou, Lock 2016.

[382] Κόλια 2012, 32-33. Της ίδιας 2013.

[383] Βλ. σχετικά και Maran 2012, 30 (εικ. 31).

έναν αριθμό θέσεων, μεταξύ των οποίων σημαντικό κέντρο στη βόρεια ακτή φαίνεται ότι ήταν το Γαλαξίδι[384].

Από τη ΜΕ φάση του οικισμού από την άποψη της αρχιτεκτονικής προσφέρεται περισσότερο υλικό για συγκρίσεις από άλλους οικισμούς της ίδιας περιόδου, καθώς αυτή είναι πλέον καλύτερα τεκμηριωμένη στην περιοχή της Αιτωλοακαρνανίας μέσα από ανασκαμμένα οικιστικά κατάλοιπα. Αυτά, εκτός από τον Θέρμο[385], εντοπίζονται κυρίως στην αιτωλική Χαλκίδα και την ευρύτερη περιοχή της, που εκτείνεται στην κοιλάδα της Γαβρολίμνης[386], τη Σταμνά Αιτωλικού[387] και άλλες παλαιότερα ερευνημένες θέσεις[388].

Τα κτίρια ή οι κατασκευές που υπάγονται σε αυτή τη φάση του οικισμού της Ναυπάκτου δεν είναι εύκολο να διακριθούν, είτε γιατί είναι αποσπασματικά, είτε γιατί δεν υπάρχουν για όλες τις θέσεις αρκετά χρονολογικά στοιχεία. Με βεβαιότητα κατατάσσονται σε αυτή τη φάση τα κτίρια Γ, Δ, που αφορούν σε θεμέλια τοίχων μικρού πάχους, από τα οποία είχαν σωθεί πολύ μικρά τμήματα και η γενική μορφή τους δεν είναι βέβαιη. Άλλα κτίσματα της περιόδου πιθανώς αποτελούσαν κυρίως αναλήμματα.

Γενικότερα αυτή την περίοδο σημειώνεται μία εμφανής ανομοιογένεια στον ίδιο γεωγραφικό χώρο, όπως άλλωστε και σε άλλες περιοχές. Το γεγονός αυτό δεν διευκολύνει τις συγκρίσεις του υλικού και μάλιστα της κεραμικής, καθώς υπάρχει

---

[384] Στη θέση Ανεμοκάμπι ο Μαστροκώστας βρήκε μεγάλο αριθμό πυρήνων και εργαλείων οψιανού. Φαίνεται ότι η θέση κατοικήθηκε στην ΠΕ Ι και ΙΙ και εγκαταλείφθηκε στην ΠΕ ΙΙΙ. Στην κεραμική δε διακρίνεται καμία κυκλαδική επίδραση, αλλά η τεχνική και τα σχήματα θυμίζουν αυτά της κεντρικής Ελλάδας. Βλ. σχετικά και Τσώνος 2000, 184 για έναν ΠΕ ΙΙ ακέραιο αμφορέα από τη θαλάσσια περιοχή του Κορινθιακού που μπορεί να προέρχεται από κάποιο ναυάγιο στην περιοχή του Γαλαξιδίου. Για άλλες θέσεις της Φωκίδας βλ. Σκορδά 2008, 346-348.

[385] Τα σημαντικότερα οικιστικά κατάλοιπα αφορούν στον οικισμό που ήταν εγκατεστημένος στο χώρο του ιερού του Απόλλωνος στο Θέρμο. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η πρόσφατη οριστική δημοσίευση των πρόσφατων ανασκαφών, αν και αυτή αφορά μόνο στα αρχιτεκτονικά λείψανα της προϊστορικής φάσης, καθώς η αντίστοιχη κεραμική δεν έχει ακόμη δημοσιευτεί οριστικά. Ο κυρίως οικισμός ανάγεται μάλλον στο τέλος της ΜΕ και απαρτιζόταν από ιδιόρρυθμα, κυρίως ελλειψοειδή, κτίρια και ημι-υπόγειες καλύβες, κάποια από τα οποία φαίνεται ότι καταστράφηκαν μέσα στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο. Παπαποστόλου 2008. Του ίδιου 2014α, 90-91 (όπου αναφέρονται και αψιδωτά κτίσματα ΜΕ εποχής στη θέση Παναγούλα, σε απόσταση 2 χλμ. νότια του Θέρμου, τα οποία είχαν διαπιστωθεί χωρίς να ανασκαφούν). Ρωμαίος 1915, 224-279. Συριόπουλος 1994, 631-632. Προκαταρκτική σύνοψη των δεδομένων της κεραμικής βλ. στο Wardle,Wardle 2003.

[386] Dietz, Moschos 2006. Saranti 2004. Σαράντη 2010α και 2010β, 1066-1067, 1069-1070. Της ίδιας 2017, 29-30. Για τα θέματα χρονολόγησης βλ. γενικά και Dietz 2007.

[387] Στη Σταμνά ήρθαν πρόσφατα στο φως δύο αψιδωτά κτίρια της περιόδου αυτής. Σταυροπούλου-Γάτση 2010β, 1052-1054). Για τα θέματα χρονολόγησης βλ. και Dietz 2007.

[388] Benton 1931-32, 239, 244 (Αστακός- Γράβες, Κρυονέρι). Συριόπουλος 1994, 632. Για τις υπόλοιπες ΜΕ θέσεις της Αιτωλοακαρνανίας βλ. και Σαράντη 2010α.

έντονος συντηρητισμός και τοπικές διαφοροποιήσεις[389]. Η απουσία αμαυρόχρωμης κεραμικής στη Ναύπακτο μειώνει ακόμη περισσότερο τις δυνατότητες συγκρίσεων, ενώ η γκρίζα μινυακή δεν αντιπροσωπεύεται σε όλες τις άλλες ανασκαμμένες θέσεις. Από τη μελέτη του υλικού η γκρίζα μινυακή συναντάται σε αφθονία και αποτελεί στη μεγαλύτερη πλειονότητά της απομίμηση της αυθεντικής, η οποία εμφανίζεται σε πολύ μικρές ποσότητες.

Σημαντική συγγένεια σημειώνεται με την εγχώρια χειροποίητη κεραμική από τον Θέρμο, όπως κυρίως φαίνεται από τα αγγεία που βρέθηκαν στον τύμβο 1 και τα λίγα δείγματα λαβών τύπου «wish-bone». Η ΜΕ φάση του οικισμού φαίνεται να περιορίζεται στην ΜΕ ΙΙ και ΙΙΙ, ενώ προς το παρόν δεν έχουν εντοπιστεί σαφή στοιχεία της αρχικής φάσης της περιόδου, αλλά ούτε και της μεταβατικής ΜΕ-ΥΕ φάσης, που αντιπροσωπεύεται στη Χαλκίδα, την ευρύτερη περιοχή της (κοιλάδα Γαβρολίμνης)[390], αλλά και στον Θέρμο. Η φάση αυτή αντιπροσωπεύεται επίσης σε μία σημαντική θέση που έχει εντοπιστεί σε απόσταση περίπου 2-3 χιλιομέτρων ΒΔ της Ναυπάκτου, στον οικισμό Κάτω Μαμουλάδα, σε περιοχή ημιορεινή, η οποία, αν και εντάσσεται στα όρια της χώρας της πόλης των ιστορικών χρόνων, βρίσκεται οπωσδήποτε εκτός των πρωταρχικών προϊστορικών οικιστικών πυρήνων από τους οποίους εξελίχθηκε ο μετέπειτα αστικός οικισμός της Ναυπάκτου, εκτός των ορίων της πόλης, και κατά συνέπεια δεν εξετάζεται εδώ[391].

Ο εντοπισμός μυκηναϊκής κατοίκησης της Ναυπάκτου και μάλιστα γραπτής μυκηναϊκής κεραμικής, αν και λιγοστής, έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι επεκτείνει

---

[389] Στον Θέρμο απουσιάζει η γκρίζα μινυακή, ενώ αντίθετα αντιπροσωπεύεται η αμαυρόχρωμη και η δίχρωμη που χαρακτηρίζουν την ύστερη ΜΕ (Wardle, Wardle 2003, 149). Μινυακή κεραμική, υπάρχει σε περιορισμένη ποσότητα στη Χαλκίδα, ενώ γενικότερα η αμαυρόχρωμη κεραμική μεσοελλαδικής παράδοσης διαρκεί στην περιοχή έως και την ΥΕ ΙΙΒ.

[390] Στη Χαλκίδα αντιπροσωπεύεται κυρίως η μεταβατική περίοδος ΜΕ ΙΙΙΒ / ΥΕ ΙΑ, χωρίς να είναι δυνατός ο σαφής διαχωρισμός των δύο αυτών φάσεων.

[391] Σαράντη 2006, 590-591. Της ίδιας 2007, 685 και 2010α. Στη θέση αυτή έχουν ερευνηθεί σε δύο διαδοχικές σωστικές ανασκαφές εκτεταμένα κατάλοιπα προϊστορικού οικισμού στην πλαγιά λόφου που βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του χωριού. Το τμήμα που ανασκάφηκε περιλάμβανε κατάλοιπα αρκετών αποσπασματικά διατηρημένων ορθογώνιων και καμπυλόγραμμων κτιρίων, μέρος των οποίων είχαν καταρρεύσει σε χαμηλότερο επίπεδο, ενώ αποκαλύφθηκε και τμήμα τοίχου ισχυρότερης κατασκευής που αποτελούσε μάλλον ανάλημμα. Η χρονική διάρκεια του οικισμού φαίνεται να εκτείνεται χρονικά από τα τέλη της ΜΕ έως και την ΥΕ ΙΙΙ περίοδο. Το υλικό που προήλθε από τη θέση αυτή δεν έχει μέχρι σήμερα μελετηθεί συστηματικά και εμφανίζει σημαντικές δυσκολίες συντήρησης, λόγω της ποιότητας του υλικού και της κατάστασής διατήρησής του. Μεγάλο μέρος της κεραμικής εμφανίζει μεγάλες ομοιότητες με την εγχώρια χειροποίητη κεραμική του Θέρμου η οποία εμφανίζει μεσοελλαδικά χαρακτηριστικά, αλλά ήταν σε χρήση σε όλη τη διάρκεια του οικισμού.

γεωγραφικά τη μυκηναϊκή παρουσία στη δυτική Λοκρίδα, αντίθετα με όσα ήταν έως πρόσφατα γνωστά[392]. Έχει επίσης ενδιαφέρον σε σχέση και με το ρόλο που διαδραμάτισε η πόλη στις προετοιμασίες των Δωριέων στο τέλος των μυκηναϊκών χρόνων, εφόσον επιβεβαιώνει την ύπαρξη εγκατάστασης κατά την τελευταία μυκηναϊκή περίοδο. Ως θέση παράλια, σε άμεση γειτνίαση με τις βόρειες ακτές της Πελοποννήσου και πάνω στο θαλάσσιο δρόμο του Κορινθιακού κόλπου, η Ναύπακτος θα ήταν λογικό να έχει αποκτήσει κάποια ξεχωριστή σημασία σε αυτή την περίοδο[393] και να έχει δεχθεί εντονότερη την επίδραση του μυκηναϊκού πολιτισμού, σε αντιστοιχία με άλλες παράκτιες θέσεις της Αιτωλοακαρνανίας[394]. Το 14^{ο}-13^{ο} αι. π.Χ. αναπτύσσεται για πρώτη φορά μυκηναϊκό εμπόριο μεγαλύτερης κλίμακας με τη Δύση, προς τις νήσους Lipari και Ίσκια, στο οποίο ο Κορινθιακός κόλπος αποτέλεσε βασική θαλάσσια αρτηρία, παράλληλα με άλλους εμπορικούς δρόμους που συνέδεαν τις δυτικές ακτές της Πελοποννήσου με τα Ιόνια Νησιά και την Αδριατική[395]. Ακόμη κι αν η Ναύπακτος δεν αποτελούσε απαραίτητα σταθμό πάνω σε αυτό τον εμπορικό δρόμο, μην ξεχνάμε πόσο κοντά βρισκόταν στους σημαντικούς μυκηναϊκούς οικισμούς της ίδιας (Κίρρα, Δελφοί, Άμφισσα), αλλά και της απέναντι ακτής (Αίγιο, Αίγειρα, οικισμοί περιοχής Πατρών), όπως και στον Θέρμο, προς τον οποίο υπήρχε άμεση πρόσβαση από το δυτικό της τμήμα[396].

Στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού η Ναύπακτος δεν φέρεται κατά τον «Νηών Κατάλογο» να είχε συμμετοχή στα Τρωικά. Πιθανότατα ανήκε ακόμη στη δυτική Λο-

[392] Ως δυτικότερη μυκηναϊκή θέση της δυτικής Λοκρίδας μέχρι το 1994, οπότε εντοπίστηκε κεραμική της περιόδου αυτής στη θέση 6 της Ναυπάκτου, ήταν γνωστή η θέση Κάτω Μαραθιάς (Γούβα) Ευπαλίου, όπου ο Σωτηριάδης (1906α, 134) αναφέρει λαθρανασκαμμένο μυκηναϊκό θαλαμωτό τάφο πλησίον του όρμου Μοναστηράκι. Βλ. σχετικά Hope Simpson 1981, 97 (D 77). Bommeljé, Doorn 1987, 95. Lerat 1952, I, 102. Για την υπόλοιπη Λοκρίδα βλ. Lerat 1952, II, 11-12. Σκορδά 2008, 348-349. Μέχρι σήμερα, εκτός από την Κάτω Μαμουλάδα Ναυπακτίας, κεραμική και άλλα ευρήματα της ΥΕ περιόδου έχουν πρόσφατα εντοπιστεί και στην ευρύτερη περιοχή της Μακύνειας, πλησίον του Αντιρρίου, μικραίνοντας τον «κλοιό» των αποστάσεων γύρω από τη Ναύπακτο (Σαράντη 2010β, 1062-1063) και τεκμηριώνοντας ολοένα και περισσότερο τη μυκηναϊκή παρουσία στο δυτικό άκρο της δυτικής Λοκρίδας.

[393] Ο Hope Simpson (1981, 96) σημειώνει ότι θα ανέμενε κανείς πολύ περισσότερες θέσεις στη δυτική Λοκρίδα, ιδίως γύρω από τη Ναύπακτο και σε άλλες παραλιακές πεδιάδες της βόρειας πλευράς του Κορινθιακού: "*In Western Lokris there should be several more Mycenean sites, especially around Naupactos, and in the other coastal plains on the north side of the Corinthian Gulf*".

[394] Όπως κυρίως οι θέσεις Άγιος Ηλίας, Χαλκίδα, Λουτράκι, Κρυονέρι, Άγιος Νικόλαος-Γράβες Αστακού και Πάλαιρος.

[395] Βλ. σχετικά και Sgouritsa 2005, 519: Από το τέλος της ΥΕ ΙΙΑ και κυρίως στην ΥΕ ΙΙΙΑ η Κίρρα, η Μεδεών και η Κοράκου στην απέναντι ακτή μπορεί να αποτέλεσαν διαμετακομιστικά κέντρα, ενώ ο Άγιος Ηλίας θα αποτελούσε ενδιάμεσο σταθμό. Βλ. επίσης Τσώνος 2000, 203-209.

[396] Στην ΥΕ ΙΙΙΓ στο Θέρμο εμφανίζεται εισηγμένη εικονιστική κεραμική από την Αχαΐα (Βούντενη).

κρίδα και παράλληλα στην «περιφέρεια» του μυκηναϊκού κόσμου, όπου απουσίαζαν μεγάλα ανακτορικά κέντρα και ποίκιλε σημαντικά ο βαθμός ενσωμάτωσης στο μυκηναϊκό πολιτισμό[397]. Στην Αιτωλοακαρνανία γενικότερα η μυκηναϊκή παρουσία εμφανίζεται πρώιμη και συνεχής, αλλά κυρίως σε θέσεις με στρατηγική σημασία, ενώ μνημειώδεις θολωτοί τάφοι σε σημαντικές θέσεις-κλειδιά υποδηλώνουν την ύπαρξη τοπικών ηγεμόνων ή ηγετικών οικογενειών[398]. Τα τελευταία χρόνια το μυκηναϊκό υλικό της περιοχής έχει εμπλουτιστεί με κάποια σημαντικά, έως απροσδόκητα, ευρήματα, όπως ο «τάφος πολεμιστή» στη θέση Κουβαράς Αγρινίου[399], και ο αριθμός των γνωστών θέσεων και θολωτών τάφων έχει αυξηθεί αρκετά, παρότι τα βασικά συμπεράσματα δεν έχουν σημαντικά διαφοροποιηθεί.

Η μυκηναϊκή κεραμική που έχει έρθει στο φως μέχρι σήμερα στη Ναύπακτο είναι πολύ περιορισμένη και δεν συνδέεται σαφώς με κατάλοιπα της εποχής αυτής, αφού έχει βρεθεί κυρίως σε επιχώσεις του ΒΑ ελληνιστικού νεκροταφείου και του τύμβου 1. Η γραπτή κεραμική είναι μέχρι σήμερα εξαιρετικά σπάνια, σε αντίθεση με τις δυτικές ακτές της Αιτωλοακαρνανίας (Χαλκίδα, Άγ. Ηλίας, Χάνια Γαβρολίμνης) όπου εγχώρια και εισηγμένη γραπτή κεραμική βρίσκεται σε αφθονία. Τα ευρήματα γενικότερα δεν είναι αντίστοιχα της γεωγραφικής σπουδαιότητας της πόλης, γεγονός που μπορεί βέβαια να είναι τυχαίο, όπως και το γεγονός ότι μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπιστεί κανένα νεκροταφείο της εποχής αυτής και μάλιστα των χαρακτηριστικών μυκηναϊκών τύπων. Οπωσδήποτε θα πρέπει να αναμένει κανείς περισσότερα ευρήματα πριν εξαχθούν συμπεράσματα, καθώς προς το παρόν αυτά υποδηλώνουν απλή παρουσία, που μπορεί να οφείλεται σε ανταλλαγές με άλλες περιοχές

[397] Η Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα (2006, 647-656) έχει προτείνει ως πιθανό η Αιτωλοακαρνανία ή κάποια τμήματά της να αποτελούσαν περιφέρεια του κέντρου του μυκηναϊκού κόσμου (periphery in the center), όπως πιθανώς και η Φωκίδα, Φθιώτιδα, Ανατολική Θεσσαλία, ή τουλάχιστον μία μεταβατική ζώνη – ενδιάμεσο χώρο και όχι μία από τις περιφερειακές περιοχές. Ο Τσώνος (2000, 217) θεωρεί την Αιτωλοακαρνανία όχι ως τμήμα της περιφέρειας, αλλά ως σημαντικό επικοινωνιακό κόμβο που ανήκε στη βασική διοίκηση του μυκηναϊκού κόσμου. Για την έννοια της «περιφέρειας» βλ. σχετικά και Feuer 1999. Του ίδιου 2011, 517-521. Ο τελευταίος θεωρεί ότι οι πρώτοι Μυκηναίοι μπορεί να αποτελούσαν μία μικρή σε αριθμό αναλογικά ομάδα πληθυσμού που αντιπροσώπευε την ελίτ άρχουσα τάξη πολεμιστών. Σημειώνει ότι ειδικά στις περιφερειακές ή συνοριακές περιοχές γύρω από τον κεντρικό μυκηναϊκό πυρήνα είναι αναμενόμενη η ύπαρξη μικτών συνόλων από έναν ή περισσότερους πολιτισμούς ή εθνικές ομάδες, όπου η πολιτική, οικονομική και κοινωνική οργάνωση μπορεί να μην ήταν τόσο συγκεντρωτική όσο στον κεντρικό πυρήνα, ενώ ο έλεγχος του εμπορίου παρείχε την οικονομική βάση της κοινωνικής και πολιτικής ισχύος.

[398] Pelon 1976 , 253-257. Σουέρεφ 1991, 53, 56.

[399] Gatsi 2013, 261 – 263. Σταυροπούλου-Γάτση, Jung, Mehofer 2009.

του μυκηναϊκού κόσμου, αλλά δεν επαρκούν για να σχηματίσουμε σαφέστερη εικόνα.

Καταλήγοντας θα λέγαμε ότι, σύμφωνα σε όσα παρουσιάστηκαν παραπάνω, η μορφή των κτιρίων και τα ευρήματα υποδηλώνουν ότι ο προϊστορικός οικισμός που είχε εγκατασταθεί στη θέση Λίμνη – Κεφαλόβρυσο Ναυπάκτου αποτέλεσε ένα μικρό και φτωχό οικισμό, με κύριες ασχολίες των κατοίκων του τη γεωργία και κτηνοτροφία και σε μικρότερο βαθμό την αλιεία. Στα ευρήματα ανήκουν κυρίως λίθινα εργαλεία για την επεξεργασία τροφών, ανάμεσα στα οποία σημειώνεται η ύπαρξη πολύ μεγάλου αριθμού τριβείων από ντόπιο αμμόλιθο, όπως έχει αντίστοιχα παρατηρηθεί και στο Πλατυγιάλι, γεγονός που μπορεί να υποδηλώνει σημαντική αγροτική ενασχόληση, αν όχι εξειδικευμένη παραγωγή και ανταλλαγή τους[400]. Περιορισμένη αντίθετα είναι η παρουσία οψιανού[401], αλλά και του πυριτόλιθου. Η μελέτη του ζωικού οστεολογικού υλικού απέδειξε την ύπαρξη οικόσιτων κυρίως ζώων[402] και μικρή παρουσία θαλάσσιων όστρεων, που πιθανώς δείχνουν ότι η απόσταση από τη θάλασσα ήταν μικρότερη σε σχέση με σήμερα. Στα πήλινα μικροευρήματα ανήκουν ελάχιστα εργαλεία υφαντικής (πηνίο, σφονδύλια), ενώ εξαιρετικά σπάνια είναι τα αντικείμενα από άλλα υλικά, τα οποία είναι κυρίως οστέινα. Ιδιαίτερα θα πρέπει να επισημανθεί η σχεδόν πλήρης απουσία μετάλλου, η οποία είναι αξιοσημείωτη και μπορεί να υποδηλώνει απομόνωση ή συντηρητικότητα. Θα μπορούσε όμως να είναι τυχαία, ή αποτέλεσμα ανακύκλωσης, και σε κάθε περίπτωση για την εξαγωγή συμπερασμάτων θα πρέπει να αναμένει κανείς περισσότερα στοιχεία και κυρίως την ανασκαφή του υπόλοιπου τμήματος του ταφικού τύμβου 1[403].

---

[400] Στο Πλατυγιάλι αναφέρονται 56 μυλόλιθοι και 7 τριπτήρες. Για την τυπολογία βλ. Runnels 1981. Για τις διάφορες χρήσεις των τριβείων βλ. σχετικά και Κορρές 1990.

[401] Η χρήση του οψιανού εκτός της κεντρικής ζώνης είναι έτσι κι αλλιώς σπάνια και χρησιμοποιείται παράλληλα με άλλα τοπικά υλικά (Treuil 1983, 166), πλην κάποιων θέσεων που μπορεί να λειτουργούσαν ως ενδιάμεσοι στη διακίνηση του υλικού κυρίως από τη Μήλο. Στην περιοχή ενδιαφέροντός μας στη Χαλκίδα (θέση Πάγκαλη) αναφέρεται η μεγαλύτερη ποσότητα οψιανού που έχει βρεθεί στη δυτική Ελλάδα, προφανώς μηλιακής προέλευσης (Mavridis, Sørensen 2006, 142-145), ενώ το ηφαιστιογενές υλικό χρησιμοποιείται ακόμη στην ΜΕ IIIB / ΥΕ ΙΑ φάση (Dietz, Moschos 2006, 62). Στο Γαλαξίδι υπήρχε εργαστήριο κατεργασίας οψιανού (Vatin 1964).

[402] Ανάμεσα στο πανιδικό υλικό που εξετάστηκε αναγνωρίστηκαν τα είδη *Ovis aries*- *οικόσιτο* πρόβατο, *Sus scrofa*- γουρούνι, *Bos taurus*- αγελάδα και *Capra hircus*- κατσίκα. Σε αρκετές περιπτώσεις αναγνωρίστηκαν ίχνη ανθρώπινης επεξεργασίας (κοπής, τεμαχίσματος, δαγκώματος, πριονίσματος κ.α), καθώς και ίχνη που υποδηλώνουν ριζική (φυτική) δραστηριότητα στις επιφάνειες των οστών.

[403] Οι Merkouri, Kouli (2011, 204) συνδέουν την πρώτη εμφάνιση των τύμβων σε θέσεις της δυτικής Ελλάδας (Λευκάδα, Ολυμπία) και της ανατ. Πελοποννήσου (Λέρνα) με δίκτυα ανταλλαγών που αφο-

Σύμφωνα με αυτά, εφόσον τα υπόλοιπα ευρήματα είναι πολύ περιορισμένα, οι εξωτερικές σχέσεις του οικισμού τεκμηριώνονται κυρίως από την κεραμική. Από αυτή διαφαίνεται σημαντική πολιτισμική συγγένεια με θέσεις της Πελοποννήσου και του Ιονίου (Λευκάδα, Ιθάκη), ενώ μέρος της κεραμικής εμφανίζει σχέσεις με το βόρειο ελλαδικό χώρο και τον Θέρμο. Η αρχική εγκατάσταση στην περιοχή (ΠΕ ΙΙ) εμφανίζει στενότερες σχέσεις με την Αργολίδα, όπως δείχνουν τα ευρήματα του κτιρίου Α. Σε αντίθεση με άλλες θέσεις της δυτικής Ελλάδας[404], δεν διαφαίνονται από την κεραμική ή άλλα ευρήματα, πλην της ελάχιστης ποσότητας οψιανού που έχει βρεθεί, σαφείς αιγαιακές επιδράσεις ή σχέσεις. Έντονη επίσης διαφοροποίηση παρατηρείται και σε σχέση με την απέναντι ακτή, όπως παρατηρείται και στους α-κόλουθους αιώνες, γεγονός που ίσως υποδηλώνει ότι η θέση κατείχε δευτερεύουσα θέση επί του θαλάσσιου δρόμου μέσω του Κορινθιακού, ή ότι την πρωτοκαθεδρία είχαν τα μεγάλα απέναντι κέντρα.

Σε ό,τι αφορά τέλος στα ταφικά ευρήματα που παρουσιάστηκαν, και τα ο-ποία βρίσκονται σε άμεση συνάρτηση με τα οικιστικά κατάλοιπα, στις θέσεις 1, 3, 8, και 9 ερευνήθηκαν ταφικές κατασκευές, οι οποίες αντιπροσωπεύουν πολύ διαφο-ρετικούς τύπους: τύμβους, κτιστούς κιβωτιόσχημους και κιβωτιόσχημους τάφους. Από αυτές εντοπίστηκαν δύο τουλάχιστον διαφορετικοί τύποι τύμβων στη θέση 1, ενώ θα πρέπει να παραμείνει ανοικτό το ενδεχόμενο ο κτιστός κιβωτιόσχημος στη θέση 4α να ανήκε αρχικά, ή να συνδέεται, με έναν ακόμη τύμβο. Στη θέση 9 τέλος εντοπίστηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος, που μπορεί ενδεχομένως να αποτελούσε *intra muros* ταφή.

Η γενική μορφή του νεκροταφείου δεν μπορεί με τα διαθέσιμα στοιχεία να αποκατασταθεί, εφόσον μάλιστα κάθε ταφικός τύπος αντιπροσωπεύεται από ένα μόλις ένα παράδειγμα, ενώ δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν περιλάμβανε και άλλα ταφικά μνημεία με τη μορφή τύμβων[405]. Το γεγονός ότι πρόκειται για περιοχή της πόλης κατά μεγάλο μέρος οικοδομημένη σημαίνει ότι πολλά στοιχεία έχουν πιθα-νότατα καταστραφεί, καθώς μάλιστα οι τύμβοι είναι μνημεία που δύσκολα διατη-

ρούσαν κυρίως την προμήθεια μετάλλων στα οποία οι θέσεις αυτές μπορεί να αποτελούσαν ενδιά-μεσους σταθμούς.

[404] Βλ. σχετικά και Branigan 1975.

[405] Με εξαίρεση τη Λευκάδα και το Κριαρίτσι Χαλκιδικής συνήθως οι συστάδες τύμβων δεν υπερβαί-νουν τους τρεις. Παράλληλα οι τύμβοι μπορεί να συνυπάρχουν μέσα σε ένα νεκροταφείο με άλλες μορφές τάφων.

ρούνται. Η διάταξη των θέσεων 1 και 3 καθιστούν πάντως πιθανή την ανδηρωτή διάταξη ταφικών μνημείων, και σε κάθε περίπτωση η εύρεση διάσπαρτων οστών σε όλο το χώρο γύρω από τον τύμβο 1 υποδηλώνει περιοχή με ευρύτερη ταφική χρήση, ενώ τα έθιμα ταφής απηχούν συστηματική εγκατάσταση και πιθανώς επίδειξη σεβασμού στις προγονικές εστίες. Επιπλέον η εμφάνιση της χρήσης τύμβων εντάσσεται στο πλαίσιο των αλληλεπιδράσεων και σχέσεων με τη δυτική Ελλάδα και την ανατολική Αδριατική.

Από όλα τα παραπάνω τεκμηριώνεται ότι ο οικιστικός πυρήνας που αναπτύχθηκε στη θέση Λίμνη – Κεφαλόβρυσο αποτελεί την πρωιμότερη εγκατάσταση στην πόλη της Ναυπάκτου, η οποία εντοπίζεται στην ίδια μάλιστα θέση όπου αργότερα ιδρύθηκε το ιερό του Ασκληπιού. Όπως ήδη περιγράψαμε, στο χαρακτήρα, τη σημερινή ονομασία και στη χωροθέτηση του οικισμού πανίσχυρο είναι το υγρό στοιχείο, γεγονός που «προοιωνίζει» την κρίσιμη σχέση της Ναυπάκτου με τη ναυπηγική και το θαλάσσιο δρόμο του Κορινθιακού, η οποία αποτυπώθηκε χαρακτηριστικά στο όνομά της και επρόκειτο να εξελιχθεί ισχυρότερη στους αιώνες που ακολούθησαν.

Ε.2 ΠΡΩΙΜΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ιστορικό πλαίσιο

Πριν τον Πελοποννησιακό πόλεμο η περιοχή της Ναυπάκτου αποτελούσε ακόμη μέρος της χώρας των Οζολών Λοκρών, οι οποίοι, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο πιθανώς εγκαταστάθηκαν εκεί στα τέλη των μυκηναϊκών χρόνων, χωρίς αυτό να είναι βεβαιωμένο[406]. Βέβαιο, αντίθετα, είναι ότι η πόλη αποικίσθηκε από τους Οπούντιους (Υποκνημίδιους) Λοκρούς. Ως γεγονός αναφέρεται από το Στράβωνα[407] και επιβεβαιώνεται από χάλκινη επιγραφή του 5ου αι. π.Χ. που βρέθηκε στο Γαλαξίδι (αρχαίο Χάλειον)[408]. Ο λόγος του αποικισμού δεν είναι σαφής, πιθανότατα όμως σκοπός του ήταν γενικά να ενισχυθεί, υπό το βάρος κάποιας απειλής, η θέση αυτή, που ήταν μεγάλης στρατηγικής σημασίας[409].

Πιο συγκεκριμένα, το κείμενο διευθετεί τις σχέσεις των Οπουντίων Λοκρών και Χαλιέων αποίκων με τις προηγούμενες πατρίδες τους και ορίζει τη μελλοντική σχέση ανάμεσα σε αυτούς και το γηγενή πληθυσμό. Πρόκειται για αντίγραφο καταστατικού, το οποίο πιθανότατα θα ήταν αρχικά εκτεθειμένο στο Χάλειον. Ανάμεσα στα άρθρα οριζόταν ότι οι άποικοι δεν θα πλήρωναν φόρους στη Ναύπακτο, δηλαδή δεν θα αντιμετωπίζονταν ως μέτοικοι ώστε να πληρώνουν φόρο για την άδεια να κατοικούν στην πόλη, ότι θα έδιναν όρκο πίστης στους Οπούντιους Λοκρούς, καθώς και ότι μπορούσαν να έχουν πολιτικά δικαιώματα και να θυσιάζουν ως ξένοι[410].

---

[406] Θουκ. Ι, 103: «*Λοκρών των Οζολών εχόντων*». Βλ. σχετικά Lerat 1952, 17.

[407] Στράβων Χ, 4, 9: «*οὗτοι μέν οὖν ἄποικοι τῶν Ἐπικνημιδίων εἰσί, οἱ δ' Ἐπιζεφύριοι τούτων*».

[408] Δύο χάλκινα ελάσματα, γνωστά ως «επoίκια Λοκρών γράμματα», βρέθηκαν από κάποιο ντόπιο λιθοτόμο το 1848 και αποκτήθηκαν από το Βρετανικό Μουσείο το 1896. Η μία από αυτές (IG IX I^2 3, 718), γνωστή ως *αποικιακός νόμος*, αναφέρεται στον αποικισμό της Ναυπάκτου από τους Οπούντιους Λοκρούς. Η επιγραφή χρονολογήθηκε αρχικά γύρω στο 500-475 π.Χ. αργότερα όμως γύρω στο 460-450 π.Χ., χρονολογία που θεωρείται επικρατέστερη. Ο Tod (1946, αρ. 24, 32-3) την χρονολογεί στο 460 π.Χ., καθώς θεωρεί απίθανο η αποστολή αποίκων να έγινε κατά τη διάρκεια της μεσσηνιακής φάσης της πόλης και με τη συγκατάθεση των Αθηναίων. Το κείμενο είναι γραμμένο σε αρχαϊκή γραφή και σε λοκρική διάλεκτο. Βλ. σχετικά Lerat 1952, II, 29-31. Buck 1955, 248-253. Larsen 1968, 49-58. Meiggs, Lewis 1969, 35-40. Jeffery 1990, 105-106. Koerner 1993, 172-202. Van Effenterre, Ruzé 1994, 178-185. Ματθαίου, Μαστροκώστας 2000-2003, 447-448. Dominguez Monedero 2008, 324-325. Forrest 2008, 302-304.

[409] Κατά τον Freitag (1999, 70) η επιγραφή δείχνει ότι υπήρχε κρίση στην πόλη, καθώς λαμβάνονται μέτρα για την ενίσχυσή της, γεγονός που δείχνει ότι οι πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες ήταν αβέβαιες και κλονισμένες, ίσως γιατί βρισκόταν ήδη σε αντιπαλότητα με τους Αιτωλούς. Παράλληλα φαίνεται ότι χρειαζόταν ενίσχυση της αγροτικής της βάσης.

[410] Εκτός από τους τελευταίους, στον αποικισμό συμμετείχαν και πόλεις των Οζολών Λοκρών όπως το Χάλειον, ενδεχομένως και άλλες.

Η επιγραφή φαίνεται ότι αναφέρεται σε ενίσχυση παλαιότερης αποικίας με πληθυσμό και υπάρχει γενική συμφωνία ότι ο αποικισμός συνέβη πριν την εγκατάσταση των Μεσσηνίων στην πόλη (μέσα 5ου αι.π.Χ.), χωρίς όμως να είναι ακριβώς προσδιορισμένος χρονικά[411]. Κατά τον Lerat[412] η αρχική εγκατάσταση των Οπούντιων Λοκρών στην περιοχή θα πρέπει να είχε προηγηθεί της αποικιακής κίνησης του 8ου αι. π.Χ., στην οποία συμμετείχαν οι Οζόλες Λοκροί, και πιθανότερα τοποθετείται μεταξύ του Τρωικού πολέμου και της «Δωρικής καθόδου» των αρχαίων πηγών. Ο Gschnitzer θεωρεί ότι έγινε στα γεωμετρικά ή αρ-χαϊκά χρόνια, γεγονός που μπορεί να ερμηνεύει την απουσία των δυτικών Λοκρών από τον ομηρικό Νηών Κατάλογο[413].

Από τον 8ο αι. π.Χ. η περιοχή του Κορινθιακού κόλπου γνώρισε σταδιακά αυξανόμενη κίνηση. Παρουσία κορινθιακής κεραμικής σε πολλές θέσεις γύρω από τα παράλιά του τεκμηριώνεται ήδη από την αρχή του αιώνα αυτού στο πλαίσιο προαποικιακών σχέσεων της Κορίνθου με τις γειτονικές περιοχές, που είχαν ως κίνητρο την αναζήτηση μετάλλων[414]. Την ίδια εποχή η ιστορία της Ναυπάκτου καλύπτεται από πλήρη σιωπή των γραπτών πηγών και δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν το λιμάνι της ενδιέφερε στρατηγικά την Κόρινθο. Οπωσδήποτε θα προσφερόταν ως ασφαλές αγκυροβόλιο στους ναυτικούς που συμμετείχαν σε αυτές τις εμπορικές δραστηριότητες[415].

Στην ίδια ανήσυχη εποχή των μετακινήσεων τοποθετείται η εγκατάσταση αποικίας από τον Ναυπάκτιο Κέω, φερόμενο ως γιο του Απόλλωνα και της νύμφης Ροδοέσσης, στην Κέα, η οποία και πήρε το όνομά του, όπως μας πληροφορεί ο Αριστοτέλης σε απόσπασμα από την *Κείων Πολιτεία* και ο Ηρακλείδης ο Ποντικός[416]. Παραδίδεται δηλαδή μία εσωτερική αποικιακή δραστηριότητα που οφείλεται σε ιδιωτική πρωτοβουλία, χωρίς να είναι γνωστό το κίνητρο που την προκάλεσε. Ψηφίσματα ελληνιστικών χρόνων για τη διατήρηση της υπάρχουσας φιλίας και ισοπολιτείας και την παροχή ασυλίας δείχνουν ότι πιθανώς η παράδοση αυτή, που μπορεί

[411] Βλ. αντίθετα Χαραλαμπόπουλος 2006, 49-51.
[412] Lerat 1952, II, 17.
[413] Gschnitzer 1991, 89.
[414] Βλ. σχετικά Coldstream 1968, 352-354. Morgan 1988, 313-338. Kourou 1994. Morgan 2003, 213-222.
[415] Fagerström 1988, 171.
[416] Αριστ. F, 611. Ηρακλ. Πον. FGH II, 214, IX: «*Κέως δ' ἐκ Ναυπάκτου διαβάς ᾤκισε, καί ἀπ' αὐτοῦ ταύτην ὠνόμασαν*».

να ανήκει στην εποχή των «μύθων» (τέλη 12ου – αρχές 11ου αι π.Χ ;) μπορεί να είχε πραγματική βάση και υποδηλώνουν τη σχέση που υπήρχε μεταγενέστερα μεταξύ των δύο περιοχών[417].

Στην ευρύτερη περιοχή της Ναυπάκτου διαδραματίστηκαν γεγονότα που σχετίζονται με το θάνατο του ποιητή Ησίοδου, ο οποίος είναι πιθανόν να πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του στην πόλη, χωρίς δυστυχώς άλλες πληροφορίες[418]. Σύμφωνα με τον Παυσανία[419], οι γιοι του Γανύκτορα Κτίμενος και Άντιφος παραφύλαξαν και φόνευσαν για λόγους τιμής τον Ησίοδο μαζί με τον υπηρέτη του Τρωίλο κοντά στο ναό του Νεμείου Διός στον Οινεώνα και έριξαν τα πτώματά τους στον ποταμό Δάφνο που τα μετέφερε στη θάλασσα[420]. Το πτώμα του Τρωίλου σφηνώθηκε

---

[417] IG, IX, I^2, 169. IG, IX I^2, III: 654-655. Bakhuizen 1996, 225, σημ. 13. Βλ. σχετικά Larsen 1968, 203-204. Ο Lerat σημειώνει ότι το γεγονός ότι η διάλεκτος του νησιού ήταν η ιωνική δείχνει ότι το λοκρικό στοιχείο δεν ήταν σημαντικό και αφομοιώθηκε (Lerat 1952, II, 18).

[418] Ο θάνατος του ποιητή πλησίον της Ναυπάκτου αναφέρεται και από το Θουκυδίδη (III, 96): «*αὐλισάμενος δὲ τῷ στρατῷ ἐν τοῦ Διὸς τοῦ Νεμείου τῷ ἱερῷ, ἐν ᾧ Ἡσίοδος ὁ ποιητὴς λέγεται ὑπὸ τῶν ταύτῃ ἀποθανεῖν,…*». Κατά τον Huxley (1969, 69) ο Ησίοδος μπορεί να πέθανε πράγματι στην περιοχή, κατά τη διάρκεια ταξιδιού του. Βλ. σχετικά και Oldfather 1924, 6-7. Για άλλη άποψη βλ. Flach 1874, 457-467.

[419] Παυσ. IX, 31, 6, και IX, 38, 3.: «*ἐναντία δὲ καὶ ἐς τοῦ Ἡσιόδου τὴν τελευτήν ἐστιν εἰρημένα. ὅτι μὲν γὰρ οἱ παῖδες τοῦ Γανύκτορος Κτίμενος καὶ Ἄντιφος ἔφυγον ἐς Μολυκρίαν ἐκ Ναυπάκτου διὰ τοῦ Ἡσιόδου τὸν φόνον καὶ αὐτόθι ἀσεβήσασιν ἐς Ποσειδῶνα ἐγένετο [τῇ Μολυκρίδι] σφίσιν ἡ δίκη, τάδε μὲν καὶ οἱ πάντες κατὰ ταὐτὰ εἰρήκασι: τὴν δὲ ἀδελφὴν τῶν νεανίσκων οἱ μὲν ἄλλου τού φασιν αἰσχύναντος Ἡσίοδον λαβεῖν οὐκ ἀληθῆ τὴν τοῦ ἀδικήματος δόξαν, οἱ δὲ ἐκείνου γενέσθαι τὸ ἔργον. τὰ μὲν δὴ ἐς Ἡσίοδον καὶ αὐτὸν καὶ ἐς τὰ ἔπη διάφορα ἐπὶ τοσοῦτο εἴρηται*». «*τάφοι δὲ Μινύου τε καὶ Ἡσιόδου: καταδέξασθαι δέ φασιν οὕτω τοῦ Ἡσιόδου τὰ ὀστᾶ. νόσου καταλαμβανούσης λοιμώδους καὶ ἀνθρώπους καὶ τὰ βοσκήματα ἀποστέλλουσι θεωροὺς παρὰ τὸν θεόν: τούτοις δὲ ἀποκρίνασθαι λέγουσι τὴν Πυθίαν, Ἡσιόδου τὰ ὀστᾶ ἐκ τῆς Ναυπακτίας ἀγαγοῦσιν ἐς τὴν Ὀρχομενίαν, ἄλλο δὲ εἶναί σφισιν οὐδὲν ἴαμα. τότε δὲ ἐπερέσθαι δεύτερα, ὅπου τῆς Ναυπακτίας αὐτὰ ἐξευρήσουσι: καὶ αὖθις τὴν Πυθίαν εἰπεῖν ὡς μηνύσοι κορώνη σφίσιν*». Σύμφωνα με αυτά ο Ησίοδος θάφτηκε στον Οινεώνα, δίπλα στο ναό του Νέμειου Δία, που τοποθετείται κάτω από το χωριό Καστράκι Ευπαλίου. Μάλιστα οι Ναυπάκτιοι κρατούσαν μυστικό τον τάφο του για να μην πάρουν οι Ορχομένιοι τα οστά του, ενώ ο Παυσανίας αναφέρει τη μεταφορά τους με εντολή της Πυθίας από τη Ναύπακτο στον Ορχομενό, ως μόνο τρόπο να αντιμετωπιστεί μία επιδημική αρρώστια.

[420] Πλουτάρχου, *Τῶν ἑπτά σοφῶν συμπόσιον*, 162c-f : «*Μιλησίου γάρ, ὡς ἔοικεν, ἀνδρός, ᾧ ξενίας ἐκοινώνει ὁ Ἡσίοδος [162d] καὶ διαίτης ἐν Λοκροῖς, τῇ τοῦ ξένου θυγατρὶ κρύφα συγγενομένου καὶ φωραθέντος ὑποψίαν ἔσχεν ὡς γνοὺς ἀπ᾽ ἀρχῆς καὶ συνεπικρύψας τὸ ἀδίκημα, μηδενὸς ὢν αἴτιος, ὀργῆς δὲ καιρῷ καὶ διαβολῆς περιπεσὼν ἀδίκως. ἀπέκτειναν γὰρ αὐτὸν οἱ τῆς παιδίσκης ἀδελφοὶ περὶ τὸ Λοκρικὸν Νέμειον ἐνεδρεύσαντες, καὶ μετ᾽ αὐτοῦ τὸν ἀκόλουθον, ᾧ Τρωίλος ἦν ὄνομα. τῶν δὲ σωμάτων εἰς τὴν θάλατταν ὠσθέντων τὸ μὲν τοῦ Τρωίλου, εἰς τὸν Δάφνον ποταμὸν ἔξω φορούμενον, ἐπεσχέθη περικλύστῳ χοιράδι μικρὸν ὑπὲρ τὴν θάλατταν ἀνεχούσῃ· καὶ μέχρι νῦν Τρωίλος ἡ χοιρὰς καλεῖται· [162e] τοῦ δ᾽ Ἡσιόδου τὸν νεκρὸν εὐθὺς ἀπὸ γῆς ὑπολαβοῦσα δελφίνων ἀγέλη πρὸς τὸ Ῥίον κατὰ τὴν Μολύκρειαν ἐκόμιζε. ἑτύγχανε δὲ Λοκροῖς ἡ τῶν Ῥίων καθεστῶσα θυσία καὶ πανήγυρις, ἣν ἄγουσιν ἔτι νῦν ἐπιφανῶς περὶ τὸν τόπον ἐκεῖνον. ὡς δ᾽ ὤφθη προσφερόμενον τὸ σῶμα, θαυμάσαντες ὡς εἰκὸς ἐπὶ τὴν ἀκτὴν κατέδραμον, καὶ γνωρίσαντες ἔτι πρόσφατον τὸν νεκρὸν ἅπαντα δεύτερα τοῦ ζητεῖν τὸν φόνον ἐποιοῦντο διὰ τὴν δόξαν τοῦ Ἡσιόδου. καὶ τοῦτο μὲν ταχέως ἔπραξαν, εὑρόντες τοὺς φονεῖς· αὐτούς τε γὰρ κατεπόντισαν ζῶντας καὶ τὴν οἰκίαν κατέσκαψαν. ἑτάφη δ᾽ ὁ Ἡσίοδος πρὸς τῷ Νεμείῳ· τὸν δὲ τάφον οἱ πολλοὶ τῶν ξένων οὐκ ἴσασιν, ἀλλ᾽ ἀποκέκρυπται ζητούμε-*

σε έναν ύφαλο που πήρε το όνομά του, ενώ το πτώμα του Ησίοδου μεταφέρθηκε από κοπάδι δελφινιών στο ναό του Ποσειδώνα στο Μολυκρικό Ρίο (σημ. Αντίρριο), όπου γιορτάζονταν τα Ρίεια. Οι δολοφόνοι κατέφυγαν στη Μολυκρία, αλλά ασέβησαν στον Ποσειδώνα και τιμωρήθηκαν με θάνατο. Ο χρόνος που έγιναν αυτά τοποθετείται πιθανότατα στον 8ο αι. π.Χ. αλλά δεν είναι ακριβώς γνωστός, καθώς αβέβαιος είναι και ο ακριβής χρόνος γέννησης του ποιητή[421].

Την ίδια περίπου εποχή με τον Ησίοδο πιθανότατα θα πρέπει να τοποθετηθούν τα *Ναυπάκτια ἔπη*[422], έργο άγνωστου δημιουργού που έχει σωθεί πολύ αποσπασματικά και αναφέρεται από τον Παυσανία[423]. Σύμφωνα με τον περιηγητή οι περισσότεροι Έλληνες τα θεωρούσαν έργο κάποιου Μιλήσιου[424]. Κατά το Χάρωνα[425], όμως, το έπος ήταν έργο του Ναυπάκτιου Καρκίνου, άποψη που δέχεται και ο Παυσανίας ως πιθανότερη, λόγω και του ονόματός τους[426]. Το ποίημα αυτό, στίχοι του οποίου έχουν διασωθεί σε αρχαία σχόλια του Απολλόδωρου του Ρόδιου, φαίνεται ότι είχε περιεχόμενο γενεαλογικό[427], παιζόταν σε κάποια ναυπακτιακή γιορτή, πιθανώς προς τιμήν της Αριάδνης και πιθανότατα ήταν από τα πιο ενδιαφέροντα έπη της αρχαϊκής Ελλάδας[428]. Εξυμνούσε κυρίως την Αργοναυτική εκστρατεία και τους ήρωές της, εμφανίζοντας παραλλαγές σε σχέση με άλλες πηγές του μύθου, ενώ ορισμένα αποσπάσματά του αναφέρονταν και σε μύθους των Λοκρών και των Ναυπακτίων. Η χρονολόγησή του δεν είναι βέβαιη, λόγω όμως του γενεαλογικού χαρακτή-

---

νος ὑπ᾽ [162f] Ὀρχομενίων, ὥς φασι, βουλομένων κατὰ χρησμὸν ἀνελέσθαι τὰ λείψανα καὶ θάψαι παρ᾽ αὑτοῖς.. ».

[421] Θεωρείται γενικά ότι έζησε στο δεύτερο μισό του 8ου αι. π.Χ. στη Βοιωτία, όπου και γεννήθηκε. Η χρονολογία γέννησής του ωστόσο τοποθετείται άλλοτε γύρω στο 800, άλλοτε στο 750 ή το 730 π.Χ., ενώ ο Ηρόδοτος τον θεωρεί 400 χρόνια παλιότερό του, γεγονός που ανεβάζει τη χρονολογία γέννησής του στον 9ο αι. π.Χ. Θα πρέπει να αναφερθεί και η άποψη για την ύπαρξη δύο Ησίοδων, του πρεσβύτερου, που έγραψε τη Θεογονία, και του νεότερου, από την Άσκρα Βοιωτίας, που έγραψε το «Έργα και Ημέραι». Από αυτούς ο πρεσβύτερος συνδέεται με τη Ναύπακτο και τη Λοκρίδα. Βλ. σχετικά και Χαραλαμπόπουλος 2006, 37-38.

[422] Το έργο εμφανίζει ομοιότητες με το έργο *Ἠοῖαι* του Ησιόδου.

[423] Παυσ. Χ, 38,11 και ΙΙ, 3,9 : «*ἔπη δὲ ἔστιν ἐν Ἕλλησι Ναυπάκτια ὀνομαζόμενα*».

[424] Βλ. σχετικά και Huxley 1969, 69, που επισημαίνει την αναφορά του Πλουτάρχου ότι ένας Μιλήσιος είχε φιλοξενηθεί μαζί με τον Ησίοδο ανάμεσα στους Λοκρούς.

[425] Ιστοριογράφος ή χρονικογράφος του 5ου αι. π.Χ. από τη Λάμψακο του Ελλησπόντου.

[426] Κατά τον Huxley (1969, 69) μπορεί κάποιος περιοδεύων μιλήσιος ποιητής να είχε έρθει στη Ναύπακτο όπου συναγωνίστηκε με τοπικούς ποιητές, όπως ο Καρκίνος.

[427] Βλ. και Diehl 1933, 1975-1979.

[428] Βλ. σχετικά Lerat 1952, II, 167-169. Huxley 1969, 68-73. Matthews 1977, 189-207. Morgan 1998, 284.

ρα του θα πρέπει να βρισκόταν χρονικά κοντά στο έργο του Ησιόδου και πιθανότερα τοποθετείται προς την αρχή του 7ου αι. π.Χ.[429].

Τον ίδιο αιώνα οι Λοκροί, Οζόλες και Επικνημίδιοι, λαμβάνουν μέρος στο δεύτερο αποικισμό ιδρύοντας την αποικία των Επιζεφύριων Λοκρών στη Χερσόνησο της Καλαβρίας, δεν υπάρχει όμως καμία πληροφορία για τη συμμετοχή ή μη της Ναυπάκτου στην αποστολή αποίκων. Από τα ύστερα αρχαϊκά – πρώιμα κλασικά κυρίως χρόνια οι βορειοδυτικές ακτές του Κορινθιακού αρχίζουν να ελκύουν το ενδιαφέρον των μεγάλων ελληνικών πόλεων. Ο Θουκυδίδης αόριστα αναφέρει εγκαταστάσεις των Κορινθίων στη Χαλκίδα και το Μολύκρειο, πόλεις γειτονικές στη Ναύπακτο στα χρόνια πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο, χωρίς να προσδιορίζει ακριβέστερα το χρόνο ή τον τρόπο που αποκτήθηκαν[430]. Η πληροφορία του δεν έχει προς το παρόν επιβεβαιωθεί ανασκαφικά και θεωρείται ευρύτερα ελάχιστα πιθανόν η ίδρυση των αποικιών, ή, πιθανότερα, η κατάκτηση των πόλεων αυτών από τους Κορινθίους, να έγινε πριν τη μεγάλη εμπορική εξάπλωση του 7ου αι. π.Χ. Αυτό μπορεί να έγινε από το 700 π.Χ. και εξής, όταν πλέον το κορινθιακό εμπόριο ήταν σε άνθηση, ή ενδεχομένως και πολύ αργότερα[431]. Δεν είναι γνωστό αν έγινε κάποια απόπειρα κατάληψης της Ναυπάκτου, αν και ο Woodhouse θεωρεί αυτονόητο ότι η Ναύπακτος θα υπήρξε η πρώτη επιλογή τους[432], ενώ πολλοί άλλοι μελετητές (Oldfather, Curtius, Lolling, Bursian, Forbiger, Miller[433]) προχώρησαν ακόμη περισσότερο θεωρώντας την

---

[429] Η χρονολόγησή τους μετά τα μέσα του 8ου αι. π.Χ. βασίζεται στο περιεχόμενο των επών, στα οποία περιγράφονται οι περιπέτειες του Ιάσονα και της Μήδειας στην Κόρινθο και την Κέρκυρα. Κατά τον Huxley (1969, 73) δύσκολα θα είχαν γραφτεί πριν τον αποικισμό της Κέρκυρας από τους Ερετριείς στα μέσα του 8ου αι. π.Χ. Βλ. σχετικά και Oldfather 1926, 7.

[430] Θουκ. III, 102. Η εγκατάσταση στο Μολύκρειο συνήθως τοποθετείται την εποχή του Κύψελου, στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. Την εγκατάσταση των αποικιών αυτών ο Graham (2008, 132) συγκεκριμένα αποδίδει στο γεγονός ότι το έθνος των Αιτωλών, σύμφωνα και με τη μαρτυρία του Θουκυδίδη που τους αποκαλεί βαρβάρους, ήταν πολύ πίσω σε σχέση με τους Κορίνθιους ως προς την πολιτική και στρατιωτική εξέλιξη και δε διέθετε ισχυρούς πολιτικούς θεσμούς, χωρίς απαραίτητα αυτό να σημαίνει ότι οι αποικίες εγκαταστάθηκαν με τη βία.

[431] Βλ. Salmon 1984, 213, 277-279, που κατεβάζει τη χρονολόγηση της ίδρυσης των αποικιών στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ., με βάση τους στρατηγικούς συσχετισμούς της εποχής. Βλ. επίσης Freitag 1999, 332-334.

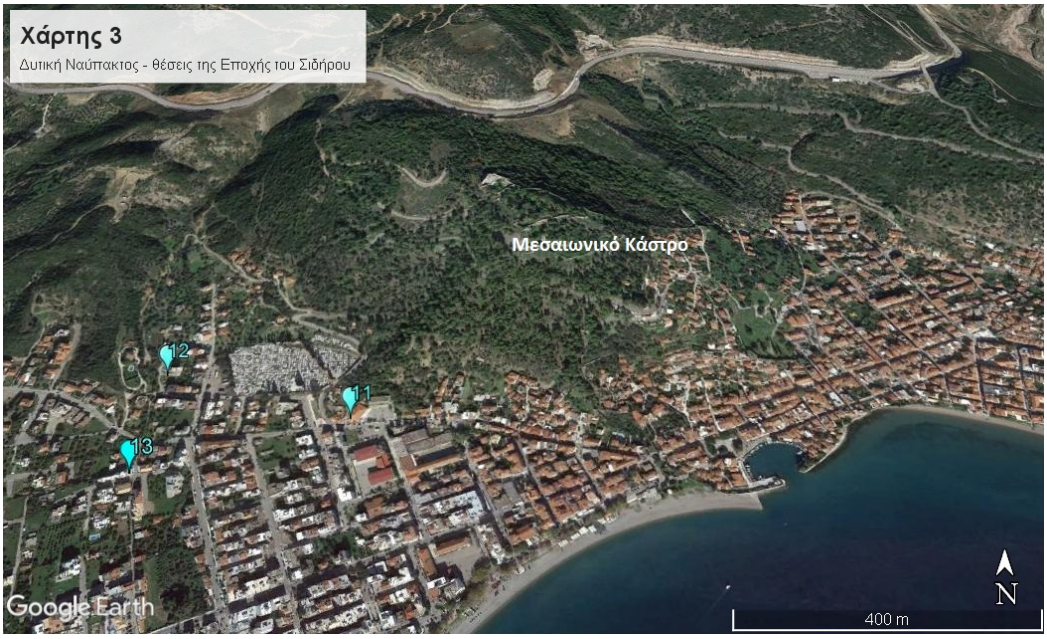
[432] Woodhouse 1897, 323.

[433] Ο Oldfather (1924, 13) αρχικά θεώρησε ότι η πόλη βρέθηκε από νωρίς στα χέρια της Κορίνθου, ενώ αργότερα (Trowbridge, Oldfather (1933, 1985) το ίδιο εκφράζεται με μικρότερη σιγουριά. Ο Curtius (1876, 236-238) θεωρούσε ότι μετά την πτώση των Πηγών και των Αιγοσθένων στα χέρια της Αθήνας, εξαιτίας της αποστασίας των δυτικών αποικιών η Κόρινθος υποχρεώθηκε να αναζητήσει ένα σημείο ελέγχου στη βόρεια πλευρά του κόλπου και ότι ο “αποικιακός νόμος” αποτελεί απόδειξη ενός συνοικισμού των Οπούντιων Λοκρών στη Ναύπακτο υπό την αιγίδα της Κορίνθου. Βλ. επίσης Lolling 1885, 448. Bursian 1862, 147. Forbiger 1877, III, 611. Miller 1916, 564.

πόλη κορινθιακή εγκατάσταση, χωρίς κάτι τέτοιο να τεκμηριώνεται από τις αρχαίες πηγές, κι ακόμη περισσότερο πλέον από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Εξάλλου θα ήταν υπερβολική η ύπαρξη δύο τόσο κοντινών αποικιών, στο Μολύκρειο και στη Ναύπακτο. Οπωσδήποτε, λόγω της εγγύτητας με την αποικία του Μολυκρείου, είναι πιθανό ότι στα χρόνια αυτά η Ναύπακτος βρέθηκε εντός της κορινθιακής σφαίρας επιρροής και δέχθηκε τις επιδράσεις της.

Αρχαιολογικά δεδομένα[434]

Η ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αυτή περίοδος - οι πρώιμοι χρόνοι της ιστορίας της πόλης - ήταν έως πρόσφατα εντελώς άγνωστη από αρχαιολογική άποψη. Πλέον όμως αντιπροσωπεύεται με κτιριακά και ταφικά ευρήματα που έχουν έρθει στο φως από το 2003 έως και σήμερα και στοιχειοθετούν τις πρώτες ενδείξεις της στην ευρύτερη περιοχή της μετέπειτα πόλης. Αυτά αφορούν σε κατάλοιπα της γεωμετρικής εποχής από τρεις συνολικά ανασκαμμένες θέσεις εντός της Ναυπάκτου, οι οποίες περιγράφονται σύμφωνα με τη σειρά αποκάλυψής τους. Περιγράφεται επίσης μία ακόμη θέση, που βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή ανατολικότερα, εκτός των ορίων της πόλης, η οποία είχε εντοπιστεί τη δεκαετία του 1970 χωρίς να γίνει καμία δημοσίευση ή αναφορά. Αντίθετα άγνωστη παραμένει η μετάβαση στους μεταμυκηναϊκούς χρόνους, μία περίοδος που εμφανίζει ούτως ή άλλως μεγάλα κενά τεκμηρίωσης στη δυτική Ελλάδα και την Αιτωλία και Ακαρνανία ειδικότερα, καθώς και η πρώιμη εποχή του Σιδήρου, η οποία προς το παρόν αντιπροσωπεύεται ελάχιστα στην πόλη.

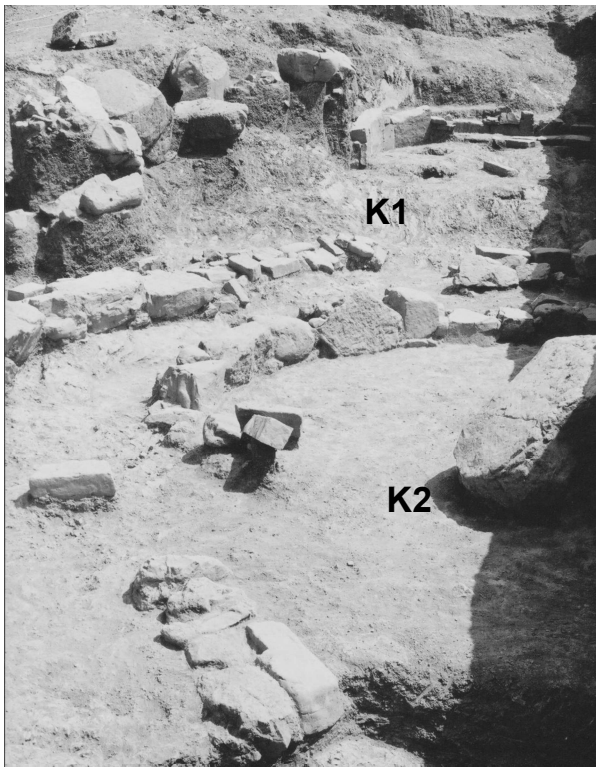

[434] Θερμές ευχαριστίες οφείλω στη δρ. Αναστασία Γκαδόλου για τις πολύτιμες υποδείξεις της σε θέματα χρονολόγησης του αρχαιολογικού υλικού που έγιναν σε παλαιότερο στάδιο μελέτης του.

ΔΥΤΙΚΗ ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ (θέσεις 11-13) [435] (Χάρτης 3)

ΘΕΣΗ 11

Η θέση βρίσκεται στις νοτιοδυτικές υπώρειες του μεσαιωνικού Κάστρου, στην περιοχή του Άγ. Στεφάνου και εντοπίστηκε το 2003 κατά τις εργασίες για την κατασκευή νέας σχολικής πτέρυγας στο 2^{ο} Δημοτικό Σχολείο Ναυπάκτου. Πρόκειται για αναπτυσσόμενη δυτική συνοικία της πόλης, απ' όπου τα έως σήμερα γνωστά ευρήματα ανήκουν αποκλειστικά στο δυτικό αρχαίο νεκροταφείο των ιστορικών χρόνων[436]. Πράγματι ο χώρος πάνω από τα γεωμετρικά κτίρια που εντοπίστηκαν είχε καταληφθεί από ελληνιστικές και βυζαντινές ταφές.

Εικ. 33. Άποψη της θέσης 11, από Νότο

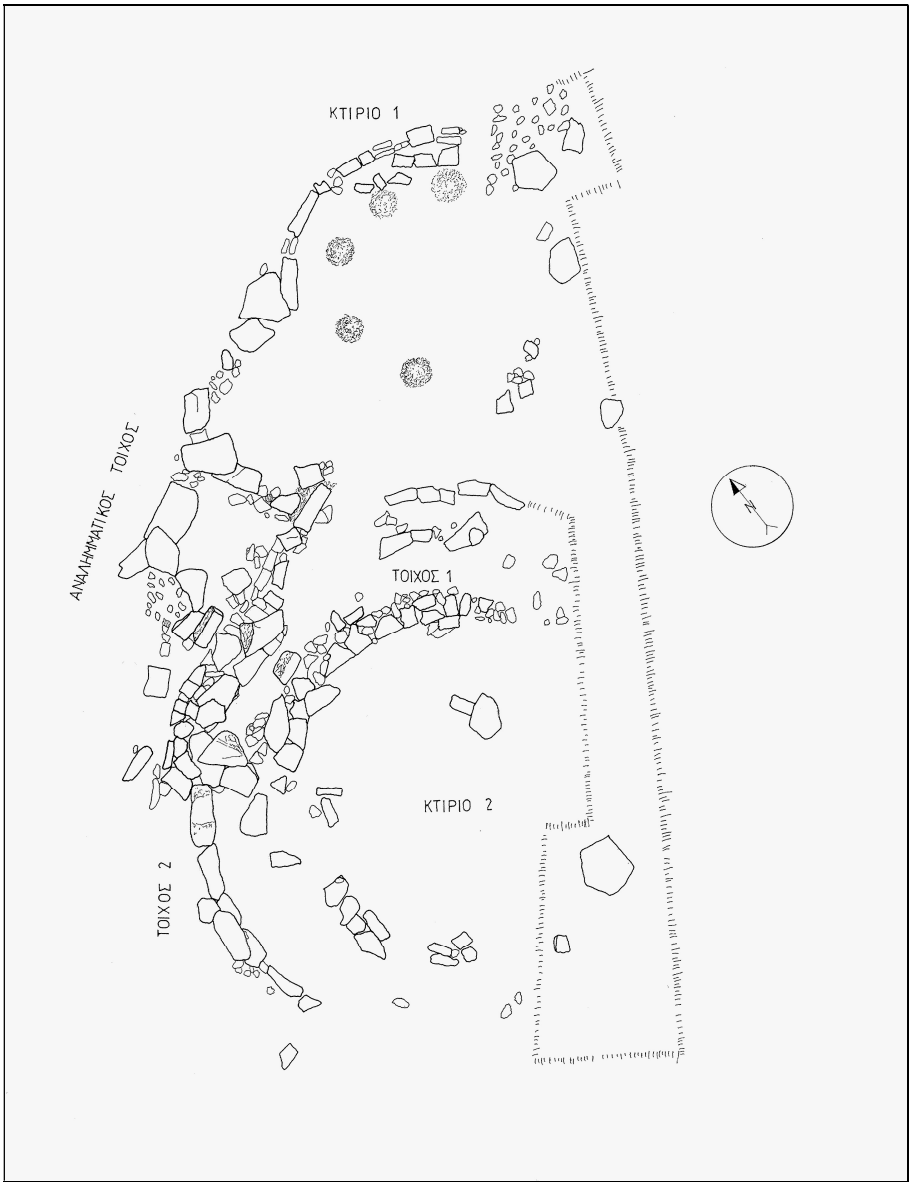
[435] Σαράντη 2001-2004, 99-100 (Συμβολή οδών Θέρμου & Αθανασοπούλου, οικ. 2^{ου} Δημ. Σχολείου Ναυπάκτου **[θέση 11]**, 100-101 (Λαγκαδούλα, οικ. Χ. Δημόπουλου) **[θέση 12]**. Σαράντη 2005, 476-477 (Αλωνάκι, οικ. Λυμπέρη) **[θέση 13]** .

[436] Κόλια, Σαράντη 2002. Σαράντη 2006α.

Τα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν αφορούσαν σε τμήματα δύο κτιρίων που ήταν κτισμένα σε κατωφέρεια και σε διαφορετικά επίπεδα (εικ. 33, σχ. 3). Λόγω των κλίσεων του εδάφους τα τοιχώματά τους είχαν κτιστεί κατά το μεγαλύτερο μέρος με πέτρες κάθετα τοποθετημένες, δίνοντας έτσι την εντύπωση περισσότερο περιβόλων ή αναλημμάτων, παρά λίθινων κρηπιδωμάτων που θα έφεραν ανωδομές από άλλο υλικό. Και τα δύο κτίσματα είχαν σωθεί ελλιπώς, μόνο κατά το δυτικό καμπυλόγραμμο τοίχωμά τους, με αποτέλεσμα το ακριβές σχήμα τους να μην είναι βέβαιο, αν και συστάδες διάσπαρτων λίθων στην προέκταση των τοιχωμάτων τους έδιναν την εντύπωση ότι μπορεί αρχικά να ήταν κυκλικό. Επιπλέον δεν εντοπίστηκε κάποιο είδος εισόδων στα σωζόμενα τμήματά τους και πιθανότατα θα βρίσκονταν ανατολικά ή νότια, παρέχοντας πρόσβαση από το χαμηλότερο επίπεδο.

Το βορειότερο **κτίριο (Κ1)** ήταν κτισμένο με μονή σειρά αμμόλιθων αδρά δουλεμένων και κάθετα τοποθετημένων. Βρέθηκε σε βάθος μόλις 0,20-0,40 μ. από το επίπεδο της οδού Θέρμου που διέρχεται αμέσως νότια. Το τοίχωμά του είχε μέγιστη σωζόμενη εσωτερική διάμετρο 3,85 μ. (εξωτ. διάμ. 4,20 μ.). Ήταν ιδιαίτερα λεπτό, με πάχος που κυμαινόταν μεταξύ 0,25-0,28 μ., και η μέγιστη διατήρησή του σε ύψος έφτανε το 0,50 μ. Εσωτερικά και κατά μήκος του βορειοανατολικού άκρου του τοίχου, υπήρχε μικρό τμήμα στρωμένο με πλακοειδείς πέτρες, που βρισκόταν στο επίπεδο του δαπέδου, το οποίο κατά τα άλλα ήταν το φυσικό έδαφος. Μέσα στο βράχο είχαν λαξευτεί εσωτερικά πέντε περιμετρικά ορύγματα (εικ. 34), που απείχαν περίπου μισό μέτρο από το εξωτερικό τοίχωμα και ακολουθούσαν την πορεία του. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι παρά την καταστροφή του νότιου άκρου του τοίχου, το τελευταίο όρυγμα ακολουθούσε την ίδια κυκλοτερή πορεία, υποδηλώνοντας με αυτό τον τρόπο τη συνέχεια του τοιχώματος στο τμήμα όπου αυτό δεν είχε διατηρηθεί. Τα ορύγματα είχαν διάμετρο 0,45-0,50 μ., βάθος 0,50-0,58 μ. και τα τοιχώματά τους στένευαν προς τον πυθμένα. Πιθανότατα αποτελούσαν υποδοχείς ξύλινων στύλων, καθώς κανένα άλλο στοιχείο δεν προέκυψε από την έρευνά τους, ούτε όμως και αποτυπώματα ή άλλες ενδείξεις των στύλων, πλην ελάχιστων οστράκων γεωμετρικών χρόνων, ανάμεσα στα οποία τμήμα χείλους κρατήρα από

κιτρινωπό πηλό με επίπεδο χείλος. Οι διαστάσεις των ορυγμάτων υποδηλώνουν καλά πακτωμένους στύλους, οι οποίοι θα υποστήριζαν μία ψηλή και ελαφριά στέγη[437].

Σχ. 4. Κάτοψη της ανασκαφής στη θέση 11

[437] Για τις διαφορές των στηριγμάτων και σχετικά παραδείγματα βλ. Coulton 1988, 58-65.

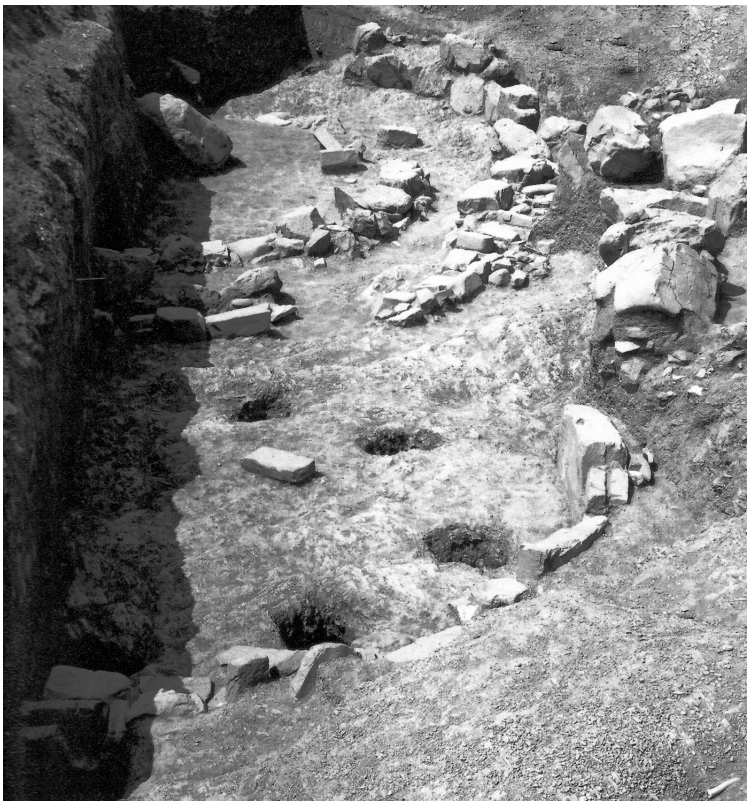
Εικ. 34. Άποψη του κτιρίου 1 από ΒΔ

Η κεραμική από την έρευνα του εσωτερικού του κτιρίου 1 έως περίπου το επίπεδο του δαπέδου περιείχε και ελληνιστικά όστρακα, του 2^{ου} κυρίως αι. π.Χ., γεγονός ενδεικτικό της μεταγενέστερης χρήσης του χώρου. Από το επίπεδο του δαπέδου η κεραμική, αν και λιγοστή, ήταν κυρίως γεωμετρική λεπτότεχνη, με χαρακτηριστικά όστρακα αγγείων πόσεως, κυρίως σκύφων με διακόσμηση λεπτών ταινιών, ενώ βρέθηκε και ένα κομμάτι πίθου διακοσμημένο με πλαστική ταινία. Χαρακτηριστικότερη ήταν η κεραμική από το τελευταίο επίπεδο του κτιρίου, που μεσολαβούσε από το δάπεδο έως το φυσικό βράχο. Τα όστρακα ήταν λίγα και πολύ θρυμματισμένα. Ανάμεσα σε αυτά υπήρχαν όστρακα μικκύλων αγγείων, από τα οποία συγκολλήθηκε μερικώς μικρό μόνο τμήμα μίας κοτυλίσκης από λευκωπό πηλό με διακόσμηση γραπτών ταινιών. Υπήρχε επίσης χονδροειδής κεραμική σε μικρή αναλογία. Στο ίδιο επίπεδο βρέθηκε λεπτό χάλκινο σπειροειδές έλασμα με τριπλή περιέλιξη και διακοσμημένο με εγχάρακτες στιγμές.

Εικ. 35. Άποψη του κτιρίου 2 από νότο

Το δεύτερο **κτίριο (Κ2)** (εικ. 35, 36) βρισκόταν σε νοητή ευθεία νότια του πρώτου και σε χαμηλότερο επίπεδο, περίπου 1 μ. σήμερα χαμηλότερα από την οδό Θέρμου και σε απόσταση 2,5 μ. νότια του κτιρίου 1. Το δυτικό καμπυλόγραμμο τοίχωμά του ήταν κτισμένο με μικρούς ακατέργαστους αμμόλιθους, σε δύο σειρές, με μεγαλύτερες πέτρες προς το εσωτερικό του κτιρίου και το πάχος του κυμαινόταν από 0,45-0,68 μ. Είχε μέγιστη σωζόμενη εσωτερική διάμετρο 5,20 μ. (εξ. διάμετρος περίπου 5,80 μ.). Σε απόσταση ≈ 0,80 μ. δυτικά του, στη ρίζα του βράχου, ήταν κατασκευασμένο ένα δεύτερο παράλληλο καμπυλόγραμμο τοίχωμα από ακατέργαστες πέτρες, που εκτεινόταν αποσπασματικά και πέραν του πρώτου, αμελέστερα δομημένο. Είχε μέγιστη σωζόμενη εσωτερική διάμετρο 3,82 μ. Τμήμα του είχε επισκευαστεί ή δεχθεί προσθήκη με μικρότερες πέτρες. Ίσως είχε κατασκευαστεί ως ανάλημμα ή με σκοπό να προστατεύσει εξωτερικά το κτίριο 2 από τις ωθήσεις της πλαγιάς. Γενικά πιο έντονες ήταν οι ενδείξεις μεταγενέστερης διατάραξης και επαναχρησιμοποίησης του κτιρίου 2. Ανάμεσα μάλιστα στα δύο τοιχώματά του είχε αποτεθεί ένας κεραμοσκεπής τάφος ελληνιστικών χρόνων.

Εικ. 36. Άποψη των δύο κτιρίων από βόρεια

Στο εσωτερικό του Κ2 δεν προέκυψε κανένα χαρακτηριστικό στοιχείο, πλην μίας μεγάλης φυσικής κοιλότητας του βράχου σε επαφή με το δυτικό τοίχωμα. Στο επίπεδο του δαπέδου βρέθηκε μικρή πυραμιδόσχημη αγνύθα από ροδοκάστανο πηλό, η οποία φέρει ίχνη μαύρου και κόκκινου χρώματος[438], καθώς και χάλκινο σπειροειδές σύρμα τυλιγμένο σε διπλή σπείρα[439].

Η γεωμετρική κεραμική ήταν κατά μεγάλο μέρος αναμεμιγμένη με όστρακα ελληνιστικά. Ανάμεσα στα σχήματά της αναγνωρίζονται σκύφοι, οινοχόες, αμφορείς, και κρατήρες με ταινιωτό χείλος. Καθαρότερα στρώματα ερευνήθηκαν σε τομή που διενεργήθηκε στο ανατολικότερο άκρο του τοίχου του κτιρίου για τη διερεύνηση πιθανής συνέχειάς του. Ανάμεσα στα όστρακα αποκαλύφθηκε σκύφος από κιτρινωπό πηλό, αποσπασματικής διατήρησης, ο οποίος φέρει στο χείλος διακόσμηση

[438] Διαστάσεις: Ύψ. 0,051. Βάση: 0,025 Χ 0,022 μ. Οι πρωιμότερες πυραμιδόσχημες αγνύθες από την αθηναϊκή Αγορά και την Πνύκα ανάγονται στον 7^{ο} αι. π.Χ., αλλά θεωρείται πολύ πιθανό ότι υπήρχαν και νωρίτερα. Βλ. Thompson 1934, 474-476. Davidson, Thompson 1943 (repr. 1975), 73. Για αγνύθες από το Ηραίο του Άργους βλ. Waldstein 1905, II, 43-44 (ιδίως την αρ. 284, εικ. 90) και από τους Δελφούς Perdrizet 1908, 199, αρ. 624.

[439] Διαμορφώνεται δακτύλιος διαμέτρου περίπου 0,025 μ.

τριών οριζόντιων λεπτών ταινιών που διακόπτονται από τρία κάθετα γραμμίδια που διαμορφώνουν μετόπη. Με βάση τα στοιχεία αυτά αναγνωρίζεται ως αγγείο της κατηγορίας «Θάψου», για την οποία περισσότερος λόγος θα γίνει παρακάτω. Αρκετά άλλα όστρακα, από τα οποία δυστυχώς δεν ταυτίζεται το σχήμα, φέρουν διακόσμηση επάλληλων λεπτών ταινιών που εναλλάσσονται με εδαφόχρωμες ζώνες και μελανά ολόβαφα τμήματα και μπορεί να ανήκουν επίσης στην ίδια κατηγορία διακόσμησης και μάλιστα στα ύστερα στάδιά της.

Με βάση τα στοιχεία αυτά θεωρείται ασφαλής η χρονολόγηση των κτιρίων στην Ύστερη Γεωμετρική περίοδο (β΄ μισό 8^{ου} αι. π.Χ.). Τα κατάλοιπά τους αποτελούν σημαντικό εύρημα, καθώς αρχιτεκτονικά λείψανα της περιόδου στην Ακαρνανία και την Αιτωλία είναι ιδιαίτερα φτωχά. Η αρχική μορφή τους δεν είναι εύκολο να αποκατασταθεί, κυρίως γιατί δεν είχε διατηρηθεί η ανατολική συνέχειά τους, η οποία ωστόσο, λόγω του βραχώδους εδάφους, ίσως από την αρχή να μην υπήρχε. Επιπλέον ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί πάλι μεταγενέστερα και, τουλάχιστον στο κτίριο 2, είχαν γίνει μετασκευές σε άγνωστη χρονική φάση. Ο χώρος τους είναι επίσης πιθανό να είχε στεγαστεί μερικώς κατά την ελληνιστική περίοδο, καθώς τα ανώτερα στρώματα απέδωσαν αρκετά θραύσματα κεραμίδων.

Η αρχική τους μορφή είναι πιθανότερο να ήταν κυκλική, αρχιτεκτονική μορφή που δεν ήταν κατάλληλη για κατοικίες και στους χρόνους αυτούς χρησιμοποιήθηκε για αποθήκευση (σιταποθήκες) (αρχαία Σμύρνη, Ξερόπολη – Λευκαντί, Υβλαία Μέγαρα[440]), σε κτίρια βοηθητικά, προορισμένα για βιοτεχνικές δραστηριότητες (Ωρωπός) ή, σπανιότερα, σε θρησκευτικού χαρακτήρα κτίσματα (Ωρωπός, Λαθούριζα). Με βάση τα ευρήματα (όπως π.χ. η αγνύθα) θα πρέπει να θεωρηθεί πιθανότερο ότι αποτελούσαν οικιστικά κατάλοιπα, ως τμήμα ενός οίκου, που μπορεί να αφορούσε σε σύμπλεγμα κτισμάτων που περιλάμβανε και άλλα κτίρια ή περιβόλους, όπως και υπαίθριους ή ημιυπαίθριους χώρους[441]. Οι διαστάσεις, ιδίως του κτιρίου 2, η εύρεση λεπτότεχνης κυρίως κεραμικής, αλλά και θραυσμάτων μικκύλων αγγείων, καθιστά πιθανό να αποτελούσαν σημαντικά κτίσματα, η κατάσταση που βρέθηκαν όμως

[440] Mazarakis Ainian 2007b, 157-163.

[441] Στα ύστερα γεωμετρικά χρόνια η σύνθετη κοινωνική οργάνωση και η εξειδίκευση των οικοτεχνικών ή βιοτεχνικών δραστηριοτήτων του οίκου οδήγησαν στη συγκρότηση οικιστικών μονάδων από περισσότερα κτίσματα (ομηρικό *ἕρκος)*. Βλ. σχετικά Μαζαράκης Αινιάν 2006. Του ίδιου 2009. Mazarakis Ainian 2007b, 168.

δεν επιτρέπει περισσότερες διαπιστώσεις. Πιθανόν να σχετίζονται με τον αντίστοιχο οικισμό αυτών των χρόνων, αν και θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι βρέθηκαν ουσιαστικά στην ίδια περιοχή με το γεωμετρικό νεκροταφείο, σε απόσταση περίπου 350 μ. από τους ταφικούς πίθους που παρουσιάζονται παρακάτω (θέση 13)[442].

ΘΕΣΗ 12 (εικ. 37)

Η θέση αυτή βρίσκεται επίσης στο βορειοδυτικό άκρο της πόλης, σε απόσταση 10-15 μέτρων από το ρέμα Λαγκαδούλα, με αποτέλεσμα οι αποθέσεις που συνδέονταν με τα λείψανα να είναι κατά μεγάλο μέρος χαλικώδεις. Τα αρχαία κτιριακά κατάλοιπα αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,56-1,70 μ. από το επίπεδο του γειτονικού δρόμου και αφορούσαν σε κατάλοιπα δύο τοίχων με διεύθυνση Β-Ν, παράλληλη προς την πορεία του ρέματος. Γύρω από τους τοίχους αποκαλύφθηκαν ακανόνιστοι λιθοσωροί που πιθανότατα προήλθαν από την καταστροφή τους.

Ο τοίχος 1, από αδούλευτες αμμολιθικές πέτρες (πλ. 0,42 μ.) διατηρούσε μόλις μία στρώση λίθων. Ο πυρήνας του αποτελούνταν από ψιλό λιθολόγημα, ενώ τη δυτική πλευρά του όριζαν μεγάλοι αδρά ορθογωνισμένοι λίθοι.

Ο τοίχος 2, αν και έντονα κατεστραμμένος, είχε ένα ευδιάκριτο πλάτος περίπου 1,90 μ. και μέγιστο διαπιστωμένο μήκος 10,15 μ. Οι εξωτερικές παρειές του αποτελούνταν από μονή σειρά μεγάλων αδρών ογκόλιθων, ενώ εσωτερικά υπήρχε πυκνό γέμισμα από αργούς λίθους. Κατά τόπους ο τοίχος είχε καταστραφεί, πιθανώς από τη δραστηριότητα του ρέματος. Δυτικά του τοίχου και περίπου 0,52 μ. κάτω από την ανώτερη σωζόμενη επιφάνειά του εντοπίστηκε επίπεδο χρήσης με διάσπαρτα ίχνη καύσης που συνδεόταν με αυτόν. Απέδωσε σημαντική ποσότητα κεραμικής, γραπτής και άβαφης, η οποία ανήκει στη γεωμετρική περίοδο.

Σημαντική ποσότητα κεραμικής, που περιείχε μεγάλο αριθμό οστράκων και πίθων, προήλθε επίσης από το εσωτερικό του τοίχου, όταν αυτός αποδομήθηκε κατ’

[442] Το κτίριο 2 ειδικότερα εμφανίζει σημαντικές ομοιότητες με περιβόλους τύμβων, απουσιάζουν όμως οποιεσδήποτε ενδείξεις θα στοιχειοθετούσαν μία τέτοια πιθανή χρήση Βλ. για παράδειγμα «Στ’ Αλωνάκια Νάξου» (Ντούμας 1963, σχ. 2, πίν. 323γ, 324) δέκα συνολικά ταφικούς περιβόλους με όψη προς τα έξω. Λόγω του βραχώδους εδάφους σε κάποιους περιβόλους δεν σχηματιζόταν πλήρης κύκλος, αλλά μόλις το 1/3 της περιφέρειας.

ανάγκη. Το υλικό αυτό που είχε χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή του, πιθανώς προήλθε από την καταστροφή κάποιας αμέσως προηγούμενης φάσης.

Από τα στοιχεία αυτά δεν είναι σαφής η φύση των καταλοίπων, ως πιθανότερη ερμηνεία ωστόσο φαίνεται να πρόκειται για τμήμα τοίχου που είχε κατασκευαστεί με σκοπό να διευθετηθεί η ροή του υδάτινου ρέματος, εφόσον μάλιστα είναι γνωστό ότι τεχνικά έργα αυτού του είδους κατασκευάζονταν ήδη αυτή την περίοδο[443].

Εικ. 37. Γενική άποψη της ανασκαμμένης θέσης από Β

ΘΕΣΗ 13

Στην ίδια περιοχή, όπου εκτεινόταν το δυτικό αρχαίο νεκροταφείο των ιστορικών χρόνων, ήρθε στο φως η θέση αυτή η οποία ερευνήθηκε το 2005. Ανάμεσα σε άλλους αξιόλογους τάφους του ελληνιστικού νεκροταφείου, ερευνήθηκαν έξι ταφικοί πίθοι γεωμετρικών χρόνων, στοιχείο που αποδεικνύει ότι ο χώρος του ήταν σε χρήση ήδη από την περίοδο αυτή, παρότι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν αυτό γινόταν συστηματικά. Στον ίδιο χώρο αποκαλύφθηκαν υπολείμματα τεσσάρων του-

[443] Βλ. Μαζαράκης Αινιάν 2006 για τέτοιου είδους έργα στην Ερέτρια και τον Ωρωπό.

λάχιστον άλλων πίθων χωρίς ενδείξεις χρονολόγησης, καθώς και ένας ακόμη, ελληνιστικών χρόνων.

Οι πίθοι που ερευνήθηκαν είχαν σχετικά πυκνή διάταξη, απέχοντας μεταξύ τους περίπου 1,50-3,00 μ. και ήταν τοποθετημένοι κάθετα ή οριζόντια, σε κοιλότητες λαξευμένες στο φυσικό βράχο, και στηριγμένοι με μικρές πέτρες. Δυστυχώς ήταν σήμερα σε βάθος εντελώς επιφανειακό, γι' αυτό και βρέθηκαν όλοι σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένοι. Σε κάθε περίπτωση η διατήρησή τους θα πρέπει να θεωρηθεί ως αξιοσημείωτη, δεδομένης της συνεχούς χρήσης του χώρου, τόσο για μεταγενέστερες ταφές, όσο και για σύγχρονες δραστηριότητες.

ΤΑΦΙΚΟΣ ΠΙΘΟΣ 1

Θέση - κατάσταση διατήρησης: Είχε σωθεί το κατώτερο τμήμα του αγγείου, κάθετα τοποθετημένο, κοντά τους πίθους 2 και 3, σε βάθος 1,50 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Το εσωτερικό του ήταν γεμάτο με χώμα και αργόλιθους και δεν υπήρχαν οστά ή κτερίσματα. Πιθανώς είχε συληθεί ήδη από την αρχαιότητα.

Διαστάσεις: Μέγ. σωζόμενο ύψος 0,72 μ. Μέγιστη σωζ. διάμ. 0,85 μ. Πάχος τοιχωμάτων 0,035 μ.

Περιγραφή: Σώμα ωοειδές, οξυπύθμενο, κατέληγε σε κυλινδρικό στέλεχος. Εξωτερικά έφερε μία τουλάχιστον ακόσμητη πλαστική ταινία, πλ. 0,03 μ. Πηλός ροδοκάστανος, με πολλά, χοντρά εγκλείσματα.

Ευρήματα: Εξωτερικά του, ανάμεσα στα τοιχώματά του και το βράχο, βρέθηκαν όστρακα τριών αγγείων: μίας χειροποίητης πρόχου (ΣΝ 342), μίας οινοχόης με κυκλικό στόμιο (ΣΝ 343) και ενός κανθάρου (ΣΝ 344).

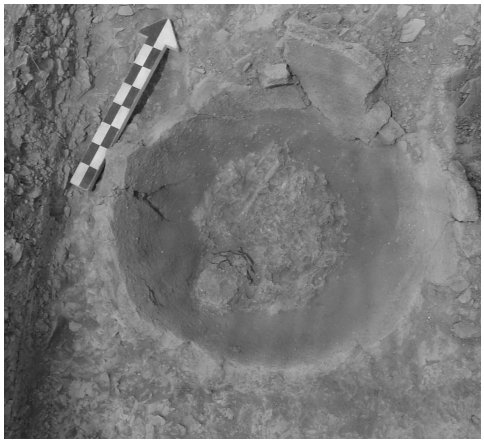
ΤΑΦΙΚΟΣ ΠΙΘΟΣ (εικ. 38)

Θέση - κατάσταση διατήρησης: το κατώτερο τμήμα πίθου κάθετα τοποθετημένου, σε βάθος 1,58 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους.

Διαστάσεις: Μέγ. σωζ. ύψος 0,34 μ. Μέγ. σωζ. διάμετρος 0,67 μ. Πάχος τοιχωμάτων 0,035 μ.

Περιγραφή - ευρήματα: Σώμα οξυπύθμενο, κατέληγε σε κυλινδρικό στέλεχος, ύψ. 0,055 μ. Πηλός ροδοκάστανος, με πολλά εγκλείσματα. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε μία ταφή, με το κρανίο στα νότια. Είχε διατηρηθεί μόνο το ανώτερο τμήμα

του σώματος, σε ύπτια θέση, και τα οστά του αριστερού βραχίονα. Όπως συνάγεται από τα οστά η ταφή ήταν παιδική και ανήκε πιθανότατα σε κορίτσι, καθώς ήταν κτερισμένη μόνο με ζεύγος χάλκινων ενωτίων από κρίκο ανοικτού τύπου από λεπτό ταινιωτό έλασμα (ΣΝ 296).

38 39

Εικ. 38-39. Οι πίθοι 2 και 3

ΤΑΦΙΚΟΣ ΠΙΘΟΣ 3 (εικ. 39)

Θέση - κατάσταση διατήρησης: Το κατώτερο τμήμα πίθου κάθετα τοποθετημένου και στηριγμένου εξωτερικά με λίγες πέτρες. Βρέθηκε σε βάθος 1,10 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους.

Διαστάσεις: Μέγ. σωζόμενο ύψος 0,64 μ. Μέγ. σωζ. διάμετρος 0,98 μ. Πάχος τοιχωμάτων 0,04 μ.

Περιγραφή: Σώμα οξυπύθμενο, το οποίο κατέληγε σε ψηλό κυλινδρικό στέλεχος, ύψους 0,12 μ. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, με αρκετά εγκλείσματα. Το εσωτερικό του βρέθηκε γεμάτο με χώμα. Στρώμα από αργόλιθους και θραύσματα από τα τοιχώματά του κάλυπτε τα ευρήματα, τα οποία βρέθηκαν κοντά στον πυθμένα. Περιείχε ελάχιστα διάσπαρτα οστά, ανάμεσα στα οποία ένα τουλάχιστον κρανίο σε θραύσματα.

Ευρήματα: Ο πίθος περιείχε σκύφο (ΣΝ 297), σφαιρική πυξίδα με πώμα (ΣΝ 298), οινοχόη (ΣΝ 299), αρύβαλλο (ΣΝ 300), σταμνοειδή κρατήρα (ΣΜ 301), μεγάλη αμφικωνική χάλκινη χάντρα (ΣΝ 302), πέντε αποτμήματα μικροσκοπικών χάλκινων κρίκων από πολύ λεπτό σύρμα (ΣΝ 303), ίσως μικροσκοπικά ενώτια, και μολύβδινο σφαιρίδιο (ΣΝ 304).

Παρατηρήσεις: Υπολείμματα οστών, ανάμεσα στα οποία οστά δακτύλων βρέφους και σπόνδυλος παιδικής ταφής, βρέθηκαν στο χώμα που περιείχαν τα αγγεία ΣΝ 298 και 301. Η πυξίδα ΣΝ 298 ειδικότερα περιείχε πολύ μικρά θραύσματα οστών, μερικά από τα οποία εμφανίζονται καμένα, το χώμα όμως από το εσωτερικό του ήταν καθαρό, χωρίς άλλα στοιχεία καύσης ή στάχτες. Ορισμένα οστά από το περιεχόμενο των αγγείων έφεραν αποτυπώματα σκουριάς, ενώ στο χώμα της οινοχόης ΣΝ 299 βρέθηκαν τμήματα ενός πολύ διαβρωμένου, αδιάγνωστου σιδερένιου αντικειμένου, που έσωζε υπόλειμμα κοίλης ξύλινης λαβής. Άλλες άμορφες σιδερένιες μάζες, ψήγματα χαλκού, καθώς και μικρός αριθμός οστράκων που δεν ανήκαν στα παραπάνω αγγεία και βρέθηκαν στο εσωτερικό του πίθου, μπορεί να ανήκουν σε κτερίσματα άλλης φάσης χρήσης του, ή ενδεχομένως δείχνουν ότι το εσωτερικό του είχε αναμοχλευθεί.

Εικ. 40. Ο πίθος 5

ΤΑΦΙΚΟΣ ΠΙΘΟΣ 5 (εικ. 40)

Θέση - κατάσταση διατήρησης: Βρέθηκε κατεστραμμένος περίπου κατά το μισό και σπασμένος σε αρκετά κομμάτια, σε βάθος 1,00 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους.

Διαστάσεις: Μέγ. σωζ. μήκ. 1,50 μ., μέγ. σωζ. διάμ. 0,95 μ.

Περιγραφή: Οξυπύθμενος πίθος, τοποθετημένος οριζόντια, με το στόμιο νότια. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, αρκετά καθαρός, με ψιλά λευκά εγκλείσματα και λίγη αση-

μένια μίκα. Εξωτερικά έφερε πλαστική αδιακόσμητη ταινία, πλ. 0,055 μ. στη μέγιστη διάμετρό του. Στο εσωτερικό περιείχε έξι ταφές ενηλίκων, τριών ανδρικών και τριών γυναικείων, τα οστά των οποίων βρέθηκαν εντελώς διαταραγμένα, με αποτέλεσμα τα κτερίσματα να μην μπορούν να αποδοθούν σε συγκεκριμένες ταφές. Τα οστά έχουν περίπου τον ίδιο βαθμό φθοράς, στοιχείο από το οποίο συνάγεται, σύμφωνα με την οστεολογική εξέταση, ότι πιθανότατα επρόκειτο για ομαδική ταφή. Επίσης μέσα στον κάνθαρο ΣΝ 309 βρέθηκαν λίγα οστά και δόντια παιδικής ταφής, που φαίνεται ότι είχαν εισχωρήσει τυχαία στο εσωτερικό του. Μαζί με το χώμα γύρω από το ΣΝ 315 είχαν αφαιρεθεί οστά κρανίου και οστών δακτύλων που ανήκουν σε άτομο μικρής σχετικά ηλικίας (έφηβος;).

Ευρήματα: Ο πίθος περιείχε αβαφή χειροποίητο αρύβαλλο (ΣΝ 305), ελλιπώς διατηρημένη οινοχόη με τριφυλλόσχημο στόμιο (ΣΝ 306), χειροποίητη πρόχου (ΣΝ 307), μόνωτο κύπελο (ΣΝ 308), δύο κανθάρους (ΣΝ 309, 311), πρόχου (ΣΝ 310), ζεύγος χάλκινων ψελίων με αλληλο - επικαλυπτόμενα άκρα σε μονή σπείρα (ΣΝ 312-313), έξι χάλκινους δακτυλίους (ΣΝ 314 α-στ), καθώς και το ήμισυ σιδερένιου δακτυλίου, δύο χάλκινα κοσμήματα (ενώτια ή παιδικά ψέλια) από λεπτό χάλκινο περιελισσόμενο σύρμα (ΣΝ 315), δύο ψήφους από χαλκό και πρασινωπή υαλόμαζα αντίστοιχα (ΣΝ 316 α, β), είκοσι περίπου μικρά χάλκινα κυλινδρικά στελέχη, και θραύσματα άλλων, ανοικτού τύπου, από επίπεδο έλασμα που ανήκαν σε σπειροειδή σύριγγα (ΣΝ 317), δύο χρυσά σπειροειδή κοσμήματα από περιελιγμένο διπλό λεπτό σύρμα (σφηκωτήρες) (ΣΝ 318 α, β), κυρτό χάλκινο κομβίο - επίραμμα με θηλιά προσάρτησης (ΣΝ 319), επιμήκη αμφικωνική ψήφο από ερυθρωπό ημιπολύτιμο λίθο (ΣΝ 320), τρία σιδερένια αντικείμενα, ελλιπή και πολύ διαβρωμένα (ΣΝ 321 α, β, γ), καθώς και μερικά ακόμη σιδερένια αποτμήματα που ανήκαν σε αιχμή δόρατος, στέλεχος περόνης κυκλικής διατομής και πιθανώς απότμημα άλλης και σε δύο αποτμήματα μαχαιριδίου. Μικρός αριθμός οστράκων από την επίχωση του πίθου δεν ανήκε στα παραπάνω αγγεία.

ΤΑΦΙΚΟΣ ΠΙΘΟΣ 9 (εικ. 41)

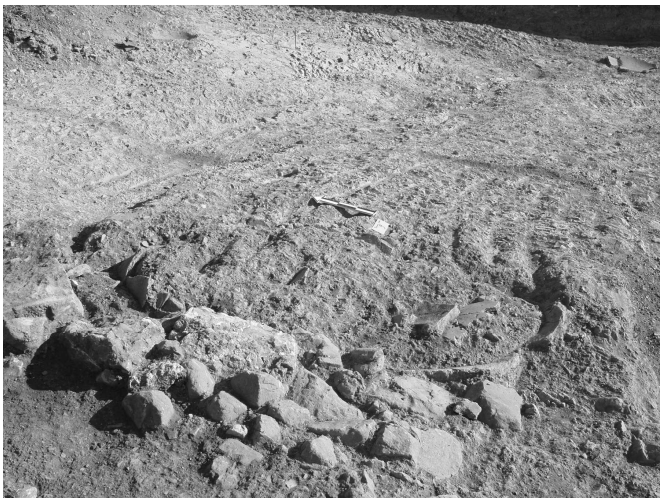
Θέση - κατάσταση διατήρησης: Βρέθηκε σπασμένος κατά το ήμισυ, γεμάτος με χώμα και μικρές πέτρες, πλησίον του ταφικού πίθου 3, σε βάθος 1,04 μ.- 1,44 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους.

Διαστάσεις: Μέγ. σωζ. μήκος 1,78 μ. Μέγ. σωζ. διάμ. 0,88 μ.

Περιγραφή: Οξυπύθμενος πίθος οριζόντια τοποθετημένος, με διεύθυνση Β-Ν, με το στόμιο προς Ν. Πηλός ροδοκίτρινος, ακάθαρτος, με πολλά εγκλείσματα. Περιείχε μία ταφή σε ισχυρά συνεσταλμένη στάση, με το κρανίο στα νότια. Στα πόδια της ταφής βρέθηκε ένας αμφορέας, το μοναδικό αγγείο του τάφου. Όστρακα διάφορων άλλων αγγείων, χειροποίητων και λεπτότεχνων, συγκεντρώθηκαν από την επίχωση, χωρίς να καταστεί δυνατό να συγκροτηθούν άλλα σχήματα. Βρέθηκαν επίσης μερικά σιδερένια, πολύ διαβρωμένα και αδιάγνωστα θραύσματα.

Ευρήματα: Ο πίθος περιείχε χειροποίητο αμφορέα (ΣΝ 322)**,** ακόσμητο φακόσχημο δακτυλιόλιθο από μελανό λίθο (ΣΝ 323), τρεις χάλκινους δακτυλίους (ΣΝ 324 α, β, γ), χάλκινο «περίαπτο» με διάτρητη δισκοειδή βάση (ΣΝ 325), εικοσιτέσσερις (24) χάλκινες αμφικωνικές ψήφους (ΣΝ 326), χάλκινη σφραγίδα από συμπαγή δίσκο με ανάγλυφο σταυροειδές κόσμημα (ΣΝ 327), χρυσό σπειροειδές ενώτιο από περιελιγμένο σύρμα (ΣΝ 328) και επτά τμήματα χάλκινων σπειροειδών δακτυλίων (σφηκωτήρων ή δακτυλιδιών) (ΣΝ 329).

Παρατηρήσεις: Η εύρεση του χειροποίητου αγγείου, καθώς και των κοσμημάτων θεωρήθηκε αρχικά ως ένδειξη ότι η ταφή ανήκε σε γυναίκα. Η οστεολογική εξέταση έδειξε ότι επρόκειτο για άτομο ηλικίας 40-50 ετών, κατά πάσα πιθανότητα άνδρα. Η δυτική πλευρά του πίθου ακουμπούσε σε ένα ακανόνιστο στρώμα από αργόλιθους, μέγιστων διαστάσεων 3,10 Χ 2,30 μ. και μέγ. πάχους 0,36 μ., μερικώς οριοθετημένο στη μία πλευρά με μεγαλύτερες πέτρες. Στο βορειοδυτικό άκρο του στρώματος ερευνήθηκε μικρό όρυγμα στο βράχο, βάθους 0,42 μ., οριοθετημένο με μικρές πέτρες, μέσα στο οποίο βρέθηκαν τα ΣΝ 330 (χάλκινη ψήφος) και 331 (χρυσό σπειροειδές ενώτιο παρόμοιο με το ΣΝ 328), που προφανώς προήλθαν από κάποια κατεστραμμένη, πιθανώς γυναικεία, ταφή.

Εικ.41. Ο πίθος 9

ΤΑΦΙΚΟΣ ΠΙΘΟΣ 10 (εικ. 42)

Θέση - κατάσταση διατήρησης: Το κατώτερο ήμισυ τμήμα πίθου κάθετα τοποθετημένου. Βρέθηκε στην ίδια ευθεία με τους ταφικούς πίθους 3, 5, 7, σε βάθος 1,88 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους.

Διαστάσεις: Μέγιστη εξ. διάμ. 0,75. Μέγ. σωζ. ύψος 0,52 μ.

Περιγραφή: Τα σκελετικά κατάλοιπα βρέθηκαν συγκεντρωμένα στον πυθμένα, χωρίς διάταξη, μαζί με τα κτερίσματα. Κατά την ανασκαφή θεωρήθηκε, με βάση τα κρανία που διακρίνονταν, ότι επρόκειτο για δύο ταφές ενηλίκων. Η οστεολογική εξέταση έδειξε ότι ο τάφος περιείχε σκελετικά λείψανα έξι ενήλικων ατόμων κι ενός ανήλικου περίπου 15-18 ετών. Από αυτά ταυτίστηκαν τα πέντε, τα οποία ανήκαν σε τέσσερις άνδρες και μία γυναίκα. Η γενική κατάσταση των οστών δεν ήταν καλή και επρόκειτο είτε για οικογενειακό τάφο, είτε για ανακομιδές, γεγονός που ενισχύεται από το γεγονός ότι μικρός αριθμός οστράκων από το εσωτερικό του πίθου δεν ανήκε στα τρία παρακάτω αγγεία.

Ευρήματα: Ο πίθος περιείχε τρεις κρατήρες (ΣΝ 332-334), σιδερένιο καρφί ή άλλο επίμηκες αντικείμενο πολύ διαβρωμένο (ΣΝ 335), μικρό χάλκινο ομοίωμα καθρέφτη με οπή ανάρτησης (ΣΝ 336) και θραύσματα χείλους χάλκινου σκεύους, υπολογιζόμενης διαμ. περίπου 0,17 μ. (ΣΝ 337).

Εικ. 42. Ο πίθος 10

Ανάλυση των ανασκαφικών δεδομένων

Με τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν είναι δυνατό να συναχθούν ασφαλή γενικά συμπεράσματα για τη μορφή του γεωμετρικού νεκροταφείου, καθώς μάλιστα πρόκειται για τα πρώτα γνωστά ταφικά κατάλοιπα αυτών των χρόνων από την περιοχή της πόλης. Σε κάθε περίπτωση το δείγμα είναι πολύ μικρό, ώστε να οδηγήσει σε γενικότερες εκτιμήσεις για τη διάταξη των τάφων και τα έθιμα αυτών των χρόνων.

Η διαταραγμένη κατάσταση των πίθων οφείλεται είτε εν μέρει σε σκόπιμες επεμβάσεις ήδη από την αρχαιότητα (τ. π. 1), είτε σε τυχαία καταστροφή από τη μεταγενέστερη χρήση του χώρου και στην εισχώρηση χωμάτων και νερών στο εσωτερικό τους μετά την κατάρρευση των τοιχωμάτων. Φαίνεται ότι ανήκαν σε ένα ενιαίο επίπεδο και συγκροτούσαν δύο περίπου συστάδες. Ήταν όλοι οξυπύθμενοι, ωοειδούς σχήματος και κατέληγαν σε κυλινδρική ή κωνική βάση. Ορισμένοι από αυτούς (πίθοι 1 και 5) έφεραν εξωτερικά πλαστικές αδιακόσμητες ταινίες. Κανένα στοιχείο δεν βρέθηκε για την κάλυψη των στομίων, τα οποία γενικά δεν είχαν διατηρηθεί. Ο

πίθος 9 ακουμπούσε σε ένα επίπεδο στρώμα λίθων που μπορεί να λειτουργούσε ως σήμα του τάφου[444].

Από τους έξι πίθους που ερευνήθηκαν, οι τέσσερις ήταν κάθετα τοποθετημένοι (τ. π. 1, 2 3, 10), τοποθέτηση ασυνήθιστη, που μπορεί να υπαγορεύτηκε από τη βραχώδη φύση του εδάφους, το διαθέσιμο χώρο, ή και να αποτελεί τοπικό ταφικό έθιμο[445]. Το γεγονός αυτό καθιστά άχρηστες οποιεσδήποτε παρατηρήσεις για τη θέση των κτερισμάτων και των σκελετικών καταλοίπων στους συγκεκριμένους πίθους, αφού αυτά θα συσσωρεύονταν αναπόφευκτα λόγω της βαρύτητας στον πυθμένα. Μόνο στην περίπτωση του τ.π. 2 ο σκελετός είχε διατηρήσει μερικώς τη διάταξη του ανώτερου τμήματος του σώματος και μας παρέχει μια ένδειξη για τον τρόπο τοποθέτησης του νεκρού, η οποία φαίνεται ότι πιθανότερα στους κάθετους πίθους ήταν η ύπτια οκλάζουσα στάση. Στους υπόλοιπους κάθετα τοποθετημένους πίθους, είτε απουσίαζαν τελείως τα ευρήματα, είτε υπήρχαν ανάμικτα οστά και αγγεία συγκεντρωμένα χωρίς διάταξη στο κατώτερο τμήμα της βάσης, τα οποία ανήκαν κυρίως σε ανακομιδές. Παράλληλα για την ιδιόμορφη κάθετη τοποθέτηση των πίθων συναντώνται στο Κρυονέρι, πλησίον του Μεσολογγίου[446], όπως και στο εκτεταμένο νεκροταφείο της στην περιοχή της Σταμνάς - Αιτωλικού, η χρήση του οποίου δεν ξεπερνά το τέλος της ΠΓ Περιόδου. Στο τελευταίο αυτό νεκροταφείο μεταξύ των 498 τάφων που ερευνήθηκαν συνολικά έως το 2000, ανασκάφηκαν και 36 πίθοι κάθετα τοποθετημένοι, οι οποίοι χαρακτηρίστηκαν στην πλειονότητά τους ως αποθηκευτικοί, καθώς απουσίαζε από το περιεχόμενό τους οποιοδήποτε ταφικό στοιχείο, πλην τριών οι οποίοι διέσωζαν κατάλοιπα αγγείων και οστών, τα τελευταία από τα οποία ήταν στις περισσότερες περιπτώσεις καμένα[447].

Οι άλλοι δύο πίθοι (5 και 9) είχαν οριζόντια θέση και όμοιο προσανατολισμό, με τα στόμια στα νότια, δηλαδή προς την κατωφέρεια. Οι τάφοι αυτοί ήταν και οι πρωιμότεροι χρονολογικά και πλουσιότερα κτερισμένοι με ποικίλα μικροευρήματα ε-

[444] Δεν μπορούμε επίσης να ξέρουμε λόγω της διατήρησής τους αν οι πίθοι καλύπτονταν στο τέλος με μικρό χωμάτινο τύμβο. Στο νεκροταφείο της Σταμνάς υπήρχαν λίγες περιπτώσεις λιθοσωρών που λειτουργούσαν ως σήματα τάφων. Χριστακοπούλου 2009, 1086-1087.

[445] Στους γεωμετρικούς χρόνους η κάθετη τοποθέτηση επιφυλασσόταν γενικά σε παιδικές ταφές (Kurtz, Boardman 1994, 46). Βλ. σχετικά και Αραβαντινός 1994, 269 για ΥΓ νεκροταφείο στο Τάχι Θηβών, με ταφές κυρίως νηπίων, που περιλάμβανε και όρθια ταφικά αγγεία.

[446] Σταυροπούλου-Γάτση 2005, 473-474 (Κρυονέρι, θέση Σπηλιές, οικ. Φ. Γουργολίτσα, πίθος Ι).

[447] Χριστακοπούλου 2009, 80, 119-120, 122, 167, 222-223, 228, 276, 277 (ίχνη οστών), 304, 378, 404-407, 430-431, 475, 481, 483, 511-513, 523, 525-531, 543, 548, 585, 604, 653-659, 667, 670.

κτός των πήλινων αγγείων. Σε αυτούς οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί με τα κρανία προς το στόμιο του πίθου, ενώ από τα ελάχιστα σωζόμενα σκελετικά κατάλοιπα στον τ. π. 9 φαίνεται πιθανή η τοποθέτηση του σκελετού σε συνεσταλμένη στάση.

Στο μικρό τμήμα του νεκροταφείου που ανασκάφηκε διαπιστώνεται η χρήση του εγχυτρισμού για ατομικές και οικογενειακές ταφές[448], καθώς και μία πιθανή περίπτωση καύσης στον πίθο 5, ενώ ανάμεσα στους τάφους του νεκροταφείου που έχουν ερευνηθεί έως σήμερα δεν περιλαμβάνονται άλλα ήδη ταφής, και μάλιστα κιβωτιόσχημοι τάφοι. Εκτός των πήλινων αγγείων που περιείχαν, οι περισσότεροι από τους πίθους απέδωσαν και όστρακα άλλων αγγείων, τα οποία πρέπει να είχαν καταστραφεί και μερικώς αφαιρεθεί και υποδηλώνουν την ανα-χρησιμοποίηση των τάφων.

Από τα σωζόμενα σκελετικά κατάλοιπα δεν μπορούν να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα, ούτε είναι εύκολο να αποδοθούν τα κτερίσματα σε ταφές. Αυτά ωστόσο συνιστούν ένα αρκετά χαρακτηριστικό σύνολο ευρημάτων, στο οποίο αντιπροσωπεύονται διαφορετικές κατηγορίες κεραμικής, καθώς και αριθμός άλλων αντικειμένων και μικροευρημάτων.

Η *χονδροειδής χειροποίητη κεραμική* αντιπροσωπεύεται στους πίθους 1, 5 και 9, με πέντε δείγματα, έναν σφαιρικό αρύβαλλο, τρεις πρόχους και έναν αμφορέα. Πλην του αρύβαλλου, αποτελούν πιθανότατα προϊόντα της εγχώριας παραγωγής, καθ' αυτό δύσκολο να χρονολογηθούν, παρά μόνο σε σχέση με τα συνευρήματά τους. Ο πηλός τους είναι γενικά αδρός στην υφή και μακροσκοπικά, με αρκετά ψιλά εγκλείσματα, κυρίως χαλικάκια. Ίχνη μίκας παρατηρούνται στα δύο από τα σχήματα. Η επιφάνεια είναι γενικά τραχιά, με ελάχιστα εμφανή ίχνη λείανσης. Τα τρία μεγαλύτερα σχήματα διατηρούν ίχνη υπόλευκου επιχρίσματος, καθώς και ελάχιστα ίχνη θαμπής μαύρης βαφής. Θα μπορούσαν ενδεχομένως να ανήκουν στην κατηγορία της «ΒΔ κεραμικής με αμαυρόχρωμη διακόσμηση», η οποία διήρκεσε έως τα γεωμετρικά χρόνια ή και αργότερα, κάτι τέτοιο όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο λόγω της φτωχής διατήρησης[449].

[448] Όπως και στην Παλαιομάνινα της Ακαρνανίας την ίδια εποχή.

[449] Η κεραμική αυτή είναι γνωστή και ως «βορειοδυτική αμαυρόχρωμη κεραμική» ή «κεραμική τύπου «Μπουμπούστι» και εμφανίζει στενές σχέσεις με τη αυτή της Μέσης Εποχής του Χαλκού. Συναντάται στη δυτική Μακεδονία και Ήπειρο, καθώς και τη βόρεια Θεσσαλία (Μαρμάριανη). Στη Μακεδονία διήρκεσε ως τα γεωμετρικά χρόνια ή και αργότερα. Βλ. Heurtley 1926-27, 158-194. Υπάγεται

Ο αβαφής αρύβαλλος ΣΝ 305 **(αρ. ευρ. 30)** έχει πολύ λεπτά τοιχώματα και αρκετά απολεπισμένη επιφάνεια, η οποία διατηρεί μερικώς ίχνη λείανσης. Μοιάζει αρκετά με αγγεία παρόμοιου σχήματος, αλλά με κάθετο λαιμό, από τον Αετό Ιθάκης[450], που έχουν καταταχθεί στη μονόχρωμη «αργεία» κεραμική, χρονολογούνται στον 8ο αι. ή και αργότερα και θεωρείται ότι είχαν ως κέντρο παραγωγής την Κόρινθο ή το Άργος[451]. Εμφανίζει επίσης μεγάλη ομοιότητα με δύο δείγματα ίδιας χρονολόγησης από τη Μεδεώνα[452], ενώ ως σχήμα συναντάται και σε άλλες περιοχές της Λοκρίδας (Άμφισσα, Γαλαξίδι)[453].

Η πρόχους ΣΝ 307 **(αρ. ευρ. 31)**, με το σφαιρικό της σώμα να σχηματίζεται ενιαία με το λαιμό δεν έχει ακριβή παράλληλα[454]. Η πρόχους ΣΝ 310 **(αρ. ευρ. 32)** βρίσκει ένα κοντινό παράλληλο στο Δρέπανο Αχαΐας[455]. Φέρει πλαστικό μαστίδιο στον ώμο απέναντι από τη λαβή, στοιχείο βόρειας καταγωγής που συνηθίζεται και στην κεραμική της Βεργίνας[456]. Τέλος ο αμφορέας ΣΝ 322 από τον πίθο 9 **(αρ. ευρ. 33)** ανήκει στον τύπο με οριζόντιες λαβές, λοξά τοποθετημένες, και μοιάζει περισ-

---

στην ονομαζόμενη από τον Schachermeyer (1980) "Zwischenware", δηλαδή μεταβατική. Βοκοτοπούλου 1982, 91-94 και 1986, 255-276. Πλιάκου 2007, 207-209. Eder 2009, 135. Στην Αιτωλοακαρνανία αναφέρεται και ως «τοπική γεωμετρική» και συναντάται στον Θέρμο, το Κρυονέρι, την Καλυδώνα, το Τριχόνειο, τη Σταμνά, τον Ταξιάρχη και την περιοχή του Αγρινίου και χαρακτηρίζει κυρίως την ΠΓ. Η μελέτη της στον Θέρμο, όπου και αντιπροσωπεύεται καλύτερα, έδειξε ότι αν και εμφανίζει πολύ στενές σχέσεις με την αντίστοιχη κεραμική της Μακεδονίας, ταυτόχρονα παρουσιάζει ανεξάρτητη εξέλιξη, ενώ η παραγωγή της ενδεχομένως συνεχίσθηκε και τον 6ο αι. π.Χ. Γενικότερα τα χρονικά της όρια στην περιοχή δεν είναι με ασφάλεια καθορισμένα, σύμφωνα με πρόσφατα όμως ευρήματα από την αιτωλική Χαλκίδα, θεωρείται πιθανό ότι εμφανίζεται ήδη από τον 12ο αι. π.Χ. και διαρκεί τουλάχιστον έως και τις αρχές του 9ου αι. π.Χ. Wardle 1972, 80-83. Wardle, Wardle 2003, 150-151. Παπαποστόλου 2008, 135-138. Dietz 2007. Dietz, Moschos 2006, 59-61. Χριστακοπούλου 2009, 1211-1215.

[450] Heurtley, Robinson 1948, 52-53, πίν.12, 269 και 273.

[451] Βλ. σχετικά Kourou 1987, 31-53. Της ίδιας 1988. Το σχήμα είναι πράγματι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό της χειροποίητης κεραμικής της Αργολίδας, όπου ο σφαιρικός τύπος χρονολογείται στην Πρώιμη Γεωμετρική περίοδο. Courbin 1966, 242-243, πίν.96 (Βλ. ιδίως το C.4023). Αυτή η κατηγορία είναι και η μόνη άβαφη κεραμική που αποτελούσε αντικείμενο μακρινού εμπορίου, γεγονός που σχετίζεται μάλλον με το περιεχόμενό τους (όπιο ;). Παραγόταν ωστόσο και από άλλα εργαστήρια και ίσως και κάποιες αποικίες της Δύσης. Κοινά στοιχεία σημειώνονται μεταξύ της αργείας και κορινθιακής κεραμικής αυτής της κατηγορίας, που φαίνεται ότι είχε κοινή καταγωγή και εξέλιξη. Βλ. σχετικά Kourou 1994, 43-47.

[452] Vatin 1969, 67, fig. 68 και 69. Πρωτο-αρύβαλλοι άβαφοι και αδιακόσμητοι. Μοιάζουν αρκετά με το δικό μας παράδειγμα, αλλά έχουν λιγότερο έντονη κλίση στο σώμα και το λαιμό.

[453] Θέμελης 1983, 236, εικ. 33. Για την Κόρινθο, βλ. Weinberg 1948, 206-207, Β6, πίν.71: το σχήμα συναντάται από την ΠΓ περίοδο και σε όλη τη Γεωμετρική εποχή.

[454] Βλ. ένα παράδειγμα από το Άργος με κυκλικό στόμιο, Courbin 1974, 67, αρ. 2412, πίν. 42 (τάφος 164). Χρονολογείται γύρω στο 900.

[455] Δεκουλάκου 1973α, πίν. Ι, γ. Βλ. επίσης την οινοχόη με κυκλικό στόμιο από το Άργος, Courbin 1966, σ. 239, πίν.95, η οποία έχει όμως δακτυλιόσχημη βάση και λαιμό πιο κωνικό.

[456] Ανδρόνικος 1969.

σότερο με παραδείγματα από το Άργος[457]. Λιγότερο στενές είναι οι σχέσεις με δείγματα από τη Βεργίνα, τα οποία έχουν γενικά ψηλότερο λαιμό[458] και από τη Βίτσα[459]. Το σχήμα συναντάται στη Μεδεώνα κατά την ΠΓ περίοδο[460], ενώ ένα αγγείο παρόμοιου σχήματος, αλλά μεγαλύτερων διαστάσεων, είχε χρησιμοποιηθεί στην Τραγάνα της ανατολικής Λοκρίδας για εγχυτρισμό νηπίου[461].

Μία άλλη κατηγορία σχημάτων μπορούν με σαφήνεια να ενταχθούν στην *τροχήλατη κεραμική «δυτικο-ελλαδικού» χαρακτήρα*, όπως αυτή έχει προσδιοριστεί από τον Coldstream[462]. Πρόκειται για έξι δείγματα τριών διαφορετικών σχημάτων, που προήλθαν από τους πίθους 5 και 10 και είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των περιοχών της Δυτικής Ελλάδας. Σαν σχήματα γνώρισαν μεγάλη διάρκεια χρήσης και έχουν πρωτογεωμετρικές ή και πρωιμότερες καταβολές.

Οι κάνθαροι ΣΝ 309, 311 **(αρ. ευρ. 34-5)** από τον πίθο 5 αποτελούν ιδιαίτερα δημοφιλές σχήμα στη δυτική Ελλάδα, κυρίως ο ευρύς τύπος, στον οποίο ανήκουν και ο οποίος επιβιώνει στην περιοχή ως το τέλος της ΥΓ[463]. Πρόκειται για δύο σχεδόν όμοια δείγματα του τύπου, με σχετικά πιεσμένο σώμα, επίπεδη βάση και κάθετες ταινιωτές, σχεδόν γωνιώδεις λαβές που ξεκινούν από το χείλος. Το σώμα έχει ενιαίο, ρευστό περίγραμμα[464]. Είναι απλοί μονόχρωμοι και ο 309 φέρει αρκετά στιλπνό καστανομέλανο γάνωμα. Στον ίδιο τύπο φαίνεται ότι ανήκε και ο αποσπασματικά διατηρημένος κάνθαρος που βρέθηκε εξωτερικά του τ.π.1. από τον οποίο σώθηκε μόνο η λαβή και τμήμα του χείλους. Τα στενότερα παράλληλα συναντώνται στη ΒΑ Αχαΐα. Ένα δείγμα από το Δερβένι, της ύστερης ΠΓ Περιόδου (αρχές 9^{ου}αι. π.Χ.), εί-

[457] Courbin 1966, 235-236. Βλ. ιδίως τον αμφορέα C.181, πίν.92 και τον αμφορίσκο C.182, πίν. 94, που προέρχονται από τον ίδιο τάφο και τοποθετούνται από τον Courbin στην αρχή της σειράς αυτού του τύπου, γύρω στο 860 π.Χ. Courbin 1974, 38, πίν. 29.

[458] Ανδρόνικος 1969, 204-207.

[459] Βοκοτοπούλου 1986, 241-245. Βλ. κυρίως τον αμφορίσκο 2195 (γ΄ τετάρτου του 8^{ου} αι. π.Χ.) από τον τάφο 100 (βρέφους) με λοξά τοποθετημένες οριζόντιες λαβές, που είναι μοναδικός στη Βίτσα και έχει ομοιότητες με την κεραμική της Βεργίνας.

[460] Βλ. Vatin 1969, 63, fig. 62 για αμφορέα με έντυπη διακόσμηση τετραγώνων, που υποδηλώνει σχέσεις με το βορρά και την Μακεδονία.

[461] Ωνάσογλου 1981, πίν. 9, α-β. Βλ. επίσης Courbin 1966, 30, 34, πίν. 92, σ. 236. Βλ. και Vatin 1969, 72, fig. 79, για μεγάλο αμφορέα που είχε χρησιμοποιηθεί για εγχυτρισμό.

[462] Coldstream 1968, 220 κ.ε.

[463] Για το σχήμα αναλυτικά βλ. Papadopoulos 2001, 383 κ.ε.

[464] Για το σχήμα στην ΥΓ βλ. Coldstream 1968, 224-225, 229. Βλ. επίσης το προφίλ ενός κανθάρου της κατηγορίας «Θάψου» από τους Δελφούς, Amandry et al. 1950, πίν.39, 3, που εμφανίζει μεγάλη ομοιότητα με αυτό του ΣΝ 311.

ναι γενικά πιο «βαρύ» και με παχύτερες λαβές[465]. Μεγάλη όμως ομοιότητα εμφανίζει ένας κάνθαρος από το Αίγιο που χρονολογείται στην αρχή της πρώιμης γεωμετρικής περιόδου (αρχές ή α' μισό 9ου π.Χ.)[466], από τον οποίο τα παραδείγματά μας διαφέρουν μόνο ως προς τη βάση, που στο παράδειγμα του Αιγίου εξέχει ελαφρά από το σώμα.

Το μόνωτο κύπελο ΣΝ 308 **(αρ. ευρ. 36)** από τον ίδιο πίθο αποτελεί επίσης χαρακτηριστικό σχήμα της δυτικής Ελλάδας, με συντηρητική εξέλιξη και στενή σχέση με την Πρωτογεωμετρική περίοδο, ιδίως στην Ιθάκη[467]. Έχει σώμα σχεδόν αμφικωνικό, χωρίς βάση, και η λαβή του είναι τριγωνική, με ελαφρά κλίση προς τα κάτω. Εμφανίζει μεγάλη ομοιότητα στη μορφή και τις διαστάσεις με ένα παράδειγμα από την ανατολική Λοκρίδα το οποίο έχει εδαφόχρωμη ζώνη στο χείλος και χρονολογείται προς τα μέσα του 9ου αι. π.Χ.[468]. Στην Παλαιομάνινα Ακαρνανίας[469] ωστόσο έχει βρεθεί ένα πολύ παρόμοιο δείγμα του τύπου αυτού, το οποίο ο Coldstream θεωρεί «εξελιγμένο ΥΓ Ι»[470].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τρεις κρατήρες ΣΝ 332, 333 και 334 **(αρ. ευρ. 37-39)** του πίθου 10, που αποτελούσαν και τα μοναδικά πήλινα αγγεία. Εμφανίζουν στενά παράλληλα με μία ομάδα κρατήρων και σκύφων της Ιθάκης που συνεχίζουν υπομυκηναϊκούς τύπους. Τους κρατήρες αυτούς ο Robinson θεώρησε γεωμετρικούς και τους κατέταξε στην τοπική κεραμική της Ιθάκης[471]. Η Benton αργότερα έκρινε ότι θα μπορούσαν λόγω του πηλού τους να είναι κορινθιακοί και κα-

[465] Colstream 1968, πίν. 48d.
[466] Δεκουλάκου 1982, 228, εικ. 17. Γκαδόλου 2008, 99, αρ. 22, εικ. 48.
[467] Coldstream 1968, 225, 229. Για το προφιλ του σχήματος βλ. Heurtley, Robertson 1948, 65-67, πίν. 22, σχ. 40. Ανήκει στην τοπική παραγωγή της Ιθάκης. Βλ. επίσης Courbin 1966, πίν. 70, C 98: παρόμοιοι κύαθοι έχουν βρεθεί στην Αργολίδα χρονολογούμενοι μέχρι και την ΥΓ ΙΙ (στο ίδιο πίν. 71-72, 223). Οι διαφορές των ΠΓ με τους ΥΓ κύαθους είναι δυσδιάκριτες. Κατά τον Courbin παλαιά στοιχεία είναι το συχνά ευθύγραμμο χείλος, η βαριά λαβή, η φαρδύτερη βάση, ενώ νεότερα στοιχεία είναι το συχνά λοξό χείλος, η ανασηκωμένη λαβή που συνήθως ξεπερνά το χείλος και η στενότερη βάση που προσδίδει στο αγγείο κομψό σχήμα.
[468] Ωνάσογλου 1981, 32, σχ. 18, πίν. 26γ.
[469] Μαστροκώστας 1961/2, πίν. 212, αρ. 7.
[470] Το σχήμα δεν επιβιώνει στην Ιθάκη μετά την ΥΓ Ι, ενώ παρόμοια είναι η κατάσταση και στην Αχαΐα.
[471] Παρουσιάζει σημαντική ομοιότητα με τον αρ. 362 από τον Αετό (Heutley, Robertson 1948, πίν. 24, σχ. 41), που φαίνεται ότι ανήκει στην ομάδα κρατήρων (αρ. 362-367). Η διακόσμησή του δεν περιγράφεται, αλλά είναι πιθανόν να έχει και αυτός μία ακόσμητη ζώνη (για το σχήμα γενικά βλ. 69-71). Για τους σκύφους βλ. σ. 60, σχ. 39 , πίν. 16: οι αρ. 280-284 ανάγονται απευθείας σε τοπικούς προγεωμετρικούς τύπους. Ο τύπος φαίνεται ότι εξαφανίστηκε πλήρως σε πρώιμο στάδιο, πριν δημιουργηθεί ο τύπος – απομίμηση κορινθιακού.

τέβασε τη χρονολόγηση στον 7ο αι. π.Χ. ή και αργότερα[472]. Σημαντικές ομοιότητες υπάρχουν επίσης με δύο δείγματα από τη Βίτσα, έναν κρατήρα του γ΄ τετάρτου του 8ου αι. π.Χ.[473] και έναν κρατηροειδή αμφορίσκο, τον οποίο η Βοκοτοπούλου χρονολογεί στους αρχαϊκούς χρόνους[474], έναν κρατηροειδή σκύφο από το Δρέπανο Αχαΐας[475], όπως και με δύο δείγματα κρατήρων από την Κόρινθο[476].

Ο κρατήρας ΣΝ 332 μπορεί ειδικότερα να αναχθεί στην κατηγορία κεραμικής με μελανό βάθος και διακόσμηση με εδαφόχρωμες ζώνες, καθώς φέρει μία πλατιά εδαφόχρωμη ζώνη μεταξύ των λαβών. Έχει μικρό μέγεθος και παραβάλλεται με έναν σκύφο και με έναν κρατήρα από την Ιθάκη[477].

Ο σταμνοειδής κρατήρας ΣΝ 333 εμφανίζει εντυπωσιακή ομοιότητα με ένα αγγείο από τον Καταρράκτη Φαρών Αχαΐας της ΥΓ περιόδου[478], ώστε τα δύο αγγεία φαίνεται ότι μπορεί να προήλθαν από το ίδιο εργαστήριο. Οι λεπτές ταινίες που κοσμούν το κατά τα άλλα εδαφόχρωμο στόμιό του μπορεί να θεωρηθούν επίδραση από τα αγγεία της κατηγορίας «Θάψου», κυρίως τους ύστερους σκύφους με «απλή» διακόσμηση (plain type). Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά η ομάδα των κρατήρων θα πρέπει να πιθανότερα χρονολογηθεί στα τέλη της ΥΓ.

Στην ίδια κατηγορία κεραμικής μπορεί να ενταχθεί η ελλιπής τριφυλλόσχημη οινοχόη ΣΝ 306 από τον πίθο 5 **(αρ. ευρ. 40)**. Έχει σώμα σφαιρικό και φέρει πλαστικό δακτύλιο στην ένωση του λαιμού με το σώμα, χαρακτηριστικό στοιχείο που εμφανίζεται και σε άλλα παραδείγματα της περιοχής[479], ενώ έχει παρατηρηθεί επίσης

---

[472] Βλ. Benton 1952, 69-71, 105, σχ. 41-42, πίν.24 για τους κρατήρες και σ. 60, σχ. 37, πίν. 16: αρ. 280-284 για τους σκύφους. Βλ. Heurtley, Robertson 1948, 266, 278, 295-297, σχ. 8 (αρ. 660), πίν. 49. Πιθανότερη πάντως θεωρείται η χρονολόγηση στην ΥΓ. Βλ. σχετικά και Coleman 1986, σ. 19.

[473] Βοκοτοπούλου 1986, 81, αρ. 5199, πίν. 116 γ, σχ. 71 ε.

[474] Βοκοτοπούλου 1986, 47, αρ. 5198, πίν. 67α, σχ.71στ. Ανάλογοι αμφορίσκοι έχουν βρεθεί στον Αετό (Heutley, Robertson 1948, 60, πίν. 16). Επίσης Benton 1953, 275, εικ. 8. Coldstream 1968, πίν. 49 d. Το σχήμα στην Ιθάκη τον χρονολογείται στους ΥΓ χρόνους ή στον 7ο αι. π.Χ. Ο αμφορίσκος της Βίτσας εντάσσεται στον κύκλο κορινθιακών ή κορινθιαζόντων αγγείων. Για τα δυτικοελλαδικά αγγεία της Βίτσας η Βοκοτοπούλου είχε θεωρήσει ότι μπορεί να προήλθαν είτε από την Ακαρνανία, είτε από τις ηλειακές αποικίες της Ηπείρου.

[475] Μανιάκη 2014, 152-153. Από τον ταφικό πίθο 2 που χρονολογείται στη Μέση ή Ύστερη Γεωμετρική περίοδο.

[476] Στην Κόρινθο τα παραδείγματα αυτά εντάσσονται στην Πρωτοκορινθιακή περίοδο και συγκεκριμένα στο Γραμμικό – Γεωμετρικό ή Πρωτοκορινθιακό Γεωμετρικό ρυθμό και χρονολογούνται στο τέλος του 8ου και στο τρίτο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. αντίστοιχα. Βλ. Weinberg 1943, 38 (αρ. 119, 135), 49 (αρ. 180), πίν. 16, 18, 24 (τέλος 8ου αι. π.Χ.).

[477] Heurtley, Robinson 1948, 60, αρ. 280, σχ. 37, πίν.16. Benton 1953, 297, πίν. 49 (αρ. 800).

[478] Γκαδόλου 2008, 145, 184, αρ. Κ 151 (ΑΜΠ 1169), εικ. 126.

[479] Για την Παλαιομάνινα βλ. Μαστροκώστας 1961/2, 184-185, πίν. 212α.

στην Αχαΐα και τη Λακωνία[480]. Το σχήμα παρουσιάζει στενή ομοιότητα με οινοχόες από την Παλιά Πλευρώνα, οι οποίες φέρουν τον ίδιο χαρακτηριστικό δακτύλιο και χρονολογούνται στην ΠΓ[481], καθώς και με άλλα παραδείγματα από την περιοχή του Αγρινίου τα οποία χρονολογούνται στο τέλος της ίδιας περιόδου[482]. Αντιπροσωπεύεται επίσης πλούσια στο νεκροταφείο της Σταμνάς, με πολυάριθμα παραδείγματα που χρονολογούνται στην ύστερη ΠΓ, τα περισσότερα από τα οποία φέρουν το χαρακτηριστικό πλαστικό δακτύλιο[483]. Πιθανόν να πρόκειται για τοπικό τύπο οινοχόης, ενώ η αποσπασματική διατήρηση του συγκεκριμένου δείγματος από τον πίθο 5, καθιστά πιθανό να αποτελεί κατάλοιπο κτέρισης κάποιας παλαιότερης ταφής.

Ορισμένα από τα σχήματα παρουσιάζουν *κορινθιακές επιδράσεις*, αν και πιθανότατα αποτελούν τοπικά προϊόντα ή απομιμήσεις. Η οινοχόη ΣΝ 299 **(αρ. ευρ. 41)** ανήκει στον τύπο με κυκλικό στόμιο, ο οποίος είναι κοινός στη δυτική Ελλάδα[484]. Είναι ολόβαφη, πλην μία εδαφόχρωμης ζώνης στο λαιμό, στην οποία παρεμβάλλεται μία λεπτή γραπτή ταινία, καθώς και μίας εδαφόχρωμης ζώνης γύρω από τη βάση. Εμφανίζει και αυτή το χαρακτηριστικό πλαστικό δακτύλιο στη βάση του λαιμού. Μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία αγγείων με σκοτεινό βάθος και εδαφόχρωμες ζώνες, που συναντάται σε πολλές θέσεις της δυτικής Ελλάδας κατά την ΥΓ (ΥΓ Ι), η οποία από τον Coldstream θεωρείται κορινθιακής καταγωγής, αλλά με ανεξάρτητη εξέλιξη[485]. Σε αυτόν τον τύπο οινοχόης ανήκει και η ΣΝ 343 που βρέθηκε εξωτερικά του πίθου 1.

---

[480] Desborough 1952, 241. Βλ. και μία οινοχόη από το Δερβένι Αχαΐας (Γκαδόλου 2008, 154, εικ. 136 θ).

[481] Δεκουλάκου 1971, 326 κ.ε. Της ίδιας 1982, 221-222, βλ. κυρίως την αρ. 1025 από τον τάφο ΙΙΙ (εικ. 5, 11), η οποία χρονολογείται στην Ύστερη Πρωτογεωμετρική, καθώς και δύο «βαρύτερες» οινοχόες από τον τάφο ΙΙ, εικ. 12. Διαφορές παρατηρούνται στη λαβή, που στα παραδείγματα της Πλευρώνας εκτείνονται από το χείλος ως τον ώμο. Επίσης στο δικό μας παράδειγμα βαφή διακρίνεται μόνο στο χείλος και το ανώτερο τμήμα του λαιμού και στη λαβή, ενώ οι οινοχόες της Πλευρώνας είναι ολόβαφες.

[482] Βοκοτοπούλου 1969, 81-82, πίν. 48 α, β.

[483] Χριστακοπούλου 2009, 1140-1141.

[484] Βλ. για σύγκριση μία ΥΓ οινοχόη από το Άνω Καστρίτσι Πατρών (Δεκουλάκου 1982, 228, εικ. 19) με πιο σφαιρικό σώμα και περισσότερες εδαφόχρωμες ζώνες, καθώς και για παραπομπές για άλλα δείγματα από τους Δελφούς, Ιθάκη, Αρμάτοβα Πύλου. Για το σχήμα βλ. και Coleman 1986, 23-24, πίν. 22.

[485] Coldstream 1968, 226- 227. Η διακόσμηση αυτή συναντάται σε πολλές θέσεις της δυτικής Ελλάδας αυτή την περίοδο (Ιθάκη, Δελφοί).

Στην ίδια κατηγορία μπορούμε να συμπεριλάβουμε το μικρό σκύφο ΣΝ 297[486] **(αρ. ευρ. 42)**. Το σχήμα έχει στενή σχέση με τους ΥΓ κορινθιακούς σκύφους, τους σκύφους του Άργους[487], αλλά και αυτούς της κατηγορίας «Θάψου», με το έντονα κυρτό περίγραμμα. Πιθανότερο ωστόσο είναι να ανήκει σε δυτικο - ελλαδική παραγωγή με επιδράσεις από την Κόρινθο, καθώς η διακόσμησή του περιορίζεται σε μία εδαφόχρωμη ζώνη στο ύψος των λαβών και χαρακτηρίζεται από φτωχή γενικά ποιότητα. Το γάνωμα φαίνεται να σχηματίζει «θηλιά» γύρω από τις λαβές.

Στενή σχέση με την κεραμική της Κορίνθου παρουσιάζει και ο αρύβαλλος ΣΝ 300[488] **(αρ. ευρ. 43)** , ο οποίος συνδέεται στενά με τους γεωμετρικούς κορινθιακούς αρύβαλλους, τους οποίους ο Payne είχε αναγάγει σε κρητικά πρότυπα[489]. Ο τύπος αριθμεί περιορισμένο αριθμό παραδειγμάτων που έχουν ΠΓ και ΜΓ πρόδρομους. Ο συγκεκριμένος αρύβαλλος έχει σώμα αμφικωνικό και λαβή ταινιόσχημη, που σχηματίζεται ενιαία με το χείλος. Είναι ολόβαφος, πλην τριών εδαφόχρωμων ζωνών στο λαιμό. Τόσο το σχήμα του σώματος, όσο και η γραμμική διακόσμηση το εντάσσουν στα ύστερα δείγματα του τύπου, χωρίς ακριβή ωστόσο παράλληλα, ενώ και η ολόβαφη λαβή τον διαφοροποιεί από τα γνωστά κορινθιακά παραδείγματα στα οποία οι λαβές φέρουν διακόσμηση λεπτών ταινιών. Μπορούμε να θεωρήσουμε, λόγω της ποιότητας εκτέλεσης ότι ανήκει σε τοπική παραγωγή, ενώ η διακόσμησή του συμφωνεί με τη χρονολόγηση του συνόλου του ταφικού πίθου 3 εντός της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου[490].

Δύο αγγεία τέλος από τη θέση 13 ανήκουν στην *κατηγορία «Θάψου»,* γεγονός που, σε συνδυασμό και με τα ελάχιστα στοιχεία από την ανασκαφή στο 2^{ο} Δημοτικό Σχολείο (θέση 11), είναι ιδιαίτερα σημαντικό σε ό,τι αφορά στην έρευνα της καταγωγής και διασποράς των τελευταίων[491]. Όπως είναι γνωστό για τα αγγεία αυτά διάφορα κέντρα παραγωγής έχουν θεωρηθεί κατά καιρούς πιθανά, ενώ η παραγωγή τους στην Κόρινθο παραμένει υπό αμφισβήτηση, καθώς η κεραμική αυτή α-

[486] Βλ. σχετικά τον αρ. 287 από τον Αετό Ιθάκης (Heurtley, Robinson 1948, 60, pl. 16), που εντάσσεται στην κατηγορία των κορινθιακών απομιμήσεων.
[487] Courbin 1966, πίν. 57, 58.
[488] Για το σχήμα βλ. κυρίως Stillwell, Benson 1984, III, αρ. 9, σ. 15-16, πίν. 9, ο οποίος όμως έχει και διακόσμηση τριγώνων στον ώμο. Χρονολογείται στην ύστερη ΜΓ - αρχές ΥΓ (επιβίωση).
[489] Payne 1931, 5-6. Για το σχήμα βλ. ειδικότερα Neeft 1987, 21-29.
[490] Για τη χρονολόγηση βλ. δύο πρωιμότερα δείγματα στην Κόρινθο, Stillwell, Benson 1984, 15-16, 19, αρ. 9 και 24, πίν. 1, 2. Βλ. επίσης Lawrence 1964, 90-91.
[491] Βλ. αναλυτικά Gadolou 2011, 38-45.

ντιπροσωπεύεται εκεί με ελάχιστα δείγματα[492]. Θεωρείται πλέον πιθανότερο, αν όχι σχεδόν βέβαιο, ότι πρόκειται για έναν κεραμικό ρυθμό που παραγόταν από περισσότερα εργαστήρια, ανάμεσα στα οποία ορισμένα από τα σημαντικότερα εντοπίζονται στην Αχαΐα και πιθανώς στην περιοχή της Αμβρακίας[493].

Τα παραδείγματα της Ναυπάκτου αφορούν στα αγγεία ΣΝ 298 και 301 από τον πίθο 3, μία σφαιρική πυξίδα και έναν σταμνοειδή κρατήρα (**αρ. ευρ. 44-45**). Μπορούν να καταταχθούν και τα δύο στον τύπο με τριμερή διακόσμηση (tripartite type) του Neeft[494], καθώς φέρουν στο ύψος των λαβών άβαφη ζώνη διακοσμημένη με απλό συμπαγή μαίανδρο[495], η οποία εκτείνεται σχεδόν ως τις λαβές και οριοθετείται εκατέρωθεν από πέντε, στην πυξίδα, και τρία, στον σταμνοειδή κρατήρα, κάθετα γραμμίδια[496]. Τα δύο σχήματα μοιράζονται το ίδιο διακοσμητικό μοτίβο, κατά τα άλλα όμως διαφέρουν μεταξύ τους στον πηλό, την ποιότητα εκτέλεσης, αλλά και στη διαχείριση της υπόλοιπης επιφάνειας.

Η πυξίδα ΣΝ 298 φέρει στο υπόλοιπο σώμα, καθώς και στο πώμα της, διακόσμηση συνεχών λεπτών γραπτών ταινιών από εξίτηλο γάνωμα, η οποία συνεχίζεται και στις λαβές[497]. Είναι γενικά πολύ κακής διατήρησης και η διακοσμητική ζώνη διακρίνεται με δυσκολία. Το αγγείο είναι από ανοικτόχρωμο πηλό (2.5 YR 8/2 pale yellow) που θυμίζει Πρωτοκορινθιακά αγγεία.

---

[492] Βλ. σχετικά Coldstream 1968, 102-104 (θεωρεί την κατηγορία αυτή ως προϊόν συγκεκριμένου κορινθιακού εργαστηρίου). Κούρου 1983, 257-269. Neeft 1981, 7-88, Του ίδιου 1982. Dehl 1982. Βλ. επίσης Grimanis, Filipakis et al. 1980 για την πραγματοποίηση αναλύσεων πηλού. Για σύνοψη των απόψεων σχετικά με αυτή την κατηγορία κεραμικής βλ. πιο πρόσφατα Gadolou 2011, 1-4.

[493] Η Γκαδόλου (2008, 313-322) είχε παλαιότερα προτείνει ως ένα πιθανό τόπο παραγωγής τους το Αίγιο συσχετίζοντας τα παραδείγματα από τη βορειοανατολική Αχαΐα με το αχαϊκό ΥΓ εργαστήριο εμπίεστης κεραμικής. Πιο πρόσφατα (Gadolou 2011), μετά από νεότερα ευρήματα της περιοχής συσχετίζεται γενικότερα το σχηματολόγιο του ρυθμού Θάψου με την ΥΓ αχαϊκή παραγωγή και αναδεικνύεται η Αχαΐα ως μία από τις σημαντικότερες περιοχές παραγωγής αυτών των αγγείων, καθώς μάλιστα αντιπροσωπεύονται σε όλες σχεδόν τις αχαϊκές αποικίες της νότιας Ιταλίας. Για την Αμβρακία και γενικότερα την κεραμική αυτής της κατηγορίας βλ. Douzougli, Papadopoulos 2010, 47-50. Αγγέλη, Κοντογιάννη 2017.

[494] Neeft 1981,17. Για πυξίδες της κατηγορίας «Θάψου» από τους Δελφούς, βλ. Lerat 1961, 345-346, fig. 32 a-b.

[495] Το μοτίβο συναντάται και στην Αχαΐα. Βλ. Κόλια, Νεστορίδου 1999-2001, 103 για την οινοχόη ΑΜΑ 1839, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. Επίσης στους Δελφούς (βλ. Κούρου 1983, 261, εικ. 4, 8, 9).

[496] Το ίδιο χαρακτηριστικό συναντάται σε έναν σκύφο από το Σταυρό της Ιθάκης ο οποίος θεωρείται από τον Neeft πρόδρομος του «τριμερούς» τύπου και χρονολογείται στο τέλος της ΜΓ ΙΙ. Neeft 1981, 40-41, πίν. 1,6, σχ. 9b.

[497] Neeft 1981, 17. Για πυξίδες της κατηγορίας «Θάψου» από τους Δελφούς, βλ. Lerat 1961, 345-346, σχ. 32 a-b.

Ο σταμνοειδής κρατήρας ΣΝ 301 είναι σχετικά μεγάλος, με ύψος που ξεπερνά τα 20 εκατοστά, από ανοικτοκάστανο (10 YR, 8/4 very pale brown) πηλό[498]. Στη διακόσμηση του σώματος και των λαβών κυριαρχούν οι σκοτεινές επιφάνειες, οι οποίες στο ανώτερο τμήμα του σώματος εναλλάσσονται με λεπτές ταινίες και εδαφόχρωμες ζώνες.

Τόσο η διακοσμητική ζώνη, όσο και το άβαφο εσωτερικό των δύο αγγείων, καθιστούν πιθανό να πρόκειται για προϊόντα επαρχιακού εργαστηρίου της ευρύτερης περιοχής, το οποίο παρήγαγε απομιμήσεις αγγείων τύπου «Θάψου». Τα αγγεία δεν έχουν ακριβή παράλληλα και ειδικά ο σταμνοειδής κρατήρας δεν είναι σχήμα που συναντάται με διακόσμηση αυτού του τύπου, για την οποία προτιμώνται άλλα είδη κρατήρων, κυρίως οι σκυφοειδείς. Τα στοιχεία αυτά ενισχύουν την εντύπωση ότι πρόκειται για απομιμήσεις[499]. Επιπλέον τα κριτήρια χρονολόγησης που έχει ορίσει ο Neeft δεν βρίσκουν εφαρμογή στα δύο παραδείγματα της Ναυπάκτου. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι αντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικές τάσεις διακόσμησης, από τις οποίες κάπως πιο ύστερη θεωρείται η διακόσμηση του κρατήρα, με την επικράτηση των μελανών επιφανειών. Πρόσφατα άλλωστε η χρονολογική εξέλιξη της διακόσμησης «Θάψου» έχει αμφισβητηθεί από την Γκαδόλου με βάση τα παραδείγματα της Αχαΐας, σε ανασκαφές της περιοχής της οποίας συναντώνται όλοι οι τύποι διακόσμησης στα ίδια στρώματα[500]. Ωστόσο ασφαλή χρονολογικά κριτήρια δεν παρέχονται ούτε από τα στρωματογραφικά δεδομένα του πρόσφατα ανασκαμμένου γεωμετρικού ναού στα Νικολέικα Αιγιάλειας. Ύστερα από αυτά, τα παραδείγματα της Ναυπάκτου μπορούν να χρονολογηθούν γενικά στο β' μισό του 8^{ου} αι. π.Χ., ενώ μία στενότερη χρονολόγησή τους απαιτεί ειδικότερη μελέτη.

Θα λέγαμε γενικότερα ότι στην τροχήλατη κεραμική που αντιπροσωπεύεται στους τάφους διαπιστώνεται ο συντηρητικός χαρακτήρας της περιοχής, με σχήματα που διατηρούν στενές σχέσεις με την κεραμική της Ιθάκης και της δυτικής Ελλάδας γενικότερα. Εμφανείς κορινθιακές επιδράσεις παρατηρούνται σε ορισμένα από τα σχήματα, τα οποία όμως πιθανότατα ανήκουν όλα στην εγχώρια παραγωγή, όπως

[498] Ο πηλός αυτός κυριαρχεί στο αχαϊκό εργαστήριο «Θάψου» που έχει πρόσφατα αναγνωριστεί από την Γκαδόλου (2011, 4-5) και ιδίως στα ευρήματα της ευρύτερης περιοχής του Αιγίου. Το στοιχείο αυτό είναι ενδιαφέρον, δεδομένου ότι η Ναύπακτος είναι η κοντινότερη στην Αχαΐα περιοχή όπου έχουν εντοπιστεί αγγεία αυτής της κατηγορίας.
[499] Για τις απομιμήσεις βλ. Kourou 1994, 38-43.
[500] Gadolou 2011.

συνάγεται από τον πηλό και την ποιότητα εκτέλεσης. Η χειροποίητη κεραμική εμφανίζει τις μεγαλύτερες ομοιότητες με γειτονικές περιοχές της Στερεάς Ελλάδας, ιδίως τη Μεδεώνα[501], καθώς και με αγγεία της Ιθάκης και του Άργους. Λιγότερο στενές είναι οι ομοιότητες που παρατηρούνται με την αντίστοιχη κεραμική της Ηπείρου, κυρίως της Βίτσας, και της δυτικής Μακεδονίας.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρουσία αγγείων «κατηγορίας Θάψου», τόσο στα ταφικά, όσο και στα κτιριακά ευρήματα, η οποία πιθανότατα αποτελεί και τη μόνη εισηγμένη κεραμική. Θα πρέπει πλέον η νότια Αιτωλία να προστεθεί στις περιοχές που έχουν αποδώσει κεραμική αυτής της κατηγορίας, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς η γεωγραφική θέση της Ναυπάκτου γεφυρώνει τις περιοχές της Στερεάς Ελλάδας με την Ιθάκη και τις δυτικές αποικίες, ενώ τα μέχρι τώρα ίχνη εύρεσής της κατά μήκος του Κορινθιακού διακόπτονταν στους Δελφούς. Αντίθετα απουσιάζει τελείως η εικονιστική κεραμική και φαίνεται ότι τα ευρήματα δεν ξεπερνούν τα τέλη της Γεωμετρικής περιόδου.

Η πλειονότητα των υπόλοιπων κτερισμάτων των ταφών αφορά σε κοσμήματα από χαλκό, κυρίως ψέλια, δακτυλίδια και ψήφους περιδεραίων, ενώ η παρουσία ενός μόνο χάλκινου σκεύους, πιθανώς φιάλης, που είχε διατηρηθεί πολύ αποσπασματικά, βεβαιώθηκε στον τ. π. 10.

Ζεύγος χάλκινων σπειροειδών ψελίων από συμπαγές χυτό σωληνωτό έλασμα περιείχε ο τάφος 5[502] **(αρ. ευρ. 46)** ο οποίος απέδωσε και το μεγαλύτερο αριθμό μικροευρημάτων. Είναι ανοικτού τύπου και ανήκουν σε είδος γνωστό με πολλές παραλλαγές από την ΠΓ ήδη περίοδο, με αριθμό σπειρών που μπορεί να κυμαίνεται από μία έως και δεκαεπτά[503]. Αρκετά δείγματα παρόμοιων ψελίων, που χρονολογούνται όλα στην ΥΠΓ προήλθαν από τις πρόσφατες ανασκαφές στο νεκροταφείο της Σταμνάς Αιτωλικού[504].

Οι χάλκινοι δακτύλιοι προέρχονται από τους δύο παλαιότερους πίθους, τον 5 και τον 9. Είναι όλοι ταινιωτοί κλειστού τύπου, ακόσμητοι και ανήκουν στους τύ-

[501] Βλ. σχετικά και Θέμελης 1983, 215 για αντίστοιχες ομοιότητες με άλλες περιοχές της Στερεάς Ελλάδας. Luce 2011.
[502] Βλ. Philipp 1981, αρ. 736, πίν. 12, 46. Ανδρόνικος 1969, 241-242, 279. Βοκοτοπούλου 1986, 153, αρ. 2361, πίν. 247α, σχ. 109 γ.
[503] Συναντώνται με ρομβοειδή, τετράπλευρη ή κυκλική διατομή και συχνά φέρουν διακόσμηση με εγχάρακτες γραμμές ή στικτούς κύκλους. Ανδρόνικος 1969, 241-243. Philipp 1981, αρ. 736, πίν. 12, 46. Βοκοτοπούλου 1986, 153, αρ. 2361, πίν. 247 α, σχ. 109 γ.
[504] Χριστακοπούλου 2009, 340, 1293-1296. Βικάτου 2017α, 69.

πους Α, Β και D της κατάταξης του Βερδελή, που συναντώνται από την Υπομυκηναϊκή έως και τις αρχές της Γεωμετρικής περιόδου[505]. Πολυάριθμα παραδείγματα των τύπων αυτών είναι γνωστά από το νεκροταφείο της Σταμνάς[506], το Τριχόνειο[507] και την Καλυδώνα[508] στην Αιτωλία, την Παλαιομάνινα[509] στην Ακαρνανία, το Δρέπανο Αχαΐας[510] και πολλές άλλες θέσεις.

Ο τάφος 3 απέδωσε και μία μεγάλη αμφικωνική χάντρα «μακεδονικού» τύπου, κακής διατήρησης. Ανήκει στον τρίτο τύπο σύμφωνα με την κατάταξη του Dugas, των αμφικωνικών χαντρών με έναν ή δύο δακτυλίους στο κέντρο, που αριθμεί σημαντικό αριθμό παραδειγμάτων από την Πελοπόννησο (Τεγέα, Λουσοί, Μαυρίκι, Αλείφειρα, Ηραίο Άργους, Δρέπανο), όπου και μπορεί και να παραγόταν, πιθανώς στην Κόρινθο[511]. Η χρονολόγηση του τύπου προς τα τέλη του 8ου αι. π.Χ. συμφωνεί με τα αγγεία του ταφικού πίθου 3. Μία ατρακτόσχημη χάντρα από ερυθρωπό ημιπολύτιμο λίθο που βρέθηκε στον τάφο 5 αποτελεί μεμονωμένο εύρημα[512], όπως και μία κυλινδρική πεπλατυσμένη ψήφος. Στον πίθο 9 βρέθηκε όρμος από εικοσιτέσσερις μικρές χάλκινες αμφικωνικές ψήφους, που αποτελούνται από ταινιωτό έλασμα που ενώνεται στα δύο άκρα. Βρίσκουν παράλληλο σε τάφο της ύστερης ΠΓ στο Τριχόνειο Αιτωλίας[513].

Άλλα κοσμήματα από χαλκό, που μπορεί να ήταν ενώτια ή σφηκωτήρες βρέθηκαν στον ταφικό πίθο 2, του οποίου αποτέλεσαν και τα μοναδικά ευρήματα. Βρίσκουν παράλληλα στην Τίρυνθα[514], το Δρέπανο Αχαΐας[515], καθώς και σε σφηκωτήρες από το Τριχόνειο[516].

---

[505] Verdelis 1963, 7, εικ. 3. Βλ. Heurtley 1930-31, 54, εικ. 14, αρ. 6-7 (Μαρμάριανη), Τέλος ΠΓ – αρχές Γεωμετρικής εποχής. Στη Βεργίνα κλειστοί δακτύλιοι χρησίμευαν ως δακτυλίδια, αλλά και ως δακτύλιοι κόμης. Στοιχείο για ύστερη χρονολόγησή τους αποτελεί η εγχάρακτη διακόσμηση με ένστικτους κύκλους ή με κυματοειδή (ζικ – ζακ) γραμμή (βλ. Philipp 1981, 143).

[506] Χριστακοπούλου 2009, 1285-1290, 1325.

[507] Σταυροπούλου-Γάτση 1980.

[508] Stavropoulou-Gatsi 2011.

[509] Μαστροκώστας 1961 / 2, 184-185.

[510] Γκαδόλου 2008, 199. Μανιάκη 2014, 157-158.

[511] Μεγάλος αριθμός τέτοιων χαντρών έχουν βρεθεί στην Όλυνθο και τις Φερές, ενώ στην Πελοπόννησο ο μεγαλύτερος αριθμός έχει βρεθεί στο ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα. Βλ. σχετικά Dugas 1921, 385-386. Voyatzis 1990, 195-196. Bouzek 1974, 105-107.

[512] Βλ. Ανδρόνικος 1969, 254-255 για ψήφους όρμων που έμπαιναν στο κέντρο περιδεραίων και χαρακτηρίζουν γυναικείες ταφές.

[513] Σταυροπούλου 1980, 123, πίν. 40α.

[514] Βλ. παρόμοιους σφηκωτήρες από την Τίρυνθα, βλ. Verdelis 1963, τάφος XV, 32, πίν. 11, 5 της ΠΓ ή Πρώιμης Γεωμετρικής περιόδου.

Στον πίθο 5 βρέθηκαν λεπτοί ταινιωτοί δακτύλιοι που αποτελούσαν μία πολύ λεπτή σπειροειδή «σύριγγα», η χρήση της οποίας δεν είναι σαφής[517]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η εύρεση ενός χάλκινου κομβίου με κοίλη θηλιά προσαρτήσεως στον ίδιο ταφικό πίθο. Πιθανότατα είχε την ίδια χρήση με κομβία (tutuli) - επιράμματα από τη Βεργίνα και τη Βίτσα[518], από τα οποία όμως διαφέρει καθώς έχει κωνική κεφαλή, όπως και με ένα παράδειγμα από τον Θέρμο[519].

Από τον πίθο 10 προήλθε χάλκινο ομοίωμα καθρέφτη με οπή ανάρτησης **(αρ. ευρ. 47)**, το οποίο βρίσκει παράλληλα κυρίως σε ιερά, όπως της Αρτέμιδος Αοντίας στη Ρακίτα[520] και σε τάφο στους Δελφούς, από ταφή της Πρωτο-κορινθιακής περιόδου[521].

Από τον πίθο 9, τέλος, προήλθαν το χάλκινο «περίαπτο» ΣΝ 325 **(αρ. ευρ. 48)** και το περίαπτο - σφραγίδα ΣΝ 327 **(αρ. ευρ. 49)**, τα οποία βρέθηκαν το πρώτο δυτικά του κρανίου και το δεύτερο αμέσως κάτω από αυτό. Η χρήση τους δεν είναι απόλυτα σαφής[522], ενώ εμφανίζουν στενή σχέση με τροχόσχημους δίσκους της Εποχής του Χαλκού, με ή χωρίς υποδοχή για κάθετο στέλεχος, οι οποίοι προέρχονται από τον ελλαδικό, αλλά και το βόρειο ιταλικό χώρο[523].

---

[515] Βλ. Δεκουλάκου 1973α, πίν. ΙΒγ για παρόμοιο ζεύγος από τον ταφικό πίθο 2, που χρονολογείται στην ΥΓ. Μανιάκη 2014, 158.

[516] Σταυροπούλου 1980, σχ. 3:8γ, πίν.37 α : δύο ζεύγη σφηκωτήρων από τον τάφο 8, που χρονολογείται όπως και οι υπόλοιποι από τα μέσα έως το τέλος του 10ου αι. π.Χ. (ύστερη ΠΓ).

[517] Στη Βεργίνα (Ανδρόνικος 1969, 225-227) θεωρούνται κοσμήματα κεφαλής, που τοποθετούνταν είτε απευθείας στα μαλλιά, είτε, πιθανότερα, πάνω σε κάποιο κάλυμμα και έχουν μεγαλύτερη διάμετρο από το δικό μας. Στη Βίτσα μία «σύριγγα» έφερε εσωτερικά σιδερένιο οβελό (Βοκοτοπούλου 1986, 154, αρ. 7 (αρ. 2354). Όμοια έχουν βρεθεί στο Κάτω Καστρίτσι Αχαΐας (Γκαδόλου 2008, 198, εικ. 142, 4) με συνευρήματα της Πρώιμης Γεωμετρικής περιόδου, καθώς και στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) (Γκαδόλου 2008, εικ. 157, αρ. 70).

[518] Στην Βεργίνα (Ανδρόνικος 1969, 236-238) έχουν βρεθεί πολυάριθμα κομβία τριών μεγεθών σε ανδρικές και σε γυναικείες ταφές, τα μικρότερα, από τα οποία προέρχονταν μάλλον από ταινία που περιέβαλε το σαγόνι και τα μάγουλα. Πρόκειται για στοιχείο βόρειας καταγωγής και είναι συνηθισμένα ευρήματα σε τάφους της Εποχής του Χαλκού της Κεντρικής Ευρώπης. Στη Βίτσα (Βοκοτοπούλου 1986, 153 (αρ. 2308)) δείγματα από τον τάφο 113 θεωρούνται εισηγμένα από τη Μακεδονία.

[519] Για το Θέρμο βλ. Wardle 1972, 89, σχ. 175, αρ. 1205. Στο παράδειγμα αυτό η πάνω επιφάνεια του δίσκου είναι διακοσμημένη με στικτούς κύκλους και περιμετρική στικτή γραμμή, ενώ το δικό μας αντικείμενο είναι αδιακόσμητο. Βλ. και Snodgrass 1964, 37-48 με κατάλογο παραδειγμάτων. Για δύο παραδείγματα από το νεκροταφείο της Σταμνάς βλ. Χριστακοπούλου 2009, 1277-1278.

[520] Παρόμοιο, αναθηματικού χαρακτήρα έχει βρεθεί στον αποθέτη του ναού. Γκαδόλου 2008, 205, 223-224, αρ. 72, εικ. 157. Ανάλογα δείγματα σε ελεφαντόδοντο έχουν βρεθεί στο ιερό της Αρτέμιδος Ορθίας στη Σπάρτη (Dawkins 1929, εικ. 131).

[521] Lerat 1937, 49, εικ. 3.

[522] Bouzek 1967. Βλ. επίσης το αρ. 152 από τους Δελφούς, το οποίο όμως εδράζεται σε οκτάκτινο τροχό (Rolley 1969, 93, πίν.XXIII).

[523] Οικονομίδης 2006, 143-145. Είναι και αυτοί αβέβαιης χρήσης και ερμηνεύονται ως διακοσμητικές κεφαλές περονών, περίαπτα, σφραγίδες, ή ως ομοιώματα τροχών άμαξας.

Τα παραδείγματα της Ναυπάκτου είναι και τα δύο χυτά και έχουν παρόμοια συμφυή «λαβή» - στέλεχος, με τη μορφή σχηματοποιημένου πτηνού που εδράζεται στο κέντρο της δισκοειδούς βάσης. Η απόδοση του πτηνού, με τα ιδιαίτερα ψηλά πόδια και το σώμα σε οριζόντια θέση, συνδέει τα δύο αυτά δείγματα με μία ομάδα περίαπτων που αποδίδεται σε αργολικά εργαστήρια. Πρόκειται για τύπο με περιορισμένη σχετικά διάδοση, ο οποίος είναι κυρίως γνωστός από το Ηραίο του Άργους, την Ολυμπία, την Τεγέα και τους Λουσούς[524], ενώ παρουσιάζει κάποια ομοιότητα και με δείγματα θεσσαλικών εργαστηρίων[525]. Ζεύγος δισκοειδών αντικείμενων παρόμοιων με το ΣΝ 325, αλλά κάπως μεγαλύτερα και με διαφορετική μορφή βάσης, έχουν βρεθεί στο Δρέπανο Αχαΐας πάνω στο στέρνο του νεκρού και έχουν ερμηνευτεί ως κοσμήματα ή περίαπτα-σφραγίδες[526], ενώ ένα δείγμα προήλθε από ΥΓ κιβωτιόσχημο τάφο στην Αλίκυρνα, κοντά στο Μεσολόγγι[527]. Η Kilian-Dirlmeier θεωρεί ότι συνδέονται με τα χάλκινα περιδέραια που έχουν βρεθεί και στις δύο περιπτώσεις. Είναι γι' αυτό ενδιαφέρον ότι και ο ταφικός πίθος 9 της Ναυπάκτου, που όπως έδειξε η οστεολογική εξέταση ανήκε σε άνδρα, απέδωσε ανάλογο περιδέραιο, στο οποίο μπορεί να φέρονταν μέσω του κεντρικού πειόχημου στελέχους. Η μορφή της βάσης του ΣΝ 325, με σταυρό από «πιρούνια» (Gabelkreuzes[528]) βρίσκει παράλληλα στη Ρακίτα Αχαΐας, την Ολυμπία και την Αργολίδα[529]. Για το ΣΝ 327 θεωρείται ασφαλέστερη η χρήση του ως σφραγίδας, καθώς η κάτω επιφάνεια του δίσκου φέρει έντονα ανάγλυφο σταυροειδές κόσμημα. Παρόμοια βάση έχει βρεθεί στο ιερό της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα[530].

---

[524] Bouzek 1967, 120-121.

[525] Kilian-Dirlmeier 1979, 158-159, αρ. 939, 940 (από το Αγρίνιο), 941, 943, πίν. 51.

[526] Kilian-Dirlmeier 1979, αρ. 158-159, πίν.10. Γκαδόλου 2008, 200-201, αρ. 34, εικ. 25. Βλ. επίσης ένα πρόσφατο παράδειγμα Μανιάκη 2014, 158-160 165-166, εικ. 24 που ερμηνεύεται ως τροχός ομοιώματος άμαξας.

[527] Δεκουλάκου 1972, 439, πίν. 371γ. Βλ. και ένα παράδειγμα από το Παλαιοχώριο, Παλαιόβρυση Δωρίδας, το οποίο εμφανίζει αρκετές ομοιότητες. Δακορώνια 2008, 313, 315, εικ. 537.

[528] Kilian-Dirlmeier 1979, 31.

[529] Για τη μορφή της βάσης βλ. ένα δείγμα από το ιερό της Ρακίτας στην Αχαΐα, Πετρόπουλος 1987-1988, εικ. 13. Επίσης Kilian-Dirlmeier 1979, αρ. 157 (πίν. 10) για παρόμοια βάση σε περίαπτο - σφραγίδα άγνωστης προέλευσης, καθώς και δύο παραδείγματα με (αρ. 7, 8) από το Άργος και την Τίρυνθα (ό.π., πίν. 110). Βλ. επίσης το αρ. 152 από τους Δελφούς, το οποίο όμως εδράζει σε οκτάκτινο τροχό, Rolley 1969, 93, πίν. XXIII.

[530] Βλ. Dugas 1921, 354-355, εικ. 17 bis, αρ. 52. Voyatzis 1990, 110 Β3 (52), πίν.54, εικ. 27 για βάση χάλκινου ειδωλίου ανδρικής μορφής ή πιθήκου, η οποία έχει πλέον χαθεί. Διαφέρει μόνο ως προς τις στιγμές που περικλείονται στα ενάλληλα τετράγωνα, οι οποίες δεν υπάρχουν το δικό μας παράδειγμα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα χρυσά κοσμήματα, τα οποία θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν ανήκουν στα συχνά ευρήματα αυτής της περιόδου. Το ζεύγος σφηκωτήρων ΣΝ 318 α, β **(αρ. ευρ. 50)** από τον πίθο 5 είναι ανοικτού τύπου από διπλό στρεπτό σύρμα που καταλήγει σε θηλιές, το ένα από τα οποία αποτελείται από δύο τμήματα σύρματος πλεγμένα μεταξύ τους. Βρίσκουν ακριβές παράλληλο στη Βεργίνα, που ανήκει στον 9^{ο} αι. π.Χ.[531], όπως και στο νεκροταφείο της Σταμνάς[532]. Τα χρυσά ενώτια (ΣΝ 328, 331) από τον πίθο 9 **(αρ. ευρ. 51-52)** ανήκουν στον ελικοειδή τύπο σκουλαρικιών που εμφανίζεται από τον 10^{ο} αι. π.Χ. και φοριούνταν στο αυτί με τη χρήση μικρότερων κρίκων που διαπερνούσαν το λοβό. Τα συγκεκριμένα ενώτια εμφανίζουν στενότερη σχέση με ζεύγος ενωτίων από την Παλαιομάνινα[533] που καταλήγουν σε πέρατα διακοσμημένα με στιγμές και χρονολογούνται στον 10^{ο} αι. π.Χ., ενώ άλλα παραδείγματα από το Λευκαντί κατέληγαν σε πέρατα ελαφρώς κωνικά, συμπαγή ή κοίλα[534].

Μικρός, τέλος, είναι ο αριθμός των σιδερένιων κτερισμάτων, τα οποία ήταν εξαιρετικά διαβρωμένα, με αποτέλεσμα να είναι πολύ δύσκολη η ταύτιση και ο συσχετισμός τους. Ανάμεσα σε αυτά ήταν μία σιδερένια περόνη από τον ταφικό πίθο 5 που αναγνωρίζεται με δυσκολία λόγω της προχωρημένης διάβρωσης. Φαίνεται να ανήκει σε τύπο με επίπεδη κεφαλή και μικρό αμφικωνικό έξαρμα στο ανώτερο τμήμα του στελέχους λίγο κάτω από την κεφαλή, ο οποίος χρονολογείται στη γεωμετρική και υπο-γεωμετρική περίοδο[535]. Από τον ίδιο τάφο προήλθε μία σιδερένια αιχμή δόρατος, με κυρτούς ώμους η οποία μπορεί να ανήκει στον τύπο g ή j του Snodgrass[536].

Για τη χρονολόγηση των ευρημάτων, εφόσον η χρονολογική ακολουθία στην περιοχή που μας αφορά δεν έχει καθοριστεί με ασφάλεια, λόγω κυρίως του συντηρητισμού της και της σπανιότητας ευρημάτων της Πρώιμης και Μέσης Γεωμετρικής

---

[531] Ανδρόνικος 1969, 75-76. Για έναν δακτύλιο με παρόμοια διακόσμηση από τις Αιγές, τάφο AZVII, σήμερα στο Αρχαιολογικό μουσείο Αιγών (id. 240, εικ. 80) βλ. Andreadaki-Vlazaki, Balaska 2014, 186 (αρ. κατ. 148). Βλ. επίσης Laffineur 1980, 357-358, αρ. 23, fig. 21 (για ζεύγος από τη Συλλογή Κανελλόπουλου), καθώς και Ντούμας 1963, 279-280 (Νάξος – Στ΄ Αλωνάκια), πίν. 325γ.

[532] Χριστακοπούλου 2009, 1281.

[533] Παπαποστόλου 1979, 208, πίν. 75.

[534] Βλ. σχετικά Δεσποίνη 1996, 31.

[535] Jacobsthal 1956, 15 κ.ε, σχ. 51-52 (από τη Ρόδο). Βλ. σχετικά και περόνες από τον ταφικό πίθο 3 στο Δρέπανο, οι οποίες χρονολογούνται στην ΥΓ: Δεκουλάκου 1973α, 22-27.

[536] Βλ. Snodgass 1964, 115-139 – κατηγορία J, για αιχμές με κυρτούς ώμους, μακρύ αυλό, στενή λεπίδα, κατά μήκος της οποίας δημιουργείται νεύρωση.

φάσης, ακολουθούμε τη σχετική χρονολόγηση που έχει προταθεί για την Αχαΐα[537], εφόσον οι περιοχές ανήκουν σε κοινό πολιτισμικό χώρο και φαίνεται να συγκλίνουν σε σημαντικό βαθμό ως προς τις κεραμικές εξελίξεις όπως δείχνουν τα διαθέσιμα έως σήμερα στοιχεία. Σύμφωνα με αυτά οι ταφικοί πίθοι 3 και 10 χρονολογούνται με ασφάλεια στην ΥΓ περίοδο και συγκεκριμένα προς τα τέλη του 8ου αι. π.Χ.

Ο ταφικός πίθος 5 ο οποίος περιείχε αρκετά αγγεία και μικροευρήματα, φαίνεται ότι ανήκε σε παλαιότερη φάση του νεκροταφείου και μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη της ΠΓ, ή τις αρχές της Πρώιμης Γεωμετρική περιόδου, και ειδικότερα στο α' μισό του 9ου αι. π.Χ. Περισσότερο προβληματική είναι η χρονολόγηση του ταφικού πίθου 9, ο οποίος περιείχε μόνο ένα χειροποίητο αγγείο, το χάλκινο περίαπτο, τη σφραγίδα και το χρυσό ενώτιο. Λαμβάνοντας υπόψη τα παράλληλα του τελευταίου και την οριζόντια τοποθέτησή του πίθου, όπως και ο τ. π. 5, είναι πιθανό να ανήκει στην ίδια φάση με αυτόν ή και λίγο νωρίτερα, προς τα τέλη του 10ου αι. π.Χ. Τέλος για τους πίθους 1 και 2 δεν υπάρχουν επαρκή χρονολογικά στοιχεία.

[537] Γκαδόλου 2008, 26-27. Σύμφωνα με αυτή η ΠΓ περίοδος ορίζεται μεταξύ 975/950-850 π.Χ., η Πρώιμη Γεωμετρική μεταξύ 850-800 π.Χ., η Μέση Γεωμετρική μεταξύ 800-750 π.Χ. και η Ύστερη Γεωμετρική μεταξύ 750-700 π.Χ. Αυτή συμφωνεί με την άποψη της Δεκουλάκου (1982, 219-235) ότι η ΠΓ στην περιοχή της Αιτωλίας διήρκεσε περίπου ως τις αρχές ή το πρώτο μισό του 9ου αι. π.Χ.

<u>ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ</u> (Χάρτης 4, Γενικός τοπογραφικός χάρτης 2)

Ένα ακόμη νεκροταφείο γεωμετρικών χρόνων, εντοπίζεται στη **θέση 138**)[538], σε απόσταση 3,5 περίπου χιλιομέτρων ανατολικά της σύγχρονης Ναυπάκτου, στο λόφο Τσαρουχέικα βόρεια του οικισμού Ξηροπήγαδο, εκτός των ορίων του άστεως της Ναυπάκτου των ιστορικών χρόνων. Τα ευρήματα ήρθαν στο φως το 1969 και καταγράφηκαν στο Μουσείο Πατρών, χωρίς να δημοσιευτεί καμία αναφορά για αυτά, με αποτέλεσμα να παραμείνουν άγνωστα. Ο εντοπισμός τους έγινε μετά από υπόδειξη του καθ. Ανδρέα Βλαχόπουλου, τον οποίο θερμά ευχαριστώ για αυτή την πληροφορία, που στάθηκε αφορμή να μελετηθούν σε ένα πρώτο στάδιο τα ευρήματα ήδη πολύ πριν την έναρξη της παρούσας διατριβής.

[538] Τα ευρήματα φέρουν στον κατάλογο ευρημάτων του Μουσείου Πατρών την ημερομηνία 30-4-69 έως 9-5-69.

Οι συνθήκες εύρεσης δεν είναι ακριβώς γνωστές και τίποτε σχετικό δε βρέθηκε στο αρχείο της Εφορείας, ενώ κάτοικοι της περιοχής αναφέρουν ότι τα ευρήματα προήλθαν από κιβωτιόσχημο τάφο[539]. Αυτά, σύμφωνα με το ευρετήριο του Μουσείου Πατρών, περιλάμβαναν έναν πήλινο κάνθαρο, ο οποίος δεν έχει δυστυχώς μέχρι σήμερα εντοπιστεί, καθώς και αρκετά μικροευρήματα: δύο χάλκινα σπειροειδή βραχιόλια, δύο χάλκινους δακτυλίους, περιδέραιο από 124 μικρές χάλκινες ψήφους και δύο μεγαλύτερες βαρελόσχημες, χάλκινα σπειροειδή βραχιόλια ή σφηκωτήρες από λεπτό σύρμα σε θραύσματα. Τα σπειροειδή βραχιόλια είναι του ίδιου τύπου με αυτά της Ναυπάκτου, με δύο (ΑΕΜΠ 479) και τρεις σπείρες (ΑΕΜΠ 478) αντίστοιχα, ενώ όμοια είναι και τα υπόλοιπα χάλκινα μικροευρήματα με ακριβή παράλληλα από τους πίθους 5 και 9 της Ναυπάκτου, οι οποίοι όπως ήδη αναφέρθηκε χρονολογούνται στο α΄ μισό του 9^{ου} αι. π.Χ.

Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβανόταν ωστόσο και ένα ιδιαίτερα σημαντικό χάλκινο ταινιωτό διάδημα **(αρ. ευρ. 53)**, στο οποίο αξίζει να γίνει εκτενέστερη αναφορά[540]. Πρόκειται για διάδημα ανοικτού τύπου, με τη μορφή πλατιάς στεφάνης που καταλήγει στα δύο άκρα σε μικρή περιέλιξη. Είναι εξαιρετικής διατήρησης και φέρει στην εξωτερική επιφάνεια έκκρουστη διακόσμηση, που αποτελείται από πέντε μαστοειδείς αποφύσεις ή ασπιδίσκες και ανά δύο μικρότερες κάθετα και συμπληρώνεται από στικτή διακόσμηση που αποτελείται από κύκλους, ψαροκκόκαλο και τεθλασμένη γραμμή μεταξύ ευθειών γραμμών, ενώ είναι διακοσμημένο και εσωτερικά. Προφανώς επρόκειτο για αποκλειστικά νεκρικό κόσμημα και ανήκει στα εξαιρετικά σπάνια ευρήματα της περιόδου. Εμφανίζει μεγάλες ομοιότητες με το διάδημα αρ. 2350 από τον τάφο νεαρής γυναίκας 113 της Βίτσας που χρονολογείται

[539] Η θέση που μας υποδείχθηκε μετά τον εντοπισμό των ευρημάτων στην Πάτρα από κάτοικο της περιοχής βρίσκεται σήμερα στην περιοχή του σύγχρονου νεκροταφείου του Ξηροπήγαδου, στο βόρειο όριό του, όπου δεν υπάρχουν σήμερα ορατά αρχαία ταφικά κατάλοιπα. Σύμφωνα ωστόσο με τον Κων/νο Βλαχόπουλο, Πρόεδρο τότε της Τοπικής Κοινότητας, επρόκειτο για χρυσά ευρήματα, τα οποία εντοπίστηκαν σε απόσταση 200 μ. βορειοανατολικότερα, στη θέση πυλώνα της Δ.Ε.Η. Έτσι η ακριβής θέση δεν μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής, ενώ μέχρι σήμερα δεν έχει επιβεβαιωθεί η εύρεση χρυσών ευρημάτων. Στην ίδια περιοχή παρατηρούνται έντονα ίχνη επιφανειακής κεραμικής ιστορικών και μέσο-βυζαντινών χρόνων στα δυτικά - νοτιοδυτικά πρανή του υψώματος Τσαρουχέικα στη θέση Βελαώρα σε απόσταση 100-150 μ. ΝΑ του σύγχρονου νεκροταφείου, από την οποία συνάγεται ότι η περιοχή είχε μεγάλη διαχρονικά χρήση. Η περιοχή εικονίζεται και στο γενικό τοπογραφικό χάρτη 2, σε σχέση και με άλλες υστερότερες χρονολογικά θέσεις στην ίδια περιοχή.

[540] Έχει καταγραφεί με αριθμό εισαγωγής στο Μουσείο Πατρών ΑΕΜΠ 477.

περίπου στα μέσα του 9ου αι. π.Χ.[541], καθώς και με όμοιο από τον Αετό Ιθάκης[542]. Παρόμοια διακόσμηση εμφανίζει και χάλκινο ψέλιο από το Μαλεβρό Αιτωλοακαρνανίας[543], που έχει χρονολογηθεί από τον Θέμελη στα υστερογεωμετρικά χρόνια.

Η διακόσμηση αυτή έχει δουνάβια καταγωγή και συναντάται σε ένα διάδημα του α΄ μισού του 9ου αι. π.Χ. και σε ομφάλια ζωνών από τη Βεργίνα[544], όπως επίσης και σε πολλά αποσπασματικά διαδήματα από την Ολυμπία[545]. Με τα δεδομένα αυτά και σύμφωνα με τα πλησιέστερα παράλληλα, παρότι το μοναδικό αγγείο του τάφου αγνοείται, τα ευρήματα από το νεκροταφείο του Ξηροπήγαδου μπορούν να χρονολογηθούν στο α΄ μισό του 9ου αι. π.Χ. ή προς τα μέσα του ίδιου αιώνα, δηλαδή στην Ύστερη ΠΓ ή την Πρώιμη Γεωμετρική περίοδο.

Η περιοχή όπου εντοπίζεται το νεκροταφείο εντάσσεται στις βόρειες - βορειοδυτικές παρυφές της εύφορης, καλλιεργήσιμης πεδιάδας που ορίζεται μεταξύ του χειμάρρου Σκα και του ποταμού Μόρνου, η οποία αποτελεί μέρος του δέλτα του ποταμού, ενώ διαρρέεται και από μικρότερα ρέματα, όπως το Τζαβόρεμα. Το περιβάλλον αυτό οπωσδήποτε θα εξασφάλιζε τις προϋποθέσεις διαβίωσης για τους κατοίκους του οικισμού στον οποίο ανήκε το νεκροταφείο, για τον οποίο δεν έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί αρχαιολογικές ενδείξεις. Ως προς τη διατήρηση αρχαίων καταλοίπων θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι πρόκειται για χώρο που έχει γενικότερα δεχθεί μεγάλες προσχώσεις. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι μέχρι και τους δυτικούς πρόποδες των λόφων Τσαρουχείκα – Βελαώρα διαπιστώνονται ποτάμιες αποθέσεις που οφείλονται κατά πάσα πιθανότητα στις αλλαγές κοίτης του χειμάρρου Σκα, όπως επίσης πιθανό είναι η απόσταση από τη θάλασσα να ήταν κατά την αρχαιότητα μικρότερη (βλ. σχετικά και κεφάλαιο ΣΤ.3.1.2.).

[541] Βοκοτοπούλου 1986, 153, πίν. 245α, σχ. 108ζ.
[542] Benton 1953, πίν.69, Ε243. Αποσπασματικά σωζόμενο διάδημα, με έκτυπη και στιγμωτή διακόσμηση έχει βρεθεί και στον Εμπορειό της Χίου (Boardman 1967, πίν. 87, αρ. 261).
[543] Θέμελης 1978, 205, εικ. 142. Πρόκειται για ψέλιο διακοσμημένο με τέσσερις εμπίεστες ασπιδίσκες, στιγμές και εγχάρακτα γραμμίδια που βρέθηκε τυχαία στην αυλή του σχολείου του χωριού.
[544] Για τη Βεργίνα βλ. Ανδρόνικος 1969, 251-254, εικ 88, πίν. 101. Βλ. επίσης Ρωμιοπούλου 1971, εικ. 1 (για διάδημα από τα Σπήλαιο Γρεβενών, του 9ου αι. π.Χ.).
[545] Για την Ολυμπία βλ. Curtius, Adler 1890, 48-49, ιδίως τα αρ. 310, 313, 318, πίν. 48. Βλ.σχετικά και Bouzek 1982.

Σύνοψη των δεδομένων των Πρώιμων Ιστορικών χρόνων

Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα που εκτέθηκαν αναλυτικά σε αυτή την ενότητα, στην περίοδο των Πρώιμων Ιστορικών χρόνων, η οποία έχει ένα ξεχωριστό ενδιαφέρον για τη Ναύπακτο λόγω της παραδοσιακής σχέσης της με τη «Δωρική κάθοδο», φαίνεται ότι στον άμεσο χώρο της πόλης υπήρχαν εγκατεστημένοι δύο ή τρεις διάσπαρτοι ανοχύρωτοι οικιστικοί πυρήνες, σε απόσταση περίπου 1,6-2,0 χλμ. μεταξύ τους[546]. Αυτοί ήταν χωροθετημένοι ουσιαστικά στις παρυφές του μετέπειτα αστικού οικισμού, δηλαδή στα όρια του άστεως και της χώρας των ιστορικών χρόνων. Γι΄ αυτή την περίοδο, όπως και για την προηγούμενη, παραμένει ως ζητούμενο εάν υπήρχε κατοίκηση στο λόφο του Κάστρου, κάτι που πολύ δύσκολα θα μπορούσε να εξακριβωθεί λόγω της επί αιώνες χρήσης του χώρου και της συσσώρευσης τεράστιων επιχώσεων ως αποτέλεσμα της κατασκευής των μεσαιωνικών τειχών. Σύμφωνα άλλωστε με τα δεδομένα της εποχής, μία εγκατάσταση σε αυτή την περιοχή θα ήταν πιθανότερο να αναζητηθεί στα χαμηλότερα πρανή ή στους πρόποδες του υψώματος, όπου ο χώρος είναι σήμερα πυκνοδομημένος, και μάλιστα διαρκώς και από αιώνες, και όπου παράλληλα οι αφορμές που δίνονται για σωστικές έρευνες είναι ελάχιστες.

Ένας ακόμη οικισμός αυτών των χρόνων βεβαιώνεται από το νεκροταφείο του ότι υπήρχε ανατολικότερα, σε μία απόσταση 3,5 περίπου χλμ. από τα σημερινά όρια της πόλης. Από αυτά υποδηλώνεται μία σχετική πυκνότητα κατοίκησης, σε σχέση με τα δεδομένα των προηγούμενων περιόδων, γεγονός που πιθανώς δείχνει αύξηση πληθυσμού, σε αναλογία και με τα γνωστά δεδομένα μέρους της περιόδου[547], και, ίσως, εξωτερική ενίσχυση του πληθυσμιακού στοιχείου. Η χωροθέτηση των οικισμών αυτής της εποχής εντός των ορίων της σημερινής πόλης δεν διαφοροποιείται σε σχέση με τους προηγούμενους αιώνες. Αντίθετα, η ανθρώπινη δραστηριότητα είναι κατά τον ίδιο τρόπο χαρακτηριστικά επικεντρωμένη στην περιοχή ση-

[546] Λαμβάνοντας υπόψη και ορισμένες σποραδικές μέχρι σήμερα ενδείξεις από την περιοχή του ΒΑ νεκροταφείου, οι οποίες αναφέρονται παρακάτω.

[547] Θεωρείται πιθανό ότι ο πληθυσμός της Ελλάδας σχεδόν διπλασιάστηκε τον 8^{ο} αι. π.Χ. Για τους παράγοντες που τυχόν συνέβαλαν σε αυτό βλ. σχετικά και Morris 2005, 3-4.

μαντικών πηγών νερού και πλησίον καλλιεργήσιμων εκτάσεων[548], όπως αντίστοιχα και οι προϊστορικές εγκαταστάσεις που προηγήθηκαν, ενώ δεν βρίσκονται σε άμεση σχέση με την ακτή, από την οποία απέχουν περίπου από 400 έως 2.500 μ.

Όπως είδαμε, τα πλουσιότερα οικιστικά και ταφικά στοιχεία μας παρέχονται σήμερα από το δυτικό τμήμα της πόλης, όπου εντοπίζεται το ρέμα Λαγκαδούλα. Η ύπαρξη νεκροταφείου αυτών των χρόνων στην περιοχή του μετέπειτα κλασικού - ελληνιστικού νεκροταφείου επιτρέπει την υπόθεση ότι η θέση του λειτουργούσε ήδη σε συνάρτηση με έναν από τους βασικότερους δρόμους, που οδηγούσε προς το εσωτερικό της Αιτωλίας[549].

Κατά τα άλλα η διάταξη και η μορφή των εντοπισμένων εγκαταστάσεων δεν είναι δυνατό να σκιαγραφηθεί στενότερα με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε. Πιθανότατα επρόκειτο για οικισμούς με μόνιμο χαρακτήρα, ενώ η ύπαρξη ναυτικής – ναυπηγικής εγκατάστασης συνάγεται από την παράδοση, αλλά δεν μπορεί σήμερα να εξακριβωθεί με κάποιον τρόπο[550]. Οπωσδήποτε το κύριο λιμάνι ή και δευτερεύοντες χώροι ελλιμενισμού, για τους οποίους γίνεται λόγος στο κεφάλαιο ΣΤ.3.1 θα προσφέρονταν ως ασφαλή αγκυροβόλια για τους ναυτικούς οι οποίοι από τον 8^{ο} αι. π.Χ. και εξής μετείχαν στην εμπορική κίνηση γύρω από τις ακτές του Κορινθιακού κόλπου και προς τη Δύση, η οποία αποδεικνύεται με αρχαιολογικά ευρήματα. Επιπλέον η κομβική σημασία που αποκτά η Ναύπακτος αυτή την κρίσιμη περίοδο των μετακινήσεων συνδέεται τόσο με τη θέση της πλησίον του περάσματος του Ρίου, όσο και, κυρίως, στην ύπαρξη πρόσφορης ξυλείας από δάση της γύρω ορεινής περιοχής η οποία αποτέλεσε την πρώτη ύλη για την κατασκευή πλοίων ή σχεδιών για τη διαπεραίωση των φυλετικών ομάδων στην ακτή της βόρειας Πελοποννήσου.

Όπως μπορούμε να συνάγουμε από τη διασπορά και το μέγεθος των οικισμών, οι οποίοι προδίδουν μικρές οικογενειακές μονάδες, οι κοινωνικές δομές και η πολιτική – φυλετική, κατά γένη, οργάνωση δεν θα ήταν πολύ διαφορετική από αυτή των προϊστορικών χρόνων. Στην περίοδο αυτή η Ναύπακτος, παρά το ρόλο που κατά την παράδοση διαδραμάτισε στη «Δωρική Κάθοδο» ως επίκεντρο των ναυτικών προετοιμασιών, πιθανότατα διατήρησε την περιφερειακή θέση που κατείχε και

[548] Χαρακτηριστικά αντίστοιχα παραδείγματα αποτελούν το Άργος, η Κόρινθος, τα Νιχώρια κ.ά.
[549] Ήδη από τους χρόνους αυτούς εμφανίζονται οργανωμένα νεκροταφεία πλησίον αρχαίων δρόμων. Για γενική σύνοψη των δεδομένων της εποχής βλ. σχετικά Kourou 2009.
[550] Βλ. σχετικά και Σαράντη 2016.

τους προηγούμενους αιώνες, οπότε όπως είδαμε απείχε από τα μεγάλα ανακτορικά κέντρα, και πιθανότατα δεν επηρεάστηκε με τρόπο δραματικό από τις αλλαγές που ακολούθησαν το τέλος του μυκηναϊκού κόσμου.

Θέλοντας να εντάξουμε τα δεδομένα αυτά στο ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο της δυτικής Ελλάδας αντιμετωπίζουμε μία πολύ ανομοιογενή εικόνα, τόσο ως προς την εξέλιξη της έρευνας ανά περιοχές, όσο ακόμη περισσότερο ως προς τα αποτελέσματά της. Όπως είναι γνωστό η Αιτωλία και η Ακαρνανία κατά την Πρωτογεωμετρική και Γεωμετρική περίοδο ανήκαν μαζί με την Αχαΐα, την Ηλεία, τη Μεσσηνία και την Ιθάκη στον ευρύτερο δυτικο – ελλαδικό γεωγραφικό χώρο, όπου, παρά τις τοπικές διαφοροποιήσεις, εμφανίζεται κοινό ιδίωμα στην κεραμική, στοιχείο που κυρίως υποδηλώνει τη συχνή μεταξύ τους επικοινωνία[551].

Η Υπομυκηναϊκή περίοδος της περιοχής δεν είναι ακόμη καλά τεκμηριωμένη και δεν έχει προσδιοριστεί ως ευδιάκριτη φάση[552]. Για την Αχαΐα και τα Ιόνια νησιά ειδικότερα είχε θεωρηθεί πιθανό ότι η κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ τεχνοτροπίας ήταν σε χρήση έως και τα τέλη του 11^{ου} ή και τον 10^{ο} αι. π.Χ. και ότι η φάση αυτή είναι εν μέρει σύγχρονη με την υπομυκηναϊκή ή και την ΠΓ της ανατολικής Ελλάδος[553]. Μετά το τέλος της μυκηναϊκής περιόδου φαίνεται να αλλάζει η κατανομή των οικισμών και, σε κάποιες τουλάχιστον θέσεις της Αιτωλίας όπως τον Θέρμο, παρατηρείται εισροή υλικού από το χώρο των βόρειων Βαλκανίων[554]. Γενικότερα όμως θα λέγαμε ότι σε ό,τι αφορά στην περίοδο αυτή είμαστε ακόμη στο σκοτάδι.

Στην Πρωτογεωμετρική πάλι περίοδο, η οποία στην Αιτωλία και Ακαρνανία αντιπροσωπεύεται πλουσιότερα, σημειώνεται μεγάλη ανομοιομορφία μεταξύ των γνωστών θέσεων και φαίνεται ότι, παρά τα κοινά χαρακτηριστικά, οι εξελίξεις ήταν

---

[551] Κοινά χαρακτηριστικά στην κεραμική αποτελούν οι γωνιώδεις λαβές και η προτίμηση στον κάνθαρο ως αγγείο πόσεως. Στην ΠΓ περίοδο υπάρχουν κοινά και με τη Λακωνία, ενώ αντίθετα ελάχιστες είναι οι σχέσεις με την Αττική και την περιοχή του Αιγαίου. Βλ. σχετικά Desborough 1972, 86-105. Coldstream 1968, 220-232, 340-341. Coulson 1986. Morgan 2003, 216-217. Dickinson 2006, 19. Eder 2006, 562.

[552] Βλ. σχετικά Eder 2009. Maran 2012, 37-38. Στην περίοδο αυτή ανήκει νεκροταφείο στον Κουβαρά Ακαρνανίας, το οποίο περιλάμβανε τον πλούσια κτερισμένο τάφο «πολεμιστή». Σταυροπούλου-Γάτση, Jung, Mehofer 2009. Βλ. επίσης Χριστακοπούλου 2009, 1307-1327 και για πιο πρόσφατη σύνοψη Dietz 2016a. Για το θέμα της υπομυκηναϊκής γενικότερα και τον προσδιορισμό της είτε ως περιόδου, είτε ως κεραμικού ρυθμού βλ. αναλυτικά Βλαχόπουλος 2012, Β, 364-365 με σχετικές παραπομπές.

[553] Snodgrass 1971, 84-86, 242-245, 399. Desborough 1972, 88-94. Papadopoulos 1978/79, 184-185. Dickinson 1989.

[554] Βλ. σχετικά Wardle 1972, 199. Eder 2006, 563-564. Της ίδιας 2009.

κατά τόπους αρκετά διαφορετικές. Τυπική γραπτή τροχήλατη κεραμική αυτών των χρόνων συναντάται κυρίως στην νότια παράλια Αιτωλία (Σταμνά Αιτωλικού, Καλυδώνα, Αλίκυρνα, «Παλαιά» Πλευρώνα, αλλά και στο εσωτερικό της (περιοχή Αγρινίου, Τριχόνειο, Αγγελόκαστρο). Αντίθετα στο ιερό του Θέρμου απουσιάζει εντελώς και κυριαρχεί η λεγόμενη «βορειο-δυτική αμαυρόχρωμη κεραμική», στοιχείο που πιθανώς δείχνει διακοπή σχέσεων με το νότο και έχει ειδικό ενδιαφέρον λόγω της γεωγραφικής εγγύτητας και άμεσης οδικής σύνδεσης που υπήρχε με τη Ναύπακτο διαμέσου παραποτάμιου ορεινού δρόμου (δρόμος 1)[555]. Στην εποχή αυτή του Θέρμου ανήκει το ορθογώνιο Μέγαρο Β, που αποτέλεσε αρχηγικό οίκο και καταστράφηκε από άγνωστη αιτία στο τέλος του 9ου-αρχές 8ου αι. π.Χ.[556].

Σε ό,τι αφορά στην κυρίως Γεωμετρική περίοδο, η απουσία, ή η σπανιότητα ευρημάτων της Μέσης Γεωμετρικής στην ευρύτερη περιοχή της δυτικής Ελλάδας οδήγησαν παλαιότερα στο συμπέρασμα ότι η πρωτογεωμετρική φάση είχε μεγαλύτερη διάρκεια, με αποτέλεσμα να απουσιάζουν ευδιάκριτα ενδιάμεσα στάδια έως την Ύστερη Γεωμετρική[557]. Η άποψη αυτή έχει κατά μεγάλο μέρος σήμερα αναθεωρηθεί χάρη σε νεότερα ευρήματα[558]. Σε αντίθεση όμως με τον σημαντικό εμπλουτισμό των δεδομένων τα τελευταία χρόνια, ιδίως από την Κεφαλονιά[559] και την Αχαΐα[560], για την περιοχή της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας το τοπίο εξακολουθεί να

[555] Αναφορά στην οδό αυτή έχει ήδη γίνει στο κεφάλαιο Β, ενώ σχολιάζεται περαιτέρω στη σχετική υπο-ενότητα του κεφαλαίου ΣΤ. 3.1.

[556] Το Μέγαρο Β (κατά την παλιότερη άποψη - που έχει πλέον αναθεωρηθεί - πρόδρομος του περίπτερου ναού), ήταν επίμηκες, πολύχωρο κτίριο που πιθανότατα αποτελούσε την έδρα του αρχηγού και χώρο κοινοτικών συναθροίσεων. Σύγχρονα με το μέγαρο Β ήταν κατάλοιπα λίγων ακόμη κτιρίων, που μπορεί να χρησίμευαν ως ιδιαίτεροι χώροι κατοίκησης («θάλαμοι»), καθώς και κάποιες κατασκευές πιθανότατα λατρευτικού χαρακτήρα. Ο Θέρμος καταστρέφεται στο τέλος της μυκηναϊκής – αρχές πρώιμης εποχής του Σιδήρου, πιθανώς από ΒΔ φύλα. Μετά από αυτό απομονώνεται και συνδέεται κυρίως με το βορειότερο δυτικό και ανατολικό πολιτισμικό χώρο, χωρίς να είναι γνωστό αν υπήρξε εγκατάσταση νέου πληθυσμιακού στοιχείου. Βλ. σχετικά Παπαποστόλου 2008. Του ίδιου 2014α, 98-112.

[557] Coldstream 1968, 221 κ.ε.

[558] Desborough 1972, 248 κ.ε. Βλ. επίσης Δεκουλάκου 1973α, 28-29. Της ίδιας 1982, 219-235, για ευρήματα που ανήκουν στο τέλος της πρώιμης και τις αρχές της μέσης φάσης του γεωμετρικού ρυθμού. Η ίδια όπως αναφέρθηκε έχει διατυπώσει για την Αιτωλία την άποψη ότι η ΠΓ διήρκεσε περίπου ως τις αρχές ή το πρώτο μισό του 9ου αι. Βλ. γενικότερα Γκαδόλου 2008.

[559] Για την Κεφαλονιά βλ. σχετικά D' Agostino, Soteriou 1998. Παλιότερα θεωρείτο ότι υπήρχε χάσμα κατοίκησης στο νησί από τα τέλη της μυκηναϊκής εποχής (1050 π.Χ.) έως τον 8ο αι. π.Χ. Κεραμική της ΠΓ και ΥΓ περιόδου που βρέθηκε στην Πάλη και τη Σάμη αναιρεί πλέον αυτή την εικόνα.

[560] Από τα σημαντικότερα ευρήματα ήταν η ανακάλυψη του ΥΓ αψιδωτού ναού της Αοντίας Αρτέμιδος στο Άνω Μαζαράκι Ρακίτας (Πετρόπουλος 1987-1988, 81-96. Petropoulos 2002. Γκαδόλου 1997 και 2008. Gadolou 2002). Επίσης, πιο πρόσφατα, η ανακάλυψη ενός ακόμη γεωμετρικού ναού στα

παραμένει ακόμη αρκετά θολό σε ό,τι αφορά στη συγκεκριμένη περίοδο, καθώς οι ερευνημένες θέσεις συνεχίζουν να είναι έως και σήμερα ελάχιστες, ή όχι πλήρως δημοσιευμένες. Στη Ναύπακτο ειδικότερα δεν μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα κάποια από τα ευρήματα στη μέση φάση της Γεωμετρικής περιόδου.

Αν θέλουμε να συνοψίσουμε αυτά τα δεδομένα, βλέπουμε ότι μέσα στη μακρά περίοδο των πρώιμων ιστορικών χρόνων στα γεωγραφικά όρια της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας Αιτωλοακαρνανίας καλύτερα τεκμηριωμένη είναι η πρωτογεωμετρική φάση, κυρίως στην Αιτωλία, με άφθονο υλικό που προέρχεται κυρίως από επτά συνολικά νεκροταφεία (Καλυδώνα[561], Αλίκυρνα[562], Παλαιά Πλευρώνα[563], Τριχόνειο[564], Αγγελόκαστρο[565], Σταμνά[566]), ενώ υλικό από τάφους είναι γνωστό και από την ευρύτερη περιοχή του Αγρινίου[567]. Ανάμεσα στα νεκροταφεία ξεχωρίζει για το μέγεθος και το πλούσιο υλικό αυτό στην περιοχή της Σταμνάς, στη βορειοανατολική πλευρά της λιμνοθάλασσας του Αιτωλικού, τάφοι του οποίου ερευνώνται μέχρι και σήμερα.

Η κυρίως γεωμετρική περίοδος, αν και αντιπροσωπεύεται σε περισσότερες, δεκαπέντε συνολικά, θέσεις (Στράτος - Στρατική[568], Χαλκίδα[569], Χρυσοβίτσα (αρχ. Κόροντα)[570], Καλυδώνα[571], Παλαιά Πλευρώνα[572], Άκτιο[573], Χερσόνησος της Πλαγιάς[574], Μαλεβρός[575], Κρυονέρι[576], Αλίκυρνα[577], Τριχόνειο[578], Παλαιομάνινα[579], Μα-

---

Νικολέικα (Kolia 2011, Κόλια, Γκαδόλου 2007. και 2012). Για άλλες θέσεις βλ. Κόλια, Νεστορίδου 1999-2001 και Γκαδόλου 2007. Μανιάκη 2014.

[561] Μαστροκώστας 1961/2, 183. Μαστροκώστας 1967, 320. Σταυροπούλου-Γάτση 2010β, 1057-1058-1059. Stavropoulou-Gatsi 2011.

[562] Δεκουλάκου 1982, 221, εικ. 14.

[563] Δεκουλάκου 1971, 326-327. Δεκουλάκου 1982, 221-224.

[564] Σταυροπούλου-Γάτση 1980.

[565] Μαστροκώστας 1968, 277. Δεκουλάκου 1971, 321-322.

[566] Μαστροκώστας 1967 (Πυλήνη). Χριστακοπούλου 2001. Της ίδιας 2006 και 2009. Βικάτου 2017α.

[567] Βοκοτοπούλου 1969.

[568] Βλ. κυρίως Lang 2001, 205-221. Funke 2001, 194-199. Στάικου, Λεονταρίτη 2012, 775-776 (εργαστηριακός χώρος με κεραμική ΥΓ - ύστερων αρχαϊκών χρόνων).

[569] Έρευνες έδειξαν συνεχή κατοίκηση του λόφου της Αγίας Τριάδας από την Τελική Νεολιθική και ως την ελληνιστική περίοδο. Βρέθηκε κεραμική της ΥΓ – πρώιμης αρχαϊκής περιόδου, καθώς και κτιριακά κατάλοιπα αυτής της φάσης τα οποία κατά την άποψη των ανασκαφέων δείχνουν νέα εγκατάσταση. Houby-Nielsen, Moschos 2004.

[570] Βλ. σχετικά BCH 81 (1957), Chronique des fouilles en 1956, 581.

[571] Σωτηριάδης 1908, 99-100. Ρωμαίος 1926, 24-40. Poulsen, Rhomaios 1927. Mazarakis Ainian, 95, σχ. 38 α.

[572] Αναφέρεται τμήμα τοίχου αψιδωτού κτιρίου. Δεκουλάκου 1971, 326 - 327. Mazarakis Ainian, 100.

[573] Τριάντη 2008. Κεραμική της γεωμετρικής εποχής βρέθηκε κατά την αποχωμάτωση του προμαχώνα του Αλή Πασά που είχε ανεγερθεί πάνω στο ναό του Απόλλωνα.

[574] Schwandner 2008.

κύνεια[580], Θέρμος[581], Ναύπακτος) είναι ανεπαρκέστερα τεκμηριωμένη, καθώς οι περισσότερες από τις θέσεις αυτές έχουν ελάχιστα ή καθόλου ερευνηθεί και κυρίως δείχνουν την ύπαρξη εγκαταστάσεων, χωρίς να μας προσφέρουν συγκριτικά στοιχεία. Γεωμετρικά νεκροταφεία είναι γνωστά στο Κρυονέρι[582], την Αλίκυρνα[583], την Καλυδώνα[584] και την Παλαιομάνινα[585], ενώ πολύ περιορισμένα είναι τα διαθέσιμα στοιχεία για την αρχιτεκτονική της περιόδου τα οποία, εκτός από την Παλαιά Πλευρώνα, τη Ναύπακτο και τη Μακύνεια, προς το παρόν προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από μεγάλα ιερά.

Πιο συγκεκριμένα, η Ύστερη Γεωμετρική περίοδος αντιπροσωπεύεται με κτιριακά κατάλοιπα στα μεγάλα ιερά του Θέρμου και της Καλυδώνας, όπως και στο Σπάθαρη Στρατικής. Ανάμεσα σε αυτά ο Θέρμος στην κεντρική Αιτωλία αναγνωρισμένα λειτουργούσε ως υπερ - τοπικό ιερό του Απόλλωνος και τόπος συνόδου ομάδων για κοινή λατρεία και κοινωνικές επαφές, όπου εμφανίζονται τα πρώτα σπέρματα εθνοτισμού των Αιτωλών μέσω της ενίσχυσης των συνεκτικών κοινοτικών δε-

---

[575] Θέμελης 1977.

[576] Benton 1931-32, 238-239. Σταυροπούλου-Γάτση 2005.

[577] Δεκουλάκου 1972, 439, πίν. 371γ.

[578] Ενδείξεις της γεωμετρικής περιόδου έχουν αποκαλυφθεί και στα βαθύτερα στρώματα του ιερού του Ασκληπιού. Σταυροπούλου-Γάτση 1992. Της ίδιας 2000 και 2004, 352.

[579] Τάφοι των ύστερων γεωμετρικών χρόνων με μεγάλο αριθμό αγγείων και μικροευρημάτων έχουν ανασκαφεί από το Μαστροκώστα, σε δύο φάσεις, το 1961 (1961/2, 184-185) και το 1967 (1967, 323), ενώ έχουν παραδοθεί και τυχαία ευρήματα από το ίδιο νεκροταφείο (Παπαποστόλου 1979, 208). Αρχικά ο Μαστροκώστας έκανε λόγο για γεωμετρικά ευρήματα, στη συνέχεια όμως τα χαρακτήρισε ως πρωτογεωμετρικά, με αποτέλεσμα η θέση να έχει εν μέρει καταχωρηθεί στη βιβλιογραφία ως πρωτογεωμετρική. Ο Coldstream (1968, 223-228) αντίθετα έχει χρονολογήσει τα ευρήματα στην ΥΓ Ι. Τα ευρήματα του 1967 έχουν παραμείνει αδημοσίευτα.

[580] Σαράντη 2017, 14-21. Της ίδιας (υπό εκτύπωση). Σαράντη, Γεώρμα (υπό εκτύπωση).

[581] Στην περίοδο αυτή ανήκει μεγάλος βωμός τέφρας που ανεγέρθηκε (αρχές 8^{ου} αι. π.Χ.) ανάμεσα στους τοίχους του γκρεμισμένου μεγάρου Β μετά την καταστροφή του, οπότε και ο χώρος αφιερώθηκε αποκλειστικά στη λατρεία. Από την περιοχή του βωμού τέφρας προήλθε σημαντικός αριθμός χάλκινων αναθημάτων. Στην ίδια εποχή ανήκουν βόθροι θυσιών νότια και δυτικά του βωμού, υπέργειος βωμός νότια του μεγάρου Β και ιερός λίθος. Η εμφάνιση του ιερού αυτή την περίοδο δεν είχε τη μνημειακότητα άλλων ελληνικών ιερών, που είχαν ήδη λατρευτικά κτίρια, ενώ ο ναός του Απόλλωνος εγκαταστάθηκε στο χώρο στο δεύτερο μισό του 7^{ου} αι. π.Χ. Βλ. σχετικά Παπαποστόλου 2014α, 112-119, 143.

[582] Η ύπαρξη νεκροταφείου αυτών των χρόνων, το οποίο είχε αρχικά επισημάνει η Benton (1931-2), επιβεβαιώθηκε με την ανασκαφή τάφων που ανάσκαψε η ΛΣΤ΄ Εφορεία το 2005. Βλ. Σταυροπούλου-Γάτση 2005, 473-474. Βλ. επίσης σχετικά Houby-Nielsen 2001, 258, που θεωρεί πιθανό να υπήρχε και κάποιο αγροτικό ιερό.

[583] Δεκουλάκου 1972, 439, πίν. 371γ.

[584] Βικάτου 2015, 633-634.

[585] Μαστροκώστας 1963, 184-185, πίν. 212α. Του ίδιου 1969, 323. Coldstream 1968, 223-228. Παπαποστόλου 1979, 208.

σμών[586]. Πρόσβαση στο ιερό από την παράλια περιοχή της δυτικής Λοκρίδας στην οποία ανήκε η Ναύπακτος προσφερόταν, όπως έχει αναφερθεί, μέσω της κοιλάδας του χειμάρρου Βαρειά από το δυτικό τμήμα της πόλης. Από τις πρόσφατες ανασκαφές του Θέρμου δυστυχώς έχουν μέχρι σήμερα δημοσιευθεί μόνο τα ανασκαφικά δεδομένα, ενώ η δημοσίευση της κεραμικής και των υπόλοιπων ευρημάτων, η οποία θα μας προσέφερε πολύτιμο υλικό προς σύγκριση με αυτό της Ναυπάκτου, αναμένεται[587].

Στη Ναύπακτο απουσιάζουν μέχρι τώρα κατάλοιπα του μεγαλύτερου μέρους της χρονικής βαθμίδας των λεγόμενων «Σκοτεινών Χρόνων», δηλαδή της Πρωτογεωμετρικής περιόδου, όπως και η τυπική γραπτή κεραμική της συγκεκριμένης περιόδου. Στο σημείο αυτό έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι σε άλλες θέσεις της Λοκρίδας δυτικότερα, όπως η Χαλκίδα[588] και η Μακύνεια[589], οι οικισμοί των οποίων έχουν ερευνηθεί τα τελευταία χρόνια, εμφανίζεται να υπάρχει χάσμα κατοίκησης μεταξύ του τέλους των μυκηναϊκών χρόνων και της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου, τουλάχιστον στις ίδιες θέσεις[590]. Στη Ναύπακτο είναι πιθανό η απουσία ευρημάτων αυτής της φάσης να είναι μάλλον ζήτημα τύχης, λόγω της συνεχιζόμενης χρήσης του ίδιου χώρου επί σειράς αιώνων, εφόσον μάλιστα οι παραδόσεις που σχετίζονται με την «Δωρική Κάθοδο» δείχνουν ότι υπήρχε συνέχεια ζωής και εγκατάσταση τουλάχιστον στο τέλος των μυκηναϊκών χρόνων. Είναι άλλωστε ενδεικτική η εύρεση όστρακων πρωτογεωμετρικού κρατήρα με διακόσμηση κρεμαστών ημικυκλίων σε αναμοχλευμένες επιχώσεις του ΒΑ ελληνιστικού νεκροταφείου της πόλης (θέση 119), εμφανώς εισηγμένου, πιθανώς από τον θεσσαλο-ευβοϊκό χώρο (ΣΝ 1573) **(αρ. ευρ. 54)**. Προς το παρόν αποτελεί μεμονωμένο εύρημα, το οποίο είναι ένα ακόμη στοιχείο που δείχνει ότι και στην περίπτωση του βορειοανατολικού νεκροταφείου

[586] De Polignac 1995, 23. Παπαποστόλου 2014α, 54.

[587] Σε ό,τι αφορά στα μετάλλινα ευρήματα έχει ενδιαφέρον ότι ο Zimmermann (1989, 203-217) έχει αναγνωρίσει την ύπαρξη ενός αιτωλικού εργαστηρίου χαλκοπλαστικής με έδρα το Θέρμο, το οποίο λειτουργούσε κατά το τρίτο τέταρτο του 8ου αι. π.Χ. και είχε δεχθεί εμφανείς επιδράσεις από την Κόρινθο. Βλ. σχετικά και Παπαποστόλου 2001. Για προκαταρκτική παρουσίαση των νεότερων κινητών ευρημάτων βλ. και Πατεράκη (υπό εκτύπωση).

[588] Houby-Nielsen, Moschos 2004.

[589] Σαράντη 2017. Σαράντη, Γεώρμα (υπό εκτύπωση).

[590] Στη Χαλκίδα ειδικότερα, σύμφωνα με την προκαταρκτική δημοσίευση των αποτελεσμάτων των πρόσφατων ερευνών (Houby-Nielsen, Moschos 2004) σημειώνεται διακοπή κατοίκησης κατά τους «Σκοτεινούς Αιώνες» και ίδρυση νέου ευμεγέθους οικισμού στα τέλη του 8ου-αρχές του 7ου αι. π.Χ. απευθείας πάνω στα ερείπια του παλαιότερου προϊστορικού.

υπήρχε μακρά χρήση του χώρου και υπόσχεται περισσότερα ευρήματα μελλοντικά[591].

Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα που παρουσιάστηκαν και αναλύθηκαν, τα ευρήματα της περιόδου από τη Ναύπακτο βεβαιώνουν ένα μεγαλύτερο εύρος επαφών και εξωτερικών σχέσεων. Αυτές αφορούν κυρίως σε περιοχές της Πελοποννήσου, ενώ παράλληλα διατηρείται η σχέση που έχει σημειωθεί από τα προϊστορικά χρόνια με το κεντρικό Ιόνιο και με το βόρειο-ελλαδικό χώρο, όπως δείχνουν πολλά από τα μετάλλινα ευρήματα και μέρος της κεραμικής, που εμφανίζουν σημαντικές ομοιότητες με την Ήπειρο και τη Μακεδονία, γεγονός που μπορεί να υποδηλώνει κοινό πολιτιστικό υπόβαθρο. Από τα ευρήματα των τάφων θα πρέπει να σημειωθεί η σχεδόν πλήρης απουσία όπλων, κάτι που βέβαια μπορεί να οφείλεται σε τυχαία συγκυρία ή εικόνα, λόγω και του μικρού αντιπροσωπευόμενου δείγματος[592].

Από τα ίδια διαθέσιμα στοιχεία, την περίοδο που ήταν ήδη σε λειτουργία του ιερό του γειτονικού Μολυκρείου[593], το οποίο εμφανίζεται να είχε ευρύτερη φήμη και ακτινοβολία, στην περιοχή της Ναυπάκτου δεν ανιχνεύονται σαφείς λατρευτικές δραστηριότητες μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Πιθανώς να μην υπήρχε κάποιος φημισμένος λατρευτικός χώρος μέσα στα όρια της μετέπειτα πόλης, χωρίς αυτό να αποκλείει την ύπαρξη άγνωστων ανοικτών μικρών ιερών από τα οποία σήμερα δεν έχουν διασωθεί ίχνη. Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε, τα *Ναυπάκτια ἔπη* μπορεί να συνδέονταν με κάποια τοπική γιορτή θρησκευτικού χαρακτήρα, ενώ και ο Ακαρνάνας μάντης του Απόλλωνα Κάρνος, ο οποίος φέρεται να είχε έρθει στη Ναύπακτο κατά τη διάρκεια των προετοιμασιών των Δωριέων, είναι πιθανό να ασκούσε την μαντική του τέχνη σε κάποιο ιερό της περιοχής.

Οι φιλολογικές αυτές αναφορές, που αφορούν στην πρώιμη ιστορική περίοδο της Ναυπάκτου, αν και δεν συνιστούν με κανέναν τρόπο αρχαιολογικά τεκμήρια, προσφέρουν τις πρώτες πληροφορίες για μια σκοτεινή, αλλά ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίοδο της πόλης. Επίσης δείχνουν ότι ο οικισμός της εποχής αρχίζει να βγαίνει πλέον από την αφάνεια που καλύπτει την περίοδο της προϊστορίας του και

[591] Έχει άλλωστε ήδη γίνει αναφορά στον κεφάλαιο Ε.1 για την εύρεση μίας χάντρας γεωμετρικών χρόνων «μακεδονικού» τύπου από την περιοχή του ΒΑ νεκροταφείου στη θέση 8, ενώ ελάχιστη κεραμική ΥΓ χρόνων εντοπίστηκε και στις επιχώσεις του νεκροταφείου στη θέση 9, την οποία είχα τη δυνατότητα να εξετάσω.

[592] Για ταφές πολεμιστών βλ. αντίθετα Eder 2006, 564-565.

[593] Όπως πιθανώς δείχνουν τα αναφερόμενα σχετικά με το θάνατο του Ησιόδου.

έρχεται στο προσκήνιο αρχίζοντας να διαδραματίζει τον ενεργό ρόλο που του αναλογούσε, σύμφωνα με τα γεωγραφικά του πλεονεκτήματα, στις εξελίξεις της μεταβατικής αυτής ιστορικής φάσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ

Η ΝΑΥΠΑΚΤΟΣ ΩΣ *ΠΟΛΙΣ*: ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ ΕΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

ΣΤ.1. Εισαγωγή

Στα κεφάλαια αυτού του μέρους που ακολουθούν η Ναύπακτος εξετάζεται συνολικά σε όλη την πορεία της ως οικισμού από τους κλασικούς έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, περίοδο κατά την οποία έχει εμφανώς αποκτήσει πλέον τα χαρακτηριστικά συγκροτημένης πόλης-κράτους, τα οποία και διατηρεί ως το τέλος της αρχαιότητας[594].

Η έννοια της «πόλης» επιδέχεται ευρύτερα πολυάριθμες ερμηνείες, οι οποίες δεν ανταποκρίνονται μάλιστα το ίδιο καλά σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Σε μία εκτενή μελέτη του θέματος ο Sakellariou συγκέντρωσε περί τους είκοσι διαφορετικούς ορισμούς, που έχουν προταθεί από διάφορους σύγχρονους μελετητές, οι οποίοι αποδίδουν στην πόλη πολιτικά, κοινωνικά ή χωρικά χαρακτηριστικά, χωρίς να υπάρχει γενική συμφωνία[595]. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές η λέξη αρχικά αντιστοιχούσε στην έννοια της ακρόπολης, ενώ αργότερα υποδηλώνει τον οικισμό με οχυρωμένη ακρόπολη και ταυτίζεται με το άστυ, δηλαδή το οργανωμένο οικιστικό και διοικητικό κέντρο. Η έννοια της πόλης-κράτους ειδικότερα προϋποθέτει την ύπαρξη μίας αυτόνομης και αυτοδιοικούμενης κοινότητας μίας πόλης και της χώρας της[596].

Στο πλαίσιο της μελέτης μας ενδιαφέρει σε πρώτο επίπεδο κυρίως η πόλη με την έννοια της σαφούς πολεοδομικής οργάνωσης[597], με οργανικά μέρη όπως οχύρωση,

---

[594] Η έννοια της πόλης-κράτους αρχίζει να εξασθενεί γενικότερα στην ύστερη αρχαιότητα, καθώς η Εκκλησία ήταν αντίθετη στους παγανιστικούς πολιτικούς θεσμούς. Βλ. σχετικά Hansen 2006b, 138.

[595] Για τον ορισμό της «πόλης» βλ. εκτενή ανάλυση από τον Sakellariou 1989, 27-49. Για τις διάφορες έννοιες της πόλης βλ. επίσης Hansen, Nielsen 2004, 23-46, καθώς και Hansen 2006b, 40, 56-61. Το θέμα της ελληνικής πόλης προσεγγίζει με πιο ρηξικέλευθο τρόπο ο Vlassopoulos (2007).

[596] Hansen 2006b, 48-50.

[597] Για την έννοια της πόλης βλ. και Παυσ. Χ, 4, 1: «*στάδια δὲ ἑκ Χαιρωνείας εἴκοσιν ἐς Πανοπέας ἐστὶ πόλιν Φωκέων, εἴγε ὀνομάσαι τις πόλιν καὶ τούτους οἷς γε οὐκ ἀρχεῖα οὐ γυμνάσιόν ἐστιν, οὐ θέατρον οὐκ ἀγορὰν ἔχουσιν, οὐχ ὕδωρ κατερχόμενον ἐς κρήνην.*.». Με λίγα λόγια, μιλώντας για την φωκική πόλη Πανοπέα, ο περιηγητής αμφισβητεί αν μπορεί να καλεί κάποιος πόλη έναν οικισμό που δε διαθέτει αρχεία, θέατρο, αγορά ή κρήνη.

αγορά, δημόσια κτίρια και χώρα, και λιγότερο με την πολιτική έννοια του όρου, ως κοινότητα / κοινωνία πολιτών, εφόσον η παρούσα διατριβή θεματολογικά εστιάζεται κυρίως στην πολεοδομική εξέλιξη της Ναυπάκτου, αν και κατά περίπτωση υπεισέρχεται και σε άλλα ζητήματα που δεν άπτονται άμεσα της τοπογραφίας.

Η Ναύπακτος προφανώς συγκροτήθηκε με συνοικισμό, από συνένωση διάσπαρτων κωμών που προϋπήρχαν στην περιοχή ως φυσική συνέπεια της αύξησης μεγέθους τους, εξέλιξη την οποία είναι γνωστό ότι ακολούθησαν οι περισσότερες ελληνικές πόλεις[598]. Δεν είναι όμως δυνατό να προσδιοριστεί χρονικά πότε ακριβώς απέκτησε υπόσταση ως *πόλις*, με την έννοια της πολιτικής και πολεοδομικής συνένωσης σε ένα άστυ, καθώς ο συνοικισμός αυτός δεν παραδίδεται σαν ιστορικό γεγονός σε καμία πηγή, με τρόπο όπως σε πόλεις σαν την Αθήνα ή την Πάτρα, ούτε συνδέεται με κάποιο γνωστό μύθο ίδρυσης[599]. Επιπλέον, όπως έγινε φανερό στο προηγούμενο κεφάλαιο, απουσιάζουν κάθε είδους ίχνη ηρωικής ή θεϊκής λατρείας από το πρώιμο παρελθόν της, η οποία θα μπορούσε να έχει λειτουργήσει ως συνδετικός πόλος για την πολιτική της συγκρότηση[600]. Ο «αποικιακός» νόμος[601], τέλος, δεν συνδέεται με την αρχική ίδρυση της πόλης, αφού από το περιεχόμενο του κειμένου είναι φανερό ότι αναφέρεται σε προϋπάρχουσα κοινότητα πολιτών που ονομάζονταν ήδη Ναυπάκτιοι[602].

Η εξέλιξη των πόλεων δεν ήταν ενιαία σε όλο τον ελληνικό κόσμο. Όπως είναι καλά γνωστό οι οικισμοί της βορειο-δυτικής Ελλάδας και συγκεκριμένα της Αιτωλίας, της Ακαρνανίας, δυτικής Λοκρίδας και Ηπείρου[603], πλην ελάχιστων κορινθιακών πόλεων - αποικιών, διατήρησαν επί μακρότερο τη φυλετική οργάνωση και καθυστέρησαν αρκετά να εξελιχθούν, σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα, όπου οι περισ-

---

[598] Η δημιουργία πόλεων οφείλεται γενικά είτε σε συνοικισμό, λόγω δημογραφικής αύξησης, είτε σε αποικισμό (Hansen 2006b, 51-53). Για την έννοια του συνοικισμού έχει ενδιαφέρον και η τοποθέτηση του Παπαποστόλου (2014β, 243), που, εξετάζοντας την τοπογραφία της Πάτρας και της Αχαΐας σημειώνει ότι εκτός από την αύξηση πληθυσμού, όπως συνήθως εικάζεται, η δημιουργία αστικών κέντρων μπορεί να είναι αποτέλεσμα μίας τάσης «*συγκέντρωσης ὁμάδων σὲ πλέον εὐσύνοπτες, ἐπίκαιρες καὶ εὐνοϊκὲς γαιοφυσικῶς θέσεις γιὰ λόγους ὀργανωτικοὺς καὶ πολιτικούς*».

[599] Ο Ψευδο-Σκύμνος (479) είναι η μόνη πηγή που αναφέρει ότι η Ναύπακτος ήταν δωρική πόλη που ιδρύθηκε από τον Τήμενο.

[600] Για το ρόλο της θρησκευτικής συνοχής στην συγκρότηση πόλεων βλ. γενικά De Polignac 1995 (και ειδικότερα σ. 78, 152).

[601] Βλ. σχετικά στο κεφ. Ε.2.

[602] Graham 1964, 41-42. Ματθαίου, Μαστροκώστας 2000-2003, 447-448. Matthaiou 2011, 50.

[603] Βλ. σχετικά Λιάμπη 2009, 12. Για την Ήπειρο ειδικότερα βλ. και Πλιάκου 2007, 240-243 με σχετική βιβλιογραφία.

σότερες πόλεις είχαν ήδη δημιουργηθεί κατά την αρχαϊκή περίοδο[604]. Ο Θουκυδίδης αναφέρει χαρακτηριστικά ότι αυτές οι περιοχές την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου διατηρούσαν ακόμη τον «παλαιό» τρόπο ζωής[605] και για τους Αιτωλούς ειδικότερα ότι κατοικούσαν σε ατείχιστες κώμες[606]. Αντίθετα την ίδια εποχή η Ναύπακτος καλείται από τον ίδιο πόλη[607] και είναι βέβαιο από τις περιγραφές του ότι ήταν οχυρωμένη. Η ίδια η προέλευση της ονομασίας της παραπέμπει στην περίοδο των «Σκοτεινών» Αιώνων, αλλά η ερμηνεία του ονόματος, όπως είδαμε, αναφέρεται γενικά από πηγές του 4ου αι. π.Χ. και εξής και προφανώς αποτελεί μεταγενέστερο δημιούργημα, που μπορεί μάλιστα αρχικά να υποδήλωνε όχι απαραίτητα την πόλη, αλλά μία ευρύτερη περιοχή.

Είναι λοιπόν βέβαιο ότι ως παράλια πόλη της δυτικής Λοκρίδας[608], και μάλιστα σε ενδιαφέρουσα γεωγραφική θέση, η Ναύπακτος είχε ταχύτερη πολιτική εξέλιξη σε σχέση με άλλους οικισμούς της περιοχής, ανάλογη με αυτή της Πλευρώνας, της Καλυδώνας και της Χαλκίδας στη νότια Αιτωλία[609], ενώ μαζί με την Άμφισσα αποτελούσαν τις δύο μεγαλύτερες πόλεις της δυτικής Λοκρίδας. Λαμβάνοντας υπόψη την τεκμηριωμένη από ιστορικά κείμενα, αλλά και αρχαιολογικά δεδομένα ύπαρξη οχύρωσης ήδη στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου είναι αδιαμφισβήτητο ότι η πόλη ήδη τον 5ο αι. π.Χ. αποτελούσε οργανωμένο αστικό οικισμό. Η κατασκευή οχύρωσης δεν ήταν βέβαια πάντοτε απαραίτητο στοιχείο μίας πόλης[610], σε κάθε πε-

---

[604] Στο α΄ μισό του 6ου αι. π.Χ. είχαν ιδρυθεί πόλεις στις ακτές και τα νησιά του Αιγαίου, τις αποικίες της δυτικής Μεσογείου, τη βόρεια ακτή του Αιγαίου και τη Μαύρη Θάλασσα, σε αντίθεση με τη δυτική και βόρεια Ελλάδα και τη ΝΔ Μ. Ασία, ενώ στην Πελοπόννησο δεν υπήρχαν ακόμη πόλεις στην Αχαΐα, την Ηλεία και τη Μεσσηνία. Βλ. σχετικά Funke 1997. Hansen 2006b, 46-47.

[605] Θουκ. Ι, 5, 3.: «*καὶ μέχρι τοῦδε πολλὰ τῆς Ἑλλάδος τῷ παλαιῷ τρόπῳ νέμεται περί τε Λοκροὺς τοὺς Ὀζόλας καὶ Αἰτωλοὺς καὶ Ἀκαρνᾶνας καὶ τὴν ταύτῃ ἤπειρον. τό τε σιδηροφορεῖσθαι τούτοις τοῖς ἠπειρώταις ἀπὸ τῆς παλαιᾶς λῃστείας ἐμμεμένηκεν*».

[606] Θουκ. ΙΙΙ, 94, 4. Για το θέμα βλ. και Πορτελάνος 1998, 1447-1450.

[607] Θουκ. ΙΙΙ, 102, 5: «*Εὐρύλοχος δὲ καὶ οἱ μετ᾽ αὐτοῦ ὡς ᾔσθοντο τὴν στρατιὰν ἐσεληλυθυῖαν καὶ ἀδύνατον ὂν τὴν πόλιν βίᾳ ἑλεῖν, ἀνεχώρησαν οὐκ ἐπὶ Πελοποννήσου*».

[608] Η ίδρυση πόλεων κρατών μέσα σε εθνικά κράτη και ο μετασχηματισμός των εθνικών κρατών σε ομοσπονδιακά σημειώνεται στη δυτική Λοκρίδα ήδη από τον 6ο αι. π.Χ. ή και νωρίτερα (Sakellariou 1989, 419).

[609] Funke 1987, 322-323. Του ίδιου 1997, 169-172.

[610] Η οχύρωση έως τα κλασικά χρόνια δεν ήταν εντελώς απαραίτητο στοιχείο μιάς πόλης και οι περισσότεροι οικισμοί οχυρώθηκαν στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου. Εξάλλου ορισμένες πόλεις όπως οι Δελφοί, η Δήλος, η Γόρτυνα, η Σπάρτη και η Ήλιδα παρέμειναν ατείχιστες στα κλασικά χρόνια. Βλ. σχετικά Wycherley 1949, 39. Rousset 1999, 38-41, 46. Hansen 2006b, 95-96. Γενικά πάντως φαίνεται ότι η αντίληψη της πόλης των κλασικών χρόνων στο μεγαλύτερο ποσοστό ταυτίζεται με την ύπαρξη οχύρωσης και ότι τα καλοκτισμένα τείχη ήταν μάλιστα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά ενός αστικού οικισμού. Βλ. ειδικότερα Hansen, Nielsen 2004, 135-137.

ρίπτωση όμως αποτελούσε σύμβολο δύναμης, ισχυρό όριο του άστεως και έργο μεγάλης κλίμακας που δεν γινόταν να πραγματοποιηθεί χωρίς κοινή αποδοχή της κοινότητας[611]. Στην περίπτωση της Ναυπάκτου συμβαδίζει ήδη από αυτή την περίοδο με άλλα σαφή αστικά χαρακτηριστικά, όπως η ύπαρξη αγοράς και δημοσίων κτιρίων, κυρίως ναών. Μάλιστα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η Αθηνά χαρακτηρίζεται σε ένα από τα σημαντικότερα επιγραφικά κείμενα που αφορούν στην πόλη των κλασικών χρόνων ως πολιούχος θεότητα και το ιερό της φαίνεται ότι κατείχε εξέχουσα θέση.

Σύμφωνα με αυτά, η συνένωση των προϋπαρχόντων οικισμών σε πόλη θα συνέβη σταδιακά ήδη κατά τους προηγούμενους χρόνους, ενώ η Ναύπακτος είχε πλέον εξελιχθεί σε πόλη-κράτος πριν την ενσωμάτωσή της στην Αιτωλία τον 4^{ο} αι. π.Χ. Αντίθετα, η αστικοποίηση της υπόλοιπης περιοχής της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας συντελέστηκε στις περισσότερες περιπτώσεις οικισμών μόλις τον 4ο αι. π.Χ., παράλληλα με τον πολιτικό μετασχηματισμό της Αιτωλικής Συμπολιτείας[612]. Μάλιστα οι περισσότερες οχυρώσεις πόλεων που διατηρούνται σήμερα θεωρείται ότι χρονολογούνται μόλις στον 3^{ο} αι. π.Χ., ίσως μετά την επιδρομή των Γαλατών, ή τις επιχειρήσεις του Φιλίππου του Ε΄.

Από τα αρχαιολογικά δεδομένα που παρουσιάζονται στη συνέχεια, φαίνεται ότι η περιτειχισμένη πόλη που ταυτίζεται με το άστυ της Ναυπάκτου αναπτυσσόταν στα κλασικά – ελληνιστικά χρόνια από την περιοχή του δυτικού μεσαιωνικού τείχους έως το λόφο Τσουκάρι περίπου, εκτεινόμενη σε ένα μήκος μικρότερο του ενός χιλιομέτρου παράλληλα προς την ακτή. Η οχυρωμένη έκταση, σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε σήμερα υπολογίζεται σε 353.000 τ.μ. Οι δυνατότητες ανάπτυξης στο τμήμα αυτό σε βάθος ήταν πολύ περιορισμένες, καθώς το πεδινό τμήμα είναι προς Βορρά πολύ στενό, με μέγιστο μήκος μόλις μισό χιλιόμετρο. Τα δεδομένα αυτά επέβαλαν πυκνή κατοίκηση μέσα σε έναν αρκετά περιορισμένο χώρο και είναι απόλυτα λογικό να υποθέσουμε ότι θα είχαν αξιοποιηθεί οικιστικά και τα κατώτερα πρανή του λόφου του Κάστρου, παρόλο που λόγω της συνεχούς μεταγενέστερης

[611] Lang 2007, 185.

[612] Βλ. σχετικά Funke 1987a, 327-328. Του ίδιου 1987b, 90. Στην αστικοποίηση της Ακαρνανίας ειδικότερα συνέβαλε ο Κάσσανδρος, ο οποίος από το 314 π.Χ. υποστήριξε τους Ακαρνάνες στις διαμάχες τους με τους Αιτωλούς και ενθάρρυνε την εγκατάλειψη των μικρών οικισμών και τη δημιουργία οργανωμένων αστικών κέντρων, ώστε να ενισχυθεί η άμυνα έναντι των αντιπάλων. Βλ. σχετικά Λιάμπη 2009, 25. Liampi 2014, 114.

κατοίκησης αυτό δύσκολα θα μπορούσε να εξακριβωθεί ανασκαφικά σήμερα. Γενικότερα υπολογίζεται ότι μεγάλο μέρος του περιβόλου της Ναυπάκτου, που αντιστοιχεί σε περισσότερη από τη μισή έκτασή του, ήταν κατοικήσιμος χώρος.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της οχύρωσης και την τοπογραφία της περιοχής η Ναύπακτος ανήκε στις σχετικά μικρές πόλεις[613]. Ο αστικός πληθυσμός της, ακόμη και στην περίοδο της μέγιστης ακμής της δεν θα ξεπερνούσε κατά την αρχαιότητα τις λίγες χιλιάδες κατοίκων, όπως άλλωστε οι περισσότερες ελληνικές πόλεις[614]. Οι Trowbridge και Oldfather[615], με βάση τον πληθυσμό της πόλης την εποχή της Τουρκοκρατίας, που ήταν περίπου 7.000 κάτοικοι, υπολόγισαν ότι στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. ο πληθυσμός εντός των τειχών και στο ατείχιστο προάστιο της πόλης θα ξεπερνούσε τα 5.000 άτομα. Είναι γενικά λογικό να δεχθούμε, με βάση ένα συνδυασμό στοιχείων, ότι ο αστικός πληθυσμός της πόλης των κλασικών – ελληνιστικών χρόνων δεν θα υπερέβαινε αυτό τον αριθμό.

Η σύνθεση του πληθυσμού της δεν ήταν πάντα ομοιογενής. Κατά τα κλασικά χρόνια μάλιστα, όπως ήδη σημειώθηκε, φαίνεται ότι υπήρχε μία ιδιότυπη συνύπαρξη Μεσσηνίων και Οζολών Λοκρών, η οποία διήρκεσε όλα σχεδόν τα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου, ενώ στην αρχική τουλάχιστον φάση του πολέμου διέμενε παράλληλα στην περιοχή της πόλης μεγάλη αθηναϊκή δύναμη, που ανερχόταν σε 2.000 περίπου άνδρες και η οποία προφανώς θα στρατοπέδευε στην ύπαιθρο έξω από το άστυ. Η αναλογία του μεσσηνιακού και λοκρικού πληθυσμού δεν είναι γνω-

---

[613] Για τη δυτική Λοκρίδα βλ. Rousset 2004, 391-392, και ειδικότερα για τη Ναύπακτο σ. 395-396. Κατατάσσεται στις πόλεις τύπου Α (οχυρωμένες στα αρχαϊκά - κλασικά χρόνια), μεγέθους 2 ; (με υπολογιζόμενη έκταση 25-100 τ.χλμ.). Οι αρχαίες ελληνικές πόλεις ήταν μικρές για τα σύγχρονα δεδομένα και είχαν αστικό πληθυσμό μερικών εκατοντάδων ατόμων, στη σύνθεση του οποίου μετείχαν ελεύθεροι και δούλοι. Οι αρχαίες πηγές δεν βοηθούν να σχηματιστεί μία γενικότερη εικόνα, γιατί αναφέρονται κυρίως στο μάχιμο πληθυσμό μιας πόλης. Κατά τον Hansen (2008) περίπου το 10 % του πληθυσμού αντιστοιχούσε σε δούλους και ξένους. Θεωρείται γενικά ότι το 90 % των πόλεων είχαν πληθυσμό τόσο, όσο οι κάτοικοι να γνωρίζονται μεταξύ τους και η μέση πόλη διέθετε μεταξύ 133-800 κατοίκων. Τον 4^{ο} αι. π.Χ. αν και σχεδόν όλες οι πόλεις αποτελούσαν τειχισμένους οικισμούς, το 15-20 % ήταν πολύ μικρές, καλύπτοντας συνολικά έκταση από 5 έως 15 εκτάρια. Βλ. σχετικά Hansen 2006b, 71, 77-84.

[614] Για τον υπολογισμό της έκτασης και του πληθυσμού μίας μέσης πόλης βλ. σχετικά Wycherley 1949, 13. Ruschenbusch 1985. Hansen 2006a. Του ίδιου 2006b, 73-76. Ο αστικός πληθυσμός γενικά υπολογίζεται με βάση την τειχισμένη περιοχή, αφαιρώντας τους ανοικτούς χώρους. Θεωρείται συμβατικά ότι αντιστοιχούν περίπου 30 σπίτια ανά ένα εκτάριο κατοικημένης περιοχής και ότι το μέσο νοικοκυριό αποτελούνταν από 5,5 άτομα. Για την Καλυδώνα ειδικότερα βλ. και Dietz, Stavropoulou-Gatsi 2011, 67 (μήκος τειχών 2,35 χλμ), 79 (υπολογιζόμενος πληθυσμός γύρω στις 5.000 κατοίκους). Για την αιτωλική Χαλκίδα αντίστοιχα Dietz 2016, 50-52, που καταλήγει ότι δεν επρόκειτο για πόλη, αλλά μάλλον για εμπορείο.

[615] Trowbridge, Oldfather 1933, 1995.

στή, οπωσδήποτε όμως ο αριθμός των Μεσσηνίων της Ναυπάκτου φαίνεται ότι ήταν μεγάλος, αφού σύμφωνα με το Θουκυδίδη και το Διόδωρο συμμετείχαν με 500 οπλίτες στις επιχειρήσεις του 427 π.Χ. και το 410 π.Χ. με 600 οπλίτες αντίστοιχα[616].

Οπωσδήποτε ένα μέρος του συνολικού πληθυσμού της Ναυπάκτου θα κατοικούσε στην ύπαιθρο χώρα της, χωρίς να είναι δυνατόν η αναλογία αυτή να καθοριστεί βάσει υπολογισμών με κάποια βεβαιότητα[617]. Η χώρα της πόλης καλείται ήδη τον 5^{ο} αι. π.Χ. στις πηγές Ναυπακτία[618]. Η έκτασή της δεν μπορεί να υπολογιστεί με ασφάλεια, διότι, όπως συμβαίνει στις περισσότερες περιπτώσεις πόλεων[619], εκτός από κάποια αδιαμφισβήτητα φυσικά όρια, όπως είναι κυρίως τα όρη και οι ακτές, δεν είναι εύκολο χωρίς γραπτές μαρτυρίες να προσδιοριστούν οι μικρότεροι εξαρτημένοι οικισμοί ή οι πεδινές εκτάσεις που πιθανώς της ανήκαν. Από τα διαθέσιμα ανασκαφικά στοιχεία, που αφορούν κυρίως σε εντοπισμένες ρωμαϊκές αγροικίες η χώρα της είναι πιθανόν να εκτεινόταν δυτικά έως την περιοχή της Παλαιοπαναγιάς (όπου εκβάλλει ο χείμαρρος της Βαρειάς) και ανατολικά έως την περιοχή του Λυγιά – Ξηροπήγαδου, δηλαδή έως τα σύγχρονα προάστια της πόλης. Σε ό,τι αφορά όμως στα βόρεια όρια των πεδινών αυτών εκτάσεων δεν υπάρχει καμία ασφαλής ένδειξη. Την ίδια άποψη, που έρχεται σε συμφωνία με τα αρχαιολογικά δεδομένα, έχει εκφράσει και ο Φαράκλας[620], ο οποίος θεωρεί ότι στη χώρα της Ναυπάκτου θα πρέπει να ανήκε τουλάχιστον το κάτω μέρος της λεκάνης του ρέματος Βαρειά, ενώ

---

[616] Θουκ. III, 75. Διοδ. XII, 48. Οι αριθμοί αυτοί βέβαια θα πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη.

[617] Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι η πλειονότητα των Αθηναίων ζούσε τον 5^{ο} αι. π.Χ. κανονικά εκτός της πόλης (II,14,2). Ο Hansen (2008) θεωρεί ότι στις μικρές πόλεις (όπως η Ναύπακτος) το 1/3 περίπου του πληθυσμού θα πρέπει να κατοικούσε στην ύπαιθρο.

[618] Από τη *Ναυπακτία* φέρεται σύμφωνα με τον Αισχύλο ότι καταγόταν ο Άπις, ιατρομάντης και γιος του Απόλλωνα, ο οποίος καθάρισε τη χώρα του Άργους από τα «βροτοφθόρα κνώδαλα», δηλαδή διάφορες μάστιγες, χρησιμοποιώντας δραστικά και σωτήρια φάρμακα. Αισχ., *Ικέτιδες*, 260-270: «*…Ἄπις γὰρ ἐλθὼν ἐκ πέρας Ναυπακτίας ἰατρόμαντις παῖς Ἀπόλλωνος χθόνα τήνδ᾽ ἐκκαθαίρει κνωδάλων βροτοφθόρων, τὰ δὴ παλαιῶν αἱμάτων μιάσμασιν χρανθεῖσ᾽ ἀνῆκε γαῖα μηνιταῖ᾽ ἄχη δρακονθόμιλον δυσμενῆ ξυνοικίαν…*". Βλ. σχετικά Βαρδακουλάς 1996, 16-17. Χαραλαμπόπουλος 2006, 36. Η αναφορά του τραγικού επιβεβαιώνει ότι γύρω στο 460 π.Χ. η πόλη είχε ήδη συγκροτηθεί και η χώρα της καλείτο Ναυπακτία. Βλ. επίσης Πολύβ. V, 95, 11: «*ἅμα δὲ τούτοις ὁ ναύαρχος τῶν Ἀχαιῶν ποιησάμενος ἀποβάσεις πλεονάκις εἴς τε τὴν Καλυδωνίαν καὶ Ναυπακτίαν τήν τε χώραν κατέσυρε καὶ τὴν βοήθειαν αὐτῶν συνέτριψε δίς*». Πολύβ. V, 103, 4: «*τὰ λεγόμενα Κοῖλα τῆς Ναυπακτίας*». Παυσ. IX,38,3: «*..τούτοις δὲ ἀποκρίνασθαι λέγουσι τὴν Πυθίαν, Ἡσιόδου τὰ ὀστᾶ ἐκ τῆς Ναυπακτίας ἀγαγοῦσιν ἐς τὴν Ὀρχομενίαν, ἄλλο δὲ εἶναί σφισιν οὐδὲν ἴαμα. τότε δὲ ἐπερέσθαι δεύτερα, ὅπου τῆς Ναυπακτίας αὐτὰ ἐξευρήσουσι..*».

[619] Rousset 1999, 50-54.

[620] Φαράκλας 2004, 81, 93-94 και 104-105. Ο ίδιος έχει υποδείξει ότι αμέσως ανατολικά του Άγιου Πολύκαρπου και πιθανώς μεταξύ της χώρας της Ναυπάκτου και του Οινέωνα παρεμβαλλόταν η περιοχή κάποιας άλλης άγνωστης λοκρικής κοινότητας.

τα ανατολικά της όρια εκτείνονταν έως την περιοχή του Λυγιά, πιθανότατα ως την παλιά κοίτη του Μόρνου.

Στα ελληνιστικά χρόνια η έκταση της ναυπακτιακής χώρας πιθανότατα διευρύνθηκε, εφόσον η ίδια η πόλη εξελίχθηκε σε σημαντικότατο κέντρο της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Στην ελληνιστική περίοδο η πόλη Βουττός εμφανίζεται εξαρτημένη από τη Ναύπακτο[621], όπως δείχνουν επιγραφικά κείμενα από το Ασκληπιείο *έν Κρουνοῖς*, όπου αναφέρεται ο γραμματέας των ναυπάκτιων θεωρών. Την ίδια περίοδο μπορεί στην περιοχή της πόλης να είχε περιέλθει και το ιερό του Μολυκρείου, το οποίο, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, ίσως αποτέλεσε τόπο συγκέντρωσης φυλετικών ομάδων[622].

[621] Το όνομα αναφέρεται σε δύο επιγραφές που έχουν βρεθεί στους Δελφούς. Στην περιοχή της υπαγόταν το Ασκληπιείο *έν Κρουνοῖς* (στην περιοχή της σημερινής Σκάλας), όπως δείχνουν επιγραφές που έχουν βρεθεί εκεί. Όπως αναφέρθηκε στο κεφάλαιο Β, δεν είναι βέβαιο αν επρόκειτο για αρχικά λοκρική ή αιτωλική πόλη. Βλ. σχετικά Woodhouse 1897, 334-336. Lerat 1952, I, 20-23 και index topographique, 221.

[622] Μουστάκα, Καλτσάς 2016, 148.

ΣΤ. 2. Ιστορικό πλαίσιο

ΚΛΑΣΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Από τις ιστορικές πηγές, πλην όσων εκτέθηκαν στις προηγούμενες ενότητες δεν μας παρέχεται καμία άλλη ουσιαστική πληροφορία για την προ-κλασική Ναύπακτο, σε αντίθεση με τον 5ο αι. π.Χ. και εξής, οπότε η πόλη αρχίζει να αποκτά σημασία σαν θέση ελέγχου του θαλάσσιου περάσματος. Σε όλη τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου η Ναύπακτος παρέμεινε υπό αθηναϊκή κυριαρχία μέσω της εγκατάστασης Μεσσηνίων. Στην πρώτη φάση του διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο ως ναυτική βάση των Αθηναίων για επιχειρήσεις στη γύρω περιοχή, όπως ναυμαχίες που πραγματοποιήθηκαν στο θαλάσσιο χώρο της και άλλες επιχειρήσεις ενάντια στις Όλπες, την Πύλο, το Ανακτόριο, τις Σίφες και τη Σικυώνα. Για την ενδιάμεση φάση του πολέμου δεν υπάρχουν αναφορές στη Ναύπακτο, ενώ κατά τη Σικελική εκστρατεία και συγκεκριμένα γύρω στο 413-412 π.Χ. φαίνεται ότι υπήρχε πάλι εγκατεστημένη στην πόλη αθηναϊκή δύναμη, η οποία χρησιμοποιήθηκε για την παρεμπόδιση των νηοπομπών του πελοποννησιακού στόλου που κατευθύνονταν προς τις Συρακούσες[623].

Στα μέσα περίπου του 5ου αι. π.Χ., οι Αθηναίοι απέκτησαν τη Ναύπακτο και εγκατέστησαν στην πόλη Μεσσήνιους, οι οποίοι είχαν εκδιωχθεί από την Πελοπόννησο στο τέλος του Γ΄ Μεσσηνιακού πολέμου. Η εγκατάσταση των Μεσσηνίων, εχθρών των Σπαρτιατών και φίλων πλέον των Αθηναίων, αποτέλεσε στρατηγική κίνηση που εξυπηρετούσε τον έλεγχο της πόλης[624] και κυρίως του θαλάσσιου περάσματος του Κορινθιακού, επιφέροντας πλήγμα στο εμπόριο της Κορίνθου με τη Δύση και την επικοινωνία με τις δυτικές αποικίες γενικότερα[625]. Ο Holladay παρομοιάζει μάλιστα χαρακτηριστικά τη στρατηγική θέση της Ναυπάκτου στον Κορινθιακό με αυτή της Αίγινας στο Σαρωνικό.

---

[623] Θουκ. VII, 19, 5. VII, 31.

[624] Παυσ. IV, 26, 1: «*τήν τε γὰρ Ναύπακτον ὁρμητήριον ἐπὶ τῇ Πελοποννήσῳ παρείχοντο καὶ τοὺς ἐν τῇ Σφακτηρίᾳ Σπαρτιατῶν ἀποληφθέντας Μεσσηνίων σφενδονῆται τῶν ἐκ Ναυπάκτου συνεξεῖλον*".

[625] Holladay 1978, 411. Ένας από τους λόγους που επιδιώχθηκε ο έλεγχος της Ναυπάκτου ήταν να παρεμποδιστεί το εμπόριο καλαμποκιού από τη Σικελία, ο μεγαλύτερος εισαγωγέας του οποίου ήταν η Κόρινθος. Οι αθηναϊκές προσδοκίες δεν ευοδώθηκαν, καθώς το εμπόριο αυτό ελάχιστα επηρεάστηκε. Βλ. σχετικά Salmon 1984, 320. Ο ίδιος θεωρεί ότι η εγκατάσταση των Μεσσηνίων προηγήθηκε της συμμαχίας με τα Μέγαρα. Για τα γεγονότα της κλασικής περιόδου της πόλης βλ. και Kallet 2016.

Η απόκτηση της Ναυπάκτου από τους Αθηναίους ήταν γεγονός μεγάλης σημασίας για τις μετέπειτα εξελίξεις, ωστόσο αναφέρεται από το Θουκυδίδη επιγραμματικά[626], με αποτέλεσμα να αποτελεί έως σήμερα ένα από τα πιο πολυσυζητημένα προβλήματα στην ιστορία της πόλης και του Πελοποννησιακού πολέμου[627]. Αντικείμενα συζήτησης μεταξύ των ιστορικών είναι το πότε ακριβώς τοποθετείται χρονικά το γεγονός, με ποιον τρόπο αποκτήθηκε η πόλη και αν η κατάκτησή της έγινε σε σχέση με τον «περίπλου» του Τολμίδη, όπως αναφέρει ο Διόδωρος[628], πώς έγινε η εγκατάσταση και σε τι αριθμό Μεσσηνίων αφορούσε, από πότε η πόλη ήταν λοκρική[629], όπως και το τι απέγινε ο γηγενής λοκρικός πληθυσμός κατά τη διάρκεια του μισού περίπου αιώνα που οι Μεσσήνιοι παρέμειναν στη Ναύπακτο[630].

Σύμφωνα με το Θουκυδίδη οι Αθηναίοι είχαν ήδη καταλάβει τη Ναύπακτο όταν τους απευθύνθηκαν οι Μεσσήνιοι, άρα η κατάκτηση συνέβη είτε πριν, είτε μετά τη μάχη της Ιθώμης. Πιθανότερα τοποθετείται γύρω στο 457 / 6 π.Χ. Κατά τον Badian δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι η κατάκτηση έγινε με βίαιο τρόπο, αλλά πιθανότερα ήταν αποτέλεσμα διπλωματικών χειρισμών[631].

Ο Θουκυδίδης δεν αναφέρεται ποτέ στο γηγενή λοκρικό πληθυσμό, που κατά μία άποψη εκδιώχθηκε και κατέφυγε στις γύρω περιοχές. Σύμφωνα όμως με την εκδοχή που φαίνεται πιθανότερη, μάλλον παρέμεινε, τουλάχιστον σε κάποιο ποσοστό, συμβιώνοντας αρμονικά με τους Μεσσηνίους[632], όπως δείχνει και η επιγραφή

---

[626] Θουκ. Ι,103,1-3. «*…καί αὐτούς Ἀθηναῖοι δεξάμενοι… ἐς Ναύπακτον κατῴκισαν ἥν ἔτυχον ἠρηκότες νεωστί Λοκρῶν τῶν Ὀζολῶν ἐχόντων*».

[627] Klaffenbach 1950, 231-235. Badian 1990, 364-369. Freitag 2005, 70-72.

[628] Πολλοί μελετητές (Lewis 1992, 117-118, Badian 1993, 163-170), συσχετίζουν την κατάκτηση της Ναυπάκτου με την εκστρατεία του Τολμίδη και αμφισβητούν τη χρονολόγηση του Θουκυδίδη. Η μόνη πηγή όμως που τη συνδέει με τον Τολμίδη είναι ο Διόδωρος (XI,84,7): «*ἐκεῖθεν δὲ ἀναχθεὶς ἔπλευσε τῆς Κεφαλληνίας εἰς Ζάκυνθον: ταύτην δὲ χειρωσάμενος καὶ πάσας τὰς ἐν τῇ Κεφαλληνίᾳ πόλεις προσαγαγόμενος, εἰς τὸ πέραν διέπλευσε καὶ κατῆρεν εἰς Ναύπακτον. ὁμοίως δὲ καὶ ταύτην ἐξ ἐφόδου λαβών, κατῴκισεν εἰς ταύτην Μεσσηνίων τοὺς ἐπισήμους, ὑποσπόνδους ὑπὸ Λακεδαιμονίων ἀφεθέντας*». Ο δε Αισχίνης (Σχολ. 2,78) υπονοεί ότι η κατάκτησή της έγινε από ξηράς μέσα από το κέντρο της Πελοποννήσου με 1.000 στρατιώτες, αν και επρόκειτο για εχθρική περιοχή. Για την κατάκτηση της Ναυπάκτου από τους Αθηναίους βλ. σχετικά Pritchett 1995, 72 κ.ε.

[629] Η φράση «*..νεωστί Λοκρῶν τῶν Ὀζολῶν ἐχόντων*» συνδέθηκε από τον Curtius (1876, 215-43) με την επιγραφή που αφορά στον αποικισμό της πόλης από τους Οπούντιους Λοκρούς (βλ. κεφ. Ε.2 και παρακάτω κεφάλαιο ΣΤ.3.3). Βλ. και Gomme 1950, 304. Επιπλέον έχει σχολιαστεί το γεγονός ότι αναφέρεται ως κατεχόμενη από τους Οζολούς Λοκρούς και όχι τους Οπούντιους, σύμφωνα με τον «αποικιακό νόμο» (Badian 1990. Του ίδιου 1993, 169. Gomme 1950, 304. Matthaiou 2011, 49-50).

[630] Για το θέμα βλ. και Ματθαίου, Μαστροκώστας 2000-2003, 451-454.

[631] Badian 1990, 364-369. Του ίδιου 1993, 163-170.

[632] Ο Θουκυδίδης κατά τις αναφορές του στα γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου δεν αναφέρεται ποτέ στο γηγενή πληθυσμό, αλλά μόνο στους Μεσσήνιους της Ναυπάκτου.

που αναφέρεται στο ιερό της Πολιάδος Αθηνάς, υπό την προστασία της οποίας μπορεί να τελούσε αυτή η συμβίωση[633]. Τα δύο στοιχεία δεν αφομοιώθηκαν ωστόσο ποτέ, αλλά παρέμειναν πάντοτε ξεχωριστές οντότητες, ενώ στην εξωτερική πολιτική ισχυρότερο ρόλο φαίνεται ότι είχαν οι Μεσσήνιοι.

Χαρακτηριστικά της διαφοροποίησης αυτής είναι, εκτός από την παραπάνω επιγραφή, και οι επιγραφές αφιερωμάτων σε μεγάλα ιερά[634], ανάμεσα στα οποία η Νίκη, έργο του Παιωνίου, στην Ολυμπία που αναφέρεται και από τον Παυσανία[635]. Το άγαλμα παρίστανε τη Νίκη φτερωτή στην κορυφή κίονα, να πατά πάνω σε αετό. Η αφιέρωσή του έγινε, κατά την άποψη του περιηγητή, σε ανάμνηση του πολέμου με την Ακαρνανία και τους Οινιάδες, οι ίδιοι όμως την συνέδεαν με τη βοήθεια που είχαν προσφέρει στους Αθηναίους στη Σφακτηρία το 425 π.Χ., κάτι που θεωρείται και πιθανότερο[636].

Την ίδια περίοδο χρονολογούνται οι αφιερώσεις των τριγωνικών στύλων των Δελφών και της Ολυμπίας, μνημεία που παρουσιάζουν σημαντικές ομοιότητες, αλλά και διαφορές[637]. Με βάση τη μορφή των μνημείων θεωρείται πιθανότερο ότι αυτό της Ολυμπίας ήταν υστερότερο.

---

[633] Μαστροκώστας 1964, 295. Freitag 2005, 71.

[634] Βλ. σχετικά και Lerat 1952, II, 35-36. Ο Γκιόλιας (1994, 55) με αρκετή υπερβολή υποστηρίζει ότι η συμβολή των Μεσσηνίων στην ανάπτυξη της πόλης ήταν από ασήμαντη έως ανύπαρκτη και ότι η Ναύπακτος έγινε στα χρόνια της παραμονής τους σταθμός διέλευσης στρατευμάτων κι ελλιμενισμού πολεμικών πλοίων χωρίς έργα κοινωνικής προόδου.

[635] Βλ. Παυσανίας V, 26, 1: «*Μεσσηνίων δὲ τῶν Δωριέων οἱ Ναύπακτόν ποτε παρὰ Ἀθηναίων λαβόντες ἄγαλμα ἐν Ὀλυμπίᾳ Νίκης ἐπὶ τῷ κίονι ἀνέθεσαν: τοῦτό ἐστιν ἔργον μὲν Μενδαίου Παιωνίου, πεποίηται δὲ ἀπὸ ἀνδρῶν πολεμίων, ὅτε Ἀκαρνᾶσι καὶ Οἰνιάδαις ἐμοὶ δοκεῖν ἐπολέμησαν. Μεσσήνιοι δὲ αὐτοὶ λέγουσι τὸ ἀνάθημά σφισιν ἀπὸ τοῦ ἔργου τοῦ ἐν τῇ Σφακτηρίᾳ νήσῳ μετὰ Ἀθηναίων πραχθέντος εἶνα, καὶ οὐκ ἐπιγράψαι τὸ ὄνομα τῶν πολεμίων σφᾶς τῷ ἀπὸ Λακεδαιμονίων δείματι, ἐπεὶ Οἰνιαδῶν γε καὶ Ἀκαρνάνων οὐδένα ἔχειν φόβον*». Ο Παιώνιος καταγόταν από τη Μένδη της Θράκης και είχε φιλοτεχνήσει και τα ακρωτήρια του ναού μετά από διαγωνισμό. Hölscher 1974, 70-111. Tod 1985, 146-148. Palagia 2016. Kallet 2016.

[636] Η επιγραφή της βάσης του αγάλματος, που βρέθηκε το 1875 κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του ναού του Διός στην Ολυμπία, βρίσκεται, όπως και το άγαλμα, σήμερα στο Μουσείο της Ολυμπίας και είναι γραμμένη σε δωρική διάλεκτο. Meiggs, Lewis 1969, 223-224.

[637] Tod 1985, 147. Και οι δύο επιγραφές ήταν γραμμένες σε δωρική διάλεκτο, αν και σε ιωνικά γράμματα. Στους Δελφούς ένα παρόμοιο μνημείο χάλκινου αγάλματος σε βάση από πεντελικό μάρμαρο έχει βρεθεί κοντά στη στοά των Αθηναίων. Η επιγραφή μνημονεύει τη συμμετοχή των Μεσσηνίων στις εκστρατείες του Δημοσθένη το 426 π.Χ. στη ΒΔ Ελλάδα και ίσως το μνημείο να ανεγέρθηκε τον επόμενο χρόνο. Jacquemin, Laroche, 1982, 191-204. Laroche, Jacquemin 2016. Παρτίδα (υπό εκτύπωση).

Ναυτικές επιχειρήσεις Φορμίωνα

Μετά από τη σπαρτιατική επίθεση στη Ζάκυνθο, που είχε σκοπό να αποσπάσει την αθηναϊκή αυτή ναυτική βάση και να δυσχεράνει τις ναυτικές επιδρομές στην Πελοπόννησο, ως απάντηση της Αθήνας ο Αθηναίος ναύαρχος Φορμίωνας εγκαταστάθηκε το 430 π.Χ. στη Ναύπακτο με 20 τριήρεις και δύναμη 2.000 ανδρών και την κατέστησε ισχυρό σημείο ελέγχου για την επιτήρηση του θαλάσσιου περάσματος, ρόλο που ήδη ως τότε ασκούσε μέσω των Μεσσήνιων[638]. Λόγω της εξαιρετικά μεγάλης σημασίας της θέσης της, για τις ανάγκες των επιχειρήσεων αυτών πιθανότατα κατασκευάσθηκε για πρώτη φορά τεχνητό πολεμικό λιμάνι[639].

Το 429 π.Χ. πραγματοποιήθηκαν δύο ναυμαχίες στην περιοχή, με επίκεντρο την πόλη, στις οποίες η αθηναϊκή ναυτική δύναμη μειονεκτούσε σημαντικά αριθμητικά έναντι του πελοποννησιακού στόλου[640]. Αρχικά, δύναμη από 47 πλοία από την Κόρινθο αναγκάστηκαν να ναυμαχήσουν με τις αθηναϊκές τριήρεις στην ανοικτή θάλασσα έξω από τον κόλπο, με καταστροφικά αποτελέσματα για τον πελοποννησιακό συνασπισμό[641]. Λίγο αργότερα την ίδια χρονιά 77 πλοία του Πελοποννησιακού στόλου ηττήθηκαν και πάλι από τον αθηναϊκό στόλο[642]. Οι νίκες αυτές ανέδειξαν πλέον τη ναυτική υπεροχή των Αθηναίων. Ο Παυσανίας θεωρούσε μάλιστα τη στοά των Αθηναίων στους Δελφούς ως μνημείο αφιερωμένο σε ανάμνησή τους[643].

Το καλοκαίρι του 427 π.Χ. παρέμεναν ακόμη στη Ναύπακτο 12 αθηναϊκές τριήρεις, ανάμεσα στις οποίες τα πλοία Σαλαμινία και Πάραλος[644], που είχαν σταλεί για να επέμβουν αν χρειαστεί στις διπλωματικές εξελίξεις στην Κέρκυρα. Διοικητής του

---

[638] Θουκ. ΙΙ, 69, 1: «*τοῦ δ᾽ ἐπιγιγνομένου χειμῶνος Ἀθηναῖοι ναῦς ἔστειλαν εἴκοσι μὲν περὶ Πελοπόννησον καὶ Φορμίωνα στρατηγόν, ὃς ὁρμώμενος ἐκ Ναυπάκτου φυλακὴν εἶχε μήτ᾽ ἐκπλεῖν ἐκ Κορίνθου καὶ τοῦ Κρισαίου κόλπου μηδένα μήτ᾽ ἐσπλεῖν*». Freitag 2005, 74-76.

[639] Βλ. σχετικά Hale 1996, 342.

[640] Ο Θουκυδίδης περιγράφει με μεγάλη λεπτομέρεια την πολεμική τακτική που χρησιμοποιήθηκε στις ναυμαχίες αυτές. Για την τακτική και την προσωπικότητα του Φορμίωνα βλ. Rodgers 1964, 129-136. Hale 1997, 85-104. Του ίδιου 2009, 154-170.

[641] Θουκ. ΙΙ, 83-4. Διόδ. XII, 48. Για τις συνέπειες της ναυμαχίας αυτής βλ. σχετικά Freitag 2005, 340.

[642] Θουκ. ΙΙ, 86-92: «*καὶ ἐπὶ μὲν ἓξ ἢ ἑπτὰ ἡμέρας ἀνθώρμουν ἀλλήλοις μελετῶντές τε καὶ παρασκευαζόμενοι τὴν ναυμαχίαν, γνώμην ἔχοντες οἱ μὲν μὴ ἐκπλεῖν ἔξω τῶν Ῥίων ἐς τὴν εὐρυχωρίαν, φοβούμενοι τὸ πρότερον πάθος, οἱ δὲ μὴ ἐσπλεῖν ἐς τὰ στενά, νομίζοντες πρὸς ἐκείνων εἶναι τὴν ἐν ὀλίγῳ ναυμαχίαν*». Για την τακτική της ναυμαχίας βλ. Roussel 1969, 336-341.

[643] Παυσ. X, 11, 6.

[644] Θουκ. ΙΙΙ, 69.

στόλου ήταν ο Νικόστρατος, ο οποίος παρέμεινε εκεί με τα πλοία αυτά και 500 μεσσήνιους οπλίτες, ώστε να επιτύχει συμβιβασμό στην εμφύλια διαμάχη[645].

Εκστρατεία Δημοσθένη εναντίον των Αιτωλών[646]

Το καλοκαίρι του 426 π.Χ., μετά από τις επιχειρήσεις στη Λευκάδα, ο αθηναίος Δημοσθένης πείστηκε από τους Μεσσήνιους της Ναυπάκτου, εφόσον είχε ήδη μαζευτεί τόσο στράτευμα, να επιτεθεί εναντίον των Αιτωλών, που ήταν εχθροί της πόλης και την απειλούσαν[647]. Σκοπός ήταν να εκστρατεύσει εναντίον των Αποδωτών, των Οφιονέων και των Ευρυτάνων, ώστε τα υπόλοιπα φύλα μεταξύ του Αμβρακικού και του όρους Παρνασσού να αναγκαστούν να συνθηκολογήσουν.

Οργανώθηκε εκστρατεία του Δημοσθένη κατά των Αιτωλών με αφετηρία τον Οινεώνα της Λοκρίδας, στον οποίο έφτασε δια θαλάσσης, με απώτερο σκοπό να συνεχίσει μέσω της Φωκίδας στην περιοχή της Βοιωτίας. Αφού κατέλαβε αρχικά τέσσερις ανυπεράσπιστες κώμες, την Ποτειδανία, το Κροκύλειο, το Τείχιο και το Αιγίτιο, τελικά απωθήθηκε από τις ενωμένες δυνάμεις των Αιτωλών και η εκστρατεία κατέληξε σε μεγάλη ήττα των Αθηναίων με την απώλεια πολλών ανδρών[648].

Μετά από αυτά ο Δημοσθένης παρέμεινε στη Ναύπακτο και τη γύρω περιοχή γιατί φοβόταν να επιστρέψει στην Αθήνα, ενώ οι υπόλοιπες δυνάμεις γύρισαν πίσω.

---

[645] Βλ. αναλυτικά Freitag 2005, 78.

[646] Περιγράφεται από το Θουκυδίδη (Θουκ. ΙΙΙ, 94-98). Βλ. σχετικά και Woodhouse 1897, 57-63. Leake 1835, 612-615. Σωτηριάδης 1907, 270-320. Antonetti 1990, 77-79. Κατωπόδης 1990, 56-61. Pritchett 1991, 46-82. Γκιόλιας 1994, 35-67. Funke, Haake 2006, 375-376.

[647] Θουκ. ΙΙΙ, 94, 4-5: «*Δημοσθένης δ᾽ ἀναπείθεται κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ὑπὸ Μεσσηνίων ὡς καλὸν αὐτῷ στρατιᾶς τοσαύτης ξυνειλεγμένης Αἰτωλοῖς ἐπιθέσθαι, Ναυπάκτῳ τε πολεμίοις οὖσι καί, ἢν κρατήσῃ αὐτῶν, ῥᾳδίως καὶ τὸ ἄλλο Ἠπειρωτικὸν τὸ ταύτῃ Ἀθηναίοις προσποιήσειν. τὸ γὰρ ἔθνος μέγα μὲν εἶναι τὸ τῶν Αἰτωλῶν καὶ μάχιμον, οἰκοῦν δὲ κατὰ κώμας ἀτειχίστους, καὶ ταύτας διὰ πολλοῦ, καὶ σκευῇ ψιλῇ χρώμενον οὐ χαλεπὸν ἀπέφαινον, πρὶν ξυμβοηθῆσαι, καταστραφῆναι».* Η αρνητική εικόνα που παρουσιάζει ο Θουκυδίδης για τους Αιτωλούς θεωρείται ότι οφείλεται στην πληροφόρηση του Δημοσθένη από τους Μεσσήνιους της Ναυπάκτου και ήταν σκόπιμη, ώστε να πειστεί για την πραγματοποίηση της επίθεσης. Βλ. σχετικά και Antonetti 1990, 77-79.

[648] Η ενωμένη δράση των Αιτωλών στην περίπτωση αυτού του κινδύνου θεωρείται γενικότερα ότι αποτελεί την πρώτη ένδειξη πολιτικής ενότητάς τους, κάτι που στη συνέχεια εξελίχθηκε σε οργανωμένο Κοινό. Βλ. αναλυτικότερα στην υπο-ενότητα ΣΤ.3.3.

Εκστρατεία Ευρύλοχου

Το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς μετά τα γεγονότα αυτά οι Αιτωλοί έστειλαν αποστολές στη Σπάρτη και την Κόρινθο, οι οποίες τους υποσχέθηκαν σημαντική δύναμη για μία εκστρατεία εναντίον της Ναυπάκτου[649]. Ένα σώμα από 3.000 Σπαρτιάτες οπλίτες συγκεντρώθηκε γύρω στο φθινόπωρο στους Δελφούς υπό την αρχηγία του σπαρτιάτη Ευρύλοχου. Βάδισαν μέσω της περιοχής των Οζολών Λοκρών, στους οποίους πρότειναν να συμμαχήσουν μαζί τους, αλλιώς θα τους κατακτούσαν. Η Άμφισσα, η μεγαλύτερη πόλη, συντάχθηκε μαζί τους, ενώ πλην του Οινεώνα και του Ευπαλίου, που καταλήφθηκαν με τη βία, καμία κώμη δεν μπόρεσε να αντισταθεί. Στην περιοχή της Ναυπάκτου ο Ευρύλοχος ενώθηκε με την δύναμη των Αιτωλών και κατέλαβαν το ατείχιστο προάστιο της Ναυπάκτου και την πόλη Μολύκρειο. Ωστόσο μετά την προσωπική μεσολάβηση του Δημοσθένη οι υπερασπιστές ενισχύθηκαν από 1.000 Ακαρνάνες και η πολιορκία εγκαταλείφθηκε[650]. Μετά από αυτό ο Δημοσθένης έκαψε και λεηλάτησε το ατείχιστο προάστιο της πόλης και έφυγε για την Καλυδώνα.

Τέλος Πελοποννησιακού πολέμου.

Μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου οι Σπαρτιάτες έδιωξαν τους Μεσσήνιους από την πόλη[651], η οποία επανακατοικήθηκε από τους αρχικούς κατοίκους της Λοκρούς, που μετείχαν στην Πελοποννησιακή συμμαχία[652]. Η ακριβής χρονολογία δεν είναι βέβαιη. Ο Παυσανίας τοποθετεί το γεγονός μετά την ήττα των Αθηναίων στους Αιγός ποταμούς, ενώ ο Διόδωρος αναφέρει ότι το τέλος του Ηλεια-

[649] Leake 1835, 615-617. Κατωπόδης 1990, 61-62.

[650] Εκτός άλλων αιτία για την εγκατάλειψη της πολιορκίας ήταν και η στροφή του ενδιαφέροντος στο Αμφιλοχικό Άργος. Βλ. σχετικά Γκιόλιας 1994, 54.

[651] Ένα μέρος των εξόριστων κατέφυγαν στη Σικελία και το Ρήγιο, ενώ το μεγαλύτερο μέρος τους πρέπει να ίδρυσαν τη Μεσσήνη, στην οποία μετέφεραν και τη λατρεία της Λαφρίας Αρτέμιδος την οποία είχαν υιοθετήσει την εποχή της παραμονής τους στη Ναύπακτο.

[652] Παυσ. Χ, 38, 10: «….καὶ *ὡς τοῦ Ἀθηναίων ὕστερον πταίσματος τοῦ ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς Λακεδαιμόνιοι τοὺς Μεσσηνίους ἐδίωξαν καὶ ἐκ τῆς Ναυπάκτου, τάδε μὲν ἐπεξῆλθέ μοι καὶ ἐς πλέον ἡ Μεσσηνία συγγραφή: ἐκλιπόντων δὲ ὑπὸ ἀνάγκης τῶν Μεσσηνίων, οὕτως οἱ Λοκροὶ συνελέγχθησαν αὖθις ἐς τὴν Ναύπακτον*». Παυσ. IV, 26, 2: «*ἐπεὶ δὲ τὸ πταῖσμα ἐγένετο Ἀθηναίων ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς, οὕτω καὶ ἐκ Ναυπάκτου τοὺς Μεσσηνίους ἐκβάλλουσιν οἱ Λακεδαιμόνιοι ναυσὶν ἐπικρατοῦντες*». Βλ. σχετικά και Διόδωρος, XIV, 34,2: «*Λακεδαιμόνιοι δὲ καταλελυκότες τοὺς πολέμους καὶ σχολὴν ἔχοντες ἐστράτευσαν ἐπὶ Μεσσηνίους, ὧν οἱ μὲν ἐν Κεφαλληνίᾳ φρούριόν τι κατῴκουν, οἱ δὲ Ναύπακτον ἐν τοῖς προσεσπερίοις λεγομένοις Λοκροῖς, δόντων Ἀθηναίων. ἐκβαλόντες δ᾽ αὐτοὺς ἐκ τῶν τόπων ἀπέδωκαν τὰ φρούρια, τὸ μὲν τοῖς τὴν Κεφαλληνίαν οἰκοῦσι, τὸ δὲ τοῖς Λοκροῖς*».

κού πολέμου (μεταξύ του 402 και του 398 π.Χ.) επέτρεψε στους Σπαρτιάτες να ασχοληθούν με τους Μεσσήνιους της Ναυπάκτου.

Ως το 366 π.Χ. ωστόσο η Ναύπακτος φέρεται να κατέχεται από αχαϊκή φρουρά, όπως και η Καλυδώνα, χωρίς σαφείς πληροφορίες για το πότε κατακτήθηκε από τους Αχαιούς. Τότε ελευθερώθηκε από το Θηβαίο Επαμεινώνδα και παραδόθηκε στους Λοκρούς, οι οποίοι ήταν σύμμαχοί του, καθώς η Ναύπακτος ενδιέφερε τους Θηβαίους ως βάση[653]. Λόγω της ασάφειας των πηγών δεν υπάρχει γενική συμφωνία για την περίοδο αυτή και την αχαϊκή κατάκτηση[654], ενώ μεταξύ του 367-341 π.Χ. η Ναύπακτος αναφέρεται ότι βρέθηκε για μια ακόμη φορά στα χέρια των Αχαιών χωρίς και πάλι να είναι γνωστό πότε και πώς κατακτήθηκε[655].

Προσάρτηση στην Αιτωλία

Το 352 π.Χ. ο Φίλιππος επιδίωξε τη φιλία των Αιτωλών με την υπόσχεση να τους βοηθήσει να αποσπάσουν τη Ναύπακτο από τους Αχαιούς[656]. Γύρω στο 338 / 337 π.Χ.[657] η Ναύπακτος πέρασε στα χέρια των Αιτωλών και ενσωματώθηκε στην *Επίκτητο Αιτωλία*[658]. Από την κατάκτηση της πόλης έχει μείνει παροιμιώδης η έκφραση «*φρουρήσεις / φρουρῆσαι ἐν Ναυπάκτῳ*», καθώς η φρουρά της με επικεφαλής τον Παυσανία φέρεται να θανατώθηκε όλη, είτε από το Φίλιππο, είτε από τους Αχαιούς[659].

---

[653] Διόδωρος, XV, 75, 2: «*Ἐπαμεινώνδας δ᾽ ὁ Θηβαῖος μετὰ δυνάμεως ἐμβαλὼν εἰς Πελοπόννησον τοὺς Ἀχαιοὺς καί τινας ἄλλας πόλεις προσηγάγετο, Δύμην δὲ καὶ Ναύπακτον καὶ Καλυδῶνα φρουρουμένην ὑπ᾽ Ἀχαιῶν ἠλευθέρωσεν*».

[654] Lerat 1952, II, 44-46, 49. Merker 1989, 303-311. Pritchett 1991, 99. Freitag 2005, 86-87.

[655] Τη μόνη αναφορά κάνει ο Δημοσθένης (Γ΄ Φιλιπ. IX, 34,12): «*οὐκ Ἀχαιῶν Ναύπακτον ὁμώμοκεν Αἰτωλοῖς παραδώσειν*».

[656] Στράβων IX, 4, 7: «*Φιλίππου προσκρίναντος*».

[657] Θεωρείται ότι η κατάκτηση της Ναυπάκτου έγινε είτε πριν, είτε μετά τη μάχη της Χαιρώνειας. Κατά τον Lerat προηγήθηκε της μάχης αυτής (1952, II, 55).

[658] Ακολούθησε η υπόλοιπη Λοκρίδα ως το 290 π.Χ., πλην της Άμφισσας που προσαρτήθηκε τελευταία σε άγνωστο χρόνο. Στράβ. X, 2, 3: «*καὶ δὴ καὶ διῃρῆσθαι συνέβαινε δίχα τὴν Αἰτωλίαν, καὶ τὴν μὲν ἀρχαίαν λέγεσθαι τὴν δ᾽ ἐπίκτητον: ἀρχαίαν μὲν τὴν ἀπὸ τοῦ Ἀχελώου μέχρι Καλυδῶνος παραλίαν ἐπὶ πολὺ καὶ τῆς μεσογαίας ἀνήκουσαν εὐκάρπου τε καὶ πεδιάδος, ᾗ ἐστὶ καὶ Στράτος καὶ τὸ Τριχώνιον ἀρίστην ἔχον γῆν: ἐπίκτητον δὲ τὴν τοῖς Λοκροῖς συνάπτουσαν ὡς ἐπὶ Ναύπακτόν τε καὶ Εὐπάλιον, τραχυτέραν τε οὖσαν καὶ λυπροτέραν, μέχρι τῆς Οἰταίας καὶ τῆς Ἀθαμάνων καὶ τῶν ἑφεξῆς ἐπὶ τὴν ἄρκτον ἤδη περιισταμένων ὀρῶν τε καὶ ἐθνῶν*».

[659] Ο Θεόπομπος ο Χίος αναφέρει ότι η πόλη κυριεύθηκε από το Φίλιππο ο οποίος θανάτωσε όλη τη φρουρά. Ο παροιμιογράφος Ζηνόβιος (VI, 33) και το λεξικό της Σούδας (IV, 764, II, 11) αναφέρουν ότι η θανάτωση της φρουράς οφείλεται στους Αχαιούς. Βλ. σχετικά και Lerat 1952, II, 54-55. Ο Grainger (1999, 42-49) θεωρεί ότι ο Φίλιππος, παρέδωσε τη Ναύπακτο στους Αιτωλούς το 338, αφού την απέκτησε μέσω κάποιας ειρηνικής διαδικασίας. Στη συνέχεια όμως βλέποντας τη δύναμη των Αιτωλών

Το γεγονός ότι η πόλη παραδόθηκε πράγματι στους Αιτωλούς από το Φίλιππο έχει αμφισβητηθεί από τους νεότερους ιστορικούς, με βάση κυρίως το ότι σύμφωνα με τον Αρριανό οι Αιτωλοί από την αρχή ήδη της βασιλείας του Αλεξάνδρου ήταν εχθροί των Μακεδόνων και συνεπώς η αλλαγή στις σχέσεις τους πρέπει να είχε συντελεσθεί για κάποιο λόγο όσο ακόμη ζούσε ο Φίλιππος[660], πιθανώς λόγω της άρνησής του να τηρήσει την υπόσχεσή του και να τους παραδώσει την πόλη.

Από τότε η Ναύπακτος αποτελεί μέρος της Αιτωλικής Συμπολιτείας και θα παραμείνει αιτωλική έως τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Η απόκτηση της πόλης αποτελούσε επιδίωξη των Αιτωλών για έναν περίπου αιώνα και είχε εξαιρετική σημασία ώστε η Αιτωλική Συμπολιτεία να κερδίσει μία θέση στον πολιτικό κόσμο[661]. Ο Grainger θεωρεί μάλιστα την προσάρτηση της Ναυπάκτου ως γεγονός ορόσημο για την οργάνωση του Αιτωλικού Κοινού, καθώς η απόκτηση της εχθρικής ως τότε πόλης οδήγησε την συμπολιτεία στο να αποκτήσει πολιτική υπόσταση[662].

Η Ναύπακτος έγινε ακόμη πιο σημαντική ιδίως μετά την καταστροφή του Θέρμου από το Φίλιππο Ε΄. Σε αυτή τη φάση της ιστορίας της ξαναβρίσκεται στο προσκήνιο ως σημαντικό ναυτικό, αλλά και διπλωματικό κέντρο[663].

να αυξάνεται επικίνδυνα, της επιτέθηκε το 337 π.Χ. μαζί με τους Αχαιούς, στους οποίους και την παρέδωσε. Το γεγονός της θανάτωσης της φρουράς θεωρεί ότι αναφέρεται σε αυτό το γεγονός και όχι στην αρχική της κατάκτηση. Βλ. επίσης σχετικά και Rzepka 2004, 157-166.

[660] Για τα γεγονότα αυτά βλ. και Bosworth 1976, 164-181, που υποστηρίζει ότι οι Αιτωλοί κατέλαβαν οι ίδιοι τη Ναύπακτο και ο Φίλιππος τους έδιωξε και παρέδωσε την πόλη στους Αχαιούς. Η άποψη αυτή αμφισβητείται από τον Merker (1989, 303-311), καθώς οι Αχαιοί έλαβαν μέρος στην αντιμακεδονική κίνηση το 331, γεγονός που δε θα συνέβαινε αν ο Φίλιππος τους είχε παραδώσει τη Ναύπακτο. Βλ. επίσης Freitag 2005, 87, υποσ. 449.

[661] Βλ. σχετικά και Ξενοφών, Ελλ., Δ, 6, 14: (αναφερόμενος στον Αγησίλαο) «*ταῦτα δ᾽ εἰπὼν ἀπῄει πεζῇ δι᾽ Αἰτωλίας τοιαύτας ὁδοὺς ἃς οὔτε πολλοὶ οὔτε ὀλίγοι δύναιντ᾽ ἂν ἀκόντων Αἰτωλῶν πορεύεσθαι: ἐκεῖνον μέντοι εἴασαν διελθεῖν: ἤλπιζον γὰρ Ναύπακτον αὐτοῖς συμπράξειν ὥστ᾽ ἀπολαβεῖν*». Woodhouse 1897, 336. Lerat 1952, II, 67. Κατωπόδης 1990, 16, 79-83.

[662] Grainger 1999, 42-45, 50. Σύμφωνα με τον Grainger (1995, 316) οι λόγοι που καθιστούσαν τη Ναύπακτο, την οποία παραβάλλει με την Ηράκλεια, πολύτιμο απόκτημα για τους Αιτωλούς ήταν ότι επρόκειτο για μία πόλη ικανού μεγέθους, με καλή αγορά και εμπορική κοινότητα, καλά οχυρωμένο φρούριο, πρόσβαση στη θάλασσα και στρατηγική θέση: «*The reasons for the Aitolians taking control of Herakleia were the same as those which had made Naupaktos a particularly valuable acquisition: a sizeable city, a good market, a mercantile community, a well-fortified stronghold, access to the sea, and above all perhaps at that particular moment, the strategic position of the city».*

[663] Freitag 2005, 357, υποσ. 1862.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟΙ – ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Ειρήνη της Ναυπάκτου

Στο τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ., μετά από επιδρομές των Αιτωλών στην Πελοπόννησο, αλλά και κατά άλλων μελών της Κοινής Συμμαχίας ξεσπά ο Συμμαχικός Πόλεμος μεταξύ των Αιτωλών, των Αχαιών και των συμμάχων τους, ο οποίος διήρκεσε συνολικά τρία χρόνια (220-217 π.Χ.). Το 217 π.Χ. πραγματοποιήθηκε στη Ναύπακτο διάσκεψη των αντιπάλων, η οποία κατέληξε σε ειρήνη και τέλος των εχθροπραξιών, με μοναδικό όρο να κρατήσει η κάθε πλευρά τα κεκτημένα της[664]. Πιο συγκεκριμένα, αφού οι Αιτωλοί στρατοπέδευσαν στη Ναύπακτο και οι Μακεδόνες στον Πάνορμο στην αχαϊκή ακτή (περιοχή Δρεπάνο), οι πρώτοι προσκάλεσαν το Φίλιππο να διαπεραιωθεί στη Ναύπακτο και να στρατοπεδεύσει εκεί με το στρατό του[665]. Κατά τη διάρκεια της διάσκεψης ο Ναυπάκτιος Αγέλαος υποτίθεται ότι εκφώνησε τον περίφημο λόγο - έκκληση για ειρήνη λόγω του επερχόμενου κινδύνου των Ρωμαίων (*ὡς ἐὰν ἅπαξ τὰ προφαινόμενα νῦν ἀπὸ τῆς ἑσπέρας νέφη)*[666], ο οποίος έχει γίνει αντικείμενο μελέτης πολλών νεότερων μελετητών και έχει αμφισβητηθεί ως προς την ιστορικότητά του[667]. Η συνέλευση κατέληξε στην ειρήνη που είναι γνωστή ως Ειρήνη της Ναυπάκτου, η οποία αποτέλεσε μάλλον μία προσωρινή εκεχειρία, παρά οριστική ειρήνη, σε κάθε περίπτωση όμως σηματοδότησε μία νέα εποχή.

2ος – 1ος αι. π.Χ.

Το 208 π.Χ. ο Τ. Λίβιος[668] αναφέρει μία σύντομη εκστρατεία του Φιλίππου του Ε΄ στην Αιτωλία, στην οποία έκανε απόβαση στα παράλια ανατολικά της Ναυπάκτου, που τότε κατέχονταν από τους Αιτωλούς και άρπαξε λείες από δύο κάστρα πριν κατευθυνθεί στην Κόρινθο.

Το 191 π.Χ. η Ναύπακτος πολιορκείται από τους Ρωμαίους υπό τον ύπατο Manius Acilius Glabrio. Αποτέλεσε τότε το κύριο κέντρο αντίστασης των Αιτωλών, στο

[664] Επρόκειτο για στρατιωτική συνέλευση στην οποία οι Αιτωλοί προσήλθαν άοπλοι. Κατωπόδης 1990, 298-303. Grainger 1999, 293-296.
[665] Grainger 1999, 294. Μπουραζέλης 2016.
[666] Πολύβ. V,104,10.
[667] Champion 1997, 111-128. Freitag 2005, 90, σημ. 459.
[668] XXVIII, 8, 8-10.

οποίο είχε συγκεντρωθεί μεγάλη στρατιωτική δύναμη[669]. Η κατάκτησή της, εφόσον επιτυγχανόταν, θα εγκλώβιζε εκεί τον αιτωλικό στρατό και δεν θα ήταν πλέον δυνατό να παρεμποδίζεται η επικοινωνία και οι προμήθειες των Ρωμαίων μέσω του λιμανιού της[670]. Για να φτάσει στην πόλη ο M. Acilius προτίμησε να διασχίσει την καρδιά της Αιτωλίας μέσω των δύσβατων περασμάτων των βουνών Οίτης και Κόρακα, και όχι την κοιλάδα του ποταμού Δάφνου, η οποία φαίνεται ότι φυλασσόταν καλά. Χάρη στο ισχυρό της φρούριο η πόλη άντεξε για ένα δίμηνο, τον Αύγουστο και Σεπτέμβριο του έτους αυτού, δημιουργώντας πολλά προβλήματα στους Ρωμαίους. Μετά από την παρέμβαση του Τίτου Φλαμινίνου, του οποίου τη βοήθεια ζήτησαν οι πολιορκούμενοι, επιτράπηκε στους Αιτωλούς να στείλουν πρεσβεία στη Ρώμη για να διαπραγματευθεί ειρήνη και έτσι τελικά η πολιορκία λύθηκε πριν επέλθει ο χειμώνας που θα δυσκόλευε τις μετακινήσεις προμηθειών και ο M. Acilius έστειλε το στράτευμά του στη Φωκίδα[671].

Γύρω στο 57-56 π.Χ. η Ναύπακτος λεηλατήθηκε από επιδρομές Αγραίων και Δολόπων.

Στα ρωμαϊκά χρόνια η πόλη αποδόθηκε και πάλι στους Λοκρούς και όπως γενικότερα τα παράλια της δυτικής Λοκρίδας προσαρτήθηκε στην αποικία της Πάτρας η οποία ιδρύθηκε με την εγκατάσταση ρωμαίων παλαιμάχων μαζί με κατοίκους παρακμασμένων αχαϊκών πολιχνών (*colonia Aroe Augusta Patrensis*)[672]. Η απόδοση της Ναυπάκτου στην αποικία της Πάτρας έγινε κατά την αυτοκρατορική περίοδο, πιθανότατα επί Αυγούστου[673]. Η ρωμαϊκή αποικία της Πάτρας εκτεινόταν και στην απέ-

[669] Για τις ανάγκες της πολιορκίας, η οποία είχε περισσότερο την έννοια του αποκλεισμού, οι Ρωμαίοι έστησαν απέναντι από την ακρόπολη ένα κάστρο και στρατοπέδευσαν εκεί. T. Livius, XXXVI, 30, 6: "*tum quoque vexato exercitu ad Naupactum descendit (o M. Acilius Glabrio), et uno castello adversus arcem posito ceteras partes urbis divisis copiis pro situ moenium circumsedit. nec minus operis laborisque ea oppugnatio quam Heracleae habuit*".

[670] Grainger 1999, 469-471, 473.

[671] Στεργιόπουλος 1938, 152-153. Κατωπόδης 1990, 472-473.

[672] Παυσ. VII, 18, 8. X, 38, 4-9. X, 39, 9. Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος (108-168 μ.Χ.) στο έργο του *Γεωγραφική Υφήγησις* αναφέρει τη Ναύπακτο ως πόλη των Οζολών Λοκρών, μαζί με τη Μολυκρία, το Αντίρριο, την Ευάνθεια, το Χαλεό, δηλαδή στα χρόνια του η πόλη ήταν και πάλι λοκρική, μέσα στα όρια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Για τις περιοχές που αποδόθηκαν στην Πάτρα και τη Νικόπολη βλ. Strauch 1996, 194-204 και ειδικότερα για τη Ναύπακτο σ. 329-336. Για τη Ναύπακτο στα ρωμαϊκά χρόνια βλ. σχετικά Lerat 1952, II, 109-112. Πετρόπουλος 1991, 113-114. Σαράντη, Στάικου 2013. Σταυροπούλου-Γάτση, Σαράντη 2013.

[673] Η προσάρτηση της Ναυπάκτου στη αποικία των Πατρών από την εποχή του Αυγούστου έχει επιβεβαιωθεί και από την εύρεση μίας επιτύμβιας επιγραφής του 1ου αι. μ.Χ. στο δάπεδο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Ναυπάκτου, η οποία αφορούσε έναν ρωμαίο της XII λεγεώνας Fulminata

ναντι περιοχή της νότιας Αιτωλίας και της δυτικής Λοκρίδας[674] και παλιές πόλεις της Αιτωλίας υπάγονταν τώρα στην αποικία ως *civitates adtributae*[675].

Σε αντίθεση με την εικόνα ερήμωσης που επικρατεί στην υπόλοιπη περιοχή της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας με τη μεταφορά πληθυσμών για την ίδρυση της Νικόπολης[676], η Ναύπακτος φαίνεται ότι είναι η μόνη πόλη της περιοχής που επιβιώνει στη ρωμαϊκή περίοδο[677], όπως μας πληροφορεί ο Παυσανίας, ο οποίος αναφέρει τέσσερις μόνο πόλεις στη δυτική Λοκρίδα, την Άμφισσα, Μυανία, Οιάνθεια και τη Ναύπακτο. Αυτό άλλωστε επιβεβαιώνεται σαφώς και από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα αυτής της περιόδου, αν και η σημασία του λιμανιού της φαίνεται ότι υποβαθμίστηκε σε σχέση με τα προηγούμενα χρόνια[678].

Στους ακόλουθους αιώνες υπήρξε πρώιμη εδραίωση του Χριστιανισμού στην πόλη, όπως άλλωστε υποδηλώνουν και εκκλησιαστικά κτίρια του α΄ μισού του 5ου αι. μ.Χ. τα οποία έχουν αποκαλυφθεί. Ήδη από τον 3ο – αρχές 4ου αι. μ.Χ. φαίνεται ότι υπήρχε οργανωμένη χριστιανική κοινότητα, ενώ από τον 4ο αι. μ.Χ. αναφέρεται η ύπαρξη επισκόπου Ναυπάκτου με το όνομα Μαρτύριος[679]. Ωστόσο, όπως συνέβη και σε άλλες πόλεις, όπως για παράδειγμα η Αθήνα ή η Πάτρα, η διάδοση του Χριστιανισμού γνώρισε σοβαρές αντιστάσεις και η παλαιά με τη νέα θρησκεία συνυπήρξαν μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα. Η ευημερία της πόλης φαίνεται να διακό-

---

που συμμετείχε στην ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας της Πάτρας. Βοκοτόπουλος 1977, 394-395. Πετρόπουλος 1991, 113. Ο Karstedt (1950, 549-561) τοποθετεί την προσάρτηση της Ναυπάκτου και των άλλων τριών πόλεων της δυτικής Λοκρίδας (Φύσκος, Οιάνθεια, Χάλειον) στο τέλος της αυτοκρατορίας του Αυγούστου ή την αρχή της αυτοκρατορίας του Τιβέριου και είχε θεωρήσει ότι μπορεί να έγινε αργότερα από τις άλλες πόλεις, καθώς σε δελφική επιγραφή του 1ου μ.Χ. αι. ο Ναυπάκτιος Αριστόδαμος δεν φέρει το εθνικό Πατρεύς, όπως θα περίμενε κανείς σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Παυσανίας για απόδοσή της στους Αχαιούς Πατρείς. Βλ. σχετικά και Rizakis 1995, 389-90, αρ. 748. Του ίδιου 1996, 279 κ.ε., 303 κ.ε. και κυρίως σ. 312. Ο E. Meyer (1935, 1933) την προσδιορίζει αμέσως μετά τη ναυμαχία του Ακτίου και όχι πολύ μετά την ίδρυση της αποικίας, περίπου δεκαπέντε χρόνια αργότερα.

[674] Rizakis 1996, 274-281, 295.

[675] Αυτές συνέχισαν να καλούνται πόλεις και διατήρησαν τις περιοχές και τα όριά τους, ενώ πιθανότατα είχαν κάποιο είδος αυτόνομης διοίκησης Βλ. σχετικά Ριζάκης 1993, 765-771. Rizakis 1996, 295, 305-308, 312.

[676] Στράβων VIII, 8, 1. Παυσ. VII, 18, 8: "*Καλυδῶνος γάρ καί Αἰτωλίας τῆς ἄλλης ὑπό Αὐγούστου βασιλέως ἐρημωθείσης διά τό ἐς τήν Νικόπολιν τήν ὑπέρ τοῦ Ἀκτίου συνοικίζεσθαι καί τό Αἰτωλικόν* ..». Για την κατάσταση της περιοχής βλ. γενικά και Alcock 1993, 133-145.

[677] Βλ. σχετικά και Σαράντη 2006α, 508-509. Η Ναύπακτος ήταν ακόμη σημαντική πόλη όταν την επισκέφτηκε ο Παυσανίας (X, 38, 9-13), αν και κατά τον Kahrstedt ήταν ήδη παρακμασμένη (1954, 34). Ο Πλίνιος (NH IV, II, 6) αναφέρει επίσης τη Ναύπακτο στις πόλεις της εποχής του, ενώ και ο Στράβων (IX, 3, 4 και 4, 7 κ.ε.) την θεωρούσε τη σημαντικότερη πόλη μετά την Άμφισσα.

[678] Rizakis 1996, 265, σημ. 30.

[679] Σαββίδης 1991, 246-247. Παπαγεωργίου 2001α, 6-7. Της ίδιας 2004, 464.

πτεται πλέον στα τέλη του 6ου αι. μ.Χ., εξαιτίας του μεγάλου καταστροφικού σεισμού του 551-552 μ.Χ., σε συνδυασμό και με τη γενικότερη οικονομική και κοινωνική κατάσταση της αυτοκρατορίας μετά το θάνατο του Ιουστινιανού.

ΣΤ.3 Αρχαιολογικά δεδομένα

Σ Τ . 3 . 1 Π Ο Λ Ε Ο Δ Ο Μ Ι Κ Η Ο Ρ Γ Α Ν Ω Σ Η Τ Ο Υ Ο Ι Κ Ι Σ Μ Ο Υ

ΣΤ.3.1.1. Οχύρωση

Η περιγραφή του αρχαίου άστεως θα αρχίσει με την οχύρωση, ένα από τα βασικότερα στοιχεία του αρχαίου δομημένου χώρου, το οποίο είναι άμεσα συνδεδεμένο με το γεωγραφικό πλαίσιο, την τοπογραφία και την πολεοδομική διάταξη της πόλης, ενώ παράλληλα αντικατοπτρίζει την ιστορική της εξέλιξη με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο. Η Ναύπακτος φαίνεται ότι οχυρώνεται για πρώτη φορά κατά τα κλασικά χρόνια, όταν την κατέλαβαν οι Αθηναίοι, οι οποίοι και εγκατέστησαν σε αυτή Μεσσήνιους, προκειμένου να έχουν τον έλεγχο της στρατηγικής της θέσης. Η οχύρωση είχε μεταξύ άλλων ως σκοπό να προστατεύσει τον αθηναϊκό ναύσταθμο που κατασκευάστηκε στο λιμάνι της. Από τον Θουκυδίδη είναι φανερό ότι η πόλη ήταν τειχισμένη με οχυρωματικό περίβολο, ο οποίος εκτός από την ακρόπολη προστάτευε και το κατώτερο τμήμα της, αφήνοντας απροστάτευτο το «προάστιό» της, το οποίο δεν είναι βέβαιο αν βρισκόταν δυτικά ή ανατολικά της. Συνάγεται επίσης η ύπαρξη τείχους από την πλευρά της θάλασσας και είναι πολύ πιθανό ότι η οχύρωση περιέκλειε ήδη από τότε το πολεμικό λιμάνι, το οποίο θα σχηματιζόταν έτσι ως «κλειστός λιμένας»[680].

Τα μεταγενέστερα οχυρωματικά έργα που κατασκευάστηκαν επί του αρχαίου περιβόλου έχουν σήμερα καλύψει σε μεγάλο βαθμό τα ίχνη του (σχ. 5). Για το λόγο αυτό παραμένει σήμερα ευρύτερα άγνωστη η μορφή του και στις περισσότερες μελέτες αρχιτεκτονικής που αφορούν στις αρχαίες ελληνικές οχυρώσεις δεν γίνεται καμία αναφορά στην οχύρωση της πόλης[681]. Από την αρχική φάση του τείχους διατηρούνται σήμερα ορατά τμήματα σε διάφορα σημεία στη βάση του μεσαιωνικού κάστρου, το οποίο φαίνεται ότι βαίνει εν μέρει επί των αρχαίων τειχών, ενώ

[680] Βλ. σχετικά στην επόμενη υπο-ενότητα και γενικά Lerat 1952, 89. Σαράντη 2016.

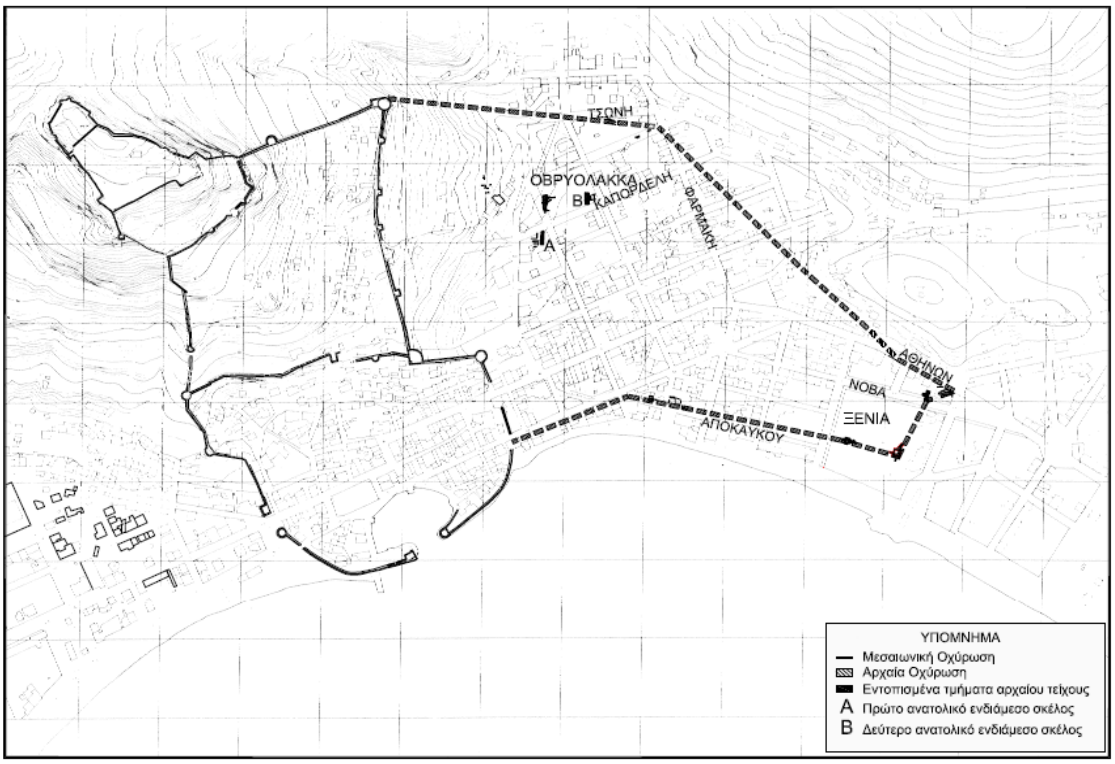
[681] Η πρώτη φάση της νεότερης οχύρωσης ανάγεται στον 10-11ο αι. ενώ η ενετική φάση κατασκευάστηκε κυρίως τον 15ο αι. Οθωμανικές παρεμβάσεις έγιναν μεταξύ του 1499-1687 και 1699-1829. Στα τέλη του 19ου αι. τα μεσαιωνικά τείχη καταστράφηκαν σε ορισμένα σημεία προκειμένου να διέλθουν δρόμοι, μεταξύ των οποίων και η ανατολική πύλη (των Σαλώνων). Βλ. κυρίως Trowbridge, Oldfather 1933, 1982. Leake 1835, 609. Λαζαρίδης 1966, 265-267. Μαρίνου 1985, 127-138. Αλμπάνη 2008. Λάππας, Καζανάκη-Λάππα 2014. Βικάτου, Χαμηλάκη, Κατσούλη 2015. Μαμαλούκος 2015. Mamaloukos 2017.

αρκετό από το ορατό αρχαίο δομικό υλικό, κυρίως στον κατώτατο οχυρωματικό περίβολο είναι εμφανώς αναχρησιμοποιημένο.

Σύμφωνα με την παλαιά, σχεδόν καθολικά αποδεκτή, άποψη τα αρχαία τείχη της Ναυπάκτου είχαν την ίδια πορεία με τα μεσαιωνικά[682]. Αυτό έχει πλέον αποδειχθεί ότι δεν ισχύει πλήρως, καθώς οι ανασκαφές μέσα στην πόλη έχουν αποκαλύψει πολυάριθμα τμήματα της οχύρωσης, από τα οποία βεβαιώνεται ότι ο αρχαίος οχυρωματικός περίβολος ήταν κατά πολύ ευρύτερος του μεσαιωνικού, εκτεινόμενος και στο ανατολικό πεδινό τμήμα της πόλης. Η αρχαία οχύρωση της Ναυπάκτου δεν έχει μέχρι σήμερα περιγραφεί συνολικά και δεν έχει γίνει λεπτομερής αποτύπωσή της. Στην πραγματικότητα θα λέγαμε ότι, παρόλο που σε αρκετά σημεία διατηρούνται αυτούσια τμήματα του αρχαίου περιβόλου και μάλιστα σε σημαντικό ύψος, η αρχαία φάση της οχύρωσης έχει υποτιμηθεί και περάσει απαρατήρητη σε σχέση με το εντυπωσιακό και καλοδιατηρημένο μεσαιωνικό κάστρο.

Λεπτομερέστερη περιγραφή των ορατών τμημάτων των αρχαίων τειχών είχε παλιότερα γίνει από τον Lerat[683], όταν ο λόφος του Κάστρου ήταν ακόμη γυμνός, χωρίς τη σημερινή πευκόφυτη βλάστησή του. Νεότερη περιγραφή έχει δώσει ο Αν. Πορτελάνος[684], χωρίς να παρέχονται διαστάσεις των ορατών τμημάτων, ενώ παράλληλα απουσίαζαν τα περισσότερα από τα νεότερα ανασκαφικά ευρήματα, τα οποία έχουν πλέον αποδώσει πολλά καινούργια στοιχεία. Πιο πρόσφατα έχουμε επιχειρήσει την υποθετική αποκατάσταση της μορφής του περιβόλου με βάση τα δεδομένα της έρευνας από την κάτω πόλη, σύμφωνα με τα οποία αυτός, τουλάχιστον στη μέγιστη ανάπτυξή του, πιθανώς παρουσίαζε προσεγγιστικά την παρακάτω εικόνα (σχ. 4)[685].

[682] Βλ. σχετικά Gell 1819, 293. Dodwell 1819, 128. Bursian 1862, 146. Woodhouse 1897, 310. Trowbridge, Oldfather 1933, 1982. Leake 1935, 608. Βλ. αντίθετα Lerat 1952, II, 87 κ.ε.
[683] Lerat 1952, 86-91.
[684] Πορτελάνος 1998, 570-589.
[685] Σαράντη 2012.

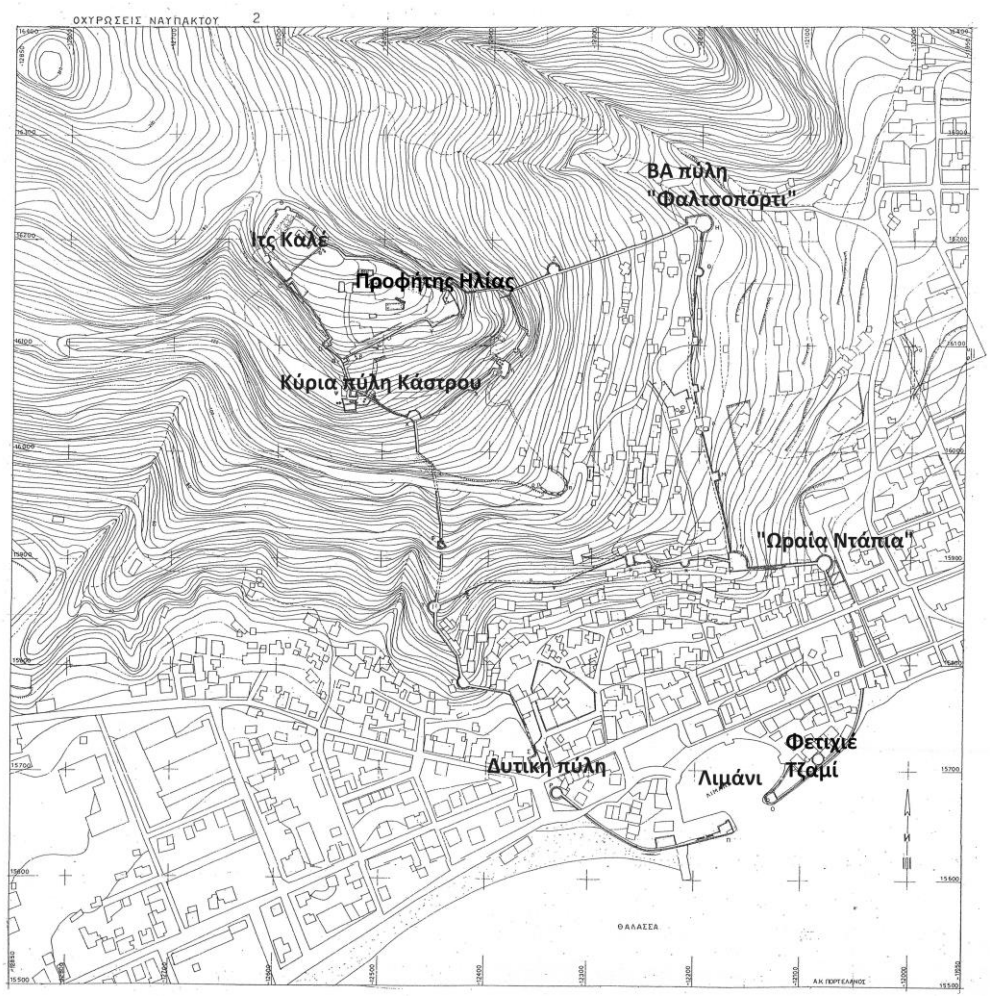

Σχ.5 Υποθετική αποκατάσταση της αρχαίας οχύρωσης (Σαράντη 2012)

Στη συνέχεια παρατίθενται τα αρχαιολογικά δεδομένα που αφορούν στην οχύρωση και περιγράφεται συνολικά η αρχαία οχύρωση σύμφωνα με αυτά, αλλά και ύστερα από νεότερες παρατηρήσεις και μετρήσεις που έχουν γίνει σε ορατά τμήματά της στο πλαίσιο της ανά χείρας εργασίας[686] .

Η περιγραφή των σωζόμενων τμημάτων της οχύρωσης σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί εξαντλητική, εφόσον μάλιστα απαιτούνται συστηματικοί καθαρισμοί των ορατών τμημάτων, μετρήσεις και αποτυπώσεις, που μόνο στο πλαίσιο ενός μελλοντικού έργου ανάδειξης και αποκατάστασης του μνημείου θα μπορούσαν να είναι εφικτές. Επιπλέον καταβλήθηκε προσπάθεια ώστε οι εδώ περιγραφές να είναι ευσύνοπτες και κατανοητές, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον μόνο στα σημεία όπου αναγνωρίζεται με βεβαιότητα ο αρχαίος οχυρωματικός πυρήνας. Για τους ίδιους λόγους έχουν αριθμηθεί μόνο οι σημαντικότερες θέσεις, οι οποίες και σχολιάζονται στη συνέχεια.

[686] Μεγάλο μέρος των παρατηρήσεων αυτών οφείλω στους συνεργάτες μου από το κλιμάκιο της Ναυπάκτου, και συγκεκριμένα στον αρχαιοφύλακα Γ. Λαγαρό και στους τεχνίτες ανασκαφών Κ. Τσαρούχη και Ηρ. Πασσαπόρτη.

Σχ. 6. Σχέδιο της μεσαιωνικής οχύρωσης (Πορτελάνος 1998, σχ. 157).

Ακρόπολη **(θέσεις 14-15)**

Η ακρόπολη αποτελούσε το άκρο της πόλης και το τελικό καταφύγιο σε περιπτώσεις πολιορκίας, εξασφαλίζοντας την καλύτερη οπτική επαφή και την πληρέστερη άμυνα από την ψηλότερή της θέση. Γνωρίζουμε την ύπαρξη ξεχωριστά οχυρωμένης ακρόπολης το 2^{ο} π.Χ. από τον Τ. Λίβιο, από την περιγραφή της πολιορκίας της πόλης από τους Ρωμαίους το 191 π.Χ., όπου αναφέρεται ότι για τις ανάγκες αυτής στήθηκε ένα κάστρο απέναντι από την ακρόπολη[687]. Προφανώς όμως αυτή θα είχε διαμορφωθεί ήδη από την αρχική φάση της οχύρωσης, όπως τα σωζόμενα κατάλοιπα δείχνουν.

Η θέση της ακρόπολης φαίνεται ότι ταυτίζεται κυρίως με το δεύτερο από πάνω διάζωμα της μεσαιωνικής οχύρωσης, στα όρια του οποίου διατηρούνται αρ-

[687] XXXVI, 30, 6 : "*… ad Naupactum descendit, et, uno castell adversus arcem posito ceteras partes urbis divisis copiis pro situ moenium, circumsedit*".

χαία τμήματα *in situ*, κατασκευασμένα με πολυγωνική τοιχοποιία. Συνεπώς βρισκόταν στο ψηλότερο σημείο της οχύρωσης[688], όπως στις περισσότερες ελληνικές πόλεις. Το τμήμα αυτό βρίσκεται σε υψόμετρο 192 μ. και έχει έκταση περίπου 9,8 στρεμμάτων. Το έδαφος στο εσωτερικό του εμφανίζει κλίση και είναι διαμορφωμένο σε επάλληλα επίπεδα. Ίχνη αρχαίων κτιρίων ή δεξαμενών δεν είναι ορατά και μπορεί να έχουν καλυφθεί ή καταστραφεί από τα μεταγενέστερα κτίσματα, τα οποία βρίσκονται κυρίως επικεντρωμένα γύρω από το ναΐσκο του Προφήτη Ηλία, ενώ στον ίδιο χώρο έχουν εντοπιστεί ελάχιστοι σφόνδυλοι κιόνων, ανάμεσα στους οποίους ένας από πωρόλιθο.

Τα καλύτερα διατηρημένα τμήματα του τείχους της αρχαίας ακρόπολης εντοπίζονται κυρίως στη δυτική πλευρά της (**θέσεις 14 και 15**). Στη θέση 14, συγκεκριμένα, παρακολουθείται πολύ καλά εξωτερικά ένα μεσοπύργιο τμήμα μήκους 12 μ. και ύψους 5,60 μ., το οποίο είναι και το μέγιστο διατηρημένο σε ύψος από όλη την οχύρωση. Είναι κατασκευασμένο σε πολυγωνικό σύστημα (εικ. 43-44), που εξελίσσεται σε τραπεζιόσχημο στους ανώτερους δόμους. Οι πολυγωνικοί λίθοι έχουν αδρά πελεκημένο μέτωπο και καλή εφαρμογή, αν και σε ορισμένα σημεία διακρίνονται μεταγενέστερα αρμολογήματα για την ενίσχυση της συνοχής τους.

[688] Πορτελάνος 1998, 1461.

Το τμήμα αυτό της θέσης 14 κατέληγε νότια σε τετράπλευρο πύργο (εικ. 45-46) (θέση 15), ενσωματωμένο σε έναν μεταγενέστερο. Από τον αρχικό πύργο διατηρούνται τμήματα κατασκευασμένα σε τραπεζιόσχημο ψευδοϊσόδομο σύστημα, ενώ υπάρχει είσοδος στην εσωτερική, ανατολική πλευρά της ακρόπολης, που ήταν μάλλον και η αρχική του στην αρχαιότητα. Το πιο ενδιαφέρον όμως είναι ότι σε πρόσφατο καθαρισμό εντοπίστηκε μία εξωτερική πύλη, φραγμένη μεταγενέστερα, η οποία φαίνεται ότι αποτελούσε πυλίδα εισόδου στην ακρόπολη που διερχόταν διαμέσου του ίδιου αυτού πύργου (εικ. 47-48)[689]. Η πυλίδα αυτή ήταν τοποθετημένη σε επαφή με το τείχος, που βρισκόταν στα αριστερά του εισερχόμενου. Είχε άνοιγμα προς τα βόρεια, πλάτους 1,15 μ. και το μέγιστο ορατό ύψος της διακρίνεται σήμερα στα 2,15 μ.[690]. Είχε τη μορφή απλού ανοίγματος, με τη δυτική της παραστάδα λειασμένη επιμελώς με ξοϊδα, ενώ το υπέρθυρό της διακρίνεται οριζόντιο.

Βορειοδυτικότερα το τείχος είναι εμφανώς κατασκευασμένο πάνω στο βράχο, είναι μάλιστα χαρακτηριστική η προσαρμογή της κατασκευής ακόμη και μέσα σε αυτόν (εικ. 49). Στη βόρεια εξωτερική πλευρά της ακρόπολης, η οποία είναι εξαιρετικά δυσπρόσιτη λόγω της χαράδρας, έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί η πρόσφατη διαπίστωση ότι η πορεία του αρχαίου τείχους δεν ταυτίζεται απόλυτα με αυτή του μεταγενέστερου (εικ. 50). Σε πολλά σημεία το αρχαίο τείχος, το οποίο παρακολουθείται με σαφήνεια σε μήκος 7,90 μ. εκτείνεται από 0,80 έως 1,50 μ. βορειότερα και έχει ύψος μόλις 0,70 μ. Φαίνεται ότι το επικίνδυνο του εδάφους και πιθανώς η καταστροφή που είχε υποστεί το αρχαίο τείχος λόγω ακριβώς αυτής της συνθήκης, κατέστησαν ασφαλέστερη την κατασκευή των μεσαιωνικών τειχών λίγο νοτιότερα.

[689] Για τον τύπο βλ. Πορτελάνος 1998, 1599-1601. Ορισμένοι πύργοι, όπως στην Ίασο, την Μαντινεία, Ζάρακα, κ.α., είχαν πόρτες που επικοινωνούσαν με το εξωτερικό. Αυτές κατασκευάζονταν στενές και τοποθετούνταν σε επαφή με το τείχος. Στην Αιτωλία αντίστοιχο παράδειγμα αποτελεί ο πύργος του θεάτρου της Νέας Πλευρώνας, που χρησίμευε και ως παρασκήνιο. Βλ. σχετικά και παρακάτω.

[690] Για τις διαστάσεις των πυλίδων βλ. Lawrence 1979, 303-304.

Εικ. 43-44. Πολυγωνικό τμήμα στην ακρόπολη (θέση 15)

Εικ. 45-46. Η εξωτερική και εσωτερική πλευρά του πύργου με τις αντίστοιχες εισόδους (θέση 15)

Εικ. 47-48. Φραγμένη πυλίδα στην ένωση του πύργου με την κουρτίνα (θέση 15)

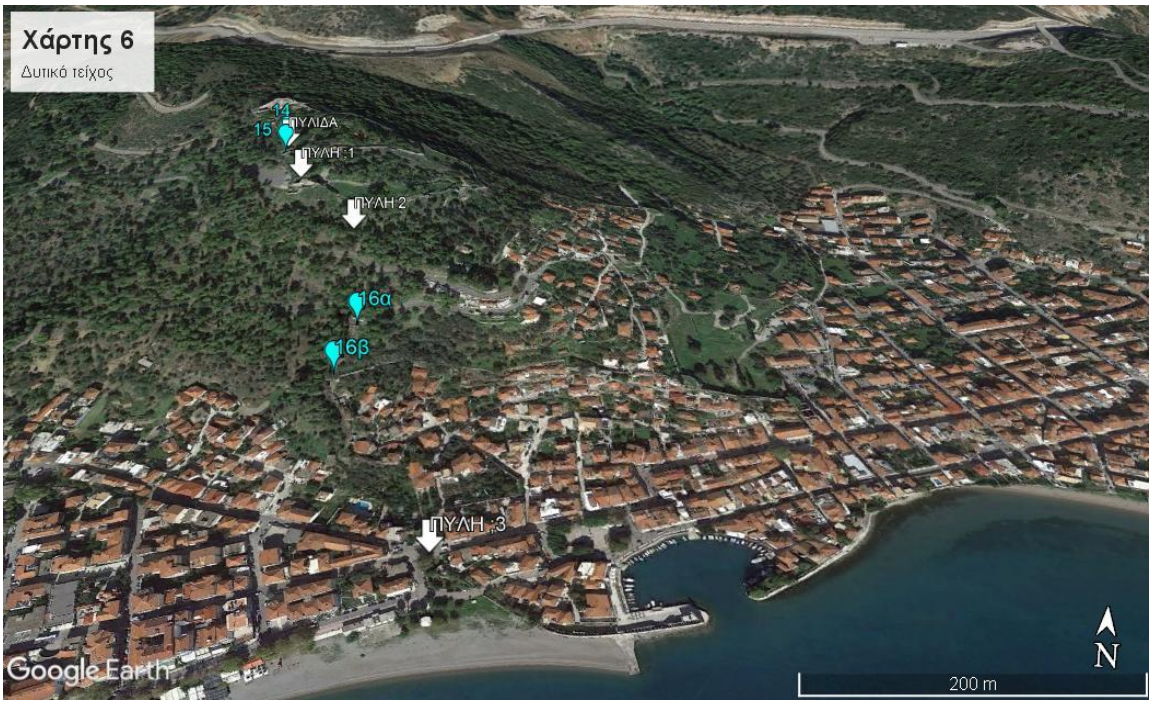

Εικ. 49. Προσαρμογή της κατασκευής στο βράχο – δυτική πλευρά ακρόπολης

Εικ. 50.Τμήμα αρχαίου τείχους στη βάση του μεσαιωνικού στη βόρεια πλευρά

Η ακρόπολη φαίνεται ότι καταλάμβανε αρχικά και το ανώτατο διάζωμα του Κάστρου (Ίτς Καλέ)[691], όπου όμως είναι εξαιρετικά δύσκολο να ελεγχθεί η θεμελίωση των μεσαιωνικών τειχών και απουσιάζουν οποιεσδήποτε ευδιάκριτες ενδείξεις[692]. Έτσι δεν είναι γνωστό αν τα δύο περιγράμματα ταυτίζονται απόλυτα και σε ποια σημεία. Το νότιο επίσης όριο της ακρόπολης δεν αναγνωρίζεται με βεβαιότητα και δεν είναι σαφές αν έκλεινε στο διατείχισμα που χωρίζει το δεύτερο από τον τρίτο οχυρωματικό περίβολο του μεσαιωνικού κάστρου[693].

Δυτικό σκέλος (θέσεις 16 α και β) (Χάρτης 6)

Το δυτικό σκέλος της οχύρωσης παρακολουθείται πολύ καλά νοτιότερα της ακρόπολης, κατά μήκος της δυτικής πλευράς του 3ου και 4ου διαζώματος του μεσαιωνικού κάστρου. Φαίνεται ότι η πορεία του ήταν περίπου ΒΔ-ΝΑ και ταυτίζεται με αυτή των νεότερων τειχών, όπως και η θέση αρκετών πύργων. Στο σκέλος αυτό δεν έχουν πραγματοποιηθεί μέχρι σήμερα ανασκαφές, διατηρούνται όμως ορατά *in situ* τμήματα σε αρκετά σημεία, με χαρακτηριστικότερο αυτό της θέσης 16α.

[691] Το τμήμα αυτό έχει έκταση 2,8 στρεμμάτων.

[692] Το μόνο αρχαίο τμήμα που καταφέραμε να εντοπίσουμε διατηρείται κοντά στη ΒΔ γωνία του διαζώματος αυτού, όπου διακρίνεται ογκόλιθος ή ογκόλιθοι *in situ*.

[693] Ο Πορτελάνος (1998, 579) θεωρεί ως πιθανό όριο της ακρόπολης τον πύργο της θέσης 15.

Στην ισχυρή δυτική πύλη εισόδου του μεσαιωνικού κάστρου, η οποία προστατευόταν με τρεις εξωτερικές αυλές, και ειδικότερα στο 3^{ο} διάζωμα, το αρχαίο τείχος διακρίνεται στο εσωτερικό του περιβόλου, αλλά έχει διακοπεί η συνέχειά του από τη μεταγενέστερη οχύρωση (εικ. 51-52). Πιθανώς στο σημείο αυτό να υπήρχε αντίστοιχα **αρχαία πύλη 1 (;)**, η οποία μπορεί να ήταν και η κύρια πύλη εισόδου στην ακρόπολη, κάτι που δεν είναι όμως βεβαιωμένο.

Εικ. 51-52. Τμήμα του δυτικού σκέλους στην κύρια, δυτική πύλη εισόδου του Κάστρου

Εικ. 53-54. Πύλη 2, στο δυτικό τείχος, όπου διακρίνεται η κανονική διακοπή της συνέχειας του τείχους προς Ν

Αμέσως μετά τη ΝΔ γωνία του τρίτου διαζώματος το αρχαίο τείχος έχει άξονα Β-Ν, παρακολουθείται καλά σε μήκος 25,30 μ. και έχει ύψος 1,00 έως 2,10 μ. Στη συνέχεια παρατηρείται αλλαγή της διεύθυνσής του σε ΒΔ–ΝΑ, ακολουθώντας τη φυσική κλίση. Στο σημείο αυτό φαίνεται ότι ανοιγόταν **πύλη 2** (εικ. 53-54), η οποία πιθανώς συνδεόταν με αρχαίο μονοπάτι, ίχνη του οποίου διακρίνονται και σήμερα. Αυτό δείχνει η κανονική διακοπή της συνέχειάς του τείχους, χωρίς να είναι δυνατό να προσδιοριστεί το πλάτος του ανοίγματος. Από το σημείο αυτό και σε απόσταση 5,50 μ. νότια του σύγχρονου δρόμου που διέρχεται από το σημείο αυτό και οδηγεί

στα ανώτερα διαζώματα του κάστρου, το τείχος παρακολουθείται μόνο εσωτερικά, σε ορατό μήκος 3,80 μ., με διεύθυνση ΒΔ-ΝΑ και μέγιστο ορατό πλάτος 0,90 μ.

Στη συνέχεια νοτιότερα, στη **θέση 16α** η συνέχεια του μεσαιωνικού και αρχαίου τείχους έχει διακοπεί και ένα τμήμα έχει κατεδαφιστεί για να διέλθει σύγχρονος δρόμος (εικ. 55-56). Στο τμήμα που διατηρείται αμέσως βόρεια του δρόμου αυτού, το οποίο καταλήγει σε τετράπλευρο πύργο[694], το αρχαίο τείχος, με διεύθυνση Β-Ν παρακολουθείται εξωτερικά σε μήκος 4,80 μ. και εσωτερικά σε μήκος 6,40 μ. και σε ύψος 2,25 μ. και 1,20 μ. αντίστοιχα.

Εικ. 55-56. Τμήμα του δυτικού τείχους στη θέση 16α

Νότια του δρόμου παρακολουθείται ακόμη το τείχος σε μήκος 7,30 μ. και διακρίνεται σε ύψος 1,20 μ. Τέλος στη θέση 16β, σε απόσταση 4,80 μ. βόρεια του ημικυκλικού μεσαιωνικού πύργου, διακρίνεται το θεμέλιο του αρχαίου τείχους εξωτερικά σε μήκος 5,30 μ., που καταλήγει σε αρχαίο τετράπλευρο πύργο[695].

Νοτιότερα το έδαφος γίνεται πολύ απότομο, η πορεία του δυτικού τείχους χάνεται και φαίνεται ότι έχει μάλλον καταστραφεί. Στο κατώτατο πλέον διάζωμα του μεσαιωνικού Κάστρου δεν υπάρχουν καθόλου στοιχεία για το δυτικό οχυρωματικό σκέλος και δεν είναι βέβαιο ότι αρχαίο και νεότερο τείχος ταυτίζονται. Ο Πορτελάνος υποθέτει ότι μπορεί να υπήρχε μία πύλη **(πύλη 3)** κοντά στη συμβολή των οδών Μεσολογγίου και Σοΐδα, καθώς εκατέρωθεν υπάρχουν διαφορετικής μορφής πύργοι του μεσαιωνικού τείχους (τετράπλευρος βόρεια και ημικυκλικός νότια), διάταξη που πιθανώς υπαγορεύτηκε από την ύπαρξη αρχαίου πύργου. Κάτι τέτοιο δεν

[694] Οι διαστάσεις του διακρίνονται εξωτερικά σε 2,10 Χ 2,90 μ. και εσωτερικά σε 1,5 Χ 4,50 μ.
[695] Διαστάσεων 8,40 Χ μέγ. ορατού μήκους 0,90 μ. και ύψους 1,40 μ.

έχει εξακριβωθεί ανασκαφικά έως σήμερα. Είναι όμως πολύ λογικό να υποτεθεί η ύπαρξη μία πύλης σε αυτό τον οριζόντιο άξονα, όπου πιθανότατα εντοπίζεται η κύρια οδός εισόδου της πόλης από δυτικά (δρόμος 2, βλ. σχετικά παρακάτω), σύμφωνα και με τα στοιχεία από το δυτικό αρχαίο νεκροταφείο[696]. Σε ό,τι αφορά όμως στον κατακόρυφο άξονα δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι δεν υπήρχε διαφοροποίηση των φάσεων οχύρωσης[697], αν και οι δυνατότητες αποκλίσεων περιορίζονται αρκετά από τη φύση του εδάφους. Θα πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι σε τομές που διενεργήθηκαν εξωτερικά του δυτικού μεσαιωνικού λιμενοβραχίονα κατά την υλοποίηση έργου ανάδειξης του Κάστρου το 2013, δεν εντοπίστηκε αρχαιότερη φάση στην έδρασή του.

Βόρειο σκέλος (θέσεις 17, 20-25) [698] (χάρτης 7)

Το σκέλος αυτό έκλεινε από βόρεια τον περίβολο, κατερχόμενο από την ακρόπολη με διεύθυνση περίπου Α-Δ, παρακολουθώντας τις εδαφικές κλίσεις. Συνέχιζε όμως πέραν της μεσαιωνικής οχύρωσης προς τον πεδινό χώρο στα ανατολικά του λόφου του Κάστρου και φαίνεται ότι κατάληγε περίπου στη σημερινή οδό Φαρμάκη. Είναι μέχρι σήμερα το καλύτερα γνωστό, καθώς σε πολλά σημεία του ανώτερου τμήματος του περιβόλου διατηρείται *in situ*, ενώ παράλληλα έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφές έξι συνολικά τμημάτων του στον πεδινό χώρο.

Το καλύτερα σωζόμενο τμήμα αυτής της πλευράς διατηρείται αμέσως δυτικά από το Φαλτσοπόρτι του μεσαιωνικού κάστρου (**θέση 17**) (εικ. 57-58), όπου σώζεται αυτούσια η αρχαία οχύρωση, σε έξι τμήματα, συνολικού μήκους 191,60 μ. και σε μέγιστο ύψος 2,90 μ. δηλαδή έξι σειρών δόμων. Τα τμήματα αυτά ξεκινούν σε επαφή με το Φαλτσοπόρτι και συνεχίζονται με διακοπές δυτικότερα, μέχρι που το

[696] Στο νεκροταφείο αυτό έχει διαπιστωθεί συγκέντρωση παιδικών ταφών σε απόσταση 500 μ. δυτικά του μεσαιωνικού τείχους, στοιχείο που ίσως υποδεικνύει την ύπαρξη πύλης, δεδομένου ότι οι παιδικές ταφές συνήθως ήταν κοντά σε αρχαίες πύλες.

[697] Στο τμήμα που εκτείνεται αμέσως δυτικά, έως περίπου την οδό Εθνικής Αντιστάσεως, όπου εμφανίζονται οι πρώτοι τάφοι του νεκροταφείου, δεν έχουν γενικά πραγματοποιηθεί ανασκαφές ή δεν έχουν αποδώσει στοιχεία.

[698] Αλεξοπούλου 1991 (οδός Λοκρών, ιδ. Αφών Φράγκου), 166-167 **[θέση 20]**. Πετριτάκη 1987, 172 (οδός Λοκρών, οικ. Τσάτσου) **[θέση 21]**. Αλεξοπούλου 1989 (Ανώνυμη δημοτική οδός, 3η πάροδος Καρακουλάκη, έργα Δήμου), 143 **[θέση 22α]**. Παπαγεωργίου 1997, 258. Σαράντη 1997, 303 (συμβολή οδών Τσώνη, Φαρμάκη, Λοκρών (οικ. Στ. Φλέγκα)**.** Παπαγεωργίου 2001α, 54-65. Παπαγεωργίου 2004, 460. **[θέση 23]**. Παπαποστόλου 1972, 434 (Οβρυόλακκα) **[θέση 24**]. Σαράντη, Χρονικά ΑΔ 2011, υπό εκτύπωση **[θέση 25]**.

έδαφος γίνεται έντονα βραχώδες, οπότε και διακρίνεται ότι ο φυσικός βράχος έχει λαξευτεί κατάλληλα για την υποδοχή της κατασκευής.

Εικ. 57. Κυκλικός πύργος της μεσαιωνικής οχύρωσης που προστάτευε την ΒΑ Πύλη (Φαλτσοπόρτι)

Εικ.58. Τμήμα της όψης του αρχαίου τείχους αμέσως δυτικά του (θέση 17)

Δυτικότερα η πορεία του σκέλους αυτού δυστυχώς δεν παρακολουθείται τόσο καλά, λόγω δυσκολιών πρόσβασης και παρατήρησης, που δημιουργεί κυρίως η απότομη χαράδρα. Γενικά όμως φαίνεται καθαρά ότι μέχρι το Φαλτσοπόρτι η πορεία του αρχαίου ταυτίζεται σχεδόν απόλυτα με αυτή του μεσαιωνικού τείχους. Η κατασκευή της αρχαίας οχύρωσης είναι κατά τραπεζιόσχημο ψευδοϊσόδομο σύστημα που προσεγγίζει το ακανόνιστο, λόγω της μεταβολής του ύψους των στρώσεων,

αλλά σε ορισμένες θέσεις και το πολυγωνικό, λόγω λοξής διαμόρφωσης των αρμών έδρασης.

Ανατολικά του και πέραν των ορίων του μεσαιωνικού περιβόλου, τα ανεσκαμμένα έως σήμερα τμήματα του βόρειου σκέλους εντοπίζονται στις περιοχές Μεγαλομάτα και Οβρυόλακκα. Έχουν βρεθεί σε δημοτικά αποχετευτικά έργα και σε οικοδομικές εργασίες και από την κεραμική χρονολογούνται όλα στους ελληνιστικούς χρόνους. Από τη διάταξη των θέσεων αυτών φαίνεται ότι το σκέλος παρακολουθεί την κλίση του εδάφους με διεύθυνση περίπου Α-Δ και μας βοηθούν να παρακολουθήσουμε πολύ καλά μία σχετικά ευθύγραμμη πορεία. Μόνο το τμήμα της θέσης 20, επίσης διεύθυνσης Α-Δ, εντοπίζεται νοτιότερα και ίσως δείχνει μία πιθανή εσοχή – αλλαγή πορείας του περιβόλου, που μπορεί να οφείλεται στη μορφολογία του εδάφους.[699]

Τα ακόλουθα τμήματα του βόρειου σκέλους (**θέσεις 24, 25, 21**), συνολικού μήκους 15,10 μ., έχουν εντοπιστεί επί της οδού Λοκρών με διεύθυνση Α-Δ. Το τείχος είχε στο σημείο αυτό πλάτος 2,70-3,90 μ. και σωζόταν σε ύψος τεσσάρων δόμων (1,40-1,72 μ.). Τα υπόλοιπα τμήματα, που έχουν ερευνηθεί πλησίον της οδού Φαρμάκη (**θέσεις 22α, 23**), είχαν μικρότερο πλάτος, 1,50-2,00 μ.. Στη θέση 22α το τείχος άλλαζε πλέον φορά, σε ΒΑ-ΝΔ και είχε μήκος 3,35 μ. και πλάτος 2 μ. Το τμήμα, τέλος, που ανασκάφηκε στη συμβολή των οδών Φαρμάκη, Τσώνη και Λοκρών (θέση 23) ανήκε σε γωνία του τείχους[700] και σωζόταν μόνο κατά το θεμέλιό του. Όλα τα τμήματα αυτής της περιοχής είχαν δεχθεί μεταγενέστερα προσκτίσματα. Στη θέση 23, μάλιστα σε επαφή με το τείχος είχε κατασκευαστεί μία οικία των αρχών 5ου αι. ή του τέλους του 4ου μ.Χ., στην οποία είχε χρησιμοποιηθεί δομικό υλικό του.

Από τα στοιχεία αυτά, και κυρίως το τμήμα του τείχους στις θέσεις 22α και 23, σε συνδυασμό με την εμφάνιση των πρώτων τάφων του ΒΑ αρχαίου νεκροταφείου από το σημείο αυτό και την ύπαρξη του δρόμου 3 (βλ. παρακάτω σχετική ενότητα), συνάγεται ότι εδώ θα πρέπει να ανοιγόταν μία πύλη **(βορειοανατολική πύλη)** στην οχύρωση η οποία προσέφερε πρόσβαση βόρεια και ανατολικά, εκτός

[699] Εκατέρωθεν του τμήματος αυτού διαπιστώθηκαν κτιριακά κατάλοιπα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων τα οποία δεν ερευνήθηκαν περισσότερο.

[700] Μέγιστων διαπιστωμένων διαστάσεων 2,60 μ. (Β-Ν) Χ 6 μ. (Α-Δ).

των ορίων της πόλης. Η μορφή, η διάταξη και οι διαστάσεις της δεν μπορούν να προσδιοριστούν ειδικότερα από τα μέχρι σήμερα στοιχεία.

Πιθανότατα από το σημείο αυτό το τείχος άλλαζε πορεία, στρεφόμενο νοτιοανατολικά. Η αποκατάσταση της πορείας αυτής όμως, όπως στο παραπάνω σχέδιο, είναι εντελώς υποθετική, καθώς δεν έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί ίχνη του βορειοανατολικού σκέλους. Θεωρούμε λογικότερο να διερχόταν από τους νοτιοδυτικούς πρόποδες του υψώματος της Δεξαμενής, το οποίο θα βρισκόταν εκτός της οχύρωσης, γεγονός που οδήγησε στην προτεινόμενη αποκατάσταση.

Ανατολικό Σκέλος (θέσεις 26-28)[701] (χάρτης 8)

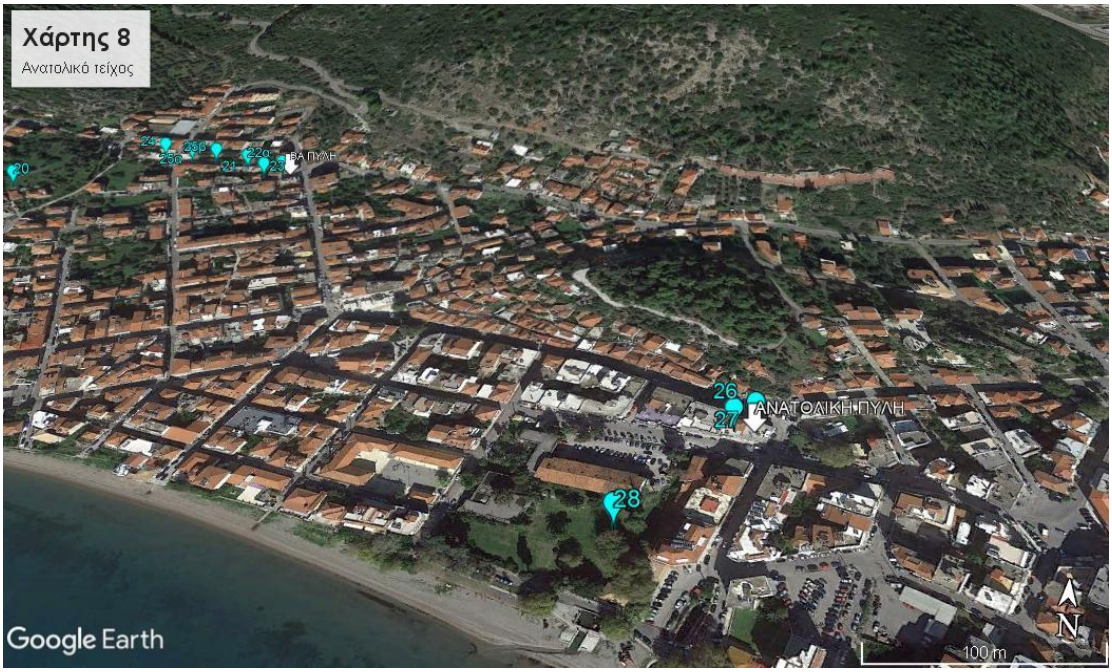
Το τείχος αυτής της πλευράς έκλεινε από νοτιο - ανατολικά τον περίβολο με διεύθυνση Β-Ν. Μέχρι σήμερα έχουν ανασκαφεί τρία τμήματα, συνολικού μήκους 21,40 μ., τα δύο από αυτά σε γειτονικά οικόπεδα στην οδό Αθηνών και το τρίτο, και πιο ενδιαφέρον, εντός του χώρου του πρώην ξενοδοχείου ΞΕΝΙΑ (Κήπος Αθ. Νόβα). Το σκέλος αυτό είχε πλάτος 2,90-3,00 μ. και στα τμήματα που ερευνήθηκαν σωζόταν κυρίως η θεμελίωσή του, ή έως 1-2 δόμοι από την ανωδομή του. Μεγάλο μέρος αυτής είχε αφαιρεθεί και αναχρησιμοποιηθεί μετά την ερείπωση της οχύρωσης ως δομικό υλικό σε μεταγενέστερα κτίσματα[702]. Η μέγιστη διατήρηση σε ύψος στη θέση 27 έφτανε τα 2,00 μ. Το τείχος στο σημείο αυτό διατηρούνταν κλιμακωτά και ήταν ιδιαίτερα εμφανής η απώλεια του υλικού του. Ήταν κατασκευασμένο κατά το ψευδοϊσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης, από μεγάλες, αδρά δουλεμένες λιθόπλινθους. Στη θέση 26 ειδικότερα διαπιστώθηκε η ύπαρξη εγκάρσιων ζευγμάτων ή ζεύγματος, κατά το «*ἔμπλεκτον*»[703].

---

[701] Αλεξοπούλου 1988, 174 (Λεωφ. Αθηνών & Νόβα, οικ. Αθαν. Κονιστή) **[θέση 26]**. Σαράντη, Κολώνας 1992, 149-151 (Λεωφ. Αθηνών & Νόβα, οικ. Αθαν. Κονιστή) **[θέση 27]**. Σαράντη 2006β, 587-588 (ΞΕΝΙΑ Ναυπάκτου, πρώην κτήμα Νόβα) **[θέση 28].** Βλ. σχετικά και Σαράντη 2012, 764.

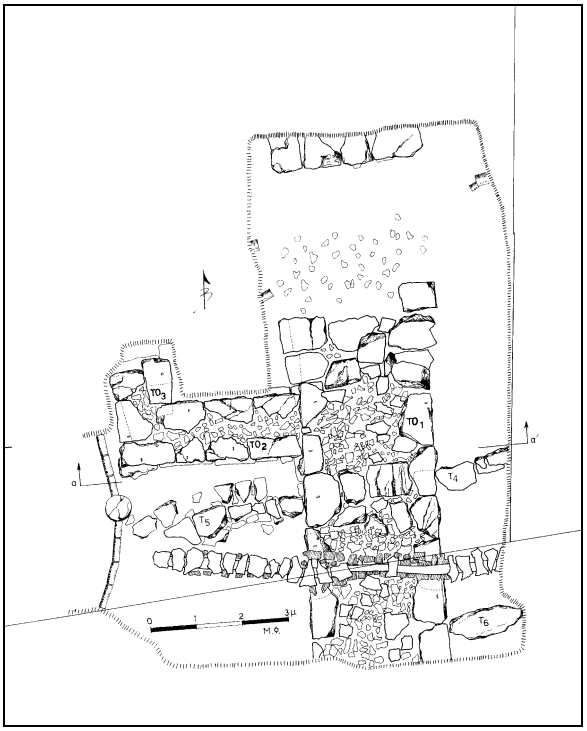
[702] Βλ. και Πετριτάκη 1992, 173 (οικ. Παϊσιου, οδός Αθηνών) **[θέση 131].**

[703] Vitruv. *De Architectura*, II.8.7. Ορλάνδος 1958, 206. Το σύστημα αυτό, που αποσκοπούσε στο δέσιμο των δύο παρειών των τειχών, συναντάται μετά την εισαγωγή των πολιορκητικών κριών και ιδίως των μεγάλων λιθοβόλων καταπελτών που είχαν διαδοθεί μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Βλ. σχετικά Πορτελάνος 1998, 1514.

Στα βορειότερα τμήματα που ερευνήθηκαν στην περιοχή της οδού Αθηνών υπήρχε προσαρμοσμένο στη δυτική πλευρά σκέλος μικρότερου πλάτους, πλ. 1,30 μ. που σχημάτιζε ορθή γωνία και πιθανώς ανήκε στη διαμόρφωση πύλης **(ανατολική πύλη)**, ενώ στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η αλλαγή πορείας του τείχους από Β-Ν σε Α-Δ στη θέση 27, όπου και διαπιστώθηκε σε μέγιστο μήκος 8,80 μ. Εκτός άλλων η αλλαγή αυτή πορείας του τείχους ήταν πιθανώς επιβεβλημένη για λόγους αντιστήριξης του πρανούς του παρακείμενου λόφου της Δεξαμενής που εκτείνεται αμέσως βόρεια. Τα στοιχεία δείχνουν ότι η οχύρωση αυτού του τμήματος ήταν κατασκευασμένη στα χαμηλότερα νότια πρανή του λόφου, όπου η πορεία του διακοπτόταν από την ύπαρξη πύλης, από την οποία πιθανότατα διερχόταν και ένας από τους κυριότερους δρόμους της πόλης, που οδηγούσε στα ανατολικά της (βλ. δρόμος 4 στο σχετικό κεφάλαιο). Η ανατολική πύλη, σύμφωνα με τα στοιχεία που περιγράφονται, φαίνεται ότι είχε πλάτος περίπου 3,20 μ. ενώ στο εσωτερικό της σχηματιζόταν αυλή, βάθους 4 μ.[704]

[704] Πορτελάνος 1998, 587.

Σχ. 7. Κάτοψη της ανασκαφής στη θέση 26, ΑΔ 1988, σ. 175, σχ. 18

Το τμήμα που ερευνήθηκε το 2006 εντός του ΞΕΝΙΑ (θέση 28) αφορούσε σε μεγάλο γωνιαίο πύργο της αρχαίας οχύρωσης, με διαστάσεις 9,55 Χ 9,70 μ. που εντοπίστηκε στην ανατολική πλευρά. Στον πύργο αυτό συνέβαλαν ο ανατολικός και ο νότιος, παραθαλάσσιος, βραχίονας του περιβόλου, στοιχείο σημαντικότατο από τοπογραφική άποψη, καθώς προσδιορίζει με σαφήνεια το νοτιοανατολικό του πέρας. Παράλληλα ο οργανικός τρόπος σύνδεσης των δύο σκελών με τον πύργο στο επίπεδο του θεμελίου δεν αφήνει αμφιβολία για τη σύγχρονη κατασκευή τους. Από τον πύργο σωζόταν μόνο η συμπαγής υποδομή του, συνολικού ύψους 0,80 μ. Στο τμήμα αυτό του οικοπέδου του ΞΕΝΙΑ, αμέσως ανατολικά της οχύρωσης ρέει η λεγόμενη σήμερα «πηγή Νόβα», με άφθονα νερά που καταλήγουν στη θάλασσα[705]. Ίσως δεν είναι γι΄ αυτό τυχαία η ύπαρξη αρχαίων αγωγών και η μέριμνα που είχε ληφθεί για την αποστράγγιση του χώρου, με αρχαίους αγωγούς κατά το πλάτος ή κατά το μήκος του τείχους, καθώς και υστεροβυζαντινούς ή νεότερους αγωγούς. Στην περιοχή του τείχους υπήρχαν τέλος μεταγενέστερα κτίσματα αποσπασματικά διατηρημένα, όπως τμήμα κτιρίου εξωτερικά και πλησίον της πύλης, κατασκευασμένου κατά το *opus mixtum* και αντηρίδες στη βόρεια πλευρά. Επιπλέον διάσπαρτες ταφές δεί-

[705] Για την περιοχή και το Γρίμποβο βλ. την περιγραφή του Εβλιά Τσελεμπή, Γιαννόπουλος 1969, Β, 179 και παρακάτω στην υπο-ενότητα ΣΤ.3.1.5.

χνουν ότι τον 3^{ο} αι. μ.Χ. η οχύρωση ήταν πλέον κατεστραμμένη και ο χώρος χρησιμοποιούνταν ως νεκροταφείο.

Εικ. 59. Γωνιαίος πύργος της οχύρωσης της αρχαίας Ναυπάκτου στο χώρο του Ξενία

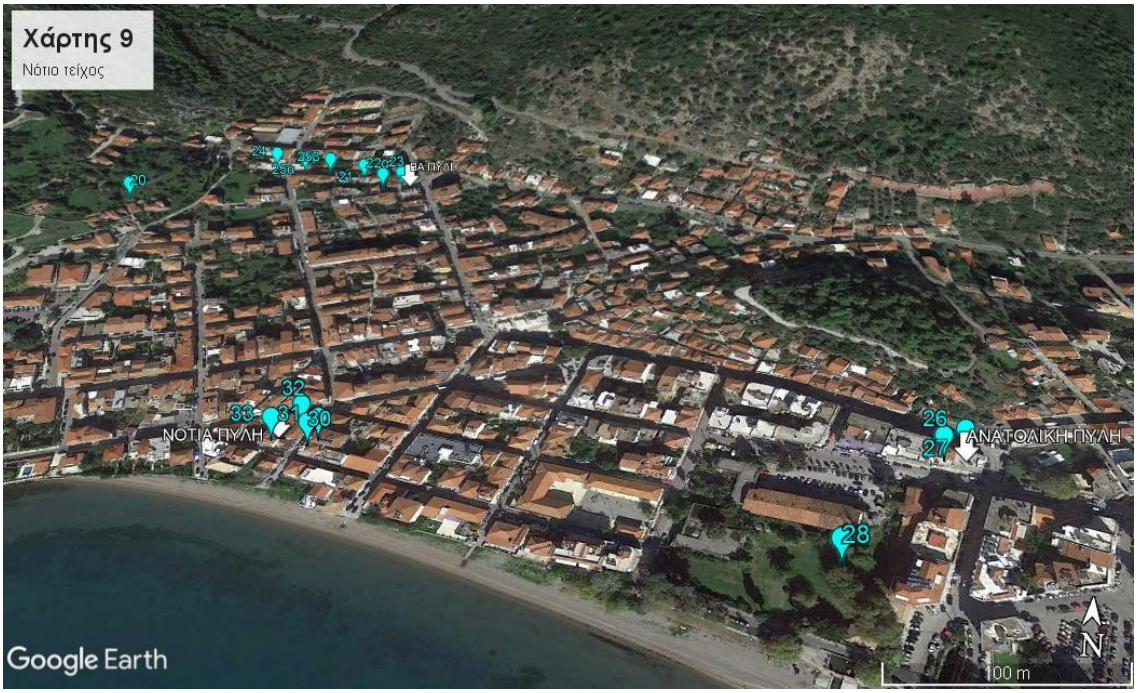
Νότιο (παραθαλάσσιο) σκέλος (θέσεις 28-33)[706] (Χάρτης 9)

Μέχρι σήμερα έχουν ανασκαφεί έξι τμήματα αυτού του σκέλους, συνολικού μήκους 44,15 μ., κατά την κατασκευή οικοδομών κατά μήκος της οδού Μεσσηνίων και την ανέγερση του ξενοδοχείου ΞΕΝΙΑ. Το σκέλος αυτό είχε διεύθυνση ΒΑ-ΝΔ και πλάτος 1,30-1,80 μ. Εντοπίζεται σε απόσταση 40-80 μ. από την ακτή και σε βάθος 1,50-2,10 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Ήταν κτισμένο με εξωτερικές παρειές από λιθόπλινθους κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης και πυρήνα από χώμα και λατύπη (σχ. 8)[707]. Η ισοϋψής του διατήρηση, τριών μόλις δόμων, συνολικού ύψους 1,70 μ. και η καλή επίπεδη διαμόρφωση της ανώτερης

[706] Σαράντη 2006β, 587-589 (ΞΕΝΙΑ Ναυπάκτου, πρώην κτήμα Νόβα) **[θέση 28].** Ζαφειροπούλου 1976, 165-169, θέση Γρίμποβο, κτήμα Αθανασιάδη-Νόβα **[θέση 29]**. Αλεξοπούλου 1989 (Αποκαύκου 11 & Μεσσηνίων, οικ. Ελ. Αθανασοπούλου) **[θέση 30].** Σαράντη 1998, 144 (οδός Μεσσηνίων, οικ. Ιω. & Σ. Κόγγου) **[θέση 31].** Σαράντη 2004, 284 (Οδός Μπότσαρη & Μεσσηνίων, οικ. Χατζή-Καλπακιώρη) **[θέση 32].** Σαράντη 2002, 304-305 (Οδός Αποκαύκου, οικ. Ίκκα) **[θέση 33].**

[707] Οι λιθόπλινθοι είχαν την εξωτερική επιφάνεια χονδροπελεκημένη, κατά το «αγροτικό» σύστημα, ενώ ήταν επιμελέστερα λαξεμένες προς τους αρμούς, οι οποίοι ήταν λοξοί και εφάρμοζαν αρκετά καλά. Η νότια πλευρά του τείχους, προς τη θάλασσα, είχε όψη πιο επιμελημένη σε σχέση με τη βόρεια, όπου το σύστημα δόμησης ήταν πιο ακανόνιστο και υπήρχε κατά τόπους συμπλήρωση των λιθόπλινθων με μικρότερους λίθους.

σωζόμενης επιφάνειάς του, πιθανότατα δείχνει ότι η ανωδομή του ήταν από άλλο υλικό.

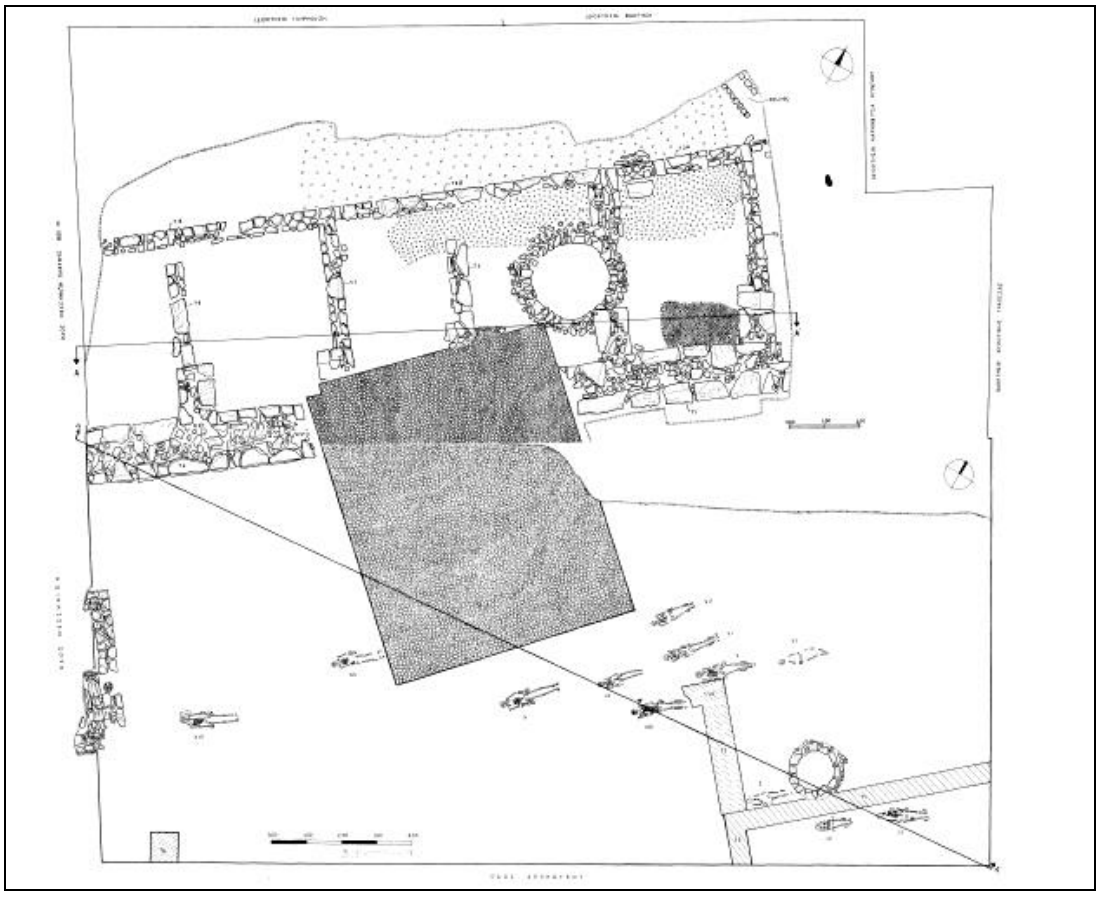

Οι σημαντικότερες ανασκαφές αυτού του τμήματος αφορούν στις θέσεις 30, 31, 32 και 34, γύρω από τη διασταύρωση των οδών Αποκαύκου και Μεσσηνίων. Στην περιοχή αυτή αποκαλύφθηκαν γειτονικά τμήματα του τείχους που μας επιτρέπουν σημαντικές διαπιστώσεις για την οχύρωση, αλλά και το εμπορικό λιμάνι της πόλης, το οποίο φαίνεται ότι βρισκόταν πλησίον. Η βόρεια, εσωτερική, πλευρά του τείχους ήταν ενισχυμένη ανά τρία περίπου μέτρα με αντηρίδες ίσων διαστάσεων, πλ. 1,00 και μήκους, 1,40 μ. δημιουργώντας έτσι ένα συνολικό πάχος ενισχυμένης κατασκευής περίπου 3,20 μ. μαζί με το κυρίως τείχος, το οποίο κατά τα άλλα είναι, όπως αναφέρθηκε, λεπτότερο σε αυτό το σκέλος. Οι αντηρίδες έδεναν οργανικά με την κουρτίνα και ήταν όμοιας κατασκευής, σε δύο παρειές και εσωτερικό γέμισμα από μικρότερες πέτρες. Όπως διαπιστώθηκε, το τμήμα αυτό της οχύρωσης ήταν θεμελιωμένο στην άμμο. Μάλιστα πολλά όστρακα από το κατώτερο στρώμα είχαν χαρακτηριστικά κολλημένη άμμο στις επιφάνειές τους. Η έρευνα σε αυτό το επίπεδο ήταν εξαιρετικά δύσκολη λόγω των άφθονων υπόγειων νερών που ανάβλυζαν στις τομές.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα τμήματα του νότιου σκέλους εντοπίστηκε στις όμορες **θέσεις 30 και 31,** και κυρίως στη δεύτερη θέση (σχ. 7). Εκτός από το ίδιο το τείχος αποκαλύφθηκαν τέσσερις διαδοχικοί χώροι στην εσωτερική πλευρά του, διαμορφωμένοι από ενδιάμεσους τοίχους κτισμένους στην προέκταση των αντηρίδων του. Οι τοίχοι αυτοί εδράζονταν ψηλότερα από το τείχος και διατηρούνταν σε ύψος 0,20-0,90 μ. Οι διαμορφωμένοι χώροι είχαν μήκος 4,80-5,00 μ. και πλάτος αντίστοιχα από δυτικά προς ανατολικά 2,60 (μέγ.), 3,95, 7,15 και 3,90 μ. Ο μεγαλύτερος από αυτούς, περίπου στο κέντρο του ανασκαμμένου τμήματος, είχε διχοτομηθεί από μεταγενέστερο τοίχο. Έξω από τα δωμάτια αυτά περνούσε χαλικόστρωτος δρόμος (δρόμος 12) με διεύθυνση παράλληλη στο τείχος, απ΄ όπου και φαίνεται ότι υπήρχε πρόσβαση σε αυτά.

Το εσωτερικό των χώρων βρέθηκε αρκετά αναμοχλευμένο, ειδικά τα τμήματα που γειτνίαζαν με το τείχος, ενώ είχαν υποστεί και μικρές μετασκευές. Η κατασκευή των τοίχων, που είναι η τυπική ελληνιστική στην πόλη, κυρίως όμως η κεραμική από το εσωτερικό τους, δείχνει ότι η αρχική κατασκευή αυτών των εσωτερικών διαμερισμάτων ανήκε στους ελληνιστικούς χρόνους, πιθανώς στα τέλη του 3^{ου} αι.-2^{ο} αι. π.Χ. Αρχικά φαίνεται ότι, τουλάχιστον οι δύο ανατολικοί χώροι, είχαν βοτσαλωτά δάπεδα από μικρά άσπρα και μελανά βότσαλα πάνω σε κοκκινωπό βάθος, τα οποία βρέθηκαν κυρίως σε σπαράγματα, ενώ είχαν διατηρηθεί και εν μέρει στη θέση τους σε επαφή με την εσωτερική πλευρά του τείχους, σε βάθος 0,56 μ. από την ανώτερη σωζόμενη επιφάνειά του.

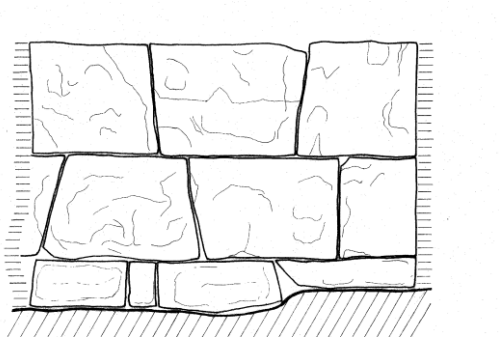
Η κεραμική ήταν άφθονη, κυρίως οικιακή, και σε μικρότερο ποσοστό λεπτότεχνη, ανάμεσα στην οποία υπήρχαν πολλά δείγματα πινακίων, κεραμική της κατηγορίας West Slope και ελάχιστα όστρακα ανάγλυφων σκύφων. Ξεχωρίζουν επίσης πολυάριθμα θραύσματα οξυπύθμενων εμπορικών αμφορέων, στοιχείο που ενισχύει την πιθανότητα το τμήμα αυτό να ανήκε στην εμπορική ζώνη της πόλης. Με βάση τα στοιχεία αυτά και την πρόσβαση από το δρόμο, θα πρέπει να θεωρηθεί πιθανότερη η χρήση των εσωτερικών χώρων ως καταστημάτων ή στρατιωτικών καταλυμάτων. Μεγάλο μέρος των ανακατασκευών τους φαίνεται ότι έγινε στους ρωμαϊκούς χρόνους και ιδίως τον 1^{ο} και 2^{ο} αι. μ.Χ., όπως δείχνουν όστρακα λύχνων, ελάχιστα δείγματα ερυθροβαφούς κεραμικής terra sigillata, και λίγα γυάλινα θραύσματα.

Σχ. 8. Κάτοψη των ανασκαφών στις γειτονικές θέσεις 30 και 31

Σε τομή που έγινε στη νότια πλευρά του τείχους βρέθηκε θραύσμα κεραμίδας με την επιγραφή [Ν]ΑΥΠΑΚΤΙω[Ν] (**αρ. ευρ. 55**), γεγονός που έρχεται να επιβεβαιώσει το δημόσιο χαρακτήρα του οχυρωματικού έργου και πιθανότατα υποδηλώνει ότι το σκέλος αυτό του τείχους ήταν στεγασμένο με ξύλινη κεραμοσκεπή στέγη (καταστέγασμα), η οποία ήταν συνήθως απαραίτητη όταν η ανωδομή των τειχών ήταν πλίνθινη[708]. Πάνω στο οχυρωματικό έργο αργότερα εγκαταστάθηκε μεγάλη εξέδρα κατασκευασμένη με λατύπη η οποία ίσως να εξυπηρετούσε την φορτοεκφόρτωση προϊόντων και εδραζόταν σε άμμο, όπως και το τείχος (βλ. σχετικά στην επόμενη ενότητα).

[708] Για τα τείχη από ωμόπλινθους βλ. Πορτελάνος 1998, 1531 κ.ε. και ιδίως 1535.

Σχ. 9. Τμήμα όψης της νότιας πλευράς του τείχους

Στη γειτονική **θέση 33**, σε απόσταση περίπου 20 μ. δυτικότερα, αποκαλύφθηκε λίγο αργότερα σχεδόν τετράγωνος ή ορθογωνικός πύργος του τείχους. Οι εξωτερικές του διαστάσεις υπολογίζονται σε 7,10 Χ 6,50 μ., ενώ το εσωτερικό του ήταν κενό και λειτουργικό και είχε διαστάσεις 4,00 Χ 3,5 μ. Στο επίπεδο του θεμελίου βρέθηκε κατάλοιπο τοίχου πρόχειρης κατασκευής με διεύθυνση Β-Ν, το οποίο ίσως ανήκε σε εσωτερικό χώρισμα.

Ο πύργος είχε είσοδο στη ΒΑ του γωνία, πλάτους 1,10 μ. Ήταν κατασκευασμένος με διπλό τοίχωμα, όπως και η κουρτίνα του τείχους, με το οποίο είχε ίδιο πάχος τοιχωμάτων, δηλαδή 1,5 μ.[711]. Σωζόταν σε ύψος 1,90 μ., που αντιστοιχούσε σε τέσσερις συνολικά δόμους, ο τελευταίος από τους οποίους ανήκε στο θεμέλιο, που είχε ελαφρώς μεγαλύτερο πλάτος. Οι λιθόπλινθοι είχαν κάθετους ή ελαφρά λοξούς τους αρμούς, αδροπελεκημένη όψη και καλή εφαρμογή. Στο εσωτερικό του πύργου υπήρχε μικρή διαφοροποίηση του κτισίματος, με λιθόπλινθους γενικά μικρότερες και ορθογώνιες σε ανισοϋψείς στρώσεις. Ο τρόπος σύνδεσης του πύργου με το κυρίως τείχος δε στάθηκε δυνατό να διαπιστωθεί στην ίδια ανασκαφή. Από τα υπόλοιπα τοπογραφικά στοιχεία, όμως, φαίνεται ότι ο πύργος πιθανότατα παρεμβαλλόταν στην κουρτίνα και εξείχε κατά τα 2/3 περίπου του μήκους του νότια αυτής, έχοντας την πόρτα του αμέσως εσωτερικά της.

[711] Οι πύργοι κατασκευάζονταν με διπλές παρειές για να αντέχουν τα κτυπήματα από τα βλήματα καταπελτών. Σε μερικές περιπτώσεις το πλάτος μπορεί να περιοριζόταν προς τα πάνω. Πορτελάνος 1998, 1580-1582.

Εικ. 60. Πύργος του παραθαλάσσιου τείχους στη θέση 33, από νότια

Κατά την έρευνα της γειτονικής προς ΒΑ **θέσης 32** στάθηκε δυνατό να αποκαλυφθεί πολύ μικρό τμήμα της κουρτίνας και δύο ακόμη αντηρίδες του τείχους, που ήταν όμοιων διαστάσεων με τις προηγούμενες και απείχαν μεταξύ τους 3 μ. Επιπλέον αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου διεύθυνσης ΒΔ – ΝΑ, τον οποίο διέτρεχε κατά μήκος μεγάλος πλακοσκεπής υπόνομος που φαίνεται ότι κατέληγε μεταξύ των δύο αντηρίδων του τείχους και εν συνεχεία προς τη θάλασσα[713]. Από το σύνολο των στοιχείων φαίνεται σχεδόν βέβαιο ότι ο πύργος προστάτευε μία πύλη της οχύρωσης, που οδηγούσε στη θάλασσα (**νότια πύλη**) και η οποία θα πρέπει να βρισκόταν είτε αμέσως ανατολικά, είτε αμέσως δυτικά του.

Από την προκαταρκτική εξέταση της κεραμικής από τις θέσεις 31, 32 και 33 φαίνεται ότι το σκέλος αυτό της οχύρωσής, το οποίο όπως έδειξε η έρευνα της θέσης 28 (ΞΕΝΙΑ) έδενε οργανικά με το ανατολικό σκέλος, χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια. Δυστυχώς δεν ήταν παντού δυνατή, λόγω κυρίως των προσκτισμάτων, η έρευνα σε βάθος, ενώ δεν ήταν εφικτό να μελετηθεί συστηματικά η κεραμική των ανασκαφών. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, υπήρχε άφθονη οικιακή κεραμική και πολύ μεγάλες ποσότητες οστράκων αμφορέων, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει μικρός αριθμός ενσφράγιστων λαβών που φέρουν κυρίως μονογράμματα. Τα δείγματα ανάγλυφων σκύφων ανήκουν κυρίως σε τύπους με μακριά πέταλα και «μακεδονική ασπίδα» που χρονολογούνται από τα μέσα του 2^{ου} - τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. Η μόνη θέση

[713] Δυστυχώς δεν ήταν δυνατό να διερευνηθεί περισσότερο το σημείο αυτό λόγω επικινδυνότητας των όμορων οικοδομών.

η οποία ανέδειξε πρωιμότερη, κλασική κεραμική ήταν η θέση 32, αυτή όμως συνδεόταν με το αρχαιότερο στρώμα του αρχαίου του δρόμου και όχι με το ίδιο το τείχος, συνεπώς δεν τεκμηριώνεται πρωιμότερη χρονολόγηση της κατασκευής αυτού του σκέλους. Θα πρέπει τέλος να αναφερθεί ότι ο χώρος νότια του τείχους είχε χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφείο[714], πιθανότατα ήδη από τον 1ο - 2ο αι. μ.Χ., ενώ εξωτερικά του πύργου 1 ανεγέρθηκε μετά την ερείπωση της οχύρωσης βασιλική παλαιοχριστιανικών χρόνων[715].

Ενδιάμεσα οχυρωματικά σκέλη (Χάρτες 10-12)

Στο εσωτερικό του περιβόλου εντοπίζονται τμήματα τριών σκελών τείχους, με διεύθυνση περίπου Β-Ν, τα οποία διαιρούσαν αυτόν σε μικρότερα κατά μήκος τμήματα.

1ο σκέλος (**θέσεις 18-19)**

Το πρώτο από δυτικά σκέλος φαίνεται ότι πιθανώς συμπίπτει περίπου με το ανατολικό μεσαιωνικό, αν και υπάρχει γενικά άφθονη αναχρησιμοποίηση αρχαίου

[714] Βλ. σχετικά στην υπο-ενότητα που αφορά στα νεκροταφεία.

[715] Ορισμένα ελληνιστικά και υστερορωμαϊκά κτιριακά κατάλοιπα που έχουν αποκαλυφθεί στη θέση 31 νότια του τείχους αποδίδονται από την ανασκαφέα Γ. Αλεξοπούλου σε οικίες, θα μπορούσαν ωστόσο να είχαν και άλλη χρήση, ιδίως τα ελληνιστικά κατάλοιπα που αναφέρονται και εικονίζονται στο δυτικό όριο της ανασκαφής.

δομικού υλικού, με αποτέλεσμα να μην είναι εύκολο να διακριθεί τι ακριβώς βρίσκεται *in situ*. Ξεκινώντας από τη ΒΑ γωνία του μεσαιωνικού περιβόλου (**θέση 18**) διατηρείται ένα τμήμα τείχους με διεύθυνση Β-Ν, συνολικού μήκους 13,40 μ. Αυτό απέχει 4,90-6,40 μ. από το ανατολικό μεσαιωνικό τείχος και 2,30 μ. από το Φαλτσοπόρτι. Πιθανώς να έκλεινε τον αρχαίο περίβολο από Α, χωρίς να υπάρχει πλήρης ταύτιση με το μετεγενέστερο τείχος, και χωρίς στοιχεία χρονολόγησης μέχρι σήμερα.

Αμέσως νότια αυτού αναφέρεται ότι σε παλαιότερες εργασίες υποστήλωσης εξαγωνικού πύργου, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν το 1978 από την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων, είχε διαπιστωθεί ότι ο πρώτος μεταβυζαντινός πύργος νότια από το Φαλτσοπόρτι κάλυπτε και εν μέρει έβαινε σε αρχαίο τετράγωνο πύργο με πυλίδα, φραγμένη μεταγενέστερα[716]. Τα στοιχεία αυτά σήμερα δεν διακρίνονται.

Ακόμη πιο νότια (**θέση 19**) παρατηρείται ένα ακόμη αρχαίο τμήμα στη βάση μεταγενέστερου πύργου, ενώ στη συνέχεια του μεσαιωνικού περιβόλου υπάρχει μεγάλη χρήση αρχαίου υλικού, αλλά δεν υπάρχουν βέβαια αρχαία τμήματα. Με τα στοιχεία αυτά λοιπόν δεν είναι δυνατό να χρονολογηθεί το ενδιάμεσο αυτό σκέλος, καθώς μάλιστα δε διακρίνεται πουθενά σε ικανό ύψος τμήμα της αρχικής τοιχοποιίας.

2ο σκέλος **(θέσεις 34-36)** [717]

Σε απόσταση 220-250 μ. ανατολικά του 1ου σκέλους έχουν αποκαλυφθεί τμήματα ενός ακόμη ενδιάμεσου τείχους, συνολικού διαπιστωμένου μήκους 31 μ.[718] Αυτά έχουν αποκαλυφθεί περίπου 10 μ. δυτικά της οδού Πλαστήρα, ενώ μέρος του ήταν εν μέρει ήδη ορατό μέσα σε σύγχρονο μονοπάτι στο βόρειο πέρας της ίδιας οδού (**θέση 35**). Πρόκειται για ένα από τα πιο αξιοσημείωτα τμήματα της αρχαίας οχύρωσης, το οποίο φαίνεται ότι είχε κατασκευαστεί εν μέρει στη ρίζα φυσικού α-

[716] Τριανταφυλλόπουλος 1978, 167. Συγκεκριμένα αναφέρεται ότι υπήρχε εξαγωνικός πύργος κοντά στο Φαλτσοπόρτι, στην ανατολική πλευρά του φρουρίου, ο οποίος είχε καταρρεύσει και λήφθηκαν μέτρα άμεσης υποστήλωσής του.

[717] Πετριτάκη 1992, 170-172 (Ανώνυμη οδός, τομέας Γ, οικ. Τριανταφύλλου) **[θέση 34-35]**. Σαράντη 1993, 146 (οδός Καπορδέλη, Βατόβρυση, οικ. Πιτσιάκα) και Σαράντη 2006α **[θέση 36].**

[718] Το βάθος αποκάλυψης των τμημάτων κυμαινόταν από το εντελώς επιφανειακό (μέσα στο μονοπάτι) έως 1,40-2,62 μ. κάτω από το σύγχρονο επίπεδο χρήσης.

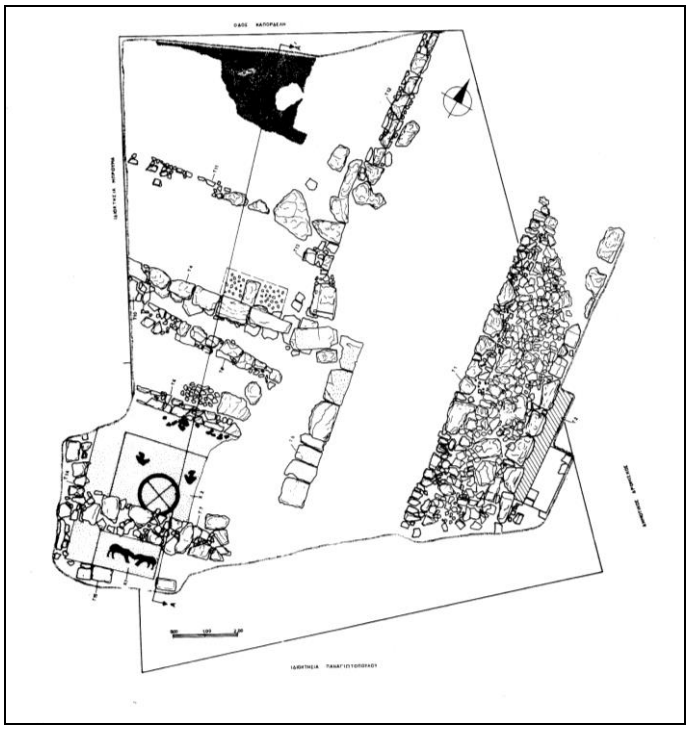
ναβαθμού, με αποτέλεσμα να λειτουργεί και ως ανάλημμα ανδήρου, στο οποίο αποκαλύφθηκαν σημαντικά αρχαία κτίρια και δρόμος. Το πρώτο τμήμα ερευνήθηκε στη **θέση 34** και περιλάμβανε ορθογώνιο πύργο, μέγιστων διαπιστωμένων διαστάσεων 2,50 Χ 2,53 μ. Ανήκε στην αρχική φάση της κατασκευής αυτού του σκέλους, που χρονολογείται με βεβαιότητα στα κλασικά χρόνια και συγκεκριμένα στον 5^{ο} αι. π.Χ. Στη φάση αυτή το τείχος φαίνεται ότι ήταν κατασκευασμένο κατά το ανισόδομο, κατά τόπους πολυγωνικό σύστημα, ενώ αργότερα δέχθηκε επισκευές και συμπληρώσεις που ανήκουν κυρίως στον 4^{ο}-3^{ο} αι. π.Χ. Στη **θέση 36** νοτιότερα (σχ. 9-10) διαπιστώθηκε ότι η δυτική του παρειά ήταν κατασκευασμένη από αργούς λίθους, ενώ η ανατολική του ήταν κανονικά κτισμένη με ορθογώνιες και τραπεζιόσχημες λιθόπλινθους σε ψευδοϊσόδομο σύστημα, με αγροτική λάξευση στην όψη και επιμελέστερα δουλεμένους τους αρμούς. Παρόλα αυτά είναι βέβαιο ότι αποτελούσε τμήμα της οχύρωσης και όχι απλά αναλημματικό τοίχο, γεγονός που υποδηλώνεται και από την ύπαρξη του πύργου.

Το πάχος αυτού του σκέλους κυμαινόταν μεταξύ 3,00-4,00 μ. και το μέγιστο διαπιστωμένο ύψος του φτάνει τα 2,40 μ. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι ότι η εξωτερική όψη των λιθοπλίνθων και το γέμισμα έφεραν έντονα άλατα, που φαίνεται ότι μπορεί να οφείλονται στην κοντινή πηγή της Βατόβρυσης. Σε τμήμα του τείχους

πλησίον του πύργου υπήρχε εξωτερικά αγωγός με σώματα ανεστραμμένου Π, που προφανώς χρησίμευε στην αποστράγγιση του χώρου. Σύμφωνα την ανασκαφέα Μ. Πετριτάκη ανήκει στη δεύτερη κατασκευαστική φάση, του 4^{ου} -3^{ου} αι. π.Χ.

Η τελευταία επισκευή του σκέλους αυτού χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική περίοδο ή και λίγο μεταγενέστερα, όπως δείχνει το ανώτερο τμήμα του γεμίσματός του, που απέδωσε κτενωτή κεραμική, ενώ την ίδια περίοδο δέχθηκε προσκτίσματα επί της ανατολικής κυρίως πλευράς του. Η κατασκευή αυτής της φάσης ήταν με αργούς λίθους διαφόρων μεγεθών χωρίς συνδετικό κονίαμα και κατά τόπους εισείχε ή εξείχε σε σχέση με την ανατολική εξωτερική πλευρά του αρχαίου σκέλους. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τέτοιου είδους συμπληρώσεις δεν έχουν παρατηρηθεί σε άλλα σκέλη της οχύρωσης[719]. Πιθανώς η ενίσχυση ή επισκευή της οχύρωσης τον 6^{ο} αι. μ.Χ. να συνδέεται με την ανάγκη προστασίας από τις βαρβαρικές επιδρομές που άρχισαν μετά το μεγάλο σεισμό του αιώνα αυτού, όπως συνέβη και στην Πάτρα[720].

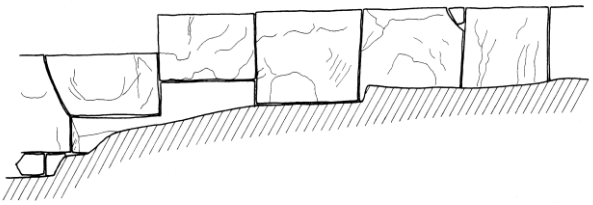

Σχ. 10. Κάτοψη της ανασκαφής της θέσης 36

Δυστυχώς μέχρι σήμερα δεν έχουν δοθεί ευκαιρίες ανασκαφής τμημάτων της οχύρωσης που θα μπορούσαν να μας αποφέρουν στοιχεία για τον τρόπο σύν-

[719] Για την παλαιοχριστιανική οχύρωση βλ. Παπαδοπούλου 1997. Παπαγεωργίου 2001α, 9-11, 90.
[720] Γεωργοπούλου-Βέρρα 2000, 8. Κολώνας, Σταυροπούλου-Γάτση 2017, 17.

δεσης του σκέλους αυτού με το βόρειο και νότιο σκέλος. Με βάση την πορεία αυτών το 2^{ο} ενδιάμεσο σκέλος υπολογίζεται ότι θα μπορούσε να είχε ένα συνολικό μήκος από Βορρά προς Νότο περίπου 280 μ. Τα χρονολογικά στοιχεία ωστόσο δηλώνουν με βεβαιότητα ότι ανήκε στην αρχική φάση του οχυρωματικού περιβόλου, είτε ως διατείχισμα, είτε ως αρχικό ανατολικό του πέρας και ότι στην ίδια, αρχική, φάση ανήκει και ο πύργος.

Σχ. 11. Τμήμα όψης του τείχους στη θέση 36

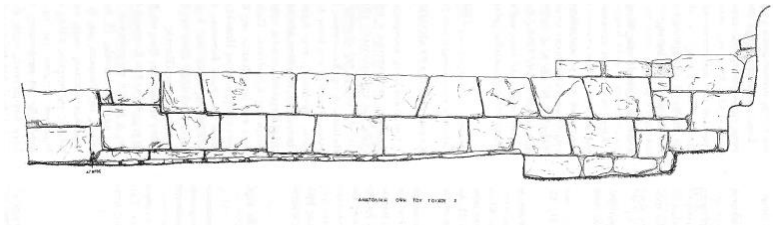
3^{ο} σκέλος **(θέση 37)**[721] (σχ. 11-12)

Σε απόσταση μόλις 50 περίπου μέτρων ανατολικότερα, στη συμβολή των οδών Καπορδέλη και Καρακουλάκη έχει ερευνηθεί τμήμα άλλου, παράλληλου σκέλους (Β-Ν), μήκους 13,50 μ., το οποίο δεν έχει εμφανή σχέση με το προηγούμενο,

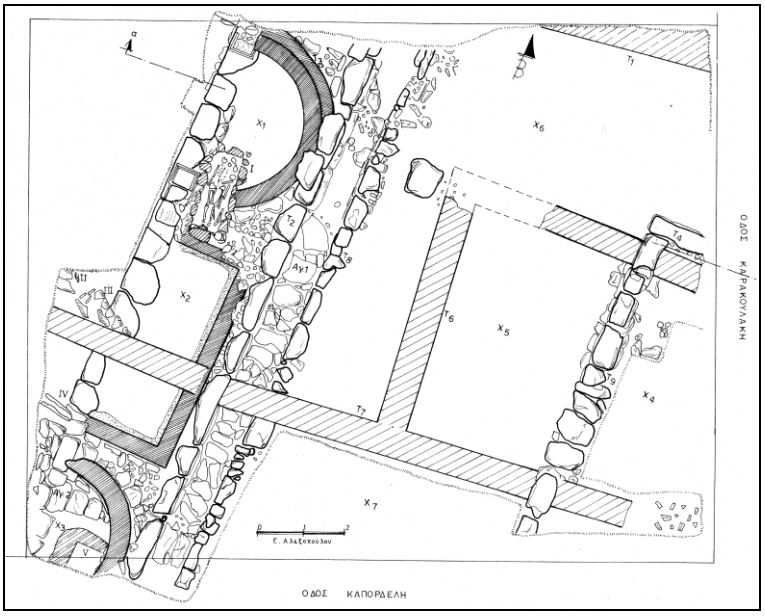
[721] Αλεξοπούλου 1988, ΑΔ 43, Β1, 176-180 (Συμβολή οδών Καουρδέλη και Καρακουλάκη, οικ. Ελ Ράικου) **[θέση 37]**.

καθώς ούτε και με το βόρειο τείχος, από τα γνωστά τμήματα του οποίου απέχει νότια περίπου 100-110 μ. Το σκέλος αυτό είχε πλάτος 3,20 μ. και ήταν κατασκευασμένο κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο, ψευδοϊσόδομο σύστημα με χαρακτηριστικές οδοντώσεις μεταξύ των λίθων των δόμων (σχ. 11). Ο πυρήνας του τείχους είχε σχεδόν εξαφανιστεί από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Η δυτική παρειά του σωζόταν σε ύψος 0,30 μ., ενώ η ανατολική σε ύψος 1,40 μ., γεγονός που υποδηλώνει ότι, όπως και το προηγούμενο ενδιάμεσο σκέλος είχε και αναλημματικό ρόλο. Σε επαφή με την ανατολική πλευρά του τείχους υπήρχε ανοικτός συλλεκτήριος αγωγός (πλ. 0,80 μ.), που το ακολουθούσε σε όλο του το μήκος και εφαπτόταν σε αυτό, ακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους από Β προς Ν. Άλλος αγωγός διαπερνούσε το τείχος στο ύψος του 1^{ου} δόμου.

Σχ. 12. Τμήμα όψης του τείχους στη θέση 37

Σε ό,τι αφορά στη χρονολόγηση αυτού του σκέλους, αναφέρεται συμπλήρωση - προσθήκη καθ' ύψος στο βόρειο τμήμα του που ανήκε στους ρωμαϊκούς χρόνους, για την κύρια φάση κατασκευή τους όμως δεν δίνεται καμία χρονολογική πληροφορία. Έτσι είναι αδύνατο προς το παρόν να συσχετιστεί με τα υπόλοιπα τμήματα, εφόσον μάλιστα αποτελεί το μοναδικό ανασκαμμένο τμήμα σε αυτό τον άξονα. Πάνω στο τμήμα αυτό της οχύρωσης στα ρωμαϊκά χρόνια είχε κατασκευαστεί εγκατάσταση λουτρών και μετά την εγκατάλειψη αυτής αλλεπάλληλοι χριστιανικοί τάφοι, ενώ ως πιθανή αιτία οριστικής εγκατάλειψης του χώρου σημειώνεται η πυρκαγιά.

Σχ. 13. Κάτοψη της ανασκαφής στη θέση 37

Καταλήγοντας λοιπόν σε ό,τι αφορά στα ενδιάμεσα σκέλη του περιβόλου θα λέγαμε με βεβαιότητα ότι με την αρχική κατασκευή της οχύρωσης συνδέεται το 2ο σκέλος, το οποίο και είχε έναν τουλάχιστον τετράπλευρο πύργο, ενώ για τα υπόλοιπα δύο προς το παρόν σκέλη δεν υπάρχουν ασφαλή στοιχεία χρονολόγησης, ώστε να διατυπωθεί με σαφήνεια η μεταξύ τους σχέση.

Οχύρωση στη θέση Αρβάλα (θέση 38)[722] (εικ. 61, σχ. 12)

Η κατασκευή ενός αιολικού πάρκου το 2007 αμέσως βόρεια του Κάστρου της Ναυπάκτου έγινε αφορμή να αποκαλυφθεί ένας δεύτερος, άγνωστος μέχρι τότε οχυρωματικός περίβολος που καταλάμβανε την κορυφή του λόφου Αρβάλα[723]. Η περιοχή καλυπτόταν με πυκνή θαμνώδη βλάστηση και δεν διακρίνονταν καθόλου επιφανειακά ίχνη, ενώ δεν υπήρχε καμία αναφορά έως τότε στην οχύρωση αυτή. Ο λόφος βρίσκεται αμέσως βόρεια του Κάστρου, σε απόσταση 250 μ. σε ευθεία γραμμή, ενώ οι κορυφές των δύο υψωμάτων απέχουν περίπου 500 μ. μεταξύ τους και χωρίζονται από τον φυσικό αυχένα από τον οποίο διέρχεται σήμερα η Περιμετρική Οδός της πόλης. Η κορυφή του λόφου Αρβάλα, σε υψόμετρο 256 μ., είναι σχεδόν

[722] Σαράντη 2007. Της ίδιας 2008α και 2012.

[723] Οι εργασίες κατασκευής του υποσταθμού του πάρκου έγιναν αρχικά χωρίς την επίβλεψη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, με αποτέλεσμα να διαταραχθούν σε κάποιο βαθμό επιφανειακά τα κατάλοιπα της οχύρωσης.

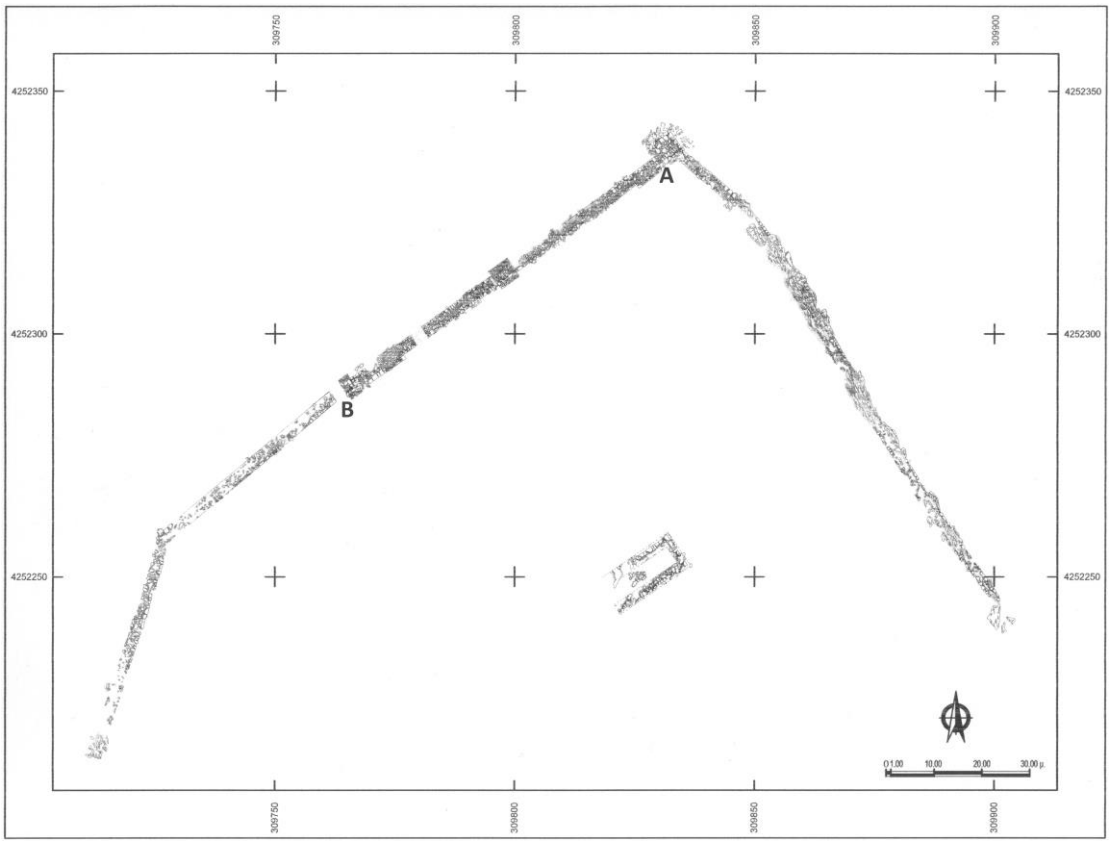
επίπεδη και περιβάλλεται στα νοτιοανατολικά από ζώνες κάθετων ασβεστολιθικών βράχων, οι οποίοι την καθιστούν εξαιρετικά δυσπρόσιτη από αυτές τις πλευρές.

Εικ. 61. Η οχύρωση στη θέση Αρβάλα, βόρεια του Κάστρου (άποψη από Βορρά)

Μετά τον εντοπισμό του περιβόλου πραγματοποιήθηκε προκαταρκτική έρευνα της θέσης μεταξύ των ετών 2007-2008, η οποία δεν έχει μέχρι σήμερα πλήρως ολοκληρωθεί[724]. Αποκάλυψε έναν τρίπλευρο, πειόσχημο περίβολο, συνολικού μήκους μόλις 300 μ., ο οποίος προστάτευε τη θέση από βόρεια, δυτικά και ανατολικά και ήταν απόλυτα προσαρμοσμένος στο φυσικό βραχώδες ανάγλυφο, το οποίο και είχε αξιοποιηθεί και ενσωματωθεί στην κατασκευή. Η σημερινή κατάσταση του τείχους δείχνει ότι μέχρι τις μέρες μας υπήρξε εκτεταμένη απογύμνωση του χώρου από δομικό υλικό. Μάλιστα κατά το μεγαλύτερο μέρος του βόρειου σκέλους το γέμισμα είχε σκορπίσει εκατέρωθεν του τείχους ως αποτέλεσμα της αποδόμησης των εξωτερικών παρειών του.

[724] Η αρχική έρευνα πραγματοποιήθηκε με δαπάνη της εταιρείας ΤΕΡΝΑ, με σκοπό να αποκαλυφθεί συνολικά η οχύρωση και να γίνουν οι απαραίτητες διαπιστώσεις για την πορεία του τεχνικού έργου. Η ολοκλήρωση της έρευνα του εσωτερικού του περιβόλου από την Εφορεία δεν έχει σταθεί δυνατή μέχρι σήμερα λόγω έλλειψης πιστώσεων και προσωπικού.

Σχ. 14. Κάτοψη της οχύρωσης στη θέση Αρβάλα

Η οχυρωμένη έκταση υπολογίζεται σε 12 περίπου στρέμματα και ορίζεται από τις τρεις πλευρές με τείχος πλάτους 2,5 μέτρων, το οποίο ήταν προσαρμοσμένο στα βράχια. Το μεγαλύτερο σκέλος ήταν το βορειο – βορειοδυτικό (εικ. 63), το οποίο είχε μήκος περίπου 134 μέτρων. Η πρόσβαση στον περίβολο γινόταν από αυτή την πλευρά και μάλιστα κοντά στις δυτικές υπώρειες του υψώματος εντοπίστηκαν ίχνη αρχαίας ατραπού που πιθανότατα συνέδεε τη θέση με τη Ναύπακτο (βλ. σχετικά δρόμος 3).

Στο ανατολικό άκρο του ΒΔ σκέλους υπήρχε τετράγωνος πύργος (εικ.62), διαστάσεων 5,10 Χ 5,70 μ. ο οποίος στις μέρες μας είχε χρησιμοποιηθεί από βοσκούς της περιοχής. Το εσωτερικό του ήταν συμπαγές και εξωτερικά έφερε μονό τοίχωμα από ασβεστολιθικές λιθόπλινθους. Το σύστημα δόμησης ήταν κανονικότερο, σε σχέση με την υπόλοιπη οχύρωση, με σχεδόν ορθογώνιες λιθόπλινθους, σε ανισοϋψείς στρώσεις. Εκτός από καίριο σημείο εποπτείας των οδικών περασμάτων και της ευρύτερης περιοχής προς τα ανατολικά, ο πύργος προστάτευε από δεξιά μία μικρή πυλίδα (εικ. 66), πλάτους 1,20 μ.(Α), που είχε τη μορφή απλού ανοίγματος στη

γραμμή του τείχους. Το δάπεδό της ήταν στρωμένο με πλακοειδείς πέτρες, ενώ το εσωτερικό άνοιγμά της είχε σε δεύτερη φάση φραχθεί με τοιχάριο, πιθανότατα ήδη από τα ελληνιστικά χρόνια. Στη δυτική πλευρά της πύλης το πλάτος του τείχους ήταν ενισχυμένο σε μήκος 6,80 μ., σε συνολικό πλάτος 3,5 μ., ώστε σχημάτιζε ορθογώνιο προμαχώνα[725]. Μία δεύτερη πύλη (Β), η οποία πιθανότατα ήταν η κύρια, υπήρχε προς το δυτικό άκρο της βόρειας πλευράς (εικ. 67). Είχε πλάτος 2,60 μ. και κατ΄ αντίστοιχο τρόπο το τείχος αμέσως ανατολικά της είχε για την προστασία της ενισχυθεί με ορθογώνιο συμπαγή προμαχώνα διαστάσεων 10,30 Χ 2,60 μ.

Εικ. 62. Αεροφωτογραφία της ΒΑ γωνίας της οχύρωσης με τον πύργο

Εικ. 63. Άποψη του ΒΔ σκέλους από Α

Σε τομή που έγινε εσωτερικά του τείχους κοντά στην πύλη Β (εικ. 68), διαπιστώθηκε το μέγιστο σωζόμενο ύψος του στο σημείο αυτό στα 1,70-2 μ., κάτι που ήταν ελάχιστα αναμενόμενο με βάση την αρχική εικόνα. Το τείχος φαίνεται δομημένο κλιμακωτά, σε κεκλιμένο έδαφος, και, στο τμήμα τουλάχιστον που ερευνήθηκε σε βάθος, είναι κατασκευασμένο με ντόπιο φαιόχρωμο ασβεστόλιθο κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο ανισόδομο σύστημα, το οποίο πλησιάζει στο πολυγωνικό, σύστημα που συναντάται, όπως έχει σημειωθεί, και στην οχύρωση της Ναυπάκτου. Σε μεγάλα τμήματα του ανατολικού ιδίως σκέλους του περιβόλου έχει ενσωματωθεί αυτούσιος ο φυσικός βράχος και τα ενδιάμεσα τμήματα έχουν φραχθεί με λιθοδομή (εικ. 64-65).

[725] Για τους προμαχώνες βλ. Adam 1982, 71: πρόκειται για αύξηση του πάχους του τείχους, με ή χωρίς προεξοχή προς το εσωτερικό προκειμένου να δέχεται μεγαλύτερη συγκέντρωση αμυνόμενων ή όπλων. Διακρίνονται από τους πύργους ή τις προεξοχές στο ότι είναι πάντα απλοί, στο ίδιο επίπεδο με την κουρτίνα και έχουν μορφή επιμήκη ή ακανόνιστη. Συνήθως προορίζονταν για την υπεράσπιση πυλών.

Εικ. 64. Άποψη του ανατολικού τείχους από Β

Εικ. 65.Χαρακτηριστικό δείγμα προσαρμογής στο βράχο

Εικ. 66. Η δυτική όψη του πύργου, με τη φραγμένη πύλη Α μπροστά του

Εικ. 67. Η πύλη Β, από νότια

Εικ. 68. Λεπτομέρεια της εσωτερικής παρειάς του βόρειου τείχους

Στο εσωτερικό του περιβόλου υπήρχαν ελάχιστα ίχνη αρχαίων κτιρίων. Το σημαντικότερο από αυτά, όπως κυρίως δείχνει η εξέχουσα θέση του αποκαλύφθηκε στο κεντρικό τμήμα του οχυρωμένου χώρου. Επρόκειτο για θεμέλιο ορθογώνιου κτιρίου με διεύθυνση ΒΑ- ΝΔ, μέγιστων διαστάσεων 19,40 Χ 7,75 μ. Δυστυχώς βρέθηκε πολύ κατεστραμμένο, αλλά από την ελάχιστη κεραμική από το εσωτερικό του

μπορεί να χρονολογηθεί στα κλασικά χρόνια**.** Η μορφή και η θέση που κατέχει στο χώρο καθιστούν πολύ πιθανό να επρόκειτο για έναν ναό, χωρίς όμως δυστυχώς άλλα στοιχεία, αν και η εύρεση της επιγραφής που αναφέρει το κατά τα άλλα άγνωστο από άλλες πηγές ιερό της Πολιάδος Αθηνάς σε απόσταση περίπου 150 μ. νότιο- νοτιοδυτικά, επιτρέπει να συσχετίσουμε με μεγάλη πιθανότητα το εύρημα[726]. Όπως είναι γνωστό η επιγραφή δεν βρέθηκε στη θέση της, αλλά εντοιχισμένη σε αλώνι, οπότε θα ήταν δικαιολογημένη η μεταφορά της από έναν τόσο κοντινό χώρο.

Γενικότερα πρόκειται για έναν εξαιρετικά απλό περίβολο, με έναν πύργο και δύο προμαχώνες, που προστάτευαν αντίστοιχα ανοίγματα, στοιχείο που χαρακτηρίζει τις πρώιμες οχυρώσεις[727]. Η κατασκευή του καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τη φύση του εδάφους και αξιοποιεί κυρίως τα πλεονεκτήματα της φυσικής άμυνας, στοιχεία που χαρακτηρίζουν την παθητική αμυντική στρατηγική των παλαιότερων οχυρώσεων, πριν την μεγάλη ανάπτυξη της οχυρωματικής. Η προσαρμογή των τειχών στο φυσικό βράχο θυμίζει τα τείχη της αιτωλικής Χαλκίδας στη θέση Πάγκαλη Βαράσοβας, που χρονολογούνται στον 5^{ο} ή 4^{ο} αι. π.Χ.[728]. Με βάση τα χαρακτηριστικά αυτά θεωρούμε πιθανότερο να είναι σύγχρονος με την αρχική φάση της κύριας οχύρωσης της πόλης, δηλαδή κατασκευασμένος προς τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.

Η αποκάλυψη του περιβόλου αυτού προσθέτει ένα πολύ σημαντικό στοιχείο στα μέχρι σήμερα γνωστά για την αρχαία οχύρωση της Ναυπάκτου. Πρόκειται για δύο ανεξάρτητους οχυρωματικούς περιβόλους στην περιοχή της πόλης, η λειτουργική και χρονολογική σχέση των οποίων δεν είναι εύκολο να καθοριστεί, εφόσον μάλιστα η έρευνα της νέας θέσης δεν έχει εξαντληθεί και η κεραμική που απέδωσε ήταν ιδιαίτερα φτωχή, αν και είναι βέβαιο, λόγω της μεταξύ τους εγγύτητας, ότι ανήκουν και οι δύο στην ίδια την πόλη. Στα ελάχιστα ευρήματα ανήκει ένα χάλκινο ασσάριο, νομισματοκοπείου Ρώμης, με κεφαλή Ιανού στον εμπροσθότυπο, το οποίο βρέθηκε στην περιοχή της πύλης Β και υποδηλώνει πρώιμη ρωμαϊκή παρουσία στο χώρο της οχύρωσης και της πόλης (**αρ. ευρ. 56**)[729]. Το σύστημα δόμησης του τείχους

[726] Βλ. παρακάτω στη σχετική ενότητα που αφορά στα ιερά.

[727] Βλ. σχετικά Πορτελάνος 1998, 1555. Για παράδειγμα στο ανατολικό άκρο της ακρόπολης της Κεχροπούλας. βλ. Adam 1982, 169, fig. 101.

[728] Πορτελάνος 1998, 263-287. Βλ. και μία πρόσφατα εντοπισμένη οχύρωση στη θέση Καρδαράς Σίμου Ναυπακτίας. Σαράντη 2005, 482.

[729] Για τον τύπο βλ. Crawford 1974, 119, πιν. XXXI, 113/2. Για την ταύτιση του νομίσματος ευχαριστώ θερμά τη συνάδελφο Γ. Αλεξοπούλου.

δε συμβάλλει αποφασιστικά, καθώς μάλιστα η ανασκαφική έρευνα δεν έχει ολοκληρωθεί, ώστε να γίνουν λεπτομερέστερες παρατηρήσεις. Συνεπώς δεν μπορούμε να πούμε με ασφάλεια αν ο περίβολος αυτός ήταν κατάλοιπο ενός άλλου σχεδιασμού, π.χ. μίας παλαιότερης ακρόπολης ή ενός ασφαλέστερου καταφυγίου (Fluchtburg)[730], που για κάποιους λόγους εγκαταλείφθηκε, ή αν λειτουργούσαν και δύο περίβολοι ταυτόχρονα, όπως είναι γνωστό από άλλα παραδείγματα στην Αιτωλία[731]. Μία τρίτη περίπτωση είναι ο περίβολος αυτός να μην εξυπηρετούσε ανάγκες άμυνας της πόλης ή της χώρας της, αλλά να είχε ως κύριο στόχο την προστασία ενός ιερού χώρου και μάλιστα μίας πολιούχου θεότητας, όπως ήταν στα κλασικά χρόνια η Αθηνά και όπως άλλωστε μπορεί να υποδηλώνουν οι μικρές συνολικές του διαστάσεις.

Σύνοψη των δεδομένων των οχυρώσεων

Από τα παραπάνω έγινε φανερό ότι η Ναύπακτος αποτέλεσε οχυρή πόλη ήδη από τον 5^{ο} αι. π.Χ., γεγονός που την τοποθετεί ανάμεσα σε έναν περιορισμένο αριθμό πρώιμα οχυρωμένων θέσεων της περιοχής. Αυτές ήταν κυρίως παράλιες, στρατηγικές ή πάνω σε βασικούς οδικούς άξονες και ενεπλάκησαν στην πολιτική των μεγάλων ελληνικών δυνάμεων από το β΄ μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. Στην ανάγκη πρώιμης οχύρωσης ορισμένων θέσεων της Αιτωλίας πιθανώς συνέβαλε ειδικότερα και η επιδρομή των Αθηναίων το 426 π.Χ.[732].

Η Αιτωλία και η Ακαρνανία γενικότερα σώζουν μεγάλο αριθμό αρχαίων οχυρώσεων, που υπερέχουν αριθμητικά άλλων περιοχών, ενώ πολλές από αυτές είναι εξαιρετικής διατήρησης. Για τη χρονολόγησή τους δεν υπάρχει γενική συμφωνία, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις απουσιάζουν ανασκαφικά δεδομένα[733] και

[730] Για τον τύπο βλ. γενικά Müth et al. 2015, 10, 21. Περίβολοι τέτοιου είδους δεν προορίζονταν για μόνιμη κατοίκηση του εσωτερικού τους, αλλά για προστασία του διάσπαρτου αγροτικού πληθυσμού σε περιόδους κινδύνου.

[731] Βλ. σχετικά Πορτελάνος 1998, 1462 για παραδείγματα από τα Σιταράλωνα, Βίνιανη, Μπαμπίνη, Λυκόνικο κ.ά Θα πρέπει να αναφερθεί και εδώ η περίπτωση της αιτωλικής Χαλκίδας, με δύο οχυρώσεις, στο λόφο Αγ. Τριάδας και στο όρος Βαράσοβα.

[732] Για τις οχυρώσεις της Λοκρίδας βλ. γενικά Lerat 1952, I, Appendice I. Για τις οχυρώσεις της Ακαρνανίας βλ. πιο πρόσφατα Ley 2009.

[733] Αρχικά ο Noack (1897) χρονολόγησε αρκετές από τις οχυρώσεις στον 5^{ο} και 4^{ο} αι π.Χ., ενώ περιέγραψε και αποτύπωσε πολλές από αυτές (1916). Ο Kirsten (1941, 108-110), αντίθετα, αμφισβήτησε

δεν είναι εύκολο να καθοριστούν χρονολογικά κριτήρια μόνο από τα συστήματα δόμησης, μέθοδος που θεωρείται γενικότερα επισφαλής[734]. Επιπλέον όλες σχεδόν οι οχυρώσεις εμφανίζουν, όπως είναι φυσικό, πολλαπλές κατασκευαστικές φάσεις. Χρονολογούνται κατά το μεγαλύτερο μέρος τους στους ελληνιστικούς χρόνους και γενικά στον 3ο αι. π.Χ.[735], όταν φαίνεται ότι οχυρώθηκαν οι περισσότερες πόλεις, ενώ κάποιες πιθανώς ενισχύθηκαν μετά το 219 π.Χ. και τις επιδρομές του Φιλίππου Ε΄. Για την πρώιμη χρονολόγηση των τειχών της Ναυπάκτου αντίθετα, υπάρχουν α-διαμφισβήτητα ιστορικά τεκμήρια, αλλά και ανασκαφικά πλέον δεδομένα.

Κατά τη διάρκεια της κλασικής αρχαιότητας διαφαίνεται από τις πηγές ότι η πόλη άντεξε σε πολλές πολιορκίες και ότι δεν υπέστη εκτεταμένες και βίαιες κατα-στροφές του άστεώς της, γεγονός που όπως φαίνεται όφειλε σε μεγάλο βαθμό στην οχύρωσή της. Όπως έγινε φανερό από την παρουσίαση των στοιχείων της κύριας οχύρωσης της πόλης, αυτή αποτελούσε σύνθετο περίβολο με χωριστή οχύρωση α-κρόπολης και πόλης, όπου η ακρόπολη καταλάμβανε ακραία θέση[736]. Στα ψηλότερα σημεία ήταν κατά μεγάλο μέρος προσαρμοσμένη στο βραχώδες ανάγλυφο και τις έντονες εδαφικές κλίσεις, με την ακρόπολη και μεγάλο μέρος του άνω περιβόλου κατασκευασμένα σε απόκρημνο λόφο, φυσικά προστατευμένο με χαράδρα από τη βόρεια και εν μέρει από τη δυτική του πλευρά, ώστε να μην είναι ανοικτή σε απευ-θείας προσβολή από πολλά σημεία. Φαίνεται ότι υπήρξε η μέγιστη αξιοποίηση των φυσικών χαρακτηριστικών του χώρου, στοιχείο που παρατηρείται γενικότερα στις οχυρώσεις της περιοχής της Αιτωλίας, ενώ είναι ειδικότερα πιο χαρακτηριστικό στον ανεξάρτητο οχυρωματικό περίβολο στη θέση Αρβάλα.

την πρωιμότητά τους και με αφετηρία την οχύρωση των Οινιαδών θεώρησε ότι γενικά ανήκουν το νωρίτερο στο τέλος του 3ου αι. π.Χ., άποψη που δέχθηκε και ο Martin (1947-1948, 138), αλλά πλέον αμφισβητείται από τη νεότερη έρευνα. Ο Scranton (1941, 96-97) χρονολογεί τους Οινιάδες στον 5ο αι., ενώ και ο Winter (1971, 96-97) θεωρεί ότι ανήκουν στον 5ο ή τουλάχιστον στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Βλ. σχετικά Funke 1987b. Πορτελάνος 1998, 1547-1551, 1649-1659. Για τις οχυρώσεις της Ακαρ-νανίας βλ. και τις παρατηρήσεις του Ρωμαίου (1918, 106-111).

[734] Για παράδειγμα στη Λιμναία (Σαραγά 1991) και στην Πάλαιρο υπάρχει χρήση διαφορετικών συ-στημάτων δόμησης μεταξύ των παρειών τειχών, με συνδυασμό πολυγωνικού εσωτερικά και τραπε-ζιόσχημου εξωτερικά. Το στοιχείο αυτό, που άλλοτε αποτελούσε βέβαιη ένδειξη επισκευών, πλέον θεωρείται ότι μπορεί να αποτελεί σύγχρονη κατασκευή, καθώς μάλιστα το πολυγωνικό ήταν δαπα-νηρό και χρονοβόρο στην κατασκευή και κυρίως κατάλληλο για ακροπόλεις ή μικρούς περιβόλους. Βλ. σχετικά Lawrence 1979, 235. Για τα συστήματα δόμησης βλ. γενικά Scranton 1941, 16-24. Ορλάν-δος 1958, 207-276. Για τις δυσκολίες χρονολόγησης με βάση τα συστήματα δόμησης βλ. Müth et al. 2015, 5, 11-12, 14.

[735] Πορτελάνος 1998, 1545-1551.

[736] Βλ. σχετικά την ταξινόμηση του Πορτελάνου (1998, 1458-1462).

Ένα μεγάλο τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου του άστεως, που αντιστοιχεί περίπου με τα 2/3 του, εκτεινόταν και στο πεδινό τμήμα προστατεύοντας την κάτω πόλη. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα των πρόσφατων ετών ο οχυρωματικός περίβολος υπολογίζεται ότι είχε σε πλήρη ανάπτυξη συνολικό μήκος τουλάχιστον 2.800-3.000 μ. και ότι περιέβαλε μία έκταση συνολικά περίπου 355-360 στρεμμάτων[737]. Για λόγους σύγκρισης αναφέρουμε ότι ο μεσαιωνικός περίβολος έχει συνολικό μήκος τειχών 2.250 μ. και περικλείει περίπου 175 στρέμματα. Από τον Θουκυδίδη γνωρίζουμε ότι η πόλη ήταν οχυρωμένη στα κλασικά χρόνια και από την πλευρά της θάλασσας[738], ενώ ο περίβολός της αναφέρεται ήδη τότε ως μεγάλος. Η μεγάλη τειχισμένη έκταση είναι στοιχείο που σχολιάζεται ως αμυντικό μειονέκτημα σε σχέση με τον αριθμό των αμυνόμενων, εφόσον όσο μεγαλύτερος ήταν ένας περίβολος, τόσο περισσότερους άνδρες απαιτούσε για την υπεράσπισή του[739]. Η ιστορική αναφορά δεν σημαίνει απαραίτητα ότι ήταν μεγαλύτερος άλλων γειτονικών πόλεων, αφού μάλιστα είναι σήμερα γνωστό ότι στην περιοχή της Αιτωλίας και Ακαρνανίας υπήρχαν αρκετές μεγαλύτερες σύγχρονες οχυρώσεις[740].

Το τείχος είναι κατασκευσμένο με δύο παρειές και εσωτερικό γέμισμα. Κατά τόπους διακρίνονται διαφορετικά συστήματα δόμησης, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα διαφορετική φάση κατασκευής και οπωσδήποτε χωρίς να αποτελεί από μόνο του ασφαλές κριτήριο χρονολόγησης. Πολυγωνικό σύστημα δόμησης διακρί-

[737] Το μήκος των τειχών δεν ήταν απαραίτητα ανάλογο με τον πληθυσμό ή την περιοχή που περιέκλειε (Wycherley 1949, 41). Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το μέγεθος του περιβόλου της Ναυπάκτου είναι μεγαλύτερο από αυτό της Νέας Πλευρώνας (2.360 μ.) ή της Καλυδώνας (2.270 μ.).

[738] Θουκ. ΙΙΙ, 102, 2-4: «*καὶ πέμπουσι μετ᾽ αὐτοῦ ἐπὶ τῶν νεῶν χιλίους ὁπλίτας, οἳ ἐσελθόντες περιεποίησαν τὸ χωρίον: δεινὸν γὰρ ἦν μὴ μεγάλου ὄντος τοῦ τείχους, ὀλίγων δὲ τῶν ἀμυνομένων, οὐκ ἀντίσχωσιν*». Όπως αναφέρεται στο χωρίο οι Ακαρνάνες με προτροπή του Δημοσθένη εισήλθαν στην πόλη από τη θάλασσα.

[739] Ο Winter (1971, 161) σημειώνει ότι σημαντικές βάσεις όπως η Ναύπακτος ή η Πύλος έπρεπε να διατηρούνται σε εγρήγορση καθόλη τη διάρκεια του έτους, διότι αυτού του είδους τα σημεία συνήθως γίνονταν απόπειρες να καταληφθούν αιφνιδιαστικά κατά τη διάρκεια του χειμώνα ή στην αρχή της άνοιξης.

[740] Μεγαλύτερη έκταση είχαν τα τείχη του ακαρνανικού Θυρρείου (έκταση 3.645 στρεμμάτων, συνολικό μήκος 11.850 μ.) και του αιτωλικού Βλοχού (έκταση 984 στρ., μήκος 6.550 μ.). Στους μεγάλους επίσης περιβόλους ανήκουν τα τείχη της Στράτου, με έκταση 812,3 στρεμμάτων και μήκος περιβόλου 5.130 μ. και των Οινιαδών (έκταση 924 στρεμμάτων και μήκος περιβόλου 5.691 μ.). Βλ. σχετικά Πορτελάνος 1998, 1452-1453. Επίσης Κολώνας 2008γ και Σερμπέτη 2001, 22-23, όπου σημειώνεται ότι η μεγάλη έκταση του περιβόλου των Οινιαδών, όπως και άλλων πιθανώς είχε σκοπό να προστατεύσει σε πολεμικές περιόδους και τους κατοίκους των γύρω περιοχών, ακόμη και κοπάδια. Για το μέγεθος του περιβόλου της Ναυπάκτου βλ. και Gomme 1956, II, 411, που σχολιάζει ως περίεργη την αναφορά του Θουκυδίδη για τη μεγάλη έκταση των τειχών.

νεται κυρίως στην ακρόπολη[741], από πολύπλευρους λίθους με καλή εφαρμογή και συνοχή και αδρά πελεκημένες όψεις. Στο υπόλοιπο της οχύρωσης ακολουθείται γενικά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο[742], σύστημα μεταβατικό, ανάμεσα στο πολυγωνικό και το ορθογώνιο, το οποίο ενίοτε τείνει προς το ψευδοϊσόδομο[743]. Οι λιθόπλινθοι έχουν αγροτική λάξευση στο μέτωπο (όψη λατομείου) η οποία εκτός από οικονομία εργασίας χρησίμευε και στον εξοστρακισμό των βλημάτων. Κατά τόπους επίσης το σύστημα είναι κανονικότερο τραπεζιόσχημο. Σε άλλα τμήματα οι δόμοι είναι ανισοϋψείς και κατά τόπους εισχωρούν ο ένας μέσα στον άλλο με οδοντώσεις, τριγωνικές σφήνες και λοξούς αρμούς, ενώ αλλού υπάρχουν ογκόλιθοι σχεδόν ορθογώνιοι.

Σε ορισμένα από τα ανεσκαμμένα τμήματα παρατηρείται μέριμνα για αποστράγγιση με μικρούς αποχετευτικούς αγωγούς ενσωματωμένους στην εξωτερική όψη ή κατά το πλάτος του τείχους, ενώ ο μεγάλος αποχετευτικός αγωγός που εντοπίστηκε στη θέση 32, πιθανότατα διερχόταν από τη νότια πύλη ή από την κουρτίνα του τείχους και κατέληγε στη θάλασσα.

Στη θέση 26, όπου το τείχος είχε φορά Β-Ν σημειώνεται η ύπαρξη εγκάρσιων ζευγμάτων, κατά το «*ἔμπλεκτον*» σύστημα, όπως είναι γνωστό από το Βιτρούβιο, στοιχείο που δεν έχει διαπιστωθεί αλλού[744], ούτε και στη νότια συνέχεια του ίδιου σκέλους. Αυτού του είδους τα ζεύγματα χρησιμοποιούνταν σε περιοχές που παρουσίαζαν μεγάλες σχετικά κλίσεις και απαιτούνταν εσωτερικές ενισχύσεις, ενώ είναι στοιχείο που στην περιοχή πιθανώς εμφανίζεται από το α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.[745]

---

[741] Η χρήση του πολυγωνικού συστήματος στην Αιτωλία, σε αντίθεση με την Ακαρνανία, είναι πολύ περιορισμένη. Το γεγονός αυτό σχετίζεται κυρίως με τη χρονολόγησή τους, αφού, όπως αναφέρθηκε το μεγαλύτερο μέρος των αιτωλικών οχυρώσεων ανήκουν στους ελληνιστικούς χρόνους. Πιθανώς ωστόσο συνδέεται και με τη φύση του προσφερόμενου δομικού υλικού, αφού ο αμμόλιθος, που αποτελεί το φυσικό πέτρωμα σε μεγάλο μέρος της νότιας Αιτωλίας, δεν προσφερόταν για τέτοιου είδους επεξεργασία, σε αντίθεση με τον ασβεστόλιθο, που είναι πιο κατάλληλος. Βλ. γενικά και Πορτελάνος 1998, 1502-1504.

[742] Scranton 1941, 79-85, 98. Συναντάται ήδη από τον 5ο αι.π.Χ., αλλά έχει μεγάλη διάρκεια χρήσης. Στην περιοχή μεταξύ άλλων αντιπροσωπεύεται καλά στα τείχη της Λιμναίας (Αμφιλοχία).

[743] Scranton 1941, 93 κ.ε. Θεωρείται κυρίως σύστημα των ελληνιστικών χρόνων. Είναι το πιο συχνό στη δυτική Λοκρίδα, ενώ στην Αιτωλία βρίσκει την καλύτερή του έκφραση στα τείχη της Νέας Πλευρώνας. Ωστόσο και η Ναύπακτος αποτελεί πολύ καλό του δείγμα. Πορτελάνος 1998, 1506 κ.ε.

[744] Θα πρέπει βέβαια να ληφθούν υπόψη οι δυσκολίες παρατήρησης που δημιουργούν τα μεταγενέστερα τείχη και κατασκευές.

[745] Πορτελάνος 1998, 1508, 1514.

Το νότιο, παραθαλάσσιο τείχος είχε μικρότερο πάχος και ήταν εσωτερικά ενισχυμένο με κτιστές αντηρίδες, όμοιας κατασκευής με αυτό. Η κατασκευή αυτή βρίσκει παράλληλα στην Αιτωλία κυρίως στο βόρειο τείχος της Καλυδώνας, το οποίο έχει πλάτος 1,30-1,40 μ. περίπου και εσωτερικά παρουσιάζει ενισχύσεις κατά διαστήματα 3,30-3,50 μ., διαστάσεων 1,20 μ. Χ 1,40- 1,50 μ. κατασκευασμένων με δύο λιθόπλινθους κατά το μέτωπο τους[746]. Οι αντηρίδες - πεσσοί πιθανότατα ταυτίζονται με τα *ἴκρια* του Φίλωνος του Βυζαντινού (Α, 15), στα οποία ίσως πατούσε η ξύλινη κατασκευή που συμπλήρωνε το πλάτος της παρόδου του τείχους και στήριζε το πάτωμα του περιδρόμου. Παράλληλα είχαν και στατική λειτουργία, ως απαραίτητα ενισχυτικά στηρίγματα λόγω του μικρού πάχους του παράλιου τείχους και της θεμελίωσής του στην άμμο. Άλλα παράλληλα είναι γνωστά στο τείχος της οχύρωσης της Ακαντιάς Ρόδου, στο διατείχισμα στην αθηναϊκή Πνύκα (σχ.13), στο τείχος της Δημητριάδος και στο λεγόμενο διατείχισμα της Ερέτριας[747]. Στο τελευταίο παράδειγμα αφορούσε στην εσωτερική γραμμή του παράκτιου τείχους της πόλης, που απείχε 70 μ. από το επάκτιο τείχος[748]. Στη Ναύπακτο ωστόσο δεν υπάρχει καμία ένδειξη άλλης, εξωτερικής γραμμής οχύρωσης από την πλευρά της ακτής, ούτε διαπιστώθηκε συνέχεια του τείχους νότια του ΝΑ γωνιακού πύργου του περιβόλου που έχει εντοπιστεί στη θέση 28. Συνεπώς θα πρέπει να αποκλειστεί αυτή η πιθανότητα.

Για τη θεμελίωση του τείχους δεν υπάρχουν παντού στοιχεία. Κατά μεγάλο μέρος φαίνεται ότι ήταν κατασκευασμένη κλιμακωτά απευθείας πάνω στο βραχώδες έδαφος, ενώ στο παράκτιο τμήμα, όπως σημειώθηκε, είχε θεμελιωθεί σε έδα-

[746] Πορτελάνος 1998, 242-243, 257-258, 1487-1488, σχ. 45. Ο Πορτελάνος θεωρεί ότι στις εσοχές σχήματος Π που σχηματίζονταν στο εσωτερικό του τείχους πιθανότατα υπήρχαν ανοίγματα - πολεμίστρες, για την άμυνα των υπερασπιστών της πόλης. Οι αντηρίδες αυτές σχηματίζονταν μεταξύ έξι επάλληλων γωνιών του τείχους και όσες μάλιστα ήταν τοποθετημένες σε γωνίες είχαν λοξή διάταξη. Τα τείχη της Καλυδώνας ανήκουν στις παλαιότερες οχυρώσεις της περιοχής και πιθανώς η αρχική τους φάση (πλην μίας μη επιβεβαιωμένης προϊστορικής) χρονολογείται στον 4^{ο} αι. π.Χ. Εμφανίζουν όμως διάφορες κατασκευαστικές φάσεις, οπότε δεν είναι βέβαιο πότε χρονολογείται το τμήμα που μας ενδιαφέρει. Εσωτερικά αντερείσματα διαφορετικής μορφής συναντώνται επίσης στο βόρειο σκέλος της οχύρωσης στη θέση Πάγκαλη Βαράσοβας, που αποδίδεται στην αιτωλική πόλη Χαλκίδα (Πορτελάνος 1998, 274).

[747] Για τον τύπο της κατασκευής και τα παράλληλα βλ. Πορτελάνος 1998, 1514-1527. Για τη Ρόδο βλ. και Φιλήμονος-Τσοποτού 2004, 81-83, πιν. 36β, σχ. 13. Για τη Πνύκα βλ. κυρίως Thompson, Scranton 1943, 303-312.

[748] Το διατείχισμα της Ερέτριας είχε συνολικό πάχος 3,70 μ., από το οποίο η κυρίως γραμμή είχε πάχος 2,40 μ. και ήταν ενισχυμένη ανά 4,80 μ. με αντηρίδες πάχους περίπου 1,25 μ. και μήκους 1,30 μ. Το διατείχισμα χρονολογείται γύρω στο 300 π.Χ. και φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκε αμέσως μετά. Βλ. σχετικά Θέμελης 1969, 195-196. Auberson, Schefold 1973, 168. Σαπουνά-Σακελλαράκη 1988, 194-6, σχ. 4, 5, πιν. 115β. Βλ. επίσης γενικά Πορτελάνος 1998, 283-284.

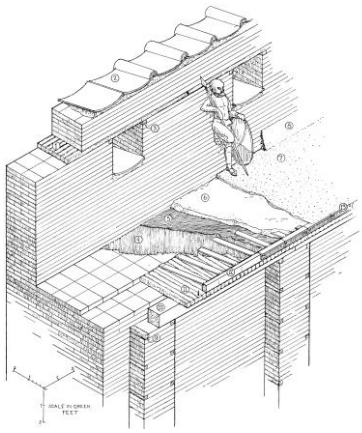
φος αμμώδες, γεγονός που ίσως κατέστησε αναγκαία την εσωτερική ενίσχυσή του με αντηρίδες, όπως και στην περίπτωση της Ρόδου και της Ερέτριας. Δυστυχώς όλα τα τμήματα του σκέλους αυτού έχουν ερευνηθεί μέσα σε άφθονα υπόγεια νερά, συνεπώς δεν ήταν δυνατό να ανιχνευθεί η ύπαρξη τάφρων θεμελίωσης.

Γενικά ο περίβολος χαρακτηρίζεται από απόλυτη ομοιομορφία δομικού υλικού και είναι κατασκευασμένος με γκριζωπό ασβεστόλιθο που προέρχεται από το γειτονικό όρος Ριγάνι, όπου μάλιστα έχουμε εντοπίσει αρχαίο λατομείο, αμέσως πλησίον της θέσης Αρβάλα[749]. Το συνολικό ύψος του τείχους δεν έχει διατηρηθεί πουθενά έως τις επάλξεις, ενώ το μέγιστο διατηρείται στη δυτική πλευρά της ακρόπολης, όπου πλησιάζει τα έξι μέτρα και κοντά στο μεσαιωνικό Φαλτσοπόρτι όπου διατηρείται σε ύψος τριών σχεδόν μέτρων. Το στοιχείο αυτό δείχνει, ότι, τουλάχιστον στα ψηλότερα σημεία του ο περίβολος ήταν εξολοκλήρου κατασκευασμένος με πέτρα[750]. Σε κανένα σημείο δεν έχουν μέχρι τώρα εντοπιστεί κλίμακες, οι οποίες πιθανότατα έχουν μετασκευαστεί ή ενσωματωθεί στις νεότερες οχυρώσεις[751]. Αντίθετα η ισοϋψής χαμηλή διατήρηση του παραθαλάσσιου σκέλους δείχνει ότι πιθανότατα η ανωδομή του συνεχιζόταν με ωμές πλίνθους[752] και είχε στεγασμένη πάροδο (καταστέγασμα) για την προστασία του οπλισμού, αλλά και της πλίνθινης ανωδομής[753].

Ο περίβολος ήταν ενισχυμένος κατά διαστήματα με τετράπλευρους, τετράγωνους ή ορθογώνιους **πύργους**[754]. Φαίνεται γενικά ότι παρεμβάλλονταν στην κουρτίνα, αλλά τα μεσοπύργια διαστήματα, δεν είναι γνωστά, όπως ούτε και ο συνολικός αριθμός τους[755]. Στο δυτικό σκέλος υπάρχει οπωσδήποτε σημαντική ταύτιση της θέσης αρχαίων και μεσαιωνικών πύργων, γενικότερα όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη η σύμπτωση αυτή, εφόσον μάλιστα δεν υπάρχει πλήρης αντιστοι-

[749] Βορειοδυτικά της θέσης εντοπίστηκε το αρχαίο λατομείο το οποίο πιθανότατα χρησιμοποιήθηκε για την εξόρυξη των λίθων. Μία ακόμη θέση λατομείου έχει εντοπιστεί βόρεια από το Φαλτσοπόρτι.
[750] Βλ. σχετικά και Πετριτάκη 1987, 172, που σημειώνει επίσης ότι το εποικοδόμημα ήταν λίθινο.
[751] Η πρόσβαση μπορούσε να γίνεται και με ξύλινες κινητές σκάλες.
[752] Για την κατασκευή τειχών με πλίνθους βλ. Adam 1982, 19-21.
[753] Για τον όρο και τη μορφή του τείχους βλ. Holland 1950.
[754] Γενικά τον 6^{ο}-5^{ο} αι. π.Χ. ήταν πιο συνηθισμένοι οι τετράπλευροι πύργοι, που ήταν και ευκολότεροι στην κατασκευή, ενώ οι ημικυκλικοί είναι συχνότεροι αργότερα και μάλιστα σε κύριες πύλες (πύλη Ιετώνειας – Πειραιάς, Μαντίνεια - πύλη D).
[755] Συνήθως οι πύργοι ήταν πυκνότεροι στα πιο ευπρόσβλητα και ευπρόσιτα σημεία, ενώ ήταν λιγότεροι στα φυσικά οχυρά τμήματα των περιβόλων, όπου και είχαν περισσότερο ρόλο εποπτείας, παρά άμυνας.

χία των δύο οχυρωματικών περιβόλων και μάλιστα των μεσαιωνικών διατειχισμάτων

Σχ. 15. Αναπαράσταση των τειχών της Αθήνας (Holland 1950, fig. 5, σ. 349)

Από τους πύργους της αρχαίας οχύρωσης έχουν αποκαλυφθεί ανασκαφικά μέχρι σήμερα τέσσερις πύργοι, τρεις στο παραθαλάσσιο και ένας στο 2^{ο} ενδιάμεσο σκέλος. Εκτός από όσους ήδη περιγράφηκαν έως τώρα, ένας ακόμη πύργος του παραθαλάσσιου σκέλους διακρίνεται στην κάτοψη της αρχικής ανασκαφής του ΞΕΝΙΑ (θέση 29), χωρίς όμως να γίνεται γι΄ αυτόν ιδιαίτερος λόγος. Όπως υπολογίζεται από την κάτοψη της ανασκαφής αυτός είχε μέτωπο πλάτους 7,00 μ., εξείχε 3,24 μ. νότια της κουρτίνας και απείχε από τον γωνιακό πύργο της οχύρωσης 55,21 μ. στοιχείο που μας παρέχει το μοναδικό ασφαλώς γνωστό μεσοπύργιο διάστημα. Το πλάτος του εξωτερικού του μετώπου συμφωνεί με αυτό του πύργου που ανασκάφηκε στη θέση 33, ενώ αυτός της θέσης 28, λόγω της γωνιακής θέσης που κατείχε στον περίβολο, είχε μεγαλύτερες διαστάσεις, γύρω στα 10 μ.

Ένας ακόμη πύργος στη δυτική πλευρά της ακρόπολης, όπως αναφέρθηκε, είχε ακμές τονισμένες με διακοσμητική λάξευση με ξοΐδα, στοιχείο που συναντάται σε οχυρώσεις και άλλες κατασκευές από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. και χρησιμοποιείται και σε όλη την ελληνιστική περίοδο, εξυπηρετώντας, εκτός από το αισθητικό αποτέλεσμα και την καλύτερη κατακορύφωση[758].

Από τις **πύλες**[759] της οχύρωσης αναφέρθηκε μία πρόσφατα εντοπισμένη πυλίδα στην ακρόπολη η οποία ανοιγόταν διαμέσου πύργου[760]. Πρόκειται για πρώιμο

[758] Ορλάνδος 1958, τ.2, 259. Πορτελάνος 1998, 182. Το ίδιο στοιχείο παρατηρείται στην Παλαιά και Νέα Πλευρώνα (Κολώνας 2008α, 9), στην Πάλαιρο (Κολώνας 2008β,) και στη Χαλκίδα (Πορτελάνος 1998, 271).

[759] Για τις πύλες βλ. γενικά Adam 1982, 77-84. Πορτελάνος 1998, 1480-1481.

και απλό τύπο περάσματος μέσα από έναν πύργο, ο οποίος παρείχε τη δυνατότητα άμεσου ελέγχου της. Στην περίπτωση αυτή η πυλίδα ανοιγόταν σε επαφή με την κουρτίνα του τείχους, το οποίο ήταν αριστερά του εισερχόμενου και είχε οριζόντιο υπέρθυρο. Παράλληλα συναντούμε στην Αγία Τριάδα Χαλκίδας[761] και στη Νέα Πλευρώνα[762]. Στην τελευταία πόλη αφορά στον πύργο του θεάτρου, που χρησίμευε και ως παρασκήνιό του. Μία ακόμη πύλη εντοπίστηκε επίσης πρόσφατα στο ίδιο τμήμα του τείχους, σε απόσταση περίπου 130 μ. νοτιότερα της πυλίδας.

Η θέση των σημαντικότερων τεσσάρων πυλών που συνδέονταν με την κάτω πόλη συνάγεται με ασφάλεια κυρίως από τοπογραφικές ενδείξεις. Μεταξύ άλλων είναι γνωστό ότι σημαντικό ρόλο στην τοποθέτηση των πυλών είχαν οι βασικοί οδικοί άξονες μίας περιοχής, παράγοντας που οπωσδήποτε ήταν καθοριστικός και στη Ναύπακτο, όπου οι κυριότερες πύλες φαίνεται ότι συνδέονταν με μεγάλους δρόμους. Σημαντική για τη θέση των πυλών ήταν και η διευκόλυνση της απορροής των υδάτων[763], κάτι που επίσης ισχύει για τη Ναύπακτο, ιδίως για την ανατολική και νότια πύλη.

Την ύπαρξη ορισμένων ακόμη πυλών μπορούμε να υποθέσουμε, έχοντας στη διάθεσή μας πολύ λιγότερα στοιχεία. Μία πύλη μπορεί να ανοιγόταν στο παραθαλάσσιο τείχος στην περιοχή του ΞΕΝΙΑ (θέση 29), ενώ η μεγάλη ΒΔ πύλη της μεσαιωνικής οχύρωσης, όπως και το Φαλτσοπόρτι στα ΒΑ μπορεί επίσης να ταυτίζονται με αρχαίες πύλες. Τη θέση πύλης ή πυλίδας μπορεί επίσης να υποδηλώνει η θέση του πύργου στο 2^{ο} ενδιάμεσο σκέλος (θέση 34)[764].

Για τη μορφή και τις διαστάσεις των πυλών στις περισσότερες περιπτώσεις δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία, πλην της ανατολικής πύλης που πιθανώς είχε εσωτερική αυλή και πλάτος γύρω στα τρία μέτρα. Ίσως ήταν γενικά απλής μορφής, ως διακοπές της συνέχειας του τείχους, όπως ιδίως φαίνεται ότι ήταν η θαλάσσια (νότια) πύλη, η οποία προστατευόταν με πύργο. Πιο μνημειώδη μορφή ίσως είχαν οι

---

[760] Για τον τύπο βλ. Πορτελάνος 1998, 1619-1622

[761] Βλ. Dietz 2016b, 55-69.

[762] Κολώνας 2008α, 8-11 (πυλίδα θ).

[763] Οι πυλίδες για παράδειγμα τοποθετούνται στις περιοχές των μισγαγγειών των λόφων.

[764] Για τις πυλίδες βλ. γενικά Adam 1982, 93-98. Οι οχυρώσεις της Ακαρνανίας (Στράτος, Πάλαιρος, Οινιάδες κ.λ.π.) διέθεταν πολυάριθμες πυλίδες, ώστε να έχουν εύκολη πρόσβαση οι κάτοικοι της χώρας αυτών των πόλεων σε περίπτωση πολιορκίας. Martin 1947-48, 92.

πιο κεντρικές από αυτές και κυρίως η δυτική πύλη, η οποία συνδεόταν με τον κυριότερο δρόμο εξωτερικής σύνδεσης της πόλης.

Συνοψίζοντας τη χρονολογική εξέλιξη της οχύρωσης θα λέγαμε ότι η πρώτη κατασκευή της ανήκει στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., γεγονός που τεκμηριώνεται από τις πηγές και επιβεβαιώνεται από τα ανασκαφικά δεδομένα. Μέχρι σήμερα δεν υπάρχει καμία ένδειξη ή αναφορά σε ύπαρξη οχύρωσης πριν από την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου, αν και όπως έγινε φανερό δεν έχουν ερευνηθεί ανασκαφικά οι φάσεις της οχύρωσης στην περιοχή του κάστρου, κάτι που θα πρέπει να επιχειρηθεί μελλοντικά προκειμένου να αναζητηθούν περισσότερα χρονολογικά στοιχεία. Η οχύρωση των κλασικών χρόνων φαίνεται ότι κατασκευάστηκε από τους Αθηναίους ή τους Μεσσήνιους στην πρώτη φάση του πολέμου και εξασφάλιζε την προστασία της πόλης και από την πλευρά της θάλασσας, περικλείοντας μάλιστα τον αθηναϊκό πολεμικό ναύσταθμο. Ο αρχικός περίβολος πιθανότατα εκτεινόταν ανατολικά έως το 2ο ενδιάμεσο σκέλος, ενώ η επέκτασή του έως το λόφο Τσουκάρι και η κατασκευή του παραθαλάσσιου σκέλους με τις αντηρίδες ανήκει στους ελληνιστικούς χρόνους, σύμφωνα με τα ανασκαφικά στοιχεία των θέσεων που ερευνήθηκαν, τα οποία συγκλίνουν στο συμπέρασμα αυτό. Συνεπώς η επέκταση του περιβόλου θα πρέπει πιθανότατα να συνδεθεί με την κτήση της πόλης από τους Αιτωλούς, την πολεοδομική της ανάπτυξη και την εξέλιξή της σε σημαντικό κέντρο της Συμπολιτείας.

Η ύπαρξη τριών ενδιάμεσων σκελών της οχύρωσης υποδηλώνει ότι λόγω και της φυσικής γεωμορφολογίας ήταν επιβεβλημένη η εσωτερική διαίρεση του περιβόλου. Τα σκέλη αυτά, όχι απαραίτητα σύγχρονα, εξυπηρετούσαν αναλημματικούς σκοπούς, ενώ είχαν και αμυντικό ρόλο, εξασφαλίζοντας την αυτονομία των επιμέρους τμημάτων, όπως αντίστοιχα και τα μεσαιωνικά διαζώματα, και παρέχοντας διαφορετικά επίπεδα ασφάλειας που κλιμακώνονταν στα ανώτερα τμήματα του περιβόλου[765]. Το 2ο ενδιάμεσο σκέλος φαίνεται ότι δέχθηκε επισκευές τον 4ο-3ο αι. π.Χ. Μέχρι τότε ίσως εξακολούθησε να αποτελεί το ανατολικό πέρας του περιβό-

[765] Βλ. σχετικά Lawrence 1979, 144-158. Βλ. επίσης το παράδειγμα της ακαρνανικής Παλαιομάνινας (αρχ. Μητρόπολη;), Lambrinoudakis, Kazolias 2016.

λου, ενώ στη μέγιστη ανάπτυξη της οχύρωσης των ελληνιστικών χρόνων είναι πιθανό να συνέχισε να χρησιμοποιείται κατέχοντας ρόλο διατειχίσματος[766].

Περισσότερο προβληματική είναι η ερμηνεία των άλλων δύο ενδιάμεσων σκελών, για τα οποία δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία ούτε για τη χρονολόγηση, αλλά ούτε και για τη συνολική μορφή τους ή δόμησή τους. Ανάμεσα σε αυτά το πρώτο ενδιάμεσο σκέλος φαίνεται ότι μπορεί εν μέρει να ταυτίζεται με το ανατολικό μεσαιωνικό τείχος.

Η μεγάλη έκταση που ανέπτυξε ο περίβολος στα ελληνιστικά χρόνια φαίνεται ότι είχε ήδη περιοριστεί από τον 1^{ο}-2^{ο} αι. μ.Χ., όταν το πεδινό του τμήμα είχε χάσει την αμυντική του λειτουργία λόγω της *Pax Romana*. Η πόλη φαίνεται ήταν οχυρωμένη και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, μάλιστα τα τείχη αυτής της εποχής υπέστησαν σημαντικές ζημιές από το σεισμό του 551-552 μ.Χ., όπως μαρτυρεί ο Προκόπιος. Πρόχειρη επισκευή των αρχαίων τειχών με αργούς λίθους χωρίς συνδετική ύλη είναι ευδιάκριτη μόνο στο 2^{ο} ενδιάμεσο σκέλος («διατείχισμα»;) και φαίνεται ότι πλέον η έκταση του οικισμού είχε περιοριστεί πλησίον του λόφου του Κάστρου[767]. Αυτή η συρρίκνωση του τειχισμένου οικισμού σε σχέση με την αρχαιότητα μπορεί να συνδέεται με τις βαρβαρικές επιδρομές του 6^{ου}-7^{ου} αι. μ.Χ., ενώ πιθανότατα οφείλεται στη γενικότερη ανασφάλεια αυτών των χρόνων, στην οποία συνέβαλαν οι πόλεμοι, οι φυσικές καταστροφές και οι λοιμοί που έπληξαν την αυτοκρατορία την περίοδο αυτή. Την ίδια περίοδο πολλά τμήματα της αρχαίας οχύρωσης και κυρίως το βορειοανατολικό, ανατολικό και νότιο σκέλος είχαν πλέον καταστραφεί, εγκαταλειφθεί και χρησιμοποιηθεί ως χώροι ταφών, ενώ ποικίλα προσκτίσματα είχαν κατασκευαστεί αξιοποιώντας τις αρχαιότερες κατασκευές. Αντίθετα τα αρχαία τείχη στο ανώτερο, δυτικό τμήμα του περιβόλου φαίνεται ότι κατά το μεγαλύτερο μέρος τους διατηρούνταν όρθια έως τον 10-11^{ο} αι. μ.Χ., οπότε κατασκευάστηκε η πρώτη φάση των μεταγενέστερων οχυρώσεων, οι οποίες αλλού ενσωμάτωσαν, αλλού μετασκεύασαν και αλλού διέλυσαν τα κατάλοιπα της αρχαίας οχύρωσης χρησιμοποιώντας το δομικό υλικό αυτής και άλλων αρχαίων μνημείων της πόλης.

---

[766] Στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. και στην ελληνιστική περίοδο σε πολλές πόλεις κατασκευάζονται διατειχίσματα.

[767] Παπαγεωργίου 2004, 460.

ΣΤ.3.1.2. Λιμάνια (θέσεις 39-42) (Χάρτης 13, σχ. 14)

Η πόλη όφειλε το στρατηγικό της ρόλο στην παράλια θέση της και στις δυνατότητες ελλιμενισμού που παρείχε διαχρονικά στα διερχόμενα πλοία, προσφέροντας εκτός από ασφαλές αγκυροβόλιο και πολύτιμη τροφοδοσία νερού[768]. Στους ιστορικούς χρόνους χαρακτηρίζεται από το Θουκυδίδη ως *λιμήν*, δηλαδή ως φυσικό λιμάνι στην περιοχή μιας πόλης[769]. Στην πραγματικότητα είναι πιθανότερο να μην διέθετε ποτέ πραγματικά αξιόλογο φυσικό λιμάνι, αλλά μάλλον ένα μικρό όρμο, ο οποίος αξιοποιήθηκε κατάλληλα, με την κατασκευή λιμενικών έργων, σε συνάρτηση με την καλή γεωγραφική του θέση[770]. Παρόλα αυτά θα πρέπει να σημειωθεί ότι, όπως παρατηρεί ο Lolling, σε σύγκριση με το άλλο μεγάλο λιμάνι των Οζολών Λοκρών, την Άμφισσα, το επίνειο της οποίας είχε πρόσκαιρη μόνο σημασία, η Ναύπακτος εμφανίζει μεγαλύτερη διαχρονικότητα, διατηρώντας σε όλες τις εποχές το ναυτικό της χαρακτήρα και τη σύνδεσή της με το θαλασσινό στοιχείο, τα οποία υπενθυμίζει χαρακτηριστικά το όνομά της.

Σχ. 16. Σχέδιο του L. Salvador (Salvator 2009 , 34)

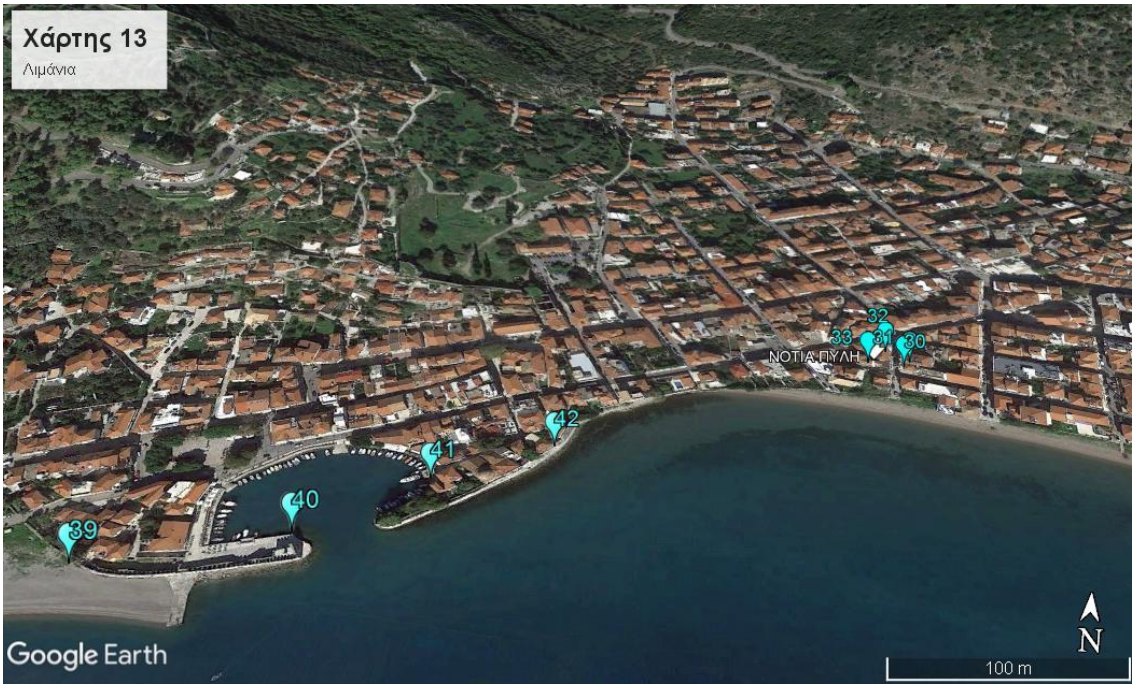
Όπως έχει ήδη αναφερθεί στα προηγούμενα κεφάλαια ναυτική εγκατάσταση στη θέση της πόλης τεκμηριώνεται ότι υπήρχε ήδη από τους Πρώιμους Ιστορι-

[768] Βλ. σχετικά και Τσώνος 2000, 182, σημ. 12 για τη σημασία της Ναυπάκτου ως εποχιακού καταφυγίου για τους εμπόρους στα νεότερα χρόνια. Από βυζαντινές πηγές φαίνεται ότι η διάβαση της εξόδου του Κορινθιακού καθυστερούσε από την κακοκαιρία, με αποτέλεσμα οι ταξιδιώτες να παραμένουν στη Ναύπακτο για αρκετές μέρες. Η παροχή νερού ήταν πολύ σημαντική για τους ταξιδιώτες στην αρχαιότητα (Blackman 1982b, 204). Στη Ναύπακτο βεβαιώνεται η ύπαρξη φυσικής πηγής στο χώρο του λιμανιού έως τα νεότερα χρόνια (βλ. σχετικά κεφ. Γ).

[769] Θουκ. ΙΙ, 92, 3: «*ἐπὶ δὲ τῆς Λευκαδίας νεώς, ἣ περὶ τὴν ὁλκάδα κατέδυ, Τιμοκράτης ὁ Λακεδαιμόνιος πλέων, ὡς ἡ ναῦς διεφθείρετο, ἔσφαξεν ἑαυτόν, καὶ ἐξέπεσεν ἐς τὸν Ναυπακτίων λιμένα*».

[770] Βλ. σχετικά Lolling 1989, 447.

κούς χρόνους[771], όταν αυτή ήταν ακόμη λοκρική και το λιμάνι της πιθανότατα δεν αποτελούσε τίποτε περισσότερο από ένα ασφαλές αγκυροβόλιο[772].

Πρόσφατα έχει τεκμηριωθεί με βάση τις ιστορικές μαρτυρίες[773], αλλά και τα ανασκαφικά δεδομένα[774], ότι στην περιοχή της πόλης υπήρχαν τουλάχιστον δύο λιμάνια, ένα πολεμικό και ένα εμπορικό, όπως ήταν γενικά συχνό στις περισσότερες παράλιες ελληνικές πόλεις[775], ενώ πιθανότατα θα προσφέρονταν και άλλες καλές θέσεις ελλιμενισμού στην περιοχή της χώρας της[776]. Κατά τους ιστορικούς χρόνους

[771] Ο Johnson (1927, 203) θεωρεί ότι το όνομα της πόλης έμμεσα υποδηλώνει την ύπαρξη άφθονης δασικής ξυλείας, όπως σε αντίστοιχη περίπτωση τα ονόματα Ελάτεια, Ταρσός και Πιτυούσσα. Συνδέει την ύπαρξη δασών και αποθεμάτων ξυλείας με τη ναυτική δύναμη, παρόλο που οι σημαντικότερες ναυτικές δυνάμεις της αρχαιότητας, όπως η Αθήνα, η Αίγυπτος, η Ρόδος και πιθανώς η Καρχηδόνα, αν και αναγκάστηκαν να κτίσουν στόλους για την επιβίωσή τους, δεν διέθεταν δάση.

[772] Σε τόσο πρώιμα χρόνια δεν ήταν απαραίτητες οι λιμενικές εγκαταστάσεις. Αρκούσαν φυσικά προστατευμένες παραλίες, όρμοι ή εκβολές που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως αγκυροβόλια με ελάχιστα μέσα. Βλ. σχετικά και Blackman 1982a, 90. Baika 2006, 592. Σαράντη 2016.

[773] Freitag 2005.

[774] Σαράντη 2016.

[775] Για παράδειγμα στις πόλεις Σάμο, Θάσο, Άβδηρα, Ρόδο κ.ά. Τα εμπορικά λιμάνια μπορούσαν παράλληλα να δέχονται και πολεμικά πλοία για ανάπαυση και ανεφοδιασμό.

[776] Στα δυτικά της πόλης, στις εκβολές του Πλατανορέματος, που πηγάζει από της βουνοπλαγιές της Βελβίνας αναφέρεται ότι στις μέρες μας υπήρχε αποβάθρα για πλοία. Βλ. σχετικά Χαραλαμπόπουλος 2005, 97. Επίσης στα ανατολικά της πόλης, ανάμεσα στο χείμαρρο Σκα και τους πρόποδες των λόφων Μαρούδα, Αι Σωτήρα και Τσαρουχέικα, σχηματίζεται είδος όρμου στις βορειοδυτικές υπώρειες του όρους Ριγάνι. Υποτίθεται μάλιστα ότι στη θέση αυτή υπήρχε λιμάνι, ενώ αναφέρεται ότι στους πρό-

φαίνεται ότι πιο σημαντικό αρχικά ήταν το πολεμικό λιμάνι της, το οποίο διαδραμάτισε κρίσιμο ρόλο στις επιχειρήσεις του Πελοποννησιακού πολέμου, και κυρίως στην πρώτη φάση του. Αυτό ταυτίζεται περίπου με τη θέση και τη μορφή του σημερινού μικρού και γραφικού ενετικού λιμανιού το οποίο σήμερα είναι στο κέντρο της σύγχρονης Ναυπάκτου, ενώ στην αρχαιότητα βρισκόταν αντίστοιχα στο νοτιοδυτικό άκρο της πόλης. Το λιμάνι αυτό απέκτησε τεχνητή μορφή κυρίως κατά την κλασική περίοδο, όταν η πόλη οχυρώθηκε με τείχη. Από τις ελάχιστες ιστορικές αναφορές φαίνεται ότι ήταν εξίσου μικρό με σήμερα[777], αν και ορισμένες γεωλογικές παρατηρήσεις μας καθιστούν πιθανό η αρχαία λιμενολεκάνη να ήταν κάπως μεγαλύτερη, τόσο σε βάθος, όσο και σε έκταση[778].

Ο Lehmann-Hartleben θεωρεί ότι, όπως και στα ενετικά, ήδη από τα κλασικά χρόνια αποτέλεσε *κλειστό λιμένα*[779], δηλαδή ήταν άμεσα οχυρωμένο, περίκλειστο από την αρχαία οχύρωση και σχηματιζόταν ως λεκάνη στην προέκταση των τειχών. Είναι γνωστό ότι το λιμάνι της Ναυπάκτου χρησιμοποιήθηκε για μεγάλο διάστημα ως αθηναϊκός ναύσταθμος στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου, οπότε και βρέθηκε στον πυρήνα σημαντικών πολεμικών γεγονότων, και κυρίως δύο ναυμαχιών που έλαβαν χώρα το 429 π.Χ. Παράλληλα αποτέλεσε ορμητήριο για αρκετές άλλες επιχειρήσεις. Με δεδομένο λοιπόν ότι η Ναύπακτος χρησιμοποιήθηκε από την αρχική ήδη φάση του Πελοποννησιακού πολέμου ως μόνιμη ναυτική βάση του αθηναϊκού στόλου στον Κορινθιακό Κόλπο, είναι πολύ πιθανό ότι η τεχνητή μορφή του οφείλεται στην ενιαία κατασκευή του μαζί με την αρχική οχύρωση της πόλης, η

ποδες των ραχών της Σκάλας υπήρχαν παλιότερα δέστρες πλοίων. Woodhouse 1892-1893, 341. Χαραλαμπόπουλος 1997, 334-335. Του ίδιου 2006, 342.

[777] Το μικρό μέγεθος ενός λιμανιού στην αρχαιότητα δεν ήταν απαραίτητα μειονέκτημα. Βλ. σχετικά Rickman 1985, 108. Blackman 1982b, 193, 199. Οι μεγαλύτεροι στόλοι δεν αγκυροβολούσαν στο εσωτερικό του, αλλά στην ακτή γύρω από την πόλη. Οι περιγραφές διάφορων νεότερων περιηγητών απεικονίζουν το μικρό μέγεθός του, την ύπαρξη πηγής νερού στο χώρο του, αλλά και τις μεγάλες προσχώσεις που είχε ήδη δεχθεί τους προηγούμενους αιώνες. Βλ. κυρίως Dodwell 1819, 128-129.

[778] Σαράντη 2016.

[779] Lehmann-Hartleben 1923, 65-66, 70. Ο όρος αναφέρεται από τον Ψευδοσκύλακα και το Στράβωνα, ενώ κατά το Βιτρούβιο αποτελούσε το ιδανικό πολεμικό λιμάνι. Ο έννοια του «κλειστού» υποδηλώνει, τόσο το περιβεβλημένο με τείχη λιμάνι, όσο και αυτό που είχε τη δυνατότητα να κλείνει εύκολα, συνήθως με αλυσίδα ή λιμενόφραγμα. Τα λιμάνια αυτού του τύπου κατέληγαν σε πύργους που ενίοτε λειτουργούσαν ως φάροι. Χαρακτηριστικά παραδείγματα του τύπου αποτελούσαν ο Πειραιάς, η Θάσος και η Σάμος. Gomme 1956, 363 κ.ε. Blackman 1982b, 194. Freitag 2005, 76, 93-94. Baika 2006, 592-593. Σίμωσι 2009, 155-156.

οποία ίσως έγινε από τον Αθηναίο στρατηγό Φορμίωνα[780]. Είναι γνωστό ότι ο τελευταίος επιχείρησε στη δυτική Ελλάδα με μία δύναμη από 20 τριήρεις και τουλάχιστον 4.000 άνδρες από τις αρχές του χειμώνα του 430 έως την άνοιξη του 428 π.Χ., δύναμη η οποία θα ήταν αρκετή για την υλοποίηση αυτού του έργου. Για τους ίδιους λόγους θα υπήρχε από την αρχή ανάγκη προστασίας του λιμανιού, το οποίο θα φιλοξενούσε για μεγάλο διάστημα τον αθηναϊκό στόλο[781], καθώς και για την κατασκευή νεώσοικων για τη στέγαση των τριήρεων και τη συντήρησή τους[782].

Η αποκατάσταση της μορφής του αρχαίου λιμανιού σχετίζεται άμεσα με τις μεταβολές που έχει υποστεί η ακτογραμμή από την αρχαιότητα έως σήμερα, για τις οποίες στην περιοχή της Ναυπάκτου δεν υπάρχει δυστυχώς καμία εξειδικευμένη γεωλογική, γεωφυσική ή γεω-αρχαιολογική μελέτη, ούτε κάποια συστηματική υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα[783]. Για την εξαγωγή συμπερασμάτων σε κάθε περίπτωση απαιτείται σύγχρονη διεπιστημονική προσέγγιση, όπως συμβαίνει στη μελέτη αρχαίων λιμενικών εγκαταστάσεων (για παράδειγμα της Παλαιόπολης Άνδρου). Θα πρέπει εξάλλου να ληφθεί υπόψιν ότι σε ένα αστικό περιβάλλον όπως η Ναύπακτος δεν είναι εύκολο να γίνουν ακριβείς γεωμορφολογικές μελέτες, καθώς πολλά σημαντικά χαρακτηριστικά του τοπίου κρύβονται κάτω από τον αστικό ιστό[784].

Όπως ήδη σημειώθηκε είναι πιθανό το αρχαίο λιμάνι να ήταν κάπως μεγαλύτερο από το σημερινό, καθώς η περιοχή αμέσως βόρειά του έχει δεχθεί αρκετές

---

[780] Θουκ. ΙΙ, 69, 1: «*τοῦ δ᾽ ἐπιγιγνομένου χειμῶνος Ἀθηναῖοι ναῦς ἔστειλαν εἴκοσι μὲν περὶ Πελοπόννησον καὶ Φορμίωνα στρατηγόν, ὃς ὁρμώμενος ἐκ Ναυπάκτου φυλακὴν εἶχε μήτ᾽ ἐκπλεῖν ἐκ Κορίνθου καὶ τοῦ Κρισαίου κόλπου μηδένα μήτ᾽ ἐσπλεῖν*». Hale 1996, 342. Του ίδιου 2009. Σίμωση 2009, 171. Baika 2013a, 233. De Grauuw 2014, I, 95 (αρ. 947).

[781] Τουλάχιστον έως το 424 π.Χ. ένας αριθμός αθηναϊκών πλοίων παρέμενε σταθερά στην πόλη. Γύρω στο 414 π.Χ. η Ναύπακτος ξαναβρέθηκε στο επίκεντρο των στρατηγικών συσχετισμών, ενώ το 411 πριν πλεύσει στην Κέρκυρα με 600 Μεσσήνιους για να τους εγκαταστήσει εκεί ως φρουρά ο Κόνων πρέπει να είχε σταθμεύσει στη Ναύπακτο. Βλ. αναλυτικά Freitag 2005, 67 κ.ε., σημ. 420, 83. Ο Salmon (1984, 336) θεωρεί ότι η Ναύπακτος χρησίμευσε ως αθηναϊκός ναύσταθμος ως το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου.

[782] Οι νεώσοικοι ήταν απολύτως απαραίτητες εγκαταστάσεις για τα αρχαία πολεμικά πλοία προκειμένου να φυλάσσονται σε ξηρό μέρος και να διατηρούνται ετοιμοπόλεμα. Δεν έπρεπε να παραμένουν συνεχώς μέσα στη θάλασσα, γιατί μειωνόταν η ευελιξία και η ταχύτητά τους. Βλ. σχετικά Lovén, Schaldemose 2011, vol I.1, 1-2. Baika 2013b.

[783] Γενικά στη βόρεια πλευρά του Κορινθιακού κόλπου, και σε πολλά τμήματά του, ανάμεσα τα οποία και η περιοχή της Ναυπάκτου, παρατηρείται προώθηση της ακτογραμμής σε βάρος της θάλασσας λόγω της εξάπλωσης αλλουβιακών αποθέσεων με τη μεταφορά και εναπόθεση ιζημάτων μέσω του υδρογραφικού δικτύου. Στην περιοχή πλησίον της Ναυπάκτου αυτό παρατηρείται στο Μοναστηράκι, όπως και στην περιοχή της Τολοφώνας. Βλ. σχετικά Παπαγεωργίου, Στείρος 1991. Για τις αλλαγές στην ακτογραμμή βλ. και Liritzis et al. 1983.

[784] Βλ. σχετικά Marriner, Morgange 2007, 162.

επιχωματώσεις, ενώ και από τα ανασκαφικά στοιχεία που αφορούν κυρίως στο παραθαλάσσιο τείχος και τον εντοπισμό θαλάσσιας άμμου στην έδρασή του συνάγεται ότι η ακτογραμμή ήταν στην αρχαιότητα κατά 60-80 μέτρα βορειότερα. Η χωρητικότητα του πολεμικού λιμανιού σε πλοία, έχοντας ως πηγή τον Θουκυδίδη, υπολογίζεται σε 20 τριήρεις, και από την άποψη αυτή μπορεί να παραβληθεί με το μικρό τριηρικό λιμένα της Κνίδου. Επιπλέον θα πρέπει να ήταν σίγουρα και βαθύτερο από ό,τι σήμερα, καθώς μαρτυρείται ότι έχει προσχωθεί σημαντικά ήδη από προηγούμενους αιώνες[785].

Η μορφή του πολεμικού λιμανιού δεν μπορεί να αποκατασταθεί με βεβαιότητα, καθώς δεν βοηθούν σε αυτό τα σωζόμενα τμήματα της οχύρωσης, τα οποία στην περιοχή του λιμανιού ανήκουν κυρίως σε μεταγενέστερες ανακατασκευές. Σε πρόσφατη μελέτη μας υποδείχθηκε ως πολύ πιθανό να διατηρείται *in situ* ο πυρήνας του αρχαίου πολεμικού λιμανιού, με βάση ορατά στοιχεία που διακρίνονται στις θέσεις 40 και 41, τα οποία φαίνεται να ανήκουν στην αρχική κατασκευή, καθώς και σύμφωνα με βιντεοσκόπηση που έχει πραγματοποιηθεί από το Λιμενικό Ταμείο Ναυπάκτου, στην οποία διακρίνεται η συνέχεια του κρηπιδώματος σε βάθος. Άλλα δομικά στοιχεία που συνδέονται με αυτό είναι τέσσερις λίθινες δέστρες, με τη μορφή διάτρητων ογκόλιθων, που βρίσκονται ενσωματωμένες σε νεότερη φάση στους δύο λιμενοβραχίονες των μεσαιωνικών τειχών[786], καθώς και, πιθανώς, δύο μονολιθικοί κίονες που μπορεί να προέρχονται από τους νεώσοικους.

Η σύνδεση της οχύρωσης του λιμανιού με τον υπόλοιπο οχυρωματικό περίβολο δεν είναι γνωστή, καθώς απουσιάζουν ίχνη των αρχαίων επιθαλάσσιων τειχών. Τα πλησιέστερο στο λιμάνι τμήμα του ανατολικού επιθαλάσσιου τείχους εντοπίζεται σε απόσταση 100 μ. ανατολικά του στομίου του (θέση 42), όπου διακρίνεται μόνο μία στρώση λίθων μέσα στο τσιμεντένιο κρηπίδωμα που έχει κατασκευαστεί για λόγους προστασίας των μεσαιωνικών τειχών από την πλευρά της θάλασσας. Από εκεί και πέρα όμως τα ίχνη χάνονται εντελώς. Επιπλέον δεν είναι γνωστή η

[785] Woodhouse 1897, 316-318. Trowbridge, Oldfather 1933, 1981-82. Σαράντη 2016.

[786] Μαστροκώστας 1961 / 2, 183, πιν. 207 β : αναφέρεται η αποτοίχιση μίας δέστρας η οποία ήταν σε δεύτερη χρήση στο δυτικό μεσαιωνικό λιμενοβραχίονα τείχος. Μάλλον πρόκειται για μία από αυτές που εικονίζει και ο Blackman (1973, 121-122). Στις φωτ. 11 και 12 εικονίζονται δύο από αυτές τις δέστρες). Βλ. σχετικά και Blackman 1982b και σημ. 6. Για τους *τρητούς λίθους,* όπως αναφέρονται από τον Όμηρο βλ. Lehmann-Hartleben 1923, 14. Δύο ακόμη δέστρες της ίδιας μορφής είναι πιθανό να έχουν χρησιμοποιηθεί στο Φαλτσοπόρτι ως κανονιοθυρίδες.

μορφή των αρχαίων πύργων του στομίου του λιμανιού, ενώ απουσιάζουν ενδείξεις για τον τρόπο σύνδεσης του παραθαλάσσιου οχυρωματικού σκέλους με το ανατολικό επιθαλάσσιο τείχος. Το τελευταίο πιθανώς να λειτουργούσε ως διατείχισμα που διαχώριζε την πόλη από το αρχαίο λιμάνι και απέκλειε το χώρο του «κλειστού» πολεμικού λιμένος. Πιθανώς επίσης όλη η ακτή μετά το διατείχισμα να καταλαμβανόταν από συγκροτήματα νεωρίων και με άλλα βοηθητικά κτίσματα που εξυπηρετούσαν τις λειτουργίες του πολεμικού λιμένα.

Η ύπαρξη ενός ξεχωριστού, εμπορικού λιμανιού, συνάγεται από την περιγραφή του Θουκυδίδη για την δεύτερη ναυμαχία του 429 π.Χ. που έλαβε χώρα στη θαλάσσια περιοχή της πόλης. Όπως περιγράφεται, οι Αθηναίοι άφησαν βιαστικά τις έντεκα τριήρεις τους κοντά στο ναό του Απόλλωνα, με τις πρώρες αντίθετα προς την ακτή, ώστε να είναι έτοιμοι να αναχωρήσουν[787]. Εφόσον αυτό θα ήταν αδύνατο να γίνει με ταχύτητα και μάλιστα μέσα σε ένα τόσο μικρό λιμάνι, είναι εύλογο το συμπέρασμα ότι υπήρχε και ένα δεύτερο, εμπορικό λιμάνι κάπως μακρύτερα από το κέντρο της πόλης, κοντά στο οποίο βρισκόταν και ο αναφερόμενος από το Θουκυδίδη ναός του Απόλλωνα, όπου μπορούσαν να αράξουν οι τριήρεις σε παράταξη, ώστε να μπορούν να αποπλεύσουν γρήγορα σε περίπτωση απειλής από τον εχθρό[788].

Από ανασκαφικά στοιχεία που προέρχονται από την περιοχή ανατολικά του ενετικού λιμανιού και συγκεκριμένα από τη συμβολή των οδών Μεσσηνίων & Αποκαύκου και τις θέσεις 30-33, στις οποίες ήδη αναφερθήκαμε αναλυτικά στην προηγούμενη ενότητα, ταυτίσαμε πρόσφατα την αρχική του θέση εκεί, σε απόσταση περίπου 200 μ. από τον πολεμικό ναύσταθμο[789]. Το γεγονός ότι στην έδραση όλων των καταλοίπων εντοπίστηκε στρώμα θαλάσσιας άμμου υποδηλώνει ότι η ακτογραμμή έχει στο σημείο αυτό δεχθεί σημαντικές προσχώσεις, αφού, τόσο η εξέδρα που είχε κατασκευαστεί πάνω στην οχύρωση, η οποία πιθανότερα τοποθετείται στη ύστερη

[787] Θουκ. ΙΙ, 91, 1: «*ταύτῃ μὲν οὖν οἱ Πελοποννήσιοι ἐκράτουν τε καὶ διέφθειραν τὰς Ἀττικὰς ναῦς: αἱ δὲ εἴκοσι νῆες αὐτῶν αἱ ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ κέρως ἐδίωκον τὰς ἕνδεκα ναῦς τῶν Ἀθηναίων αἵπερ ὑπεξέφυγον τὴν ἐπιστροφὴν ἐς τὴν εὐρυχωρίαν. καὶ φθάνουσιν αὐτοὺς πλὴν μιᾶς νεὼς προκαταφυγοῦσαι ἐς τὴν Ναύπακτον, καὶ σχοῦσαι ἀντίπρῳροι κατὰ τὸ Ἀπολλώνιον παρεσκευάζοντο ἀμυνούμενοι, ἢν ἐς τὴν γῆν ἐπὶ σφᾶς πλέωσιν οἱ δὲ παραγενόμενοι ὕστερον ἐπαιάνιζόν τε ἅμα πλέοντες ὡς νενικηκότες, καὶ τὴν μίαν ναῦν τῶν Ἀθηναίων τὴν ὑπόλοιπον ἐδίωκε Λευκαδία ναῦς μία πολὺ πρὸ τῶν ἄλλων.ἔτυχε δὲ ὀλκὰς ὁρμοῦσα μετέωρος, περὶ ἣν ἡ Ἀττικὴ ναῦς φθάσασα καὶ περιπλεύσασα τῇ Λευκαδίᾳ διωκούσῃ ἐμβάλλει μέσῃ καὶ καταδύει..».* Βλ. και Lerat 1952, II,152-153.

[788] Το ίδιο είχε επισημάνει και ο Woodhouse (1897, 317), ο οποίος θεωρούσε ότι ο ναός του Απόλλωνα θα πρέπει να βρισκόταν κάπου δυτικά ή ανατολικά του λιμανιού.

[789] Σαράντη 2016.

ρωμαϊκη περίοδο, όσο και το ίδιο το τείχος θα βρίσκονταν αρχικά πάνω στην ακτή. Σε συνδυασμό μάλιστα με την τοπογραφία της περιοχής, είναι πολύ πιθανό στο σημείο αυτό να σχηματιζόταν στην αρχαιότητα βαθύτερος όρμος[790].

Στα ελληνιστικά χρόνια τα λιμάνια της Ναυπάκτου οπωσδήποτε διατήρησαν ή και αύξησαν τη σημασία τους όταν η πόλη βρέθηκε στα χέρια των Αιτωλών, οι οποίοι ικανοποίησαν πλέον μία μεγάλη προσδοκία τους. Από την περίοδο αυτή είναι πιθανό ότι οι εμπορικές δραστηριότητες κατέστησαν το λιμάνι της Ναυπάκτου το πιο πολυσύχναστο αυτού του τμήματος της βόρειας ακτής του Κορινθιακού, καθώς κατείχε κεντρική θέση ανάμεσα σε θαλάσσιους δρόμους απ' όπου τα προϊόντα μπορεί να ταξίδευαν στη συνέχεια διά ξηράς βόρεια έως και την Ευρυτανία. Παρόλα αυτά η «απουσία ενδοχώρας» (βλ. σχετικά κεφάλαιο Β) και οι δυσκολίες σύνδεσης μέσω του χερσαίου οδικού δικτύου, που αναπτυσσόταν κυρίως σε παραποτάμιες, αλλά και σε ορεινές δύσβατες περιοχές, φαίνεται ότι αναχαίτισαν μία μεγαλύτερη ανάπτυξη του λιμανιού της Ναυπάκτου, το οποίο δεν εξελίχθηκε ποτέ σε μεγάλο εμπορικό κέντρο[791].

Η εμπορική δραστηριότητα τεκμηριώνεται μέσα από τα ευρήματα των ανασκαφών που δείχνουν συχνή επικοινωνία κυρίως με κοντινά κέντρα της περιοχής του Κορινθιακού, ενώ δεν απουσιάζουν και σχέσεις με περιοχές πιο μακρινές[792]. Μπορούμε να φανταστούμε το λιμάνι ως χώρο ανταλλαγών πλανόδιων εμπόρων, οι οποίοι θα προσέγγιζαν την πόλη κυρίως από τη θάλασσα. Άλλωστε στα περισσότερα ελληνικά εμπορικά λιμάνια το εμπόριο ήταν κυρίως θαλάσσιο, καθώς το χερσαίο ήταν αρκετά πιο δαπανηρό και επικίνδυνο.

Ενδιαφέρον έχει σε σχέση με αυτά, και η πιθανή σύνδεση του λιμανιού με πειρατικές δραστηριότητες[793], σε αναλογία με τα νεότερα χρόνια, οπότε η πόλη είχε

---

[790] Παράλληλα και οι δύο ακτές που βρίσκονται εκατέρωθεν του λιμανιού, η δυτική, παραλία της Ψανής, και η ανατολική, το Γρίμποβο, αποτελούν αμμώδεις παραλίες όπου θα μπορούσαν τα πλοία να προσορμίζονται και καθελκύονται.

[791] Βλ. γενικότερα και Forrest 2008, 300, που σημειώνει ότι για τους λόγους αυτούς τα λιμάνια της δυτικής Λοκρίδας ενείχαν κυρίως ρόλο παρεμπόδισης της θαλάσσιας κυκλοφορίας. Σημειώνουμε ότι σε σημαντικό εξαγωγικό λιμάνι εξελίχθηκε η πόλη κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, όπως και το Μεσολόγγι.

[792] Βλ. αναλυτικότερα στο κεφάλαιο ΣΤ.3.3.

[793] Οι δυτικοί Λοκροί περιγράφονται στην αρχαιότητα μαζί με τους Αιτωλούς και τους Ακαρνάνες ως πειρατές και ληστές. Θουκ. Ι, 5: "*ἐλῄζοντο δὲ καὶ κατ᾽ ἤπειρον ἀλλήλους. καὶ μέχρι τοῦδε πολλὰ τῆς Ἑλλάδος τῷ παλαιῷ τρόπῳ νέμεται περί τε Λοκροὺς τοὺς Ὀζόλας καὶ Αἰτωλοὺς καὶ Ἀκαρνᾶνας καὶ τὴν ταύτῃ ἤπειρον*". Πολ. XXX, 11: «*ὅτι Αἰτωλοὶ τὸν βίον ἀπὸ ληστείας καὶ τῆς τοιαύτης παρανομίας*

την ίδια μοίρα[794]. Από τα τέλη ιδίως του 3ου αι. π.Χ. κ.ε. η Ναύπακτος πιθανώς αποτέλεσε ορμητήριο για επιχειρήσεις προς τα νησιά του Αιγαίου και την ακτή της δυτικής Ανατολίας. Σύμφωνα με επιγραφές οι αξιωματούχοι της Αιτωλικής Συμπολιτείας δυσκολεύονταν να ελέγξουν την πειρατεία ανάμεσα στα μέλη του Κοινού και ορισμένα ψηφίσματα αποσκοπούσαν μάλλον στον κανονισμό αυτών των δραστηριοτήτων, παρά στην αποτροπή τους. Αποτέλεσμα αυτών των συμφωνιών ήταν η εξασφάλιση βάσεων για αυτές τις επιχειρήσεις, για τις οποίες η Ναύπακτος ίσως αποτελούσε το κύριο λιμάνι. Μάλιστα ο αρχι-πειρατής Βούκρις, ο οποίος έκανε επιδρομές στην Αττική μπορεί να ήταν ο ίδιος ή να ανήκε στη γνωστή οικογένεια της Ναυπάκτου[795]. Άλλωστε και οι Μεσσήνιοι κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου έκαναν πειρατικές επιδρομές στις ακτές της Πελοποννήσου[796].

Για το λιμάνι στα ρωμαϊκά χρόνια δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες. Από το τέλος του 3ου αι. π.Χ. σε κάποιες περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε ως ναυτική βάση και από τους Ρωμαίους[797], ενώ η θέση του σημειώνεται αργότερα στην Tabula Peutingeriana ως τμήμα θαλάσσιας διαδρομής[798]. Γενικότερα φαίνεται πάντως ότι η σημασία του υποβαθμίστηκε εξαιτίας και της μεγάλης ανάπτυξης του λιμανιού της Πάτρας μετά την καταστροφή της Κορίνθου από τους Ρωμαίους[799]. Πιθανώς, όπως συνέβη σε άλλες περιοχές, να διαφοροποιήθηκε η μορφή και η χρήση του, διότι στο πλαίσιο της *Pax Romana* ο χαρακτήρας των κλειστών λιμένων δεν εξυπηρετούσε πλέον κανένα ρόλο[800]. Στα ύστερα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά χρόνια, τέλος, παρατηρείται γενικότερα παρακμή των λιμενικών έργων, γεγονός που ισχύει τουλά-

---

εἰώθεισαν ἔχειν, καὶ ἕως μὲν ἐξῆν τοὺς Ἕλληνας φέρειν καὶ λεηλατεῖν, ἐκ τούτων ἐπορίζοντο τοὺς βίους, πᾶσαν γῆν ἡγούμενοι πολεμίαν..». Η έννοια της πειρατείας χρησιμοποιείται ευρύτερα και αφορά και σε επιχειρήσεις στην ξηρά σε ιερά, χωριά και μεμονωμένες αγροικίες που είχαν σκοπό κυρίως την αρπαγή θησαυρών, δούλων και κοπαδιών. Βλ. σχετικά Antonetti 1990, 72-73. Κατωπόδης 1990, 658-660. Bakhuizen 1996, 224-5. Freitag 2005, 310.

[794] Στα μέσα του 17ου αι. κατοικούσαν και παντρεύονταν στη Ναύπακτο πολλοί Μαυριτανοί πειρατές που λαφυραγωγούσαν τα παράλια του Κορινθιακού με τη βοήθεια των Τούρκων, ώστε η πόλη καλούνταν χαρακτηριστικά μικρό Αλγέρι. Coronelli 1686, 127.

[795] Βλ. σχετικά Lerat 1952, II, 79.

[796] Freitag 1999, 81.

[797] Το 211 π.Χ. ο Valerius Laevinus κατέφθασε στη Ναύπακτο για να οργανώσει μία θαλάσσια και χερσαία επιχείρηση του Σκόπα εναντίον της Αντίκυρας T. Livius, Hist. 27, 30. Freitag 2005, 91.

[798] Miller 1916, Strecke 79, στ. 563-565. Η διαδρομή αυτή ξεκινούσε από τη Νικόπολη και περνούσε κατά μήκος της παραλίας διά του Αχελώου και του Εύηνου φτάνοντας μέχρι τη Ναύπακτο.

[799] Ριζάκης 1996, 265, σημ. 30.

[800] Σίμωση 2009, 71-75. Σε πολλά αρχαία λιμάνια αυτή την περίοδο οι είσοδοι διευρύνονται ή αλλάζουν κατεύθυνση και γίνεται πλήρης αναδόμησή τους και αναχρησιμοποίηση του αρχαιότερου οικοδομικού υλικού.

χιστον για το εμπορικό λιμάνι της Ναυπάκτου, όπως δείχνουν τα ανασκαφικά δεδομένα που παρουσιάζονται κυρίως στο κεφάλαιο ΣΤ. 3.2.

ΣΤ. 3.1.3 Αγορά

Η αγορά συνιστούσε το πολιτικό, οικονομικό και θρησκευτικό κέντρο, το ζωτικότερο τμήμα μίας αρχαίας πόλης[801]. Το σημείο ίδρυσής καθοριζόταν από πολλούς παράγοντες, όπως η θέση της ακρόπολης, ο διαθέσιμος χώρος και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του τόπου, οι τοπικές παραδόσεις, οι ταφικές και ηρωικές λατρείες[802], αλλά και η ύπαρξη νερού[803], ενώ η διάταξή της γενικά οριζόταν από τους προϋπάρχοντες δρόμους. Συχνά μάλιστα, στην πιο εξελιγμένη της μορφή, μία πλευρά της έμενε ανοικτή σε κάποια μεγάλη οδική αρτηρία ή αποτελούσε διεύρυνση κάποιου μεγάλου κεντρικού δρόμου.

Σαφή αναφορά στην αγορά της Ναυπάκτου βρίσκουμε για πρώτη φορά στον *αποικιακό νόμο* που έχει βρεθεί στο Γαλαξίδι (IG IX I^2 3, 718) και χρονολογείται στον $5^{ο}$ αι. π.Χ. (500-475 π.Χ.). Στην επιγραφή αναφέρεται ότι σε περίπτωση που κάποιος επέστρεφε από τη Ναύπακτο στους Υποκνημίδιους Λοκρούς θα έπρεπε να το δηλώσει και στις δύο αγορές αντίστοιχα[804]. Το κείμενο, αν και δεν υποδηλώνει με κανένα τρόπο τη θέση της αγοράς, επιβεβαιώνει ότι αυτή την περίοδο η Ναύπακτος αποτελούσε πλέον συγκροτημένη πόλη[805].

Η μορφή που είχε ο χώρος στην κλασική αρχαιότητα δεν μπορεί να αποκατασταθεί με βεβαιότητα, διότι όλη η πόλη αναπτύχθηκε σε περιοχή με μακραίωνη κατοίκηση και αδιάκοπη οικοδομική δραστηριότητα και είναι δύσκολο να ανιχνευθούν προγενέστερα κατάλοιπα μνημειακών κατασκευών, τα οποία μπορεί να είχαν άλλωστε ισοπεδωθεί σε επόμενες φάσεις. Είναι πραγματική ατυχία ότι ο περιηγητής Παυσανίας, πολύτιμη τοπογραφική πηγή για πολλές ελληνικές πόλεις, επισκέφτηκε τη Ναύπακτο βιαστικά και οι σύντομες αναφορές του σε ιερά και λατρείες

---

[801] Για τις πολλαπλές λειτουργίες της αγοράς και παραπομπές σε σχετική βιβλιογραφία βλ. Ευαγγελίδης 2007, 27-28. Sielhorst 2011, 34-36. Της ίδιας 2015, 5.

[802] Για παράδειγμα στην αγορά της Ήλιδας υπήρχε μνημείο για τον Όξυλο που αφορούσε σε ταφική λατρεία συνδεδεμένη με τις δωρικές και αιτωλικές μετακινήσεις. Martin 1951,220. Επίσης στην αγορά της Πάτρας υπήρχε τάφος του Πατρέα. Βλ. σχετικά Ευαγγελίδης 2007, 160-161. 453-454. Για άλλα παραδείγματα (Αθήνα, Θάσος) βλ. Sielhorst 2011, 42.

[803] Για τη χωροθέτηση των αγορών βλ. Wycherley 1981, 50-86. Martin 1951. Kenzler 1999, 130. Luce 2014. Το τελευταίο στοιχείο ήταν, στην περίπτωση της Ναυπάκτου, έναν τόπο κατάρρυτο με νερά, δευτερεύον, καθώς κάθε άλλο παρά πρόβλημα αποτελούσε.

[804] «*καρῦξαι ἐν τὰ γορᾶι ⁝ κὲν Λοῤῥοῖς ⁝ τοῖ<ς> ϝυποκναμιδίοις ⁝ ἐν τᾶι πόλι, ϝᾧ κ’ ἦι, ⁝ καρῦξαι ἐν τάγορᾶι ⁝*».

[805] Πρόκειται για νόμο που αναφέρεται στον αποικισμό της Ναυπάκτου από τους Οπούντιους Λοκρούς. Αναφορά στην επιγραφή έχει ήδη γίνει στο κεφάλαιο Ε.2, ενώ σχολιάζεται περαιτέρω στο κεφάλαιο ΣΤ.3.3.

είναι ασαφείς, ενώ δεν κάνει καμία νύξη σε δημόσια κτίρια άλλου χαρακτήρα. Επιπλέον το αρχαίο οικοδομικό υλικό, έχει πολλαπλά επαναχρησιμοποιηθεί σε νεότερες κατασκευές, ώστε είναι εξαιρετικά σπάνια η εύρεση αρχιτεκτονικών μελών ή όρων και, όταν βρίσκονται, δεν αποτελούν ασφαλείς τοπογραφικές ενδείξεις. Με τη ρωμαϊκή κατάκτηση, εξάλλου, γλυπτά και άλλοι θησαυροί της περιοχής μεταφέρθηκαν από τους Ρωμαίους στην Πάτρα και τη Νικόπολη[806], οπότε και η Ναύπακτος πιθανότατα απογυμνώθηκε από κάθε έργο τέχνης που θα μπορούσε να μας παρέχει κάποιο τοπογραφικό στοιχείο. Έτσι, πλην ελάχιστων εξαιρέσεων, απουσιάζει σχεδόν κάθε σύνδεση αρχιτεκτονικών καταλοίπων με έργα γλυπτικής ή άλλα καλλιτεχνήματα, ενώ τα ελάχιστα γλυπτά και μέλη που έχουν διασωθεί προέρχονται κυρίως από το διάκοσμο επαύλεων και άλλων πολυτελών κτιρίων των ρωμαϊκών και πρωτοβυζαντινών χρόνων. Το ίδιο αρνητικός παράγοντας για τη διατήρηση καταλοίπων θα πρέπει να θεωρηθεί και η πρώιμη εγκατάσταση του Χριστιανισμού στην πόλη, που είχε ως αποτέλεσμα τη συνολική αλλαγή χρήσης και την αλλοίωση της μορφής των προγενέστερων μνημείων.

Για όλους αυτούς τους λόγους είναι άγνωστη η μορφή της αγοράς[807], εφόσον σπανίζει υλικό ή πληροφορίες που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην αποκατάσταση της διάταξης και της μορφής των δημόσιων διοικητικών ή θρησκευτικών κτιρίων, ενώ, πλην των ιερών, δεν υπάρχει καμία άλλη αναφορά σε δημόσια κτίρια της πόλης. Ελάχιστες επίσης από τις γνωστές λατρείες μπορούν συνδεθούν με αρκετή βεβαιότητα με την περιοχή της αγοράς.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που μας παρέχονται από την οχύρωση της κλασικής πόλης, από τα οποία φαίνεται πιθανό ότι ο αρχικός αμυντικός περίβολος έκλεινε ανατολικά στο 2^{ο} ενδιάμεσο οχυρωματικό σκέλος, η αγορά της ίδιας εποχής θα πρέπει πιθανότερα να εκτεινόταν επί των πρανών του λόφου του Κάστρου και μά-

[806] Η διακοπή δεσμών με τις παλαιές λατρείες ήταν σκόπιμη από την πλευρά του κατακτητή. Βλ. σχετικά Alcock 1993, 140-141.

[807] Γενικότερα υπήρχε η τάση για τετράπλευρη διαμόρφωση των χώρων των αγορών, είτε ελεύθερων, είτε πλαισιωμένων με στοές. Χαρακτηριστικότερο είναι το παράδειγμα της αθηναϊκής Αγοράς. Thompson, Wycherley 1972. Βλ. επίσης γενικά Ευαγγελίδης 2007, 29-34, καθώς και Sielhorst 2015, για σύγκριση 60 παραδειγμάτων ελληνιστικών αγορών. Για την αγορά των πόλεων Νέας Πλευρώνας, Οινιαδών και Παλαίρου βλ. Κολώνας, Σταμάτης 2016, 99-106, 151-152, 166-168. Για την αγορά των πόλεων Οινιαδών, Παλαίρου, Στράτου και Τορύβειας βλ. Lang 2013. Σερμπέτη 2001, 158 κ.έ. Schwandner 2006. Ασυνήθιστη είναι η στενόμακρη διάταξη της αγοράς του Θέρμου βλ. ειδικότερα Παπαποστόλου 1994. Για τη διαμόρφωση των αγορών πόλεων της Ηπείρου βλ. Κατσικούδης 2012.

λιστα επί των χαμηλότερων αυτών, στην περιοχή της Μεγαλομάτας (εικ. 69), όπου σήμερα βρίσκονται δημόσια κτίρια της σύγχρονης Ναυπάκτου και η Παπαχαραλάμπειος Βιβλιοθήκη. Η περιοχή αυτή, η οποία καταλήγει σήμερα ανατολικά σε είδος πλατείας, προσφέρεται ιδιαίτερα λόγω των ήπιων εδαφικών κλίσεων[809]. Έως τώρα όμως, πλην των τμημάτων της αρχαίας οχύρωσης που ήδη αναφέρθηκαν, υπάρχουν ελάχιστα άλλα αρχαιολογικά δεδομένα από αυτό το σημείο της πόλης.

Στη συγκεκριμένη περιοχή θα πρέπει ενδεχομένως να αναζητηθούν δημόσια κτίριά της, όπως το θέατρο[810], ή το βουλευτήριο. Η ύπαρξη θεάτρου, σύμφωνα και με τα δεδομένα άλλων αιτωλικών πόλεων (Μακύνεια, Καλυδώνα, Πλευρώνα) θα πρέπει να θεωρηθεί σχεδόν βέβαιη, αφού τα κτίρια αυτού του χαρακτήρα αποτελούσαν οργανικά στοιχεία των περισσότερων ελληνικών πόλεων[811], που μπορούσαν παράλληλα να εξυπηρετούν πολλαπλές λειτουργίες, ενώ στην Αιτωλία γενικότερα φαίνεται ότι χρησιμοποιούνταν και ως βουλευτήρια[812]. Η θέση ενός θεάτρου στην περιοχή αυτή θεωρείται πιθανότερη, λόγω της φυσικής γεωμορφολογίας, της συνήθους θέσης θεάτρων σε πρανές έδαφος για εξοικονόμηση εργασίας, με προτίμηση στο νότιο - νοτιοανατολικό προσανατολισμό, όπως και τη γενικότερη διάταξη της αρχαίας πόλης. Με ένα θέατρο ίσως, σύμφωνα κυρίως με το παράδειγμα της Αθήνας - Αττικής[813], θα μπορούσε να συνδέεται το ελληνιστικό ιερό του Διονύσου, για το οποίο οι μοναδικές πληροφορίες προέρχονται από απελευθερωτικές επιγραφές[814]. Θα πρέπει επιπλέον να θεωρηθεί βέβαιο ότι ως σημαντικό αιτωλικό κέντρο, η Ναύπακτος θα διέθετε δημόσιους χώρους κατάλληλους για τη στέγαση των πολιτικών

[809] Για τις διαμορφώσεις αγορών σε επικλινές έδαφος βλ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 2011 για την Παλαιόπολη Άνδρου και αναφορά άλλων παραδειγμάτων (ιδίως σ. 322).

[810] Λιγότερο πιθανή θα πρέπει να θεωρηθεί η θέση του θεάτρου εντός ή κοντά στην ακρόπολη, όπως σε άλλες πόλεις, λόγω της θέσης αυτής σε αρκετά ψηλότερο επίπεδο (υψ. περίπου 200 μ.), που δεν προσφερόταν για άμεση επικοινωνία με την αγορά της. Ωστόσο δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα η αρχική αγορά να βρισκόταν ακόμη και στην ακρόπολη, στην οποία μπορεί ενδεχομένως να βρίσκονταν και ιερά κτίρια άγνωστα από τις πηγές. Για τη σύνδεση θεάτρων – αγορών από πρώιμους ήδη χρόνους και σχετικά παραδείγματα βλ. Kolb 1981, 79-99.

[811] Βλ. σχετικά και Frederiksen 2002, 92. Για την Ήπειρο και για τον πολιτικό ρόλο των θεάτρων εν γένει βλ. Κατσικούδης 2012, 45-48. Βλ. επίσης Kolb 1981, 88-99.

[812] Ως βουλευτήρια πάλι δεν ήταν απαραίτητο να υπάρχουν ειδικά κτίρια, αλλά μπορούσε να χρησιμοποιείται η ανοικτή αγορά, ή μία εξέδρα για τους ομιλητές και απλά καθίσματα. Wycherley 1981, 119.

[813] Στην Αθήνα το θέατρο αποτελούσε μέρος του ιερού του Διονύσου Ελευθερέως. Ομοίως το θέατρο Θορικού συνδέεται με ναό του ίδιου θεού. Γενικότερα βλ. και Kolb 1981, 100-102. Για το παράδειγμα της αρχαίας Επιδαύρου, Πετρουνάκος 2011, 159-161.

[814] Βλ. παρακάτω στην ίδια ενότητα για την εύρεση στην περιοχή αυτή άγνωστης απελευθερωτικής επιγραφής στο όνομα του Διονύσου, η οποία είχε μετατραπεί σε παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο.

και κοινωνικών λειτουργιών της. Επιπλέον, στην αγορά της πόλης, ή στη συμβολή δρόμων, θα ανέμενε κανείς, λόγω και της εξαιρετικής αφθονίας νερού[815], την ύπαρξη δημόσιων κρηνών, χωρίς ωστόσο να έχει σωθεί καμία σχετική αναφορά, ονομασία ή κατάλοιπο, σε αντίθεση με τις άφθονες μεταγενέστερες κρήνες[816].

Εικ. 69. Άποψη των χαμηλότερων ανατολικών πρανών του μεσαιωνικού κάστρου, από ανατολικά

Από τους ελληνιστικούς χρόνους και εξής και με βάση την εικόνα που μας παρέχεται πλέον από τον διευρυμένο οχυρωματικό περίβολο, είναι πιθανό η θέση της αγοράς να μετατοπίστηκε ανατολικότερα και χαμηλότερα, εντός της πεδινής ή ημι-πεδινής έκτασης που απλώνεται στις Α / ΒΑ υπώρειες του Κάστρου και βρισκόταν *intra muros* της ελληνιστικής οχύρωσης. Πρόκειται για μία έκταση συνολικά περίπου 163 στρεμμάτων, που εκτείνεται ανατολικά του ανατολικού μεσαιωνικού τείχους έως περίπου την πλατεία Φαρμάκη, όπου ο χώρος περιορίζεται πλέον από το λόφο της Δεξαμενής, ενώ νότια φτάνει ως την ακτή. Στο χώρο αυτό περιλαμβάνονται δύο κυρίως πυρήνες που μπορούν να αναγνωριστούν ως πιθανές δημόσιες ζώ-

[815] Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι το α΄ μισό του 19ου αι. οι ανάγκες υδροδότησης της πόλης καλύπτονταν κυρίως από μεγάλες πηγές, όπως η Βατόβρυση, το Κεφαλοβρυσο και πολλές ακόμη άλλες, καθώς και από πηγάδια και ότι δεν είχε κατασκευαστεί ακόμη υδραγωγείο.

[816] Στην περιοχή αυτή ρέει ως σήμερα η πηγή που είναι γνωστή ως Βατόβρυση, με κρήνη εντός της περίφραξης του κτιρίου της ΔΕΥΑΝ. Από τον Εβλιά Τσελεμπή (Γιαννόπουλος 1969, 177) αναφέρονται 45 κρήνες στην πόλη της εποχής του. Σήμερα διατηρούνται συνολικά δεκαεννέα οθωμανικές κρήνες (Κατσούλη 2011). Βλ. επίσης Bousquet 1968, για μία ενετική επιγραφή κρήνης από το Φετιχιέ Τζαμί, σε απομίμηση αρχαίου επιγράμματος (IG IX, 1, 390), η οποία είναι γνωστή μόνο από το Leake (1835, II, pl. XXIII, αρ. 104,) και αναφέρεται στις Νύμφες.

νες: η περιοχή «Οβρυόλακκα», στο ΒΑ τμήμα της πόλης, όπου έχουν εντοπιστεί πολλά σημαντικά μνημεία της ύστερης κυρίως αρχαιότητας, καθώς και όλη η παράλια ζώνη, στην οποία θα πρέπει να βρισκόταν και το εμπορικό λιμάνι, σύμφωνα με όσα έχουν εκτεθεί ήδη προηγουμένως[817]. Πιθανότατα μάλιστα τα σημαντικότερα δημόσια κτίρια να ήταν διαρθρωμένα γύρω από δύο πύλες της οχύρωσης, την βορειο-ανατολική και τη νότια, όπως υποδεικνύουν τα μέχρι σήμερα στοιχεία. Στα ρωμαϊκά χρόνια φαίνεται επίσης ότι δημιουργείται μία νέα εστία κοινωνικής, τουλάχιστον, ζωής στο παραλιακό τμήμα πλησίον της παραλίας του Γριμπόβου, όπου και εντοπίζονται οι Θέρμες. Είναι πιθανό το επίκεντρο της εμπορικής δραστηριότητας να μεταφέρθηκε εκεί, χωρίς να διακρίνεται με βεβαιότητα από τα μέχρι σήμερα στοιχεία αν υπήρξε την εποχή αυτή διαμορφωμένη αγορά με τη μορφή ανοικτής πλατείας περιβαλλόμενης από στοές και καταστήματα[818].

[817] Σε μία παράλια πόλη η αγορά θα πρέπει εκτός άλλων να βρισκόταν κοντά στο λιμάνι, κάτι που οι αποστάσεις οπωσδήποτε το επιτρέπουν, αφού η Ναύπακτος αναπτύχθηκε διαχρονικά σε μία στενή παράκτια πεδιάδα, το πλάτος της οποίας δεν ξεπερνά πουθενά τα 500 μ. εντός των ορίων της πόλης.

[818] Για τη Ναύπακτο στα ρωμαϊκά χρόνια βλ. και Ευαγγελίδης 2007, 11. Για τη γενικότερη εξέλιξη των αγορών στα ρωμαϊκά χρόνια βλ. τη σύνοψη του Dickenson 2011. Πολλά στοιχεία διαψεύδουν την άποψη ότι κατά την περίοδο αυτή οι προγενέστερες αγορές μετατρέπονται σχεδόν σε μουσεία.

Οβρυόλακκα **(θέσεις 22β, 37, 43-48, 50, 72)**[819] (χάρτης 14)

Ενδείξεις για την τοπογραφία του ευρύτερου αυτού τμήματος, που εκτείνεται ανάμεσα στη Μεγαλομάτα και την πλατεία Φαρμάκη, αποτελούν ορισμένα σποραδικά ευρήματα που μαρτυρούν ότι πιθανότατα η έκταση αυτή αποτελούσε στην αρχαιότητα κυρίως δημόσιο χώρο, πλην των ανατολικών παρυφών της, όπου υπήρχαν ιδιωτικές οικίες και εργαστήρια.

Καλύτερα γνωστή είναι η τοπογραφία της συγκεκριμένης περιοχής κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, όταν ανεγείρονται εκεί λαμπρά οικοδομήματα, θρησκευτικά και κοσμικά, τις περισσότερες φορές επί αρχαιότερων ερειπίων κτιρίων, καθώς και επί της κατεστραμμένης πια αρχαίας οχύρωσης. Στο βόρειο τμήμα αυτής της περιοχής έχει ανασκαφεί τμήμα μεγάλης πεντάκλιτης βασιλικής του α΄ μισού του 5ου αι. μ.Χ. (σχ. 15) **(θέσεις 43-45)**, η οποία εντοπίζεται στο οικοδομικό τετράγωνο που οριοθετείται από τις οδούς Καπορδέλη, Φαρμάκη, Ανδρεοπούλου και Καρακουλάκη (ΟΤ 120)[820]. Το κτίριο έχει ερευνηθεί τμηματικά, σε τέσσερις συνολικά γειτονικές ιδιοκτησίες[821]. Οι αρχικές ανασκαφές, που έγιναν τη δεκαετία 1960-70, είχαν φέρει στο φως τμήμα της αψίδας (που κατά μεγάλο τμήμα της διατηρείται σήμερα εντός της οδού Φαρμάκη), του ιερού, καθώς και των βόρειων κλιτών του μνημείου. Σε νεότερες ανασκαφές, που διενεργήθηκαν μεταξύ των ετών 1995-2001, αποκαλύφθηκαν νότια και δυτικά τμήματα του μνημείου.

---

[819] Αλεξοπούλου 1989 (Ανώνυμη δημοτική οδός, 3η πάροδος Καρακουλάκη, έργα Δήμου), 143 **[θέση 22].** Αλεξοπούλου 1988, 176-180 (Συμβολή οδών Καπουρδέλη και Καρακουλάκη, οικ. Ελ Ράικου) **[θέση 37]**. Λαζαρίδης 1966, 267-268. Ζίας 1973-74, 543-545. Βοκοτόπουλος 1977, 394-395. Λαζαρίδης 1977, 395-397. Τριανταφυλλόπουλος 1978, 167-168 **[θέση 43].** Παπαδοπούλου 1990, 280. Κεφαλλωνίτου 2004, 164-165 (οικ. Αγγελάκη) **[θέση 44].** Παπαδοπούλου 1990, 280. Κεφαλλωνίτου 2004, 165-167 (οικ. Ανδρεοπούλου-Δημητροπούλου **[θέση 45].** Παπαποστόλου 1979, 208 (πάροδος οδού Καρακουλάκη, οικ. Ι. Γκίζα) **[θέση 46]**. Αλεξοπούλου 1992, 152 (συμβολή οδών Κοζώνη & Κοσμά Αιτωλού, ιδ. Χρ. Σαμαλέκα). Παπαγεωργίου 2001, 27-52. Κεφαλλωνίτου 2004, 167-169. Παπαγεωργίου 2006, 547-554 **[θέση 47].** Κεφαλλωνίτου 2004, 170-171. Παπαγεωργίου 2001α, 22-23. Παπαγεωργίου 2004, 460 (Δημαρχείο Ναυπάκτου) **[θέση 48].** Σαράντη 2005, 477-478 (οδός Βαρδακουλά 13, οικ. Μασγάλα) **[θέση 50].** Κολώνας, Σαράντη 1994, 245 (οδός Φαρμάκη & Βαρδακουλά, Ο.Τ. 128, οικ. Ευ. Κοτίνη) **[θέση 72]**.

[820] Το κτίριο εντοπίστηκε για πρώτη φορά το 1965. Βλ. ακόμη σχετικά Κωνστάντιος 1981, 293. Βοκοτόπουλος 1992, 3-8, 209. Του ίδιου 2014, 59-60. Παπαγεωργίου 2001α, 11-14. Παλιούρας 2004, 47-48. Κατσαρός 2014, 59-60. Μαμαλούκος, Παπαβαρνάβας 2014, 135.

[821] Τμήμα της διατηρείται ορατό εντός απαλλοτριωμένου χώρου, καθώς και στο υπόγειο των οικοδομών Λαδιά και Κούμπιου.

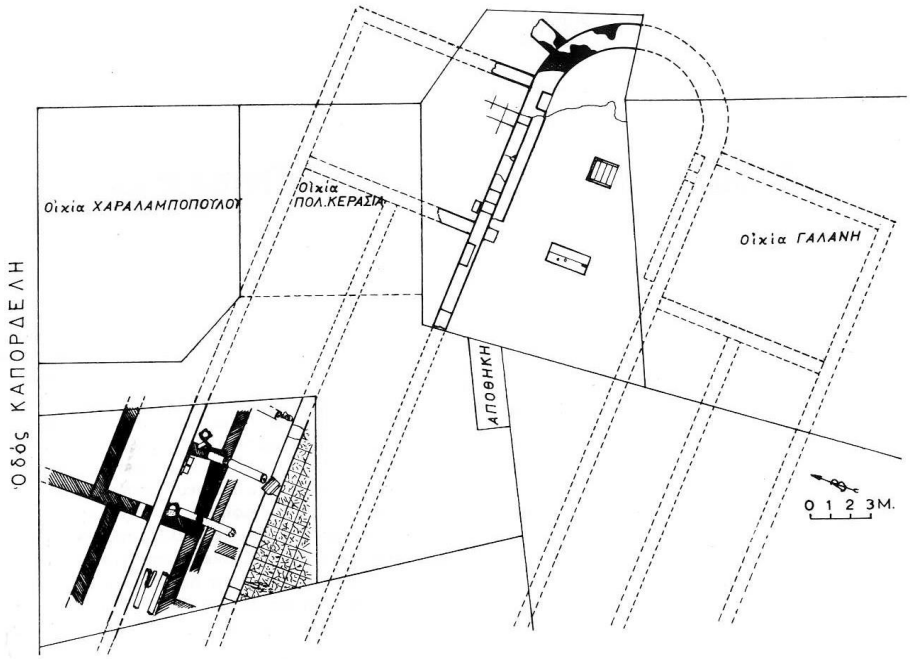
Το κτίριο είχε αρχικά πέντε κλίτη, που πιθανότατα αργότερα περιορίστηκαν σε τρία, όπως και εγκάρσιο κλίτος, ενώ η αψίδα της έφερε εξωτερικά τρεις αντηρίδες. Είχε είσοδο από δυτικά μέσω τρίβαθμης μνημειακής κλίμακας, που οδηγούσε σε ημιυπαίθριο χώρο, ενώ αργότερα, και κυρίως στους μέσους βυζαντινούς χρόνους δημιουργήθηκαν προσκτίσματα άγνωστης χρήσης και ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για ταφές[822]. Οι συνολικές διαστάσεις της βασιλικής δεν αναφέρονται ή δεν είναι προσδιορισμένες, ενώ δεν υπάρχει μέχρι σήμερα συνολική αποτύπωση του μνημείου[823]. Εμφανίζεται όμως ως κτίριο με σημαντικές διαστάσεις και πολυτελή κατασκευή, όπως φαίνεται από τα μαρμάρινα μέλη (κίονες, θωράκια, περιθυρώματα, ανάγλυφα με φυτικό διάκοσμο), τα μαρμαροθετήματα του δαπέδου και τις επενδύσεις των τοίχων από το ίδιο υλικό. Ο Κατσαρός έχει προτείνει την ταύτιση του κτιρίου με τον επισκοπικό ναό της Ναυπάκτου, καθώς όπως είναι γνωστό η πόλη αποτέλεσε έδρα επισκοπείου, άποψη για την οποία δεν υπάρχει γενική συμφωνία[824]. Το κτίριο κα-

[822] Ο αριθμός τους δεν προσδιορίζεται στις δημοσιεύσεις.

[823] Οι μέγιστες διαστάσεις υπολογίζονται κατ΄ εκτίμηση σε 50 Χ 80 μ.

[824] Κατσαρός 1985, 1522-1526. Βλ. αντίθετα Αθανασούλης, Ανδρούδης 2004, που πρότειναν ως πιθανή τη θέση του στο Κάστρο, πλησίον του ναϋδρίου του Προφήτη Ηλία, άποψη που φαίνεται ότι επιβεβαιώνεται μετά από ανασκαφές του 2008 που αποκάλυψαν τμήμα μεγάλου βυζαντινού ναού και πλησιόχωρου συγκροτήματος που πιθανότατα ανήκε στο Επισκοπείο. Βλ. σχετικά και Ανδρούδης 2014. Μαμαλούκος, Παπαβαρνάβας 2014.

ταστράφηκε από το σεισμό του 550-551 μ.Χ., όπως αναφέρει ο Προκόπιος και επιβεβαιώνεται από την ανασκαφή του.

Σχ. 17. Κάτοψη τμήματος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής (Ζίας 1973-4).

Όπως είναι ευρύτερα διαπιστωμένο, οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές ιδρύονται γενικά σε οργανωμένα αστικά κέντρα, οικισμούς ή ιερά της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, συχνότερα σε παράλιες πόλεις, ή επί οδικών αξόνων[825]. Σε πολλές περιπτώσεις έχουν κτιστεί πάνω σε αρχαίους ναούς, βρίσκοντας πρόσφορο οικοδομικό υλικό, αλλά και συμμετέχοντας σε μία διαδοχή ιερών κτιρίων διαφορετικού χαρακτήρα, προσαρμοσμένες πλέον σε άλλες λατρευτικές ανάγκες και θρησκευτικό περιεχόμενο[826]. Ενίοτε μάλιστα βρίσκονται και στον πυρήνα της αρχαίας αγοράς, όπως για παράδειγμα στη Σικυώνα ή στην Παλαιόπολη της Άνδρου[827]. Στην περίπτωση της Ναυπάκτου θα θεωρούσαμε λογικό να έχει συμβεί το ίδιο, όμως δεν υπάρχουν αρκετές δημοσιευμένες πληροφορίες ή σαφείς ενδείξεις από τα αρχαιότερα στρώματα κάτω από το μνημείο. Στη **θέση 44** αναφέρονται χωρίς να χρονολο-

[825] Βλ. σχετικά και Κωνστάντιος 1984, 140.

[826] Βλ. ειδικότερα Παλιούρας 2004, 67-70, καθώς και Μουτζάλη 1993 με μεγάλο αριθμό παραδειγμάτων. Στην περιοχή της Αιτωλίας πλησίον της Ναυπάκτου μπορούν να αναφερθούν τουλάχιστον δύο παραδείγματα, της Χαλκίδας (λόφος Αγ. Τριάδας – Κάτω Βασιλική) και του Κρυονερίου.

[827] Λώλος, Σαρρής 2011, 150-151. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 2011.

γούνται εγκάρσιες τοιχοποιίες κάτω από τα θεμέλια των κλιτών της βασιλικής, που πιθανότατα ανήκαν στους ελληνιστικούς χρόνους, εφόσον γίνεται λόγος για ελληνιστικά νομίσματα. Σημαντικότερα φαίνεται ότι ήταν τα προγενέστερα κατάλοιπα που ανασκάφηκαν στη γειτονική **θέση 45**, όπου αναφέρεται ότι εντοπίστηκαν τέσσερις τουλάχιστον αρχαιότερες οικοδομικές φάσεις. Η πρωιμότερη από αυτές αφορούσε σε τοίχους από καλά πελεκημένους λίθους που όριζαν ορθογώνιους χώρους με πλακόστρωτα ή βοτσαλωτά δάπεδα. Τα στοιχεία αυτά δεν επαρκούν για την εξαγωγή συμπερασμάτων, φαίνεται όμως πιθανότερο ότι τα κατάλοιπα που εντοπίστηκαν σε βαθύτερα στρώματα ήταν κυρίως οικιστικά, χωρίς να μπορεί να αποκλειστεί και η ύπαρξη σημαντικών δημόσιων κτιρίων.

Στην περιοχή γύρω από την κεντρική παλαιοχριστιανική βασιλική έχουν ανασκαφεί τμήματα άλλων σημαντικών κτισμάτων που την πλαισίωναν, ανάμεσα στα οποία και λουτρικά συγκροτήματα, όπως είναι συνηθισμένο και σε άλλες πόλεις[828]. Στη **θέση 22β**, μόλις 100 μ. βορειότερα, αναφέρεται μάλιστα ο εντοπισμός δεύτερης παλαιοχριστιανικής βασιλικής με αντηρίδες στην αψίδα, στην οποία η Παπαδοπούλου έχει αποδώσει αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη και κιονόκρανα που φυλάσσονταν στην Αρχαιολογική Συλλογή Ναυπάκτου[829].

Στη συμβολή των οδών Κοζώνη & Κοσμά Αιτωλού, στη **θέση 47**, περίπου 200-230 μ. δυτικά της κεντρικής βασιλικής και στον ίδιο με αυτή οριζόντιο άξονα, ανασκάφηκε άλλο δημόσιο και πολυτελές κτίριο της παλαιοχριστιανικής περιόδου[830]. Πιθανώς ανήκε σε βασιλική κοιμητηριακού χαρακτήρα, όπου ενταφιάζονταν αξιωματούχοι της πόλης έως τους μέσους βυζαντινούς χρόνους Το κτίριο είχε διατηρηθεί σε σημαντικό ύψος, περίπου 1,50 μ. και είχε ανεγερθεί πάνω σε προγενέστερα κατάλοιπα των κλασικών – ρωμαϊκών χρόνων[831]. Αξιοσημείωτο είναι ότι στην

---

[828] Για παράδειγμα στη Νέα Αγχίαλο, στη Θεσσαλονίκη και στους Φιλίππους. Βλ. σχετικά Παπαγεωργίου 2001α, 88.

[829] Βλ. Παπαδοπούλου 1994. Της ίδιας 1997.

[830] Το τμήμα του κτίσματος που ερευνήθηκε απαρτιζόταν από τρεις χώρους, από τους οποίους ο κεντρικός περιλάμβανε διακοσμητική ημικυκλική κόγχη. Είχε δάπεδο διακοσμημένο με μαρμαροθετήματα με γεωμετρικό σχέδιο, που περιλάμβανε ενσωματωμένη μαρμάρινη πλάκα με επιπεδόγλυφη διακόσμηση, που απεικόνιζε κανθαρόσχημο αγγείο. Σώθηκαν επίσης σπαράγματα του τοιχογραφικού του διακόσμου. Μετά την αποκόλληση του δαπέδου του κεντρικού χώρου αποκαλύφθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι, πλινθόκτιστοι τάφοι, για τους οποίους δεν δίνονται στοιχεία χρονολόγησης. Παπαγεωργίου 2001α, 27-53. Της ίδιας 2006.

[831] Αυτά φαίνεται ότι πιθανότατα ανήκαν σε κατάλοιπα οικιών, αφού περιλάμβαναν φρεάτιο, κτιστό αγωγό και δύο πιθάρια επισκευασμένα με μολύβδινους συνδέσμους.

κατασκευή του βρέθηκε τμήμα ιωνικού παλαιοχριστιανικού κιονοκράνου σκαλισμένο πάνω σε αρχαίο μέλος, το οποίο έφερε άγνωστη απελευθερωτική επιγραφή αφιερωμένη στο Διόνυσο[832], όπως και κορμός μαρμάρινου αγάλματος Απόλλωνος ή Διομήδη, πιθανώς του β΄ μισού του 2ου αι. μ.Χ.[833]. Τέλος, κατά την κατασκευή του κτιρίου του Δημαρχείου Ναυπάκτου στη **θέση 48**, σε απόσταση 90 περίπου μέτρων νοτιοανατολικά της θέσης 47, ερευνήθηκε δημόσιο λουτρό υστερορωμαϊκών – παλαιοχριστιανικών χρόνων, που μπορεί να σχετιζόταν με την κεντρική πεντάκλιτη βασιλική[834].

Σύμφωνα με αυτά λοιπόν, μέσα από πολυάριθμες ανασκαφές παρακολουθείται αρκετά καλά η τοπογραφία του τμήματος αυτού της πόλης κατά την ύστερη αρχαιότητα, όταν και φαίνεται ότι καταλαμβανόταν από σημαντικά και μεγαλοπρεπή μνημεία που υποδηλώνουν ευμάρεια κατά τους χρόνους αυτούς. Για τις αρχαιότερες όμως φάσεις του ίδιου χώρου στις περισσότερες περιπτώσεις δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν τοπογραφικά και χρονολογικά συμπεράσματα. Αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι η περιοχή της Οβρυόλακκας, κυρίως κατά το βόρειο τμήμα της, διατηρεί πολύ μεγάλες επιχώσεις, που ενίοτε ξεπερνούν τα 4,5 μ.[835], ενώ η κεντρική θέση που αυτή κατέχει καθιστά αναπόφευκτη την ύπαρξη αλλεπάλληλων οικοδομικών φάσεων και διαμορφώσεων. Λόγω μάλιστα του μεγάλου πάχους των αποθέσεων δεν είναι πάντοτε εύκολο, στο πλαίσιο μίας σωστικής ανασκαφής, να εξαντληθεί η έρευνα σε βάθος έως το φυσικό έδαφος. Συνεπώς δεν μπορούμε να διατυπώσουμε με ασφάλεια συμπεράσματα για το απώτατο χρονολογικό όριο χρήσης του χώρου, το οποίο φαίνεται πάντως ότι ανάγεται τουλάχιστον στον 5ο αι. π.Χ.

Η εικόνα που έχουμε για τα αρχαιότερα στρώματα, των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, προέρχεται κυρίως από εντελώς σποραδικές ενδείξεις. Μνημειώδη αρχαία κτίρια κατασκευασμένα με λιθόπλινθους, τα οποία μπορεί να είχαν χαρακτήρα δημόσιο, έχουν ανασκαφεί στις θέσεις 37 και 72. Και στις δύο περιπτώσεις

---

[832] Βλ. σχετικά στο παρόν κεφάλαιο, στην υπο-ενότητα που αφορά στα ιερά.

[833] Παπαγεωργίου 2001 α, 45-49. Της ίδιας 2006, 553. Βλ. και αναλυτικότερα παρακάτω για τα αρχαία ιερά της πόλης.

[834] Κεφαλλωνίτου 2012, 57-58. Άλλα κατάλοιπα παλαιοχριστιανικών κτιρίων, τα οποία εδράζονταν πάνω σε αρχαιότερα κτίρια, του 4ου αι. π.Χ., έχουν ανασκαφεί από την 8η ΕΒΑ στη θέση 50, που βρίσκεται μεταξύ των θέσεων 47-48 και της μεγάλης βασιλικής.

[835] Οι μεγάλες αυτές επιχώσεις μεταξύ άλλων οφείλονται στις προσχώσεις από τη δραστηριότητα μικρού ρέματος.

οι ανασκαφές αποκάλυψαν μικρά μόνο τμήματά τους και δεν απέδωσαν σαφή στοιχεία για τη χρήση τους. Επιπλέον η κατασκευή τους με λιθόπλινθους, αν και πιο επιμελημένη και μνημειακή, αλλά όχι ιδιαίτερα εκλεπτυσμένη, δεν συνεπάγεται απαραίτητα το δημόσιό τους χαρακτήρα[836].

Πιο συγκεκριμένα, σε δημόσιο κτίριο ανήκε πιθανώς τμήμα πρώιμου ελληνιστικού κτιρίου, μήκους 8 μ., το οποίο αποκαλύφθηκε στη **θέση 37**, όπου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, έχει ερευνηθεί τμήμα του 3ου οχυρωματικού σκέλους. Το κτίριο ήταν κατασκευασμένο με μεγάλες λιθόπλινθους και είχε διάταξη παράλληλη στο τείχος[837]. Είναι επίσης πιθανό να εκτεινόταν στην ανατολική πλευρά ενός αρχαίου δρόμου (δρόμος 16) που διερχόταν αμέσως εξωτερικά της οχύρωσης[838]. Στη **θέση 72** επίσης ανασκάφηκε τμήμα άλλου κτιρίου παρόμοιας κατασκευής, που βρισκόταν στη βόρεια πλευρά μίας στενής ρύμης[839]. Αναπτυσσόταν προς Βορρά, είχε είσοδο από ανατολικά και αποκαλύφθηκε σε μέγιστες διαστάσεις 10,90 μ. Χ 3,50 μ., χωρίς να καταστεί δυνατό να εξακριβωθούν περισσότερα.

Στην ίδια περιοχή της πόλης έχουν βρεθεί διάσπαρτα λίθινα μέλη, αν και πιθανότατα σε δεύτερη χρήση, όπως τμήμα πώρινης πλάκας με συμφυή ημικίονα (ΣΝ 705), βάση κίονα από πωρόλιθο (ΣΝ 704), κινητός μαρμάρινος βωμός (ΣΝ 137) και αποτμήματα άλλων μαρμάρινων μελών (ΣΝ 138-141)[840], ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο τμήματα πώρινου γείσου δωρικού οικοδομήματος με προμόχθους (ΣΝ 702 και 703) (από θριγκό στοάς ;) που βρέθηκαν στη **θέση 46**, πλησίον της κεντρικής πεντάκλιτης βασιλικής.

---

[836] Βλ. ωστόσο και Σερμπέτη 2001, 157, που διαπιστώνει τον αρκετά πρωτόγονο χαρακτήρα των κατασκευών και στους αρχαίους Οινιάδες.

[837] Οι τοίχοι είχαν πλάτος 0,60-0,80 μ. και σωζ. ύψ. 1,45 μ.

[838] Βλ. στη σχετική υπο-ενότητα δρόμος 16.

[839] Βλ. αναλυτικότερη αναφορά στις ακόλουθες ενότητες που αφορούν στους δρόμους και τις ιδιωτικές οικίες της πόλης.

[840] Αρχιτεκτονικά μέλη που δεν περιγράφονται αναφέρεται ότι είχαν χρησιμοποιηθεί δευτερογενώς και ως κάλυψη τάφου στη θέση 22.

Παράλια ζώνη **(θέσεις 32, 33, 51, 137)**[841] (Χάρτης 15)

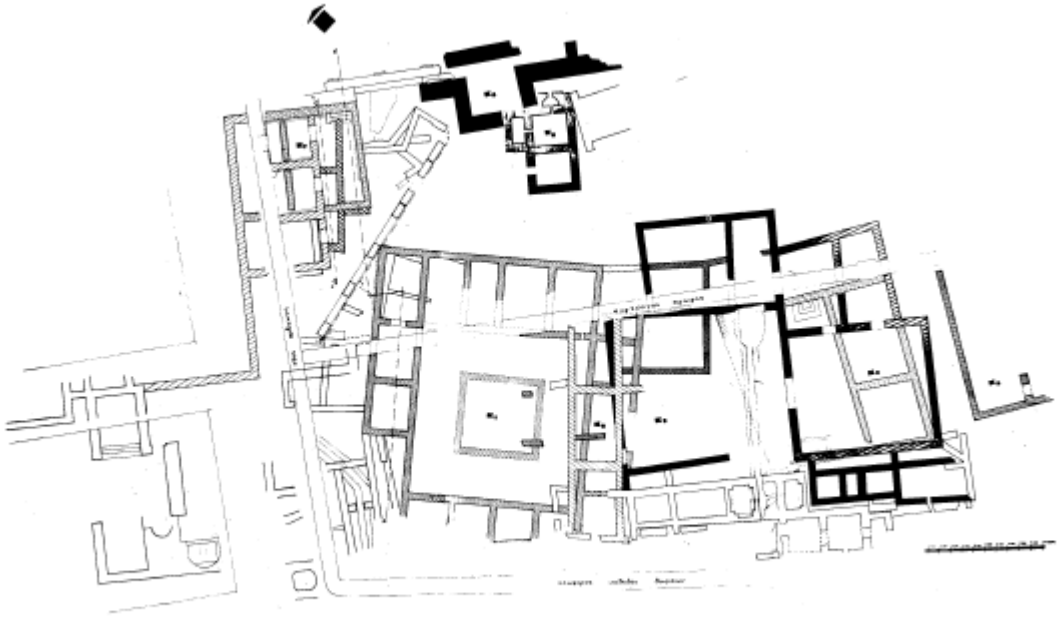

Στο νότιο τμήμα της πόλης οι επιχώσεις είναι γενικά μικρότερες σε σχέση με το βόρειο αντίστοιχα τμήμα. Παρόλο όμως που υπήρξε σημαντική ανοικοδόμηση στην ύστερη αρχαιότητα, τα πρωιμότερα κατάλοιπα διατηρούνται κατά τόπους ψηλότερα σε σχέση με το σημερινό επίπεδο της πόλης και, σε ορισμένα τουλάχιστον τμήματα, μπορεί να διακρίνει κανείς ευκολότερα την τοπογραφία της αρχαίας πόλης κάτω από το σύγχρονο ιστό. Κατά τα άλλα όμως, το πρόβλημα των υπόγειων νερών, που είναι πολύ πιο έντονο εδώ, καθιστά εξαιρετικά δύσκολη την έρευνα σε βάθος, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να θεωρηθεί σίγουρο το ανώτερο χρονολογικό όριο χρήσης του χώρου, το οποίο έχει πάντως διαπιστωθεί, κυρίως με κεραμική, ότι ανάγεται τουλάχιστον στους ύστερους αρχαϊκούς χρόνους.

Όπως και στην περιοχή Οβρυόλακκα που ήδη περιγράφηκε, οι ανασκαφές σε αυτό το τμήμα της πόλης έχουν αναδείξει κυρίως μνημεία και κτίρια της ύστερης αρχαιότητας, τα οποία όμως σε αρκετές περιπτώσεις βρίσκονταν σε στενή σύνδεση με αρχαιότερες κατασκευές. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η εικόνα που μας παρέ-

[841] Σαράντη 1998, 284 (οδός Μπότσαρη και Μεσσηνίων, οικ. Χατζή-Καλπακιώρη) **[θέση 32].** Της ίδιας 1997, 304-305 (οδός Αποκαύκου, οικ. Ίκκα). Παπαγεωργίου 2001α, 66-86. Παπαγεωργίου 2004, 460-462 **[θέση 33].** Σαράντη 2000, 330-333, οδός Παπαχριστοπούλου, οικ. Αι. και Κ. Παπαδοκωστάκη **[θέση 51]**. Ζωγάκη 2004 **[θέση 137]**.

χεται από την ανασκαφή στο χώρο του ΞΕΝΙΑ (κτήμα Νόβα) (σχ. 16), με επάλληλες φάσεις κτιρίων των ρωμαϊκών χρόνων και εξής, τα οποία κατασκευάστηκαν νότια του ελληνιστικού παραθαλάσσιου σκέλους του τείχους. Στην περιοχή αυτή χωροθετείται και το μνημειακό συγκρότημα των Θερμών, στο οποίο θα αναφερθούμε ξεχωριστά στη συνέχεια.

Σχ, 18. Κάτοψη της ανασκαφής στο χώρο του Ξενία Ναυπάκτου (κτήμα Αθανασιάδη-Νόβα).Το αρχαίο τείχος διακρίνεται στο βόρειο τμήμα με έντονο μαύρο περίγραμμα (Ζαφειροπούλου 1976, 168, σχ. 6)

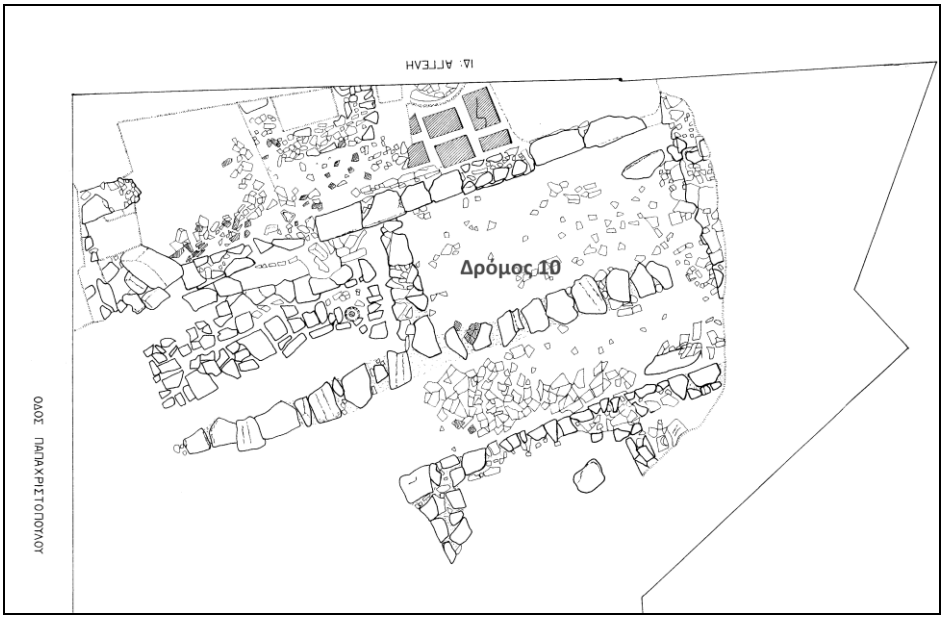
Σημαντικά στοιχεία για την τοπογραφία του παράλιου τμήματος της αρχαίας πόλης έχει αναδείξει η περιοχή γύρω από τη νότια πύλη της οχύρωσης. Στη **θέση 32** ερευνήθηκε παρόδιο κτίριο ή τμήμα περιβόλου κτισμένο με μεγάλες ασβεστολιθικές πέτρες, το οποίο μπορεί να ήταν δημόσιο, ή, σε κάθε περίπτωση σημαντικό κτίριο, που βρισκόταν αμέσως μέσα από την πύλη αυτή. Διαπιστώθηκε σε μέγιστο πλάτος 3,70 μ, μέγιστο μήκος 11,25 μ., ενώ εμφανώς συνεχιζόταν βόρεια.

Στην ίδια περιοχή βορειότερα, σε απόσταση περίπου 100 μ. από την ακτή, ερευνήθηκαν ιδιαίτερα σημαντικά κατάλοιπα στη **θέση 51** (σχ. 17), όπου και διαπιστώθηκε μία ενδιαφέρουσα διαδοχή κατασκευών που παρακολουθείται στον ίδιο χώρο τουλάχιστον από την πρώιμη ελληνιστική περίοδο έως την ύστερη αρχαιότητα. Οι επάλληλες οικοδομικές φάσεις και ο σωστικός χαρακτήρας της ανασκαφής δεν επέτρεψαν να εξαντληθεί η έρευνα των αρχαίων στρωμάτων σε βάθος στη θέση

αυτή, που όπως όλα τα στοιχεία υποδηλώνουν ανήκε στην καρδιά της αρχαίας πόλης.

Είναι ενδιαφέρον ότι μεταξύ των αρχαίων στρωμάτων που ερευνήθηκαν, που αντιπροσώπευαν γενικά όλη την ελληνιστική περίοδο, και των ανώτερων, υστερότερων καταλοίπων που ανήκαν κυρίως στους ύστερους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους, μεσολαβούσε στρώμα πάχους 0,50-1,00 μ. που δημιουργήθηκε από εκτενή διαμόρφωση της περιοχής. Παράλληλα μεταξύ των δύο εποχών υπήρχε εμφανής διαφοροποίηση του προσανατολισμού των κατασκευών από Α-Δ αρχικά σε Β-Ν στην ύστερη αρχαιότητα, στοιχείο που σηματοδοτεί ξεκάθαρα την αλλαγή χρήσης και χαρακτήρα του χώρου. Σημειώνεται επίσης η άφθονη χρήση αρχαιότερου υλικού στα μεταγενέστερα κτίσματα, το οποίο περιλάμβανε κατώφλια, κιονίσκους και βάση επιτύμβιας στήλης.

Τα κατάλοιπα της ελληνιστικής φάσης περιορίζονταν σχεδόν αποκλειστικά στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και αφορούσαν σε τμήμα αρχαίου δρόμου (δρόμος 10) και τμήματα παρόδιων κτιρίων του (εικ. 70). Από την τοπογραφία της περιοχής, αλλά και από τα ευρήματα της ανασκαφής, ανάμεσα στα οποία υπήρχε πληθώρα οστράκων αμφορέων, είναι σαφές ότι επρόκειτο για σημαντικό δρόμο, σε κεντρικό σημείο της ελληνιστικής πόλης, που πιθανότατα συνδεόταν με το εμπορικό λιμάνι της. Ανασκάφηκαν μικρά μόνο τμήματα των παρόδιων κτισμάτων, από τα οποία δεν μπορεί κάποιο από αυτά να προσδιοριστεί ως δημόσιου χαρακτήρα, αν θα πρέπει να επισημανθεί η επιμελημένη κατασκευή του βορειοανατολικού κτιρίου.

Σχ. 19. Κάτοψη των αρχαιότερων στρωμάτων της ανασκαφής στη θέση 51

Εικ. 70. Τμήμα της όψης του ΒΑ παρόδιου κτιρίου στη θέση 51

Εικ. 71. Μονολιθικός κίονας in situ στη θέση 5

Στο εσωτερικό του όμορού του, δυτικού, κτιρίου αποκαλύφθηκε μονολιθικός αρράβδωτος κίονας (ύψ, 1,05 μ., διαμ. 0,385 μ.), ο οποίος και βρέθηκε *in situ* όρθιος πάνω σε τετράγωνη λίθινη βάση (εικ. 71)[842], διατήρηση αξιοσημείωτη, που έχει παρατηρηθεί και σε άλλο σημείο της πόλης[843]. Οι συνθήκες της ανασκαφής δεν επέτρεψαν ωστόσο να διαπιστωθεί αν ανήκε σε στοά ή άλλη κιονοστοιχία, πληροφορία

[842] Δεν ήταν δυνατόν να διαπιστωθούν περισσότερα, καθώς εντοπίστηκε ουσιαστικά εκτός των ορίων του οικοπέδου και δεν υπήρχαν δυνατότητες επεκτάσεων, διότι θα έπρεπε να υποσκαφεί τμήμα της όμορης οικίας και του δρόμου.

[843] Βλ. την αρχαία κιονοστοιχία ιδιωτικής οικίας στη θέση 72 η οποία περιγράφεται στη υπο-ενότητα που αφορά στον ιδιωτικό βίο παρακάτω. Στην περίπτωση αυτή η συγκεκριμένη διατήρηση οφείλεται προφανώς στο ότι πριν την νεότερη φάση κατασκευών έγινε εκτενής επιχωμάτωση.

που θα είχε ξεχωριστή σημασία για την τοπογραφία της πόλης. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι από την περιοχή αυτή προέρχονται απελευθερωτικές επιγραφές από το ιερό του Σάραπι[844], οι οποίες κατά μεγάλη πιθανότητα υποδηλώνουν την αρχική του θέση.

Ανάμεσα στα υστερότερα κατάλοιπα που ερευνήθηκαν σημαντικότερο ήταν τμήμα ενός κτίσματος με διεύθυνση Β-Ν και μέγιστο ορατό μήκος 15,40 μ., που συνεχιζόταν εκτός των ορίων της ανασκαφής και προς τις δύο κατευθύνσεις. Σωζόταν σε ύψος 0,60 μ. και είχε τρεις θύρες, πλ. 0,80-1,20 μ., οι οποίες είχαν αχρηστευθεί, ενώ στην κατασκευή του περιλαμβανόταν και αρκετό αρχαίο δομικό υλικό σε δεύτερη χρήση. Προφανώς πρόκειται για σημαντικό κτίριο της πρωτοβυζαντινής περιόδου, το οποίο και πρέπει να συνδεθεί με τα κατάλοιπα που έχουν ερευνηθεί από την 8η ΕΒΑ στη θέση 137, καθώς και από την ΣΤ΄ ΕΠΚΑ στη θέση 33.

Πιο συγκεκριμένα, στο νότιο τμήμα της πόλης, στην περιοχή που όπως έχει ήδη σημειωθεί πιθανότατα βρισκόταν και το εμπορικό της λιμάνι και έξω από τη νότια πύλη της αρχαίας οχύρωσης, εντοπίζεται ένα ακόμη θρησκευτικό κτίριο, πιθανώς βασιλική, κτισμένο επί του αρχαίου παραθαλάσσιου τείχους και αμέσως νότιά του (**θέση 33**). Όπως έχουμε αναφέρει, είχε μάλιστα χρησιμοποιήσει και διχοτομήσει το χώρο του τετράγωνου πύργου που προστάτευε την πύλη αυτή. Οι συνολικές διαστάσεις του και η μορφή του δεν είναι γνωστές. Το αρχικό κτίριο ανήκει πιθανότατα στα τέλη του 4ου-αρχές 5ου αι. μ.Χ., οπότε και έφερε σε έναν από τους χώρους του (διαστ. 4,70 Χ 7,30 μ. περίπου) ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρική διακόσμηση, που έσωζε στο νοτιοανατολικό τμήμα του αφιερωματική επιγραφή Ο ΛΑΜΠΡΟΤΑΤΟΣ ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ ΑΙΠΟΙΗΣΕΝ, στην οποία δεν σώθηκε το όνομα του αφιερωτή[845]. Στη συνέχεια δέχθηκε συνεχείς επισκευές και επεμβάσεις, ίσως μετά τον μεγάλο καταστροφικό σεισμό του 6ου αι. μ.Χ., όπως δείχνουν οι επισκευές του δαπέδου. Μετά την οριστική εγκατάλειψη του κτιρίου ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για ταφές (βλ.κεφάλαιο ΣΤ.3.2), οι οποίες τοποθετήθηκαν μέσα σε ορύγματα που είχαν διαπεράσει τα επάλληλα δάπεδά του[846]. Τέλος βορειότερα στο ίδιο οικοδομικό τε-

[844] Lerat 1952, I , 92.

[845] Ταινίες διπλού πλοχμού, μαιάνδρου και πλοχμού περιέβαλαν το κεντρικό θέμα που απαρτιζόταν από συστήματα κύκλων. Για αναλυτική περιγραφή του διακόσμου και παράλληλα βλ. Παπαγεωργίου 2001α, 66-86.

[846] Βλ. εκτενή αναφορά στο κεφάλαιο ΣΤ.3.2.

τράγωνο, στη **θέση 137** έχει επίσης ανασκαφεί μερικώς άλλο κτίσμα του τέλους του 4^{ου} αι. - τέλους 6^{ου} αι. μ.Χ., που μπορεί να αποτελούσε πρόσκτισμα του παραπάνω εκκλησιαστικού κτιρίου.

4. Ιερά εντός της αγοράς ή της πόλης. Τοπικές λατρείες και γιορτές.

Οι ελάχιστες διαθέσιμες πληροφορίες που έχουμε από τους συγγραφείς της αρχαιότητας, το επιγραφικό υλικό, ή γλυπτά και αρχιτεκτονικά μέλη που έχουν βρεθεί μέσα στη Ναύπακτο, μας παρέχουν περιορισμένα μόνο στοιχεία για τις αρχαίες της λατρείες, οι οποίες φαίνεται ότι γενικά διατήρησαν οπαδούς στην περιοχή μέχρι το τέλος της αρχαιότητας και συνυπήρξαν για ένα μεγάλο διάστημα με τη νέα, χριστιανική, θρησκεία.

Η γνώση μας για τη θρησκευτική ζωή της αρχαίας πόλης είναι γενικότερα αρκετά ελλιπής και δυσχεραίνεται ακόμη περισσότερο από την απουσία τοπογραφικών πηγών[847]. Ο Woodhouse έχει επισημάνει τη γενικότερα στενή σύνδεσή της από τα κλασικά ακόμη χρόνια[848] με λατρείες της Αιτωλίας, αφού το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Λαφρίας Αρτέμιδος είχε φιλοτεχνηθεί από Ναυπάκτιους γλύπτες, ενώ αργότερα υπήρχαν στην πόλη, σύμφωνα με τον Παυσανία, λατρείες του Διονύσου και της Αρτέμιδος Αιτωλής[849]. Ο ίδιος περιηγητής παράλληλα αποτελεί τη μόνη πηγή για την λατρεία των Καβείρων[850]. Όπως χαρακτηριστικά λέει, κάποιοι ιδιώτες θέλησαν να μιμηθούν στη Ναύπακτο τις μυστικές τελετές των Καβείρων των Θηβών, με αποτέλεσμα να τιμωρηθούν αυστηρά. Ακόμη πιο αποσπασματική είναι η αναφορά του Φλέγοντα του Τραλλιανού[851] (2ος αι. μ.Χ.) σε *ιερόν κοινόν τῶν Ἑλλήνων* στη Ναύπακτο η οποία δεν επιβεβαιώνεται από άλλη πηγή[852].

Στα ελληνιστικά χρόνια ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη η πρακτική της απελευθέρωσης δούλων με τη μορφή φανταστικής πώλησης σε ένα θεό, η οποία είναι γνωστή από τρία τουλάχιστον διαφορετικά ιερά, για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια[853]. Το επιγραφικό υλικό που συνδέεται με αυτά είναι και το μοναδικό σχε-

[847] Βλ. γενικά Trowbridge, Oldfather 1933, 1998-2002.
[848] Αν και τότε ακόμη η πόλη δεν ανήκε στην Αιτωλία.
[849] Woodhouse 1897, 320.
[850] Παυσ. IX, 25, 9: «*Τα γάρ δή δρώμενα ἐν Θήβαις ἐτόλμησαν ἐν Ναυπάκτῳ κατά ταὐτά ἰδιῶται δρᾶσαι, και σφᾶς οὐ μετά πολύ ἐπέλαβεν ἡ δίκη*». Για τους Καβείρους βλ. σχετικά Burkert 1985, 281-285. Η λατρεία αυτή ασκούνταν κυρίως στη Θήβα και τη Λήμνο και μέρος της μύησης περιλάμβανε λουτρό.
[851] Mirabilia, 3.
[852] Ο Woodhouse θεωρεί ότι ίσως πρόκειται για σύγχυση με τους Δελφούς που έχει γίνει από κάποιον αντιγραφέα. (1897, 311, σημ. 1). Βλ. σχετικά Freitag 2005, 76, σημ. 373 για παραπομπές. Επίσης Νεραντζής 2007, 105.
[853] Για απελευθερώσεις δούλων σε άλλα ιερά της δυτικής Λοκρίδας βλ. Rousset 2006.

δόν σωζόμενο που αφορά στη λατρεία[854]. Το ίδιο περιορισμένες είναι οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τη θρησκευτική ζωή γενικότερα, όπως και για τις γιορτές και τα έργα τέχνης που συνδέονταν με αυτή. Από τα τελευταία, κατά τη διάρκεια της παραμονής των Μεσσηνίων στην πόλη, φαίνεται ότι βρισκόταν εδώ το άγαλμα του Διός Ιθωμάτα, έργο του γλύπτη Αγελάδα από το Άργος, το οποίο αναφέρεται από τον Παυσανία[855]. Είχε φτιαχτεί από τους Μεσσήνιους της Ναυπάκτου, από τους οποίους και μεταφέρθηκε αργότερα στη Μεσσήνη, όπου το είδε ο περιηγητής[856]. Πιθανώς υποδηλώνει μία λατρεία του Δία στη Ναύπακτο της εποχής των Μεσσηνίων, η οποία δεν επιβίωσε μετά την αποχώρησή τους, ενώ δεν υπάρχει καμία σχετική αναφορά ή ένδειξη για το πού έστεκε το άγαλμα αυτό[857].

Από τα σπάνια επίσης γλυπτά που έχουν σωθεί είναι ένας κορμός αγάλματος Ηρακλή (εικ. 72), άγνωστης ακριβούς προέλευσης. Παραδόθηκε από ιδιώτη μετά από τυχαία ανεύρεσή του το 1984 ανατολικά της πόλης (ΣΝ 73)[858]. Είναι κατασκευασμένο από παριανό μάρμαρο και αποδίδει το μυθικό ήρωα αναπαυόμενο, στον τύπο του Ηρακλή Farnese, γνωστού ρωμαϊκού αγάλματος, σήμερα στο Μουσείο της Νάπολης, το οποίο θεωρείται ότι βασίστηκε σε λυσίππεια πρότυπα. Η χρονολόγηση του αγάλματος, λόγω και των ασαφών συνθηκών εύρεσης, δεν είναι εύκολη και ο Γώγος θεωρεί ότι μπορεί να αποτελεί είτε πρωτότυπο έργο του α΄ μισού του 3ου αι π.Χ., είτε ρωμαϊκό αντίγραφο, αν και κλίνει υπέρ της πρώτης άποψης[859]. Στη θέση 48 όπως ήδη αναφέρθηκε βρέθηκε επίσης εντοιχισμένος σε δεύτερη χρήση κορμός ανδρικού αγάλματος από λευκό μάρμαρο που φορά χλαμύδα και μπορεί

[854] Πρόκειται για συνολικά περισσότερες από 70 επιγραφές μαζί με αυτές που αφορούν στο Ασκληπιείο *έν Κρουνοῖς*, το οποίο ανήκε στην πόλη Βουττός και στην επικράτεια της Ναυπάκτου (Woodhouse 1892-93, 342- 348. Nachmanson 1907).

[855] Παυσ. IV, 33, 2: «*τὸ δὲ ἄγαλμα τοῦ Διὸς Ἀγελάδα μέν ἐστιν ἔργον, ἐποιήθη δὲ ἐξ ἀρχῆς τοῖς οἰκήσασιν ἐν Ναυπάκτῳ Μεσσηνίων*».

[856] Ο Αγελάδας από το Άργος ήταν δάσκαλος του Μύρωνα, του Πολύκλειτου και του Φειδία. Το άγαλμα αυτό πρέπει να ήταν αρκετά σημαντικό για να μεταφερθεί από τους Μεσσήνιους στη Μεσσήνη. Ο αγαλματικός τύπος πιθανώς εικονίζεται σε νομίσματα της Ζάγκλης και της Μεσσήνης (Robinson 1945). Κατά το Ρωμαίο (1920-21, 169-171) από τον τύπο αυτό μπορεί να έχει επηρεαστεί ένα χάλκινο αγαλμάτιο κεραυνοβόλου Διός, το οποίο βρέθηκε τυχαία στο εγκαταλειμμένο χωριό Παλαιοαμπρακιά το 1920, βόρεια του Θέρμου, σε θέση που ίσως βρισκόταν ένα αγροτικό ιερό. Βλ. σχετικά και Antonetti 1990, 224-225, που επισημαίνει ότι η λατρεία του Δία ήταν «ξένη» στην Αιτωλία και ότι το συγκεκριμένο αγαλματίδιο μπορεί να προήλθε από τη Ναύπακτο, όπου πιθανώς υπήρχε λατρεία του θεού.

[857] Lerat 1952, II, 149.

[858] Κολώνας 1984, 105, 107.

[859] Gogos 1993, 45-56.

να αποδίδει τον Απόλλωνα ή τον Διομήδη. Χρονολογείται στο β΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ. και ανήκε μάλλον στο διάκοσμο ιδιωτικής οικίας ή λουτρού[860].

Εικ. 72. Άγαλμα Ηρακλή

Τα περιορισμένα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας δεν διευκολύνουν πάντοτε τη διάκριση των ιερών του άστεως από τα περιαστικά αντίστοιχα ιερά της περιόδου που εξετάζουμε. Ανάμεσά τους ούτε στα χρόνια αυτά δεν εμφανίζεται κάποιο ως εξέχον, με ευρύτερη ακτινοβολία και φήμη πέραν των ορίων της πόλης[861]. Αντίθετα φαίνεται ότι το πιο περίφημο ιερό στην ίδια περιοχή παρέμενε διαχρονικά μάλλον το μολυκρικό ιερό του Ποσειδώνα, το οποίο ανάγεται τουλάχιστον στον 8ο ή 7ο αι. π.Χ., σύμφωνα με τις παραδόσεις που αφορούν στο θάνατο του Ησιόδου, ενώ συνέχισε να λειτουργεί μέχρι και την ελληνιστική περίοδο, κατά την οποία ίσως να είχε πλέον υπαχθεί στη Ναύπακτο[862]. Στο ιερό αυτό είναι γνωστό ότι γιορτάζονταν τα Ρίεια[863], γιορτή που περιλάμβανε θυσίες, πανήγυρη και αγώνες[864], ενώ ο Lerat έχει προτείνει ως πιθανό να συνυπήρχε λατρεία της Αριάδνης και του Θησέα[865].

---

[860] Παπαγεωργίου 2001α, 51, φωτ. 52-54.

[861] Βλ. ωστόσο παρακάτω για το ιερό του Διονύσου.

[862] Βλ. σχετικά Μουστάκα, Καλτσάς 2016, 148.

[863] Πλουτ. Επτά Σοφών Συμπόσιον, 162e: "*τοῦ δ' Ἡσιόδου τὸν νεκρὸν εὐθὺς ἀπὸ γῆς ὑπολαβοῦσα δελφίνων ἀγέλη πρὸς τὸ Ῥίον κατὰ τὴν Μολύκρειαν ἐκόμιζε. ἐτύγχανε δὲ Λοκροῖς ἡ τῶν Ῥίων καθεστῶσα θυσία καὶ πανήγυρις, ἣν ἄγουσιν ἔτι νῦν ἐπιφανῶς περὶ τὸν τόπον ἐκεῖνον*". Lerat 1952, II, 117-118, 150.

[864] Η διοργάνωση αγώνων μαρτυρείται από μία επιγραφή από τη Σικυώνα (IG, IV, 428) του δεύτερου μισού του 3ου αι. π.Χ. όπου ένας Σικυώνειος αθλητής αναφέρεται ως νικητής. Lerat 1952, II, 118.

[865] Παυσ. Χ, 11, 6: «*γενέσθαι δὲ ἀπὸ τῶν ναυμαχιῶν τούτων καὶ θυσίαν Θησεῖ καὶ τῷ Ποσειδῶνι ἐπὶ τῷ ὀνομαζομένῳ Ῥίῳ. καί μοι φαίνεται τὸ ἐπίγραμμα ἐς Φορμίωνα τὸν Ἀσωπίχου ἔχειν καὶ ἐς τοῦ*

Όπως είναι γνωστό από άλλες πόλεις, με καλύτερο παράδειγμα την Αθήνα, τα τεμένη που βρίσκονταν μέσα σε άστη ήταν διαμορφωμένα σύμφωνα με τον πολεοδομικό ιστό και ενταγμένα σε αυτόν[866]. Συχνά βρίσκονταν σε άμεση σχέση με δρόμους που οδηγούσαν σε πύλες του τείχους, ή πολύ κοντά στο ίδιο το τείχος, ίσως ως μία ανάγκη να προστατευθούν περιοχές κοντά στις πύλες και στην περίμετρο του αστικού χώρου από φυσικούς εχθρούς και αιτίες μιάσματος. Από τα ελάχιστα ιερά που μπορούν να τοποθετηθούν με βεβαιότητα εντός της αγοράς της Ναυπάκτου είναι το ιερό του Απόλλωνα, που είναι βέβαιο ότι βρισκόταν πλησίον του λιμανιού, και το ιερό του Σάραπι, η θέση του οποίου πιθανώς υποδηλώνεται από την εύρεση ορισμένων επιγραφών, πλησίον του ναού της Αγ. Παρασκευής[867].

Ιερό αφιερωμένο σε άγνωστη θεότητα είναι επίσης πολύ πιθανό να βρισκόταν στη θέση του μητροπολιτικού ναού του Αγ. Δημητρίου, όπου έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι σε νεότερα χρόνια παρατηρείται αξιοσημείωτη διαδοχή θρησκευτικών κτιρίων, που ανάγονται στο Τζαμί της Μεγάλης Πόρτας, πιθανώς και ναό πριν από αυτό, παλαιότερη φάση του ναού του Άγ. Δημητρίου και σήμερα τον μεγάλο ναό της πόλης[868]. Για το λόγο αυτό έχει μεγάλη σημασία η εύρεση αρχαίας επιγραφής ελληνιστικών χρόνων στον ίδιο χώρο, η οποία αναφέρεται σε αρχαίο ιερό, όπως και υστερορωμαϊκών καταλοίπων, άγνωστου ωστόσο χαρακτήρα[869]. Η θέση βρίσκεται αμέσως νότια της Μεγαλομάτας, όπου όπως επισημάνθηκε θεωρείται εξαιρετικά πιθανή η χωροθέτηση κύριων δημόσιων κτιρίων της πόλης, και σε απόσταση 150 μ. περίπου ΒΑ του λιμανιού, γεγονός που, όπως και η ύπαρξη φυσικής πηγής νερού αμέσως νότια, είναι στοιχεία που υποδεικνύουν ότι πιθανώς στη θέση αυτή να βρισκόταν σημαντικό ιερό της πόλης, το οποίο προς το παρόν δεν μπορεί να ταυτιστεί.

Φορμίωνος τὰ ἔργα». Βλ. αναλυτικά Lerat 1952, II, 167-169. Για την πιθανή σύνδεση της Αριάδνης με τα *Ναυπάκτια ἔπη* βλ. σχετικά και στο κεφάλαιο Ε.2.

[866] Κωστάκη 2008. Σε περιπτώσεις που δεν υπήρχε ορθογώνιο πολεοδομικό σύστημα οι χώροι τους μπορεί να είχαν ακανόνιστο σχήμα.

[867] Για το ιερό αυτό βλ. σχετικά στην υπο-ενότητα ΣΤ.3.1.7.

[868] IG, IX, I^2, III, 651. Πρόκειται για μία πολύ αποσπασματική επιγραφή στην οποία κυρίως σωζόταν η λέξη ΙΕΡΟΝ και πιθανώς ανήκε στον 3^ο αι. π.Χ. :
ἱερὸν [. . 6. . .]
ΟΣΔ[. .]Ο̣— — —
Ε̣— — —
Για το Τζαμί της Μεγάλης Πόρτας βλ. Μαμαλούκος 2015, 24. Mamaloukos 2017, 155.

[869] Για τον παλαιό ναό του Αγ. Δημητρίου και υστερορωμαϊκά κατάλοιπα που είχαν αποκαλυφθεί κάτω από αυτόν βλ. Τριανταφυλλόπουλος 1991, 591-602.

Το ***ιερό του Απόλλωνος*** ήταν ένα από τα παλαιότερα ιερά της πόλης, η λειτουργία του οποίου φαίνεται ότι εντοπίζεται στα κλασικά χρόνια, αφού ο Παυσανίας δεν κάνει καμία αναφορά σε αυτό[870]. Πρόκειται για το *Ἀπολλώνιον*, ιερό, που αναφέρεται από τον Θουκυδίδη σε σχέση με τα γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου[871], από όπου και βεβαιώνεται ότι βρισκόταν κοντά στην ακτή. Συγκεκριμένα αναφορά σε αυτό γίνεται σε σχέση με τη δεύτερη ναυμαχία του 429 π.Χ., που διαδραματίστηκε στον άμεσο θαλάσσιο χώρο της πόλης. Όπως ήδη αναφέρθηκε, μετά από την αρχική φάση της ναυμαχίας, που εκτυλίχθηκε κοντά στο στενό του Ρίου, τα πλοία του στρατηγού Φορμίωνα έπλευσαν στη Ναύπακτο και ετοιμάστηκαν να αντισταθούν στους Πελοποννησίους, αν αυτοί επιχειρούσαν να αποβιβαστούν στην πόλη. Συγκεκριμένα αγκυροβόλησαν κοντά στο ναό, με τα έμβολα στραμμένα προς τα έξω. Ο Woodhouse[872] σημειώνει ότι ο ναός θα πρέπει να βρισκόταν στα δυτικά ή ανατολικά του λιμανιού, αφού οι έντεκα τριήρεις, που λάμβαναν μέρος στην ναυτική επιχείρηση εκείνη τη στιγμή, θα ήταν αδύνατο να χωρέσουν μέσα στο μικρό λιμάνι και μάλιστα σε συνθήκες βιασύνης. Σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν στη σχετική ενότητα για τα λιμάνια της πόλης, πιθανότερη θα πρέπει να θεωρηθεί η θέση του ιερού στα ανατολικά του μεσαιωνικού λιμανιού και συγκεκριμένα στην περιοχή του εμπορικού λιμανιού, που τοποθετείται γύρω στα 300 μ. ανατολικότερα, ίσως πλησίον της νότιας πύλης. Όπως ήδη έγινε φανερό η περιοχή αυτή έχει μεταξύ άλλων καταληφθεί από κτίσματα της ύστερης αρχαιότητας και είναι εξαιρετικά δύσκολο να διαπιστωθούν ίχνη. Σε κάθε περίπτωση η θέση του ναού πλησίον του λιμανιού το καθιστά σημαντικό ιερό της πόλης, το οποίο μπορεί να συγκέντρωνε εμπόρους και ναυτικούς, καθώς όσοι ξεκινούσαν για μακρινό ταξίδι και μάλιστα δια θαλάσσης πίστευαν ότι ήταν στα χέρια των θεών.

Θα πρέπει να σημειωθεί και η αναφορά του Φλέγοντα Τραλλιανού για την ίδρυση ναού του Απόλλωνα Λυκείου και βωμού του θεού από τους Ρωμαίους μετά το θάνατο του Πόπλιου Σκιπίωνα στη Ναύπακτο[873], η οποία δε θεωρείται όμως α-

[870] Woodhouse 1897, 316-317. Σημειώνεται και η σύνδεση του Απόλλωνα με τον Κέω, επώνυμο οικιστή της Κέας, του οποίου κατά την παράδοση φέρεται ως πατέρας του. Lerat 1952, II, 152-153. Για τη λατρεία του Απόλλωνα στην περιοχή της δυτικής Λοκρίδας βλ. Τσαρούχα 2017, 37-38.
[871] Θουκ. II, 91, 1: «*καὶ σχοῦσαι ἀντίπρωροι κατὰ τὸ Ἀπολλώνιον παρεσκευάζοντο ἀμυνούμενοι*».
[872] Woodhouse 1897, 316-317.
[873] Lerat 1952, II, 153. Χαραλαμπόπουλος 2006, 63.

ξιόπιστη, ή τεκμηριωμένη ιστορικά, και πιθανώς απηχεί την ύπαρξη παλαιότερου ιερού. Αναφορά σε έναν ναό του Απόλλωνα Πυθίου περιλαμβάνεται και στην επιγραφή που είναι γνωστή ως «λοκρικός θεσμός» ή *"bronze Papaddakis"* στη διεθνή βιβλιογραφία, η οποία δεν είναι βέβαιο πού βρέθηκε και κυρίως εάν αναφέρεται πράγματι στη Ναύπακτο[874].

[874] Για την επιγραφή βλ. σχετικά στην ενότητα κεφ. ΣΤ.3.3.

ΣΤ.3.1.5. Ιερά αναφερόμενα από τον Παυσανία. Ασκληπιείο[875] (θέση 48)

(Χάρτης 16)

Το καλύτερα γνωστό από τα ιερά της πόλης που αναφέρονται από τον Παυσανία είναι το ιερό του Ασκληπιού[876]. Για αυτό θα γίνει εκτενέστερα λόγος, αφενός διότι είναι το μόνο που ταυτίζεται με ασφάλεια, κυρίως όμως διότι πρόσφατη έρευνα που πραγματοποιήσαμε μεταξύ των ετών 2011-2012 στο χώρο του έφερε στο φως σημαντικά νέα στοιχεία[877].

Το Ασκληπιείο της Ναυπάκτου, αναφερόμενο στις επιγραφές ως *ἐν Ναυπάκτῳ*[878], βρισκόταν στο ανατολικό άκρο του βραχώδους λόφου Τσουκάρι (εικ. 73), σε περιοχή η οποία, όπως έγινε σαφές από την περιγραφή του οχυρωματικού περιβόλου, φαίνεται ότι ήταν εκτός των τειχών της αρχαίας πόλης, πιθανότατα αμέσως έξω από την ανατολική πύλη της οχύρωσης[879] και επί του δρόμου που οδηγούσε ανατολικά προς την υπόλοιπη δυτική Λοκρίδα (δρόμος 3), ο οποίος θα λειτουργούσε εν μέρει και ως ιερά οδός κατά τη διάρκεια των γιορτών του θεού[880].

Η ύπαρξη του ιερού μας γίνεται γνωστή αρχικά από τον Παυσανία. Ο περιηγητής παραθέτει μία παράδοση για την ίδρυσή του από έναν ιδιώτη με το όνομα Φαλύσιος, που έπασχε από μία ασθένεια των ματιών. Σύμφωνα με την αφήγησή

---

[875] Για την προσωπικότητα του θεού βλ. Martin, Metzger 1976, 81-125.

[876] Woodhouse 1897, 311-316. Lerat 1952, II, 154-155. Παπαχατζής 2004, 464-465. Σαράντη 2004. Riethmüller 2005, 279-281 (αρ. 134).

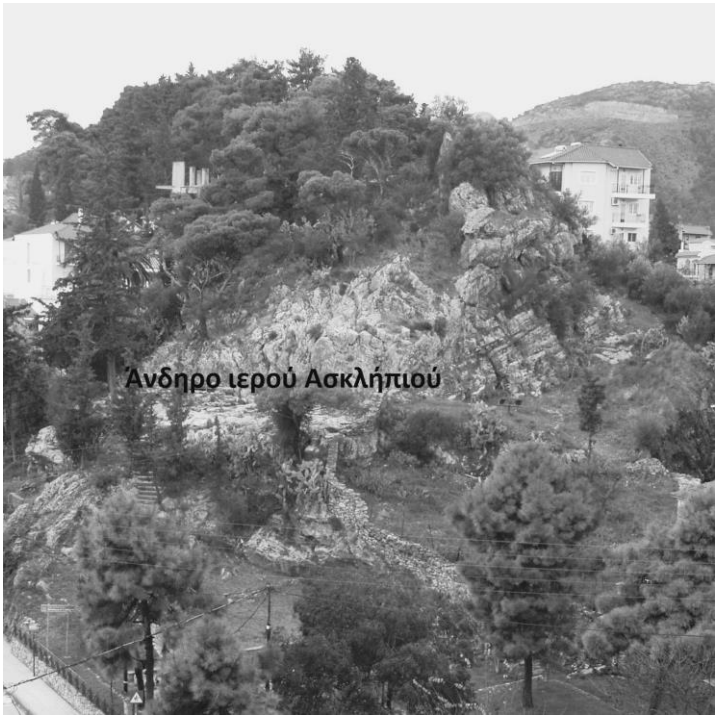
[877] Η συντήρηση του υλικού, πλην των νομισμάτων, δεν έχει μέχρι σήμερα καταστεί δυνατή λόγω έλλειψης προσωπικού.

[878] Σε αντιδιαστολή με το Ασκληπιείο *ἐν Κρουνοῖς* που βρίσκεται στην περιοχή της σημερινής Σκάλας Ναυπακτίας και το οποίο ανήκε επίσης στη γεωγραφική επικράτεια της πόλης. Βλ. σχετικά Σαράντη 2001-2004, 76-77. Της ίδιας 2002-2003, 69-85. Riethmüller 2005, 277-279 (αρ. 133).

[879] Για το ρόλο των πυλών στις γιορτές βλ. σχετικά και Müth 2015, 167, που επισημαίνει ότι εκτός από τον πρακτικό ρόλο των πυλών, αυτές αποτελούσαν σημαντικά σημεία της πόλης κατά τη διάρκεια των γιορτών ή πομπών. Για το λόγο αυτό οι γιορτές μέσα στο χώρο της πόλης συχνά βρίσκονταν κατά μήκος των κυριότερων δρόμων και οι πομπές συχνά ξεκινούσαν, περνούσαν ή τελείωναν σε πύλες, ενώ αυτές είχαν παράλληλα θρησκευτικό και συμβολικό ρόλο, ως σημεία μετάβασης από το εξωτερικό στο εσωτερικό του άστεως. Χαρακτηριστικότερη είναι η περίπτωση του αθηναϊκού Διπύλου, στο εσωτερικό του οποίου γινόταν η προετοιμασία της πομπής των Παναθηναίων (βλ. Müth ό.π.,σημ. 47 για άλλα παραδείγματα (Μίλητος, Έφεσος)).

[880] Παρόμοια είναι και η χωροθέτηση του ιερού του Ασκληπιού στο Τριχόνειο, που βρισκόταν έξω από τα τείχη της πόλης, πάνω στον αρχαίο δρόμο που οδηγούσε στο Θέρμο. Σταυροπούλου-Γάτση 2011β, 30. Πολλά σημαντικά ιερά βρίσκονταν έξω από τα τείχη ή στην ενδοχώρα, συχνά κοντά στα όρια των πόλεων, ως ορόσημα της επικράτειάς τους. Βλ. σχετικά και Plut. Quaes. Rom. 286 c-d: «*διὰ τί τοῦ Ἀσκληπιοῦ τὸ ἱερὸν ἔξω τῆς πόλεώς ἐστι; πότερον ὅτι τὰς ἔξω διατριβὰς ὑγιεινοτέρας ἐνόμιζον εἶναι τῶν ἐν ἄστει; καὶ γάρ Ἕλληνες ἐν τόποις καὶ καθαροῖς καὶ ὑψηλοῖς ἐπιεικῶς ἱδρυμένα τὰ Ἀσκληπιεῖα ἔχουσιν*».

του, ο Ασκληπιός έστειλε σε αυτόν την ποιήτρια Ανύτη[881] με μία σφραγισμένη πινακίδα και τον παρακίνησε να τη διαβάσει. Ο Φαλύσιος, αφαιρώντας τη σφραγίδα και προσπαθώντας να αναγνώσει το κείμενο θεραπεύτηκε εντελώς. Ως ένδειξη ευγνωμοσύνης αναφέρεται ότι έδωσε στην Ανύτη 2.000 χρυσούς στατήρες και μετά από αυτό ίδρυσε το ιερό του θεού[882].

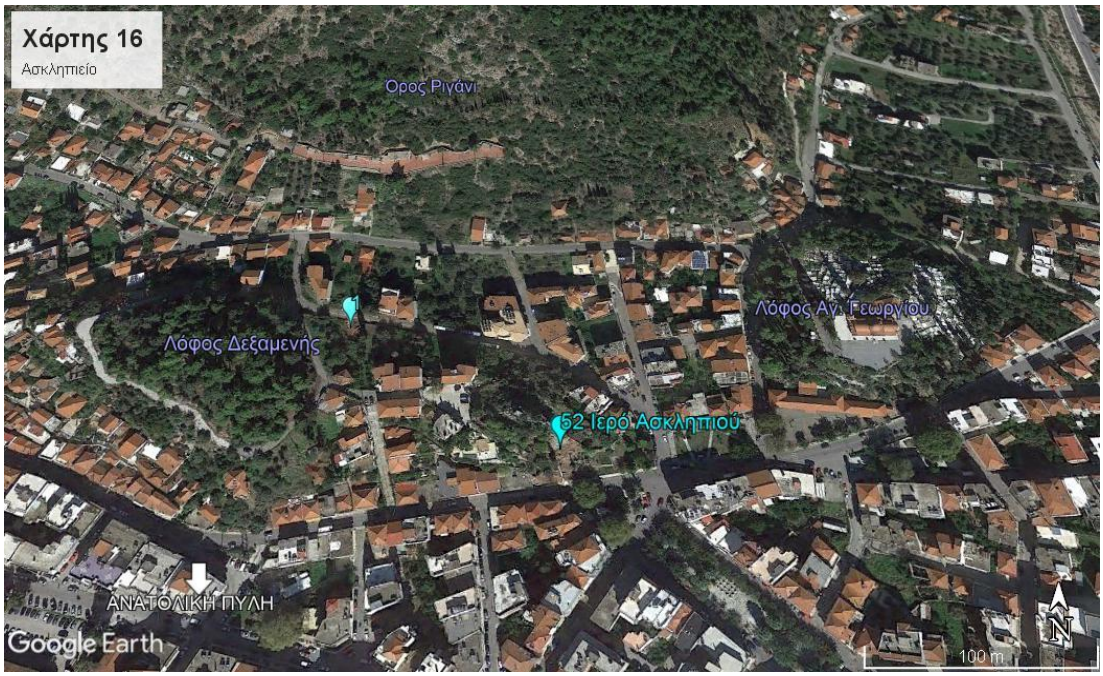

Εικ. 73. Άποψη του ιερού από νοτιοδυτικά

[881] Η ποιήτρια Ανύτη καταγόταν από την Τεγέα και έγραφε κυρίως λυρικά επιγράμματα σε δωρική διάλεκτο, ανάμεσα στα οποία και επιτάφια για ζώα. Η χρονολόγηση της δράσης της στον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. είναι τεκμηριωμένη. Για την Ανύτη, το έργο της και τη βιβλιογραφία που την αφορά βλ. Roy 2009, 643-656 και ειδικότερα σ. 645 για τη σύνδεσή της με το Ασκληπιείο της Ναυπάκτου. Βλ. επίσης Skinner 2001, 216-8, ο οποίος θεωρεί ότι ο μύθος για τη θεμελίωση του Ασκληπιείου, θυμίζει έντονα λατρευτικές επικλήσεις στον Ασκληπιό και μπορεί να βασίστηκε σε έναν πραγματικό ύμνο ευχαριστίας του θεού, που ήταν οικείος στον Παυσανία.

[882] Παυσ. Χ, 38, 13: «*τοῦ δὲ Ἀσκληπιοῦ τὸ ἱερὸν ἐρείπια ἦν, ἐξ ἀρχῆς δὲ ὠκοδόμησεν αὐτὸ ἀνὴρ ἰδιώτης Φαλύσιος. νοσήσαντι γάρ οἱ τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ οὐ πολὺ ἀποδέον τυφλῷ ὁ ἐν Ἐπιδαύρῳ πέμπει θεὸς Ἀνύτην τὴν ποιήσασαν τὰ ἔπη φέρουσαν σεσημασμένην δέλτον. τοῦτο ἐφάνη τῇ γυναικὶ ὄψις νείρατος, ὕπαρ μέντοι ἦν αὐτίκα: καὶ εὗρέ τε ἐν ταῖς χερσὶ ταῖς αὐτῆς σεσημασμένην δέλτον καὶ πλεύσασα ἐς τὴν Ναύπακτον ἐκέλευσεν ἀφελόντα τὴν σφραγῖδα Φαλύσιον ἐπιλέγεσθαι τὰ γεγραμμένα. τῷ δὲ ἄλλως μὲν οὐ δυνατὰ ἐφαίνετο ἰδεῖν τὰ γράμματα ἔχοντι οὕτω τῶν ὀφθαλμῶν: ἐλπίζων δέ τι ἐκ τοῦ Ἀσκληπιοῦ χρηστὸν ἀφαιρεῖ τὴν σφραγῖδα, καὶ ἰδὼν ἐς τὸν κηρὸν ὑγιής τε ἦν καὶ δίδωσι τῇ Ἀνύτῃ τὸ ἐν τῇ δέλτῳ γεγραμμένον, στατῆρας δισχιλίους χρυσοῦ*». Σύμφωνα με όσα λέει ο Παυσανίας αυτό φάνηκε στην αρχή σαν όνειρο, γρήγορα όμως αποδείχτηκε πραγματικότητα, γιατί η ποιήτρια βρήκε στα χέρια της το σφραγισμένο πινακίδιο. Έπλευσε στη Ναύπακτο και παρακίνησε το Φαλύσιο να αφαιρέσει τη σφραγίδα και να διαβάσει τα γραμμένα. Ο Φαλύσιος όταν κοίταξε το κείμενο θεραπεύτηκε και έδωσε στην Ανύτη, ό,τι αναφερόταν, δηλαδή δύο χιλιάδες στατήρες χρυσού. Βλ. σχετικά και Herzog 1931, 38.

Η ανεκδοτολογική αυτή αφήγηση για την «επιφάνεια» του θεού μας παραδίδει το όνομα του φερόμενου ως ιδρυτή ή δωρητή Φαλύσιου και δείχνει ότι η ίδρυση ή η ανακαίνιση του ιερού συνδέεται με ιδιωτική πρωτοβουλία[883], όπως και ότι η λατρεία μεταλαμπαδεύτηκε από το Ασκληπιείο της Επιδαύρου, τη «μητρόπολη» της λατρείας του Ασκληπιού, όπου ο θεός εγκαθίσταται τον 5ο αι. ως κύρια θεότητα[884]. Κατά τα άλλα όμως δεν μας διαφωτίζει ιδιαίτερα, ούτε κάνει αναφορά στη μορφή του ιερού ή σε λατρευτικά αγάλματα, εφόσον την εποχή που ο Παυσανίας επισκέφτηκε την πόλη το βρήκε ήδη ερειπωμένο.

Η θέση του ιερού ταυτίστηκε για πρώτη φορά από τον Weil[885] το 1879 χάρη στις, οκτώ συνολικά, αποσπασματικές επιγραφές που διατηρούνταν στο χώρο και αναφέρονται σε απελευθερώσεις δούλων με τη μορφή φανταστικής πώλησης στο θεό Ασκληπιό[886]. Η απελευθέρωση δούλων περιορίζεται στην κυρίως Αιτωλία και

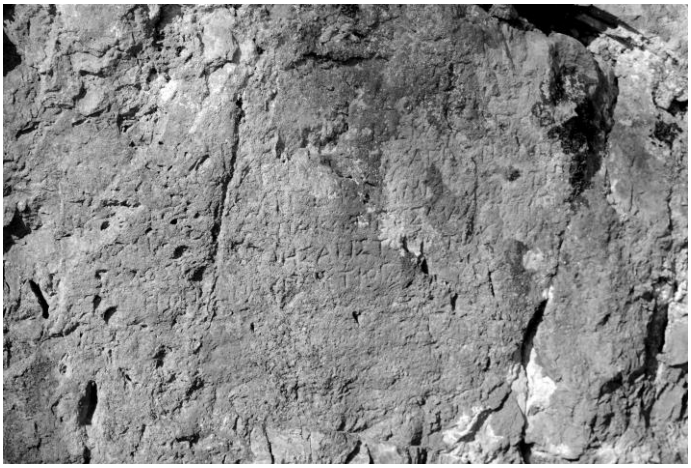
[883] Η ιδιωτική πρωτοβουλία και ο ατομικός χαρακτήρας αποτελούσε χαρακτηριστικό της λατρείας του Ασκληπιού. Βλ. σχετικά Nilsson 1964, 293. Martin, Metzger 1976, 78. Στην Αθήνα υποκινητής της εγκατάστασης της λατρείας του ήταν ο Σοφοκλής. Κατά τον 1ο αι. π.Χ. σε πολλές περιπτώσεις ιδιώτες συνέβαλαν στη συντήρηση και ανακαίνιση Ασκληπιείων, καταβάλλοντας μεγάλα ποσά χρημάτων. Παραδείγματα είναι γνωστά από την Αθήνα, την Κόρινθο, την Επίδαυρο κ.λ.π. Βλ. σχετικά Melfi 2007, 533-535. Για τη Ναύπακτο ειδικότερα βλ. και Lambrinoudakis 2014, 30.

[884] Βλ. και Melfi 2007, 520.

[885] Weil 1879. Βλ. και Salvator 2009, 38.

[886] Οι απελευθερωτικές επιγραφές, χαραγμένες σε λίθο ή χαλκό και συνήθως τοποθετημένες σε ιερά, αφορούν στην απελευθέρωση ενός δούλου, συνήθως με την καταβολή ενός αντιτίμου από τον ίδιο, ενώ η πράξη ήταν υπό την προστασία ενός θεού, και, στην περίπτωση που μας αφορά, είχε τη μορφή

στο τμήμα της Λοκρίδας και της Φωκίδας που ήταν γύρω στο 300 ενωμένο με αυτήν και, όπως ήδη αναφέρθηκε νωρίτερα, στη Ναύπακτο τεκμηριώνεται από τρία τουλάχιστον ιερά[887].

Εικ. 74. Επιγραφικά κείμενα στο βραχώδες μέτωπο του ανδήρου του ιερού

Τα κατάλοιπα του ιερού εντοπίζονται σε ένα άνδηρο, διαστάσεων περίπου 20 Χ 12 μ., που ανοίγεται στην ανατολική πλευρά του βραχώδους υψώματος Τσουκάρι (υψ ≈ 30 μ.), φυσική ανατολική συνέχεια του λόφου της Δεξαμενής. Πρόκειται για ύψωμα που είναι σήμερα κατά τη μεγαλύτερή του έκταση και από πολλών ήδη ετών οικοδομημένο, με αποτέλεσμα να έχει αλλοιωθεί σημαντικά η αρχική κατάσταση του χώρου. Το άνδηρο ορίζεται από δυτικά από έναν κατακόρυφο βράχο, ύψους 3,5-4 μ. περίπου και μήκους 19,5 μ., ο οποίος είχε κατά την αρχαιότητα διαμορφωθεί κατάλληλα ώστε να χρησιμοποιηθεί ως τοίχωμα για την αναγραφή επιγραφών (εικ. 74)[888]. Αυτές διακρίνονται σήμερα με δυσκολία λόγω της διάβρωσης της επιφάνειας και της δημιουργίας ιζημάτων. Τα κείμενα πάνω στο βράχο επανεξε-

πώλησης στο θεό ή σε έναν ιδιώτη. Τα πρωτότυπα των επίσημων εγγράφων φυλάσσονταν στο αρχείο του ιερού, ενώ τα κείμενα αντιγράφονταν πάνω σε οποιοδήποτε τετραγωνισμένο λίθο ή τοίχο του. Βλ. σχετικά Klaffenbach 1982, 134-141.

[887] Από τους Δελφούς είναι γνωστός περισσότερες από 1.000 απελευθερωτικές επιγραφές. Λατρεία του θεού στην περιοχή της δυτικής Λοκρίδας υπήρχε στο Βουττό (περιοχή Σκάλας Ναυπακτίας), στην Άμφισσα και την Τρίτεια (Πεντεόρια) κοντά στο Γαλαξίδι. Βλ. σχετικά Τσαρούχα 2017, 38-39. Στην Αιτωλία λατρεία του θεού βεβαιώνεται στο Θέρμο, πιθανώς στη Χρυσοβίτσα, καθώς και στο Τριχόνειο (Σταυροπούλου-Γάτση 2004, 348). Βλ. σχετικά Antonetti 1990, 207-209. Στην Ακαρνανία ο θεός λατρευόταν στην Αλυζία, στην περιοχή του Αστακού, του Ανακτορίου και του Θυρρείου (κοντά στο σημερινό Δρυμό). Antonetti 1986. Riethmüller 2005, 276-288.

[888] Οι επιγραφές εντοπίζονται σε απόσταση 11,85 μ. από το βόρειο άκρο του βραχώδους μετώπου και σε μέγιστο ύψος 3,90 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του ανδήρου.

τάστηκαν στη συνέχεια από τον Klaffenbach, ο οποίος βελτίωσε την ανάγνωσή τους[889]. Οι επιγραφές χρονολογούνται γενικότερα με βάση τα αναφερόμενα ονόματα των Αιτωλών στρατηγών στο 195-193 π.Χ.

Η χωροθέτηση του ιερού κοντά στην άλλοτε πλούσια πηγή του Κεφαλόβρυσου[890] οπωσδήποτε συνδέεται με την αφθονία των πηγαίων νερών[891], καθώς και με την ξεχωριστή φύση της περιοχής, που, σε αντίθεση με τη σύγχρονη εικόνα, ήταν άλλοτε μέσα σε πυκνά πλατάνια και άλλα πανύψηλα σκιερά δέντρα. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Εβλιά Τσελεμπή, τον 17ο αι.[892] :

«Εις μίαν ευρύχωρον πεδιάδα έξω της πύλης των Σαλώνων και πλησίον της θαλάσσης υπάρχουν πολλαί εκατοντάδαι πλάτανοι και λεύκαι με κεκλιμένας τας κορυφάς, δένδρα, υψηλά, φυτευθέντα με τάξιν επί της εποχής προγενέστερων βασιλέων. Σήμερα έκαστον τούτων υψώνει το ανάστημα του μέχρι τρίτου ουρανού, ώστε υπό την σκιάν των και την προστασίαν των φυλλωμάτων των να σκιάζονται δεκάδες χιλιάδες προβάτων. Το φως του ηλίου φωτίζοντος τον κόσμον δεν φθάνει εις την γην. Αυτός ο αξιοθέατος λειμών, το κεφαλάρι της Ναυπάκτου, αποτελεί ανά τον κόσμον ολόκληρον, περιώνυμον αναπαυτήριον, συμφώνως προς τους περιηγητάς όλου του κόσμου, Έλληνας, Άραβας και Πέρσας.. Εις την θέσιν αυτήν και εις απόστασιν τριακοσίων βημάτων υπάρχουν υδρόμυλοι, όπου επίσης ο περίπατος είναι ευχάριστος».

Από περιγραφές όπως αυτή, που σκιαγραφούν την πλούσια φύση της περιοχής γύρω από την πηγή του Κεφαλόβρυσου σε προηγούμενους αιώνες, φαίνεται πιθανό ότι το τέμενος του Ασκληπιού αποτελούσε και στην αρχαιότητα μέρος άλσους. Η έκτασή του δεν μπορεί να προσδιοριστεί, δεν αποκλείεται όμως να έφτανε ως τη θάλασσα και να περιλάμβανε και άλλα ιερά της πόλης. Δεν είναι τυχαίο άλ-

[889] Klaffenbach 1935, 694-695.

[890] Για την πηγή του Κεφαλόβρυσου ο Weil (1879, 23) σημειώνει ότι υπήρχε κρήνη της Τουρκοκρατίας, η οποία ήταν η πλουσιότερη και καλύτερη της περιοχής και η οποία φαίνεται ότι στην αρχαιότητα τροφοδοτούσε την πόλη. Για την πηγή και το αρχαίο ιερό βλ. και Salvator 2009, 38, όπου αναφέρεται ότι στην περιοχή υπήρχαν την εποχή που επισκέφτηκε τη Ναύπακτο (τέλη 19ου αι.) τρία πλατάνια και μικρός θόλος πάνω από την κρήνη, με μία μικρή εικόνα του αρχάγγελου Μιχαήλ.

[891] Το νερό αποτελούσε βασικό στοιχείο στα ιερά του Ασκληπιού, παρότι η σύνδεση με αυτό δεν σχετίζεται άμεσα ή απαραίτητα με ιαματικές ιδιότητες των πηγών. Για παράδειγμα στην Κόρινθο ο Ασκληπιός εγκαταστάθηκε σε ένα ιερό που αρχικά ανήκε στον Απόλλωνα και ήταν συνδεδεμένο με ένα σύνολο πηγών και κρηνών, οι οποίες στην ελληνιστική εποχή αποτέλεσαν μνημειακά συμπληρώματά του. Για το ρόλο του νερού στα ιερά του θεού βλ. και Lambrinoudakis 1994. Του ίδιου 2014, 22.

[892] Γιαννόπουλος 1969, 179.

λωστε ότι, όπως είδαμε, η περιοχή είχε προσελκύσει αρχέγονη εγκατάσταση ήδη από την προϊστορική περίοδο, οπότε και ανιχνεύονται κάποια πρώτα στοιχεία θρησκευτικότητας με τη μορφή σεβασμού προς τους αρχαιότερους προγόνους και προβολής αξιώσεων στη γη τους[893].

Στην ίδια περιοχή θα ανέμενε επίσης κανείς την ύπαρξη κάποιου γυμνασίου. Άλλωστε, συχνά κτίρια αυτής της λειτουργίας βρίσκονταν στις παρυφές μίας πόλης και ήταν προσαρτημένα σε ιερά τοπικών ηρώων ή θεών, και μάλιστα του Ασκληπιού, όπως για παράδειγμα στην Επίδαυρο[894]. Η ιστορία της Ανύτης μπορεί να υποδηλώνει την ίδρυση του ιερού γύρω στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ., οπότε θεωρείται ότι έζησε η ποιήτρια από την Τεγέα. Ο Weil πρότεινε μία πρωιμότερη χρονολόγηση του ιερού, θεωρώντας πιθανότερο ο Φαλύσιος να είχε προβεί σε ανακαίνιση του ιερού και όχι στην εξαρχής ίδρυσή του, η οποία θα πρέπει να είχε προηγηθεί[895]. Την άποψη αυτή αμφισβήτησαν οι Trowbridge και Oldfather, εφόσον η λατρεία του θεού γνώρισε γενικά ύστερη διάδοση από την Επίδαυρο, από την ελληνιστική περίοδο έως τα τέλη του 2^{ου} αι. μ.Χ.[896].

Για τη θέση του ιερού, διατηρείται μερικώς η άποψη, προφανώς εξαιτίας της αναπαραγωγής παλαιότερων περιηγητών και αποσπασματικής γνώσης της τοπογραφίας, ότι είναι και σήμερα εκτός της πόλης, κάτι που δεν ισχύει, εφόσον, βρίσκε-

---

[893] Martin, Metzger 1976, 82-83 για τη σύνδεση της λατρείας του θεού με αρχέγονες δοξασίες και πρωτόγονα στοιχεία χθόνιας προέλευσης. Βλ. επίσης Lambrinoudakis 2002, 214 για τις αναλογίες με το Κυνόρτιο, όπου αργότερα εγκαταστάθηκε το ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα και στη συνέχεια χαμηλότερα στην πεδιάδα το Ασκληπιείο της Επιδαύρου. Ο Λαμπρινουδάκης θεωρεί πιθανή την «ηρωική» καταγωγή της λατρείας ήδη από τους ΠΕ χρόνους στους οποίους ανήκουν κτιριακά κατάλοιπα και τάφοι.

[894] Whycherley 1949, 139-153. Με τα γυμνάσια συνδέονταν ιδιαίτερα ο Ερμής και ο Ηρακλής, ενώ τα κτίρια αυτού του χαρακτήρα σε ιερά του Ασκληπιού εξυπηρετούσαν τις ανάγκες των ασθενών στους οποίους ο θεός πρότεινε ως θεραπεία την άσκηση.

[895] Για τη χρονολόγηση του ιερού βλ. Edelstein, Edelstein 1998, 247 και σημ. 19. Βλ. σχετικά και Woodhouse 1897, 311 και σημ. 3.

[896] Trowbridge, Oldfather 1933, 1999. Η είσοδος του θεού στο ελληνικό πάνθεο έγινε κάπως αργά, μέσα στον 5^{ο} αι. π.Χ., ενώ μέχρι τις αρχές του αιώνα αυτού λατρευόταν ως ήρωας. Το αρχαιότερο ιερό του θεού υπήρχε στη Θεσσαλία, στην πόλη Τρίκκα. Τα παλαιότερα ίχνη λατρείας του στην Ελλάδα τεκμηριώνονται στην Επίδαυρο και την Κόρινθο ήδη από την αρχαϊκή εποχή, ενώ η λατρεία του άρχισε να αναπτύσσεται κυρίως από τα τέλη του 5^{ου}-αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. Την εποχή αυτή, με εξαίρεση ένα μικρό χώρο λατρείας του στο ιερό των Δελφών, δεν είχε ακόμη διαδοθεί στην κεντρική Ελλάδα (Βοιωτία, Αιτωλία, Ακαρνανία, Λοκρίδα και Φωκίδα). Ένα από τα πρωιμότερα ιερά του, είναι πιθανόν να αποτελεί το πρόσφατα ανεσκαμμένο Ασκληπιείο του Δαφνούντος, στην περιοχή του Αγ. Κωνσταντίνου Φθιώτιδας, όπου ίχνη λατρείας τεκμηριώνονται από τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. Βλ.σχετικά Παπακωνσταντίνου 2012. Για τους ναούς του Ασκληπιού βλ. Ορλάνδος 1967-8. Για τη χρονολογική διάδοση των ιερών του θεού βλ. Melfi 2007, 507-511.

ται μεν στο ανατολικό της τμήμα, αλλά πάντως σε ζωτικό της σημείο[897]. Μέχρι πρόσφατα υπήρχε επίσης η λανθασμένη αντίληψη ότι το ιερό είχε ερευνηθεί ανασκαφικά, κάτι που επίσης, πλην λαθρανασκαφών, δεν είχε πραγματική βάση, αφού οι αρχικές έρευνες του Weil δεν περιλάμβαναν ανασκαφή[898].

Εικ. 75. Το άνδηρο του ιερού από ΒΑ πριν από την αρχαιολογική έρευνα

Με το δεδομένο αυτό, και στο πλαίσιο συνεργασίας με το Δήμο Ναυπακτίας για τον προγραμματισμό της μελλοντικής ανάδειξης του χώρου, προβήκαμε μεταξύ των ετών 2011 και 2012 σε δοκιμαστική έρευνα του ανδήρου του ιερού, η οποία και απέδωσε καρπούς, εφόσον επιβεβαίωσε την ύπαρξη καταλοίπων στο διαμορφωμένο άνδηρο, τα οποία δεν ήταν έως τότε γνωστά (εικ. 75)[899]. Όπως διαπιστώθηκε ήταν έντονα διαταραγμένα από νεότερες, αλλά και σύγχρονες επεμβάσεις, όπως και από τις ρίζες δέντρων.

Η έρευνα επεκτάθηκε σε όλο το άνδηρο με τη μορφή που έχει σήμερα. Αρχικά διαπιστώθηκε ότι όλος ο χώρος του είχε χρησιμοποιηθεί μετά την ερείπωση του ιερού για την εναπόθεση ταφών, σύμφωνα με την πρακτική που είναι γνωστή και

[897] Ο Παπαχατζής (2004, 464) αναφέρει ότι βρίσκεται σε απόσταση 15-20 λεπτών ανατολικά της Ναυπάκτου και η ερευνητές της Ολλανδικής Αρχαιολογικής Σχολής (Bommeljé, Doorn 1987, 99), σε απόσταση 1 χλμ. Η Semeria (1986, 940) αναφέρει ότι βρίσκεται περίπου 10 χλμ. από τη Ναύπακτο. Οι αποστάσεις ανταποκρίνονται ενδεχομένως εν μέρει στη σχέση με την τειχισμένη μεσαιωνική πόλη, αλλά σε καμία περίπτωση στη σύγχρονη Ναύπακτο.

[898] Βλ. σχετικά Σαράντη 2002-2003.

[899] Σαράντη, χρονικά ΑΔ 2011-2012 (υπό εκτύπωση).

από άλλα μνημεία της πόλης (εικ. 76)[900]. Επρόκειτο για συνολικά 15 τάφους, κιβωτιόσχημους και λακκοειδείς, που βρίσκονταν σε εντελώς επιφανειακό βάθος, που κυμαινόταν από 0,30 έως 0,45 μ. από τη αρχική σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Οι περισσότεροι βρέθηκαν ακάλυπτοι και ελλιπώς διατηρημένοι. Δεν έσωζαν κτερίσματα, πλην ελάχιστων, ενώ η κατασκευή τους είχε φτάσει ως το φυσικό βράχο. Από τα σωζόμενα στοιχεία, μεταξύ των οποίων και ένας αριθμός νομισμάτων που αναφέρονται παρακάτω, και τη μορφή τους, χρονολογούνται στην Ύστερη Ρωμαϊκή και Παλαιοχριστιανική περίοδο. Οι ταφές συνδέονταν με κτιριακά κατάλοιπα της ίδιας φάσης, που ανήκαν σε ταφικούς περιβόλους, επίσης ελλιπώς διατηρημένους.

Εικ. 76. Ταφικά κατάλοιπα στο άνδηρο του ιερού, από ΒΔ

Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο όμως αποτέλεσε ο εντοπισμός άγνωστων κτιριακών καταλοίπων που ανήκαν στην αρχική φάση του ιερού (σχ. 18-19). Αυτά βρέθηκαν αμέσως κάτω από τα ταφικά λείψανα και ήταν αρκετά αποσπασματικά, σε κάθε περίπτωση όμως είναι ιδιαίτερα πολύτιμα. Τα κτιριακά λείψανα του ιερού αφορούσαν κυρίως σε τμήμα μίας πεσσοστοιχίας (εικ. 80-81), που αποκαλύφθηκε στο μέσον περίπου του ανδήρου με διάταξη Α-Δ. Το ΝΔ όριο του ανδήρου ορίστηκε πλέον με την αποκάλυψη ενός τοίχου κατασκευασμένου με λιθόπλινθους, ο οποίος

[900] Βλ. σχετικά στην ενότητα ΣΤ.3.2 που αφορά στα νεκροταφεία.

ήταν κτισμένος στη νότια προέκταση του ενεπίγραφου βραχώδους μετώπου. Το νότιο άκρο του ανδήρου προσδιορίστηκε με την αποκάλυψη του φυσικού βράχου, που ήταν κάθετα λαξευμένος και σχημάτιζε ευδιάκριτο τοίχωμα σε μήκος 1,45 μ. και ύψος 0,20-0,80 μ. ώστε οριοθετούσε σαφώς το άνδηρο από αυτή την πλευρά[901]. Εντοπίστηκε επίσης κατά τόπους το αρχικό δάπεδο του χώρου (εικ. 78), το οποίο στο δυτικό τμήμα του ανδήρου αποτελούσε ο ίδιος ο φυσικός βράχος, διαμορφωμένος οριζόντια κατά μεγάλο μέρος κατά μήκος του βραχώδους μετώπου[902]. Με τα στοιχεία αυτά οι διαστάσεις του ανδήρου προσδιορίζονται πλέον στα 19,5 Χ 9 μ.

Ο κατασκευασμένος τοίχος εντοπίστηκε στη νότια προέκταση του βραχώδους τοιχώματος, κάτω από στρώμα λατύπης (εικ. 83-84). Είχε διεύθυνση ΒΑ-ΝΔ, μήκος 7,15 μ. και πλάτος 0,65 μ. και ήταν κατασκευασμένος κατά το τραπεζιόσχημο σύστημα. Το δομικό υλικό του αποτελείται από τραπεζιόσχημες, ή σχεδόν ορθογώνιες λιθόπλινθους λευκού ασβεστόλιθου σε μία ανισοϋψή σειρά, συνολικού ύψους 0,30-0,51 μ., η οποία εδράζεται απευθείας πάνω στο φυσικό βραχώδες έδαφος. Ο τοίχος έχει διαμορφωμένη μόνο την εξωτερική του παρειά, ενώ εσωτερικά το κτίσιμο συμπληρώνεται με γέμισμα από ψιλές πέτρες, που μεσολαβεί μεταξύ του κτιστού εξωτερικού μετώπου του και του βράχου. Ο τοίχος αυτός αποτελεί το κατώτατο τμήμα μίας τρίβαθμης διαμόρφωσης, συνολικού ύψους 1,45 μ., που συνεχίζεται και δυτικότερα με δύο ακόμη αναβαθμούς πλάτους 0,70 μ. έκαστος και μήκους 3,60 μ. Οι δύο αυτές ανώτερες βαθμίδες είναι λαξευμένες στο βράχο και είτε χρησίμευαν ως εδώλια ή έδρανα ως είχαν, είτε έφεραν λιθόπλινθους, που σήμερα έχουν πλέον αποσπαστεί, κάτι που φαίνεται πολύ πιθανό, κυρίως για τη δεύτερη βαθμίδα. Ενεπίγραφοι λίθοι από λαθρανασκαφές στο χώρο του ιερού είχαν άλλωστε αφαιρεθεί σε προηγούμενους αιώνες και είχαν χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό από κατοίκους της περιοχής. Πέντε από αυτές βρήκε ενσωματωμένες σε σκαλιά και άλλα μέρη σπιτιών και κατέγραψε ο Woodhouse στα τέλη του 19ου αιώνα[903], ενώ άλλες

[901] Το βόρειο όριο δεν είναι σαφές, καθώς σήμερα ο χώρος κλείνει από Βορρά από σύγχρονο τοιχίο, το οποίο δεν είναι φανερό αν έχει πατήσει πάνω σε αρχαία λείψανα, ενώ ασαφές είναι και το ανατολικό όριο του ανδήρου, το οποίο μπορεί να έχει αλλοιωθεί ή καταρρεύσει.

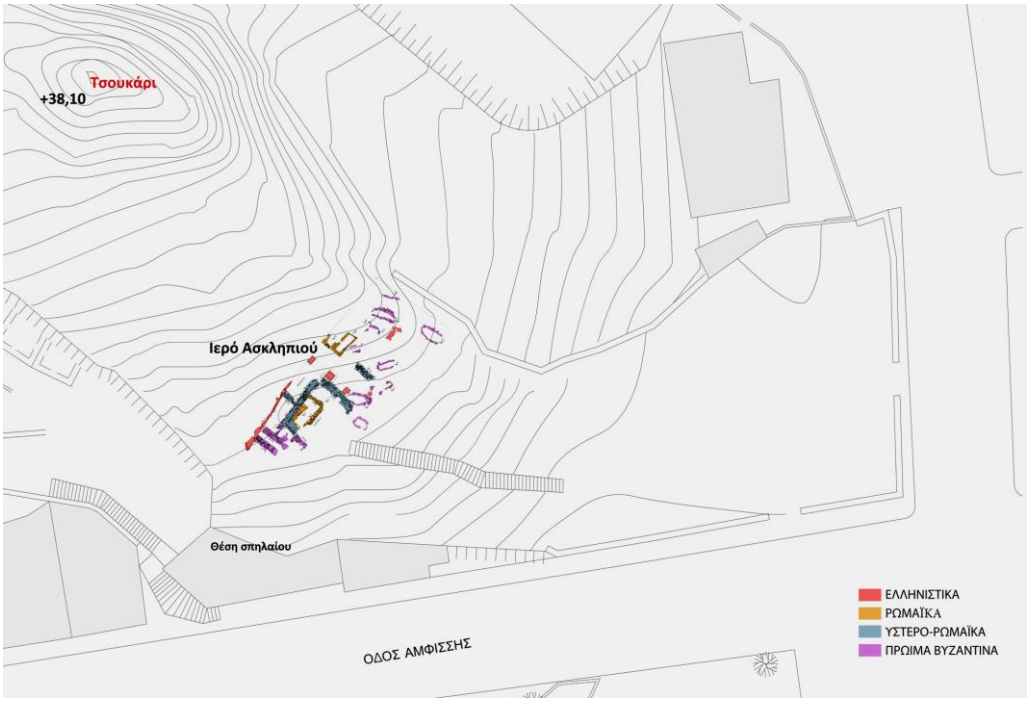
[902] Στο βόρειο τμήμα εκτεινόταν έως 1,5 μ. ανατολικά του βραχώδους μετώπου, ενώ στα νότια μειωνόταν στα 0,45 μ.

[903] Woodhouse 1892-93, 338-341. Του ίδιου 1897, 311-316.

είχαν αναχρησιμοποιηθεί στην κατασκευή του μεσαιωνικού κάστρου και αποτειχίστηκαν στις μέρες μας από τον Ευθ. Μαστροκώστα[904].

Η πεσσοστοιχία που αποκαλύφθηκε είχε μέγιστο μήκος 4,5 μ. και είχε σωθεί κυρίως κατά τους στυλοβάτες. Στο δυτικό της άκρο, μέσα σε λαξευμένη κοιλότητα που υπήρχε εντός του κάθετα διαμορφωμένου μετώπου του βράχου, βρέθηκε ορθογώνια βάση πεσσού (διαστ. 0,70 Χ 0,40 μ.), επιχρισμένου στις τρεις όψεις με μαρμαροκονία. Στην προέκταση αυτής, στον άξονα Α-Δ, εντοπίστηκαν δύο ακόμη τετράγωνες ασβεστολιθικές βάσεις, σε αποστάσεις 1,50 μ. μεταξύ τους, οι οποίες είχαν εν μέρει καλυφθεί από τα ταφικά κατάλοιπα. Η κεντρική από αυτές τις βάσεις, με μήκος πλευράς 0,70 μ., διατηρούσε επίσης ίχνη έδρασης τετράγωνου πεσσού. Άλλα στοιχεία της αρχικής φάσης του χώρου ως ιερού είναι μία κυκλική αβαθής κοιλότητα που εντοπίστηκε πλησίον του ανατολικού άκρου της πεσσοστοιχίας και μπορεί να αποτελούσε βάση στήριξης κίονα ή πεσσού[905], καθώς και μικρό ακόμη κατάλοιπο τοίχου διεύθυνσης Β-Ν, που εντοπίστηκε στο βόρειο τμήμα του ανδήρου, στην προέκταση του τρίτου στηρίγματος της πεσσοστοιχίας. Με τα στοιχεία αυτά δεν αποκαθίσταται με βεβαιότητα η αρχική μορφή του χώρου, αφού κάθε άλλα κτιστά τμήματα έχουν πιθανότατα εκθεμελιωθεί. Με τα δεδομένα που διαθέτουμε φαίνεται ότι επρόκειτο για έναν πιθανώς ημι-υπαίθριο χώρο, καθώς στην κορυφή του βραχώδους μετώπου φυσικού βράχου εντοπίστηκαν λαξεύσεις που πιθανότατα υποδηλώνουν την ύπαρξη κάποιου είδους στέγης (εικ. 82).

[904] Μαστροκώστας 1961/2, Β, 183.
[905] Βαθ. 0,14 μ. Μέγ. διάμ. 0,35-0,48 μ.

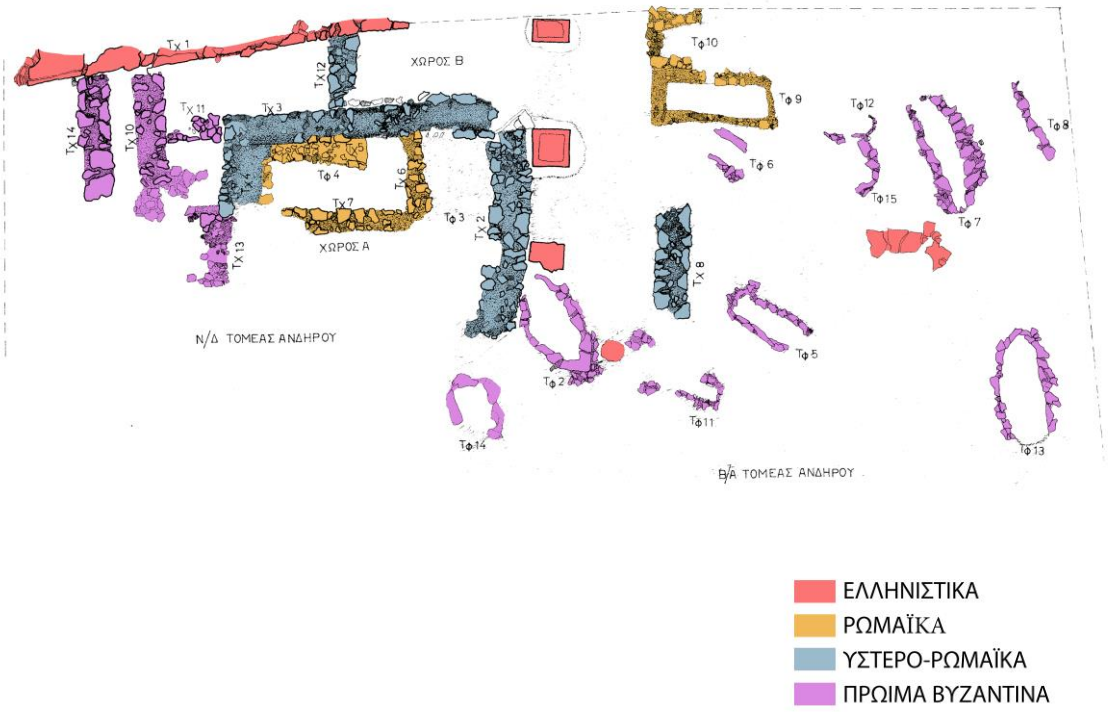
Σχ. 20. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής του ιερού

Από τα σημαντικότερα στοιχεία που ανέδειξε η έρευνα ήταν η αποκάλυψη στην εξωτερική όψη του τοίχου του ιερού τεσσάρων νέων άγνωστων επιγραφών σε πολύ καλή έως και άριστη κατάσταση διατήρησης, οι οποίες εκτείνονται συνολικά επί πέντε γειτονικών λίθων, συνολικού μήκους 3,30 μ., που αποτελούν το βόρειο τμήμα του αποκαλυφθέντος τοίχου. Μικρά μόνο τμήματα φέρουν αποκρούσεις που δυσκολεύουν την ανάγνωσή τους. Πρόκειται για απελευθερωτικές επιγραφές, που, όπως και όλες οι μέχρι τώρα γνωστές από το χώρο, χρονολογούνται επίσης στο 2^{ο} αι. π.Χ. Το λεπτομερές περιεχόμενό τους και η προσωπογραφία δεν θα μας απασχολήσει εδώ, καθώς θα είναι απαραίτητο να αποτελέσει το αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης. Περιγράφονται ωστόσο τα βασικότερά τους στοιχεία, με διεύθυνση από Νότο προς Βορρά.

1^{ο} κείμενο: ορθογώνιος λίθος διαστάσεων 1,07 Χ 0,49 μ. Διατηρείται αρκετά καλά, πλην ελάχιστων αποκρούσεων προς το κέντρο του. Φέρει 6 στιχη επιγραφή που εκτείνεται σε ύψος 0,22 μ., ενώ τα γράμματα έχουν ύψος 0,025-0,03 μ.

2^{ο} κείμενο: ορθογώνιος λίθος, διαστάσεων 0,63 Χ 0,30 μ. Διατηρείται σχεδόν όλο το κείμενο της 11στιχης επιγραφής, πλην του πάνω δεξιά τμήματος που ο λίθος είναι αποκεκρουσμένος. Η επιγραφή καταλαμβάνει συνολικά ύψος 0,23 μ., ενώ τα γράμματα έχουν ύψος 0,01 μ.

3^{ο} κείμενο: ορθογώνιος λίθος συνολικών διαστάσεων 0,95 Χ 0,32 μ. Διατηρεί 10στιχη επιγραφή μόνο στο αριστερό περίπου 1/3 του, ενώ στο υπόλοιπο η επιφάνεια του λίθου είναι αποφλοιωμένη.

Σχ. 21. Κάτοψη της ανασκαφής του ιερού

4^{ο} κείμενο: τραπεζιόσχημος λίθος, διαστάσεων (0,75 πάνω / 0,56 μ. (κάτω) Χ 0,40 μ. που διατηρεί 13στιχη επιγραφή σε όλη σχεδόν την επιφάνειά του, η οποία εν μέρει εκτείνεται και στο γειτονικό προς τα δεξιά λίθο (διαστάσεων 0,64 Χ 0,24 μ.). Φέρει αποκρούσεις κυρίως στο ανώτερο και κατώτερο τμήμα του, ενώ το κείμενο διαβάζεται πολύ καλά. Τα γράμματα έχουν ύψος 0,02 μ.

Τα κείμενα ακολουθούν την τυπική μορφή των απελευθερωτικών επιγραφών με τη μορφή ανάθεσης - πώλησης του δούλου / δούλης στο θεό Ασκληπιό, με την παρουσία μαρτύρων σε αυτή τη φανταστική αγοραπωλησία. Η χρονολόγηση των κειμένων βασίζεται τόσο στη μορφή των γραμμάτων, όσο κυρίως στην αναφορά στους στρατηγούς της Αιτωλικής Συμπολιτείας, που αναφέρονται στην εισαγωγή των τριών εκ των τεσσάρων επιγραφών.

Στο 1ο κείμενο το όνομα του στρατηγού δεν διαβάζεται με βεβαιότητα, από το σχήμα των γραμμάτων ωστόσο η επιγραφή μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα ή λίγο μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.[906]. Στο 2ο κείμενο αναφέρεται ως στρατηγός ο Ευπόλεμος από την Υπάτη, ο οποίος είχε δύο θητείες στο αξίωμα αυτό, το 189/8 και το 176 / 5 π.Χ. Στο 4ο κείμενο αναφέρεται ως αιτωλός στρατηγός ο Φαινέας από την Αρσινόη, ο οποίος διατέλεσε αιτωλάρχης το 198/7 και το 192/1 π.Χ. Επιπλέον παρέχεται το όνομα του δούλη ή δούλης που απελευθερώνεται και ο χρόνος, ο οποίος αναφέρεται σε μήνες του αιτωλικού ημερολογίου[907].

Ανάμεσα στα υπόλοιπα ευρήματα ήταν θραύσματα οκτώ ακόμη επιγραφών[908], τα οποία δεν διαφοροποιούνται χρονολογικά από τα υπόλοιπα. Αντίθετα απουσίαζαν κάθε είδους αρχιτεκτονικά μέλη, αναθήματα ή ευρήματα λατρευτικού χαρακτήρα, εφόσον μάλιστα η επίχωση που διατηρούσε το άνδηρο ήταν ελάχιστη και μεταγενέστερα διαταραγμένη, ενώ θα πρέπει να ληφθεί υπόψη και η σχετικά πρώιμη εγκατάλειψη του ιερού.

Τα στοιχεία αυτά δεν επαρκούν φυσικά για την αποκατάσταση της μορφής του ιερού, εφόσον στην κατάσταση που βρέθηκαν τα κτιριακά κατάλοιπα δεν μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα είτε στον κυρίως ναό που θα περιλάμβανε το βωμό και το λατρευτικό άγαλμα, είτε σε κάποιον βοηθητικό χώρο (οίκο, εστιατόριο ;), αν και πιθανότερο φαίνεται το δεύτερο. Πιθανώς το άνδηρο να ανήκε σε ψηλότερο τμήμα του ιερού, που θα ήταν ορατό από μακριά, ενώ το σύνολο πιθανότατα θα αναπτυσσόταν και χαμηλότερα, όπου σήμερα η διαχρονική οικοδομική δραστηριότητα και οι γεωλογικές μεταβολές έχουν αλλοιώσει εντελώς το χώρο[910]. Σύμφωνα με το πολύ μεγάλο ποσό, που κατά την παράδοση διατέθηκε από τον ιδιώτη, θα ανέμενε κανείς μία μεγαλόπρεπη διαμόρφωση του ιερού, η οποία δεν συνάδει με

[906] Ευχαριστώ θερμά τον δρ. Α. Ματθαίου για τις πληροφορίες που πρόθυμα μου παρείχε και για την συνολική βοήθειά του.

[907] Βλ. Daux 1932, 320-325. Κατωπόδης 1990, 634-35. Οι πληροφορίες για το αιτωλικό ημερολόγιο, που αποτελούνταν από έντεκα μήνες, προέρχονται από επιγραφές των Δελφών και της Αιτωλίας. Ήταν οι μήνες Λαφριαίος, Πάναμος, Προκύκλιος, Αθαναίος, Βουκάτιος, Δίος, Δίος εμβόλιμος, Ομολώιος, Ερμαίος, Διονύσιος, Αγύειος και Ιπποδρόμιος.

[908] Τμήμα μίας ακόμη επιγραφής βρέθηκε ενσωματωμένο σε τοίχο περιβόλου των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

[910] Όπως έχει ήδη σημειωθεί στο κεφάλαιο Ε.1., τα μεγάλα βάθη στα οποία εντοπίζονται τα κατάλοιπα της προϊστορικής εγκατάστασης, δείχνουν μεγάλη επιχωμάτωση της γύρω περιοχής, που πιθανώς οφείλεται, τόσο σε φυσικά αίτια, όπως η δραστηριότητα του γειτονικού χειμάρρου Σκα, όσο και σε ανθρώπινες ενέργειες.

τη σημερινή εικόνα. Πιθανώς σε χαμηλότερο επίπεδο να βρίσκονταν άλλοι βοηθητικοί χώροι του ιερού, όπως στοές εγκοίμησης για τους πιστούς, πιθανώς κάποιο κρηναίο οικοδόμημα που θα σχετιζόταν με την πηγή του Κεφαλόβρυσου, ενώ οι χώροι μπορεί να περικλείονταν σε περίβολο και να κοσμούνταν μεταξύ άλλων με αγάλματα ευεργετών, όπως ο Φαλύσιος[911]. Συχνά επίσης τα μεγαλύτερα Ασκληπιεία περιλάμβαναν λουτρώνες, ή ακόμη και θέατρα και στάδια[912].

Θα πρέπει να αναφερθεί επιπλέον ότι στη νότια πλευρά του λόφου υπάρχει μικρό σπήλαιο στο επίπεδο της σύγχρονης οδού Τζαβέλλα. Η είσοδος του σπηλαίου, η ύπαρξη του οποίου ήταν γνωστή από προφορικές μαρτυρίες, είχε καλυφθεί στις μέρες μας από νεότερες εγκαταστάσεις υγιεινής, οι οποίες, σύμφωνα με τις υποδείξεις της Εφορείας Αρχαιοτήτων, κατεδαφίστηκαν από το Δήμο Ναυπακτίας το 2015 στο πλαίσιο έργου ανάπλασης του ανατολικού τμήματος της πόλης, φέρνοντάς το και πάλι στο φως. Για το σπήλαιο αυτό υπάρχει μαρτυρία κατοίκων της περιοχής ότι στο εσωτερικό του έρεε άλλοτε νερό. Είναι ιδιαίτερα πιθανό ότι αυτό, χωρίς εμφανείς ενδείξεις αρχαίας χρήσης του σήμερα, συνδεόταν αρχικά με το χώρο του ιερού και μπορεί να αποτελούσε τμήμα του. Στην αρχαιότητα άλλωστε δεν ήταν σπάνια ή ενσωμάτωση φυσικών στοιχείων μέσα σε αρχιτεκτονικά σύνολα ιερών, όπως δείχνουν τα παραδείγματα της Επιδαύρου (ιερό φρέαρ ενσωματωμένο στο εγκοιμητήριο), της Αθήνας (ιερή πηγή) και της Κορίνθου (πηγή Λέρνα)[913]. Ενδεχομένως μελλοντική έρευνα στο εσωτερικό του να αποδώσει στοιχεία.

Μεταξύ άλλων στη βόρεια πλευρά του ίδιου λόφου εντοπίστηκε τραπεζιόσχημη λατρευτική κόγχη στο βράχο[914] για τοποθέτηση προσφορών (εικ. 77), στοιχείο

[911] Για τις κτιριακές εγκαταστάσεις των ιερών του θεού βλ. γενικά Lambrinoudakis 2014, 23-29. Βασικό στοιχείο ήταν ο βωμός, ενώ ο ναός ήταν συνήθως μικρός και συχνά αποτελούσε το μοναδικό στοιχείο σε ορισμένα ιερά. Συχνά υπήρχαν θησαυροί, μέσα ή έξω από το ναό, καθώς και ναοί άλλων θεοτήτων, ενίοτε υπόγειοι χώροι, ενώ τα άβατα – άδυτα και εγκοιμητήρια δεν είχαν σταθερή μορφή. Η διαδικασία ήταν μυστηριακή και δεν επιτρεπόταν σε όσους δεν είχαν σχέση να βλέπουν. Για το λόγο αυτό τα άβατα απομονώνονταν με λίθινα ή ξύλινα κιγκλιδώματα. Ταυτόχρονα όμως τα ιερά έπρεπε να είναι πάντα ανοικτά για όποιον ζητούσε βοήθεια. Burkert 1985, 215.

[912] Κατά τα ρωμαϊκά χρόνια λουτρά και θέρμες εγκαθίστανται μέσα ή γύρω από αυτά τα ιερά. Στην περιοχή ανατολικά του Ασκληπιείου, στη θέση 63, έχει εντοπιστεί τμήμα αψίδας που ανήκε μάλλον σε λουτρική εγκατάσταση, για την οποία γίνεται αναφορά σε ακόλουθη ενότητα του κεφαλαίου, που αφορά στα εντοπισμένα λουτρά της πόλης.

[913] Το Ασκληπιείο της Κορίνθου ήταν κτισμένο πάνω στην πηγή Λέρνα, με την οποία συνδεόταν με ράμπα. Είχε αντίστοιχη χωροθέτηση με εκείνο της Ναυπάκτου, δηλαδή εκτός της πόλης, και βρισκόταν σε επαφή με το τείχος, σε άμεση γειτνίαση με πηγή. Roebuck 1951.

[914] Διαστάσεις 0,45 (πάνω) / 0,50 μ. (κάτω) Χ 0,42 μ. Χ 0,12 / 0,06 μ. (βάθος).

που επιβεβαιώνει την ύπαρξη δραστηριότητας και στην βόρεια περιφέρεια του υψώματος[915], αλλά και ότι πιθανότατα προσφερόταν πρόσβαση στο ιερό από αυτή την πλευρά.

Εικ. 77. Λατρευτική κόγχη στη βόρεια πλευρά του λόφου Τσουκάρι

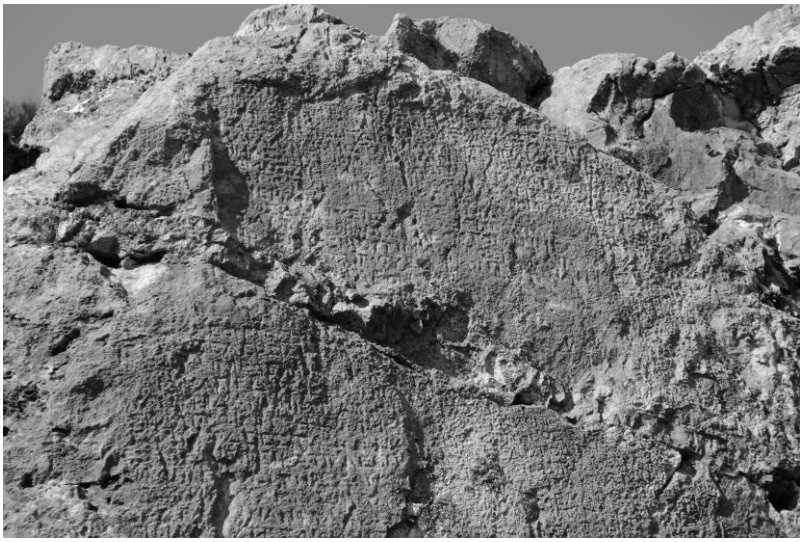

Εικ. 78. Λεπτομέρεια του αρχικού δαπέδου του ιερού
Εικ. 79. Τοίχος κατασκευασμένος με λιθόπλινθους στην προέκταση του ενεπίγραφου βραχώδους μετώπου (από Βορρά)

[915] Για χαρακτηριστικό ανάλογο παράδειγμα λατρευτικών κογχών στο ιερό της Αφροδίτης στο Δαφνί βλ. Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα 2008, 194, εικ. 299.

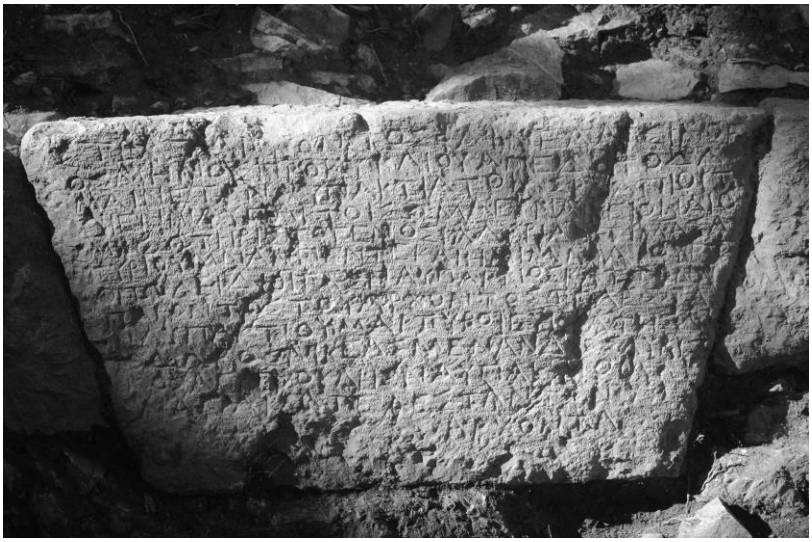

Εικ. 80-81. Τμήμα πεσσοστοιχίας στο κεντρικό τμήμα του ιερού

Εικ. 82. Ίχνη λαξευμάτων στο βραχώδες μέτωπο του ανδήρου

Εικ. 83. Η σειρά ενεπίγραφων λίθων στο βόρειο τμήμα του τοίχου του ιερού

Εικ. 84. Ο 4ος ενεπίγραφος λίθος του τοίχου

Σε ό,τι αφορά στα χρονολογικά στοιχεία που απέδωσε η έρευνα, μία καλή πρώτη εικόνα μας παρέχουν τα νομίσματα από το χώρο, τα οποία ανέρχονται συνολικά σε 45[916]. Ανάμεσα σε αυτά, εκτός από ορισμένα εντελώς φθαρμένα νομίσματα που δεν ταυτίζονται, εκ των οποίων ένα κομμένο στη μέση[917], βρέθηκαν έξι συνολικά νομίσματα αρχαίων πόλεων και συγκεκριμένα: χαλκούς τελείως φθαρμένος, πιθανόν Αθηνών, περ. 393-3ος αι. π.Χ.[918], χαλκούς Σικυώνος (περ. μέσα 3ου αι. - περ.

[916] Για την ταύτιση των νομισμάτων ευχαριστώ θερμά για μία ακόμη φορά τη συνάδελφο δρ. Γ. Αλεξοπούλου.
[917] Προφανώς κομμένο για να χρησιμοποιηθεί ως υποδιαίρεση που έλειπε.
[918] SNG, *Cop*., 80-82.

200 π.Χ.)[919], κακής διατήρησης, τριώβολο Σικυώνος (περ. δεκαετία 330/320 – περ. δεκαετία 280 π.Χ. άριστης διατήρησης (**αρ. ευρ. 57**)[920], χαλκούς Κορίνθου, 4ος-3ος αι. π.Χ., καλής διατήρησης[921], χαλκούς ελληνικής πόλεως τελείως φθαρμένος και δίχαλκο Θεσσαλικού Κοινού, τέλους 2ου-μέσων 1ου αι. π. Χ.[922]

Η πλειονότητα των υπόλοιπων νομισμάτων ανήκαν στον 1ο π.Χ.- 4ο αι. μ.Χ., και αφορούν κυρίως στην ταφική χρήση του χώρου, μετά την παρακμή του ιερού. Αυτά ήταν: αργυρό δηνάριο Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, Q.CASSIVS, νομισματοκοπείου Ρώμης 55 π.Χ., άριστης διατήρησης (**αρ. ευρ. 58**)[923], σηστέρτιο Τραϊανού, νομισματοκοπείου Ρώμης, 104-111 μ.Χ. (**αρ. ευρ. 59**)[924], δύο ασσάρια Κόμμοδου, νομισματοκοπείου Πατρών, πρώιμη-μέσα δεκαετία 180 μ.Χ. καλής διατήρησης[925], επαρχιακό νόμισμα ρωμαϊκών χρόνων, πιθανόν κοπής Πατρών, επί Δομιτιανού(;), κακής διατήρησης[926], χάλκινο ασσάριο Μ. Αυρήλιου, νομισματοκοπείου Πατρών, 161-180 μ.Χ., καλής διατήρησης[927], χάλκινο νόμισμα Μάρκου Αυρήλιου, Κόρινθος, 161-180 μ.Χ.[928], ασημένιο νόμισμα Καρίνου ως Αύγουστος, αντωνινιανός, νομισματοκοπείου Ρώμης, 283-285 μ.Χ. μέτριας διατήρησης[929], φόλλις Μαξιμιανού Α΄, μετά την μεταρρύθμιση, νομισματοκοπείο Κυζίκου, 297-299 μ.Χ., χάλκινο Κωνσταντίνου Α΄, ασαφούς νομισματοκοπείου - πιθανόν Κυζίκου, 330 ή 334 μ.Χ., καλής διατήρησης (**αρ. ευρ. 60**)[930], φόλλις Ουαλεντινιανού Α΄ (;), αγνώστου νομισματοκοπείου, 367-375 μ.Χ., μέτριας διατήρησης. Δεκαεννέα ακόμη χάλκινα νομίσματα ανήκουν στην περίοδο 4ος-6ος αι. μ.Χ., είναι αγνώστου αρχής και νομισματοκοπείου και έχουν γενικά κακή διατήρηση.

---

[919] BCD, *Peloponnesos*, 317.
[920] BCD, *Peloponnesos*, 85, 301.
[921] Στον οπισθότυπο δεν διακρίνεται γράμμα ή σύμβολο, ώστε το νόμισμα να ταυτιστεί με ακρίβεια. Βλ. BCD, *Korinth*, 34 κ.ε.
[922] NOMOS 4, 1385.
[923] Crawford 1979, 428/3.
[924] Mattingly 1976, III, 165, 781, pl. 28, 5.
[925] BCD, *Peloponnesos*, 151, 565.3.
[926] Δεν ταυτίζεται με βεβαιότητα λόγω της κακής διατήρησής του.
[927] Για τον οπισθότυπο βλ. BCD, *Peloponnesos*, 558 (κοπή Λούκου Ουήρου).
[928] BCD, *Korinth*, 96, 683.
[929] Για τον τύπο του οπισθοτύπου βλ. RIC, V II, 167, 217 (το οποίο δεν έχει τα ίδια γράμματα του νομισματοκοπείου). Δεν ταυτίζεται απόλυτα.
[930] Στον οπισθότυπο τα αρχικά του νομισματοκοπείου δεν διακρίνονται καλά, ιδιαίτερα τα δύο τελευταία. Για τον τύπο βλ. RIC, VII, 653, 65.

Στα νεότερα νομίσματα ανήκουν χάλκινο Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, τεταρτηρόν, νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης, χρονολογίας κοπής 1092 κ. ε., κακής διατήρησης, άσπρο (αχτσές) [akche] Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Βαγιαζήτ Β΄, νομισματοκοπείου Edime (Αδριανούπολης), 1481–1512, άριστης διατήρησης, τρία αργυρά Groschen Ουγγαρίας, Gabriel Bathory, νομισματοκοπείου Hermannstadt, 1608-1613, μέτριας διατήρησης και χάλκινο Όθωνος τύπος Α΄, νομισματοκοπείου Αθηνών, 1841, καλής διατήρησης.

Η κεραμική που βρέθηκε στο άνδηρο συνδέεται επίσης κυρίως με τη μεταγενέστερη, ταφική χρήση του, ενώ στα περισσότερα σημεία οι ελάχιστες επιχώσεις ήταν εμφανώς αναμοχλευμένες, με διάσπαρτα ανθρώπινα και ζωικά οστά και όστρακα διαφόρων εποχών που εκτείνονταν από τους υστερορωμαϊκούς έως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Η κεραμική από τα ταφικά στρώματα ήταν σε μεγάλη αναλογία άβαφη και αυλακωτή, ενώ άφθονα ήταν τα όστρακα υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών λύχνων. Περιλάμβανε επίσης μικρές ποσότητες ερυθροβαφούς κεραμικής, ανάμεσα στην οποία και ανάγλυφη. Στα υπόλοιπα ευρήματα ανήκαν αρκετά θραύσματα γυάλινων αγγείων, σιδερένια καρφιά, χάλκινα εργαλεία και εξαρτήματα, ενώ στα λίγα σωζόμενα κτερίσματα των τάφων ήταν χάλκινα ενώτια με τη μορφή κρίκων.

Την περίοδο χρήσης του ιερού αντιπροσωπεύει λίγη αναλογικά κεραμική, ανάμεσα στην οποία χαρακτηριστικά είναι όστρακα πινακίων και ανάγλυφων σκύφων με μακριά πέταλα που ανήκουν κυρίως στο $2^{ο}$ αι. π.Χ.

Θα πρέπει να σημειωθεί τέλος ότι στο χώρο ακριβώς μπροστά από τον τοίχο του ιερού στο επίπεδο του φυσικού βράχου βρέθηκαν και ελάχιστα ίχνη χονδροειδούς προϊστορικής κεραμικής, απότμημα λεπίδας οψιανού, όπως και θαλασσινά όστρεα, στοιχεία που τεκμηριώνουν τη συνέχεια της προϊστορικής εγκατάστασης του Κεφαλόβρυσου και σε αυτή την πλευρά του λόφου, αλλά δεν μας προσφέρουν καμία άλλη ειδικότερη πληροφορία για τη χρήση του χώρου κατά την προϊστορία. Σε κάθε περίπτωση παρουσιάζει ωστόσο ιδιαίτερο ενδιαφέρον, λόγω της συχνής ίδρυσης πολλών ιερών εκτός άστεων πάνω σε κατάλοιπα της Εποχής του Χαλκού, η

οποία, ακόμη και όταν έχει μεσολαβήσει ένα κενό αρκετών αιώνων, θεωρείται ως σκόπιμη δήλωση συνέχειας[931].

Σύμφωνα με τα χρονολογικά στοιχεία που παρατέθηκαν δεν τεκμηριώνεται λειτουργία του χώρου αυτού ως ιερού πριν από τον 3ο αι. π.Χ., γεγονός που έρχεται σε συμφωνία με την παράδοση που αφορά στην ποιήτρια Ανύτη, η περίοδος δράσης της οποίας όπως αναφέρθηκε τοποθετείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Πιο ασφαλή συμπεράσματα θα είναι δυνατόν να εξαχθούν μετά τη συστηματική μελέτη του υλικού της ανασκαφής. Η ταφική χρήση του ανδήρου εντοπίζεται κυρίως στον 2ο-6ο αι. μ.Χ., γεγονός που επιβεβαιώνει επίσης τη μαρτυρία του Παυσανία ότι την εποχή του το ιερό ήταν ερειπωμένο. Τα αίτια ερείπωσης του ιερού δεν είναι γνωστά, αλλά πιθανώς ακολούθησε την τύχη πολλών άλλων ιερών του θεού, που εγκαταλείπονται τον 2ο και 1ο αι. π.Χ.[932]. Από τα νεότερα νομίσματα και κεραμική της ανασκαφής, τέλος, που εκτείνονται χρονικά έως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους, τεκμηριώνονται μεταγενέστερες ανθρώπινες επεμβάσεις και παρουσία στο χώρο του ιερού.

[931] De Polignac 1995, 27-28. Για την περίπτωση του Θέρμου βλ. πιο συγκεκριμένα Παπαποστόλου 2014α, 94.

[932] Στα ρωμαϊκά χρόνια άλλα ιερά καταστρέφονται και άλλα ανακαινίζονται και αποκτούν θέρμες (π.χ. Μεσσήνη, Επίδαυρος), θέατρα και άλλες εγκαταστάσεις. Βλ. σχετικά Melfi 2007, 504-505, 511-513.

ΣΤ.3.1.6. Άλλα ιερά αναφερόμενα από τον Παυσανία

Από τα υπόλοιπα ιερά που αναφέρει ο περιηγητής Παυσανίας επισκεπτόμενος την πόλη από τη θάλασσα, ως πρώτο μνημονεύεται αυτό του ***Ποσειδώνα***. Για το ιερό αυτό λέει ότι ήταν δίπλα στη θάλασσα και ότι το χάλκινο λατρευτικό άγαλμα του θεού απεικόνιζε το θεό σε όρθια στάση[933]. Ο περιηγητής δεν αναφέρει σαφώς ότι το ιερό ήταν μέσα στην πόλη. Για το λόγο αυτό οι Woodhouse και Trowbridge, Oldfather θεώρησαν ότι ίσως να αναφερόταν στο ναό του Ποσειδώνα που βρισκόταν στο Μολύκρειο[934], άποψη την οποία ο Lerat αντίθετα απορρίπτει[935]. Ο περιηγητής Spon πρότεινε ως πιθανό το εν λόγω ιερό να βρισκόταν στη θέση του οθωμανικού τζαμιού του λιμανιού (Φετιχιέ Τζαμί)[936], κάτι που δεν έχει με κανένα τρόπο επιβεβαιωθεί μέχρι τώρα.

Κανένα κτιριακό κατάλοιπο ή επιγραφικό στοιχείο δεν έχει βρεθεί έως σήμερα, το οποίο να υποδηλώνει την ύπαρξη ενός ναού του Ποσειδώνα μέσα στην πόλη της Ναυπάκτου. Θεωρούμε, γι΄ αυτό, ότι θα πρέπει να παραμείνει ανοικτή η πιθανότητα να βρισκόταν όντως εκτός της πόλης και η αναφορά του περιηγητή να αφορά στην πραγματικότητα στον ευρύτερα γνωστό ναό του θεού που βρισκόταν στο Μολυκρικό Ρίο, καθώς μάλιστα το ιερό είναι πιθανό στα ελληνιστικά χρόνια να είχε υπαχθεί πλέον στη Ναύπακτο[937].

Ο Παυσανίας αμέσως μετά το ναό του Ποσειδώνα αναφέρεται επίσης σε ένα ***ιερό της Αρτέμιδος Αιτωλής[938],*** όπου βρισκόταν λατρευτικό άγαλμα της θεάς από λευκό μάρμαρο που την απεικόνιζε να ρίχνει ακόντιο, δηλαδή είχε χαρακτήρα πο-

---

[933] Παυσ. Χ, 38, 12: «*ἐνταῦθα ἔστι μὲν ἐπὶ θαλάσσῃ ναὸς Ποσειδῶνος καὶ ἄγαλμα ὀρθὸν χαλκοῦ πεποιημένον*».

[934] Βλ. αναλυτικά Woodhouse 1897, 311-313. Βλ. και Trowbridge, Oldfather 1933, 1982. Ο Woodhouse αναφέρει χαρακτηριστικά ότι στην εποχή του υπήρχαν κοντά στην εκκλησία της Αγ. Παρασκευής, η οποία βρίσκεται και σήμερα στο κέντρο της Ναυπάκτου, κατάλοιπα μικρών ιωνικών βάσεων και απλών κιόνων, καθώς και ένα ψηφιδωτό δάπεδο με διακόσμηση σε έξι χρώματα, προφανώς από κάποια ρωμαϊκή οικία, τα οποία οι κάτοικοι της Ναυπάκτου απέδιδαν στο ναό του Ποσειδώνα. Για το ναό του Ποσειδώνα στο Μολύκρειο βλ. Θουκ. ΙΙ, 84, 4: «*οἱ δὲ Ἀθηναῖοι καταδιώξαντες καὶ ναῦς δώδεκα λαβόντες τούς τε ἄνδρας ἐξ αὐτῶν τοὺς πλείστους ἀνελόμενοι ἐς Μολύκρειον ἀπέπλεον, καὶ τροπαῖον στήσαντες ἐπὶ τῷ Ῥίῳ καὶ ναῦν ἀναθέντες τῷ Ποσειδῶνι ἀνεχώρησαν ἐς Ναύπακτον*». Για το ναό του Ποσειδώνος στο Μολύκρειο βλ. και Knell 1973.

[935] Lerat 1952, II, 150-151.

[936] Spon 1675-1676, 27.

[937] Μουστάκα, Καλτσάς 2016, 148.

[938] Παυσ. Χ, 38, 12: «*ἔστι δὲ καὶ ἱερὸν Ἀρτέμιδος καὶ ἄγαλμα λευκοῦ λίθου: σχῆμα δὲ ἀκοντιζούσης παρέχεται καὶ ἐπίκλησιν εἴληφεν Αἰτωλήν*». Woodhouse 1897, 311, 320-322. Παπαχατζής 2004, 355, σημ. 2.

λεμικό σαν την Αθηνά. Με αυτή της την ιδιότητα η θεά αναφέρεται ότι είχε συμβάλει καταλυτικά στην ήττα των Γαλατών κατά την εισβολή τους στους Δελφούς το 279 π.Χ., όπως και η Αθηνά Σώτειρα, με τη μορφή «επιφάνειας», ως «λευκές κόρες ή παρθένες», γι΄ αυτό και οι δύο θεές εικονίζονταν στα αιτωλικά αναθήματα στο δελφικό ιερό. Συνεπώς πιθανότατα πρόκειται για μία λατρεία που περιορίζεται στους ελληνιστικούς χρόνους και συνδέεται με την αιτωλική της φάση. Ορισμένοι μελετητές θεωρούν πάντως ότι η Άρτεμις Αιτωλή της Ναυπάκτου μπορεί να ταυτιζόταν με τη Λαφρία Άρτεμη της Καλυδώνας και ότι η λατρεία της υιοθετήθηκε από τους Μεσσήνιους της Ναυπάκτου, άρα αναγόταν στα κλασικά χρόνια[939]. Το συμπέρασμα αυτό βασίζεται στην προφανή σύμπτωση ότι το ιερό της θεάς ως Αιτωλής υπήρχε στην πόλη καταγωγής των γλυπτών που είχαν φιλοτεχνήσει το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Λαφρίας της Καλυδώνας και ότι από τη Ναύπακτο η λατρεία της μεταφέρθηκε στη συνέχεια από τους Μεσσήνιους της Ναυπάκτου στη Μεσσήνη. Άλλωστε και η λατρεία της Άρτεμης ως Αιτωλής στη Βενετία, η οποία αναφέρεται από το Στράβωνα και λάμβανε χώρα σε ιερό άλσος, εμφανίζει κοινά με αυτή των Λαφρίων της Πάτρας, όπως περιγράφονται από τον Παυσανία[940]. Οι Trowbridge και Oldfather θεωρούν μάλιστα πολύ πιθανό η θεά να συλλατρευόταν στον ίδιο ναό με τον Απόλλωνα[941].

Ο αγαλματικός τύπος δεν εικονίζεται στα νομίσματα της Αιτωλικής Συμπολιτείας, αν και επρόκειτο για αιτωλή θεά. Ο Woodhouse θεωρεί πιθανότερο ότι αυτός δημιουργήθηκε μετά την εισβολή των Γαλατών, όταν η επιδορατίδα αντικατέστησε στα νομίσματα το τόξο και τη φαρέτρα και η θεά του κυνηγιού άλλαξε χαρακτήρα σε πολεμική θεά. Το γεγονός μάλιστα ότι βρίσκουμε το νέο τύπο στη Ναύπακτο ίσως έχει ιδιαίτερη σημασία, εφόσον η πόλη συνδεόταν στενά με την ανάπτυξη της Συμπολιτείας.

Η θέση του ιερού της δεν μπορεί να καθοριστεί, αν και η περιγραφή του περιηγητή καθιστά πιθανότερο να ήταν κοντά στη θάλασσα και πιθανώς εντός της αγοράς. Άλλωστε η λατρεία της Άρτεμης εκτός άλλων μπορεί να σχετιζόταν με την

[939] Lerat 1952, II, 161. Antonetti 1990, 256-257.

[940] Ο Στράβων αναφέρει ότι στη Βενετία υπήρχε ιερό άλσος αφιερωμένο στην Άρτεμη Αιτωλή. Πρόκειται για λατρεία της θεάς που προήλθε από τη βόρεια Ανατολία και είχε ως χαρακτηριστικό την εξημέρωση των άγριων ζώων. Βλ. σχετικά Antonetti 1990, 257.

[941] Trowbridge, Oldfather 1933, 1998.

προστασία του θαλάσσιου περάσματος, καθώς η θεά ήταν προστάτιδα των δρόμων, των περασμάτων, αλλά και των λιμανιών[942].

Ο Παυσανίας κάνει επίσης αναφορά σε ένα ***ιερό σπήλαιο της Αφροδίτης***, χωρίς να προσδιορίζει τη θέση του[943]. Σε αυτό, όπως αναφέρει κατέφευγαν εκτός άλλων οι χήρες γυναίκες οι οποίες ζητούσαν από τη θεά γάμο[944]. Η θέση του ιερού παραμένει έως σήμερα άγνωστη, όπως και η ιστορία του, αν δηλαδή επρόκειτο για παλαιότερη λατρεία. Μικρά σπήλαια στην περιοχή πίσω από το Ασκληπιείο είχαν εξεταστεί ήδη από τον Weil χωρίς να εντοπιστούν αρχαία ίχνη[945]. Ο Woodhouse θεώρησε πιθανότερη τη θέση του σπηλαίου στο λόφο του Αγίου Γεωργίου[946], χωρίς να εντοπίζει συγκεκριμένες ενδείξεις ή στοιχεία.

Ενδιαφέρον έχει η αναφορά του Pouqueville[947] ότι στις μέρες του οι Μοίρες λατρεύονταν σε ένα σπήλαιο στους πρόποδες του Ριγανιού, στο οποίο οι κόρες της Ναυπάκτου απέθεταν προσφορές. Δεν δίνει όμως περισσότερες λεπτομέρειες και δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι επρόκειτο για νεότερη επιβίωση μίας αρχαίας παράδοσης, καθώς πρόκειται για λατρεία αρκετά κοινή, που συναντάται και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπως στην Αθήνα. Ο Woodhouse στα τέλη του 19ου αι. αναφέρει μάλιστα ότι δεν κατάφερε να εξακριβώσει την αναφορά του Pouqueville.

Την ονομασία Αφροδίτη φέρει έως σήμερα το ανατολικό προάστιο της Ναυπάκτου (στην Τουρκοκρατία Μεχμετάκι), το οποίο ίσως ταυτίζεται με το ατείχιστο προάστιο που κατέλαβαν οι Αιτωλοί και ο Ευρύλοχος το 426 π.Χ. Η ονομασία αυτή υφίσταται ήδη από τα τέλη του 19ου αι. και οφείλεται μάλλον στη δημοφιλή θεωρία ότι εκεί βρισκόταν το αρχαίο ιερό της θεάς, η οποία πιθανότατα σχετίζεται και με την ύπαρξη ορατών καταλοίπων της ύστερης αρχαιότητας στους κήπους αυτής της περιοχής, όπως κιόνων, βάσεων και δεξαμενών, τα οποία αναφέρονται και από τον

---

[942] Για το χαρακτήρα και τη χωροθέτηση των ιερών της θεάς βλ. Cole 2000, 471-481, και ιδίως 475 για τη Ναύπακτο.

[943] Lerat 1952, II, 167.

[944] Παυσ. Χ, 38, 13 : «*Ἀφροδίτη δὲ ἔχει μὲν ἐν σπηλαίῳ τιμάς: εὔχονται δὲ καὶ ἄλλων εἵνεκα καὶ αἱ γυναῖκες μάλιστα αἱ χῆραι γάμον αἰτοῦσι παρὰ τῆς θεοῦ*».

[945] Weil 1879, 23.

[946] Βλ. σχετικά και Woodhouse 1892-1893, 341. Του ίδιου 1897, 316.

[947] Pouqueville 1820, III, 243: "*Mais on retrouvera au pied du Mont Rigani la grotte de Vénus, où les veuves venaient déposer leurs offrandes, comme les jeunes Locriennes s'y rendent encore de nos jours pour consulter les Mires, au bonnes déesses".*

Woodhouse. Σε καμία περίπτωση ωστόσο δεν υπάρχουν ενδείξεις του ιερού της Αφροδίτης σε αυτό το τμήμα της πόλης.

ΣΤ.3. 1.7. Ιερά και λατρείες γνωστά από επιγραφές

Ορισμένα από τα ναυπακτικά ιερά τεκμηριώνονται μόνο μέσα από επιγραφικό υλικό και αφορούν σε λατρείες που δεν αναφέρονται σε άλλες αρχαίες πηγές. Το πιο σημαντικό από αυτά στα κλασικά χρόνια φαίνεται ότι ήταν το **ιερό της Πολιάδος Αθηνάς (θέση 49)**[948], ένα άγνωστο κατά τα άλλα ιερό. Η ύπαρξή του έγινε για πρώτη φορά γνωστή από μία εξαιρετικά σημαντική επιγραφή, που βρέθηκε στη βόρεια πλευρά του λόφου του Δασυλλίου, βορειοδυτικά της ακρόπολης του μεσαιωνικού κάστρου και η οποία παραδόθηκε το 1964 στον Ευθ. Μαστροκώστα από ιδιώτη (εικ. 85).

Πρόκειται για επιγραφή χαραγμένη σε μάρμαρο, από την οποία διατηρούνται αποσπασματικά 29 στίχοι σε στοιχηδόν φορά. Αναφέρεται σε *συνθήκη Μεσσηνίων και Ναυπακτίων,* που αρχικά ερμηνεύτηκε από το Μαστροκώστα ως «συμπολιτεία». Η δημοσίευση της επιγραφής αρκετά χρόνια μετά την εύρεσή της αποσαφήνισε το περιεχόμενο του κειμένου και τη χρονολόγησή του[949]. Σύμφωνα με το κείμενο, Μεσσήνιοι και Ναυπάκτιοι συνάπτουν συνθήκη, ο χαρακτήρας της οποίας δεν είναι απόλυτα σαφής, αφού στο κείμενο δεν έχει σωθεί ο όρκος που δίνουν. Ορίζεται ωστόσο ότι, σε περίπτωση που κάποιος ήθελε να αλλάξει τον όρκο, η περιουσία του θα περιερχόταν στη θεά Αθηνά και θα χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή αναθημάτων και συγκεκριμένα σφυρήλατων ανδριάντων. Ομοίως και σε περίπτωση που κάποιος δεν ορκιζόταν θα του επιβαλλόταν πρόστιμο σε στατήρες, που θα περιέρχονταν επίσης στο ιερό της θεάς. Τέλος αναφέρεται η δυνατότητα ανανέωσης του όρκου σε κάθε Ολυμπιάδα.

Από το αλφάβητο της επιγραφής, το οποίο είναι ιωνικό, σε βορειοδυτική διάλεκτο, αυτή έχει πρόσφατα χρονολογηθεί μετά τα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ., γύρω στο 430-420 π.Χ., και πιο συγκεκριμένα γύρω από την εκστρατεία του Δημοσθένη στην Αιτωλία, και όχι στα πρώτα χρόνια της εγκατάστασης των Μεσσηνίων, όπως

[948] Μαστροκώστας 1964, 295. Του ίδιου 1968, 279 (ΒΕ 460, ύψ. 0,26 μ.). Αναφέρει τη φράση «*γυναῖκας καταβιβάσκεν» (*εκ των ορεινών περιχώρων, όπου δηλαδή θα είχαν καταφύγει οι Ναυπάκτιοι) και ορίζει για τους παραβάτες της συμφωνίας την επιβολή χρηματικού προστίμου, του οποίου τα χρήματα θα ήταν «*ἱερά … τᾶς Ἀθάνας τᾶς Πολιάδος*».

[949] Ματθαίου, Μαστροκώστας† 2000-2003, 433-454. Για την ίδια επιγραφή βλ. Lewis 1992,119 (όπου ερμηνεύεται σε σχέση με την εκστρατεία του Τολμίδη). Βλ. σχετικά και Pritchett 1995, 70, σημ. 10 που δεν θεωρεί αυτή την ερμηνεία πειστική.

είχε υποτεθεί αρχικά από τον Ευθ. Μαστροκώστα[950]. Ανάμεσα στα δύο συμβαλλόμενα μέρη ισχυρότερο στοιχείο φαίνεται ότι ήταν οι Μεσσήνιοι, ενώ δεν γίνεται αναφορά στους Οζολούς Λοκρούς, αλλά στους Ναυπάκτιους.

Εικ. 85. Η περιοχή εύρεσης της επιγραφής, από δυτικά

Από ιστορική άποψη η επιγραφή παρουσιάζει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον, τόσο γιατί μαρτυρεί την ύπαρξη ενός άγνωστου από άλλες πηγές ιερού της θεάς, η οποία αναφέρεται ως προστάτιδα της πόλης, κυρίως όμως ως ένα εκτενές ιστορικό κείμενο που προέρχεται από την κλασική φάση της Ναυπάκτου, και μάλιστα από τη μεσσηνιακή περίοδό της. Από τοπογραφική άποψη το σημαντικότερο στοιχείο αποτελεί η θέση που βρέθηκε αυτή, αν και δεν ήταν *in situ*, αλλά σε δεύτερη χρήση, ενσωματωμένη σε σύγχρονο αλώνι. Η συγκεκριμένη θέση, που βρίσκεται στο λόφο του Δασυλλίου, ακριβώς απέναντι από την ακρόπολη του μεσαιωνικού κάστρου, ερευνήθηκε επιφανειακά από το Μαστροκώστα, ο οποίος εντόπισε ακροκέραμο με συμφυή στρωτήρα και τμήμα άλλης κεράμου, κορινθιακού τύπου του α΄ μισού του 5^{ου} αι. π.Χ., τα οποία θεώρησε ότι μπορεί να προέρχονταν από το ιερό της θεάς[951]. Σήμερα ο λόφος είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος του πευκόφυτος και διακρίνονται δύσκολα αρχαία ίχνη. Παρουσιάζει επιφανειακή κεραμική ελληνιστικών χρόνων και ελάχιστα κτιριακά κατάλοιπα, τα οποία δεν μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα σε ένα κτίριο αυτού του χαρακτήρα, χωρίς μάλιστα τη διενέργεια ανασκαφικής έ-

[950] Για την τεκμηρίωση της χρονολόγησης βλ. πιο πρόσφατα Matthaiou 2011.
[951] Αυτά δεν είναι γνωστό πού βρίσκονται σήμερα.

ρευνας και άλλα χαρακτηριστικά επιφανειακά ευρήματα. Η κεραμική και οι λιθοδομές που διακρίνονται κυρίως στο βόρειο τμήμα της θέσης, πλησίον της Περιμετρικής Οδού της Ναυπάκτου, φαίνεται πιθανότερα να ανήκουν σε κάποια αγροτική εγκατάσταση.

Όπως ήδη αναφέρθηκε σε σχέση με τον ανεξάρτητο οχυρωματικό περίβολο στη θέση Αρβάλα (εικ. 86-87), εντός του περιβόλου αυτού ανασκάφηκε ένα κτίριο με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ[952], μέγιστων σωζόμενων διαστάσεων 19,40 μ. Χ 7,75 μ., το οποίο είχε διατηρηθεί μόνο κατά το θεμέλιό του, που ήταν κατασκευασμένο στο φυσικό έδαφος. Κατείχε κεντρική θέση στον οχυρωμένο χώρο και στο ψηλότερο σημείο του. Οι τοίχοι του ήταν κατασκευασμένοι από ασβεστολιθικούς ογκόλιθους, ενώ σε μεγάλο μέρος τους είχαν ενσωματωθεί φυσικοί βραχώδεις σχηματισμοί. Το δυτικό πέρας του παρέμεινε ασαφές, καθώς ήταν κατεστραμμένο και σε πολλά σημεία είχε αποκαλυφθεί ο φυσικός βράχος.

Εικ. 86. Λόφος Αρβάλα, άποψη του οχυρωμένου χώρου και του κεντρικού κτιρίου από ανατολικά

[952] Ο προσανατολισμός δεν αποκλείει την πιθανότητα να πρόκειται για ναό, καθώς τόσο στο ιερό του Ελληνικού Βελβίνας (Μολύκρειο;), όσο και στο Λάφριο της Καλυδώνας δεν ακολουθείται ο συνήθης προσανατολισμός.

Με τομές στο κτίριο διαπιστώθηκε η μέγιστη διατήρηση του θεμελίου του σε ύψος 0,28-0,40 μ., ενώ σε απόσταση 3,80 μ. από τον ανατολικό του τοίχο σωζόταν ελλιπώς κάποιο εσωτερικό χώρισμα. Στο εσωτερικό του κτιρίου η επίχωση ήταν ελάχιστη, ενώ εντοπίστηκε στρώμα λίθων και κεραμίδων λακωνικού τύπου. Τα όστρακα από την έρευνα του κτιρίου ήταν ιδιαίτερα φτωχά και ανήκαν κυρίως σε άβαφη χρηστική κεραμική, ενώ η λεπτότεχνη ήταν ελάχιστη και υποδεικνύει πιθανή χρονολόγηση στους κλασικούς χρόνους (4^{ος} ; αι. π.Χ.). Η θέση του κτιρίου στο χώρο καθιστούν πιθανό να επρόκειτο για ένα ναό, αν και τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επαρκούν για την ταύτιση της λατρείας και την ακριβέστερη χρονολόγησή του, διότι, όπως άλλωστε και το σύνολο του χώρου έχει απογυμνωθεί από επιχώσεις. Περισσότερα στοιχεία ελπίζεται ότι θα φέρει στο φως μελλοντικά η συνέχιση της έρευνας εντός του οχυρωματικού περιβόλου. Σε κάθε περίπτωση, όπως έχει ήδη σημειωθεί και νωρίτερα, η άμεση γειτνίαση του χώρου με τη θέση εύρεσης της επιγραφής επιτρέπει το συσχετισμό με το ιερό της Πολιάδος, χωρίς όμως προς το παρόν η ταύτιση να μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής.

Εικ. 87. Θέση Αρβάλα. Άποψη του κτιρίου στο εσωτερικό του περιβόλου, από ανατολικά

Σε ό,τι γενικότερα αφορά τη λατρεία της Αθηνάς στην περιοχή θα πρέπει να σημειωθεί ότι στη Ναύπακτο των κλασικών χρόνων συναντάται μία από τις πρωιμότερες λατρείες της[953]. Φαίνεται μάλιστα ότι αυτή περιορίζεται στη νότια Αιτωλία, γεγονός που πιθανώς υποδηλώνει τη διάδοσή της από τη Ναύπακτο σε άλλες πόλεις (Ποτειδανία, Πλευρώνα, Καλλίπολη)[954]. Στους ελληνιστικούς χρόνους η θεά λατρευόταν ως Αθηνά *Σώτειρα*, λόγω της υποτιθέμενης συμβολής της στην ήττα των Γαλατών κατά την εισβολή τους στους Δελφούς το 279 π.Χ. Λατρεία της θεάς ως *Ιλιάδος* τεκμηριώνεται ότι υπήρχε επίσης το 2^{ο} αι. π.Χ. στους Φυσκείς, το κέντρο του Κοινού των Οζολών Λοκρών, χωρίς όμως να έχει ταυτιστεί το ιερό της[955].

Μία δεύτερη λατρεία που είναι γνωστή από επιγραφικές μαρτυρίες είναι αυτή του **Διονύσου**. Η γνώση για την ύπαρξη του ιερού αυτού, του μοναδικού στη δυτική Λοκρίδα όπου λατρευόταν ο θεός, οφείλεται αποκλειστικά σε αποσπασματικές επιγραφές[956], καθώς δεν υπάρχει καμία νύξη σε άλλες πηγές, πλην μίας αναφοράς σχολιαστή του Αριστοφάνη στους Αχαρνείς, όπου γίνεται λόγος για τα Διονύσια της Ναυπάκτου, γεγονός που δείχνει ότι επρόκειτο για μία γιορτή σχετικά γνωστή. Οι Trowbridge και Oldfather υποθέτουν ότι η εορτή μπορεί να περιλάμβανε την περιφορά ενός πλοίου μέσα στην πόλη[957], όπως τα αθηναϊκά Ανθεστήρια, και ότι μπορεί να γινόταν την άνοιξη. Ο μήνας Διονύσιος αποτελούσε μήνα του ημερολογίου του Φύσκου, γεγονός που υποδηλώνει ότι ο θεός λατρευόταν και στην πρωτεύουσα του λοκρικού κοινού. Στην Αιτωλία πάλι η λατρεία του θεού είναι γνωστή κυρίως από την Καλυδώνα, η οποία άλλωστε συνδέεται μυθολογικά και με την ίδια την επινόηση του κρασιού.

---

[953] Για την πιθανότητα ύπαρξης λατρείας της θεάς και στο γειτονικό Μολύκρειο, ήδη από τα υστεροαρχαϊκά χρόνια βλ. Ορλάνδος 1922-25, 63-64. Μουστάκα, Καλτσάς 2016, 147. Βλ. σχετικά και Trowbridge, Oldfather 1933, 1999-2000.

[954] Antonetti 1990, 294-295. Στην Ποτειδανία μαρτυρείται από απελευθερωτικές επιγραφές των μέσων του 2^{ου} αι. π.Χ. λατρεία της Αθηνάς Πυργίας. Στην Πλευρώνα η θεά λατρευόταν σε σχέση με το μύθο του Τυδέα. Για τη λατρεία της Αθηνάς στη Λοκρίδα (Άμφισσα, Φύσκεις) βλ. και Lerat 1952, II, 156-158.

[955] Τσαρούχα 2017, 36.

[956] IG IX I^2, III, 624-628. Μαστροκώστας 1965, 159. Lerat 1952, II, 153.

[957] Η υπόθεση βασίζεται στη γιορτή της Αριάδνης στην Οινόη, στην οποία κατείχε σημαντικό ρόλο ένα πλοίο, καθώς και αυτή ήταν παραλιακή. Το συνδέουν μάλιστα με την παράδοση που αφορά στην ονομασία της πόλης και το *στεμματιαῖον* (Bekker 1814, I, 305, 31) που αναφέρεται ως απομίμηση των σχεδιών με τις οποίες έπλευσαν οι Δωριείς στο στενό του Ρίου. Trowbridge, Oldfather 1933, 1980.

Η ύπαρξη του ιερού τεκμηριώνεται από πέντε επιγραφικά κείμενα[958] που αφορούν σε απελευθερώσεις δούλων στο όνομα του θεού Διονύσου. Δύο από αυτά είχαν καταγραφεί από τον Κυριακό τον Αγκωνίτη, άλλα βρέθηκαν από τον Klaffenbach[959], ενώ τα υπόλοιπα αποτοιχίστηκαν από το μεσαιωνικό κάστρο τη δεκαετία του 1960 από τον Ευθύμιο Μαστροκώστα[960] . Οι επιγραφές αυτές βρέθηκαν εντοιχισμένες σε διάφορα σημεία του μεσαιωνικού κάστρου, τόσο στο δυτικό, όσο και στο ανατολικό τείχος, και δεν μας παρέχουν κανένα ασφαλές στοιχείο για τη θέση αυτού του ιερού της πόλης. Σε ό,τι αφορά στην περίοδο λειτουργίας του, μοναδική επίσης ένδειξη αποτελούν τα ίδια επιγραφικά κείμενα, που χρονολογούνται μεταξύ του 200-135/4 π.Χ. και τεκμηριώνουν ότι και σε αυτό το ιερό της πόλης γίνονταν απελευθερώσεις δούλων με τη μορφή φανταστικής πώλησης στο θεό.

Μία ακόμη άγνωστη επιγραφή ήρθε στο φως το 1995 κατά την ανασκαφή της θέσης 47 από την 8η ΕΒΑ, ανάμεσα στη Μεγαλομάτα και τη Βατόβρυση, στην περιοχή δυτικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής[961]. Πρόκειται για ενεπίγραφη πλάκα, η οποία κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους είχε διαμορφωθεί σε ιωνικό κιονόκρανο[962]. Η επιγραφή, η οποία έχει δημοσιευθεί από την Παπαγεωργίου στο πλαίσιο μη δημοσιευμένης μεταπτυχιακής εργασίας, αναπτυσσόταν σε 11 στίχους. Στο κείμενο γίνεται αναφορά στο αντίτιμο της αγοραπωλησίας, που οριζόταν σε έξι στατήρες και οκτώ οβολούς, καθώς και στο αρχείο του ιερού, γενικότερα όμως δεν προσφέρει άλλες σημαντικές πληροφορίες. Πιθανότατα χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 2ου αι. π.Χ., όπως δηλαδή και οι λοιπές επιγραφές.

Κατά τον Woodhouse το ιερό του θεού πιθανότερα θα βρισκόταν στα δυτικά της πόλης, όπου υπήρχαν αμπελώνες και αρκετές κατάλληλες θέσεις[963], ενώ όπως ήδη αναφέρθηκε στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου, ως μία άλλη πιθανότητα θα πρέπει να θεωρηθεί να συνδεόταν με το θέατρο της πόλης.

---

[958] IG IX, I, 372-378. IG, IX, I^2, III, 624-628.

[959] Klaffenbach 1935. Βλ. σχετικά και Lerat 1952, I, 90-92.

[960] Μαστροκώστας 1961/ 2, Β, 183-4.

[961] Παπαγεωργίου 2001α, 45-49.

[962] Η επαναχρησιμοποίηση γλυπτών και αρχαιότερου οικοδομικού υλικού στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους ήταν συχνή και ενίοτε είχε και το χαρακτήρα της αναβάπτισης και επανερμηνείας τους μέσα στο πλαίσιο του Χριστιανισμού. Βλ. σχετικά Παπαγεωργίου 2001α, 49-50.

[963] Woodhouse 1897, 317. Την ίδια άποψη ακολουθεί και ο Weil (1879). Βλ. επίσης Lerat 1952, II, 153.

Εικ. 88. Θεμέλιο κτιρίου ελληνιστικών χρόνων ενσωματωμένο σε αγροικία, στην περιοχή Ελαιοστάσι

Οι ανασκαφές δεν έχουν αναδείξει μέχρι σήμερα κανένα στοιχείο που μπορεί να βοηθήσει στην ταύτιση της θέσης του ιερού. Θα πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι στη **θέση 80**, που βρίσκεται σε απόσταση 1,2 χλμ. περίπου από το δυτικό μεσαιωνικό τείχος, αποκαλύφθηκε το 1996 θεμέλιο ορθογώνιου κτιρίου, το οποίο είχε εν μέρει ενσωματωθεί σε ρωμαϊκή αγροικία με εγκατάσταση ληνού. Το θεμέλιο σωζόταν σε μέγιστες εξωτ. διαστάσεις. 7,80 Χ 8,50 μ., ήταν προσανατολισμένο Β-Ν και το νότιο τμήμα του ήταν κατά μεγάλο μέρος κατεστραμμένο, ώστε αρχική του κάτοψη δεν είναι γνωστή. Οι τοίχοι είχαν πάχος 0,90 μ. και διατηρούνταν σε ύψος ενός μόνο δόμου (περίπου 0,30 μ.). Στο εσωτερικό του υπήρχε ενδιάμεσος τοίχος ίδιου πλάτους στον άξονα Α-Δ που διαμόρφωνε χώρο εσωτερικών διαστάσεων 3,60 μ Χ 5,80 μ. που σωζόταν σε μήκος 2,00 μ. από τον ανατολικό τοίχο, όπου φαίνεται ότι διακοπτόταν κανονικά. Η έρευνά του δεν απέδωσε χαρακτηριστικά ευρήματα, πλην κεραμικής ελληνιστικών χρόνων, που υποδηλώνει τη χρονολόγησή του. Η θέση του κτιρίου επί του αρχαίου δρόμου 1 και μέσα σε αμπελώνες καθιστά υποψήφια τη θέση αυτή ως πιθανή για το ιερό του θεού, παρόλο που θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ο προσανατολισμός, καθώς και η γειτνίαση με το ταφικό μνημείο της θέσης 98.

Από δύο απελευθερωτικές επιγραφές, τέλος, είναι αποκλειστικά γνωστή και η ύπαρξη λατρείας και ιερού του θεού ***Σάραπι***, το οποίο όπως έχει νωρίτερα αναφερθεί φαίνεται ότι αποτελούσε αστικό ιερό. Αυτές βρέθηκαν δυτικά της εκκλησίας της Αγ. Παρασκευής και αντιγράφηκαν από τον Klaffenbach[964]. Οι επιγραφές ήταν εντοιχισμένες σε σπίτι, μάλιστα η μία από αυτές αναφέρεται ότι είχε βρεθεί κάτω από αυτό και συνεπώς ίσως να υποδεικνύει πράγματι την αρχική θέση του ιερού. Για πρώτη φορά αναφέρεται στη Ναύπακτο και τη Λοκρίδα η λατρεία του Σάραπι, η οποία φαίνεται ότι εντοπίζεται στον 2^{ο} αι. π.Χ., και συγκεκριμένα από τις αρχές αυτού. Ως θεός είχε ιδιότητες παρόμοιες με του Ασκληπιού και συχνά λατρευόταν ως τριάδα αιγυπτιακών θεοτήτων μαζί με την Ίσιδα και τον Άνουβι. Η λατρεία του θεού στην ευρύτερη περιοχή φαίνεται ότι σταμάτησε να είναι δημοφιλής μετά τη ναυμαχία του Ακτίου και δεν επιβίωσε αργότερα. Πιθανώς η ύπαρξή της στη Ναύπακτο να συνδέεται με την παρουσία πολλών αλεξανδρινών εμπόρων στο λιμάνι της, το μεγαλύτερο της Αιτωλικής Συμπολιτείας αυτή την εποχή[965], ενώ είναι γνωστό ότι ο θεός λατρευόταν και στην κοντινή Πάτρα[966].

[964] IG, IX I^{2}, III, 629-630. Klaffenbach 1935, 694. Βλ. σχετικά και Lerat 1951, I, 92, ο οποίος τις αναδημοσίευσε.

[965] Lerat 1952, II, 156. Για τη λατρεία των αιγυπτιακών θεοτήτων στην περιοχή της Λοκρίδας και της κεντρικής Ελλάδας βλ. σχετικά Bricault 1997.

[966] Βλ. πιο πρόσφατα σχετικά Παπαποστόλου 2014β, 262-263. Κολώνας, Σταυροπούλου-Γάτση 2017, 136-137.

ΣΤ.3.1.8. Θέρμες (θέσεις 29, 54-62, 65-66)[967] (χάρτης 17, σχ. 20)

Στα ελάχιστα γνωστά δημόσια κτίρια της πόλης, αλλά και της ρωμαϊκής Αιτωλοακαρνανίας εν γένει, ανήκουν οι Θέρμες, κτιριακό συγκρότημα που έχει ανασκαφεί τμηματικά με διάφορες αφορμές στο ανατολικό παραλιακό τμήμα της πόλης, βόρεια – βορειοδυτικά της σημερινής παραλίας του Γριμπόβου. Κατάλοιπά του φαίνεται ότι ήταν ορατά μέχρι τις μέρες μας, γεγονός που προφανώς οφείλεται στη διώροφη κατασκευή των μνημείων αυτού του είδους[968]. Η ύπαρξη λουτρικών συγκροτημάτων στην πόλη είναι αναμενόμενη, λόγω της αφθονίας των πηγαίων νερών, ορισμένες από τις οποίες μάλιστα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, μπορεί να είχαν και ιαματικές ιδιότητες[969]. Επιπλέον η ύπαρξη δημόσιων λουτρών ήταν συχνή κοντά σε λιμάνια, διότι εκτός από τις ανάγκες κοινωνικής συναναστροφής και αναψυχής των πολιτών εξυπηρετούσαν και αυτές των διερχόμενων ταξιδιωτών και ναυτικών και λειτουργούσαν ως υδροθεραπευτήρια.

Σε δέκα τουλάχιστον σωστικές ανασκαφές που έχουν διενεργηθεί από το 1968 έως σήμερα έχουν αποκαλυφθεί τμήματα που μπορούν να συσχετιστούν άμεσα με το μνημειακό συγκρότημα. Τα σημαντικότερα και πιο χαρακτηριστικά από αυτά εντοπίζονται κυρίως στη συμβολή των οδών Αρβανίτη, Μαυρομάτη και Αποκαύκου και εκατέρωθεν αυτών, και συγκεκριμένα στην περιοχή μέσα και γύρω από το οικόπεδο του 1ου Δημοτικού Σχολείου Ναυπάκτου και στη δυτική πλευρά του οικοπέδου του ξενοδοχείου ΞΕΝΙΑ.

Η πρώτη ανασκαφή τμήματος του μνημείου πραγματοποιήθηκε από τον Ευθ. Μαστροκώστα το 1968 στη συμβολή των οδών Αποκαύκου, Αρβανίτη και Καθόδου

---

[967] Ζαφειροπούλου 1976 (Ξενία Ναυπάκτου, κτήμα Αθανασιάδη-Νόβα) **[θέση 29].** Μαστροκώστας 1968, 277-279 (οικ. Ζωγράφου) **[θέση 54]**. Πέτσας 1971, 315-319 (έργα αποχέτευσης). Σταυροπούλου-Γάτση 1984, 105 **[θέση 55]**. Παπαποστόλου 1972, 434 **[θέση 56]**. Αλεξοπούλου 1990, 144 (οδός Μαυρομμάτη) **[θέση 57]**. Σαράντη, Κολώνας 1997, 305-306 (οδός Μαυρομμάτη, οικ. Σ. Τουμπάνου) **[θέση 58].** Σαράντη 1999, 274 (θέση Γρίμποβο, οδό Αποκαύκου, Ο.Τ. 150, οικ. Π. Νικολόπουλου) **[θέση 59]**. Σαράντη 2005, 478-480 (1ο Δημοτικό Σχολείο Ναυπάκτου) **[θέση 60]**. Σαράντη (χρονικά 2010 υπό εκτύπωση, οδός Αποκαύκου 17, οικ. Π. Καραδήμα) **[θέση 61].** Σαράντη 2015 (Χρονικά υπό εκτύπωση, 1ο Δημοτικό Σχολείο Ναυπάκτου – Έργο βελτίωσης ενεργειακής απόδοσης με εγκατάσταση συστήματος αβαθούς γεωθερμίας **[θέση 62].** Κωτσάκη 1985, 140, οδός Ιντζέ 4 **[θέση 65]**. Κολώνας, Σαράντη 1994, 245-246 (οδός Ψαρρού 8, οικ. Χρ. Παπακωνσταντίνου) **[θέση 66].**

[968] Βλ. σχετικά και Βρούβα 2005, 382-384.

[969] Στη συγκεκριμένη περιοχή ρέουν και σήμερα άφθονα τα νερά της πηγής «Νόβα», τα οποία καταλήγουν στη θάλασσα.

Δωριέων, αμέσως δίπλα στη θάλασσα (**θέση 54**)[970]. Αποκαλύφθηκαν δύο τουλάχιστον χώροι, από τους οποίους στον ανατολικό, που κατέληγε σε ημικυκλική αψίδα προς την ακτή στα νότια, οδηγούσε δίβαθμη κλίμακα επενδυμένη με μάρμαρο. Τα κατάλοιπα εμφανώς συνέχιζαν στις όμορες ιδιοκτησίες, καθώς και στο κτήμα Νόβα (μετέπειτα χώρο του Ξενοδοχείου Ξενία).

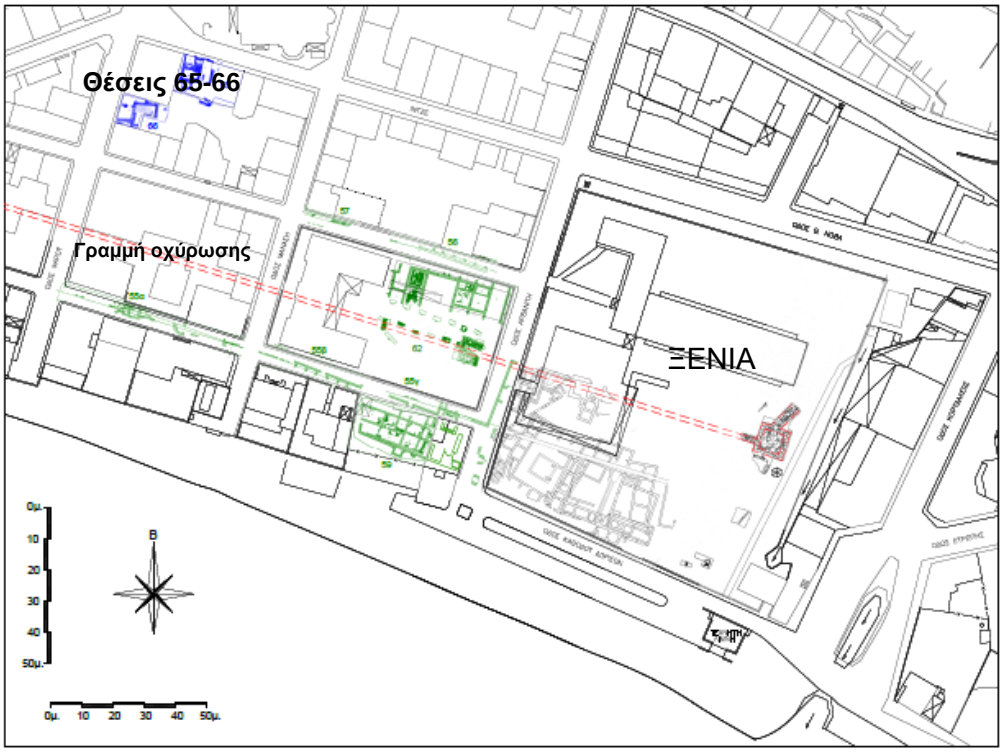

Η αποκάλυψη νέων τμημάτων κατά μήκος της οδού Αποκαύκου, μεταξύ των οδών Ψαρρού και Μανασσή, Μανασσή και Αρβανίτη, καθώς και στη συμβολή των οδών Αποκαύκου και Αρβανίτη (**θέσεις 55 α, β, γ** αντίστοιχα) συνεχίστηκε το 1970 με τη διενέργεια αποχετευτικού έργου[971]. Αποκαλύφθηκαν αλλεπάλληλες αψίδες, ψηφιδωτά δάπεδα με γεωμετρικό διάκοσμο σε διάχωρα και δεξαμενή νερού επενδυμένη με μάρμαρο. Οι χώροι αυτοί συνδέονταν σαφώς με τα κατάλοιπα που είχαν ήδη ερευνηθεί στη θέση 54. Ακόμη, στο νότιο τμήμα της οδού Αρβανίτη αποκαλύφθηκαν δύο ατομικές κτιστές λεκάνες νερού, μία ελλειψοειδής και μία τετράπλευρη. Κατά την έρευνα βρέθηκαν εντός της επίχωσης μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, ό-

[970] Τα ερείπια αυτά έχουν διατηρηθεί έκτοτε ορατά στο υπόγειο της ανεγερθείσας οικοδομής ιδ. Ζωγράφου.

[971] Το ίδιο τμήμα ανασκάφηκε εκ νέου το 1984 **(θέση 55**), με αφορμή την τοποθέτηση σωλήνων ύδρευσης, η έρευνα όμως περιορίστηκε μόνο στο πλάτος της τάφρου του έργου, όπου και διαπιστώθηκαν τμήματα ορθογώνιων και αψιδωτών χώρων.

πως ιωνικά κιονόκρανα, τμήματα βάσεων, αρράβδωτοι κίονες, πεσσοί θωρακίων και ηλιακό ρολόι[972], τα οποία δεν ήταν στη θέση τους.

Σχ. 22. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής των Θερμών
(με πράσινο δηλώνονται οι ανασκαφές που πιθανότατα ανήκουν στο μνημειακό συγκρότημα)

Μεγαλύτερα τμήματα του συγκροτήματος έχουν ανασκαφεί τα τελευταία χρόνια. Σε παραθαλάσσιο οικόπεδο που ανήκε στον ευεργέτη Γ. Αθανασιάδη-Νόβα, στη **θέση 59**, ακριβώς δίπλα στην οικοδομή Ζωγράφου (θέση 54) ανασκάφηκαν δέκα και πλέον χώροι του. Στους περισσότερους από αυτούς διαπιστώθηκαν εκτεταμένα στρώματα καταστροφής της τελευταίας φάσης. Η μέγιστη διατήρηση των τοίχων σε ύψος έφτανε τα 1,20 μ. Δύο από τους χώρους (Χ5, Χ2β) έφεραν κατεστραμμένο ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικό μοτίβο[973] και μαρμαροθέτημα αντίστοιχα.

[972] Τα ρολόγια αυτού του είδους ήταν συχνά τοποθετημένα σε κοντά σε προστώα.
[973] Το κεντρικό του τμήμα δε σωζόταν, ενώ στην περίμετρο έφερε διακοσμητικές ζώνες με γεωμετρικά μοτίβα που εναλλάσσονταν με απλές ακόσμητες ταινίες.

Εικ. 89.Στρώμα καταστροφής στο χώρο 2 με πεσμένους κίονες

Η έρευνα απέδωσε πολλά θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών, κυρίως κιονοκράνων. Πολλά από αυτά βρέθηκαν ενσωματωμένα σε τοίχους νεότερου κτίσματος, των αρχών του 20ου αιώνα[974]. Τμήματα δύο κιόνων, ραβδωτού και αρράβδωτου, βρέθηκαν πεσμένα μέσα στο στρώμα καταστροφής ενός από τους χώρους (Χ2) (εικ. 89). Το πιο αξιοσημείωτο εύρημα ήταν ένας θησαυρός 250 χάλκινων νομισμάτων, που βρέθηκε στο επίπεδο του κατωφλιού της εισόδου του, ακριβώς μπροστά από αυτήν. Παραμένουν ασυντήρητα ως σήμερα, αλλά, σύμφωνα με την δρ. Γ. Αλεξοπούλου, η οποία τα εξέτασε προκαταρκτικά, ανήκουν στον 4^{ο} αι. μ.Χ.

Ένα ακόμη μεγάλο τμήμα του συγκροτήματος ανασκάφηκε το 2005 μέσα στο οικόπεδο του 1^{ου} Δημοτικού Σχολείου Ναυπάκτου **(θέση 60)**, κατά την κατασκευή νέας σχολικής πτέρυγας στη βορειοανατολική του γωνία (σχ. 21) Περιλάμβανε δώδεκα τουλάχιστον χώρους, ενώ εκτεινόταν και έξω από τα όρια της ανασκαφής, προς Βορρά και Νότο. Αξιοσημείωτη ήταν η διατήρησή τους σε ύψος 2,10-2,37 μ. Τα δάπεδα της αρχικής κατασκευής βρίσκονταν σε βάθος περίπου 2,48 μ. από το σημερινό επίπεδο των όμορων δρόμων και είχαν σωθεί μόνο ίχνη τους, ως αρμοκαλύψεις με κονίαμα σε επαφή με τους τοίχους. Είναι ενδιαφέρον ότι πιθανότατα κατά τον 4^{ο} αι. μ.Χ., ο χώρος μετασκευάστηκε συνολικά με επιχωμάτωση του εσωτερικών των δωματίων, αχρήστευση των αρχικών θυρών, κατασκευή δαπέδων σε ψηλότερο επίπεδο και μικρές συμπληρώσεις των τοίχων καθ’ ύψος.

[974] Κατάλοιπα του κτιρίου αυτού, το οποίο λειτουργούσε σύμφωνα με πληροφορίες ως αποθήκη σιτηρών, καταλάμβαναν όλη σχεδόν την έκταση του οικοπέδου.

Οι περισσότερες από τις αίθουσες έφεραν ψηφιδωτά δάπεδα κακής έως μέτριας διατήρησης, ή έσωζαν συμπαγή υποστρώματα δαπέδων, με αποτέλεσμα να μην είναι παντού εφικτή η έρευνα σε βάθος. Ο διάκοσμος ήταν αποκλειστικά γεωμετρικός, με μοτίβα που είναι χαρακτηριστικά των παλαιοχριστιανικών δαπέδων από τα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. και εξής, με γεωμετρικά μοτίβα σε διάχωρα και ζώνες που αποδίδονταν σε πολυχρωμία[975]. Τα σημαντικότερα ευρήματα της ανασκαφής απέδωσε η έρευνα ενός σχεδόν τετράγωνου χώρου εσωτερικών διαστάσεων 4,66 Χ 4,75 μ. στο ΒΑ τμήμα του κτιρίου (Χ3β). Στο τελικό στρώμα καταστροφής του βρέθηκαν, εκτός από πολυάριθμα μαρμάρινα θραύσματα από την επένδυση των τοίχων, τμήμα ορθομαρμάρωσης (opus sectile[976]) πεσμένο οριζόντια, το οποίο έσωζε τη διακόσμηση σε ζώνες λευκού και πράσινου μαρμάρου, εναλλασσόμενες με μοτίβο κύματος αποδιδόμενο σε πηλό. Βρέθηκαν επίσης διάσπαρτα περίτμητα ενθέματα (crustae[977]) από πωρόλιθο από την εντοίχια διακόσμηση, ενώ στους τοίχους σώζονταν εγχάρακτα ίχνη – οδηγοί για την τοποθέτησή της.

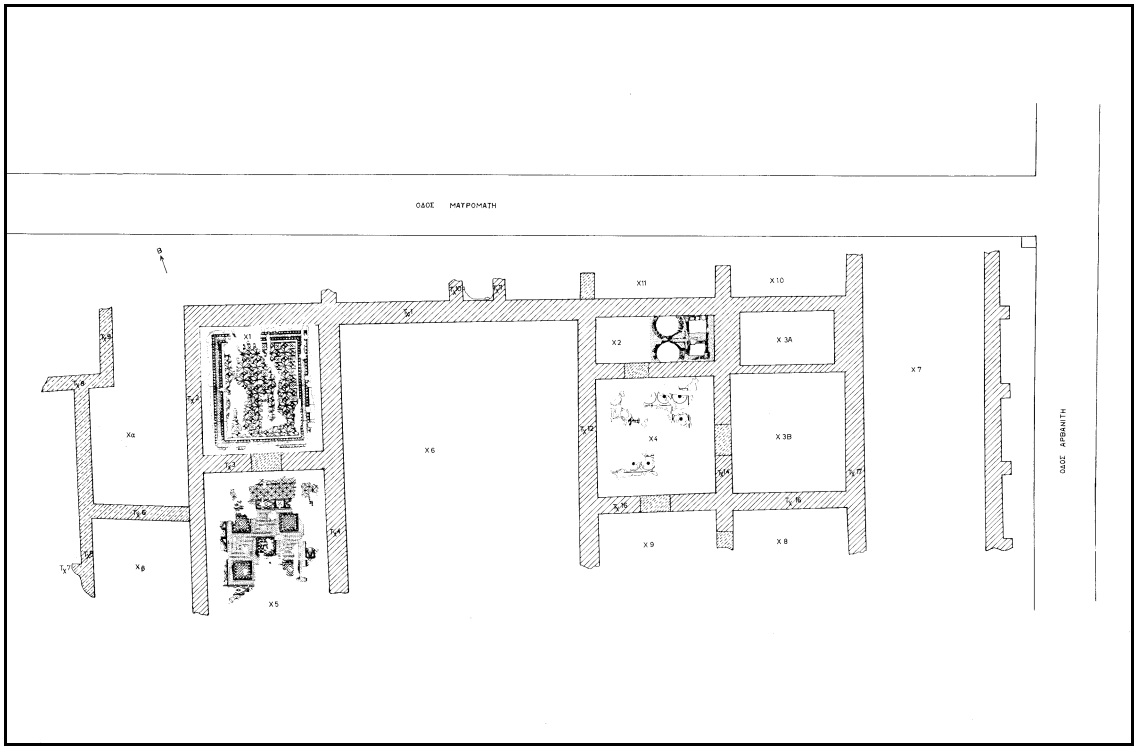

Εικ. 90. Τμήμα opus sectile στη θέση 60

[975] Ασημακοπούλου-Ατζακά 1987, Ι, 4-6. Ορισμένοι από τους χώρους έφεραν κεντρικό μοτίβο αποτελούμενο από μεγάλους συμπαγείς κύκλους εναλλασσόμενους με ρόμβους, ρόμβους σε συνεχόμενο σταυροειδές κόσμημα, ή διάκοσμο σε τετράγωνα διάχωρα διατεταγμένα ακτινωτά γύρω από οκταγωνικό μετάλλιο.

[976] Ασημακοπούλου-Ατζακά 1980. Για την τεχνική βλ. γενικά σ. 3-14 και για την ορολογία σ. 17-19.

[977] Βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά 1980, 22-24.

Σχ. 23. Κάτοψη της ανασκαφής στη θέση 60

Στον ίδιο χώρο, στο επίπεδο του δαπέδου και κάτω από την πεσμένη στέγη, βρέθηκε απότμημα αρράβδωτου κίονα, κομμάτια γλυπτών και μικρός αριθμός από πήλινες ομφαλωτές φιάλες (**αρ. ευρ. 61)**. Συγκεκριμένα βρέθηκαν το κατώτερο μέρος χεριού αγάλματος φυσικού μεγέθους που κρατά ομφαλωτή φιάλη με ανάγλυφη ανδρική κεφαλή στο μετάλλιο **(αρ. ευρ. 62)**, κάτω μέρος μαρμάρινου αγαλματιδίου Αφροδίτης[978] **(αρ. ευρ. 63**, κεφαλή γυναικείου αγαλματιδίου **(αρ. ευρ. 64)**, δύο τμήματα κνήμης ανδρικού αγαλματιδίου, καθώς και στυλίσκος (βακτηρία) με ελισσόμενο φίδι, προφανώς στήριγμα αγαλματιδίου του Ασκληπιού **(αρ. ευρ. 65)**[979]. Το σύνολο των ευρημάτων, τα οποία χρονολογούνται προς τα τέλη του 2^{ου}-3^{ο} αι. μ.Χ., υποδηλώνουν λατρευτική δραστηριότητα στο χώρο και είναι χαρακτηριστικά της επιβίωσης του παγανισμού στην πόλη αυτών των χρόνων.

[978] Βλ. τις ομοιότητες με αγαλματίδιο Αφροδίτης με Έρωτα από το χώρο του Νέου Μουσείου Ακρόπολης. Ελευθεράτου 2006, 71, αρ. 169.

[979] Η βακτηρία αποτελεί το κυρίαρχο σύμβολο του Ασκληπιού και της ιαματικής του δύναμης. Οι απεικονιστικοί τύποι του θεού συνέχισαν να είναι δημοφιλείς έως το τέλος της αρχαιότητας και αγάλματα, αγαλματίδια και ειδώλιά του αφιερώνονταν σε ιερά ή κοσμούσαν δημόσια και ιδιωτικά κτίρια, όπως γυμνάσια και λουτρά. Βλ. σχετικά Stampolidis, Tasoulas (επιμ.) 2014, 199. Την εποχή διάδοσης του Χριστιανισμού το 2^{ο} αι. μ.Χ. ο Ασκληπιός βρισκόταν στο απόγειό του και στη μορφή του οι Χριστιανοί βρήκαν πολλά κοινά με τον Χριστό.

Ανάμεσα, τέλος, σε άλλα ενδιαφέροντα στοιχεία που έφερε στο φως η ανασκαφή ήταν η διαπίστωση αρχαιότερων φάσεων, που αντιπροσωπεύονταν με ελάχιστα κτιριακά κατάλοιπα και κυρίως με κεραμική, η οποία χρονολογείται τουλάχιστον από τα τέλη του 6ου – αρχές 5ου αι. π.Χ. και σε όλους τους ελληνιστικούς χρόνους.

Νεότερες έρευνες πραγματοποιήθηκαν πιο πρόσφατα εντός του προαυλίου του 1ου Δημοτικού Σχολείου (**θέση 62**), αυτή τη φορά με αφορμή την εγκατάσταση συστήματος αβαθούς γεωθερμίας. Λόγω της φύσης του έργου ο χώρος διερευνήθηκε μόνο με τομές, στις περισσότερες από τις οποίες διαπιστώθηκαν αποσπασματικές ενδείξεις. Σημαντικότερα ήταν τα κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στο ανατολικό τμήμα, πλησίον της εισόδου της σχολικής αυλής. Στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκε τμήμα αίθουσας του λουτρικού συγκροτήματος, πλάτους 4,70 μ. και μέγ. διαπ. μήκους 5,50 μ. με δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες και χαμηλή περιμετρική αρμοκαλύπτρα. Είχε μνημειώδη είσοδο από δυτικά μέσω γειτονικού χώρου, στον οποίο οδηγούσε πεντάβαθμη λίθινη κλίμακα. Φαίνεται ότι επρόκειτο για σημαντική αίθουσα του λουτρού, η ακριβής χρήση της οποίας δεν μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα (tepidarium ή laconicum ;).

Από τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν έγινε φανερό ότι, παρά την αποκάλυψη και ανασκαφή μεγάλων τμημάτων του μνημειακού συγκροτήματος η γενική διάταξη των χώρων του δεν είναι σαφής, κυρίως λόγω της αποσπασματικής ανασκαφής του, των μετασκευών που είχε δεχθεί σε διάφορες φάσεις, αλλά και των ιδιαιτεροτήτων των συγκεκριμένων σωστικών ανασκαφών. Μεγάλο μέρος των καταλοίπων του έχει ερευνηθεί είτε στο πλαίσιο της κατασκευής έργων εντός δρόμων, οπότε δεν υπάρχει πλήρης εικόνα τους, είτε υπό συνθήκες που δεν επέτρεπαν την εξαντλητική έρευνά τους.

Το κτίριο ήταν παράλιο και μάλιστα πιθανώς εκτεινόταν και μέσα στη σημερινή ακτή, όπως είχε ήδη παλιότερα διαπιστωθεί με δοκιμαστικές τομές στο οικ. Γ. Αθανασιάδη Νόβα[980]. Στα βόρεια και ανατολικά είναι πιθανό ότι οριζόταν από περίβολο ενισχυμένο με αντηρίδες. Τμήμα του, με διεύθυνση Α-Δ, είχε παλαιότερα εντοπιστεί εντός της οδού Μαυρομμάτη (θέση 56) και είχε ταυτιστεί από τον Παπαποστόλου

[980] Πέτσας 1971, 318.

με τοίχο μεγάλου οικοδομήματος ή περιβόλου[981]. Πιθανότατα συνδεόταν με άλλον παρόμοιας κατασκευής και διεύθυνσης Β-Ν, που εντοπίστηκε εντός του 1ου Δημοτικού Σχολείου (θέση 60). Αντίθετα, το δυτικό όριο του συγκροτήματος δεν είναι βέβαιο, διότι τα στοιχεία που έχουν εντοπιστεί εντός και βόρεια της οδού Αποκαύκου εκτείνονται κατά πολύ δυτικότερα, μέγεθος που φαίνεται υπερβολικό, και πιθανώς αφορούν σε δευτερεύοντα κτίσματα[982].

Η συνολική μορφή του κτιρίου δεν είναι δυνατό να διακριθεί και να καταταχθεί με βεβαιότητα σε κάποιον από τους γνωστούς τύπους[983], ενώ, πλην κάποιων αψιδωτών χώρων που εντοπίζονται στο νότιο, νοτιοανατολικό και δυτικό τμήμα, δεν διακρίνεται κάποια αξονικότητα ή συμμετρία. Φαίνεται ότι κάποιοι τουλάχιστον από τους κύριους λειτουργικούς χώρους της εγκατάστασης, δηλαδή οι αίθουσες λουτρού, εντοπίζονται στο ΝΑ του τμήμα, όπως υποδηλώνουν ατομικοί λουτήρες και δεξαμενές. Αντίθετα οι περισσότεροι από τους πολυάριθμους χώρους που έχουν αποκαλυφθεί στις θέσεις 59 και 60 μπορεί να εξυπηρετούσαν άλλες λειτουργίες.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε, το κτίριο φαίνεται πιθανώς να είχε προσανατολισμό Β-Ν, ενώ η έκτασή του πιθανώς ξεπερνούσε τα 2.000 τ.μ. Οι τοίχοι του ήταν κατασκευασμένοι κατά το opus mixtum και επιχρισμένοι με κονιάματα ή έφεραν ορθομαρμαρώσεις και opus sectile. Αρκετές από τις αίθουσες έφεραν στην τελευταία φάση ζωής του ψηφιδωτά δάπεδα με γεωμετρικά θέματα ή μαρμαροθετήματα, ενώ η πολυτέλεια του κτιρίου υποδηλώνεται εκτός άλλων από τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο, όπως τη διακόσμηση των μαρμάρινων παραστάδων του **(αρ. ευρ. 66-67[984])**, κιονόκρανα και άλλα μέλη, που όμως, όπως αναφέρθηκε, στις περισσότερες περιπτώσεις δεν έχουν βρεθεί στην θέση τους.

---

[981] Είχε μήκος περίπου 20 μέτρων και πλάτος 0,70 μ. Ήταν κτισμένος με πέτρες και οπτόπλινθους και στη βόρεια όψη του είχε έξι αντηρίδες κτισμένες με οπτόπλινθους πάνω σε λίθινες κτιστές βάσεις.

[982] Στη θέση 60 αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα ενός κτίσματος προσαρτημένου στη δυτική πλευρά του, το οποίο ήταν θεμελιωμένο ψηλότερα και είχε διαφορετική κατασκευή. Ήταν κτισμένο με αργολιθοδομή, κομμάτια πλίνθων και κεράμων, καθώς και αρχαιότερο δομικό υλικό. Πιθανώς αποτελούσε οικία.

[983] Για τους τύπους βλ. Krencker et al. 1929, 177-181. Οι βασικότεροι ήταν οι row type, ring type, imperial type (σειριακός, δακτυλιοειδής και αυτοκρατορικός). Nielsen 1990, II, 51-52.

[984] Για το ΣΝ 579 πρβ. Frantz 1988, 105, pl. 63 για ένα δείγμα από το Γυμνάσιο ή Ανάκτορο των Γιγάντων στην Αθήνα (μετά το 400 μ.Χ.).

Η αρχική κατασκευή του κτιρίου ανήκει στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Πιο συγκεκριμένα έχει χρονολογηθεί από τον Πέτσα γύρω στο 300 μ.Χ., με βάση το μικρό μέγεθος των αψίδων και την τοιχοδομία των τοίχων, ή και λίγο πρωιμότερα, όπως δείχνουν τα ψηφιδωτά δάπεδα και τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση[985]. Η ύπαρξη κτιστών ατομικών λουτήρων (alvei) χαρακτηρίζει άλλωστε τις λουτρικές εγκαταστάσεις μετά τον 4ο αι. μ.Χ. λόγω γενικότερης αλλαγής ηθών που επέβαλαν το ατομικό σε σχέση με το συλλογικό λουτρό σε μεγάλες δεξαμενές[986]. Η λειτουργία του συγκροτήματος συνεχίστηκε με μετατροπές ή επισκευές και στα παλαιοχριστιανικά χρόνια[987]. Κατά την περίοδο αυτή έγιναν μετασκευές στις τοιχοποιίες και τις θύρες, οι οποίες βρέθηκαν γενικά φραγμένες. Εκτός από τον ψηφιδωτό διάκοσμο των δαπέδων και τα άφθονα όστρακα παλαιοχριστιανικών λύχνων που βρέθηκαν στα τελικά στρώματα καταστροφής, η Παπαγεωργίου έχει σημειώσει ως χαρακτηριστική την εύρεση κορινθιακού μαρμάρινου επίκρανου παραστάδος με επιπεδόγλυφη διακόσμηση του 5ου-6ου αι. μ.Χ. σε μαρμαροθέτημα δαπέδου στη θέση 54[988]. Εν συνεχεία φαίνεται ότι υπέστη μεγάλη καταστροφή από το σεισμό του 6ου αι. μ.Χ. που έπληξε και άλλα μνημεία της πόλης, όπως η οχύρωση και η μεγάλη πεντάκλιτη βασιλική[989]. Χαρακτηριστική είναι η εύρεση κάθετων διαμπερών ρηγματώσεων στο τμήμα που ερευνήθηκε εντός του 1ου Δημοτικού Σχολείου, όπως και εικόνες καταστροφής με πεσμένους κίονες, ανάλογες με αυτές της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη θέση 61[990]. Μετά την εγκατάλειψη του κτιρίου τέσσερις ταφές, χωρίς κτερίσματα, είχαν εναποτεθεί αργότερα πάνω σε τοίχους του στη θέση 59.

Με τις Θέρμες, εφόσον η οριοθέτηση που προτείνουμε είναι ορθή, φαίνεται ότι συνδέονταν άλλα γειτονικά κτίσματα που διατάσσονται στην περιφέρειά τους, τα

---

[985] Πέτσας 1971, 315-319 (εκ παραδρομής αναφέρεται 300 π.Χ.). Παρέβαλε την κατασκευή με υστερορωμαϊκό λουτρό που είχε εγκατασταθεί πάνω σε καταστήματα και δωμάτια στο πίσω μέρος της νότιας στοάς της Κορίνθου το οποίο ήταν σε χρήση από το 300 μ.Χ. έως το β΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ. (Broneer 1954, 145-151).

[986] Για τους ατομικούς λουτήρες βλ. Ginouvès 1956, 135-152.

[987] Κατά τη φάση αυτή μπορεί να συσχετιστεί με την παλαιοχριστιανική βασιλική που έχει αποκαλυφθεί δυτικότερα στην οδό Αποκαύκου. Βλ. σχετικά Παπαγεωργίου 2004, 460-462.

[988] Για τη χρονολόγηση βλ. Παπαγεωργίου 2001α, 44. Της ίδιας 2001β, 18 και 2004, 462.

[989] Από τον ίδιο σεισμό καταστράφηκαν και άλλα μνημεία της περιοχής, όπως οι ρωμαϊκές θέρμες στην περιοχή του Μεσολογγίου. Βλ. σχετικά Πετρόπουλος 2004, 419-420.

[990] Βλ. Ζίας 1979, πιν. 368. Παπαγεωργίου 2001α, 12-13.

οποία μπορεί να αποτελούσαν μέρη του συνολικού συγκροτήματος, αλλά όχι των κύριων εγκαταστάσεων, και μπορεί να εξυπηρετούσαν δευτερεύουσες λειτουργίες[991].

Σε αυτά περιλαμβάνεται ένα κτίριο (Κ7) που εντοπίστηκε στο δυτικό τμήμα του ΞΕΝΙΑ το 1976 (**θέση 29**), το οποίο είχε κατασκευαστεί στο χώρο εξωτερικά της κατεστραμμένης πλέον αρχαίας οχύρωσης. Γνώρισε πολλές φάσεις και μετατροπές και είχε σαν όριο μία λοξή τοξοστοιχία από οπτόπλινθους, η οποία κατά τη Ζαφειροπούλου μπορεί να οδηγούσε στις θέρμες[992].

Άλλο κτίριο ανασκάφηκε στη συμβολή των οδών Μαυρομμάτη και Αρβανίτη (**θέση 58**). Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα έντονα ίχνη καταστροφής που εμφάνιζε, με εκτεταμένο στρώμα υλικών και μεγάλων τμημάτων των τοίχων του να είναι πεσμένα σε οριζόντια διάταξη, αλλά παράλληλα να διατηρούν τη δομή τους από εναλλασσόμενες σειρές λίθων και οπτόπλινθων (εικ. 91). Μικρό επίσης τμήμα κτιρίου ανασκάφηκε το 2010 στη **θέση 61**, στη βόρεια πλευρά της οδού Αποκαύκου και περιλάμβανε τμήμα αψιδωτού χώρου προς τα δυτικά[993].

Εικ. 91. Στρώμα καταστροφής με πεσμένα πεσμένο τμήμα τοίχου στη θέση 58

[991] Όπως είναι γνωστό οι θέρμες περιλάμβαναν άλλα κτίσματα και χώρους, που χρησίμευαν για την άσκηση και την ξεκούραση, όπως χώρους άθλησης και εκπαίδευσης, εστιατόρια, καταστήματα, κήπους, βιβλιοθήκες και μουσεία.

[992] Από αυτή διατηρούνταν κατά διαστήματα 2,70 ή 2,85 μ. πέντε τμήματα τοίχων, μήκ. 1,25-1,30 μ. και ως ύψος 2,50 μ. από τους οποίους ξεκινούσαν τα τόξα.

[993] Εντοπίστηκαν κατά την ανακαίνιση παλαιάς οικίας σε εκσκαφή του υπογείου της ακριβώς κάτω από τη θεμελίωσή της και εντός του εξωτερικού της κελύφους το οποίο επρόκειτο να διατηρηθεί.

Με το μνημειακό συγκρότημα των Θερμών θα πρέπει πιθανώς να συσχετιστούν και τα ερείπια της ύστερης αρχαιότητας που αναφέρει ο Woodhouse ως ορατά «στην περιοχή της εκκλησίας της Αγίας Παρασκευής», τα οποία οι κάτοικοι της εποχής απέδιδαν στον αναφερόμενο από τον Παυσανία ναό του Ποσειδώνα[994], ενώ στην ίδια περιοχή αναφέρει ότι έστεκε τότε ακόμη στη θέση του ένα μικρό λουτρό. Δεν είναι γνωστό αν τα αναφερόμενα ψηφιδωτά και αρχιτεκτονικά μέλη βρίσκονταν ακριβώς στη θέση της σημερινής εκκλησίας. Στην περιοχή αυτή πάντως έχουν ερευνηθεί λουτρικά κατάλοιπα σε δύο γειτονικές θέσεις **(65 και 66)** πλησίον της διασταύρωσης των οδών Ιντζέ και Ψαρρού, σε μία απόσταση περίπου 100-200 μ. από το 1^{ο} Δημοτικό Σχολείο, τα οποία ανήκαν μάλλον στο αναφερόμενο από τον Woodhouse λουτρό. Για τα ευρήματα της θέσης 65 ειδικότερα από την ανασκαφέα Κωτσάκη αναφέρεται ότι επρόκειτο για δημόσια λουτρά με υπόκαυστα και κτιστούς λουτήρες, χωρίς να παρέχονται περισσότερες πληροφορίες.

[994] Woodhouse 1897, 312-313: Επρόκειτο για μικρές ιωνικές βάσεις και απλούς κίονες, καθώς και ένα ψηφιδωτό αρκετά καλής διατήρησης, με τέσσερα χρώματα, το οποίο θεωρεί ότι μπορεί να ανήκε σε κάποια ρωμαϊκή κατοικία. Τα κατάλοιπα αυτά ο Kahrstedt (1954, 35) έχει αποδώσει σε κάποια αγροικία (villa rustica), άποψη που βέβαια δεν ισχύει. Βλ. σχετικά Σταυροπούλου-Γάτση, Σαράντη 2013, 669.

ΣΤ.3.1.9. Άλλες λουτρικές εγκαταστάσεις (θέσεις 37, 48, 63-64, 67)[995]

Εκτός του μνημειακού συγκροτήματος των θερμών, πολυάριθμα μικρότερα λουτρά έχουν αποκαλυφθεί αποσπασματικά σε άλλα σημεία της πόλης. Ο χαρακτήρας τους δεν είναι γενικά εύκολο να καθοριστεί ως δημόσιος ή ιδιωτικός, διότι έχουν αποκαλυφθεί σε μικρότερη έκταση και δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία. Σε μία πόλη πλούσια σε νερά όπως η Ναύπακτος είναι βέβαιο ότι θα υπήρχε λουτρική παράδοση αναγόμενη σε προγενέστερους ήδη χρόνους, αν και μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπιστεί κανένα αρχαιότερο λουτρό. Η παράδοση των υστερορωμαϊκών και πρωτοβυζαντινών χρόνων, στους οποίους ανήκουν τα λουτρά που εξετάζουμε, συνεχίστηκε άλλωστε και μεταγενέστερα, οπότε την εποχή που την επισκέφτηκε ο Εβλιά Τσελεμπή η πόλη διέθετε διακόσια περίπου λουτρά[996], αριθμό αξιοσημείωτο για το μικρό μέγεθός της.

Έχει ήδη νωρίτερα γίνει μερική αναφορά σε τμήματα λουτρικών εγκαταστάσεων που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή γύρω από την μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική, στις θέσεις 37 και 48. Πιο συγκεκριμένα, αμέσως δυτικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, στη **θέση 37** έχει αποκαλυφθεί λουτρική εγκατάσταση ρωμαϊκών χρόνων εγκατεστημένη πάνω σε τμήμα του αρχαίου τείχους και συγκεκριμένα επί του 3ου ενδιάμεσου οχυρωματικού σκέλους. Με το ίδιο λουτρό πιθανότατα συνδέεται τμήμα υπόκαυστου που είχε έρθει στο φως το 1977 στο οικόπεδο Λουκόπουλου – πάροδος οδού Καρακουλάκη[997]. Το άλλο λουτρό, που αποκαλύφθηκε σε δύο φάσεις στη **θέση 48** (Δημαρχείο Ναυπάκτου) ανήκε στην ύστερη ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική περίοδο, ενώ συνέχισε να λειτουργεί και στους βυζαντινούς χρόνους. Το τμήμα που ανασκάφηκε περιλάμβανε χώρους υποκαύστων και κτιστή λεκάνη λουτρού.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει ο εντοπισμός αψίδας που πρέπει να ανήκε σε λουτρό στη **θέση 63**, που βρίσκεται σήμερα στην περιοχή της συμβολής των ο-

---

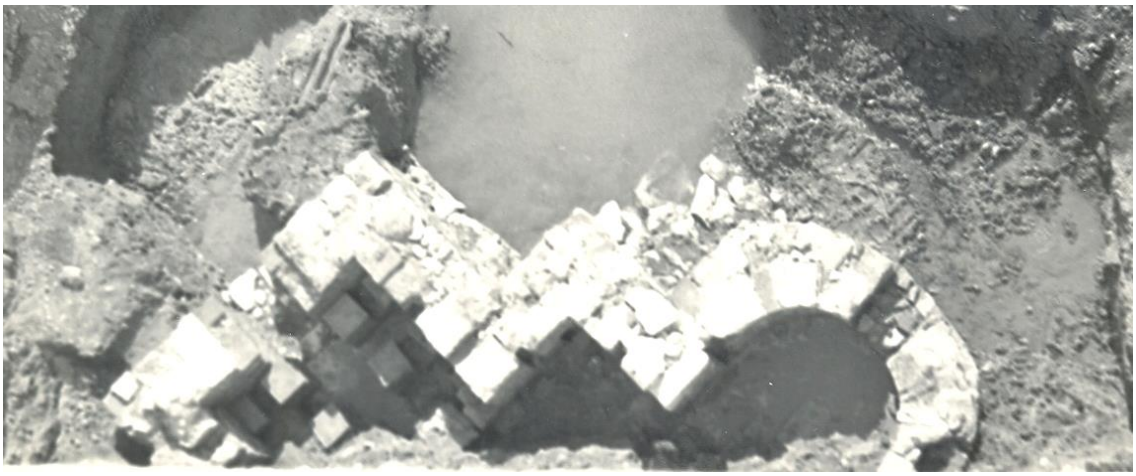
[995] Αλεξοπούλου 1988, ΑΔ 43, Β1, 176-180 (Συμβολή οδών Καπουρδέλη και Καρακουλάκη, οικ. Ελ Ράικου) **[θέση 37]**. Κωνστάντιος 1981, 293. Κεφαλλωνίτου 2004, 170-171. Παπαγεωργίου 2001α, 22-23. Παπαγεωργίου 2004, 460 **[θέση 48].** Πέτσας 1971, 319 **[θέση 63].** Κολώνας 1983, 127 (οδός Επισκόπου Δαυίδ, Ο.Τ. 142, οικ. Γ. Παπαθανασίου) **[θέση 64].** Σαράντη 1997, 304 (οδός Ξενιτεμένων Ναυπακτίων, οικ. Α. Λάγιου) **[θέση 67].**

[996] Γιαννόπουλος 1969, Β, 176. Για βυζαντινά λουτρά εντός των ορίων της πόλης βλ. σχετικά 22η ΕΒΑ, στο Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.) 2012, 69-70 (για βυζαντινό δημόσιο λουτρό στην οδό Πλαστήρα), καθώς και Κωστή 2014.

[997] Δεν αναφέρεται στα Χρονικά του *ΑΔ*.

δών Αθηνών και Ρήγα, αμέσως ΝΑ του Ασκληπιείου, χωρίς να καταστεί δυνατό να ερευνηθεί περαιτέρω. Το στοιχείο είναι σημαντικό, καθώς η εύρεση ενός λουτρού γύρω από το Κεφαλόβρυσο είναι αναμενόμενη, αλλά η περιοχή έχει δεχθεί μεγάλες επιχωματώσεις και διαμορφώσεις έως τις μέρες μας και δεν είναι καλά γνωστή ανασκαφικά, πλην των καταλοίπων του βορειοανατολικού αρχαίου νεκροταφείου.

Εκτενέστερη αναφορά αξίζει τέλος να γίνει σε ένα τμήμα λουτρού, το οποίο έχει ανασκαφεί στη **θέση 67,** στη συνοικία «Αφροδίτη» (εικ. 92). Διαπιστώθηκε σε μέγιστες συνολικές διαστάσεις 5,30 Χ 4,80 μ. Το κτίριο είχε προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ και εμφανώς συνέχιζε βόρεια. Η έρευνά του έγινε με μεγάλη δυσκολία λόγω των υπόγειων νερών που ανάβλυζαν συνεχώς παρά τη διαρκή αποστράγγισή τους.

Εικ. 92. Τμήμα λουτρού στη θέση 67

Το τμήμα που αποκαλύφθηκε ανήκε σε θερμό χώρο του λουτρού και στα νότια κατέληγε σε αψίδα. Οι τοίχοι του κτιρίου ήταν εσωτερικά πλινθόκτιστοι (opus testaceum), ενώ εξωτερικά η τοιχοποιία ήταν αμελώς μεικτή και το σύστημα πλησίαζε το opus mixtum με παρεμβολή σειρών αργών λίθων μεταξύ των τούβλων. Οι τοίχοι διατηρούνταν σε ύψος 1,40 μ. Στην ανατολική πλευρά υπήρχε είσοδος πλάτους 0,50 μ. με τοξωτό άνοιγμα προς το υπόκαυστο, οι πεσσίσκοι του οποίου ήταν τετράγωνοι. Κάθετοι αεραγωγοί υπήρχαν κατά διαστήματα στους εσωτερικούς τοίχους του λουτρού για τη διοχέτευση του θερμού αέρα. Βρέθηκε μεγάλος αριθμός κομματιών μαρμάρου, που προφανώς προέρχονταν από ορθομαρμάρωση των τοίχων του κτιρίου. Στην αψίδα υπήρχε επίσης άνοιγμα πλάτους 0,43 μ. το οποίο σε δεύτερη φάση είχε φραχθεί και είχε τοποθετηθεί πήλινος αγωγός.

Το κτίριο χρονολογείται στα υστερορωμαϊκά - παλαιοχριστιανικά χρόνια με βάση την τοιχοποιΐα του, ενώ απουσίαζε εντελώς η κεραμική και κάθε άλλου είδους ευρήματα. Καμία εκτίμηση δεν μπορεί να γίνει για τη συνολική έκτασή του, οπότε δεν είναι δυνατό να αποφανθεί κανείς αν επρόκειτο για δημόσιο ή ιδιωτικό λουτρό ή αν ανήκε σε ευρύτερο κτίριο ή συγκρότημα. Προς το παρόν εμφανίζεται ως μεμονωμένο, σε μία απόσταση περίπου 180 μ. από την ακτή και σε απόσταση μεγαλύτερη των 350 μ. από το συγκρότημα των θερμών.

Σύμφωνα λοιπόν με όσα παρουσιάστηκαν συνοπτικά στην παρούσα υποενότητα, εκτός από το μνημειακό συγκρότημα των θερμών στην πόλη της ίδιας περιόδου ήταν σε λειτουργία τουλάχιστον άλλοι 5-6 λουτρικοί χώροι. Ένας τουλάχιστον ακόμη λειτουργούσε πιθανώς στην περιοχή του λιμανιού, στη θέση όπου αργότερα ανεγέρθηκε το Φετιχιέ Τζαμί, όπως έδειξε δοκιμαστική έρευνα που πραγματοποιήθηκε στον υπαίθριο χώρο του από τη 22η ΕΒΑ, τα αποτελέσματα της οποίας δεν έχουν ακόμη δημοσιευθεί[998].

[998] Βλ. γενικά και Tsantila 2014, 1236 για τη Ναύπακτο, όπου αναφέρονται τουλάχιστον τέσσερα λουτρά.

ΣΤ.3.10.1. Δρόμοι και πολεοδομικό σύστημα (σχ. 26)

Οι σωστικές ανασκαφές στην πόλη έχουν φέρει στο φως δεκαέξι συνολικά τμήματα αρχαίων δρόμων, ενώ η πορεία και η θέση ορισμένων άλλων μπορεί να συναχθεί από το συνδυασμό τοπογραφικών ενδείξεων. Πέντε από αυτούς ήταν δρόμοι *extra muros,* που συνέδεαν διαχρονικά την πόλη με άλλες περιοχές, χωρίς να έχουν πάντοτε εμφανή χαρακτηριστικά μεγάλων οδικών αρτηριών, ενώ οι υπόλοιποι ανήκαν στο εσωτερικό αστικό δίκτυο (*intra muros*), τμήμα του οποίου είναι δυνατό να αποκατασταθεί μερικώς στην περιοχή του κέντρου της σύγχρονης Ναυπάκτου. Πρόκειται γενικά για απλές χαλικόστρωτες οδούς, περιορισμένου πλάτους, χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια κατασκευής. Το κατάστρωμά τους στις περισσότερες περιπτώσεις αποτελείται από χαλίκι και τριμμένα ή σπασμένα κεραμίδια μέσα σε πατημένο χώμα, ενώ μέχρι σήμερα δεν έχει εντοπιστεί κανένας πλακόστρωτος ή λιθόστρωτος δρόμος, χαρακτηριστικό που γενικότερα διαφοροποιεί τους ρωμαϊκούς από τους πρωιμότερους δρόμους. Εξαίρεση αποτελούν ελάχιστα μικρά τμήματα οδών, τα οποία είχαν μερικώς επιστρωθεί[999].

Λόγω της τμηματικής αποκάλυψης των δρόμων δεν υπάρχουν πάντοτε πλήρη στοιχεία για το συνολικό τους πλάτος, ή έχουν αποκαλυφθεί μικρά μόνο τμήματά τους, γεγονός που δυσκολεύει την αποκατάσταση του εσωτερικού οδικού δικτύου της πόλης. Φαίνεται γενικά ότι οι δρόμοι ακολουθούν με αρκετή ακρίβεια τον προσανατολισμό στα σημεία του ορίζοντα, γεγονός που υποδεικνύει οργανωμένο πολεοδομικό σχέδιο, που ανταποκρίνεται κυρίως στην ελληνιστική φάση της Ναυπάκτου. Τα δεδομένα που διαθέτουμε δεν είναι, όμως, αρκετά ώστε να διακριθεί με βεβαιότητα η πολεοδομική διάταξή της και να συναχθούν οι διαστάσεις οικοδομικών νησίδων, εφόσον μάλιστα είναι αντικειμενικά προβληματική η ακριβής ένταξη των παλαιότερων ανασκαφών στο σύγχρονο ρυμοτομικό σχέδιο[1000]. Στο πλαίσιο της διατριβής επιχειρήθηκε, παρόλα αυτά, μία πρώτη επεξεργασία των ανασκαφικών

[999] Βλ. αντίθετα για την Πάτρα, Παπαποστόλου 1971, όπου οι περισσότεροι εντοπισμένοι δρόμοι ανήκουν στη ρωμαϊκή πόλη και είναι λιθόστρωτοι ή πλακόστρωτοι.

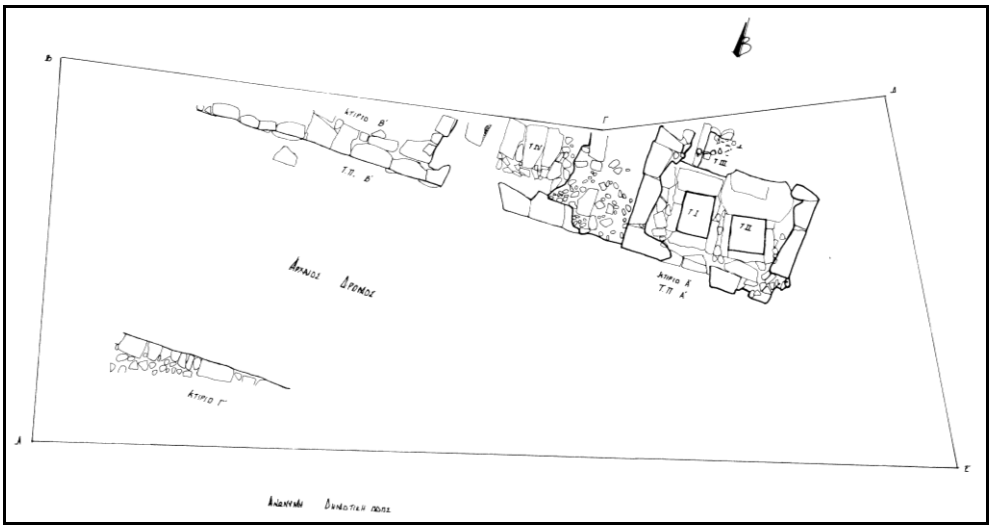
[1000] Πρόκειται για παλαιότερες ανασκαφές, η τοπογραφική ένταξη των οποίων ήταν βασισμένη στα στοιχεία των ιδιοκτησιών, τα οποία δεν ήταν πάντοτε ακριβή, και χωρίς τη χρήση τοπογραφικών οργάνων ή άλλων σύγχρονων μέσων. Επιπλέον υπάρχουν αρκετά προβλήματα που αφορούν στο υπόβαθρο του ρυμοτομικού σχεδίου της πόλης, όπως και τροποποιήσεις ιδιοκτησιών που έχουν μεσολαβήσει. Έτσι δεν είναι σήμερα απόλυτα ασφαλής η ακριβής ένταξη των καταλοίπων, ώστε να αποδίδεται με βεβαιότητα ο προσανατολισμός και οι παραλληλίες των δρόμων.

στοιχείων, η οποία μπορεί να χρησιμεύσει ως βάση για τη μελέτη του εσωτερικού οδικού δικτύου και της πολεοδομικής οργάνωσης της πόλης σε σχέση με νέα, μελλοντικά, δεδομένα.

ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΑΡΤΗΡΙΕΣ ΠΟΥ ΟΔΗΓΟΥΣΑΝ ΕΞΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΗ (*extra muros*)

Δρόμος 1: Ναύπακτος – κεντρική Αιτωλία[1001] (χάρτης 18)

Ο δρόμος αυτός έχει εντοπιστεί στη θέση 69, στην περιοχή του δυτικού νεκροταφείου, ενώ η πορεία του επιβεβαιώνεται ακόμη από τρία μνημεία «μακεδονικού» τύπου, που έχουν βρεθεί στις θέσεις 13, 95 και 98, όπως και από αγροικίες ρωμαϊκών χρόνων που έχουν εντοπιστεί στις θέσεις 80, 82 και 136, που φαίνεται ότι εκτείνονταν κατά μήκος του.

Σχ. 24. Τμήμα του αρχαίου δρόμου 1 στη θέση 69

Ο δρόμος αυτός αποτελούσε μία από τις δυτικές εξόδους της πόλης. Τμήμα της οδού αυτής πιθανώς ακολούθησε ο Ευρύλοχος μετά την ανεπιτυχή προσπάθεια

[1001] Σαράντη 2005, 476-477 (Αλωνάκι, οικ. Λυμπέρη) **[θέση 13]**. Σαράντη 2001-2004, 114-116 (Λαγκαδούλα, οικ. Παραλίκα–Λυμπέρη Ο.Ε.) **[θέση 69]**. Σαράντη 1997, 302-302 (Ελαιοστάσι, οικ. Σπυρόπουλου). Σαράντη, Στάικου 2013 **[θέση 80].** Σαράντη 2004, 116 (Περιοχή γηπέδου Ναυπάκτου, οικ. Τσαμαδιά). Σαράντη, Στάικου 2013 **[θέση 82]**. Κόλια, Σαράντη 1998, 282-283 (Αλωνάκι, οδός Θέρμου & Αθανασοπούλου, οικ. αφών Κωτσιόπουλου) **[θέση 95]**. Σαράντη 2001-2004, 87-88 (Ελαιοστάσι, οικ. Μαραγιάννη) **[θέση 98]**. Σαράντη, Χρονικά ΑΔ 2015, υπό εκτύπωση (2^{ο} Γυμνάσιο – 2^{ο} Λύκειο Ναυπάκτου) **[θέση 136].**

κατάληψης της Ναυπάκτου, για να κυριεύσει το Μολύκρειο[1002]. Διερχόταν από τα χαμηλότερα νοτιοδυτικά πρανή του λόφου του Κάστρου και εν συνεχεία από τα νότια πρανή του λόφου Αετοράχη, διασχίζοντας το δυτικό νεκροταφείο με διεύθυνση Α-Δ. Πιθανότατα η συνέχεια του δρόμου ακολουθούσε πορεία περίπου αντίστοιχη με την σύγχρονη οδό Θέρμου[1003], δηλαδή οδηγούσε από τη Ναύπακτο προς τον Θέρμο και τη λίμνη Τριχωνίδα, την κεντρική «αιτωλική λεκάνη»[1004], ακολουθώντας κατά μεγάλο μέρος του την κοιλάδα της Βαρειάς. Στη συνέχεια κατέληγε στον Εύηνο[1005], όπου διασταυρωνόταν με άλλο δρόμο προς το εσωτερικό της Αιτωλίας[1006].

Στη **θέση 69** (σχ. 22) αποκαλύφθηκε τμήμα του δρόμου, μήκους 25 μ. και πλάτους περίπου 6,80 μ. Το μεγάλο πλάτος του επιβεβαιώνει ότι επρόκειτο για μεγαλύτερο δρόμο - λεωφόρο. Στη βόρεια πλευρά του εκτείνονταν δύο μνημειώδεις ταφικοί περίβολοι με όψη προς αυτόν, ενώ στη νότια πλευρά του άλλη μνημειώδης κατασκευή, που δεν αποκαλύφθηκε πλήρως. Ο δρόμος ήταν απλής κατασκευής, με κατάστρωμα από χώμα και χαλίκια και η έρευνά του ανέδειξε κεραμική ελληνιστικών χρόνων ($3^{ος}$-$2^{ος}$ αι. π.Χ.).

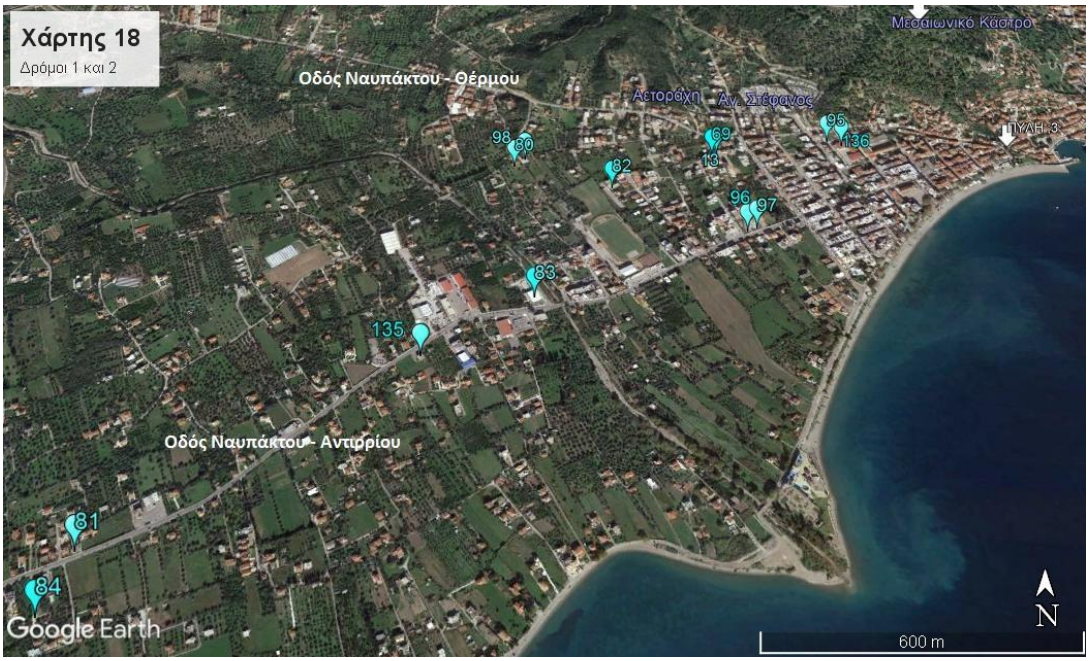
[1002] Βλ. σχετικά Woodhouse 1897, 328. Σημειώνεται ότι μέσα τον οικισμό της Βελβίνας (στην περιοχή της οποίας τοποθετείται το αρχαίο Μολύκρειο) έχει ανασκαφεί τάφος «μακεδονικού» τύπου που μπορεί να ανήκε σε νεκροταφείο που εκτεινόταν κατά μήκος αυτού του δρόμου (Αξιώτη 1981, 171). Άλλα ταφικά κατάλοιπα που υποδηλώνουν τη συνέχεια του δρόμου αυτού εντοπίζονται στα Πιτσινέικα.

[1003] Αναφορά στο νεότερο δρόμο κάνει ο Woodhouse (1897, 47-48).

[1004] Philippson, Kirsten 1958, 355.

[1005] Βλ. αναλυτικά Νεραντζής 2001β, 141-142 σε σχέση και με το Καστράκι.

[1006] Ο δρόμος αυτός ξεκινούσε από την περιοχή της αιτωλικής πόλης Χαλκίδας και ακολουθούσε τη δεξιά όχθη του Εύηνου. Αλεξανδροπούλου 1993, 52.

Δρόμος 2: **Ναύπακτος – Αντίρριο**[1007] (χάρτης 18)

Η ταύτιση της σύγχρονης οδού με αρχαίο οδικό άξονα είναι βέβαιη, καθώς η πορεία της υποδηλώνεται από τη διάταξη ρωμαϊκών αγροικιών (θέσεις 81, 83-84), και άλλων σχετικών καταλοίπων (θέση 135), καθώς και από το γεγονός ότι στις θέσεις 96 και 97 του δυτικού νεκροταφείου υπήρχε γενικά μία χωροθέτηση πλουσιότερων και επιμελέστερων τάφων προς την οδό Μεσολογγίου. Κατάλοιπα της ίδιας της οδού δεν έχουν εντοπιστεί, σε κάθε περίπτωση, όμως, είναι βέβαιο ότι αποτέλεσε διαχρονικά την κύρια οδό δυτικής εισόδου της πόλης και πιθανότατα ταυτίζεται εν μέρει με τη σύγχρονη οδό Μεσολογγίου (οδός Ναυπάκτου – Αντιρρίου), κάτω από την οποία ίσως θα πρέπει να αναζητηθούν τα ίχνη της.

Η οδός αυτή αποτελούσε το νοτιοανατολικό τμήμα του σημαντικότερου δρόμου της νότιας Αιτωλίας που εκτεινόταν από τη λεκάνη του Αχελώου (Αγγελόκαστρο – αρχ. Κωνώπη) έως τη Ναύπακτο, ενώ βόρεια συνέδεε την περιοχή με την Ήπειρο[1008]. Στη νότια πορεία του ο δρόμος αυτός διερχόταν από τους πρόποδες της

[1007] Σαράντη 2000, 334 (Παλαιοπαναγιά, οικ. Λαουρδέκη) **[θέση 81]**. Σαράντη 2005, 480-481 (Χείμαρρος Βαρειά, Ε.Ο.Ναυπάκτου–Αντιρρίου, ιδ. Carrefour Μαρινόπουλος). Σαράντη, Στάικου 2013 **[θέση 83]**. Στάικου 2005, 481 (Παλαιοπαναγιά, οικ. Κ. Μαυρομύτη), Σαράντη, Στάικου 2013 **[θέση 84]**. Σαράντη 2000, 333-334 (Λαγκαδούλα, οδός Μεσολογγίου, οικ. Παπακώστα) **[θέση 96]**. Σαράντη 2001-2004, 72-73 (Λαγκαδούλα, οδός Μεσολογγίου, οικ. Λυμπέρη) **[θέση 97**]. Κόλια 1998, 282 (Παλαιοπαναγιά, λεωφ. Αντιρρίου, οικ. Γ. Παπαθεοδώρου) **[θέση 135]**.

[1008] Bazin 1864, 283. Αλεξανδροπούλου 1993, 46-51. Βλ. σχετικά στα Ξενοφώντος Ελληνικά, IV, 6, 14, όπου αναφέρεται στο επικίνδυνο του δρόμου σε σχέση με την εκστρατεία του Αγησίλαου το 389 π.Χ.

Βαράσοβας και την κοιλάδα της Γαυρολίμνης, ανέβαινε στον Ταφιασσό, όπου και ήταν το δυσκολότερο τμήμα του[1009], διερχόταν από την περιοχή των αρχαίων πόλεων Μακύνειας και Μολυκρείου, το Μολυκρικό Ρίο (Αντίρριο) και κατέληγε στη Ναύπακτο.

Για τη σημασία αυτής της οδού στα ρωμαϊκά χρόνια ειδικότερα δεν υπάρχει γενική συμφωνία. Κατά τον Στεργιόπουλο ο δρόμος που οδηγούσε από το Αντίρριο στη Ναύπακτο πιθανότατα αποτελούσε τμήμα της μεγάλης αρτηρίας που άρχιζε από τη Νικόπολη, περνούσε κατά μήκος της παραλίας του Αμβρακικού και συνεχιζόταν διά του Αχελώου και του Εύηνου μέχρι την πόλη[1010]. Ομοίως και ο Κωνστάντιος θεωρεί το δρόμο αυτό τμήμα μεγάλης ρωμαϊκής αρτηρίας, βασιζόμενος στη θέση παλαιοχριστιανικών βασιλικών που εκτείνονται κατά μήκος της[1011]. Αντίθετα οι Philippson και Kirsten σημειώνουν ότι ο ρωμαϊκός δρόμος Νικόπολη - Αλυζία – Καλυδώνα – Ναύπακτος – Οιάνθεια, που συνέδεε με την ανατολική ηπειρωτική Ελλάδα δεν ήταν τόσο μεγάλης σημασίας, καθώς η κύρια κυκλοφορία γινόταν πάντοτε διά θαλάσσης, μέσω του Κορινθιακού[1012]. Τέλος η Αξιώτη και ο Πετρόπουλος βλέπουν ως πιθανότερο ότι αφετηρία τη μεγάλης via publica προς τη Νικόπολη ήταν όχι το Αντίρριο, αλλά το Κρυονέρι και συνεπώς η Ναύπακτος δεν είχε άμεση σύνδεση με το μεγάλο αυτό οδικό άξονα[1013]. Επιπλέον, αν και ο δρόμος αυτός υποτίθεται ότι σημειώνεται στο χάρτη του Peutinger, πολλοί πλέον μελετητές συμφωνούν ότι η διαδρομή που σημειώνεται στην Tabula Peutingeriana είναι θαλάσσια και όχι χερσαία[1014].

Σε κάθε περίπτωση η ύπαρξη της χερσαίας οδού είναι αναμφισβήτητη, αν και η σημασία της πιθανότατα ήταν διαφορετική ανά εποχές. Οπωσδήποτε στα ρωμαϊκά χρόνια είχε μεγάλη σπουδαιότητα, αφού η πόλη ήταν το μοναδικό αστικό κέντρο που επηρεάστηκε ελάχιστα από την ερήμωση της περιοχής και επιβίωσε, σί-

[1009] Κακή Σκάλα κατά την Τουρκοκρατία.

[1010] Στεργιόπουλος 1938, 143. Για την οδό αυτή βλ. και Antonetti 1988, 25-35. Βλ. επίσης Alcock 1993, 123, εικ. 40.

[1011] Κωνστάντιος 1984, 140. Πρόκειται για μνημεία στις θέσεις Ωραιόκαστρο και Καλπάκι Ιωαννίνων, Δωδώνη, Λάκκα Σούλι, Φωτική – Νικόπολη, Περατιά, Μύτικα, Μάστρου και Ευηνοχώρι. Βλ. σχετικά και Strauch 1996, 218-219.

[1012] Βλ. σχετικά Philippson, Kirsten 1958, 355, 559 για το δρόμο αυτό.

[1013] Πετρόπουλος 2007, 199.

[1014] Βλ. σχετικά Αξιώτη 1980β, 201-205. Για το θέμα βλ. και Strauch 1996, 219-222.

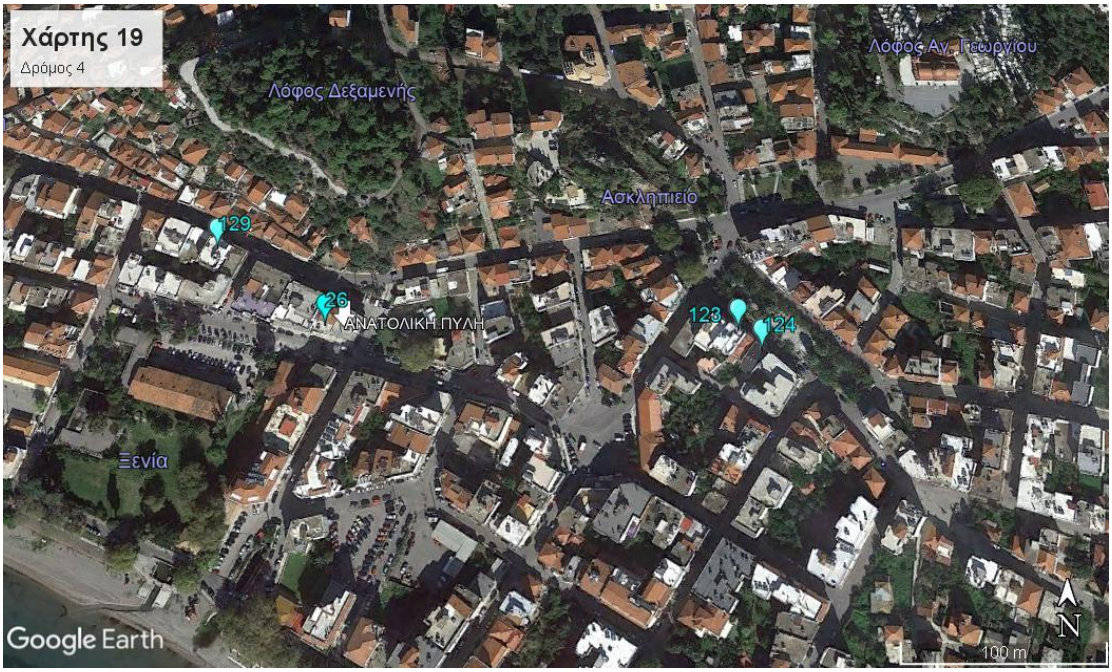
γουρα όμως είχε δευτερεύοντα ρόλο σε σύγκριση με την κύρια μεγάλη οδική αρτηρία που διέσχιζε την περιοχή της Αιτωλίας και Ακαρνανίας από άκρη ως άκρη και συνέδεε την Πάτρα με τη Νικόπολη.

Δρόμος 3: Ναύπακτος – Βουττός ;

Από το Φαλτσοπόρτι του μεσαιωνικού Κάστρου προσφέρεται δίοδος βόρειας σύνδεσης της πόλης αρχικά με τη θέση Αρβάλα, όπου ο ανεξάρτητος οχυρωματικός περίβολος, και εν συνεχεία με το σύγχρονο χωριό Βομβοκού, τα αρχαία κατάλοιπα του οποίου είναι πιθανό στην αρχαιότητα να ανήκαν στην πόλη Βουττός. Πρόκειται για ανηφορική δίοδο που σήμερα έχει τα χαρακτηριστικά δασικού μονοπατιού και ξεκινά από το σημείο αυτό με βορειοδυτική διεύθυνση, ακολουθώντας σχετικά ευθύγραμμη πορεία και καταλήγει στο λόφο του Δασυλλίου απέναντι από την ακρόπολη του μεσαιωνικού κάστρου. Είναι βέβαιο ότι ο δρόμος αυτός ήταν σε χρήση από την αρχαιότητα, γεγονός που ενισχύει την υπόθεση ότι το Φαλτσοπόρτι ταυτίζεται με τη θέση αρχαίας πύλης. Η βορειοδυτική συνέχεια του ίδιου δρόμου, πλάτους περίπου 1,40 μ. εντοπίστηκε κατά την έρευνα της θέσης Αρβάλα στη δυτική πλευρά του υψώματος αυτού, όπου και είναι ευδιάκριτοι οι εκβραχισμοί και η τεχνητή διαμόρφωση του καταστρώματός του. Η ίδια ατραπός συνέχιζε βορειότερα, φτάνοντας στην περιοχή αρχαίου νεκροταφείου στη θέση Μάρμαρα, νοτιοδυτικά του χωριού Βομβοκού.

Η βόρεια σύνδεση της πόλης της Ναυπάκτου εξασφαλιζόταν και από άλλη δίοδο στην ίδια περιοχή, η οποία ξεκινά από την περιοχή της βορειοανατολικής πύλης της οχύρωσης, στο τέρμα της οδού Φαρμάκη. Πρόκειται για ανηφορικό μονοπάτι, που διέρχεται σε φυσική μισγάγγεια και ακολουθεί πορεία εν μέρει παράλληλη με σύγχρονο ασφαλτοστρωμένο δρόμο που σήμερα συνδέει το κέντρο της πόλης με την Περιμετρική Οδό. Ταυτίζεται με μονοπάτι που ήταν σε χρήση έως τις μέρες μας και καταλήγει επίσης στη Βομβοκού.

Δρόμος 4 : Ανατολική Ναύπακτος – Λοκρίδα / ενδοχώρα Αιτωλίας (θέσεις 26, 86, 89, 123, 124, 129)[1015] (χάρτης 19)

Ο αρχαίος αυτός δρόμος συμπίπτει εν μέρει με την πορεία της σύγχρονης οδού Αθηνών, που αποτελεί σήμερα την ανατολική έξοδο της πόλης. Εντοπίστηκε σε δύο γειτονικές ανασκαφές στη νότια πλευρά της σύγχρονης αυτής οδού και είχε προσανατολισμό Α-Δ. Για το τμήμα του δρόμου που ανασκάφηκε στη **θέση 129** γίνεται απλή αναφορά από την ανασκαφέα χωρίς να δίνονται περισσότερες πληροφορίες. Το τμήμα που ανασκάφηκε στη **θέση 26,** επί της συμβολής των οδών Αθηνών και Νόβα, ήταν μικρό και κατασκευασμένο από πατημένο χώμα και χαλίκια. Το συνολικό πλάτος του δεν διαπιστώθηκε γιατί συνέχιζε βόρεια εντός της οδού Αθηνών. Στηριζόταν από αναλημματικό τοίχο, διαπ. μήκους 3,70 μ., πλ. 0,70 μ. και ύψους 1 μ. κατασκευασμένο κατά το ψευδοϊσόδομο, τραπεζιόσχημο σύστημα. Από τη διεύθυνση του αναλημματικού τοίχου ο δρόμος φαίνεται ότι είχε την ίδια πορεία με το σύγχρονο δρόμο, δεν ήταν όμως δυνατό να διαπιστωθούν περισσότερα στοιχεία και δεν αναφέρεται τίποτε για τη χρονολόγησή του. Στη συνέχεια αυτού του

[1015] Αλεξοπούλου 1988, 174-175 (Λεωφ. Αθηνών – Θ. Νόβα, οικ. Αθαν. Κονιστή) **[θέση 26]**. Σαράντη 2004, 114 (οδός Παράκαμψης Ναυπάκτου, τμήμα Γ΄, Τζαβόρεμα) **[θέση 86]**. Της ίδιας Χρονικά ΑΔ 2015, υπό εκτύπωση (Ξηροπήγαδο, ιδ. Αν. Αναγνωστοπούλου) **[θέση 89]**. Της ίδιας 1997, 306 (οικ. Δότσικα – Κυλάφη Πλ. Τζαβελλαίων) **[θέση 123]**. Της ίδιας 2007, 682 (Οδός Αφροδίτης Ο.Τ. 180, οικ. Φράγκου- Σακκούλη) **[θέση 124]**. Πετριτάκη 1992, 173 (οδός Αθηνών, οικ. Παΐσιου) **[θέση 129]**.

δρόμου ανατολικότερα (**θέση 27**), φαίνεται ότι ανήκε τμήμα στο οποίο διαπιστώθηκε στρώμα χαλικιών[1016], που μπορεί να αποτελούσε το κατάστρωμά του, περισσότερες διαπιστώσεις ήταν όμως αδύνατες λόγω των άφθονων υπόγειων νερών. Το δρόμο φαίνεται ότι διέσχιζε πήλινος αγωγός που αποκαλύφθηκε σε μήκος 5 μ. και αποτελούσε συνέχεια άλλου τμήματος που είχε αποκαλυφθεί στη θέση 26, με διεύθυνση ΒΔ–ΝΑ.

Στη **θέση 129** ανασκάφηκαν και παρόδια κτίρια, από τα οποία το βόρειο ήταν δίχωρο, αποσπασματικής διατήρησης, με επάλληλα δάπεδα χρήσης, μεγάλο αποθηκευτικό πιθάρι κατά χώραν, συνδεόμενο με αγωγό και χυτή λεκάνη από ασβεστοκονίαμα και αποτελούσε μάλλον οικία.

Στην προέκταση αυτού του δρόμου πιθανότατα βρίσκονταν δύο τοίχοι που έχουν ανασκαφεί περίπου 220 μ. ανατολικότερα, στις **θέσεις 123 και 124,** στη νότια πλευρά της πλατείας Κεφαλόβρυσου. Αυτοί υποδηλώνουν ότι κατά μεγάλη πιθανότητα η ακόλουθη πορεία της οδού εντοπίζεται γύρω στα 60 μ. νοτιότερα σε σχέση με τη σημερινή οδό ανατολική εξόδου της πόλης. Οι τοίχοι είχαν και οι δύο όψη προς Βορρά και φαίνεται ότι ανήκαν σε ταφικούς περιβόλους. Ο τοίχος της δεύτερης θέσης (εικ. 93) είχε ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή, διαπιστώθηκε σε μήκος 5 μ., ενώ είχε πλάτος 0,50 μ. και ύψος 1 μ. Η βόρεια όψη του αποτελούνταν από λίθινους ορθογωνισμένους ορθοστάτες με καλοπελεκημένο μέτωπο, οι οποίοι στέφονταν από λεπτότερη στρώση λίθων.

Εικ. 93. Τοίχος περιβόλου στη θέση 124.

[1016] Σε βάθος 3,36 από την οδό Αθηνών.

Είναι φανερό ότι ο δρόμος αυτός αποτελούσε κύριο δρόμο της πόλης, που διερχόταν νότια του ιερού του Ασκληπιού, διέσχιζε το βορειοανατολικό νεκροταφείο και οδηγούσε στα ανατολικά της. Τα τοπογραφικά στοιχεία που αφορούν στο νοτιοανατολικό σκέλος του τείχους δείχνουν ότι ο δρόμος αυτός περνούσε από την ανατολική πύλη της αρχαίας οχύρωσης, η οποία ανοιγόταν προς το ατείχιστο προάστιο της πόλης, αν δεχθούμε ότι αυτό βρισκόταν πράγματι στην ανατολική της πλευρά. Το πλάτος του δρόμου δεν είναι βεβαιωμένο, αλλά με βάση το πλάτος της πύλης, που υπολογίζεται περίπου στα 3,20 μ., θα πρέπει να ήταν μεγαλύτερο των 4 μ. Τα ανασκαφικά στοιχεία που αφορούν στο δρόμο αυτό συνδέονται κυρίως με ελληνιστικά κατάλοιπα, πιθανότατα όμως είχε μεγάλη διάρκεια χρήσης.

Την περαιτέρω πορεία της οδού αυτής υποδηλώνουν κτιριακά και ταφικά κατάλοιπα αγροτικής εγκατάστασης στις θέσεις 86, 89 (περιοχή Ξηροπήγαδου), για τις οποίες γίνεται λόγος στη σχετική υπο-ενότητα στη συνέχεια. Η οδός αυτή κατά ένα μεγάλο μέρος της περνούσε μέσα από την περιοχή των Οζολών Λοκρών και αναφέρεται από τον Θουκυδίδη σε σχέση με την εκστρατεία του Ευρυλόχου[1017]. Παράλληλα όμως, όπως έχει ήδη αναφερθεί στο κεφάλαιο Β, προσφέρονταν και βόρειες συνδέσεις της, οι οποίες λόγω του δύσκολου αναγλύφου θα είχαν γενικά τη μορφή ορεινών ατραπών για πεζούς, έφιππους και υποζύγια. Μέσω της κοιλάδας του χειμάρρου Σκα υπήρχε δίοδος προς το εσωτερικό της Αιτωλίας και το Ασκληπιείο *ἐν Κρουνοῖς*[1018]*, ενώ* μέσω της κοιλάδας του Άνω Μόρνου υπήρχε επίσης πρόσβαση προς την αιτωλική ενδοχώρα, την Ευρυτανία και την κοιλάδα του Σπερχειού μέσω της κορυφής της Οίτης[1019]. Την τελευταία αυτή δίοδο φαίνεται ότι ακολούθησαν οι Γαλάτες κατά την επιδρομή τους κατά του Καλλίου και κατά την επιστροφή τους μετά από αυτή, όπως και ο Ρωμαίος ύπατος M. A. Glabrio (Γλαβρίων) το 191 π.Χ. προς τη Ναύπακτο.

[1017] Θουκ. III, 101: «*ξυλλεγέντος δὲ τοῦ στρατεύματος ἐς Δελφοὺς ἐπεκηρυκεύετο Εὐρύλοχος Λοκροῖς τοῖς Ὀζόλαις: διὰ τούτων γὰρ ἡ ὁδὸς ἦν ἐς Ναύπακτον, καὶ ἅμα τῶν Ἀθηναίων ἐβούλετο ἀποστῆσαι αὐτούς*».

[1018] Βλ. σχετικά Σαράντη 2002-2003, 77-78.

[1019] Αλεξανδροπούλου 1993, 56. Strauch 1996, 219.

Δρόμος 5: Ρωμαϊκό Νεκροταφείο

Η θέση ενός ακόμη δρόμου που πιθανότατα βρισκόταν εκτός των ορίων της πόλης συνάγεται από τη θέση ρωμαϊκού μαυσωλείου του ΝΑ νεκροταφείου, στις **θέσεις 127-128** στη συμβολή των οδών Νυμφών και Φιλικής Εταιρείας[1020]. Ο ίδιος ο δρόμος δεν αποκαλύφθηκε, αλλά πιθανότατα διερχόταν με διεύθυνση Α-Δ, σε απόσταση περίπου 120 μ. βόρεια της σημερινής ακτής. Η χρήση του περιοριζόταν μάλλον στα ρωμαϊκά χρόνια, καθώς δεν υπάρχουν ενδείξεις ελληνιστικών καταλοίπων από την περιοχή αυτή, η οποία είναι προσωσιγενής, από αποθέσεις του χειμάρρου Σκα, και πιθανώς χρησιμοποιήθηκε μόνο για ταφική χρήση σε αυτούς τους χρόνους[1021].

ΔΡΟΜΟΙ ΕΝΤΟΣ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ (*intra muros*) (σχ. 23)

Σχ. 25. Η περιοχή όπου εντοπίζονται τα στοιχεία του εσωτερικού οδικού δικτύου

[1020] Κολώνας, Σαράντη 1994, 244-245 (συνοικισμός Αφροδίτης, οδός Νυμφών, οικ. Δούρου - Αναγνωστόπουλου ΟΕ) **[θέση 127]**. Σαράντη 2001-2004, 101 (οδός Νυμφών, οικ. Ξύκη) **[θέση 128]**. Βλ. σχετικά στην υποενότητα ΣΤ.3.2.

[1021] Σαράντη 2006α, 509.

Δρόμος 6[1022] (σχ. 9)

Τμήμα του δρόμου αυτού αποκαλύφθηκε το 1993, στην περιοχή της Βατόβρυσης. Είχε διεύθυνση Β-Ν και κατάστρωμα από χώμα, ενώ το υπόστρωμά του ήταν κατασκευασμένο με λατυπικό υλικό[1023], το οποίο είχε μάλιστα καταστεί ιδιαίτερα συμπαγές εξαιτίας νερών και αλάτων, σε πάχος τουλάχιστον 0,60 μ., απ' όσο στάθηκε δυνατό να διαπιστωθεί. Ως ανατολικό ανάλημμα του δρόμου λειτουργούσε το αρχαίο τείχος ($2^{ο}$ ενδιάμεσο σκέλος), προς το οποίο είχε διεύθυνση παράλληλη, ενώ η δυτική του πλευρά οριζόταν από παρόδια κτίσματα που περιγράφονται στη συνέχεια σε σχέση με τα οικιστικά κατάλοιπα. Ο δρόμος διαπιστώθηκε σε μήκος 16,80 μ. και είχε πλάτος περίπου 4,80 μ., το οποίο εν συνεχεία είχε περιοριστεί σε 3,00 μ. Η κεραμική από το γέμισμά του υποδηλώνει την κατασκευή του ήδη από τον $5^{ο}$ αι. π.Χ., συγχρόνως με αυτό το οχυρωματικό σκέλος.

Δρόμοι 7 & 8 (;)[1024]

Στην ίδια περιοχή της Βατόβρυσης αποκαλύφθηκε πιθανό τμήμα δρόμου με διεύθυνση Β-Ν και κατάστρωμα από πατημένο χώμα και χαλίκια. Ο δρόμος διαπιστώθηκε σε μέγιστο μήκος 4,00 μ. και μέγιστο πλάτος 2,00 μ. και διασχιζόταν από πλακοσκεπή αποχετευτικό αγωγό με διεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, που επικοινωνούσε με το εσωτερικό παρόδιου κτιρίου μνημειώδους κατασκευής[1025].

Είναι πολύ πιθανό ότι το κτίριο βρισκόταν σε γωνία δρόμων και ότι ο δρόμος 7 διασταυρωνόταν άλλον, με δρόμο 8 διεύθυνσης Α-Δ (δρόμος 8;), από τον οποίο όμως αποκαλύφθηκε μικρό μόνο τμήμα και δεν στάθηκε δυνατό αυτό να εξακριβωθεί.

Δρόμος 9[1026] (σχ. 27)

Ως δρόμος ταυτίζεται τμήμα υπαίθριου χώρου που ανασκάφηκε κοντά στη συμβολή των οδών Φαρμάκη και Τσώνη. Είχε προσανατολισμό ακριβώς Α-Δ και είναι πιθανό να συνδεόταν με τη βορειοανατολική πύλη της οχύρωσης. Στη βόρεια

[1022] Σαράντη 1993, 146 (οδός Καπορδέλη, οικ. Π. Πιτσιάκα, Βατόβρυση) **[θέση 36]**.
[1023] Για την κατασκευή δρόμων με σκύρα βλ. Forbes 1934, 108-109.
[1024] Σαράντη 2007, 682-683 (οδός Κ. Αιτωλού, οικ. Παπαβασιλείου) **[θέση 74]**.
[1025] Ο αγωγός, εξωτερικού πλάτους 0,80 μ και βάθους 0,33 μ.,διαπιστώθηκε συνολικά σε μήκος 3,50 μ.
[1026] Σαράντη 1997, 301-302 (οδός Φαρμάκη & Τσώνη, οικ. Σωτηρόπουλου-Βασιλόπουλου) **[θέση 73]**.

πλευρά του εκτεινόταν η οικία 3 που περιγράφεται στην επόμενη υπο-ενότητα, η τελευταία χρήση της οποίας χρονολογείται στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Στη νότια πλευρά του αποκαλύφθηκε τμήμα άλλου παρόδιου κτίσματος, με δύο τουλάχιστον χώρους.

Ο δρόμος αυτός είχε πλάτος 3,00 μ. και διαπιστώθηκε σε συνολικό μήκος 13,60 μ. Στους ύστερους ρωμαϊκούς χώρους ο χώρος του χρησιμοποιήθηκε για ταφές.

Δρόμος 10[1027] (σχ. 95)

Ένα από τα σημαντικότερα τμήματα αρχαίων δρόμων της πόλης αποκαλύφθηκε στο οικοδομικό τετράγωνο που σχηματίζεται μεταξύ των οδών Τζαβέλλα, Πλαστήρα, Καρακουλάκη και Μπότσαρη, για τον οποίο έχει ήδη γίνει μερικώς λόγος. Η ανασκαφή αποκάλυψε τμήμα του δρόμου και των παρόδιων κτιρίων του.

Ο δρόμος αποκαλύφθηκε σε μήκος περίπου 9,00 μ. Είχε πλάτος 4,5 μ. και ήταν προσανατολισμένος ακριβώς Α-Δ, χωρίς αποκλίσεις. Διαπιστώθηκαν δύο φάσεις του, από τις οποίες η παλαιότερη ήταν η σύγχρονη με τα κτίρια, αφού βρισκόταν στο επίπεδο της εισόδου του βορειοανατολικού κτίσματος, η οποία στην τελευταία φάση είχε καταργηθεί. Σύγχρονος επίσης ήταν μικρός αγωγός, που διοχέτευε νερά από το εσωτερικό του βορειοανατολικού κτιρίου σε τετράγωνο φρεάτιο στο μέσον περίπου του δρόμου. Το τελευταίο κατάστρωμα ήταν κατασκευασμένο με πατημένο χώμα και βότσαλα, κομμάτια κεραμιδιών και κατεστραμμένων δαπέδων, ενώ ένα τμήμα του δρόμου, σε επαφή με το βορειοδυτικό κτίριο, ήταν στρωμένο με μεγάλες πλάκες, λειασμένες από τη χρήση (εικ. 94). Σύγχρονος με την τελευταία αυτή φάση ήταν κεντρικός πλακοσκεπής υπόνομος που διέσχιζε το δρόμο κατά μήκος[1028]. Εκτεταμένα στρώματα καταστροφής, με ολόκληρους κατά τόπους στρωτήρες από τις στέγες των παρόδιων κτισμάτων, κυρίως του νότιου, βρέθηκαν πάνω στο τελευταίο αυτό κατάστρωμα του δρόμου.

[1027] Σαράντη 2000, 330-333, οδός Παπαχριστοπούλου, οικ. Αι. και Κ. Παπαδοκωστάκη **[θέση 51]**.

[1028] Είχε τοιχώματα λιθόκτιστα και πυθμένα στρωμένο με πλακοειδείς λίθους. Ορισμένες από τις πλάκες της κάλυψής του έφεραν τεχνητό αυλάκι κατά το μήκος τους και ήταν εμφανώς σε β' χρήση.

Εικ. 94. Πλακόστρωτο τμήμα του δρόμου 10, από δυτικά

Το βορειοανατολικό παρόδιο κτίριο ήταν κτισμένο με καλοπελεκημένες λιθόπλινθους (πλ. 0,50μ.), με ιδιαίτερα επιμελημένη όψη προς το δρόμο και είχε είσοδο πλ. 1,30 μ. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε το δάπεδο, από πήλινες ορθογώνιες πλάκες, πηγάδι και μεγάλος πίθος πάνω σε κτιστή βάση και επισκευασμένος με μολύβδινους συνδέσμους. Το βορειοδυτικό κτίριο ήταν απλούστερης κατασκευής και κατεστραμμένο κατά το δυτικό του άκρο. Στο εσωτερικό του βρέθηκε, όπως έχει νωρίτερα αναφερθεί, μονολιθικός αρράβδωτος κίονας στη θέση του, πάνω σε τετράγωνη λίθινη βάση. Απλής κατασκευής ήταν και το νότιο παρόδιο κτίσμα, το οποίο διαπιστώθηκε σε μήκος 6 περίπου μέτρων και είχε δύο τουλάχιστον εσωτερικούς χώρους, στον έναν από τους οποίους υπήρχε ανοιχτός αγωγός από κοίλες κεραμίδες, που κατέληγε επίσης στο δρόμο.

Όπως προκύπτει από την τοπογραφία της περιοχής, αλλά και από τα ευρήματα της ανασκαφής, ανάμεσα στα οποία υπήρχε πληθώρα οστράκων αμφορέων, επρόκειτο για σημαντικό δρόμο, σε κεντρικό σημείο της πόλης, που πιθανότατα συνδεόταν με το εμπορικό λιμάνι της και ανήκε στην ελληνιστική της φάση[1029]. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και το πλάτος του, που είναι μεγαλύτερο από άλλους παράλληλους δρόμους, οι οποίοι έχουν γενικά πλάτος γύρω στα τρία μέτρα.

[1029] Στην ίδια περιοχή, όπως έχει αναφερθεί νωρίτερα, έχουν βρεθεί απελευθερωτικές επιγραφές από το ιερό του Σάραπι. Βλ. Lerat 1952, I, 92.

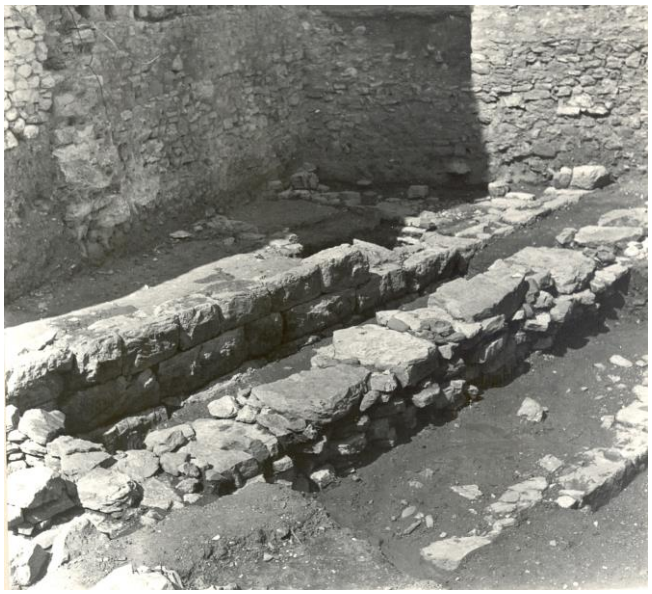
Εικ. 95. Άποψη της ανασκαφής του δρόμου 10 (στο κέντρο), από ανατολικά

Δρόμος 11[1030]

Ο δρόμος αυτός αποκαλύφθηκε στη συμβολή των οδών Μπότσαρη & Μεσσηνίων. Είχε προσανατολισμό Β-Ν και έβαινε περίπου παράλληλα προς την οδό Μεσσηνίων, σε απόσταση περίπου 4-7 μέτρων δυτικά της. Το δρόμο διέσχιζε μεγάλος πλακοσκεπής υπόνομος (εικ. 96), που διαπιστώθηκε σε συνολικό μήκος 21,70 μ.[1031], όσο περίπου και ο δρόμος, ο οποίος είχε πλάτος 3 μ. Το κατάστρωμα του δρόμου ήταν από αραιό στρώμα χαλικιού, βοτσάλων και λίθων και εντοπίστηκε στην έδραση του αγωγού, στοιχείο που δείχνει ότι η κατασκευή του υπονόμου ανήκε πιθανώς σε δεύτερη φάση, κατά τους ελληνιστικούς χρόνους. Αντίθετα, η αρχική διαμόρφωση του δρόμου ανήκει στα κλασικά χρόνια. Όλες οι ενδείξεις συγκλίνουν ότι ο δρόμος αυτός οδηγούσε προς τη νότια, θαλάσσια πύλη της οχύρωσης. Φαίνεται επίσης ότι ο υπόνομος κατέληγε μεταξύ δύο αντηρίδων του παραθαλάσσιου τείχους και στη συνέχεια όδευε προς τη θάλασσα.

[1030] Σαράντη 2004, 284 (Συμβολή οδών Μπότσαρη και Μεσσηνίων, ιδ. Χαντζή-Καλπακιώρη) **[θέση 32]**.

[1031] Είχε βάθος 0,53 μ. και εσ. πλάτος 0,50 μ. Τα τοιχώματά του ήταν κατασκευασμένα από μεσαίου μεγέθους ασβεστολιθικές πέτρες. Στο μεγαλύτερο μέρος του διατηρούσε την κάλυψή του, από αδρές ασβεστολιθικές πλάκες, εκτός από ένα μικρό τμήμα 1,20 μ. κοντά στο βόρειο άκρο του, το οποίο και ερευνήθηκε εσωτερικά.

Εικ. 96. Ο δρόμος 11 από ΝΑ

Τα παρόδια κτίρια που όριζαν το δρόμο ήταν στα δυτικά του ένα κτίριο μνημειώδους κατασκευής, άγνωστων συνολικών διαστάσεων και χρήσης, το οποίο σωζόταν σε ύψος 1,20 μ. Στα ανατολικά του δρόμου είχε διατηρηθεί μικρό τμήμα κτίσματος απλής κατασκευής που βρισκόταν στο ίδιο επίπεδο με το κατάστρωμά του. Σύγχρονα με τον αποχετευτικό αγωγό ήταν πρόχειρα κτίρια που είχαν κατασκευαστεί λίγο ανατολικότερα. Ένα από αυτά ανέδειξε μεγάλο αριθμό κεράτων βοοειδών και αιγοειδών, πολλά από τα οποία ήταν σκόπιμα κομμένα, προφανώς για επεξεργασία.

Ο δρόμος 11 φαίνεται ότι διασταυρωνόταν με το δρόμο 12, που ακολουθεί.

Δρόμος 12[1032] (σχ. 7)

Μικρό τμήμα του δρόμου αυτού έχει αποκαλυφθεί σε βάθος 2,20 μ. από το επίπεδο της οδού Μεσσηνίων και σε απόσταση περίπου 20 μ. βόρεια της οδού Αποκαύκου, προς την οποία έβαινε παράλληλα, με διεύθυνση Α-Δ. Φαίνεται ότι σε απόσταση 8-10 μ. δυτικότερα διασταυρωνόταν με το δρόμο 11.

Το κατάστρωμά του και σε αυτή την περίπτωση αποτελούσε στρώμα πατημένου χώματος με χαλίκια, μικρές πέτρες και σποραδικά θραύσματα κεραμιδιών. Σωζόταν κατά το μεγαλύτερο μέρος του αρκετά στέρεο σε πάχος ≈ 0,20 μ. Ο δρόμος διαπιστώθηκε σε μέγιστο μήκος 19,85 μ. και σε μέγιστο πλάτος 1,60 μ. Εκτεινόταν

[1032] Σαράντη 1993, 144-145 (οδός Μεσσηνίων, οικ. Κόγγου **[θέση 31]**.

κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του παραθαλάσσιου σκέλους της οχύρωσης, διερχόμενος αμέσως βόρεια και εξωτερικά των χώρων που υπήρχαν διαμορφωμένοι στο εσωτερικό του, μέσω του οποίου και υπήρχε πρόσβαση σε αυτούς. Μέσα στο κατάστρωμα του δρόμου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα αποχετευτικού αγωγού[1033], διεύθυνσης ΒΔ / ΝΑ, που τον διέτρεχε κατά το πλάτος του. Τα τοιχώματά του ήταν κτισμένα από εναλλάξ στρώσεις κεραμιδιών και λίθων και ο πυθμένας στρωμένος με κομμάτια κεραμιδιών.

Δρόμος 13[1034]

Σε ανασκαφή που διενεργήθηκε στη συμβολή οδών Φαρμάκη και Βαρδακουλά αποκαλύφθηκε τμήμα σπιτιού, που χωριζόταν από το όμορό του με περίσταση (αποχετευτική δίοδο) (εικ. 97), πλάτους 2,20-2,30 μ. και διεύθυνσης Α-Δ, την οποία διέτρεχε αποχετευτικός αγωγός, που έφερε κάλυψη μόνο στο ανατολικό του τμήμα[1035]. Πιθανώς πρόκειται για δρομάκι που βρισκόταν στο κέντρο οικοδομικής νησίδας, ενώ τα τοιχώματα του αγωγού εκτείνονταν ως τα δύο άκρα λειτουργώντας και ως πεζοδρόμια[1036]. Η στενωπός αυτή διασταυρωνόταν με άλλον κάθετο δρόμο, που αποκαλύφθηκε ελάχιστα, στον οποίο υπήρχε αποχετευτικός αγωγός παρόμοιας κατασκευής που αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,70 μ.

[1033] Μέγ. διαπ. μήκ. 1,30 μ., εξ. πλ. 0,80 μ., εσ. πλ. 0,45 μ., βάθ. 0,65 μ. Ο αγωγός δεν ήταν δυνατόν να διαπιστωθεί πού κατέληγε.

[1034] Κολώνας, Σαράντη 1994, 245 (οδός Φαρμάκη & Βαρδακουλά, Ο.Τ. 128, οικ. Ευ. Κοτίνη) **[θέση 72]**.

[1035] Είχε συνολικό πλάτος 1,30 μ., διαπιστωμένο μήκος 10,50 μ. και βάθος 0,70 μ. Το εσωτερικό του πλάτος 0,58 μ. Είχε τοιχώματα κτιστά με αδούλευτες πέτρες μέτριου μεγέθους σε πρόχειρη δόμηση.

[1036] Για την Αμβρακία βλ. σχετικά Andreou 1993, 94.

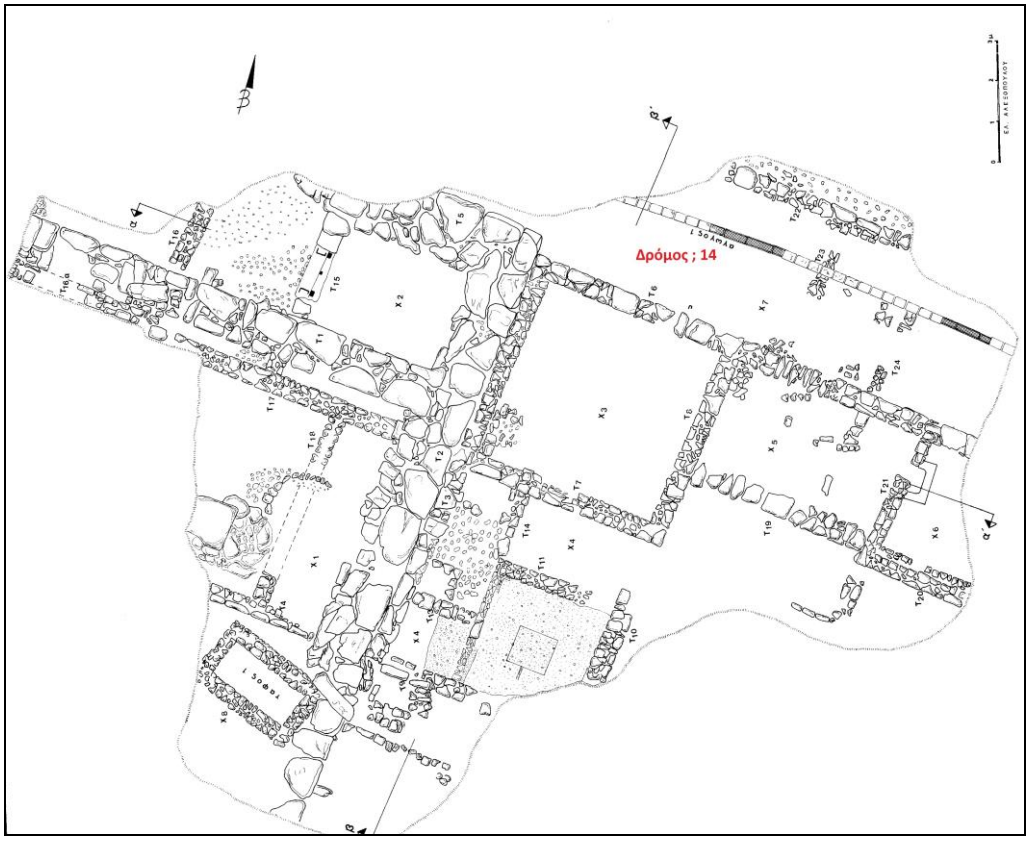

Εικ. 97. Αποχετευτική δίοδος μεταξύ κτιρίων στη θέση 72 (δεξιά), από ανατολικά

Δρόμος 14[1037] (σχ. 24)

Η ύπαρξη ενός ακόμη δρόμου ταυτίζεται στη συμβολή των οδών Φαρμάκη και Τζαβέλλα, αμέσως δυτικά της πλατείας Φαρμάκη. Ο δρόμος δεν αναφέρεται από την ανασκαφέα, αλλά διακρίνεται στη δημοσιευμένη κάτοψη της ανασκαφής, με διεύθυνση Α-Δ. Το δρόμο διέσχιζε αποχετευτικός αγωγός από πήλινα μέλη σχήματος ανεστραμμένου Π, με κάλυψη από ορθογώνιες πήλινες πλάκες. Η οδός αποκαλύφθηκε σε μέγιστο μήκος 14,5 μ., είχε πλάτος 3,20 μ., και προφανώς ήταν απλή χωμάτινη ή χαλικόστρωτη. Στη νότια πλευρά της αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο τουλάχιστον οικιών των ύστερων κλασικών – πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, μεταξύ των οποίων διακρίνεται ένας χώρος ανδρώνα, καθώς και τμήμα κτιρίου μνημειώδους κατασκευής, η χρήση του οποίου δεν διαπιστώθηκε.

[1037] Αλεξοπούλου 1988, 174-176 (οδός Φαρμάκη & Τζαβέλλα, οικ. Ε.Τ.Ε.) **[θέση 68]**.

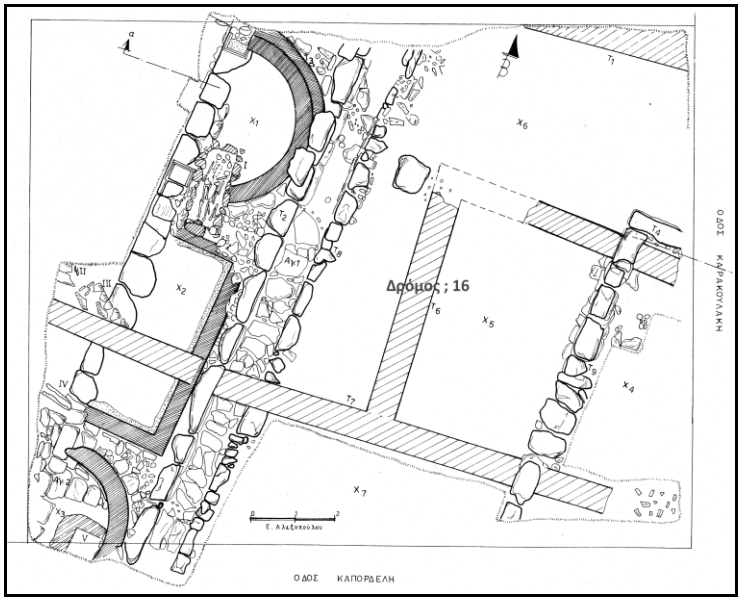

Σχ. 26. Κάτοψη της ανασκαφής της θέσης 68

Δρόμος 16[1038] (σχ. 25)

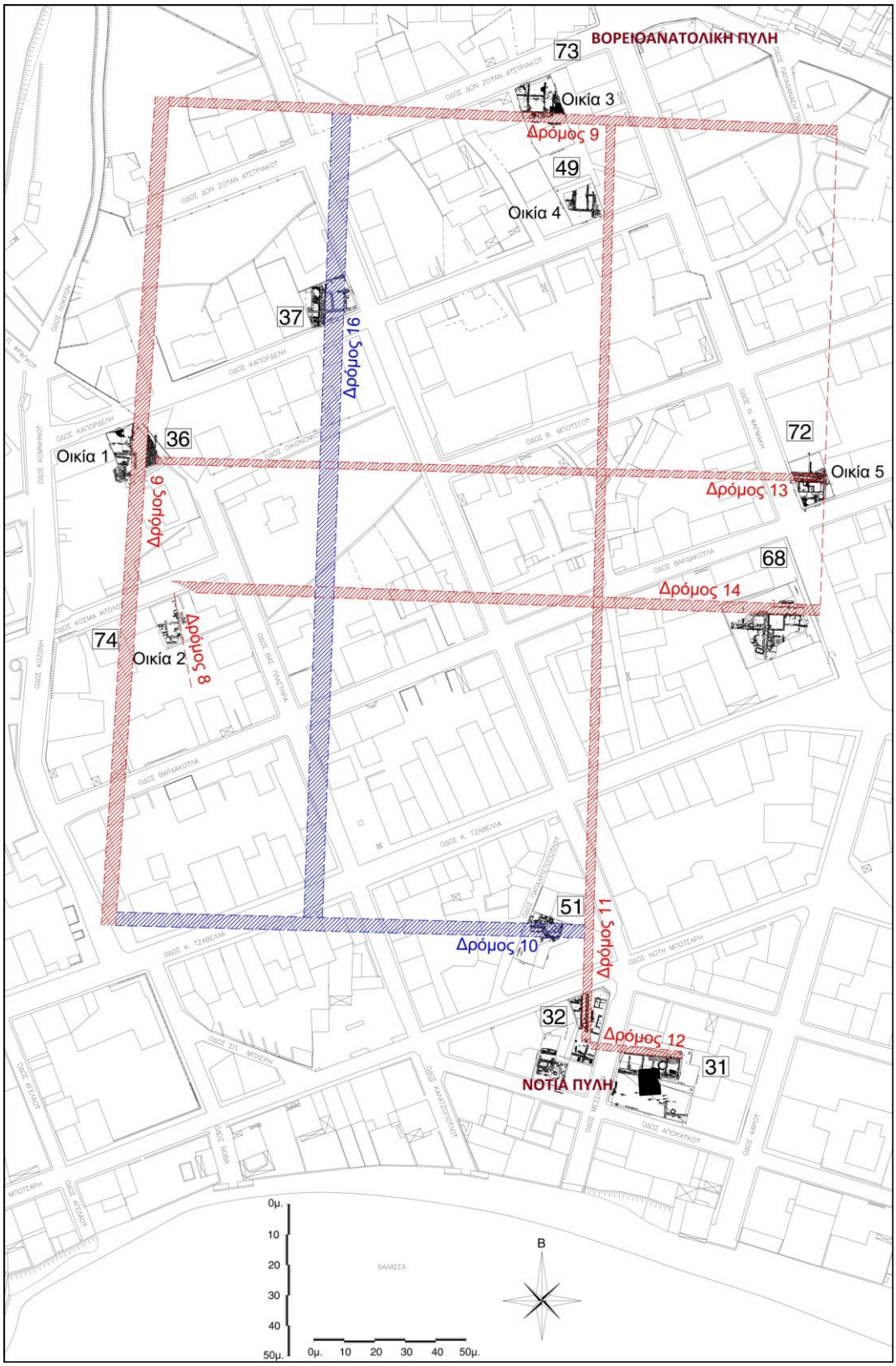
Η αποκάλυψη τμήματος ενός πρώιμου ελληνιστικού κτιρίου κτισμένου με μεγάλες λιθόπλινθους και πιθανώς δημόσιου, παράλληλα στο 3^{ο} ενδιάμεσο σκέλος του τείχους υποδηλώνει την ύπαρξη ενός ακόμη δρόμου, αυτή τη φορά με προσανατολισμό Β-Ν, αν και στην ανασκαφική έκθεση δεν αναφέρεται κάτι τέτοιο. Το πλάτος του υπολογίζεται σε 6 μ., οπότε θα πρέπει να αποτελούσε κεντρικό δρόμο της Ναυπάκτου, εφόσον ήταν διπλάσιος σε πλάτος από τους περισσότερους εσωτερικούς δρόμους της πόλης. Και στην περίπτωση αυτή ο δρόμος είχε καταληφθεί από υστερο-ρωμαϊκά κτίσματα. Κατά μήκος της δυτικής του πλευράς υπήρχε κτιστό ρείθρο σε επαφή με το τείχος. Ο δρόμος αυτός ήταν παράλληλος στο δρόμο 6, σε απόσταση 56 μ., στοιχείο που μας παρέχει μία ένδειξη του μεγέθους των οικοδομικών νησίδων, το οποίο ωστόσο θα πρέπει να επιβεβαιωθεί μελλοντικά.

[1038] Αλεξοπούλου 1988, ΑΔ 43, Β1, 176-180 (Συμβολή οδών Καπουρδέλη και Καρακουλάκη, οικ. Ελ Ράικου) **[θέση 37]**.

Σχ. 27. Κάτοψη της ανασκαφής της θέσης 37

Σύμφωνα λοιπόν με όσα στοιχεία παρουσιάστηκαν στην παρούσα υποενότητα, τα οποία συνοψίζονται περαιτέρω στο τέλος του κεφαλαίου ΣΤ.3.1., σε κεντρικό τμήμα της σύγχρονης Ναυπάκτου παρακολουθείται αρκετά καλά το εσωτερικό οδικό δίκτυο της πόλης, επιτρέποντας γενικότερα συμπεράσματα για τον πολεοδομικό σχεδιασμό της, ενώ διαπιστώνεται ότι όλοι σχεδόν οι δρόμοι εξωτερικής σύνδεσής της συμπίπτουν με οδικούς άξονες που είναι σε χρήση και σήμερα. Οι εσωτερικοί δρόμοι αντίθετα ανήκουν γενικά στην μεγαλύτερη σε έκταση πόλη των ελληνιστικών χρόνων και αρκετοί από αυτούς έπεσαν σε αχρηστία από τα ρωμαϊκά χρόνια και εξής, όπως δείχνουν κατασκευές και διάσπαρτες ταφές πάνω στο κατάστρωμά τους.

Σχ. 28. Τοπογραφικό σχέδιο με την υποθετική αποκατάσταση των γνωστών δρόμων και τη θέση των σημαντικότερων οικιστικών καταλοίπων
(με μπλε χρώμα δηλώνονται οι μεγαλύτερες οδικές αρτηρίες)

ΣΤ.3.1.11. Οικίες και ιδιωτική ζωή (σχ. 26)

Τα περισσότερα στοιχεία που αφορούν στην οικιστική αρχιτεκτονική της πόλης προέρχονται από οικίες της ύστερης κλασικής και ελληνιστικής περιόδου, φάσεων που αντιπροσωπεύονται και καλύτερα ανασκαφικά. Τα ερευνημένα κατάλοιπα αφορούν σε μικρότερα ή μεγαλύτερα τμήματα σπιτιών, χωρίς, λόγω του σωστικού χαρακτήρα των ερευνών, να έχει καταστεί μέχρι σήμερα δυνατή η έρευνα μίας, έστω, ολόκληρης οικίας. Στην ενότητα αυτή εξετάζονται μόνο τα κατάλοιπα που ανήκουν στο άστυ, καθώς οι κάθε είδους αγροτικές εγκαταστάσεις σχολιάζονται στη σχετική ενότητα που αφορά στη χώρα της Ναυπάκτου. Επιπλέον εκτενής αναφορά γίνεται μόνο στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά λείψανα, ενώ παράλληλα συνοψίζονται στοιχεία που προκύπτουν από τη συνολική έρευνα της πόλης.

Τα σημαντικότερα κατάλοιπα έχουν ερευνηθεί στο βορειοανατολικό τμήμα της Ναυπάκτου, στις περιοχές Βατόβρυση και Οβρυόλακκα, εντός του οχυρωμένου χώρου. Ορισμένα από τα σπίτια αυτά βρίσκονταν και εντός ή πλησίον του πιθανού διατειχίσματος ($2^{ο}$ ενδιάμεσο οχυρωματικό σκέλος) και αποτελούσαν εμφανώς οικίες επιφανών πολιτών και μέρος εύπορης συνοικίας της. Σε αυτό το τμήμα είναι μάλιστα εμφανής η οικοδόμηση σε αναβαθμούς και η μέριμνα για την κατασκευή αναλημματικών τοίχων για την αντιστήριξή τους.

Πολύ σημαντικά κατάλοιπα έχουν επίσης ανασκαφεί στην περιοχή πλησίον της βορειοανατολικής πύλης της οχύρωσης, όπου παρατηρείται σημαντικό πάχος επιχώσεων, που έχει ευνοήσει την καλή διατήρησή τους. Λιγότερο χαρακτηριστικά είναι τα λείψανα που έχουν ερευνηθεί στο νότιο τμήμα της πόλης, όπου, εκτός άλλων, ανακύπτει ιδιαίτερα έντονο το πρόβλημα των υπόγειων υδάτων, που δυσχεραίνει κατά πολύ την έρευνα σε βάθος.

Οικία 1[1039] (σχ. 9)

Στα αρχαιότερα και καλύτερα δείγματα σπιτιών ανήκει τμήμα οικίας με ανδρώνα**,** που έχει ανασκαφεί στην περιοχή της Βατόβρυσης. Το κτίριο ήταν παρόδιο και κατασκευασμένο σε τεχνητό άνδηρο, στην αντιστήριξη του οποίου λειτουργούσε ως ανάλημμα το $2^{ο}$ ενδιάμεσο σκέλος της οχύρωσης (διατείχισμα;), που διερχό-

[1039] Σαράντη 1993, 146 (Οδός Καπορδέλη, οικ. Πιτσιάκα, θέση Βατόβρυση) **[θέση 36]**.

ταν σε απόσταση τριών μέτρων ανατολικά του. Το ανατολικό του τμήμα βρέθηκε αρκετά κατεστραμμένο, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του εκτεινόταν σε όμορες ιδιοκτησίες, ώστε η συνολική μορφή του είναι άγνωστη. Όλος ο χώρος είχε δεχθεί συνεχή χρήση έως και τα βυζαντινά χρόνια, με αποτέλεσμα ορισμένα μέρη του σπιτιού να είναι έντονα διαταραγμένα.

Το τμήμα που ανασκάφηκε ανήκε στη ΒΑ γωνία της οικίας, που γειτνίαζε με το δρόμο 6 και περιλάμβανε κυρίως δύο χώρους: τον ανδρώνα με τον προθάλαμό του (Χ1, Χ2), και ένα στενόμακρο χώρο αμέσως βόρειά του (Χ3)[1040]. Από βόρεια και ανατολικά περιβαλλόταν από γωνία τοίχων κτισμένων με λιθόπλινθους, που ενείχε ρόλο περιβόλου και αναλήμματος λόγω και της κλίσης του εδάφους[1041]. Αποτελούσε μάλλον ελληνιστική προσθήκη και είχε επεκταθεί σε βάρος του δρόμου 6.

Ο ανδρώνας κοσμούνταν με ψηφιδωτό δάπεδο από πολύ ψιλά βότσαλα, που οριζόταν από περιμετρικό πόδιο για τις κλίνες, δηλαδή ένα ελαφρά υπερυψωμένο πλαίσιο από κονίαμα (πλ. 0,88 μ.), που περιέβαλε το ψηφιδωτό τουλάχιστον από βόρεια και δυτικά, ενώ στα ανατολικά δε σωζόταν. Η θέση του πλησίον του δρόμου συμφωνεί με τα γνωστά από αλλού δεδομένα, αφού οι ανδρώνες συνήθως βρίσκονταν κοντά στην είσοδο των σπιτιών. Επρόκειτο για ένα δωμάτιο συνολικών εσωτερικών διαστάσεων 3.55 (μέγ. σωζ.) Χ 5.20 μ. με προθάλαμο και κυρίως χώρο. Πιθανότατα ήταν ένας μικρός, τρίκλινος ανδρώνας, όπως συνάγεται από τις εσωτερικές διαστάσεις του κυρίως χώρου (3.00 Χ. 3.40 μ. (μέγ. σωζ.)[1042]. Ο βόρειος τοίχος του, καθώς και ο νότιος τοίχος του προθαλάμου ήταν εσωτερικά επιχρισμένοι με κονίαμα. Η είσοδος ήταν από νότια, προφανώς, όπως ήταν συνηθισμένο, μέσω κάποιας αυλής, που θα εκτεινόταν στον άσκαφο χώρο.

[1040] Οι τοίχοι του κτιρίου ήταν γενικά κτισμένοι με μεγάλους αργούς λίθους χωρίς μεγάλη επιμέλεια και θεμελιωμένοι πάνω στο φυσικό κιτρινωπό βράχο. Διατηρούνταν έως μισό περίπου μέτρο πάνω από την επιφάνεια του δαπέδου.

[1041] Ο βόρειος τοίχος είχε μέγιστο διαπιστωμένο μήκος 6,60 μ, πλ. 0,38-0,55 μ. και συνολικό ύψος 0,98 μ. και ήταν κατασκευασμένος από αδρά δουλεμένους ογκόλιθους. Ο ανατολικός τοίχος σωζόταν σε μέγιστο μήκος 5,30 μ. και είχε πλ. 0,60-0,85 μ. Η διατήρησή του σε ύψος έφτανε το 1,12 μ. Είχε πιο επιμελημένη κατασκευή με λιθόπλινθους κατά το τραπεζιόσχημο σύστημα, όπως δηλαδή και το τείχος, και υποδομή από λιθόπλινθους μικρότερου πλάτους.

[1042] Για τους ανδρώνες βλ. Hoepfner, Schwandner 1994, 98. Cahill 2002, 80. Hoepfner 2005, 157-160. Αποτελούσαν ξεχωριστά δωμάτια συμποσίων και γευμάτων, στα οποία μπορούσε κανείς να εισέλθει χωρίς να διαταράσσεται η ιδιωτική ζωή των ενοίκων. Οι κλίνες διατάσσονταν περιμετρικά του δωματίου, ενώ το κεντρικό τμήμα χρησιμοποιούνταν ως θέση τραπεζιών πάνω στα οποία τοποθετούνταν τα εδέσματα. Οι εσωτερικές διαστάσεις ενός επτάκλινου ανδρώνα ήταν 4,40 Χ 4,60 μ. και ενός τρίκλινου περίπου 3 Χ 3 μ.

Το δάπεδο του προθαλάμου της αίθουσας (διαστ. 3,98 μ. (μέγ. σωζ.) Χ 1,20 μ.) κοσμούσε ως έμβλημα μία καλοδιατηρημένη παράσταση αντιμέτωπων κριών σε στάση επίθεσης (εικ. 98). Καταλάμβανε χώρο διαστάσεων 1,00 Χ 2,00 μ. και είχε όψη προς Νότο, από την πλευρά δηλαδή που έμπαινε κανείς στο χώρο, μέσω εισόδου πλάτους 1,40 μ.[1043]. Οι μορφές των ζώων αποδίδονται με λευκά βότσαλα πάνω στο ερυθρωπό κονίαμα του βάθους, πλην των κεράτων τους, που διαφοροποιούνται με γαλαζωπά βότσαλα. Πρόκειται για ένα εξαιρετικά σπάνιο και καλοδιατηρημένο εικονιστικό δείγμα ψηφιδωτού αυτών των χρόνων στην ευρύτερη περιοχή[1044], το οποίο προδίδει μία τάση για πολυτέλεια στην ιδιωτική αρχιτεκτονική αυτών των χρόνων της πόλης. Με βάση την κάπως άτεχνη απόδοση του σώματος των κριαριών φαίνεται ότι αποτελεί έργο τοπικού, ή πάντως επαρχιακού εργαστηρίου, ενώ η επιλογή του θέματος, για το οποίο δεν υπάρχουν γνωστά παράλληλα, προφανώς ήταν κατάλληλη ως σκηνή πάλης ζώων για έναν ανδρικό χώρο του σπιτιού, υπαινισσόμενο την ανδρική ρώμη, ενώ παράλληλα από πρακτική άποψη ήταν εύκολο να αποδοθεί και προσαρμοστεί σε έναν μικρό χώρο, όπως αυτός που κοσμούσε.

Εικ. 98. Παράσταση αντιμέτωπων κριών από την είσοδο του ανδρώνα της οικίας

[1043] Οι θύρες των ανδρώνων ήταν συνήθως έκκεντρα τοποθετημένες, ώστε να εξασφαλίζεται η ιδιωτικότητα. Στην περίπτωση αυτή η θέση της πόρτας σε σχέση με το σύνολο του δωματίου δεν είναι βέβαιη, καθώς το ανατολικό τμήμα του δωματίου ήταν κατεστραμμένο.

[1044] Βλ. σχετικά και Μαστροκώστας 1971, 319-320 για πιθανό ανδρώνα σε κατεστραμμένο κτίριο στο Μάστρου (αρχ. Παιάνιο, πόλης στην περιοχή της Παραχελωίτιδος, κοντά στο δρόμο Γουριάς - Αιτωλικού). Για το ψηφιδωτό του, το οποίο έφερε φυτική διακόσμηση βλ. Salzmann 1982, 96, αρ. 69, πιν. 56,4. Πρόσφατα εντοπίστηκε δημόσιο λουτρό στην ελληνιστική πόλη Αλίκυρνα (πλησίον του Μεσολογγίου) διακοσμημένο με περίτεχνο βοτσαλωτό δάπεδο με φυτική διακόσμηση. Βικάτου 2017α, 52-53. Βλ. επίσης ένα ψηφιδωτό με παράσταση ρόδακα στην οικία Ι του Καλλίου (Themelis 1979, 252, εικ. 8, 256. Θέμελης 2005β, 450). Για τους ανδρώνες σε σπίτια της Κασσώπης βλ. σχετικά και Κοντογιάννη 2006, 50.

Βορειότερα, στον κυρίως χώρο του ανδρώνα, υπήρχε παράσταση τετράκτινου τροχού (διαμ. 1.25 μ.), το κέντρο του οποίου δηλωνόταν με γαλαζωπά βότσαλα, σε σχέση με το υπόλοιπο λευκό περίγραμμα[1045]. Η παράσταση του τροχού είχε κατά μικρό τμήμα καταστραφεί από μετασκευή του νότιου τοίχου της αίθουσας του ανδρώνα, ο οποίος πιθανώς είχε επισκευαστεί ή διαπλατυνθεί. Σε μικρή απόσταση βόρεια και εκατέρωθεν του τροχού ήταν διατεταγμένες συμμετρικά δύο μικρότερες, δυσδιάκριτες μορφές, πιθανώς κεφαλές αλόγων, σχηματισμένες με λευκά βότσαλα, ανάμεσα στα οποία αποδίδονταν με γαλάζια βότσαλα ορισμένες ταινίες (χαλινοί;) .

Ο στενόμακρος χώρος 3, αμέσως βόρεια του ανδρώνα, είχε διαστάσεις περίπου 3,50 (μέγ.) Χ 1,20 μ. Εμφάνισε έντονες ενδείξεις μεταγενέστερης διατάραξης, με το επιφανειακό σκουροκάστανο στρώμα να εισχωρεί βαθύτερα, υποδηλώνοντας κοιλότητα του εδάφους, ενώ υπήρχαν ίχνη φωτιάς και πολλά σπασμένα νεότερα κεραμίδια. Στο χώρο αυτό, σε βάθος 1,23 μ. από το σημερινό επίπεδο του όμορου βόρειου δρόμου, αποκαλύφθηκε το φυσικό έδαφος, το οποίο εμφάνιζε ακανόνιστο κόψιμο. Μέσα σε καστανέρυθρο χώμα βρέθηκαν συνολικά τέσσερα ακέραια και πέντε αποσπασματικά μικκύλα αγγεία, καθώς και κεφαλή ενός μικρού γυναικείου ειδωλίου με πόλο. Τα αγγεία ήταν μικρές δίωτες φιάλες δύο τύπων, με λαβές κατακόρυφες ή οριζόντιες (κοτυλίσκες). Η θέση τους στο χώρο καθιστά ιδιαίτερα πιθανή τη χρήση τους σε τελετή «εγκαινίου»[1046], αν και απουσίαζαν άλλες ενδείξεις, όπως ίχνη φωτιάς ή οστά ζώων.

Σε απόσταση 2 μ. βόρεια της οικίας 1 αποκαλύφθηκε τμήμα άλλου κτιρίου, που λόγω της κλίσης του εδάφους βρισκόταν σε ψηλότερο επίπεδο. Οριζόταν από νότια από τοίχο πρόχειρης κατασκευής, μέγιστου μήκους 4,50 μ. και πλάτους 0,40 μ., ο οποίος στο ανατολικό του άκρο είχε ενσωματώσει τμήμα φυσικού βράχου. Στα ανατολικά υποστηριζόταν από τοίχο επιμελημένης κατασκευής από πελεκημένους

[1045] Το θέμα του τροχού είναι γνωστό από ανδρώνες οικιών της Ολύνθου, που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Salzmann 1982, 100-101, αρ. 81, 85, πιν. 16, 3-4.

[1046] Η τελετή αφορούσε στην αρχική θεμελίωση ενός ιδιωτικού χώρου ή στην εγκατάσταση νέων ενοίκων και περιλάμβανε την εναπόθεση μικρογραφικών αγγείων, που χρησίμευαν πιθανότατα στην τέλεση σπονδών ή στην εναπόθεση στερεών προσφορών, μέσα σε ένα λάκκο, παράλληλα με το κάψιμο μερών από ζώα και πτηνά. Το έθιμο, το οποίο εμφανίζει αναλογίες με τη νεότερη συνήθεια της σφαγής ενός πετεινού στα θεμέλια των σπιτιών, ήταν συχνό στην Κλασική και Ελληνιστική περίοδο, και κυρίως στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ. Εξακολούθησε όμως να ασκείται σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας. Στην περιοχή της βορειοδυτικής Ελλάδας βεβαιώνεται στη Λευκάδα και την Αμβρακία. Βλ. αναλυτικά Ανδρέου, Ανδρέου 2000. Fiedler 2005, 437-438, σημ.421 με σχετική βιβλιογραφία.

ογκόλιθους[1047]. Στο εσωτερικό του χώρου αυτού αποκαλύφθηκε μέρος ακόσμητου ψηφιδωτού δαπέδου από ψιλά λευκά βότσαλα[1048] και πάνω σε αυτό κομμάτι ημικίονα από πωρόλιθο επιχρισμένο με μαρμαροκονία (stucco), πιθανώς απότμημα παραστάδας (ΣΝ 581)[1049]. Τμήμα του δαπέδου είχε καταστραφεί για να δεχθεί μεταγενέστερα ταφή, από την οποία είχαν σωθεί λίγα οστά. Ο χώρος μεταξύ των δύο κτιρίων, πλάτους περίπου 2 μ., ίσως αποτελούσε κάποιο δρομάκι (στενωπό), που εξυπηρετούσε τις ανάγκες της διόδου και ενωνόταν με το δρόμο, χωρίς όμως να είναι βέβαιο.

Η συνεχής χρήση του χώρου καθιστά δύσκολη τη χρονολόγηση, λόγω και των καταστροφών και μετασκευών που είχαν δεχθεί τα οικιστικά κατάλοιπα. Κατά την έρευνά τους βρέθηκαν τρία χάλκινα νομίσματα κακής διατήρησης (ΑΜΑ 2711-2713), δύο από τα οποία είναι Αιτωλικής Συμπολιτείας (300/290-239 π.Χ.) και ένα ελληνικής πόλεως, που λόγω της κατάστασής του δεν ταυτίζεται[1050]. Η αρχική φάση του κτιρίου 1, βάσει του εγκαινίου που πιθανώς συνδέεται με τη θεμελίωσή του, ανάγεται στον 5^{ο} αι. π.Χ., ενώ η κυρίως αντιπροσωπευόμενη φάση του ανδρώνα, βάσει και του ψηφιδωτού, ανήκει στον 4^{ο} αι. π.Χ. Οι τελικές μετασκευές φαίνεται ότι έγιναν στους ελληνιστικούς χρόνους, όπως δείχνει η κεραμική και τα νομίσματα.

Οικία 2[1051]

Σε απόσταση περίπου 50 μ. νοτιοδυτικά της θέσης 36 ερευνήθηκε τμήμα ενός άλλου μεγάλου κτίσματος, μέγιστων διαπιστωμένων διαστάσεων 5,60 Χ 12,40 μ., με πιθανότατα επιμήκη διάταξη κατά τον άξονα Β-Ν[1052] (εικ. 99). Βρισκόταν και αυτό σε σημαντική συνοικία της αρχαίας πόλης, εντός των αρχαίων τειχών, μεταξύ του 2^{ου} και 3^{ου} οχυρωματικού σκέλους. Είχε ιδιαίτερα επιμελημένη και μνημειώδη κατασκευή, με τοίχους από μονή σειρά ασβεστολιθικών λιθόπλινθων, κτισμένων

[1047] Είχε μέγιστο διαπιστωμένο 4,60 μ., πλάτος 0,40 μ. και σωζόμενο ύψος 0,97 μ.

[1048] Είχε διατηρηθεί σε μέγιστες διαστάσεις 5,16 Χ 2,67 μ.

[1049] Βλ. λίθινη παραστάδα και επίκρανο από παράθυρο ανδρώνα οικίας στο Κοντογιάννη 2006, 50.

[1050] Το ένα εξ αυτών ήταν πολύ οξειδωμένο και φθαρμένο, πιθανόν Αιτωλικής Συμπολιτείας, 300/290-239 π.Χ., χωρίς να ταυτίζεται ο τύπος. Το δεύτερο ήταν ημιώβολο (Tsangari 2007, 3rd series, group I, em. 11, 65-70, 349 κ. ε.).

[1051] Σαράντη 2007, 682-683 (οδός Κ. Αιτωλού, οικ. Παπαβασιλείου) **[θέση 74]**.

[1052] Τα κατάλοιπά του εντοπίστηκαν σε μέσο βάθος 1.70 μ. από το επίπεδο της οδού Κοσμά Αιτωλού. Οι συνολικές διαστάσεις και η μορφή του κτιρίου δεν εξακριβώθηκαν ανασκαφικά, καθώς συνεχιζόταν βόρεια και δυτικά εκτός της ιδιοκτησίας.

κατά το ισόδομο, τραπεζιόσχημο σύστημα και μέτωπα πελεκημένα κατά τον «αγροτικό» τρόπο. Η κατασκευή αυτή προφανώς θα ήταν επιβεβλημένη λόγω της κατασκευής του σε έδαφος κεκλιμένο.

Εικ. 99. Γενική άποψη του κτιρίου στη θέση 75, από Νότο.

Οι εσωτερικοί τοίχοι του κτιρίου είχαν απλή κατασκευή, από μικρότερες πέτρες σε δύο σειρές, και διαμόρφωναν τρεις εσωτερικούς χώρους. Το κτίριο φαίνεται ότι ήταν παρόδιο, είναι μάλιστα πιθανό να βρισκόταν σε γωνία δρόμων, όπως δείχνει η επιμελημένη νοτιοανατολική του γωνία. Η είσοδός του ήταν από την ανατολική πλευρά, μέσω του δρόμου 7 (διεύθυνσης Β-Ν), και είχε αξιοσημείωτο πλάτος, 2,20 μ., ενώ στην τελευταία φάση χρήσης του κτίσματος είχε αχρηστευτεί. Πλακοσκεπής αποχετευτικός αγωγός[1053] επικοινωνούσε με το εσωτερικό του κτιρίου και διέσχιζε το δρόμο 7 με διεύθυνση ΒΔ-ΝΑ.

Το κτίριο σωζόταν σε μεγάλο ύψος, που έφτανε στη νότια πλευρά τα 2,50 μ., δηλαδή τους πέντε συνολικά δόμους, γεγονός που επέτρεψε την παρακολούθηση της πλούσιας στρωματογραφίας ως το φυσικό βράχο[1054]. Τα ανασκαφικά δεδομένα έδειξαν τρεις κύριες αρχαίες φάσεις του κτιρίου, καθώς και μεταγενέστερες επεμ-

[1053] Συνολικού διαπιστωμένου μήκους 3,50 μ.

[1054] Τα στοιχεία αυτά παρουσιάστηκαν σε ανακοίνωση στην 8η Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική (Ιωάννινα 5-9 Μαΐου 2009) με τίτλο «Στρωματογραφημένη κεραμική από το οικόπεδο ιδ. Ν. Παπαβασιλείου στη Ναύπακτο», δεν κατατέθηκαν όμως στα Πρακτικά προς δημοσίευση. Θεωρήθηκε χρήσιμο να παρουσιαστούν συνοπτικά στο Παράρτημα ΙΙ, καθώς η στρωματογραφική ακολουθία που μας παρείχε είναι σπάνια για τα δεδομένα της πόλης.

βάσεις, που εντοπίζονταν κυρίως στο νοτιοανατολικό τμήμα του. Η θεμελίωσή του ανάγεται στην ύστερη κλασική εποχή, ενώ διακρίθηκαν και δύο περίοδοι μετασκευών εντός της ελληνιστικής περιόδου σε όλη τη διάρκεια της οποίας ήταν σε χρήση, οπότε και χρησιμοποιήθηκε μάλλον ως κατοικία[1055].

Η αρχική λειτουργία του δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί, καθώς είχε μεγάλη διάρκεια ζωής και το επίπεδο αυτό ερευνήθηκε με τομές, πιο αποσπασματικά. Στο εσωτερικό του διαπιστώθηκαν κατάλοιπα αρχαιότερων τοίχων και κυκλική περιοχή με ίχνη φωτιάς, αμέσως κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης των διαχωριστικών τοίχων του. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι, σε σχέση με αυτή βρέθηκε χαρακτηριστικό σύνολο αγγείων του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ., που σύμφωνα με τα γνωστά παράλληλα από την Αθήνα πιθανότατα υποδηλώνει τελετουργική πυρά[1056], που σχετίζεται μάλλον με τη θεμελίωση του κτιρίου[1057]. Το σύνολο περιλάμβανε ένα μικρογραφικό λοπάδιο χωρίς πώμα (pyre saucer)[1058] (**αρ. ευρ. 68**) και έναν σκύφο αττικού τύπου (**αρ. ευρ. 69**)[1059], τα οποία βρέθηκαν στη θέση τους ακριβώς πάνω από το επίπεδο της πυράς, η οποία εντοπιζόταν σε χώρο μέγιστων διαστάσεων 0,61 Χ 0,45 μ. και ήταν μερικώς οριοθετημένη με μικρές πέτρες. Η κεραμική από το ίδιο επίπεδο περιλάμβανε και μερικά ακόμη πιο αποσπασματικά αγγεία, όπως δύο ακόμη

[1055] Κατοικίες εξολοκλήρου κτισμένες με λιθόπλινθους, από τη βάση ως τη στέγη, είναι γνωστές στην ύστερη κλασική περίοδο στο Όρραον (Αμμότοπος) της Ηπείρου, με χαρακτηριστικότερο το σπίτι 1, όπως και στην Αμβρακία. Πρόκειται για σπίτια εντυπωσιακά, αλλά και δαπανηρά στην κατασκευή. Βλ. σχετικά Δάκαρης 1986. Hoepfner 2005, 413-430. Andreou 1993, 95-97, εικ.8. Στην Κασσώπη επίσης τα σπίτια έχουν πόδιο κατασκευασμένο σε πολυγωνική τεχνική (Hoepfner 2005, 397-398).

[1056] Στην Αθήνα το έθιμο, που φαίνεται ότι συνδεόταν με τη θεμελίωση ή ανακαίνιση ενός σπιτιού έχει διαπιστωθεί στην Αγορά, τον Άρειο Πάγο, τον Κεραμεικό και πιο πρόσφατα στο οικόπεδο Μακρυγιάννη (Νέο Μουσείο Ακρόπολης), όπου και αποδείχθηκε ότι επιβιώνει ως τον 1ο αι. π.Χ. Τα ίχνη πυρών που είχαν εντοπιστεί κυρίως στην περιοχή δυτικά του Αρείου Πάγου και σε άλλες περιοχές της Αγοράς είχαν αρχικά ερμηνευτεί ως κατάλοιπα παιδικών καύσεων. Το έθιμο εμφανίζεται ξαφνικά και φαίνεται ότι περιορίζεται στην Αττική. Με βάση τα αγγεία που κατασκευάζονταν ειδικά γι΄ αυτό το σκοπό φαίνεται ότι άρχισε πριν το τέλος του 5ου αι. π.Χ. Για τελετουργικές πυρές του 4ου αι. π.Χ. από την περιοχή δυτικά του Αρείου Πάγου και από άλλες περιοχές της Αγοράς βλ. κυρίως Young 1951, 110-114. Sparkes, Talcott 1970, 45, 198-199. Παρλαμά, Σταμπολίδης 2003, 92. Ελευθεράτου 2006, 56.

[1057] Το κτίριο ήταν θεμελιωμένο μέσα σε σκουρόχρωμο, λασπώδες στρώμα, που περιείχε διάσπαρτα ίχνη φωτιάς. Από το επίπεδο αυτό προήλθε και ένα αδιάγνωστο χάλκινο νόμισμα.

[1058] Sparkes, Talcott 1970, 198, αρ. 1562-1564, πιν. 69.

[1059] Αττικός σκύφος τύπου Α. Το αγγείο έχει τοιχώματα αρκετά λεπτά, σχήμα ραδινό και εκλεπτυσμένο. Βλ. Sparkes, Talcott 1970, 84-85, ιδίως τον αρ. 349, πιν. που χρονολογείται στο 400-375 π.Χ. Στην Κόρινθο βλ. Edwards 1975, 66-69 (χρον. 425-275 π.Χ.) και ιδίως τον 323 της Κορίνθου (σ. 69, πιν. 13, 50), που χρονολογείται γύρω στο 375 π.Χ.

σκύφους αττικού τύπου, έναν σκύφο τύπου bolsal[1060] (**αρ. ευρ. 70**), δύο λύχνους ανοιχτού τύπου με οριζόντια λαβή και όστρακα δύο πινακίων του τύπου με αυλακωτό χείλος (rilled rim).

Ο χώρος ξαναχρησιμοποιήθηκε μετά από διακοπή στην παλαιοχριστιανική περίοδο, κατά την οποία κατασκευάστηκαν πρόχειρα κτίσματα θεμελιωμένα ψηλότερα, στα οποία είχε ενσωματωθεί αρχαιότερο υλικό, όπως σφόνδυλος κίονα από πωρόλιθο, τμήμα επιτύμβιας στήλης και ένα μαρμάρινο κωνικό σκεύος με πόδι και οπή στον πυθμένα (**αρ. ευρ. 71**)[1061]. Επιπλέον στα ερείπια του κτιρίου είχαν αποτεθεί δύο τάφοι, ένας λακκοειδής και ένας κιβωτιόσχημος.

Οικία 3[1062] (σχ. 27)

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ιδιαίτερα καλοδιατηρημένα κτιριακά κατάλοιπα των ελληνιστικών χρόνων που εντοπίστηκαν σε απόσταση 210 περίπου μέτρων βορειοανατολικά της προηγούμενης θέσης. Από τοπογραφική άποψη εντάσσονται επίσης σε οικιστική περιοχή *intra muros* και μάλιστα αμέσως εσωτερικά και πλησίον της βορειοανατολικής πύλης. Τα λείψανα εντοπίζονταν σε μέσο βάθος 3.00 μ. από το σημερινό επίπεδο της οδού Τσώνη, ενώ η θέση ερευνήθηκε έως τα 4,5 μ., βάθος στο οποίο εμφανίζεται πλέον φυσικό έδαφος, στοιχείο ενδεικτικό του μεγάλου πάχους των αποθέσεων σ' αυτή την περιοχή της Ναυπάκτου, που έχει επιτρέψει την καλή διατήρηση των καταλοίπων της αρχαιότητας.

Επρόκειτο για μεγάλο τμήμα σπιτιού, μέγιστων συνολικών διαστάσεων 13,75 Χ 10,21 μ., με έξι χώρους. Ήταν παρόδιο και γειτνίαζε με το δρόμο 9 (Α-Δ), που είναι πιθανό να συνδεόταν με τη βορειοανατολική πύλη[1063]. Οι τοίχοι, η διατήρηση των οποίων έφτανε σε ύψος το 1.35 μ., ήταν κτισμένοι με αρκετή επιμέλεια, με μέτριες πλακοειδείς πέτρες. Στη νότια πλευρά του δρόμου αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα άλλου παρόδιου κτιρίου, που περιλάμβανε δύο τουλάχιστον χώρους.

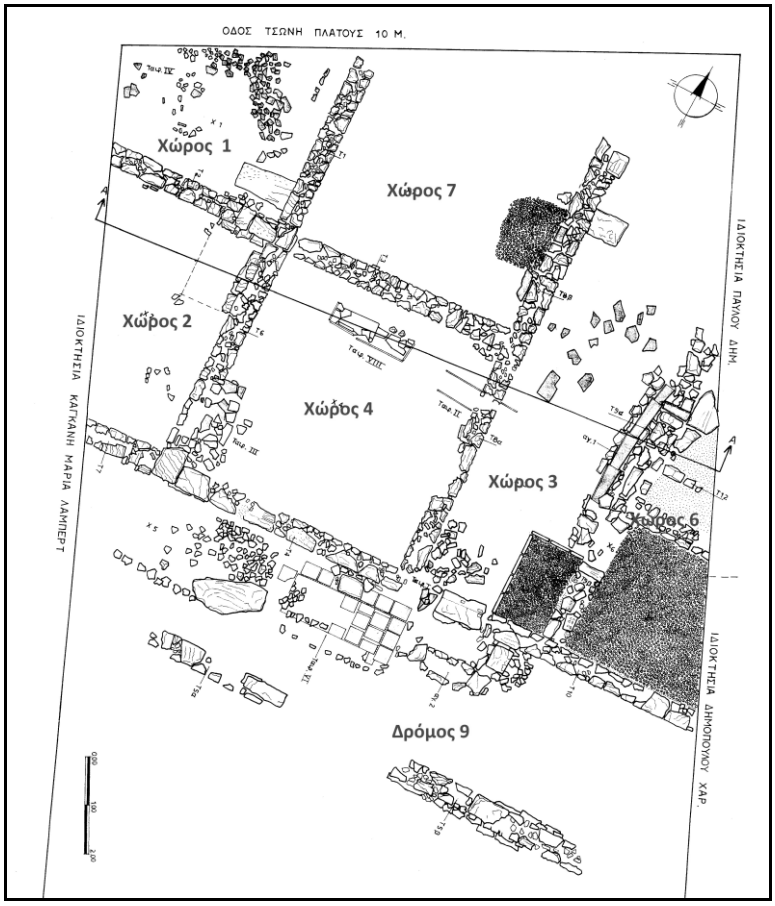
[1060] Sparkes, Talcott 1970, 107-108, 275, βλ. κυρίως τα 556-557 (πιν. 24, εικ. 6), που χρονολογούνται στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

[1061] Τα σκεύη αυτά χρησιμοποιούνταν γενικά για την επεξεργασία τροφών. Deonna 1938, 103-107, ιδίως το αρ. 299 (πιν. XLII). Όμοιο σκεύος έχει βρεθεί στην οικία IV του Καλλίου. Θέμελης 2005β, 459.

[1062] Σαράντη 1997, 301-302 (οδός Φαρμάκη & Τσώνη, οικ. Σωτηρόπουλου–Βασιλόπουλου) **[θέση 73]**. Βλ. επίσης σχετικά και Σαράντη 2006α.

[1063] Ο χώρος του δρόμου, όσο και το κεντρικό τμήμα του κτιρίου χρησιμοποιήθηκαν ως χώρος ταφών στην ύστερη αρχαιότητα.

Η οικία 3 φαίνεται ότι ήταν εν μέρει διώροφη. Το μεγαλύτερο μέρος του δυτικού τμήματος και του δρόμου βρέθηκαν καλυμμένα από στρώματα ανωδομών από την πεσμένη στέγη. Χαρακτηριστική είναι η αποκάλυψη λιθόπλινθου στη ΝΑ γωνία του χώρου 1, που πιθανότατα αποτελούσε τη βάση έδρασης ξύλινης σκάλας που εξασφάλιζε πρόσβαση στον όροφο. Ο νότιος τετράγωνος χώρος (Χ4) απέδωσε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, κανένα όμως στοιχείο δεν προέκυψε για τη χρήση του. Ο όμορος προς Βορρά χώρος 7 διατηρούσε στην ανατολική του πλευρά μικρό τμήμα δαπέδου από μικρά κομμάτια κεραμιδιών[1064].

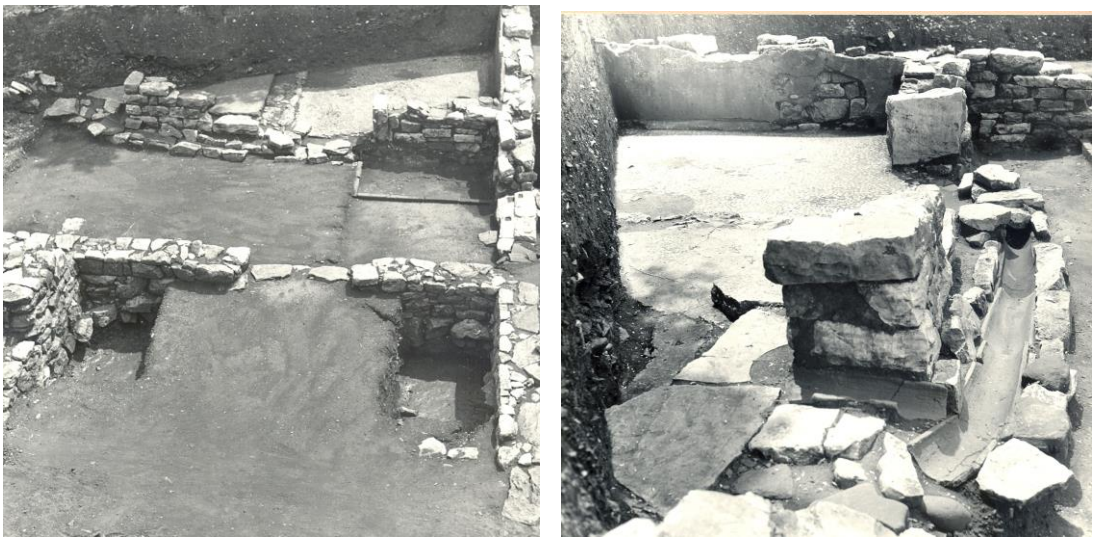
Σχ. 29. Κάτοψη ανασκαφής της θέσης 73

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον εμφανίζει το νοτιοανατολικό τμήμα του σπιτιού, όπου ωστόσο υπήρχαν εμφανείς ανακατασκευές κατά την τελευταία φάση. Η είσοδος στο κτίριο από το δρόμο γινόταν μέσω πόρτας στη νοτιοδυτική γωνία του επιμήκους χώρου 3, ο οποίος ήταν αύλειος. Από αυτόν υπήρχε πρόσβαση τόσο στο

[1064] Μεγ. διαστ. 1,55 Χ 1,80 μ.

χώρο 4, όσο και στο χώρο 6. Το ανατολικό τμήμα της αυλής αυτής διέτρεχε στενός πλακοσκεπής αγωγός που ήταν σκεπασμένος μόνο μπροστά στην είσοδο[1065]. Από εκεί αρχικά διαπερνούσε το νότιο εξωτερικό τοίχο του κτιρίου και κατέληγε στο δρόμο, όπου έπαιρνε διεύθυνση Α-Δ[1066]. Στην τελευταία φάση ο χώρος είχε μετασκευαστεί και στη νοτιοανατολική εσωτερική γωνία της αυλής είχε κατασκευαστεί ορθογώνια αβαθής δεξαμενή, με τοιχώματα από πήλινες οπτόπλινθους[1067] και δάπεδο από κομμάτια κεραμίδων ή πλίνθων (εικ. 100-101).

Ο χώρος 6 έφερε βοτσαλωτό δάπεδο καλής διατήρησης, διαστάσεων 2,80 Χ 2,90 μ. και οι τοίχοι του ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα που κατέληγε σε αρμοκάλυψη. Είχε είσοδο από τη δυτική πλευρά, μέσω της αυλής, και είναι πιθανότερο να αποτελούσε λουτρό. Η ύπαρξη υπερυψωμένου πλαισίου από κονίαμα στον αμέσως όμορο προς Βορρά χώρο, που αποκαλύφθηκε ελάχιστα, πιθανώς υποδηλώνει τη χρήση του ως ανδρώνα.

Εικ. 100-101. Άποψη του ανατολικού τμήματος της οικίας 3 με την αυλή και το χώρο του λουτρού (από δυτικά και βόρεια αντίστοιχα)

[1065] Μέγ. μήκος 2,50 μ. Εξωτ. πλ. 0,40 μ., εσ. πλ. 0,20 μ.

[1066] Συνολικό διαπ. μήκος αγωγού 3,80 μ.

[1067] Διαστάσεων 1,20 Χ 1,85 μ. Η κατασκευή της δεξαμενής έγινε συγχρόνως με αυτήν του νότιου τμήματος του δυτικού τοίχου του χώρου 6.

Η οικία 3 εμφανίζει σημαντικές ομοιότητες με τη διάταξη των σπιτιών ΙΙΙ και IV του Καλλίου, στα οποία είναι χαρακτηριστική η κεντρική μακρόστενη αυλή, που τα χωρίζει στα δύο, γύρω από την οποία διατάσσονται 7-8 δωμάτια. Ιδιαίτερα εμφανείς είναι μάλιστα οι ομοιότητες με το σπίτι IV – του Αρχείου[1068], όπου και υπήρχε αντίστοιχη αβαθής δεξαμενή στην αυλή, η χρήση της οποίας δεν αναφέρεται. Από την κεραμική και τα ευρήματα η χρήση του κτιρίου φαίνεται ότι περιορίζεται στους ελληνιστικούς χρόνους και η τελευταία φάση του ανήκει στην ύστερη ελληνιστική περίοδο.

Οικία 4[1069]

Στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο με την προηγούμενη οικία, που βρίσκεται

Εικ. 102-103. «Δεξαμενή» και λίθινη εστία

αμέσως βόρεια της μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής[1070], αρχικά αποκαλύφθηκαν κτιριακά κατάλοιπα των υστερορωμαϊκών - παλαιοχριστιανικών χρόνων, που,

[1068] Θέμελης 2005β, 447-462. Πάντος 1985, 3-11 και ειδικότερα σ. 5-6. Το σπίτι αυτό, που βρισκόταν σε αρχοντική συνοικία, ανήκε σε επιφανή οικογένεια της Καλλίπολης, με έντονη συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα της πόλης και της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Είχε σφραγιστεί με παχύ στρώμα καταστροφής από την πυρπόλησή του. Το δωμάτιο του αρχείου βρισκόταν απέναντι από τον ανδρώνα. Βλ. επίσης μία μακρόστενη αυλή στο οικόπεδο Α στη Λευκάδα, η οποία είχε δημιουργηθεί μετά από μετασκευή και είχε κοινή χρήση από δύο σπίτια. Fiedler 2005, 436-438.

[1069] Σαράντη 1997, 304–305 (Οδός Καπορδέλη, οικ. Χαραλαμποπούλου-Τσιλιγιάννη) **[θέση 49]**.

[1070] Το οικόπεδο χωρίζεται με την οδό Καπορδέλη από την οικοδομή Βέργου-Λαδιά, όπου έχει ανασκαφεί τμήμα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Ναυπάκτου.

όπως διαπιστώθηκε, είχαν εδραστεί σε προγενέστερο κτίριο των κλασικών χρόνων. Η αποκάλυψή του ήταν δυνατό να γίνει μόνο αποσπασματικά, μεταξύ των υπερκείμενων τοίχων.

Πιο συγκεκριμένα, σε χώρο που ανήκε στον οίκο, δηλαδή το καθημερινό δωμάτιο, της οικίας εντοπίστηκε τετράγωνη λιθόκτιστη εστία (εικ. 103) με εξωτερικές διαστάσεις 1,45 Χ 1,26 μ. η οποία περιείχε στρώμα από στάχτη και κάρβουνα. Σε άλλο χώρο του ίδιου σπιτιού αμέσως βορειότερα ανήκε μία ορθογώνια κατασκευή με λεπτά τοιχώματα από λευκό κονίαμα (stucco), που ίσως αποτελούσε δεξαμενή (εικ. 102)[1071]. Η ερμηνεία της είναι προβληματική, γιατί λόγω των δυσκολιών της ανασκαφής δεν βρέθηκε κανένα άλλο στοιχείο ένταξής της στο χώρο του σπιτιού, πλην καταλοίπων τοίχων που εντοπίστηκαν στην έδρασή της. Το εσωτερικό της βρέθηκε γεμάτο με χώμα και διάφορα υλικά καταστροφής από πεσμένα κεραμίδια, πέτρες, κονιάματα και κομμάτια βοτσαλωτών δαπέδων. Επιπλέον ανέδειξε μικρή ομάδα αποσπασματικών πήλινων ειδωλίων, προτομών και αναγλύφων, τα οποία χρονολογούνται στα τέλη του 5^{ου}-4^{ο} αι. π.Χ. και ίσως υποδηλώνουν την άσκηση οικιακής λατρείας (εικ. 104)[1072]. Τα κατάλοιπα αυτά, αν και πολύ αποσπασματικά, αποδεικνύουν ότι το τμήμα αυτό αρχαίας πόλης ανήκε σε οικιστική περιοχή της, ενώ προσφέρουν ενδιαφέροντα παράλληλα με άλλους οικισμούς της ΒΔ Ελλάδος, που αφορούν κυρίως στη χρήση του τύπου οικίας με κεντρική λιθόκτιστη εστία.

[1071] Είχε εξωτερικές διαστάσεις 1,25 μ. Χ 0,53 μ. (μέγ.) και βάθος 1,20 μ. Στην πραγματικότητα αποτελούσε έναν ορθογώνιο λάκκο επενδυμένο με μαρμαροκονία.

[1072] Για την άσκηση λατρείας εντός σπιτιών βλ. συνοπτικά Zimmer 2005, 610-613.

Εικ. 104. Άποψη του εσωτερικού της «δεξαμενής»

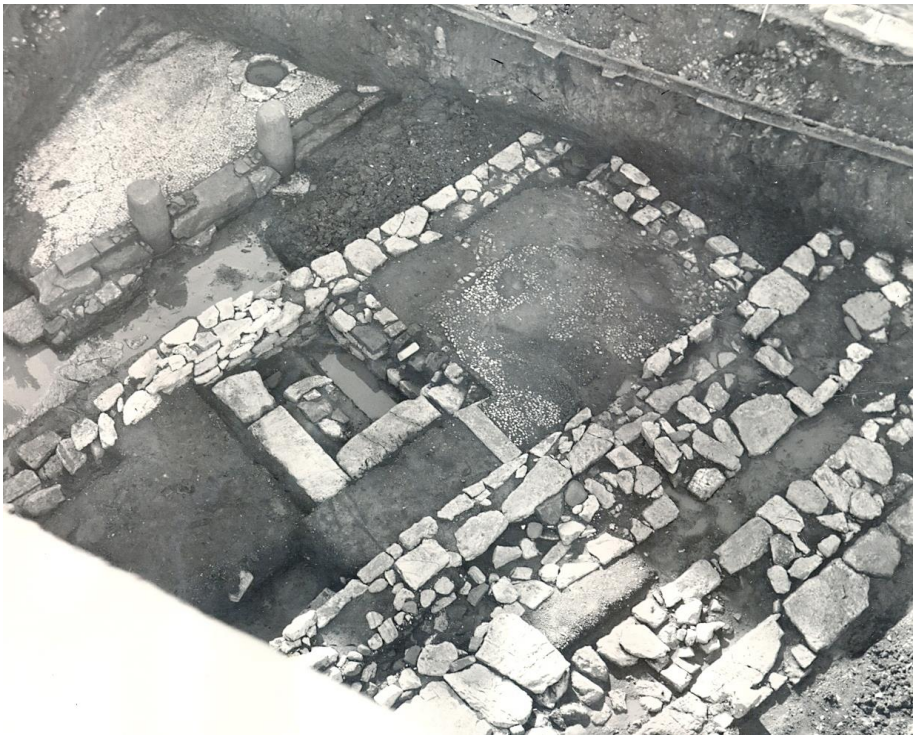
Οικία 5[1073] (εικ. 105)

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό τμήμα οικίας ανασκάφηκε στη συμβολή των οδών Φαρμάκη & Βαρδακουλά, βόρεια της πλατείας Φαρμάκη. Ήταν ένα πολύ καλοδιατηρημένο τμήμα σπιτιού με υπαίθρια αυλή με στοά στη βόρεια πλευρά της. Το τμήμα που ερευνήθηκε είχε μέγιστες διαστάσεις 9,60 Χ 8,5 μ. Ανήκε στο ΒΑ τμήμα του και οριζόταν από βόρεια από στενή ρύμη στην οποία υπήρχε αποχετευτικός αγωγός, ο οποίος διασταυρωνόταν με άλλον κάθετο που διερχόταν ανατολικά του σπιτιού[1074], εντός άλλου δρόμου. Ο χώρος αυτός βρέθηκε καλυμμένος με πολύ πυκνό στρώμα από πέτρες, όστρακα και σπασμένα κεραμίδια, το οποίο ήταν εντοπισμένο κυρίως στο ανατολικό τμήμα της στενωπού (δρόμος 13). Μέσα σε στρώμα καταστροφής που είχε σφραγίσει τον αγωγό βρέθηκαν κομμάτια από μήτρα για την παραγωγή ανάγλυφων σκύφων με διακόσμηση μακριών πετάλων, που φαίνεται ότι αποτελούσαν απορρίμματα εργαστηρίου (**αρ. ευρ. 72**)[1075].

[1073] Κολώνας, Σαράντη 1994, 245 (οδός Φαρμάκη & Βαρδακουλά, Ο.Τ. 128, οικ. Ευ. Κοτίνη) **[θέση 72]**. Τα κατάλοιπα εντοπίστηκαν σε βάθος 1,62 μ. από το σημερινό επίπεδο δρόμων.

[1074] Αναλυτικά για τις αποχετευτικές αυτές διόδους, που αναφέρονται σε επιγραφή της Πριήνης ως *περίστασις* και συγκέντρωναν τα όμβρια από τις στέγες βλ. Δάκαρης 1986 (ιδίως 131-133, όπου και αναφορά σε άλλες αρχαίες πηγές). Είναι γνωστές σε πολλούς οικισμούς, όπως την Κασσώπη, την Αμβρακία και την Όλυνθο.

[1075] Βλ. πιο αναλυτικά στην υπο-ενότητα ΣΤ.3.3.

Εικ. 105. Άποψη της οικίας 5 από βορειοανατολικά

Το σπίτι είχε υποστεί εμφανείς μετασκευές, η τελευταία από τις οποίες ανήκε στην ύστερη ελληνιστική περίοδο. Οι τοίχοι του ήταν αρκετά καλοδιατηρημένοι και σώζονταν σε ύψος 1,25 μ. Η αρχική του μορφή δεν είναι εύκολο να καθοριστεί με βεβαιότητα. Το βόρειο τμήμα ήταν προφανώς διώροφο και είχε ευδιάκριτη υψομετρική διαφορά σε σχέση με το νότιο τμήμα. Στο τμήμα αυτό υπήρχαν διαμορφωμένοι δύο χώροι: ο δυτικός ήταν τετράγωνος, με εσωτερικές διαστάσεις περίπου 2,90 Χ 2,85 μ. και διατηρούσε κατάλοιπα ψηφιδωτού δαπέδου, ενώ επικοινωνούσε με μικρό αγωγό με τον εξωτερικό υπόνομο, γεγονός που καθιστά πιθανή τη χρήση του ως λουτρού. Από το δωμάτιο αυτό υπήρχε πρόσβαση προς το ανατολικό δωμάτιο, διαστάσεων 4,50 Χ 2,85 μ. που στην τελευταία τουλάχιστον φάση ήταν το δωμάτιο καθημερινής χρήσης (*οίκος*), όπως δείχνει μεγάλη κτιστή εστία (εικ. 107)[1076].

Νότια των χώρων αυτών ανοιγόταν στενόμακρη στοά κατά το άξονα Α-Δ, που λειτουργούσε ως προθάλαμος μεταξύ της αυλής και των δωματίων, τα οποία δεν είχαν απευθείας πρόσβαση από τη ρύμη. Το ανατολικό τμήμα ήταν κατεστραμμένο, ώστε δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα εάν η στοά ανήκε αρχικά σε περιστύλιο

[1076] Το ανατολικό του τμήμα του βόρειου τοίχου εμφάνιζε έντονη μετατόπιση προς νότο, ενώ στην εσωτερική του πλευρά σε ύψος περίπου 0,73 μ. από το δάπεδο του οίκου υπήρχε σε απόσταση 1,75 από το ανατολικό του άκρο κόγχη πλάτους 0,30 μ. που ίσως χρησίμευε για την τοποθέτηση αντικειμένων (λύχνων ;).

που περιέβαλε την αυλή. Η είσοδος στον οίκο γινόταν μέσω της στοάς, από θύρα πλάτους 1,20 μ. στη ΝΑ γωνία του[1077]. Εσωτερικά της εισόδου βρέθηκε διαμορφωμένος επιμήκης αποθέτης που περιείχε σπασμένη κεραμική, κομμάτια πίθων και κεραμιδιών, ανθεμωτή ακροκέραμο, αγνύθες, καθώς και πολύ μεγάλο αριθμό οστών ζώων, κυρίως αιγοειδών και βοοειδών (εικ. 106). Οριζόταν από ένα στενό τοιχάριο που είχε εν μέρει πατήσει πάνω στο κατώφλι της εισόδου του χώρου και πιθανότατα ανήκει σε μετασκευή της τελικής φάσης.

Η στοά είχε διαστάσεις 1,80 μ. Χ 7,80 μ. (μέγ.). Οριζόταν στα νότια από στενό στυλοβάτη (πλ. 0,42-0,45 μ. και ύψους 0,17 μ.) από ορθογώνιες οπτόπλινθους[1078], που είχε ως υποδομή τοίχο από μεγάλες λίθινες πλίνθους. Αποτελούσε τη βάση δύο αρράβδωτων, μονολιθικών κιόνων από αμμόλιθο, οι οποίοι βρέθηκαν στη θέση τους, σαν να έχει σταματήσει ο χρόνος, κάτι που πιθανώς οφείλεται και στο ότι ήταν πολύ καλά θεμελιωμένοι[1079]. Στο εσωτερικό της στοάς βρέθηκαν σπασμένοι δύο τουλάχιστον πίθοι, από τους οποίους ο ένας βρέθηκε αμέσως βόρεια του δυτικού κίονα. Επίσης διαπιστώθηκε λεπτό στρώμα στάχτης, ιδιαίτερα έντονο βόρεια των δύο κιόνων, που πρέπει να οφείλεται στην αποτέφρωση ξύλινων στοιχείων κατά την καταστροφή του κτιρίου. Πάνω από τη στοά υπήρχε προφανώς εξώστης, από τον οποίο γινόταν η πρόσβαση προς τα δωμάτια του ορόφου, τα οποία συνήθως ήταν θάλαμοι (υπνοδωμάτια ή γυναικωνίτες), ενώ η σκάλα για τον όροφο πιθανώς θα βρισκόταν στη στοά ή σε τμήμα της αυλής που δεν αποκαλύφθηκε.

[1077] Νότια της πόρτας παρατηρήθηκε έντονη συγκέντρωση κεραμιδιών λακωνικού τύπου.

[1078] Είχαν διαστάσεις 0,45 Χ 0,22 Χ 0,09 μ.

[1079] Είχαν ύψος 1.025 μ. και διάμετρο 0,31 μ. ο δυτικός και 0,93 μ. και διάμετρο 0,36 μ. ο ανατολικός αντίστοιχα. Το μετακιόνιο διάστημα ήταν 1,75 μ. και μεταξύ των κιόνων υπήρχε διακοπή πλάτους 0,44 μ. που οφειλόταν μάλλον σε καταστροφή.

Εικ. 106. Ο χώρος του αποθέτη στον οίκο

Εικ. 107. Η εστία του οίκου

Η αυλή ανοιγόταν νότια της στοάς και ήταν στρωμένη με ψηφιδωτό δάπεδο από ακανόνιστες λευκές ψηφίδες (εικ. 108). Η νότια θέση της αυλής συμφωνεί με τα δεδομένα που είναι γνωστά από πολλές αρχαίες πόλεις. Αποκαλύφθηκε σε μέγιστες διαστάσεις 2,65 Χ 4,30 μ., συνεχίζοντας προς τα νότια και δυτικά, ενώ στα ανατολικά ήταν κατεστραμμένη. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκε στρώμα από πεσμένα κεραμίδια, που εντοπιζόταν κυρίως στο ανατολικό της τμήμα. Στο εσωτερικό της αυλής υπήρχε κτιστό πηγάδι βυθισμένο μέσα στο δάπεδο (εικ. 109)[1080]. Στο στόμιο του (εξ. διάμ. 0,96 μ.) βρέθηκε πεσμένος σφόνδυλος δωρικού κίονα που θα ανήκε στην κιονοστοιχία.

[1080] Δυστυχώς η έρευνα σε βάθος ήταν πολύ δύσκολη λόγω της λάσπης και των νερών, όσο και από τον κίνδυνο κατάρρευσης του πεζοδρομίου της οδού Φαρμάκη, η οποία και τελικά συνέβη. Στάθηκε δυνατό να ερευνηθεί μόλις μέχρι τα 0,42 μ. χωρίς να συγκεντρωθούν όστρακα. Τα εσωτερικά τοιχώματά του μέχρι το σημείο αυτό ήταν κατακόρυφα και λιθόκτιστα, σε κανονικές στρώσεις συμπληρωμένες καθ' ύψος με κομμάτια κεραμιδιών.

Εικ. 108-109. Ο χώρος της αυλής και το φρέαρ

Σύμφωνα με τα παραπάνω η διάταξη του συγκεκριμένου σπιτιού εμφανίζει χαρακτηριστικές ομοιότητες με τον τύπο υστεροκλασικού σπιτιού με παστάδα[1081], που βρίσκει την καλύτερη έκφρασή του στην Όλυνθο[1082]. Θα πρέπει όμως να παραμείνει ανοικτό και το ενδεχόμενο να επρόκειτο για περίστυλη αυλή[1083], σύμφωνα και με τη χρονολόγησή του στην ύστερη ελληνιστική περίοδο.

Βόρεια της οικίας 5, στη βόρεια πλευρά της στενωπού, αποκαλύφθηκε τμήμα άλλου κτιρίου κατασκευασμένου με λιθόπλινθους. Είχε μέγιστες διαπιστωμένες διαστάσεις 10,90 μ. Χ 3,50 μ. και είσοδο από ανατολικά, μέσω του κάθετου δρόμου.

[1081] Η παστάδα ήταν ημιυπαίθριος χώρος που φιλοξενούσε τις δραστηριότητες της καθημερινής ζωής του σπιτιού και στα κλασικά χρόνια ήταν ανοικτή προς την αυλή.

[1082] Hoepfner, Schwandner 1994, 99-100. Των ίδιων 2005, 287-288. Cahill 2002, 76-77, 79.

[1083] Βλ. ομοιότητες με την περίστυλη αυλή της οικίας 3 της Κασσώπης που ανήκε στον 2^{ο} αι. π.Χ. Hoepfner et al. 2005, 399. Κοντογιάννη 2006, 51-54.

Τα κατάλοιπα που έχουν παρουσιαστεί έως εδώ αντιπροσωπεύουν την ύστερη κλασική και ελληνιστική φάση ζωής της πόλης. Συμπληρωματικά αναφέρονται ως χαρακτηριστικά και τμήματα μίας ή δυο κατοικιών των υστεροκλασικών - πρώιμων ελληνιστικών χρόνων που έχουν ερευνηθεί στο οικόπεδο της Εθνικής Τράπεζας, περίπου 40 μ. νοτιότερα της οικίας 5, στη συμβολή των οδών Φαρμάκη και Τζαβέλλα (σχ. 24)[1084]. Σε αυτές κυριαρχούσαν οι αποθηκευτικοί χώροι, ενώ περιλάμβαναν και δωμάτια με βοτσαλωτά δάπεδα, ανάμεσα στα οποία διακρίνεται ένας ανδρώνας.

Για τις ακόλουθες περιόδους του οικισμού έως την ύστερη αρχαιότητα δεν είναι εύκολο να τεκμηριωθεί η μορφή και διάταξη των οικιστικών καταλοίπων, καθώς τα χαρακτηριστικά παραδείγματα σπανίζουν. Από τα ρωμαϊκά χρόνια και εξής τα κτίρια έχουν απλούστερη και λιγότερο επιμελημένη κατασκευή και - σε κάθε περίπτωση - η αποσπασματικότητα των ανασκαφών δεν έχει αναδείξει μεγάλα σύνολα, ώστε να διευκολύνει την απόκτηση μίας γενικής εικόνας.

Στα πιο χαρακτηριστικά κατάλοιπα της υστερορωμαϊκής περιόδου ανήκει τμήμα οικίας που έχει ερευνηθεί στη συμβολή των οδών Κοζώνη και Κοσμά Αιτωλού, στην περιοχή της Βατόβρυσης**[1085]**. Διέθετε εσωτερικό πλακόστρωτο αίθριο που επικοινωνούσε με τους γύρω χώρους. Οι τοίχοι του κτιρίου ήταν λιθόκτιστοι με συνδετικό κουρασάνι και διατηρούνταν σε ύψος που έφτανε έως τα 2,15 μ. Η κατασκευή είχε πατήσει πάνω σε ελληνιστική οικία, από την οποία αποκαλύφθηκε εκτός άλλων τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου από λευκά και μαύρα βότσαλα, ενώ το κτίριο είχε δεχθεί μετασκευές στους μεταβυζαντινούς χρόνους.

Άλλα χαρακτηριστικά οικιστικά λείψανα έχουν ανασκαφεί στην παραθαλάσσια περιοχή, στο οικόπεδο του ΞΕΝΙΑ (σχ. 16)[1086]. Επρόκειτο για μεγάλα τμήματα ρωμαϊκών κτιρίων, από τα οποία μπορεί να αποκατασταθεί η γενικότερη μορφή τουλάχιστον ενός από τα μεγαλύτερα. Το κτίριο Κ1, στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου του ΞΕΝΙΑ ήταν σχεδόν τετράγωνο (διαστ. 23,50 Χ 24,50 μ.), με κεντρικό αίθριο, διαστάσεων 6 Χ 6,3 μ. γύρω από το οποίο διατάσσονταν δεκαέξι δωμάτια. Όπως αναφέρεται στην έκθεση των ανασκαφικών χρονικών είχε υποστεί αρκετές

[1084] Αλεξοπούλου 1988, 174-176 (οδός Φαρμάκη & Τζαβέλλα, Οικ. Ε.Τ.Ε.) **[θέση 68]**.

[1085] Αλεξοπούλου 1989, 142 (οδός Κοζώνη & Κοσμά Αιτωλού, οικ. Σωτηρόπουλου – Βασιλόπουλου) **[θέση 71]** .

[1086] Ζαφειροπούλου 1976, 165-169 (Ξενία Ναυπάκτου, κτήμα Αθανασιάδη-Νόβα) **[θέση 30].**

μετασκευές. Η είσοδός του πιθανότατα ήταν από την πλευρά της θάλασσας. Το κτίριο αυτό πιθανότατα αποτελούσε αστική κατοικία - έπαυλη στον τύπο του ιταλικού σπιτιού με εσωτερικό αίθριο[1087].

[1087] McKay 1975, 32-63.

ΣΤ.3.1.12 Ύπαιθρος χώρα και αγροικίες (θέσεις 77-89, 135-136)[1088]

Στην ύπαιθρο χώρα που περιέβαλλε την πόλη έχουν ερευνηθεί λίγες περιαστικές εγκαταστάσεις, αποσπασματικά διατηρημένες, οι οποίες –παρόλα αυτά– μας παρέχουν μία αρκετά χαρακτηριστική εικόνα για τη χωροθέτησή τους, τη ζωή της υπαίθρου και τις αγροτικές ασχολίες που συνδέονταν με αυτές. Οι αφορμές για σωστικές έρευνες έξω από τα όρια της πόλης είναι σαφώς λιγότερες, ενώ η καλλιέργεια των ιδιοκτησιών έχει προφανώς από παλιά ήδη καταστρέψει σε κάποιο βαθμό αρχαία λείψανα. Επιπλέον οι πεδιάδες που περιβάλλουν τη Ναύπακτο είναι σε μεγάλη έκταση προσχωσιγενείς, γεγονός που έχει επηρεάσει σαφώς τη διατήρηση αρχαίων καταλοίπων. Τα περισσότερα στοιχεία ανήκουν στους ύστερους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους, σε αρκετές όμως περιπτώσεις έχει διαπιστωθεί ότι στους ίδιους χώρους είχαν προηγηθεί ελληνιστικές εγκαταστάσεις, αν και δεν είναι πάντοτε βέβαιος ο χαρακτήρας αυτών.

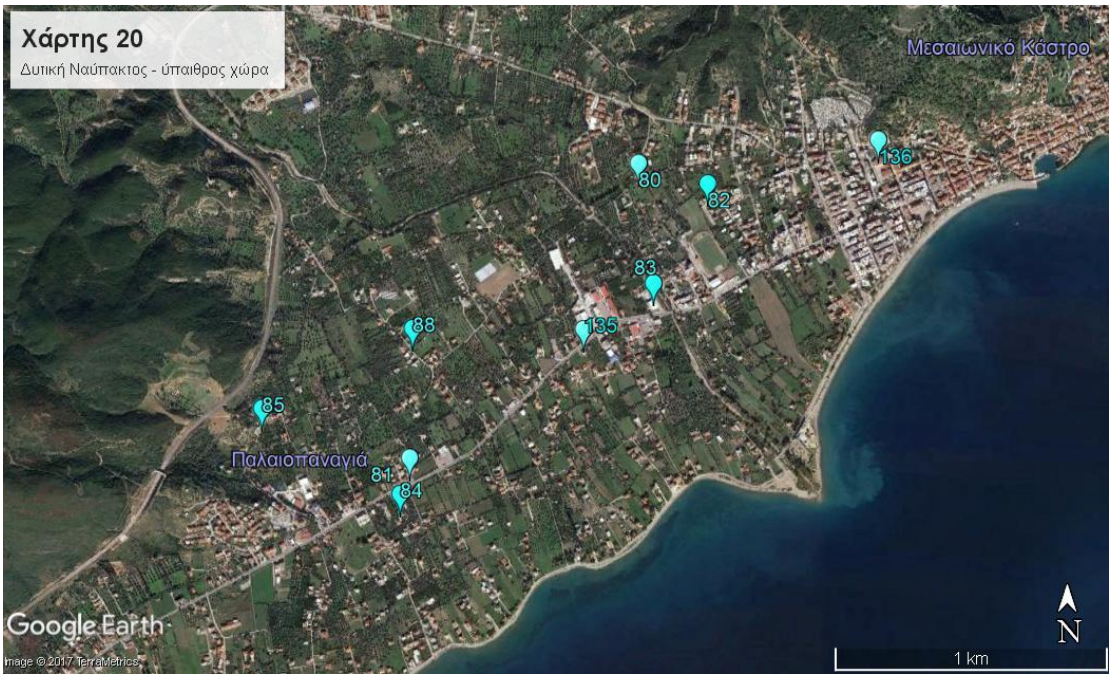
Δυτική Ναύπακτος (Χάρτης 20)

Τα περισσότερα στοιχεία έχουν εντοπιστεί στο δυτικό τμήμα της πόλης, και κυρίως στην περιοχή της Παλαιοπαναγιάς, όπου η παραλιακή πεδιάδα διευρύνεται βόρεια προς το εσωτερικό, αποκτώντας βάθος τριών περίπου χιλιομέτρων. Τα μέχρι σήμερα εντοπισμένα ίχνη στην περιοχή αυτή εκτείνονται έως 2,8 περίπου χιλιόμετρα δυτικά της πόλης[1089]. Τα κατάλοιπα αυτά αφορούν σε αγροικίες που εκτείνονταν κυρίως κατά μήκος των δρόμων 1 και 2, που όπως σημειώθηκε αντιστοιχούν

[1088] Αλεξοπούλου 1990, 142-143 (οικ. Ευθ. Χειμαργιού, οδός Πλαστήρα (Ο.Τ. 216) **[θέση 75]**. Αλεξοπούλου 1992, 152 (οδός Πλαστήρα, Ο.Τ. 214, συνοικισμός Αφροδίτη, ιδ. Ιω. & Ευ. Ρήγα) **[θέση 76]**. Σαράντη 1993, 144 (Συνοικισμός Αφροδίτη, οδός Πλαστήρα & Άρεως, οικ. Ειρ. Καρβούνη) **[θέση 77]**. Κολώνας, Σαράντη 1995, 242 (Λυγιάς Ναυπάκτου, χείμαρρος Σκας) **[θέση 78]**. Κόλια 1998, 281-282 (Συνοικισμός Αφροδίτη, οδός Πλαστήρα, οικ. Καρβούνη) **[θέση 79]**. Σαράντη 1997, 302-302. Σαράντη, Στάικου 2013 (Ελαιοστάσι, οικ. Σπυρόπουλου) **[θέση 80]**. Σαράντη 2000, 334 (Παλαιοπαναγιά, οικ. Λαουρδέκη) **[θέση 81]**. Σαράντη2001-2004, 116. Σαράντη, Στάικου 2013 (Περιοχή γηπέδου Ναυπάκτου, οικ. Τσαμαδιά) **[θέση 82]**. Σαράντη 2005, 480-481. Σαράντη, Στάικου 2013 (Χείμαρρος Βαρειά, Ε.Ο.Ναυπάκτου – Αντιρρίου, ιδ. Carrefour Μαρινόπουλος) **[θέση 83]**. Στάικου 2005, 481 (Παλαιοπαναγιά, οικ. Κ. Μαυρομύτη) **[θέση 84]**. Σαράντη, χρονικά ΑΔ 2011, υπό εκτύπωση (Παλαιοπαναγιά, θέση Πελεκέικα, οικ. Γ. Αθανασοπούλου-Μπανιά) **[θέση 85]**. Σαράντη 2004, 114 (οδός Παράκαμψης Ναυπάκτου, τμήμα Γ΄, Τζαβόρεμα) **[θέση 86]**. Σαράντη 2007, 685 (Ξηροπήγαδο, θέση Βελαώρα) **[θέση 87]**. Σαράντη 2008α, 660 (Παλαιοπαναγιά Ναυπάκτου, έργο αποχέτευσης) **[θέση 88]**. Σαράντη, Χρονικά ΑΔ 2015, υπό εκτύπωση (Ξηροπήγαδο, ιδ. Αν. Αναγνωστοπούλου) **[θέση 89]**. Κόλια 1998, 282 (Παλαιοπαναγιά, λεωφ. Αντιρρίου, οικ. Γ. Παπαθεοδώρου) **[θέση 135]**. Σαράντη, Χρονικά ΑΔ 2015, υπό εκτύπωση (2^{ο} Γυμνάσιο – 2^{ο} Λύκειο Ναυπάκτου) **[θέση 136]**.

[1089] Σαράντη, Στάικου 2013. Βλ. σχετικά και Σταυροπούλου-Γάτση, Σαράντη 2013, 679-680.

με δύο μεγάλες αρχαίες οδούς εξωτερικής σύνδεσης της πόλης. Κατά μήκος του δρόμου 1, στην περιοχή του δυτικού αρχαίου νεκροταφείου, εντοπίζονται οι θέσεις 136, 82 και 80. Η πρώτη ερευνήθηκε πρόσφατα, κάτω από ιδιάζουσες συνθήκες, και η εικόνα που μας παρέχει είναι εντελώς αποσπασματική, αφού μεταξύ άλλων τα στοιχεία είχαν υποστεί σοβαρή καταστροφή στα τέλη της δεκαετίας του 1970[1090]. Εκτός από διάσπαρτους ογκόλιθους που μπορεί να προήλθαν από κάποιο κατεστραμμένο ταφικό περίβολο, τα κατάλοιπα που εντοπίστηκαν, αποσπασμένα από τη συνάφειά τους, φαίνεται ότι ανήκαν σε αγροτική εγκατάσταση του 2ου-3ου αι. μ.Χ., η οποία περιλάμβανε πιθεώνα, εργαστηριακούς[1091] και, πιθανώς, λουτρικούς χώρους. Στα ευρήματα της ανασκαφής ανήκουν κυρίως οστά ζώων, θραύσματα λύχνων και μετάλλινα εργαλεία. Η θέση αυτή είναι η πλησιέστερη στην πόλη και βρίσκεται σε απόσταση μόλις 380 μ. δυτικά της μεσαιωνικής οχύρωσης. Η επιλογή για την ίδρυσή της, εκτός από τον οδικό άξονα, μπορεί να συνδεθεί και με το ρέμα Λαγκαδούλα, το οποίο έρεε στην περιοχή.

[1090] Η έρευνα της θέσης πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο έργου αποκατάστασης – ενίσχυσης φέροντος οργανισμού του σχολικού συγκροτήματος 2ου Γυμνασίου – 2ου ΓΕΛ Ναυπάκτου, το οποίο είχε εκκενωθεί λόγω στατικών προβλημάτων, ώστε να γίνει η απαραίτητη ενίσχυση των κτιρίων. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε εντός των θεμελίων του βόρειου σχολικού κτιρίου, μόνο στα τμήματα όπου η πλάκα του ισογείου έχει αποξηλωθεί, όπου και διαπιστώθηκε η εκτεταμένη τους καταστροφή. Οι εργασίες αυτές προφανώς είχαν γίνει τότε χωρίς καμία ενημέρωση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, καθώς δεν υπήρχε μέχρι σήμερα καμία σχετική αναφορά ή πληροφορία στο αρχείο της Εφορείας.

[1091] Για τα εργαστηριακά κατάλοιπα βλ. σχετικά στο κεφάλαιο ΣΤ.3.3.

Σε απόσταση 660 μ. δυτικότερα, στην περιοχή του Γηπέδου Ναυπάκτου (**θέση 82**) ερευνήθηκε μικρό τμήμα υστερορωμαϊκού κτιρίου από αργολιθοδομή, που περιέκλειε εγκατάσταση ληνού με κωνικό υπολήνιο, σημαντικό λείψανο μεταποίησης πρωτογενούς παραγωγής. Τέλος, 270 μ. δυτικότερα, στην περιοχή Ελαιοστάσι (**θέση 80)**, βρέθηκε μία από τις πιο ενδιαφέρουσες αγροικίες (σχ. 28, εικ. 111). Είχε κατασκευαστεί πάνω σε ένα μεγάλο κτίριο ελληνιστικών χρόνων, άγνωστου χαρακτήρα, κτισμένο με λιθόπλινθους[1092]. Η αγροτική εγκατάσταση περιλάμβανε μεγάλο κτιστό ληνό[1093] και υπολήνιο, όπως και μικρότερη παράπλευρη δεξαμενή, που μπορεί να χρησίμευε ως δεξαμενή αναμονής κατά τη διαδικασία της γλευκοποίησης και συνδεόταν με το δάπεδο του ληνού με πήλινο σωλήνα. Από το εσωτερικό του υπολενίου προήλθαν θραύσματα γυάλινων αγγείων, ακέραιος τρίμυξος λύχνος, χάλκινα και σιδερένια μικροευρήματα και τρία χάλκινα νομίσματα του 2^{ου}-3^{ου} μ.Χ. αι.[1094]. Στο εσωτερικό της μικρότερης δεξαμενής βρέθηκε ακέραιος πήλινος λύχνος με διακόσμηση καμπύλων ακτίνων στο δίσκο[1095] και δύο χάλκινα νομίσματα του 3^{ου} αι. μ.Χ[1096].

Εικ. 110. Κωνικό υπολήνιο στη θέση 82.

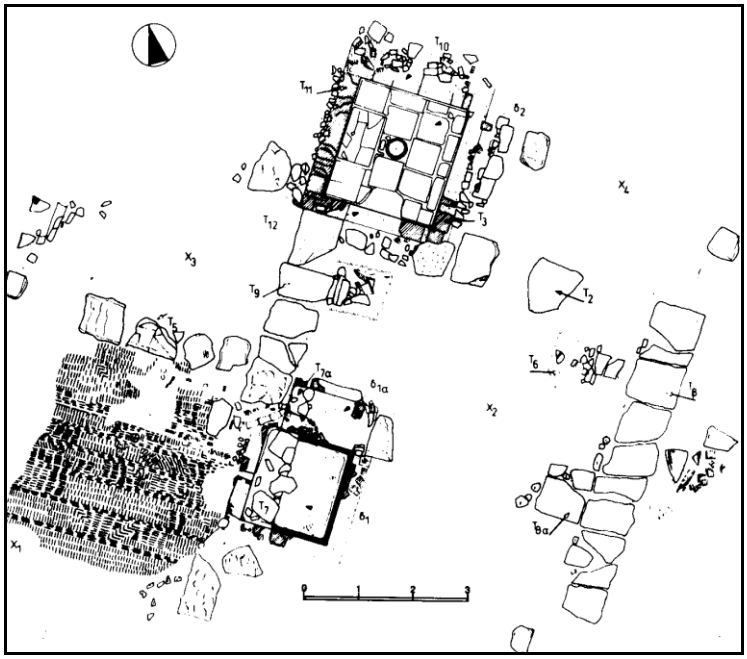
[1092] Αναφορά στο κτίριο αυτό έχει ήδη γίνει νωρίτερα, σε σχέση με το ιερό του Διονύσου.

[1093] Μέγ. διαστ. 4,00 Χ 3,30 μ.

[1094] Δυο σηστέρτιοι νομισματοκοπείου Ρώμης, 138-161 μ.Χ. (Αντωνίνος Ευσεβής) (RIC III 133, 855) και 249-251 μ.Χ. (Ερέννια Ετρουσκίλλα) (RIC IV III 137, 135α) και ένας Αντωνινιανός (3^{ος} αι. μ.Χ.;) (Είναι αρκετά διαβρωμένο, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η ταύτισή του. Πιθανόν η προτομή του εμπροσθοτύπου να είναι Σαλωνίνα ή Σεβερίνα).

[1095] Ανήκει στα πρωιμότερα δείγματα του τύπου XXVIII της Κορίνθου, που χρονολογείται από τα μέσα του 3^{ου} έως τις αρχές του 5^{ου} αι. μ.Χ. Broneer 1930, 102-114, πιν. XIV, 959.

[1096] Αντωνινιανός, νομισματοκοπείου Ρώμης, εργαστήριο 5^{ο}, 260-268 μ.Χ. (Γαλλιηνός, ως μονοκράτορας) (RIC V I 145, 161) και Σηστέρτιος, νομισματοκοπείου Ρώμης, 238 μ.Χ. (Βαλβίνος) (RIC IV II 171, 15)

Σχ. 30. Κάτοψη της ανασκαφής στο Ελαιοστάσι (θέση 80)

Σε άλλο χώρο της εγκατάστασης βορειότερα, σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του ελληνιστικού κτιρίου, υπήρχε μεγάλη τετράγωνη δεξαμενή (εσ. διαστάσεων 2,13 Χ 2,33 μ.), με κτιστή κλίμακα καθόδου, ενώ πάνω στο δάπεδό της υπήρχε είδος τραπεζιόσχημου κεκλιμένου επιπέδου (ράμπας) από κονίαμα (διαστ. 0,44 Χ 0,65 Χ 0,12 μ.), η χρήση του οποίου δεν ήταν σαφής. Η κεραμική από την επίχωσή της δεξαμενής ανήκε κυρίως σε χρηστικά αγγεία και χρονολογείται από την ελληνιστική έως και την παλαιοχριστιανική περίοδο. Ελάχιστα ήταν τα μικροευρήματα, ανάμεσα στα οποία και νόμισμα του 3ου αι. μ.Χ.[1097].

Πλούσιο στρώμα από την καταστροφή της αγροικίας αποκαλύφθηκε πάνω από το χώρο του προγενέστερου κτιρίου, αμέσως ανατολικά του ληνεώνα (χώρος 2)[1098], που φαίνεται ότι ήταν στεγασμένος με στέγη λακωνικού τύπου. Το στρώμα καταστροφής, στο δυτικό του ιδίως τμήμα, παρουσίαζε έντονα ίχνη φωτιάς και μεγάλο μέρος των οστράκων ήταν καμένα. Απέδωσε πολλά ευρήματα, όπως ένα χάλκινο κυλινδρικό αγγείο, σιδερένια μαχαίρια, ανάμεσα στα οποία ένα με κυρτή ράχη και λαβή άλλου με υπολείμματα χάλκινης και οστέινης επένδυσης, χάλκινα και σι-

[1097] Σηστέρτιος, νομισματοκοπείου Ρώμης, 235-236 μ.Χ.(Μαξιμίνος) (RIC IV II, 146–147, 88).
[1098] Διαστάσεων περίπου 4,40 Χ 3,60 μ.

δερένια εξαρτήματα, πολλά από τα οποία ανήκαν σε κλειδαριές και επενδύσεις θυρών, γυάλινα θραύσματα, καρφιά διαφόρων τύπων, καμένες μάζες σιδήρου, καθώς και ένα μικρό πήλινο δισκοειδές αντικείμενο το οποίο μοιάζει με κρόταλο. Βρέθηκαν επίσης δύο χάλκινα νομίσματα του 4ου αι. μ.Χ.[1099], ενώ το νεότερο χρονολογικά ανήκε στον 6ο αι. μ.Χ. και αποτελεί το terminus post quem για την καταστροφή της αγροικίας[1100]. Η κεραμική ήταν επίσης άφθονη και κατά το μεγαλύτερο μέρος της ανήκε σε χρηστικά σκεύη με διακόσμηση αυλακωτή. Όστρακα ερυθροβαφών πινακίων και φιαλών υπήρχαν επίσης σε πολύ μικρή αναλογία. Σύμφωνα με αυτά, η καταστροφή του κτιρίου είναι πιθανόν να προκλήθηκε ή να συνοδεύτηκε από πυρκαγιά, ενώ η κύρια χρήση της εγκατάστασης προσδιορίζεται στον 2ο-3ο αι. μ.Χ.

Εικ. 111. Άποψη της αγροικίας της θέσης 80 από ΒΑ

Κατά μήκος νοητού άξονα του δρόμου 2 εκτείνονταν οι εγκαταστάσεις των **θέσεων 81, 83-84 και 135.** Πλησιέστερα στην πόλη από αυτές βρισκόταν τμήμα άλλης αγροικίας του 3ου-6ου αι. μ.Χ., που ανασκάφηκε στη **θέση 83**, επί της εθνικής οδού Ναυπάκτου – Αντιρρίου. Είχε τρεις τουλάχιστον χώρους, χωρίς χαρακτηριστι-

[1099] Φόλλις, νομισματοκοπείου Τικίνου, 304-305 μ.Χ. (Διοκλητιανός) (RIC VI 286, 47a), Φόλλις Νομισματοκοπείου Νικομήδειας 324-325 μ.Χ.(Κρίσπος, ως Καίσαρας) (RIC VII 615, 91).
[1100] Φόλλις, νομισματοκοπείου Κυζίκου, 538/9 μ.Χ. (Ιουστινιανός 1ος) (DOC I 125, 165α.1).

κές αγροτικές κατασκευές[1101]. Έχει ενδιαφέρον όμως ότι βρισκόταν σήμερα σχεδόν δίπλα στη δυτική όχθη του χειμάρρου Βαρειά, όπως και ότι από την έρευνα σε βάθος τεκμηριώνεται με κεραμική και νομίσματα ότι στην ίδια θέση προϋπήρχε ελληνιστική εγκατάσταση[1102], προφανώς ανάλογων δραστηριοτήτων.

Τα υπόλοιπα τρία τμήματα αγροικιών έχουν ερευνηθεί ακόμη δυτικότερα, στην περιοχή της Παλαιοπαναγιάς. Η μία από τις θέσεις αφορούσε σε έναν κεραμικό κλίβανο (**θέση 135**), ο οποίος πιθανώς αποτελούσε τμήμα αγροικίας. Στη **θέση 84** δυτικότερα, σε απόσταση 100 μ. περίπου νότια της οδού Ναυπάκτου – Αντιρρίου ανασκάφηκαν τμήματα δύο κτιρίων, από τα οποία το ένα είχε διαδεχθεί το άλλο και περιέκλειε ζεύγος ληνών και υπολενίων σε παρατακτική διάταξη, πολύ καλής διατήρησης (εικ. 112)[1103]. Κοντά στο σύνολο αυτό βρέθηκε πληθώρα γιγάρτων που σχημάτιζαν εκτεταμένο στρώμα (διαστ. 1,5 Χ 2,00 μ.), δηλαδή οργανικών καταλοίπων από τη δραστηριότητα που λάμβανε χώρα στην εγκατάσταση. Στην περίπτωση αυτή έλειπαν εντελώς στοιχεία χρονολόγησης, μπορεί όμως να συνδεθεί με μικρό τμήμα υστερορωμαϊκής αγροικίας, που είχε ανασκαφεί περίπου 150 μ. βορειότερα στην ίδια περιοχή, με την οποία μπορεί να ήταν σύγχρονη (**θέση 81**).

Εικ. 112. Ζεύγος ληνών (θέση 84)

[1101] Στα νομίσματα της ανασκαφής ανήκαν, Σηστέρτιος, Νομισματοκοπείου Ρώμης, Μάρτιος 235-περ. Ιανουάριος 236 μ.Χ. (Μαξιμίνος) (RIC IV II 145, 64), Διοκλητιανός, Νέο-Αντωνινιανός, Νομισματοκοπείο Κυζίκου, λίγο πριν το 300 μ.Χ. (RIC V II 253–255).

[1102] Βρέθηκαν τέσσερα χάλκινα νομίσματα ελληνικών πόλεων, πολύ φθαρμένα, τα οποία δεν ταυτίζονται.

[1103] Για τις ομοιότητες με ληνεώνα που έχει εντοπιστεί στην Πάτρα βλ. Πετρόπουλος 2001, 40-42.

Το πιο πρόσφατο εύρημα έχει αποκαλυφθεί στη **θέση 85** και αφορούσε σε μεγάλο τμήμα ενός βαλανείου ή περιαστικής έπαυλης, διαστάσεων περίπου 15 Χ 11 μ., που περιλάμβανε έξι τουλάχιστον χώρους. Το ανατολικό της τμήμα είχε καταστραφεί έντονα από τη δραστηριότητα του παρακείμενου χείμαρρου Βαρειά. Η αρχική φάση του κτιρίου ανήκε στα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ χρησιμοποιήθηκε και κατά την Παλαιοχριστιανική εποχή, κατά την οποία υπέστη τροποποιήσεις και μερικές επεκτάσεις των περισσότερων χώρων του. Η διατήρηση του κτιρίου, παρά τις μετασκευές και καταστροφές, ήταν αξιοσημείωτη και έφτανε σε μέγιστο ύψος τα 1,60 μ. Στο ΒΑ τμήμα του κτιρίου αναπτύσσονταν οι χώροι θερμού λουτρού, οι οποίοι περιλάμβαναν ένα ορθογώνιο δωμάτιο θερμαινόμενο με υπόκαυστο και τρεις πυέλους, μία τετράγωνη και δύο ημικυκλικές, που συνδέονταν με αυτό σε συμμετρική διάταξη. Τρία από τα υπόλοιπα δωμάτια στο νότιο τμήμα του κτιρίου, η χρήση των οποίων δεν ταυτίζεται με ασφάλεια, κοσμούνταν με ψηφιδωτά δάπεδα με γεωμετρικό διάκοσμο, που με βάση την κεραμική και τα παράλληλά τους από άλλες περιοχές μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 4^{ου}-αρχές 5^{ου} αι. μ.Χ. (εικ. 113), ενώ μπροστά από την είσοδο του χώρου Γ σωζόταν τμήμα επιδαπέδιας ψηφιδωτής αφιερωματικής επιγραφής που πιθανότατα αναφέρεται στον αναθέτη ή τον ψηφωτή (Αθήνιος;), το περιεχόμενό της, λόγω της αποσπασματικής διατήρησης, όμως δεν είναι απόλυτα σαφές και απαιτεί ειδικότερη μελέτη (εικ. 114)[1104].

… ΝΑΘΗΝΙΟC

…ΑΤΡΙ

…. ΠΟΛΙΩ

[1104] Για τις επιγραφές αυτού του είδους και σχετικές βιβλιογραφικές παραπομπές βλ. γενικά Παπαγεωργίου 2004, 461.

Εικ. 113. Μερική άποψη της εγκατάστασης της θέσης 85

Εικ. 114. Η αφιερωματική επιγραφή της θέσης 85

Τα ευρήματα από την έρευνα των χώρων περιλάμβαναν αρκετά οστά ζώων, γυάλινα θραύσματα, καρφιά, λίγα χάλκινα, μη χαρακτηριστικά, μικροευρήματα, καθώς και νομίσματα του 3ου αι. μ.Χ. [1105]Η κεραμική από το στρώμα καταστροφής ήταν οικιακή, αλλά και λεπτότεχνη, ανάμεσα στην οποία λίγα όστρακα παλαιοχριστιανικών λύχνων[1106], και προσδιορίζει την τελική φάση του κτιρίου στον 5ο-6ο αι. μ.Χ.

Η επιμέλεια της αρχικής κατασκευής και ο ψηφιδωτός διάκοσμος των δαπέδων διαφοροποιεί σαφώς το κτίριο αυτό σε σχέση με τις υπόλοιπες εγκαταστάσεις στη χώρα της πόλης και είναι φανερό ότι πρόκειται για τμήμα περιαστικής έπαυλης, η οποία μπορεί να αποτέλεσε μόνιμη κατοικία ενός πλούσιου ιδιοκτήτη. Η παρου-

[1105] Το υλικό αυτό δεν έχει μέχρι σήμερα συντηρηθεί ώστε να είναι δυνατή η ακριβής ταύτισή τους.

[1106] Επρόκειτο κυρίως για μικρά τμήματα δίσκων λύχνων, από το περιμετρικό διακοσμητικό πλαίσιό τους, με χαρακτηριστική διακόσμηση ανάγλυφων καρδιόσχημων και ανάγλυφων κύκλων τα οποία ανήκουν κυρίως σε λυχνάρια «βορειο-αφρικανικού» και σικελικού τύπου. Για παράλληλα από την πόλη της Ναυπάκτου βλ. Παπαγεωργίου 2001β.

σία της στη θέση αυτή μπορεί να συσχετιστεί με κάποια μεγάλη ιδιοκτησία που εκτεινόταν πλησίον του ρέματος Βαρειά και υποδηλώνει σαφώς κοινωνική διαφοροποίηση[1107]. Η αποσπασματική διατήρηση του κτιρίου δεν επέτρεπαν τη διατήρησή του ως ορατού και την ανάδειξή του, ενώ τα ψηφιδωτά του δάπεδα αποκολλήθηκαν στο σύνολό τους από ειδικά συνεργεία συντηρητών.

Στο δυτικό τμήμα της πόλης ανήκει επίσης ένα έργο μνημειακού χαρακτήρα, το οποίο φαίνεται ότι συνδεόταν με τη διευθέτηση του ρέματος της Βαρειάς (**θέση 88)**. Αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια δημόσιου έργου, περίπου 400 μ. βόρεια της διασταύρωσης με την Ε.Ο. Αντιρρίου - Ναυπάκτου. Επρόκειτο για τμήμα τοίχου, διεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., μέγ. μήκ. 2,50 μ. και πλ. 1,20 μ. κατασκευασμένου από αμμολιθικές λιθοπλίνθους. Ο τοίχος διαπιστώθηκε σε μέγιστο ύψος 2,95 μ., ενώ η θεμελίωσή του φαινόταν να συνεχίζει και βαθύτερα απ' όσο ήταν δυνατό να ερευνηθεί και δεν υπήρχαν επαρκή στοιχεία χρονολόγησης. Η μέριμνα για τη διευθέτηση της ροής του πλούσιου ρέματος οπωσδήποτε συνδέεται με την ύπαρξη αγροτικών εγκαταστάσεων και καλλιεργειών και την ανάγκη προστασίας τους. Επιπλέον από τις σωστικές έρευνες που έχουν διενεργηθεί στο δυτικό τμήμα της Ναυπάκτου είναι σαφές ότι η κοίτη του ρέματος της Βαρειάς[1108], το οποίο σήμερα ρέει πολύ κοντά στην πόλη, πλησίον του γηπέδου της, έχει μετακινηθεί πολλές φορές εντός του δέλτα απορροής του και ότι σε περιόδους της αρχαιότητας έρρεε αρκετά δυτικότερα.

Ανατολική Ναύπακτος (Γενικός τοπογραφικός χάρτης 2, Χάρτης 21)

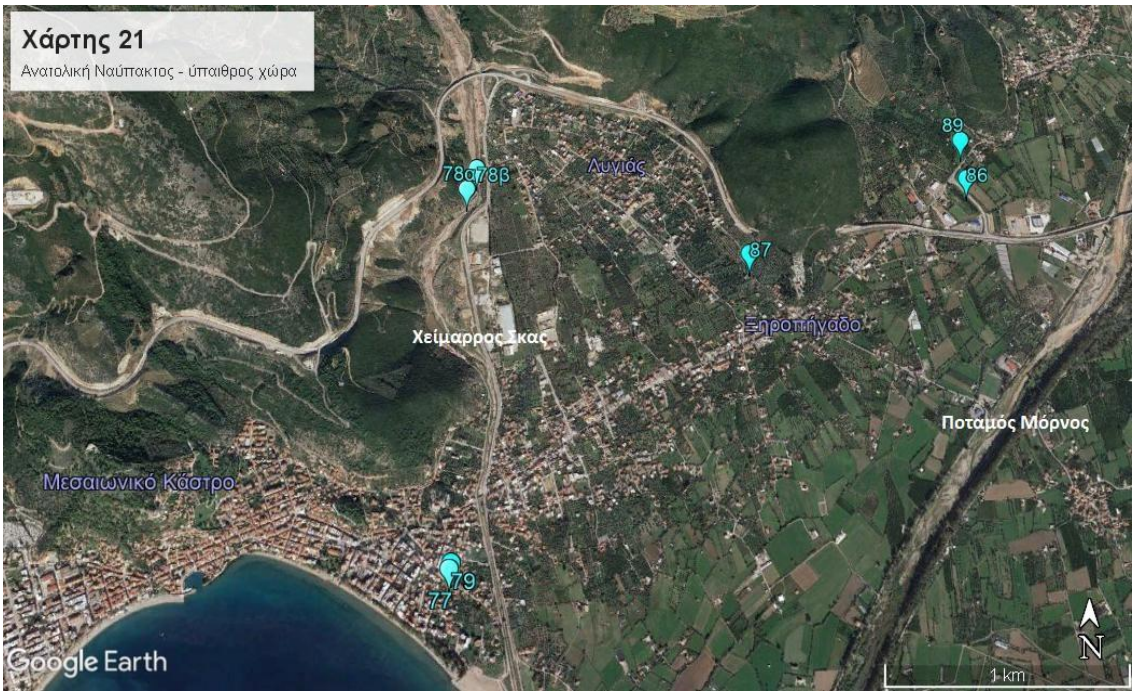
Στο ανατολικό τμήμα της πόλης οι εντοπισμένες θέσεις ήταν έως πρότινος ελάχιστες, πλέον όμως διαθέτουμε περισσότερα στοιχεία, αν και παραμένουν αρκετά αποσπασματικά. Ενδιαφέρον σε αντιστοιχία με το δυτικό τμήμα της πόλης παρουσιάζει ένα δημόσιο τεχνικό έργο που σχετίζεται πιθανότατα με τη διευθέτηση της ροής του χειμάρρου Σκα ή Σκάλας. Τμήματά του έχουν εντοπιστεί σε τέσσερις θέσεις κατά μήκος της οδού Πλαστήρα, στο συνοικισμό Αφροδίτης στο ανατολικό

[1107] Για το θέμα της συγκέντρωσης γης στα χέρια λίγων και τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τις επαύλεις βλ. αναλυτικά Alcock 1989.

[1108] Το ρέμα αυτό πηγάζει από τα όρη Ναυπακτίας στην περιοχή του οικισμού Πιτσινέικα και διέρχεται από την ημιορεινή ζώνη με διεύθυνση ΒΔ-ΝΑ. Εισέρχεται στην πεδινή ζώνη σχηματίζοντας αλλουβιακό ριπίδιο το οποίο καταλαμβάνει την περιοχή της Παλαιοπαναγιάς και το μεγαλύτερο τμήμα της πόλης της Ναυπάκτου. Σήμερα έχει ένα εύρος κοίτης περίπου 5-15 μ.

τμήμα της σύγχρονης πόλης, καθώς και μέσα στην κοίτη του χειμάρρου Σκα, όπου και είναι ορατά από το δρόμο Λυγιά – Σκάλας **(θέσεις 75-79)** (εικ. 115).

Τα τμήματα που έχουν αποκαλυφθεί εντός των ορίων της σύγχρονης πόλης έχουν συνολικό μήκος 30,4 μ. και πλάτος 0,75-1,35 μ. και διατηρούσαν ένα ύψος 0,80-1,70 μ. δηλαδή τεσσάρων περίπου δόμων. Πρόκειται για τοίχο ισχυρής κατασκευής, κτισμένο με μεγάλους, αδρά επεξεργασμένους ογκόλιθους. Βρισκόταν σε βάθος 2,26-4,00 μ. από το σημερινό επίπεδο των δρόμων και είχε διεύθυνση Β-Ν / ΒΑ-ΝΔ. Εντοπίστηκε μέσα σε επίχωση από καθαρό ποταμίσιο υλικό, γεγονός που δείχνει ότι ο χείμαρρος έρεε άλλοτε πλησιέστερα στην πόλη. Στη θέση 75 αποκαλύφθηκε και τμήμα άλλου τοίχου βαθύτερα, κτισμένου κατά το ισόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα δόμησης, συνολικού ύψους 2,60 μ. Πιθανώς ανήκε σε προγενέστερη φάση κατασκευής του έργου, στοιχείο που υποδεικνύει αφενός το βάθος των επιχώσεων, αφετέρου δε ότι η ανάγκη διευθέτησης των νερών του χειμάρρου ήταν διαρκής για μία μεγάλη χρονική περίοδο και ότι λόγω της δραστηριότητας του νερού προέκυπταν ανάγκες επισκευής του τεχνικού αυτού έργου.

Στα τμήματα που ερευνήθηκαν κατά μήκος της οδού Πλαστήρα ο τοίχος είχε πιο επιμελημένη όψη προς Δ, δηλαδή προς την πόλη, γενικότερα όμως παρουσίαζε έντονη καταστροφή από τη διαχρονική δραστηριότητα του χειμάρρου και πολλοί

λίθοι του βρέθηκαν πεσμένοι ή μετακινημένοι. Στο τμήμα που καθαρίστηκε μέσα στην κοίτη ο τοίχος ήταν ορατός σε μήκος 20-22 μ., ενώ η συνέχειά του, αν σώζεται, χανόταν μέσα σε παχιές αποθέσεις από κροκάλες που ήταν αδύνατο να αφαιρεθούν χωρίς τη χρήση μηχανικού μέσου[1109]. Η χρονολόγηση της κατασκευής είναι εξαιρετικά δύσκολη, καθώς κανένα από τα τμήματα που ερευνήθηκαν δεν συνδεόταν με κεραμική. Φαίνεται πάντως πιθανό ότι η τελευταία φάση της κατασκευής έγινε στα ρωμαϊκά χρόνια.

Εικ. 115. Τμήμα του τοίχου διευθέτησης του χειμάρρου

Κατά τα άλλα στο τμήμα αυτό της Ναυπάκτου έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί σποραδικές μόνο ενδείξεις αγροτικών εγκαταστάσεων, που εντοπίζονται στην περιοχή του Ξηροπήγαδου, σε μέγιστη ακτίνα τριών περίπου χιλιομέτρων ανατολικά της. Πλησιέστερα στην πόλη, σε απόσταση 1.900 μ. περίπου από το τεχνικό έργο που αναφέραμε, το οποίο θεωρούμε ως όριό της στην αρχαιότητα, έχει εντοπιστεί μεμονωμένο τμήμα μεγάλης αρχαίας δεξαμενής, εσωτερικών διαστάσεων 3,80 Χ 3,10 (μεγ.)μ.[1110] **(θέση 87).** Είχε τοιχώματα κτιστά με αδρά πελεκημένες πέτρες και δάπεδο διαμορφωμένο με βότσαλα τοποθετημένα μέσα σε κονίαμα. Εσωτερικά ήταν επιχρισμένη και έφερε περιμετρική αρμοκάλυψη.

[1109] Στο τμήμα αυτό ο τοίχος ήταν κατασκευασμένος από δυο παρειές και ενδιάμεσο γέμισμα με κροκάλες (πλάτος 1.80 μ.) και σωζόταν σε ύψος 3-4 δόμων (0.95-1.55 μ.).

[1110] Βρέθηκε κατά την εκτέλεση έργου κατασκευής αγωγού αποχέτευσης ομβρίων υδάτων στο πλαίσιο της ολοκλήρωσης της Οδού Παράκαμψης Ναυπάκτου και σε εργασίες διάνοιξης τάφρου για τη διέλευση του αγωγού που έγιναν χωρίς την εποπτεία της. Για το λόγο αυτό δεν υπήρχαν δυνατότητες περαιτέρω διερεύνησης.

Τα υπόλοιπα στοιχεία εντοπίζονται σε απόσταση 1.200 μ. ανατολικότερα, στην περιοχή του Τζαβορέματος, το οποίο και φαίνεται ότι αποτέλεσε την εστία ενδιαφέροντος που προσέλκυσε την εγκατάσταση. Στη **θέση 86**, αμέσως νότια της οδού Ναυπάκτου - Ιτέας αποκαλύφθηκε αρχικά, κατά την κατασκευή της Περιμετρικής Οδού της Ναυπάκτου, μικρό τμήμα νεκροταφείου των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο και είναι το μοναδικό έως σήμερα ερευνημένο νεκροταφείο στην πεδινή χώρα της Ναυπάκτου. Συνολικά ερευνήθηκαν έξι κεραμοσκεπείς και λακκοειδείς ταφές, καθώς και υπολείμματα δύο τουλάχιστον άλλων σε αραιές συστάδες. Οι τάφοι ήταν ακτέριστοι, πλην ενός, βρέθηκαν μέσα σε χαλικώδεις αποθέσεις, που οφείλονται στη δραστηριότητα του ρέματος, ενώ ήταν έντονα κατεστραμμένοι και από την καλλιέργεια της περιοχής. Η ελάχιστη κεραμική, όπως και ο προσανατολισμός των τάφων υποδεικνύει χρονολόγηση στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ σε διερευνητικές τομές που πραγματοποιήθηκαν βρέθηκαν και ελάχιστα ελληνιστικά όστρακα.

Το νεκροταφείο κατά μεγάλη πιθανότητα ανήκε στην αγροικία που εντοπίστηκε πρόσφατα σε απόσταση 200 μ. πιο βορειοανατολικά, στη **θέση 89** και αφορούσε σε αποσπασματικά κατάλοιπα ενός κυρίως κτιρίου, με διεύθυνση ΒΔ – ΝΑ[1112]. Χρονολογείται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους, ενώ είχε εν μέρει μετασκευαστεί και ξαναχρησιμοποιηθεί κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Η διαπίστωση ήταν ότι και σε αυτή την περίπτωση τα κατάλοιπα είχαν υποστεί καταστροφή από την καλλιέργεια του αγροκτήματος και τη δραστηριότητα του Τζαβορέματος. Πρόκειται για μικρή εγκατάσταση που χωροθετείται στις βορειοδυτικές παρυφές της μεγάλης, εύφορης πεδιάδας του Μόρνου η οποία κατά το μεγαλύτερο μέρος της είναι προσχωσιγενής και δεν έχει προς το παρόν αναδείξει άλλα στοιχεία. Οπωσδήποτε υποδηλώνει τη γεωργική εκμετάλλευση της περιοχής, η οποία θα πρέπει στην αρχαιότητα να ήταν εκτεταμένη, εφόσον αναμφισβήτητα θα παρείχε μεγάλες δυνατότητες για πολλά είδη καλλιέργειας και άρδευσης μέσω των πλούσιων πηγών νερού από τον ποταμό Μόρνο, αλλά και μικρότερα ρέματα, όπως το Τζαβόρεμα.

[1112] Είχε μέγιστες διαπιστωμένες εξωτερικές διαστάσεις 13,10 Χ 6,60 μ.

Σύνοψη των οικιστικών δεδομένων

Σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν σε αυτή την ενότητα, παρόλο που η Ναύπακτος δεν έχει πάψει ποτέ να ανοικοδομείται, προσφέρονται άφθονα πλέον στοιχεία που τεκμηριώνουν την οικιστική και δημόσια οργάνωση της αρχαίας πόλης, τη χρήση του δομημένου χώρου εντός της οχύρωσης και την οικιστική της αρχιτεκτονική και συμβάλλουν στην αποκατάσταση μεγάλου τμήματος του αρχαίου πολεοδομικού της σχεδίου.

Από τα οικιστικά δεδομένα διακρίνεται ότι το φυσικό ανάγλυφο επηρέασε σε σημαντικό βαθμό τη διάταξη και τη μορφή των κατασκευών, με τα ψηλότερα τμήματα του οικιστικού ιστού διαμορφωμένα σε άνδηρα και τον κυρίως οικισμό και την αγορά της πόλης να καταλαμβάνουν μέσα στον οχυρωματικό περίβολο έκκεντρη θέση. Παράλληλα δείχνουν να έχουν παγιωθεί από νωρίς οι βασικοί εξωτερικοί οδικοί άξονες, ενώ δεν είναι τυχαίο ότι παρατηρείται πλήρης σχεδόν σύμπτωση αρχαίων και σύγχρονων δρόμων σύνδεσης της πόλης. Τα κύρια σημεία της πολεοδομικής διάταξης της Ναυπάκτου, που αφορούν στη γενικότερη σύλληψη και οργάνωση του αστικού χώρου, πιθανότατα διαμορφώθηκαν ήδη στα κλασικά χρόνια, όταν και κατασκευάστηκε η οχύρωση στο πλαίσιο ενός οικοδομικού προγράμματος της εποχής του Φορμίωνα. Στους επόμενους αιώνες η διάταξη αυτή δεν φαίνεται να άλλαξε σημαντικά, εφόσον μάλιστα ο χώρος ανάπτυξης της πόλης είναι στενός, περιορισμένος και υποταγμένος σε σαφή γεωγραφικά δεδομένα.

Στα πρώιμα στάδια ζωής του οικισμού, απ΄ όσο μπορούμε να κρίνουμε από τα ανασκαμμένα κατάλοιπα, το σχέδιό του ήταν ακανόνιστο και εντονότερα προσαρμοσμένο στη φυσική γεωμορφολογία. Από τα κλασικά ήδη χρόνια μπορούμε να μιλάμε για οργανωμένο πολεοδομικά οικισμό, ο οποίος στην ελληνιστική πλέον περίοδο εμφανίζει κανονικότερο σχέδιο στο πεδινό τμήμα της πόλης, με δίκτυο εσωτερικών δρόμων που είναι γενικά διατεταγμένοι στους άξονες Β-Ν και Α-Δ. Το δίκτυο δρόμων συνδέεται άμεσα με το αποχετευτικό σύστημα, καθώς τους περισσότερους από αυτούς, τουλάχιστον στην πόλη των ελληνιστικών χρόνων, διατρέχουν κατά το μήκος τους μεγάλοι ή μικρότεροι αποχετευτικοί αγωγοί που διοχέτευαν τα

όμβρια ύδατα από τις στέγες και επικοινωνούσαν με μικρότερα αποχετευτικά δίκτυα με τα εσωτερικά των σπιτιών, μέσω των οποίων δέχονταν τα οικιακά λύματα.

Το εσωτερικό οδικό δίκτυο στο ανατολικό πεδινό τμήμα της πόλης, ειδικότερα, αφορούσε σε κάθετα τεμνόμενους δρόμους πλάτους 3-6 μ., χωρίς μέχρι τώρα να είναι δυνατόν να αποκατασταθεί πλήρως κάποια οικοδομική νησίδα, ώστε να καθοριστούν οι τυπικές διαστάσεις τους και κατά συνέπεια το πλέγμα δρόμων και οι μεταξύ τους αποστάσεις. Στο ίδιο τμήμα της πόλης διακρίνεται πάντως με αρκετή σαφήνεια ο κάνναβος δρόμων, από τους οποίους κάποιοι συνδέονταν άμεσα ή έμμεσα με πύλες του τείχους. Μερικοί μόνο, όπως ο δρόμος 7, που δεν ανήκαν στο εντελώς πεδινό τμήμα της πόλης και πιθανώς ανάγονται αρχικά στους κλασικούς χρόνους, εμφανίζουν αποκλίσεις από την κανονικότητα, ενώ οι υπόλοιποι διασταυρώνονται κάθετα μεταξύ τους. Ορισμένοι δρόμοι φαίνεται επίσης ότι συνδέονται με το κέντρο της πόλης, ενώ ξεχωρίζουν δύο τουλάχιστον μεγαλύτεροι και κατά συνέπεια σημαντικότεροι, δρόμοι, ο κάθετος δρόμος 16, με πλάτος 6 μ. και ο οριζόντιος δρόμος 10, με πλάτος 4,80 μ. Παράλληλα, σε μία τουλάχιστον θέση, διαπιστώθηκε η ύπαρξη ρύμης (στενωπού) που εξυπηρετούσε τη διακίνηση των πεζών, το φωτισμό, αερισμό και την απορροή των υδάτων, όπως σε πολλούς άλλους ανεσκαμμένους οικισμούς. Στην περίπτωση της Ναυπάκτου η δίοδος είχε μεγαλύτερο πλάτος σε σχέση με άλλα παραδείγματα, που ήταν συνήθως γύρω στο 1,20 μ.[1113].

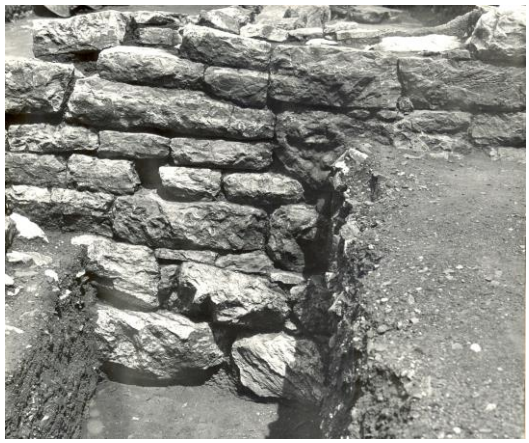
Από τα οικιστικά κατάλοιπα που παρουσιάστηκαν έγινε φανερό ότι διατηρούνται πολλά χαρακτηριστικά δείγματα σπιτιών, χωρίς να προκύπτει προσαρμογή σε έναν και μόνο τύπο κατοικίας. Το ίδιο ισχύει και για άλλες πόλεις της βορειοδυτικής Ελλάδας, όπου γενικότερα δεν ακολουθείται ένας μόνο τύπος σπιτιού. Ανάμεσα στα παραδείγματα αντιπροσωπεύεται εμφανώς ο τύπος με κεντρικό οίκο με λιθόκτιστη εστία που περιβάλλεται από άλλα βοηθητικά δωμάτια, ενώ από τις θέσεις των αυλών και τη θέση τους σε σχέση με δρόμους φαίνεται γενικά να ακολουθείται νότιος προσανατολισμός των σπιτιών.

Η κατασκευή τους σπιτιών είναι απλή, αλλά επιμελημένη, κυρίως μάλιστα στα ελληνιστικά χρόνια, οπότε οι τοίχοι είναι κτισμένοι με πλακοειδείς ασβεστόλι-

[1113] Βλ. σχετικά Δάκαρης 1986, 131-133. Για την Όλυνθο Hoepfner, Schwandner 1994, 79. Των ίδιων 2005 280, 391-392. Για παράλληλα από την Αιανή βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, 2008, 35-43. Για τα Γίτανα Θεσπρωτίας βλ. Κάντα-Κίτσου 2008, 43. Για την Κασσώπη βλ. Hoepfner et al. 2005, 391-392. Για την Αμβρακία Andreou 1993, 94.

θους σε κανονικές στρώσεις, υλικό που αφθονούσε στην περιοχή (όρος Ριγάνι) και προσφερόταν προς χρήση χωρίς να απαιτεί μεγάλη επεξεργασία (εικ.116-117) . Πολλές φορές οι ανωδομές των τοίχων διατηρούνται σε σημαντικό ύψος που φτάνει το 1,5 μ. ή, ενίοτε, και περισσότερο, για τη συνέχεια των ανωδομών τους όμως δεν είναι βέβαιο αν ήταν λίθινες ή πλίνθινες. Οι στέγες έφεραν γενικά κεράμους λακωνικού τύπου, ενώ τα θεμέλια δεν διαφοροποιούνται κατασκευαστικά, εκτός από το ότι είναι πλατύτερα από τον κυρίως τοίχο. Στη «δυτική» συνοικία, που εντοπίζεται στην περιοχή της Βατόβρυσης, τα σπίτια είναι συχνά θεμελιωμένα στο φυσικό βράχο και σε κάποιες περιπτώσεις βράχοι έχουν ενσωματωθεί αυτούσιοι στις κατασκευές για λόγους εξοικονόμησης εργασίας.

Εικ. 116-117. Χαρακτηριστικά δείγματα δόμησης τοίχων ελληνιστικών χρόνων

Κατά την ελληνιστική περίοδο της πόλης κάνουν την εμφάνισή τους και κάποια σπίτια με πιο μνημειώδη κατασκευή, τα οποία πιθανώς ανήκαν σε εύπορους πολίτες. Παρατηρείται επίσης χρήση οπτόπλινθων σε παραστάδες θυρών σπιτιών[1114] και σε άλλες βοηθητικές χρήσεις, στοιχείο που συμφωνεί με τα δεδομένα της ΒΔ Ελλάδας, όπου συναντάται από τον 4^{ο} αι. π.Χ.

Σε ορισμένες περιπτώσεις διατηρούνται σαφείς ενδείξεις ύπαρξης δεύτερου ορόφου, όπως λίθινα πλατύσκαλα για την έδραση ξύλινης σκάλας ή κιονοστοιχίες, ενώ γενικά διώροφο φαίνεται να ήταν το πίσω (βόρειο) μέρος του σπιτιού. Ψηφιδωτά δάπεδα κοσμούσαν τους σημαντικότερους χώρους, όπως οι ανδρώνες, που έχουν αναγνωριστεί σε τρία τουλάχιστον παραδείγματα, ενώ η περίπτωση του αν-

[1114] Χρησιμοποιούνταν γενικότερα στα ανοίγματα για την ενίσχυση της σταθερότητας. Στη Ναύπακτο παράδειγμα αποτελεί η οικία 5.

δρώνα της θέσης 37 είναι από τις καλύτερα διατηρημένες και χαρακτηριστικότερες στην περιοχή. Οι αυλές των σπιτιών, όπου έχουν εντοπιστεί, φαίνεται ότι χρησίμευαν κυρίως ως διάδρομοι ή φωταγωγοί, γύρω από τους οποίους ήταν οργανωμένοι οι υπόλοιποι χώροι, και συχνά ήταν στρωμένες με βότσαλα ή κεραμικές ψηφίδες.

Τα σπίτια εμφανίζουν διάφορες φάσεις μερικών ή ολικών ανακατασκευών και, πιθανότατα, παλαιότερες φάσεις θα είχαν σε πολλές περιπτώσεις ισοπεδωθεί. Γενικά παρατηρούνται σημαντικές μετασκευές των σπιτιών κατά τον 2ο και 1ο αι. π.Χ., αν και δεν είναι πάντα εύκολο να προσδιοριστούν χρονολογικά με σαφήνεια οι επάλληλες οικοδομικές φάσεις. Η αφθονία των υδάτων πιθανώς καθιστούσε μη απαραίτητη την οργάνωση δημόσιου υδρευτικού συστήματος, καθώς οι ανάγκες σε πόσιμο νερό θα καλύπτονταν με ιδιωτική μέριμνα από τις πλούσιες φυσικές πηγές σε συνδυασμό με πηγάδια. Για τον ίδιο λόγο προφανώς δεν έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί δεξαμενές νερού σε κανένα από τα σπίτια.

Από τα στοιχεία που έχουν αποδώσει οι σωστικές ανασκαφές οικιών της αρχαίας πόλης αναδεικνύονται αρκετές αναλογίες και ομοιότητες, οι οποίες έχουν ήδη κατά περίπτωση επισημανθεί, με άλλους γνωστούς οικισμούς της περιοχής της Αιτωλίας[1115], της Ακαρνανίας[1116], της Λευκάδας[1117] και της Ηπείρου[1118], από τους οποίους μας προσφέρονται πλέον αρκετά συγκριτικά δεδομένα. Μεταξύ αυτών είναι

[1115] Τα τελευταία ιδίως χρόνια έχουν πραγματοποιηθεί σωστικές έρευνες σε περιοχές μεγάλων πόλεων της Ακαρνανίας και της Αιτωλίας, όπως και συστηματικές στο πλαίσιο ερευνητικών προγραμμάτων. Στις καλύτερα ερευνημένες πόλεις της Αιτωλίας ανήκουν το Κάλλιον (Themelis 1979. Θέμελης 2005β), η Χαλκίδα (Κολώνας, Μόσχος, Dietz, Houby-Nielsen 1997. Dietz 2016b, 45-52, 98-104. Dietz, Bollen 2016), η Καλυδώνα (Dietz 2011, 65-81) και πιο πρόσφατα η Αλίκυρνα (περιοχή Μεσολογγίου) (Βικάτου 2015, 635-636. Της ίδιας 2017, 48-59) και η Μακύνεια (Σαράντη 2010β, 1063. Της ίδιας 2015, 611-625 και 2017, 14-21. Kollyropoulos et al. 2017. Σαράντη, Γεώρμα. Σαράντη, Νικολοβιένη. Saranti, Nikolovieni – υπό εκτύπωση). Στην Πλευρώνα είναι γνωστό το πολεοδομικό της σχέδιο, αλλά οι ανασκαφές του οικισμού εντός των τειχών είναι μέχρι σήμερα περιορισμένες (Κολώνας 2008α. Κολώνας, Σταμάτης 2016, 83-97). Μικρής κλίμακας έρευνες έχουν επίσης πραγματοποιηθεί στην Αρσινόη (πρώην Κωνώπη, σημ. Αγγελόκαστρο) (Χριστακοπούλου 2006, 516-518), το Αντίρριο (Μολυκρικό Ρίο) (Σαράντη 2001-2004, 88-90) και παλαιότερα στο Αγρίνιο (Μηλιάδης 1928).

[1116] Στην Ακαρνανία έχουν ερευνηθεί οι πόλεις Στράτος (Schwandner 2000-2001. Του ίδιου 2006. Funke 2001), Οινιάδες (Powell 1904. Schmidt 1992. Σερμπέτη 1992. Της ίδιας 2001 και 2006. Serbeti et al. 2013, Κολώνας, Σταμάτης 2016, 145, 151-153, 156-159), Πάλαιρος (Schwandner 2000-2001. Του ίδιου 2008. Κολώνας 2008β. Κολώνας, Σταμάτης 2016, 161-175) και Τορύβεια (Κομπωτή) (Strauch 1996, 305-306. Ley 2009, 173-175). Hoepfner, Schwandner 1994, 320), τα οικιστικά δεδομένα των οποίων έχουν παρουσιαστεί συνοπτικά και συγκριτικά από την Lang (2013).

[1117] Ανδρέου 1998. Fiedler 2005.

[1118] Για την Αμβρακία (Andreou 1993. Ανδρέου 1997). Για την Κασσώπη (Hoepfner, Schwandner 1994, 114-161. Schwandner 2001. Hoepfner et al. 2005. Κοντογιάννη 2006. Για το Όρραον (Δάκαρης 1986. Hoepfner 2005).

ο τύπος κατοικίας με οίκο με κεντρική λιθόκτιστη εστία (Herdraumhaus)[1119], η πιθανή τέλεση θυσιών εγκαινίων, η χρήση των οπτόπλινθων στις ελληνιστικές κατασκευές, ενώ υπάρχουν πολλά κοινά ως προς το πολεοδομικό σχέδιο, που ακολουθείται μερικώς στις περισσότερες περιπτώσεις πόλεων αυτής της γεωγραφικής ενότητας[1120]. Παράλληλα η περίπτωση τελετουργικής πυράς, που σημειώθηκε σε μία από τις θέσεις και η οποία αποτελούσε ιεροπραξία ανάλογη με αυτή των εγκαινίων, προσφέρει ως έθιμο ένα ενδιαφέρον παράλληλο με την Αθήνα.

Σε σχέση με άλλες πόλεις της Βορειοδυτικής Ελλάδας, η Ναύπακτος διαφέρει στο ότι όχι μόνο δεν εγκαταλείφθηκε, όπως συνέβη με τα περισσότερα αστικά κέντρα με την ίδρυση της Νικόπολης, αλλά αντίθετα δεν έπαψε ποτέ να κατοικείται[1121]. Κατά συνέπεια, τα ανασκαφικά στοιχεία, παρότι πλούσια, όπως είναι φυσικό αφορούν σε σύνολα περισσότερο διαταραγμένα και ερευνημένα ή διατηρημένα πιο αποσπασματικά. Στη ρωμαϊκή πόλη δεν διακρίνονται μεγάλες πολεοδομικές τροποποιήσεις και φαίνεται ότι διατηρήθηκαν οι υπάρχοντες δρόμοι, χωρίς μάλιστα να βελτιωθούν ή να διαφοροποιηθούν σημαντικά ως προς την πορεία και την κατασκευή, αν και από τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους πολλοί δρόμοι είχαν πλέον αχρηστευτεί, όπως υποδηλώνει η κατάληψή τους από τάφους και άλλες κατασκευές.

Γενικότερα απουσιάζουν σήμερα, πλην των θερμών, μεγάλα μνημειώδη δημόσια κτίρια, τα οποία είναι βέβαιο ότι θα διέθετε η πόλη και τα οποία, τουλάχιστον όσα αρχικά βρίσκονταν στο σημερινό κέντρο της, ίσως δεν έχουν διατηρηθεί στο πέρασμα των αιώνων, προφανώς επειδή λιθολογήθηκαν και τα λείψανά τους άλλαξαν πολλές χρήσεις μέσα στους αιώνες. Ανάμεσα σε αυτά, εκτός από τα διάφορα διοικητικά και θρησκευτικά κτίριά της, θα πρέπει να θεωρηθεί αυτονόητη η ύπαρξη νεώσοικων γύρω από το πολεμικό λιμάνι των κλασικών χρόνων. Επιπλέον,

[1119] Ο τύπος έχει αναγνωριστεί και ονομαστεί από τους Hoepfner και Schwandner (1994, 146-154, 323). Στην περιοχή της Αιτωλίας αντιπροσωπεύεται στην Πλευρώνα (Κολώνας, Σταμάτης 2016, 92-96), την Αλίκυρνα (Βικάτου 2017α, 51-52) και το Κάλλιον (Themelis 1979. Θέμελης 2005β). Για την Ήπειρο, βλ. Πλιάκου 2007, 230 (με αναφορά και σε άλλα παράλληλα από το Γραμμένο Ιωαννίνων και Αυλότοπο Θεσπρωτίας). Πλιάκου 2008, 68.

[1120] Εξαίρεση αποτελεί ο οικισμός της Μακύνειας, ο οποίος είναι ένας από τους πρωιμότερους στην περιοχή της Αιτωλίας και ανάγεται στους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους. Σαράντη 2015, 621-625. Της ίδιας 2017.

[1121] Το 2^{ο} αι. μ.Χ. που επισκέφθηκε ο Παυσανίας τη Ναύπακτο, ήταν ακόμη σημαντική πόλη, την οποία αναφέρει μαζί με την Άμφισσα, τη Μυονία και την Οιάνθεια. Βλ. σχετικά Kahrstedt 1954, 34. Πετρόπουλος 1991, 113-114. Σαράντη, Στάικου 2013, 720. Σταυροπούλου-Γάτση, Σαράντη 2013.

όσα στοιχεία από τα ιερά της έχουν διατηρηθεί εντοπίζονται σήμερα στην περίμετρο της πόλης και δεν φαίνεται προς το παρόν να έχουν σωθεί άλλα στοιχεία τους εντός του πυκνού ιστού της σημερινής Ναυπάκτου[1122], αν και αυτό μένει να διαπιστωθεί μέσα από μελλοντικές έρευνες.

Τα κατάλοιπα εγκαταστάσεων, τέλος, που έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα στην ύπαιθρο χώρα της Ναυπάκτου, φαίνεται ότι ανήκαν σε αγροτικές εγκαταστάσεις μικρής κυρίως κλίμακας, αν και γενικά δεν έχουμε εικόνα του συνολικού μεγέθους τους. Οπωσδήποτε μεγαλύτερο είναι το κτίριο της θέσης 85, το οποίο δεν εμφάνισε αγροτικές κατασκευές και αναγνωρίζεται ως περιαστική έπαυλη (villa suburbana). Πιθανώς αποτέλεσε κατοικία κάποιου γαιοκτήμονα της περιοχής και αντικατοπτρίζει τη συγκέντρωση μεγάλων εκτάσεων στα χέρια λίγων που χαρακτηρίζει τους ρωμαϊκούς χρόνους. Όπως είδαμε, η πλειονότητα των αγροτικών κτισμάτων και κατασκευών που έχουν έρθει στο φως μέχρι σήμερα ανήκουν κυρίως στους χρόνους μεταξύ 2^{ου} και 6^{ου} αι. μ.Χ., ενώ σε αρκετές περιπτώσεις ήταν δυνατό να διαπιστωθεί ότι αυτές είχαν διαδεχθεί ελληνιστικές εγκαταστάσεις, επιβεβαιώνοντας την εικόνα που είναι γνωστή και από την υπόλοιπη Αιτωλία και την Ακαρνανία[1123]. Η αποκάλυψη των εγκαταστάσεων αυτών έχει μεταβάλει σημαντικά την εικόνα που προσφερόταν παλαιότερα για την ύπαιθρο της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, η οποία ήταν βασισμένη κυρίως σε επιφανειακές ενδείξεις[1124]. Η Ναύπακτος, μάλιστα, παρέχει πλέον τα περισσότερα ανασκαφικά στοιχεία για τη χώρα της, σε σχέση με οποιαδήποτε πόλη της Αιτωλίας και Ακαρνανίας[1125], τα οποία έρχονται να συμπληρώσουν τα επίσης πλούσια δεδομένα από το άστυ της.

[1122] Για το ρόλο των περιαστικών ιερών και των ιερών εκτός των ορίων πόλεων βλ. σχετικά De Polignac 1995, 22-24, όπου διαπιστώνεται, με παραδείγματα, ότι πολλά από τα πιο γνωστά αρχαία ιερά δεν ήταν αστικά και ότι μάλιστα σε θέσεις εκτός πόλεων συναντώνται τα αρχαιότερα ίχνη θρησκευτικών πρακτικών. Στην Αιτωλία το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί το ιερό του Θέρμου, που δεν συνδέεται με αντίστοιχο σύγχρονο οικισμό.

[1123] Σταυροπούλου-Γάτση, Σαράντη 2013, 671.

[1124] Για παλαιότερους καταλόγους των ρωμαϊκών θέσεων της περιοχής βλ. Bommeljé, Doorn 1987. Murray 1982. Πετρόπουλος 1991. Bommeljé, Vroom 1995. Strauch 1996, 254-378. Τα στοιχεία αυτά επικαιροποιήθηκαν μετά από πρόσφατες ανασκαφές και έγινε νεότερη σύνοψή τους. Βλ. σχετικά Σταυροπούλου-Γάτση, Σαράντη 2013.

[1125] Καλύτερα γνωστές είναι οι «χώρες» των ακαρνανικών πόλεων Στράτου και Παλαίρου, στις οποίες έχουν διερευνηθεί επιφανειακές έρευνες με ελληνο-γερμανική συνεργασία, χωρίς να έχουν γίνει εκτεταμένες ανασκαφές. Schwandner 2000-2001. Του ίδιου 2006. Για τη Στρατική βλ. επίσης Στάικου, Λεονταρίτη 2012.

Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν να συνδέσουμε τις αγροικίες με μικρότερους δορυφορικούς οικισμούς ή κώμες, και φαίνεται πιθανότερο ότι ανήκαν στην ύπαιθρο χώρα της ίδιας της πόλης, εφόσον χωροθετούνται σε μία μέγιστη ακτίνα τριών χιλιομέτρων στα δυτικά και ανατολικά της, με χαρακτηριστική σύνδεση, τόσο με τους οδικούς άξονες, όσο και με ρέματα και χειμάρρους της περιοχής. Επιπλέον και στις δύο πλευρές της πόλης έχουν εντοπιστεί τοίχοι διευθέτησης ή εγκιβωτισμού των υδάτων των μεγαλύτερων χειμάρρων, για τα οποία δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία χρονολόγησης. Σύμφωνα με τα δεδομένα άλλων περιοχών, ίσως να ανήκουν κυρίως στους ρωμαϊκούς χρόνους, ως τεχνικά έργα υποδομής που στόχευαν στην εντατικοποίηση της καλλιέργειας και εν γένει στην καλύτερη εκμετάλλευση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων γύρω από την πόλη[1126].

Από τα ίδια στοιχεία και κυρίως τα σύνολα ληνών – υπολενίων, καθώς και τα οργανικά κατάλοιπα σταφυλιών που έχουν βρεθεί τεκμηριώνεται με σαφήνεια η ενασχόληση των κατοίκων της περιοχής με την αμπελοκαλλιέργεια και την οινοπαραγωγή. Οπωσδήποτε οι καλλιέργειες δεν θα περιορίζονταν σε αυτή του σταφυλιού, αλλά στις ίδιες εγκαταστάσεις θα λάμβαναν χώρα και άλλες αγροτικές ασχολίες, οι οποίες είναι πιο δύσκολο να ανιχνευθούν μέσα από υλικά ή οργανικά κατάλοιπα σήμερα. Άλλωστε εκτός από τις σταθερές αγροτικές κατασκευές σπάνια είναι τα κινητά σκεύη (μυλόλιθοι, τριβεία, βάσεις ελαιοπιεστηρίων κ.λ.π.) που ανευρίσκονται. Αυτά φαίνεται ότι έχουν υποστεί εκτεταμένη ανακύκλωση μέχρι τις μέρες μας, βρίσκοντας νέες χρήσεις και γενικά είναι πολύ πιο δύσκολο να έχουν διατηρηθεί στην αρχική τους θέση.

[1126] Βλ. γενικά Alcock 1993, 80-85. Βλ. Πετρόπουλος 2007, 194 για την Πάτρα.

ΣΤ.3 ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΙ ΤΑΦΗΣ

Η διάταξη και μορφή των κυρίων αρχαίων νεκροταφείων της πόλης έχει προσδιοριστεί με μεγάλη σαφήνεια τα τελευταία χρόνια και έχει καθοριστεί ακριβέστερα η διάρκεια χρήσης τους, με την ανασκαφή πολυάριθμων τάφων σε μεγαλύτερα σύνολα[1127]. Πρόκειται για τρία συστηματικά *extra muros* νεκροταφεία: το δυτικό, το βορειοανατολικό και νοτιοανατολικό νεκροταφείο, από τα οποία τα δύο αρχαιότερα ήταν το δυτικό και το βορειοανατολικό. Αντίθετα η χρήση του νοτιοανατολικού νεκροταφείου φαίνεται να εντοπίζεται στα ρωμαϊκά χρόνια. Κατά την ύστερη αρχαιότητα χρησιμοποιήθηκαν και άλλοι χώροι ταφής, που δεν είχαν το χαρακτήρα συστηματικών νεκροταφείων, αλλά αφορούσαν σε συστάδες τάφων διανοιγμένων ή κατασκευασμένων γύρω από τμήματα της αρχαίας οχύρωσης και στην περιοχή αρχαίων μνημείων.

Έως σήμερα υπολογίζεται ότι έχουν ανασκαφεί συνολικά τουλάχιστον 405 τάφοι, σύμφωνα με τα στοιχεία από σωστικές ανασκαφές που έχουν διενεργηθεί από τις Εφορείες Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων από το 1961 έως και σήμερα. Είναι χαρακτηριστικό ότι έως το 2002 είχαν ανασκαφεί μόλις 80 τάφοι, ενώ υπερδιπλάσιοι ήταν αυτοί που ερευνήθηκαν στα χρόνια που ακολούθησαν, με την ανάπτυξη της οικοδομικής δραστηριότητας, πριν αυτή αναχαιτιστεί από την οικονομική κρίση των τελευταίων ετών. Στο συνολικό αριθμό ερευνημένων τάφων θα πρέπει ενδεχομένως να προστεθούν τάφοι προχριστιανικών χρόνων, αλλά και της ύστερης αρχαιότητας που έχουν ανασκαφεί από τις Εφορείες Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, για τους οποίους δεν έχουμε επαρκή στοιχεία. Οπωσδήποτε ο αριθμός των ανασκαμμένων τάφων δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ενδεικτικός του μεγέθους του πληθυσμού της πόλης στις διάφορες χρονικές περιόδους, με δεδομένη τη συνεχή χρήση του χώρου και καθώς είναι βέβαιο ότι ένας πολύ μεγάλος αριθμός τάφων έχει καταστραφεί κατά τη διάρκεια των αιώνων[1128], ήδη μάλιστα από την αρχαιότητα, από τη σύληση ή την κατασκευή νέων τάφων. Πολυάριθμα άλλωστε κατάλοιπα

[1127] Για προκαταρκτικές παρουσιάσεις βλ. σχετικά Κόλια, Σαράντη 2004, 231-241. Σαράντη 2006α, 499-510.

[1128] Βλ. χαρακτηριστικά Κωνστάντιος 1984, 139, όπου αναφέρεται ότι σύμφωνα με πληροφορίες περιοίκων στη θέση 92 του δυτικού νεκροταφείου δεκάδες άλλοι τάφοι είχαν καταστραφεί σε παλαιότερα χρόνια κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την ανέγερση των γύρω κτιρίων.

διαλυμένων ταφών, τα οποία δεν καταγράφονται στο συνολικό αριθμό εντοπίζονται στις ανασκαφές.

Η περιγραφή των νεκροταφείων δεν μπορεί παρά στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης να είναι συνοπτική, καθώς δεν αποσκοπεί πρωτίστως στην αναλυτική παρουσίαση τάφων και ευρημάτων. Παράλληλα, μεγάλα σύνολα των νεκροταφείων που έχουν ανασκαφεί παλαιότερα παραμένουν αδημοσίευτα. Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζονται επιλεκτικά τα σημαντικότερα και πιο χαρακτηριστικά από τα ήδη δημοσιευμένα ευρήματα, ή από τα ευρήματα ανασκαφών που έχουν πραγματοποιηθεί με την εποπτεία της γράφουσας, με σκοπό να σκιαγραφηθεί η μορφή και η έκταση και να παρουσιαστούν συνοπτικά τα υλικά κατάλοιπα των νεκροπόλεων της Ναυπάκτου.

ΣΤ.3.2.1 Δυτικό Νεκροταφείο (θέσεις 10, 11, 13, 69, 90-102) [1129] (Χάρτης 22)

Το δυτικό νεκροταφείο άρχιζε από τις νοτιο - δυτικές υπώρειες του μεσαιωνικού κάστρου και εκτεινόταν με διάταξη Δ – ΝΔ στις περιοχές που σήμερα ονομάζονται Αλωνάκι και Λαγκαδούλα. Δεν γνωρίζουμε αν πιθανώς εκτεινόταν και ψηλότερα στα νοτιοδυτικά πρανή του λόφου του Κάστρου, τα οποία είναι πάντως αρκετά απότομα. Σε αντίθεση με το βορειοανατολικό νεκροταφείο, το οποίο είχε χρησιμοποιήσει κυρίως υψώματα σε αυτή την πλευρά της πόλης, το δυτικό, πλην του βορειότερου τμήματός του, εκτεινόταν και κατά μεγάλο μέρος του σε έδαφος σχεδόν πεδινό, όπου η διάταξη των τάφων ήταν πολύ αραιή. Στους τάφους που εντοπίζονται σε επικλινές ακόμη έδαφος, όπως στη θέση 92, που απέχει περίπου 300 μ. από το αρχαίο και το μεσαιωνικό τείχος, είναι εμφανής η οργάνωση σε διαδοχικά άνδηρα.

Μεμονωμένοι τάφοι του δυτικού νεκροταφείου είχαν ερευνηθεί περιστασιακά από τις Εφορείες Αρχαιοτήτων κατά τις δεκαετίες ΄70-΄80, ενώ κατά το ίδιο διάστημα υπήρχαν και τυχαία ευρήματα από τις παραπάνω θέσεις. Έως τότε η περιοχή όπου αναπτύσσεται κατά το μεγαλύτερο μέρος του το νεκροταφείο ήταν αγροτικές εκτάσεις και ο εντοπισμός των τάφων αναφέρεται σε σχέση με χαρακτηριστικά τοπωνύμια. Μεγάλα πλέον τμήματα του νεκροταφείου άρχισαν να έρχονται στο φως μετά το έτος 2000, όταν ξεκίνησε η συστηματική οικοδόμηση των περιοχών αυτών, που ως τότε βρίσκονταν εκτός του κυρίως αστικού πυρήνα. Με τις πρόσφατες ανασκαφές τα γνωστά όρια του νεκροταφείου, έχουν επεκταθεί σημαντικά, σε σύγκριση με την εικόνα που είχαμε παλαιότερα, τόσο προς τα δυτικά όσο και προς τα νότια.

[1129] Αλεξοπούλου 1992, 151-152 (Ανώνυμη δημοτική οδός, Ο.Τ. 24, οικ. Αγγελόπουλου Ν.) **[θέση 10]**. Σαράντη 2001-2004, 99-100 (συμβολή οδών Θέρμου & Αθανασοπούλου, οικ. 2ου Δημοτικού Σχολείου Ναυπάκτου) **[θέση 11].** Της ίδιας 2005, 476-477 (Αλωνάκι, οικ. Λυμπέρη) **[θέση 13]**. Της ίδιας 2001-2004, 114-116 (Λαγκαδούλα, οικ. Παραλίκα – Λυμπέρη Ο.Ε.) **[θέση 69]**. Πέτσας 1971, 319 (Αλωνάκι, κτήμα Ελ. Κοταντούλα) **[θέση 90)**. Δεκουλάκου 1973, 391-393 (Αλωνάκι Ναυπάκτου) **[θέση 91]** Κωνστάντιος 1981, 293. Του ίδιου 1984, 133-140 **[θέση 92]**. Σαράντη, Κολώνας 1992, 151 (Αλωνάκι, οικ. Λακουμέντα-Αντωνόπουλου) **[θέση 93]**. Σαράντη 1997, 302 (Αλωνάκι, οικ. Γ. Ασημακόπουλου) **[θέση 94]**. Κόλια, Σαράντη 1998, 282-283 (οδός Θέρμου & Αθανασοπούλου, οικ. αφών Κωτσιόπουλου) **[θέση 95]**. Σαράντη 2000, 333-334 (Λαγκαδούλα, οδός Μεσολογγίου, οικ. Παπακώστα) **[θέση 96].** Της ίδιας 2001-2004, 72-73 (οδός Μεσολογγίου, οικ. Λυμπέρη) **[θέση 97]**, 87-88 (Ελαιοστάσι, οικ. Μαραγιάννη) **[θέση 98]**. Της ίδιας 2005, 475-477 (οδός Μεσολογγίου, οικ. Αρβανίτη) **[θέση 99]**. Της ίδιας 2006β, 588 (οδός Εθν. Αντιστάσεως & Κων/νου Βέρη, οικ. Πάνου] **[θέση 100]** και οδός Μεσολογγίου, οικ. Μίχου **[θέση 101].** Της ίδιας 2007, 681-682 (Λαγκαδούλα, οικ. Αγγελόπουλου) **[θέση 102]**.

Τα ίχνη του νεκροταφείου απλώνονται σε μία ακτίνα μήκους ενός περίπου χιλιομέτρου δυτικά της πόλης, ενώ από Βορρά προς Νότο καταλαμβάνουν μία έκταση συνολικού μήκους περίπου 0,5 χλμ. Το νότιο όριό του φαίνεται μέχρι τώρα να είναι η νότια πλευρά της οδού Μεσολογγίου (Αθαν. Νόβα), ενώ το δυτικότερο γνωστό μνημείο εντοπίζεται στην περιοχή Ελαιοστάσι. Το ανατολικό όριο του νεκροταφείου πιθανώς διαμόρφωνε κατά μεγάλο μέρος το, σήμερα ξερό, ρέμα Λαγκαδούλα. Η κοίτη του έχει εμφανώς υποστεί αλλαγές από την αρχαιότητα, όπως δείχνουν κατάλοιπα τάφων που εντοπίζονται μέσα σε αυτήν, καθώς και τα στρωματογραφικά δεδομένα της περιοχής[1130]. Η ανάπτυξη του νεκροταφείου δεν μπορεί μέχρι σήμερα να συνδεθεί σαφώς με κάποια πύλη της αρχαίας οχύρωσης, καθώς, όπως είδαμε, το δυτικό της σκέλος δεν είναι πολύ καλά γνωστό, πιθανότερα όμως θα πρέπει να συσχετιστεί με τις πύλες 2 και 3, στις οποίες έχουμε ήδη αναφερθεί στη σχετική ενότητα. Τα πλησιέστερα στο οχυρωματικό αυτό σκέλος ταφικά κατάλοιπα έχουν εντοπιστεί σε απόσταση 250-300 μ. δυτικά του, στα ΝΔ πρανή του λόφου του Κάστρου, στη θέση 92.

Οι τάφοι ήταν οργανωμένοι σε συστάδες και συναντώνται σήμερα σε μέσο βάθος 1,00 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Αναπτύσσονται γενικά σε οριζόντια διάταξη και πολύ σπάνια υπάρχουν επάλληλα επίπεδα τάφων, κυρίως στο βόρειο τμήμα του νεκροταφείου, όπου είναι κατασκευασμένοι σε έδαφος κεκλιμένο (εικ. 118).

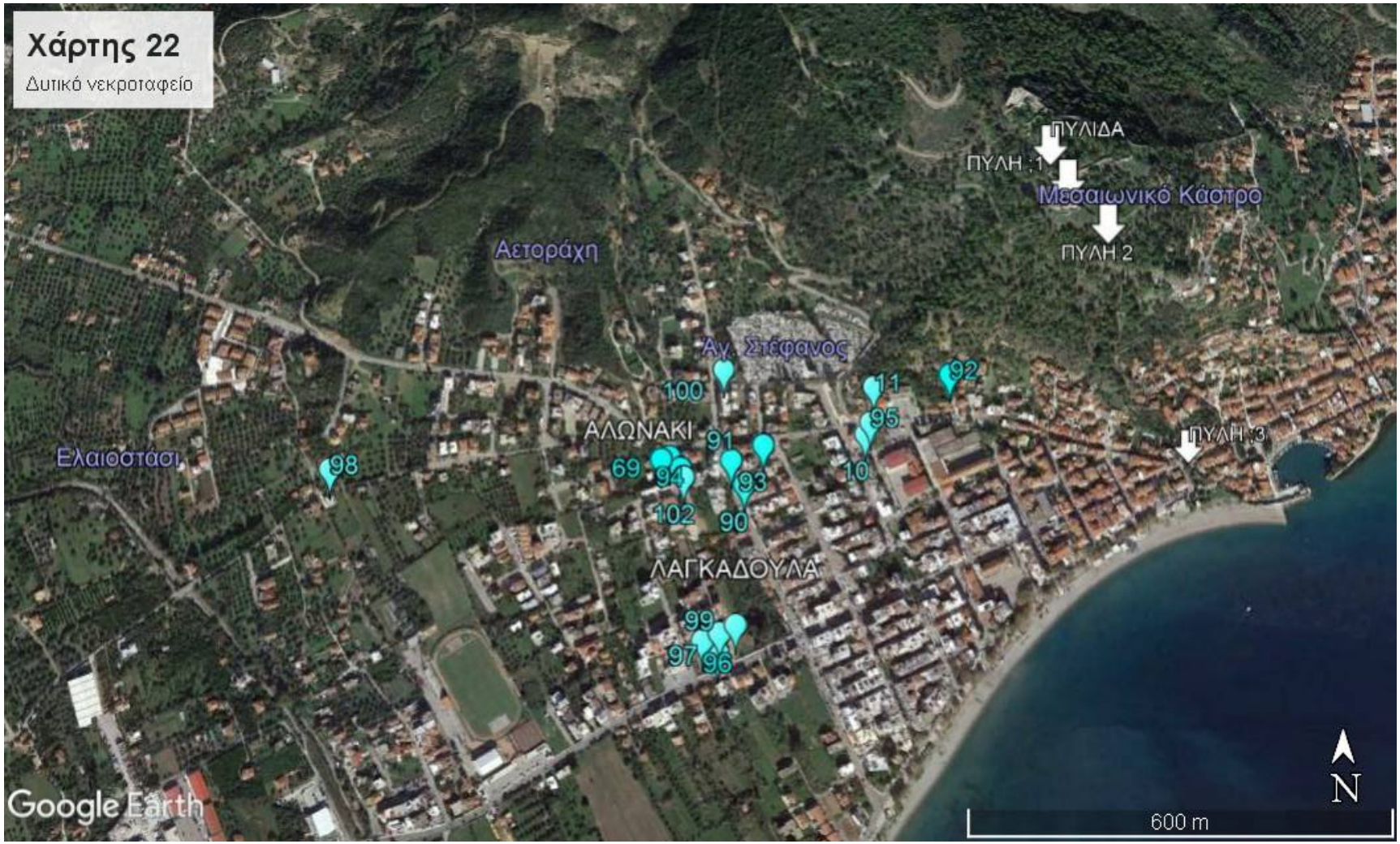
Από τις σημαντικότερες διαπιστώσεις ήταν η αποκάλυψη τμήματος του νεκροταφείου με επιμελημένους τάφους, ταφικούς περιβόλους και μνημεία τα οποία εκτείνονταν κατά μήκος δρόμου (δρόμος 1) που οδηγούσε δυτικά έξω από την πόλη, σε αναλογία με την σημερινή οδό που οδηγεί στην ενδοχώρα και το Θέρμο. Τμήμα του ίδιου του δρόμου έχει αποκαλυφθεί στη θέση 69, ενώ μεγάλο τμήμα της πορείας του συνάγεται από την ύπαρξη μεγαλοπρεπών ταφικών μνημείων στις θέσεις 95, 13 και 98, οι οποίες ακολουθούν τον ίδιο νοητό άξονα[1131]. Το νότιο τμήμα του νεκροταφείου, πλησίον της οδού Μεσολογγίου, στο οποίο φαίνεται μάλιστα ότι κυρίως επικεντρώνονται οι τάφοι των κλασικών χρόνων, υποδηλώνει την πορεία

[1130] Για παράδειγμα στη θέση 95, που βρίσκεται πολύ κοντά στο ρέμα, διαπιστώθηκε αμμώδες χώμα από βάθος 1,90 μ. και εξής.

[1131] Στην πορεία του ίδιου δρόμου πιθανότατα εντάσσεται και η θέση 93, όπου έχει ερευνηθεί ταφικός περίβολος.

ενός δεύτερου, κεντρικότερου δρόμου (δρόμος 2). Λόγος για τους δρόμους αυτούς έχει ήδη γίνει στην υπο-ενότητα ΣΤ.3.1.10.

Μέχρι σήμερα υπολογίζεται ότι έχουν ανασκαφεί περίπου 134 τάφοι του συγκεκριμένου νεκροταφείου, οι οποίοι αντιπροσωπεύουν όλους τους γνωστούς τύπους που συναντώνται στη Ναύπακτο. Η κατάστασή τους είναι συχνά διαταραγμένη ήδη από την αρχαιότητα, ενώ οι περιοχές αυτές έχουν δεχθεί στα νεότερα χρόνια εκτεταμένες διαμορφώσεις και ισοπεδώσεις χάριν καλλιέργειας, αλλά και δημιουργίας οικοπέδων.

Χάρτης 22
Δυτικό νεκροταφείο
ΠΥΛΙΔΑ
ΠΥΛΗ 1
Μεσαιωνικό Κάστρο
ΠΥΛΗ 2
Αετοράχη
Αγ. Στέφανος
ΑΛΩΝΑΚΙ
ΠΥΛΗ 3
Ελαιοστάσι
ΛΑΓΚΑΔΟΥΛΑ
100
11
92
95
98
91
69
94
93
10
102
90
99
97
96
Google Earth
N
600 m

Εικ. 118. Γενική άποψη της διάταξης των τάφων στη θέση 13

Όπως ήδη αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα, ο χώρος του δυτικού νεκροταφείου ήταν σε χρήση από το α΄ μισό του 9ου αι. π.Χ. Με τη μεσολάβηση μίας παύσης δύο περίπου αιώνων, η οποία δεν γνωρίζουμε κατά πόσον ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, η κύρια περίοδος χρήσης του εντοπίζεται κυρίως από τα τέλη του 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ. έως και τον 1ο αι. π.Χ. Στο βορειότερο τμήμα του η χρήση του ίδιου χώρου συνεχίστηκε μερικώς έως και τους χριστιανικούς χρόνους (θέσεις 11, 13, 92)[1132]. Φαίνεται μάλιστα ότι στη θέση του νεότερου ναού του Αγ. Στεφάνου, γύρω από τον οποίο εκτείνεται ένα από τα σύγχρονα νεκροταφεία της πόλης, υπήρχε παλαιότερος ναός που πιθανώς ανάγεται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Αυτός μπορεί να αποτελούσε μία extra muros βασιλική κοιμητηριακού χαρακτήρα, όπου θα τελούνταν η ευχαριστία προς τιμήν των νεκρών[1133], στοιχείο ιδιαίτερα ενδιαφέρον ως προς τη διαχρονικότητα των χώρων ταφής, που εκτείνεται έως τις μέρες μας.

[1132] Στη θέση 92 παρατηρήθηκε ότι οι τάφοι των «εθνικών» βρίσκονταν νοτιότερα και βαθύτερα των χριστιανικών και ήταν πλουσιότερα κτερισμένοι.
[1133] Κωνστάντιος 1991, 604. Παπαδοπούλου 1997. Παπαγεωργίου 2001α, 13-14. Της ίδιας 2004, 462.

ΣΤ.3.2.2. Βορειοανατολικό Νεκροταφείο (θέσεις 7-9, 23, 103-122)[1134] (χάρτης 23)

Το βορειοανατολικό νεκροταφείο άρχιζε από τη σημερινή οδό Φαρμάκη, όπου πιθανώς υπήρχε πύλη της οχύρωσης (ΒΑ πύλη) και από εκεί εξαπλωνόταν γύρω από το λόφο της Δεξαμενής και κατά μήκος της Βαρναρράχης, με διεύθυνση περίπου Α-Δ, φτάνοντας ως την περιοχή του Αγ. Γεωργίου, καταλαμβάνοντας τον ίδιο το λοφίσκο[1135], αλλά και την περιοχή αμέσως δυτικά, βόρεια και νότιά του. Μέρος του νεκροταφείου, γύρω από τους πρόποδες του Αγ. Γεωργίου είναι εγκατεστημένο απευθείας πάνω σε προϊστορικά κατάλοιπα, όπως έχει ειδικότερα αναφερθεί στο κεφάλαιο Ε.1. Ενδεικτικό της διάταξης του νεκροταφείου και της γεωμορφολογίας της περιοχής στην οποία είχε αναπτυχθεί είναι ότι οι τάφοι συναντώνται σήμερα από βάθος + 5.00 μ. έως και - 4,00 μ. από το σημερινό επίπεδο των γύρω δρόμων[1136].

Μέχρι σήμερα υπολογίζεται ότι έχουν ανασκαφεί συνολικά 129 τάφοι του νεκροταφείου αυτού. Γενικά εμφανίζεται πλουσιότερο σε κτερίσματα, αν και μπορεί απλώς να είχε υποφέρει λιγότερο από συλήσεις. Αρκετοί τάφοι αποκαλύφθηκαν σε διαμορφώσεις που έγιναν σε παλιότερες δεκαετίες στη συμβολή των οδών Ανύτης και Ηρακλέους, στην περιοχή της Βαρναρράχης, ενώ πολλοί από αυτούς φαίνε-

[1134] Αλεξοπούλου 1994, 244 (Ανώνυμη δημοτική Οδός, Ο.Τ. 187, οικ. Δ. Σπυρόπουλου) **[θέση 7]**. Σαράντη 2011. Της ίδιας 2008α, 657-658 (Οδός Αρτέμιδος Αιτωλής, 3ο Δημοτικό Σχολείο Ναυπάκτου) **[θέση 8].** Κόλια 1999, 272-274 (Λεωφ. Αθηνών, οικ. Αυλωνίτη). Της ίδιας 2004 **[θέση 9].** Παπαγεωργίου 2001α, 54-65. Σαράντη 1997, 303 (συμβολή οδών Τσώνη, Φαρμάκη, Λοκρών, οικ. Στ. Φλέγκα **[θέση 23]**. Μαστροκώστας 1961/2, 183-184 (Βαρναρράχη Ναυπάκτου) **[θέση 103]**. Παπαποστόλου 1973, 390 (Οβρυόλακκα, πάροδος οδού Καρακουλάκη **[θέση 104]**, μεταξύ των οδών Ανύτης και Ηρακλέους **[θέση 105]** και Βαρναρράχη **[θέση 106]**. Του ίδιου 1978α, 165 (Βαρναρράχη, οδός Ηρακλέους, οικ. Β. Κούκουνα) **[θέση 107]**. Αξιώτη 1980α (συμβολή Ανύτης και Ηρακλέους, Βαρναρράχη), 199 **[θέση 108]**. Πετριτάκη 1987, 170 (οδός Ηρακλέους 4, οικ. Π. Κονίδη) **[θέση 109**] και 172-173 (προέκταση οδού Φαρμάκη) **[θέση 110]**. Αλεξοπούλου 1989, 141-142 (Πλατεία Τζαβελλαίων 5, οικ. Δ. Τριανταφύλλου) **[θέση 111]**, 142 (Οδός Φαρμάκη, οικ. Αντ. Παπαχριστοδούλου) **[θέση 112]**, 143 (Λεωφ. Αθηνών, συν. Αφροδίτης, οικ. Β. Τριανταφύλλου) **[θέση 113]**. Κολώνας, Σαράντη 1994, 244 (οδός Φαρμάκη, οικ. Χρ. Αγγελόπουλου) **[θέση 114]**. Των ίδιων 1995, 241-242 (οδός Φαρμάκη & Τσώνη, οικ. Ιω. Σπυρόπουλου) **[θέση 115]**. Σαράντη 1997, 302 (Άγ. Γεώργιος, οικ. Γ. Α. Αθανασοπούλου) **[θέση 116]** και 306 (οδός Παυσανίου & Απόλλωνος, Βαρναρράχη, οικ. Αποστολόπουλου) **[θέση 117].** Της ίδιας 2001-2004, 73 (Βαρναρράχη, οδός Αλθαίας, οικ. Καραμέτου) **[θέση 118]** και 99 (Πλατεία Φαρμάκη, οδός Αθηνών 1, οικ. Φράγκου-Πανταζή) **[θέση 119].** Της ίδιας 2005, 477, (Βαρναρράχη, έργο ύδρευσης) Λόφος Δεξαμενής **[θέση 120]** και οδός Ηρακλέους **[θέση 121]**. Στάικου 2006, 589-590 (Βαρναρράχη, Ο,Τ. 172, οικ. Α. Γεωργούση) **[θέση 122].**

[1135] Όλος ο λόφος του Αγ. Γεωργίου θα πρέπει να είχε χρησιμοποιηθεί για ταφές, τα ίχνη τους όμως έχουν εξαλειφθεί από το σύγχρονο νεκροταφείο και δε σώζονται παρά μόνο στη νότια και νοτιοδυτική πλαγιά.

[1136] Λαμβάνοντας συμβατικά ως υψόμετρο 0,00 το επίπεδο των γύρω δρόμων από το οποίο και γίνονται οι μετρήσεις υψομέτρων των σωστικών ανασκαφών.

ται ότι είχαν διαταραχθεί ή καταστραφεί κατά την εκτέλεση παλαιού έργου αποχέτευσης. Είναι επίσης πιθανό η ονομασία Εβραιόλακκα ή Οβρυόλακα, περιοχής κοντά στη βόρεια πύλη της οχύρωσης, να οφείλεται όχι μόνο σε εβραϊκούς, αλλά ενδεχομένως και αρχαίους τάφους, η ύπαρξη των οποίων ήταν γνωστή.

Η κύρια χρήση του νεκροταφείου αυτού εντοπίζεται στους κλασικούς και ελληνιστικούς χρόνους. Οι παλαιότερες, κλασικές, ταφές περιορίζονται πλησίον της υποθετικής βορειοανατολικής πύλης της οχύρωσης, κυρίως στο βόρειο τμήμα της οδού Φαρμάκη, όπου και σημειώνονται αρκετές παιδικές ταφές, ενώ η εντατικότερη χρήση του νεκροταφείου αφορά στην επέκτασή του προς τα ανατολικά, που ανήκει κυρίως στους ελληνιστικούς χρόνους. Η χρήση του συνεχίστηκε και στην ύστερη ρωμαϊκή - παλαιοχριστιανική εποχή, όπως διαπιστώθηκε στις θέσεις 8, 9, 115, 118, 119, 122, όταν και φαίνεται ότι συλήθηκαν ή καταστράφηκαν πολλοί αρχαιότεροι τάφοι[1137]. Οι τάφοι αυτής της περιόδου είναι γενικά προσανατολισμένοι Α-Δ, σε αντίθεση με τους πρωιμότερους, που βρίσκονται συνήθως σε μεγαλύτερα βάθη και ακολουθούν διάφορο προσανατολισμό. Στη θέση 8 είναι χαρακτηριστικό ότι ο τάφος 4, αρχικά κιβωτιόσχημος και κτισμένος με καλοπελεκημένους ογκόλιθους με λοξούς αρμούς, είχε δεχθεί μετασκευή στα ρωμαϊκά χρόνια, οπότε στο εσωτερικό του είχε στρωθεί το δάπεδο με οπτόπλινθους και είχαν εν μέρει συμπληρωθεί κατά το ύψος τους τα τοίχωματά του.

Οι κλασικές ταφές αφορούν κυρίως σε εγχυτρισμούς σε πίθους, καθώς και κιβωτιόσχημους με τοιχώματα και κάλυψη από στρωτήρες κεραμίδες. Στους ελληνιστικούς χρόνους το νεκροταφείο φαίνεται ότι έχει αποκτήσει πλέον πιο οργανωμένη μορφή και το νότιο τμήμα του διατασσόταν κατά μήκος του δρόμου 3, που αποτελούσε μεγάλο εξωτερικό δρόμο της πόλης, ο οποίος μπορεί να είχε εν μέρει και το χαρακτήρα ιεράς οδού, αφού διερχόταν αμέσως νότια του ιερού του Ασκληπιού. Στο ίδιο τμήμα του νεκροταφείου οι τάφοι ήταν κυρίως κιβωτιόσχημοι, επιμελημένοι και ενίοτε διπλοί (εικ. 119). Στις περισσότερες περιπτώσεις περικλείονταν μέσα σε καλοκατασκευασμένους ορθογώνιους ή πειόσχημους ταφικούς περιβό-

[1137] Για τη συνέχεια χρήσης του νεκροταφείου και στα βυζαντινά χρόνια βλ. Κεφαλλωνίτου 2012, 58-62 (Οβρυόλακκα, οικ. Παππά & Βασ. Στράτου). Βλ. επίσης 22η ΕΒΑ στο Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.) 2012, 70-71. Οι τάφοι αυτού του νεκροταφείου εντοπίζονται κυρίως στα κεκλιμένα πρανή στο βόρειο τμήμα της οδού Φαρμάκη και η χρήση του πιθανώς διήρκεσε μέχρι τους πρώτους δύο αιώνες της Τουρκοκρατίας.

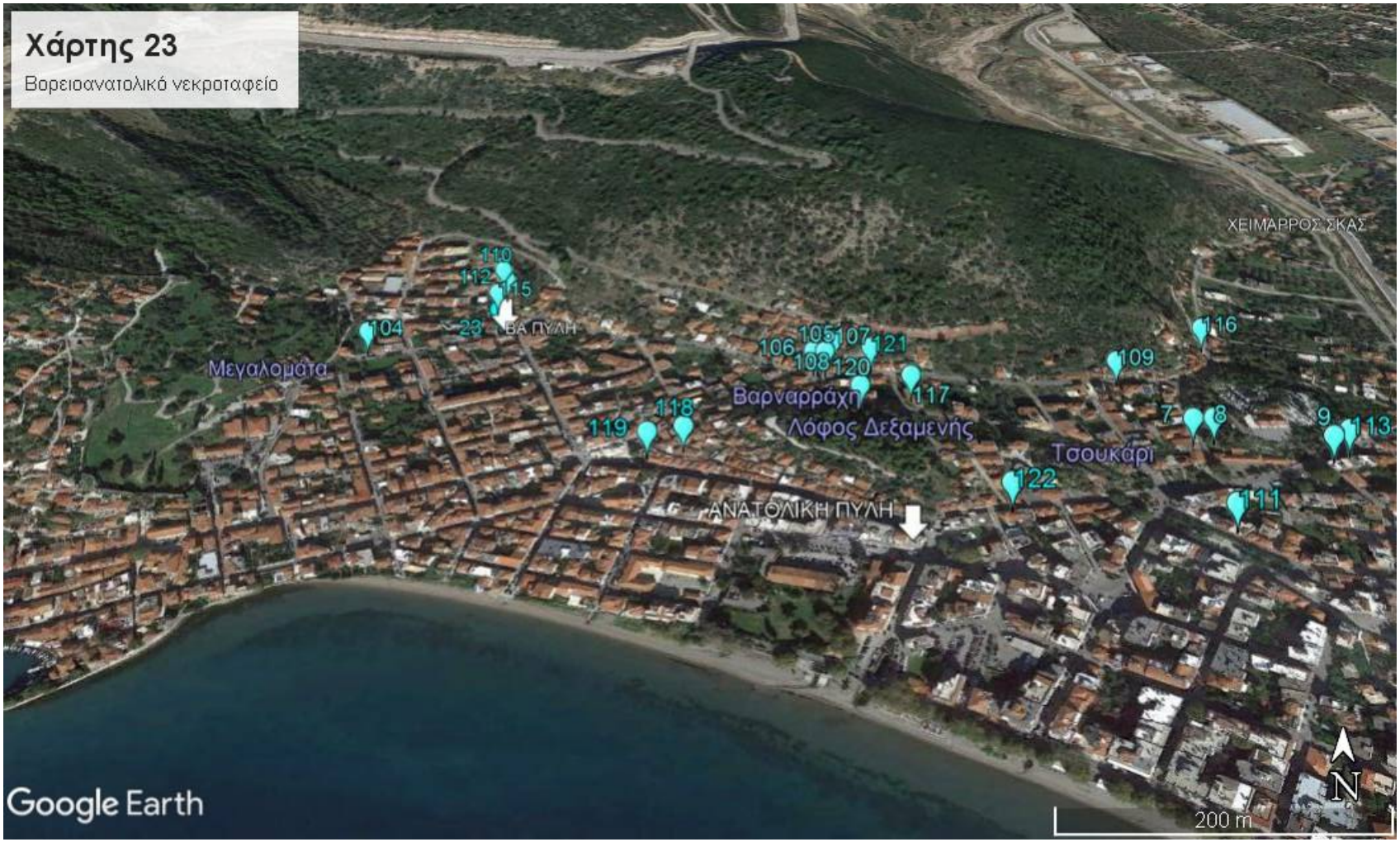
λους, κτισμένους με μικρούς πλακοειδείς λίθους ή με μεγάλες κατεργασμένες λιθόπλινθους. Οι περίβολοι αυτοί, εκτός από την οριοθέτηση ταφών μελών της ίδιας οικογένειας, ήταν αναγκαίοι λόγω του κεκλιμένου εδάφους και ταυτόχρονα εξυπηρετούσαν το ρόλο αντιστήριξης των πρανών. Στη θέση 9 αποκαλύφθηκε μάλιστα διαμορφωμένη κλίμακα, που συνέδεε μεταξύ τους διαδοχικά επίπεδα του νεκροταφείου. Η διάρθρωση των τάφων σε επάλληλα άνδηρα και οι δυσκολίες του διαθέσιμου χώρου υπαγόρευσαν μία πυκνότερη διάταξη των ταφικών μνημείων στο τμήμα αυτό του νεκροταφείου, με τους τάφους να απέχουν ελάχιστα μεταξύ τους ή και να βρίσκονται σχεδόν σε επαφή (σχ. 2).

Εικ. 119. Ταφικός περίβολος στη θέση 119

Σε ταφικούς περιβόλους ή αναλημματικούς τοίχους του ΒΑ νεκροταφείου είναι επίσης πιθανό να ανήκουν τμήματα τοίχων που έχουν αποκαλυφθεί στις δύο γειτονικές θέσεις 123 και 124[1138], οι οποίοι βοηθούν να οριοθετηθεί σαφέστερα η πορεία του δρόμου 3, κατά μήκος του οποίου, όπως ήδη αναφέρθηκε, εκτεινόταν τμήμα του νεκροταφείου.

[1138] Σαράντη 1997, 306 (Πλ. Τζαβελλαίων, Ο.Τ. 180, οικ. Ι. Δότσικα – Κυλάφη & Σία) **[θέση 123]**. Της ίδιας 2007, 306, (οδός Αφροδίτης, Ο.Τ. 180, οικ. Φράγκου- Σακκούλη) **[θέση 124]**.

Χάρτης 23
Βορειοανατολικό νεκροταφείο
ΧΕΙΜΑΡΡΟΣ ΣΚΑΣ
110
112
115
104
23
ΒΔ ΠΥΛΗ
Μεγαλομάτα
106
105
107
121
108
120
Βαρναρράχη
117
116
109
118
119
Λόφος Δεξαμενής
7
8
9
113
Τσουκάρι
122
111
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΠΥΛΗ
Google Earth
N
200 m

ΣΤ.3.2.3 Νοτιοανατολικό Νεκροταφείο (θέσεις 125-128)[1140] (χάρτης 24)

Το νοτιοανατολικό νεκροταφείο εκτείνεται σήμερα στην συνοικία «Αφροδίτη», στα νότια-νοτιοανατολικά του Κεφαλόβρυσου. Χρησιμοποιήθηκε από τα ρωμαϊκά χρόνια και είναι το μόνο γνωστό συστηματικό νεκροταφείο που αφορά αποκλειστικά σε αυτή την περίοδο, καθώς κατά τα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά χρόνια χρησιμοποιήθηκαν όπως ήδη αναφέρθηκε, είτε τα αρχαιότερα νεκροταφεία, είτε διάφοροι χώροι της πόλης για διάσπαρτες ταφές. Τάφοι του νεκροταφείου αυτού εντοπίστηκαν στη συμβολή των οδών Ποσειδώνος και Νυμφών, σε απόσταση 110-150 μ. από την ακτή. Μέχρι σήμερα έχουν ανασκαφεί συνολικά 27 τάφοι και ένα ταφικό καμαροσκεπές μνημείο, το μοναδικό γνωστό ως σήμερα στη Ναύπακτο, μεγάλο μέρος του οποίου ήταν ανέκαθεν ορατό.

Το μεγαλύτερο τμήμα του νεκροταφείου ανασκάφηκε στη θέση 127, επί της οδού Νυμφών και περιλάμβανε το ταφικό μνημείο, το οποίο εκτεινόταν και στη γειτονική θέση 128, καθώς και είκοσι ακόμη τάφους, που βρίσκοταν κυρίως βόρεια και

[1140] Πετριτάκη 1987, 190 (οδός Ποσειδώνος, έργο αποχέτευσης) **[θέση 125]**. Αλεξοπούλου 1991, 167 (ανώνυμη οδός, οικ. Ν. Καραγεώργου) **[θέση 126]**. Κολώνας, Σαράντη 1994, 244-245 (οδός Νυμφών, οικ. Δούρου-Αναγνωστόπουλου) **[θέση 127]**. Σαράντη 2003, 101 (οδός Νυμφών, οικ. Ξύκη) **[θέση 128]**.

δυτικά του[1141] (εικ. 120). Αυτοί βρίσκονταν σε μικρό βάθος (κατά μέσο όρο 0,90 μ.) από τη σημερινή επιφάνεια των δρόμων, σε δυο κυρίως σειρές και σε ομοειδείς συστάδες, με διάταξη πιο συστηματική σε σύγκριση με τα αρχαιότερα νεκροταφεία της πόλης. Τέσσερις από αυτούς περικλείονταν αρχικά σε κτιστό ταφικό περίβολο, ο οποίος βρέθηκε κατεστραμμένος κατά το βόρειο τμήμα του.

Εικ. 120. Γενική άποψη της διάταξης των τάφων στη θέση 127.

Οι τάφοι ήταν τεσσάρων τύπων, απλοί λακκοειδείς, λακκοειδείς με πρόχειρα τοιχώματα από αργούς λίθους, και ενίοτε καλυμμένοι με λίθινες πλάκες, κεραμοσκεπείς και κτιστοί κιβωτιόσχημοι με οπτόπλινθους. Οι τελευταίοι ήταν πιο επιμελημένοι, εσωτερικά επιχρισμένοι με κονίαμα και είχαν δάπεδο από πήλινες πλάκες, ενώ σε δύο τάφους βρέθηκαν μαρμάρινα θραύσματα από την επένδυσή τους. Σε κάποιους υπήρχε ενσωματωμένο αρχαιότερο υλικό, όπως ένα σώμα πήλινου πειόσχημου αγωγού, ενώ ορισμένοι ήταν διπλοί (11 και 12 της θέσης 127), δηλαδή είχαν κοινό τοίχωμα.

[1141] Το ίδιο συμβαίνει και σε άλλα ρωμαϊκά νεκροταφεία, όπου απλούστεροι τάφοι κατασκευάζονταν μεταξύ των μαυσωλείων.

Οι περισσότεροι τάφοι είχαν δεχθεί πολλαπλές ταφές και, όσοι διατηρούσαν σκελετικά κατάλοιπα, είχαν τα κρανία στα δυτικά, με τους νεκρούς σε ύπτιες εκτεταμένες στάσεις με τα χέρια είτε εκτεταμένα, είτε διπλωμένα στο στήθος. Οι περισσότεροι είχαν παραμερισμένα οστά παλαιότερων ταφών χωρίς τάξη και γενικά ήταν ακτέριστοι. Σε δύο τάφους διαπιστώθηκαν διαμορφωμένα προσκεφάλια[1142], ενώ η εύρεση καρφιών σε ορισμένους τάφους υποδηλώνει πιθανότατα τη χρήση ξύλινων φέρετρων.

Γενικά οι τάφοι διατηρούνταν σε μέτρια κατάσταση και στην πλειονότητά τους δεν έσωζαν την κάλυψή τους. Ήταν όλοι, πλην ενός, προσανατολισμένοι Α-Δ. Η έρευνα σε βάθος έδειξε ποταμίσιες επιχώσεις μεγάλου πάχους κάτω από το επίπεδο των τάφων, προφανώς από το χείμαρρο Σκα, που σήμερα ρέει σε μία απόσταση περίπου 300 μ. ανατολικότερα. Το γεγονός αυτό σημαίνει ότι πιθανότατα η περιοχή αυτή της πόλης χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά σ' αυτή την περίοδο και για ταφική χρήση. Από τα διαθέσιμα στοιχεία οι τάφοι χρονολογούνται στον 2^{ο}-3^{ο} αι. μ.Χ.

[1142] Βλ. σχετικά και Δαβάρας 1985, 209 και σημ. 304.

ΣΤ.3.2.4 Άλλοι χώροι ταφής της ύστερης αρχαιότητας (θέσεις 22, 26, 30, 32-34, 36, 49, 52, 65-66, 73-74, 129-132, 137)[1143]

Κατά τα υστερορωμαϊκά και κυρίως κατά τα παλαιοχριστιανικά χρόνια χρησιμοποιήθηκαν νέοι χώροι ταφής εντός των ορίων της αρχαίας πόλης οι οποίοι δεν συνιστούσαν συστηματικά ή, καλύτερα, οργανωμένα νεκροταφεία. Ο συνολικός αριθμός των ταφών αυτών δεν είναι με ακρίβεια γνωστός, αφού ο αριθμός των ανεσκαμμένων τάφων δεν αναφέρεται πάντοτε στις προκαταρκτικές δημοσιεύσεις, οπωσδήποτε όμως ξεπερνά τις 114 ταφές.

Πρόκειται κυρίως για τάφους σε εγκαταλειμένα τμήματα της πόλης, όπως γύρω από τμήματα της αρχαίας της οχύρωσης, σε δρόμους και στην περιοχή αρχαίων σπιτιών ή μνημείων, όπως το ιερό του Ασκληπιού. Αυτές είχαν αποτεθεί σε συστάδες, με γενικά πρόχειρο και μη συστηματικό τρόπο, χρησιμοποιώντας, και τις περισσότερες φορές καταστρέφοντας, κατά τόπους τις υφιστάμενες κατασκευές. Το γεγονός αυτό δείχνει, αφενός περιορισμό της έκτασης της πόλης και εγκατάλειψη της οχύρωσης, αλλά και γενικότερα την παρακμή και την υποβάθμιση χώρων, ανάμεσα στους οποίους και το εμπορικό λιμάνι της[1144]. Παράλληλα συνδέεται με την αλλαγή των θρησκευτικών αντιλήψεων και ταφικών συνηθειών. Είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται και σε άλλες πόλεις, όπως για παράδειγμα στην Αθήνα[1145], την Πάτρα[1146], τη Θεσσαλονίκη[1147] , την Ελεύθερνα[1148], ή τους Οινιάδες[1149].

[1143] Αλεξοπούλου 1989, 145 (3η πάροδος Καρακουλάκη, έργα Δήμου) **[θέση 22]**. Της ίδιας 1988, 174 (Λεωφ. Αθηνών & Νόβα, οικ. Αθαν. Κονιστή) **[θέση 26]**. Της ίδιας 1989, 142-143 (οδός Αποκαύκου, οικ. Ελ. Αθανασοπούλου) **[θέση 30]**. Σαράντη 1998, 284 (οδός Μπότσαρη & Μεσσηνίων, οικ. Χατζή-Καλπακιώρη) **[θέση 32]**. Της ίδιας 1997, 304-305 (οδός Αποκαύκου, οικ. Ίκκα) **[θέση 33]**. Πετριτάκη 1987, 170-172 (Ανώνυμη οδός, τομέας Γ, οικ. Τριανταφύλλου) **[θέση 34]**. Σαράντη 1993, 146 (Οδός Καπορδέλη, οικ. Πιτσιάκα, θέση Βατόβρυση) **[θέση 36]**. Της ίδιας 1997, 304-305 (Οδός Καπορδέλη, οικ. Χαραλαμποπούλου Τσιλιγιάννη) **[θέση 49].** Της ίδιας 2015 (ιερό Ασκληπιού) (υπό εκτύπωση) **[θέση 52]**. Κωτσάκη 1985, 140, οδός Ιντζέ 4 **[θέση 65**]. Σαράντη 1994, 245-246 (οδός Ψαρρού 8, οικ. Χρ. Παπακωνσταντίνου) **[θέση 66]**. Της ίδιας 1997, 301-302 (οδός Φαρμάκη & Τσώνη, οικ. Σωτηρόπουλου-Βασιλόπουλου **[θέση 73]**. Της ίδιας 2007, 682-683 (οδός Κ. Αιτωλού, οικ. Παπαβασιλείου) **[θέση 74]**. Πετριτάκη 1987, 173 (οδός Αθηνών, οικ. Παΐσιου) **[θέση 129]**. Της ίδιας 1987, 173-175 (οδός Αποκαύκου 4, οικ. Λουκόπουλου) **[θέση 130]**. Κολώνας, Σαράντη 1995, 241 (οδός Αποκαύκου 6, οικ. Λουκόπουλου) **[θέση 131]**. Σαράντη χρονικά ΑΔ 2011, υπό εκτύπωση (οδός Καρακουλάκη και Τσώνη, οικ. Ιω. Μασίνα) **[θέση 132]**. Ζωγάκη 2004, 473-485 (Οδός Μπότσαρη, Ο.Τ. 139, οικ. Δ. Φραγκαναστάση) **[θέση 137].**

[1144] Βλ. σχετικά και Παπαδοπούλου 1997.

[1145] Thompson, Scranton 1943, 372-373, 379-381.

[1146] Πετρόπουλος 2007, 197.

[1147] Μαρκή 2006, 237. Σημειώνονται ταφές μέσα σε εγκατελειμένους χώρους όπως η αγορά, ενώ η ανάγκη ενταφιασμών στο εσωτερικό της πόλης οφειλόταν και στις σλαβικές επιδρομές.

Εικ. 127. Ταφές στο δάπεδο του παλαιοχριστιανικού κτιρίου της θέσης 33

Οι ταφές αυτές περιλαμβάνουν τάφους εθνικών και χριστιανών, χωρίς να είναι πάντοτε δυνατό λόγω της κακής διατήρησής τους να γίνει διάκριση, ενώ συχνότερα είναι ακτέριστες και επομένως δύσκολο να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Ενδεχομένως ορισμένες από αυτές να ανήκουν και σε υστερότερους χρόνους. Σε κάποιες περιπτώσεις είναι προφανές ότι πρόκειται για ταφές που συνδέονταν με βασιλικές ή άλλους ναούς και βρίσκονται γύρω ή και μέσα σε αυτούς[1150].

Σε αυτή την περίπτωση προφανώς ανήκει μεγάλος αριθμός ταφών, συνολικά 56, που έχουν αποκαλυφθεί σε έξι γειτονικές θέσεις (θέσεις 30, 32-33, 130-131, 137) επί της οδού Αποκαύκου και κοντά στη συμβολή με την οδό Μεσσηνίων, πλησίον της ακτής (σχ. 29). Στο σημείο αυτό, όπως έχει αναφερθεί διερχόταν το παραθαλάσσιο σκέλος του αρχαίου περιβόλου και πιθανότατα ανοιγόταν παραθαλάσσια πύλη στην οχύρωση (νότια πύλη) προστατευόμενη με πύργο. Στην περιοχή αυτή με-

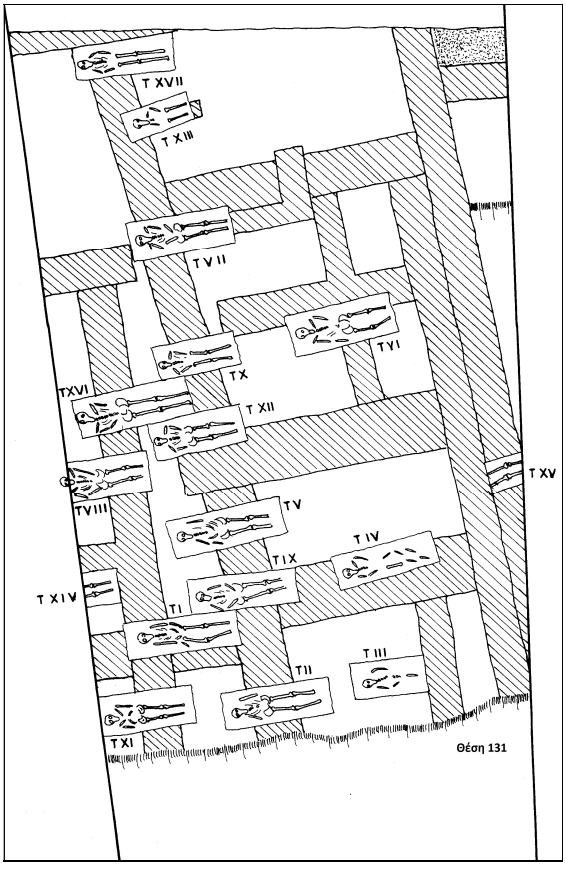
1148 Βλ. σχετικά Σταμπολίδης 2004, 142-143. Βλ. επίσης Φιλήμονος-Τσοποτού 2004, 69 (πιν. 28β) για ταφές στην άμμο έξω από την οχύρωση της Ρόδου.

1149 Τσαντήλα 2004, 312. Της ίδιας 2011β, 31 (σημ. 5), 55, 60.

1150 Στην τελευταία περίπτωση αποτελούσαν συνήθως ταφές ιερέων κτητόρων ή προσώπων άμεσα συνδεόμενων με τους ναούς αυτούς.

τά την ερείπωση της οχύρωσης, φαίνεται ότι ανεγέρθηκε παλαιοχριστιανική βασιλική[1151].

Οι ταφές που έχουν ερευνηθεί σε αυτό το τμήμα ήταν λακκοειδείς, προσανατολισμένες Α-Δ και σε κάποιες περιπτώσεις οριοθετημένες με μικρούς αργούς λίθους. Ενίοτε έφεραν κάλυψη με μικρές πέτρες, κομμάτια τούβλων και χώμα. Άλλες ήταν τοποθετημένες απευθείας στο έδαφος, σε κάποιες υπήρχε δάπεδο διαμορφωμένο με στρώμα χαλικιού, ενώ πολλές είχαν γίνει εντός του δαπέδου της βασιλικής (εικ. 127). Ένας σημαντικός αριθμός ενταφιασμών αφορούσαν εμφανώς σε παιδιά, νήπια ή άτομα νεαρής ηλικίας. Στην πλειονότητά τους οι ταφές ήταν ακτέριστες, ενώ αντίθετα ορισμένες ήταν πλούσια κτερισμένες με πολύτιμα κοσμήματα.

Σχ. 31. Λακκοειδείς ταφές πάνω σε κτιριακά κατάλοιπα στη θέση 131

Συγκέντρωση ταφών παρατηρείται και στην περιοχή των άλλων δύο πυλών της αρχαίας οχύρωσης. Πλησίον της ΒΑ πύλης, στη θέση 73 αποκαλύφθηκαν οκτώ

[1151] Παπαγεωργίου 2001α, 66-86.

τάφοι των υστερορωμαϊκών χρόνων, κτιστοί κιβωτιόσχημοι και κεραμοσκεπείς, διάφορου προσανατολισμού, οι οποίοι είχαν αποτεθεί εντός δρόμου και στο κεντρικό τμήμα ενός αρχαίου παρόδιου κτιρίου. Οι περισσότεροι βρέθηκαν ημικατεστραμμένοι και δεν έσωζαν κτερίσματα, με εξαίρεση έναν που περιείχε γυάλινη δακρυδόχο και σπασμένο οστέινο εργαλείο. Παρομοίως και στην ανατολική πύλη της οχύρωσης, στις θέσεις 26 και 131 αναφέρονται χωρίς να περιγράφονται και να αριθμούνται μερικές ακόμη ταφές που ανήκαν κυρίως στον 3^{ο} αι. μ.Χ.

Άλλες ακόμη ταφές έχουν εντοπιστεί κατά μήκος του βόρειου σκέλους (θέση 132), στην περιοχή του διατειχίσματος (θέσεις 34, 36) και σε χώρους σπιτιών (θέσεις 36 και 74). Στη θέση 132 είναι χαρακτηριστικό ότι συνδέονταν με ένα τεχνητό και πυκνό στρώμα λίθων, το οποίο φαίνεται ότι είχε δημιουργηθεί για να δεχθεί τις ταφές (εικ. 122). Το χαρακτηριστικό αυτό έχει παρατηρηθεί και σε άλλες θέσεις, όπου όμως δεν ήταν αρχικά τόσο ευδιάκριτο.

Εικ. 128. Ταφές μέσα σε στρώμα λίθων στη θέση 132

Τέλος, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στο άνδηρο του ιερού του Ασκληπιού, μετά την ερείπωσή του, η οποία γνωρίζουμε από τον Παυσανία ότι είχε συντελεστεί ήδη το 2^{ο} αι. μ.Χ. που ο ίδιος επισκέφτηκε την πόλη, είχαν εγκατασταθεί 15 συνολικά τάφοι, σε βάθος εντελώς επιφανειακό. Αυτοί ήταν κιβωτιόσχημοι ή λακκοειδείς

και πρόχειρα οργανωμένοι σε ταφικούς περιβόλους. Οι περισσότεροι δεν διατηρούσαν ταφικά κατάλοιπα ή κτερίσματα και με βάση την κατασκευή τους και νομίσματα που βρέθηκαν στο χώρο, τα οποία ανήκουν κυρίως στον 2^{ο}-6^{ο} αι. μ.Χ., χρονολογούνται στην Ύστερη ρωμαϊκή και Παλαιοχριστιανική περίοδο.

ΣΤ.3.2.5 Τάφοι και ταφικά μνημεία των νεκροταφείων της πόλης

Απλές μορφές τάφων

Ο απλούστερος τύπος ταφής, συνηθισμένος σε όλες τις περιόδους ήταν ο *λακκοειδής* τάφος. Συνήθως πρόκειται για έναν απλό λάκκο στο έδαφος, ενίοτε λαξεμένο στο φυσικό βράχο, ο οποίος σπανιότερα ορίζεται με μικρές πέτρες και ακόμη πιο σπάνια είχε δάπεδο διαμορφωμένο με χαλίκια.

Εικ. 123 Ταφικός πίθος Ι στη θέση 116

Εικ. 124 Τάφοι VII και VIII στη θέση 97

Τύπο κοινό σε όλες σχεδόν τις περιόδους, εκτός της ύστερης αρχαιότητας, αποτελούσαν οι *εγχυτρισμοί* (εικ. 123) Αφορούν σχεδόν αποκλειστικά σε πίθους, πλην μίας περίπτωσης που αναφέρεται ότι επρόκειτο για μεγάλο οξυπύθμενο αμφορέα με παχύ λαιμό, για τον οποίο δεν υπάρχουν στοιχεία χρονολόγησης[1152]. Ο τύπος αυτός ταφής ήταν σε χρήση τόσο για ενήλικες, όσο και για παιδιά. Είναι γνωστός ήδη από τη Γεωμετρική εποχή (κεφάλαιο Ε.2), στην οποία έχει ήδη επισημανθεί η ιδιαιτερότητα να χρησιμοποιούνται ως τάφοι και πιθάρια κατακόρυφα τοποθετημένα, έθιμο το οποίο εκτός της Αιτωλίας βρίσκει παράλληλα στη Βοιωτία (Τάχι)[1153]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η τοποθέτηση ενός πίθου στη θέση 97

[1152] Θέση 92, τάφος 15.

[1153] Βλ. και Σελέκου 2014, 223-274 για νεκροταφείο με ταφές αποκλειστικά σε πίθους στις Λιβανάτες Λοκρίδας και αναφορά σε άλλα σχετικά νεκροταφεία. ‘Εχει ενδιαφέρον ότι καταλήγει στο συμπέρα-

(ταφικός πίθος 7), ο οποίος ήταν ένα μικρό ταφικό πιθάρι με λίθινη πλάκα ως πώμα (εικ. 124). Βρέθηκε ακέραιο και τοποθετημένο κάθετα και λοξά αμέσως πάνω από έναν κιβωτιόσχημο τάφο της Κλασικής περιόδου. Φαίνεται ότι αποτελούσε τάφο και όχι σήμα, αφού στο εσωτερικό του βρέθηκαν οστά και λίγα ευρήματα, δεν ήταν ωστόσο δυνατόν να διαπιστωθεί αν επρόκειτο για οστά καύσης[1154].

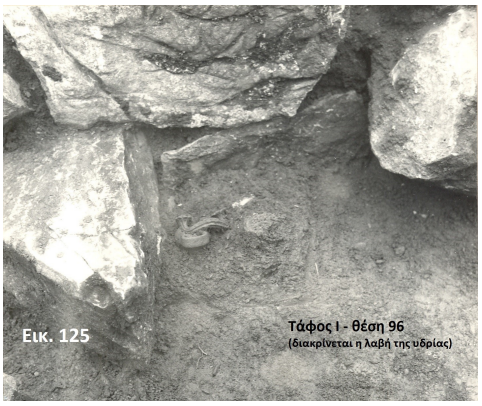
Γενικότερα πάντως η συνηθισμένη θέση είναι η οριζόντια, στην οποία η τοποθέτηση του νεκρού ή νεκρών γινόταν από κάποιο σπάσιμο στην κοιλιά, το οποίο στη συνέχεια επανακαλυπτόταν. Οι πίθοι είναι συνήθως μεγάλων διαστάσεων, κατά μέσο όρο γύρω στα 2 μ. και στις περισσότερες περιπτώσεις δεν σώζονται αρκετά καλά ώστε να διατηρούν τα στόμια ή τα πώματά τους. Συνήθως χρησιμοποιούνταν για περισσότερες από μία ταφές, οι οποίες πολλές φορές έχει διαπιστωθεί ότι εναποτίθονταν με επάλληλο τρόπο.

*Οι κεραμοσκεπείς α*νήκουν και αυτοί στους απλούστερους και προφανώς οικονομικότερους τύπους τάφων. Ο τύπος χρησιμοποιείται από τα κλασικά έως και τα ρωμαϊκά χρόνια και στις περισσότερες περιπτώσεις οι τάφοι έχουν διατήρηση κακή. Στους κλασικούς χρόνους χρησιμοποιούνται μεγάλες επίπεδες κεραμίδες στέγης που σχημάτιζαν τριγωνική κάλυψη (καλυβίτες), ενώ αργότερα χρησιμοποιούνται κυρίως καμπύλα κεραμίδια. Στην κατηγορία αυτή ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μία συστάδα παιδικών λακκοειδών ταφών που ανασκάφηκε στο δυτικό νεκροταφείο (θέσεις 96, 100), οι οποίοι έφεραν πρόχειρη κάλυψη με μία στρωτήρα κεραμίδα, συνήθεια που βρίσκει παράλληλα και σε άλλα νεκροταφεία όπως στα Άβδηρα ή την Ήλιδα[1155].

σμα ότι οι ταφές ενηλίκων σε πίθους δεν είναι συνηθισμένες και συναντώνται σε λίγες περιοχές, μεταξύ των οποίων η Αιτωλοακαρνανία, η δυτική Πελοπόννησος και η ανατολική Λοκρίδα, στοιχείο που ίσως υποδηλώνει πολιτιστική ομοιογένεια (σ. 279-281). Για το Τάχι Βοιωτίας βλ.ειδικότερα σ. 252-253.

[1154] Για τους εχγυτρισμούς σε αγγεία με στενό στόμιο που βρέθηκαν ολόκληρα βλ. σχετικά και Καλτσάς 1998, 291. Στις περιπτώσεις αυτές αποτελεί πρόβλημα ο τρόπος ταφής και τοποθέτησης του νεκρού. Πιθανώς να έφεραν καμένα οστά (βρεφών ;).

[1155] Kallintzi, Papaikonomou 2010, 158, εικ. 8α. Georgiadou 2005.

Εικ. 125 Τάφος Ι - θέση 96 (διακρίνεται η λαβή της υδρίας)

Η πλειονότητα των τάφων είναι *κιβωτιόσχημοι*, τύπος ιδιαίτερα διαδεδομένος, που συναντάται σε διάφορες παραλλαγές και μεγέθη, από μικρούς κιβωτιόσχημους έως και μεγάλων διαστάσεων τάφους. Στους κλασικούς – ελληνιστικούς χρόνους οι πλευρές τους είναι συνήθως κατασκευασμένες με λίθινες πλάκες, λιθόπλινθους, ή πλακοειδείς λίθους και σχετικά σπάνια είναι εσωτερικά επιχρισμένες με κονίαμα. Ασυνήθιστοι είναι ένας μικρός αριθμός κιβωτιόσχημων στις θέσεις 96 και 97, οι οποίοι ανήκουν σε ενδιάμεση κατηγορία μεταξύ των κιβωτιόσχημων και των κεραμοσκεπών. Ήταν κατασκευασμένοι όχι με λίθινες πλάκες, αλλά με στρωτήρες κεραμίδες και πήλινες πλάκες, ώστε τελικά θυμίζουν περισσότερο λάρνακες. Ίσως δεν είναι τυχαίο γι΄αυτό ότι είχαν χρησιμοποιηθεί για παιδικές ταφές, όπως και οι πήλινες λάρνακες, οι οποίες επίσης προτιμούνταν ως παιδικοί τάφοι[1156].

Εικ. 126 Τάφος 2, θέση 122

Ένας κιβωτιόσχημος τάφος στη θέση 96 (τάφος 1) (εικ. 125) είχε τοιχώματα από μεγάλες αδρές πέτρες. Στο εσωτερικό του υπήρχε αρχικά χάλκινη υδρία, η οποία είχε χρησιμοποιηθεί ως τεφροδόχος κάλπη. Ίσως να ήταν τοποθετημένη εντός λίθινης θήκης, όπως είναι γνωστό από πολλά παραδείγματα, αυτός όμως βρέθηκε διαταραγμένος[1157].

Στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους οι κιβωτιόσχημοι τάφοι είναι κτιστοί με οπτόπλινθους[1158] και έχουν δάπεδο στρωμένο με το ίδιο υλικό. Οι μέγιστες διαστάσεις τους φτάνουν τα 2,70 Χ 1,50 μ. και έχουν βάθος από 0,28 μ.-0,70 μ. Συχνά έχουν κεραμο-

[1156] Ο ίδιος τύπος συναντάται και στο βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου, στον τάφο 274, που είναι ένας από τους πρωιμότερους του 5ου αι. π.Χ (485-475 π.Χ.). Βλ. Blegen, Palmer, Young 1964, 73-74, 220-221, 160. Για το συμβολισμό στη χρήση των λουτηροειδών λαρνάκων για παιδικές ταφές σε σχέση με το πρώτο και εν συνεχεία το τελευταίο λουτρό βλ. και Kallinzi, Papaoikonomou 2010, 144. Για ένα παράδειγμα από την Αθήνα βλ. Παρλαμά, Σταμπολίδης 2003, 121 (τάφος 41, οδός Πετμεζά).

[1157] Βερδελής 1950-51.

[1158] Για τους τύπους βλ. και Μαρκή 2006, 106-108.

σκεπή κάλυψη, ενώ ενίοτε υπάρχει είδος εισόδου με μία βαθμίδα στη μία πλευρά (εικ. 126).

Στα νεκροταφεία της πόλης δεν περιλαμβάνονται άλλοι τύποι τάφων, όπως λαξευτοί θαλαμωτοί, οι οποίοι στην περιοχή είναι γνωστοί μόνο από το νεκροταφείο της αιτωλικής Αρσινόης (σημ. Αγγελόκαστρο), ενώ δεν έχει διαπιστωθεί και η χρήση *σαρκοφάγων*, οι οποίες αποτελούσαν πολυτελέστερο τύπο ταφής[1159]. Αυτό βέβαια δεν αποκλείει τη χρήση των τελευταίων, αφού μπορεί μεταγενέστερα να χάθηκαν ή να καταστράφηκαν, όπως έχει διαπιστωθεί και αλλού[1160]. Χαρακτηριστική είναι η εύρεση στο Ξενία Ναυπάκτου (θέση 29) μέσα στο γέμισμα του ανατολικού σκέλους της αρχαίας οχύρωσης ενός μαρμάρινου θραύσματος που ανήκει σε θήκη ανάγλυφης σαρκοφάγου (ΣΝ 547) και απεικονίζει παράσταση μάχης ή κυνηγιού[1161] **(αρ. ευρ. 73).** Μαζί με αυτό βρέθηκαν δύο ακόμη θραύσματα που ανήκαν στο διακοσμητικό πλαίσιό της. Το ένα από αυτά φέρει ακόσμητο κυμάτιο και το άλλο σώζει τμήμα λέσβιου κυματίου.

Μνημειώδεις τάφοι και ταφικά μνημεία

Μέχρι τους ελληνιστικούς χρόνους δεν χρησιμοποιούνται επιβλητικότεροι τύποι τάφων. Αυτοί χαρακτηρίζουν αποκλειστικά την ελληνιστική εποχή της πόλης, οπότε και γίνονται συχνοί μνημειώδεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, πολλές φορές σε ζεύγη που οριοθετούνται από κοινό ταφικό περίβολο.

Πρόκειται για τάφους μεγάλων διαστάσεων, οι οποίοι είχαν μεγάλη διάρκεια χρήσης και δέχονταν πολλαπλές ταφές. Κατασκευάζονταν συνήθως με λιθό-

[1159] Από την ευρύτερη περιοχή της Ακαρνανίας ελάχιστες σαρκοφάγοι είναι γνωστές. Λίθινες λάρνακες αναφέρονται από τον Κ. Ρωμαίο στο νεκροταφείο του Ανακτορίου (Ρωμαίος 1916, 50-51), ενώ ένα μαρμάρινο ανάγλυφο σαρκοφάγου με παράσταση Ηρακλή έχει βρεθεί στο Θύρρειο (Μαστροκώστας 1963, 294). Για την ύπαρξη μαρμάρινης σαρκοφάγου στο Ηρώο Αλυζίας βλ. Ρωμαίος 1930, 146-147.

[1160] Βλ. για παράδειγμα Σταυροπούλου-Γάτση 2005, 473 (Μάραθος Αιτωλικού. Ιδ. Κούρλη). Βρέθηκαν επαναχρησιμοποιημένα σε κτίριο θραύσματα πιθανής νεοαττικής σαρκοφάγου του 2ου αι. μ.Χ.

[1161] Συχνά οι σαρκοφάγοι κομματιάζονταν μεταγενέστερα για να χρησιμοποιηθούν για την παραγωγή ασβέστη, γι΄ αυτό ίσως δεν είναι τυχαίος ο εντοπισμός δύο ασβεστοκάμινων στην ίδια ανασκαφή. Το θραύσμα ανήκει στις λεγόμενες «αττικές» σαρκοφάγους του 2ου-3ου αι. μ.Χ., αλλά το θέμα δεν μπορεί να ταυτιστεί με βεβαιότητα λόγω της διατήρησής του. Βλ. γενικά Κοκκορού- Αλευρά 2001, 330-333. Koch 2012. Εμφανίζει ομοιότητες με την αρ. 216 της Νικόπολης η οποία ανήκει στη σειρά των αττικών σαρκοφάγων του Μελεάγρου. Βλ. σχετικά Στεφανίδου-Τιβέριου 2015, 13, 241-245, πιν. 68-69. Βλ. επίσης την σαρκοφάγο με αρ. ευρ. 1186 του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με παράσταση κυνηγιού Καλυδώνιου κάπρου από την Πάτρα: Καλτσάς 2007, 428-429.

πλινθους κατά τις μακρές πλευρές και λίθινες πλάκες ή μικρότερες πέτρες στις στενές. Η κάλυψή τους γινόταν με πλάκες ή ογκώδεις ακατέργαστες πέτρες, τα κενά μεταξύ των οποίων ενίοτε σφραγίζονταν με κονίαμα, που σε κάποιες περιπτώσεις έχει σωθεί πολύ καλά. Το δάπεδο σπάνια ήταν στρωμένο. Οι μεγαλύτεροι τάφοι φτάνουν σε μήκος τα 2,60 μ., σε πλάτος το 1,60 μ. και έχουν βάθος μεταξύ 1,40 και 1,70 μ. Ένας τάφος στην Οβρυόλακκα (θέση 106) αποτελούνταν από δύο ανισομεγέθη τμήματα, το μεγαλύτερο από τα οποία ήταν στρωμένο με πλάκες, ενώ ένας άλλος αρκετά κατεστραμμένος τάφος στη θέση 11 αποτελούνταν από έναν κυρίως τάφο και ένα δεύτερο πολύ στενό διαμέρισμα πλάτους μόλις 0,30 μ., το οποίο θα μπορούσε να αποτελεί μόνο παιδικό τάφο ή οστεοφυλάκιο.

Ο τύπος αυτός τάφου είναι γνωστός από πολλά νεκροταφεία της περιοχής της Αιτωλίας[1162], όπου και πιθανότατα επιχωριάζει. Πρόκειται για επιμελημένης κατασκευής ταφικά μνημεία, που κατά πάσα πιθανότατα ανήκαν σε σημαντικές οικογένειες (εικ. 127). Εμφανίζουν αναλογίες με μνημειώδεις κιβωτιόσχημους τάφους της Μακεδονίας, οι οποίοι συναντώνται από τον 4^{ο} αι. π.Χ. και εξής και οι οποίοι είναι βέβαια πολύ μεγαλύτεροι και πολυτελείς[1163].

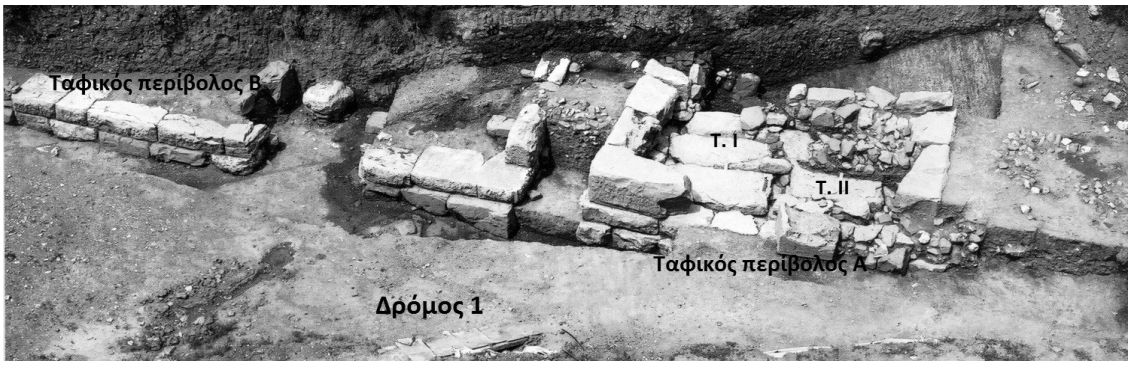

Εικ. 128. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μνημειωδών τάφων και ταφικού περιβόλου

[1162] Βλ. παραδείγματα στο Λιθοβούνι (τάφος 53 στην «Τούμπα» Τρανής Λάκκας Λιθοβουνίου - Ζαφειροπούλου, Γεωργιάδου 2010, 57-58), το Τριχόνειο (Αξιώτη 1980α, 199. Κολώνας 1984, 104-105. Του ίδιου 1985, 138), τη Νέα Πλευρώνα (Κολώνας 1988, 173), τη Βομβοκού Ναυπακτίας [αταύτιστος αρχαίος οικισμός] (Σαράντη 1997, 306-307), τις Παπαδάτες – αρχ. Φύταιο (Μαστροκώστας 1961/2, 184-185), την Καψορράχη (αρχ. Μέταπα) και την αρχαία Αρσινόη (Μαστροκώστας 1967, 319, πιν. 227 και 319-320 (Αγγελόκαστρο, θέση Κακαβαριά). Βλ. επίσης ένα ακόμη παράδειγμα στο Μπερμπάτι, θέση Παλιόρογγο, κοντά στον Εύηνο (Μαστροκώστας 1960, Χρονικά, 195). Στην Ακαρνανία αντίθετα δεν συναντάται ο τύπος αυτός.

[1163] Βλ. για παράδειγμα τους τάφους Α, Β και Ε του Δερβενίου (Θέμελης, Τουράτσογλου 1997), καθώς και γενικότερα Ginouvés 1994, 183-188.

Από τα καλύτερα δείγματα αυτού του είδους είναι ένα σύνολο που ανασκάφηκε το 2004 στο δυτικό νεκροταφείο, στην περιοχή της Λαγκαδούλας (**θέση 69**) (εικ. 128). Ο μνημειώδης ταφικός περίβολος, διαστάσεων περίπου 3,30 Χ 5,00 μ., βρισκόταν στη βόρεια πλευρά του αρχαίου δρόμου 1, ο οποίος χρησίμευε και ως ταφική οδός 9 (εικ. 129). Ήταν κτισμένος στη ρίζα του φυσικού υψώματος Αετοράχη με μεγάλους ογκόλιθους και είχε σχήμα Π. Μάλιστα ο φυσικός βράχος είχε κατάλληλα λαξευτεί ώστε να διαμορφωθεί κεκλιμένο επίπεδο προς τις εισόδους των τάφων οι οποίες βρίσκονταν στη βόρεια, δηλ. την πίσω πλευρά (διακρίνεται στην εικόνα 128). Ο περίβολος περιέκλειε δύο όμοιους κιβωτιόσχημους τάφους, η έρευνα των οποίων απέδωσε, εκτός από ιδιαίτερα εντυπωσιακό πλήθος ευρημάτων, πολύ ενδιαφέροντα στοιχεία για τη μορφή αυτών των ταφικών μνημείων, τα έθιμα ταφής και τους νεκρούς που είχαν αποτεθεί σε αυτούς. Οι μονολιθικές τους θύρες βρέθηκαν στη θέση τους και ήταν προστατευμένες εξωτερικά με πυκνό λιθοσωρό, ο οποίος πιθανότατα είχε τοποθετηθεί σκόπιμα για την προστασία τους. Στη νοτιοανατολική γωνία του περιβόλου βρέθηκε πεσμένη ενεπίγραφη αετωματική στήλη (ΣΝ 585) **(αρ. ευρ. 74)**. Πάνω στην θύρα του τάφου 1 είχε τοποθετηθεί παιδική κεραμοσκεπής κτερισμένη ταφή, που παρέχει ένα πολύτιμο terminus ante quem για την τελευταία χρήση του τάφου αυτού στις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ., ενώ η χρήση του τάφου 2 φαίνεται ότι συνεχίστηκε έως και τα μέσα του ίδιου αιώνα. Και οι δύο τάφοι ήταν οικογενειακοί και φαίνεται ότι έσωζαν όλα τα σκελετικά λείψανα και τα αντίστοιχα αγγεία που συνόδευαν τις ταφές, ενώ τα πολύτιμα κτερίσματα πιθανώς είχαν αφαιρεθεί από τους τάφους.

Εικ. 129. Ταφικοί περίβολοι κατά μήκος του δρόμου 1 (θέση 69)

Ο τάφος 1 είχε εξωτερικές διαστάσεις 2,20 Χ 1,60 μ. Μία κατά χώραν ταφή σωζόταν μερικώς διαταραγμένη κατά μήκος της δυτικής πλευράς, ενώ οστά επτά ανακομιδών βρέθηκαν συσσωρευμένα κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του τάφου. Η εξέταση του οστεολογικού υλικού έδειξε ότι επρόκειτο για επτά ενήλικα άτομα[1164] και ένα ανήλικο άγνωστου φύλου, έντεκα περίπου ετών. Ανάμεσα στους ενήλικες ένας μεσήλικας άντρας είχε υποστεί τρυπανισμό (ορθογώνιου σχήματος) στην αριστερή πλευρά του κρανίου του, όπως είχε ήδη διαπιστωθεί κατά την ανασκαφή και επιβεβαιώθηκε από την εξέταση. Το μήκος του τμήματος του κρανίου που είχε αφαιρεθεί εκτεινόταν σχεδόν από την στεφανιαία ραφή μέχρι την λαμδοειδή και το πλάτος του καταλάμβανε σχεδόν το μισό βρεγματικό οστό. Επίσης ένα νεαρό ενήλικο θηλυκό άτομο είχε τον αριστερό βραχίονα κοντύτερο από το δεξιό (κατά 9 εκ. περίπου), ενώ το κεφάλι του και η ωμογλήνη της αριστερής ωμοπλάτης ήταν παραμορφωμένα.

Ίδια ακριβώς εικόνα ως προς τη διάταξη των ταφών παρουσίαζε και ο τάφος 2 (εξ. διαστ. 2,53 Χ 1,32 μ.), στον οποίο η κατά χώραν ταφή είχε αντίστροφα αποτεθεί κατά μήκος της ανατολικής πλευράς, ενώ ο σωρός των ανακομιδών ήταν στη δυτική πλευρά. Στον τάφο αυτό βρέθηκαν δεκατρείς σκελετοί (έξι άνδρες και επτά γυναίκες)[1165]. Η κατάσταση των οστών τους ήταν σε πολύ καλή κατάσταση και θεωρείται πιθανό να επρόκειτο για μαζική ταφή, ίσως εξαιτίας κάποιας αρρώστιας.

Οι δύο τάφοι απέδωσαν συνολικά 112 ακέραια αγγεία και πλήθος ακόμη άλλων ευρημάτων, όπως περόνη με διπλή σύμφυση, σιδερένιο δρεπάνι, λαβή ασημένιας κύλικας, ακέραια στλεγγίδα με κρίκο ανάρτησης, αποτμήματα άλλων στλεγγίδων, χάλκινο βραχιόλι, σιδερένιο ψαλίδι, πολυάριθμα μετάλλινα θραύσματα και μικροευρήματα, 124 φυσικούς αστράγαλους, ημιπολύτιμους λίθους, φύλλα και αποτμήματα χρυσού, τέσσερα μαχαιρίδια, δεκατρία χάλκινα νομίσματα και κομμάτια οστέινων περονών. Επιπλέον και οι δύο τάφοι περιείχαν από έναν ταφικό «θησαυρό» αποτελούμενο από δύο ασημένια και πέντε χάλκινα νομίσματα[1166].

[1164] Από τα 7 ενήλικα άτομα, τα 4 ήταν άνδρες (3 μεσήλικες και 1 υπερήλικας) και τα 3 γυναίκες (2 υπερήλικες και 1 νεαρή ενήλικας).
[1165] Όλοι ενήλικες με το νεαρότερο άτομο να είναι γυναίκα ηλικίας 30-35 και το γηραιότερο άνδρας ηλικίας 50-55.
[1166] Βλ. αναλυτική αναφορα στην υπο-ενότητα ΣΤ.3.3.2.1.

Στη ΒΔ γωνία του τάφου 2, αμέσως μέσα από τη θύρα, βρέθηκε μεγάλη σφαιρική χύτρα με πώμα **(αρ. ευρ. 77)**, η οποία είχε χρησιμοποιηθεί ως κάλπη και περιείχε καμένα οστά ενήλικου ατόμου, απροσδιόριστης ηλικίας και φύλου. Πιθανότατα ανήκει στην τελευταία χρήση του τάφου.

Εικ.130
Μνημειακός κιβωτιόσχημος τάφος Ι στη θέση 97

Η διάρκεια των τάφων τοποθετείται με βάση τα ευρήματα από το τέλος του 3ου αι., κυρίως όμως στον 2ο αι. π.Χ. Νωρίτερα φαίνεται ότι σταμάτησε να χρησιμοποιείται ο τάφος 1, όπως δείχνει η ταφή που είχε αποτεθεί πάνω στη θύρα του. Αντίθετα ο τάφος 2 φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ως τα μέσα περίπου του 1ου αι. π.Χ.

Ιδιαίτερα ασυνήθιστος σε σχέση με όσα αναφέρθηκαν νωρίτερα είναι ο τύπος ενός ελληνιστικού κιβωτιόσχημου τάφου στη **θέση 97** (τάφος 9) (εικ. 130), ο οποίος είχε θάλαμο, από καλοπελεκημένες λιθόπλινθους. Ήταν μεγάλων διαστάσεων, 1,30 Χ 2,05 μ., αλλά πολύ μικρού βάθους, μόλις 0,50 μ.[1167]. Η βόρεια στενή πλευρά αποτελούσε την είσοδο και η λιθόπλινθος αυτής της πλευράς είχε εγκοπές για την προσαρμογή της στις μακρές. Εξωτερικά της διαπιστώθηκε ένα πλατύ στρώμα από μεγάλες ποταμίσιες πέτρες, που μοιάζει και σε αυτή την περίπτωση να αποτελούσε σφράγισμα της θύρας για την προστασία του τάφου. Αυτό δεν απέτρεψε τη σύλησή του, προφανώς από πάνω, όπως δείχνει η απουσία της κάλυψης και το έντονα διαταραγμένο εσωτερικό του.

[1167] Δεν είναι γνωστό στη γράφουσα άλλο παράλληλο αυτών των διαστάσεων από την περιοχή. Στη Μακεδονία για παρόμοιες διαστάσεις βλ. τον τάφο Ε του Δερβενίου (1,44 Χ. 1,36 Χ 0,60 μ.). Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, 130.

Μνημεία «μακεδονικού τύπου»

Το δυτικό νεκροταφείο της πόλης περιλάμβανε και μεγαλύτερων διαστάσεων *ταφικά μνημεία* ελληνιστικών χρόνων, τα οποία χαρακτηρίζονται ως «μακεδονικού τύπου»[1168]. Αντίθετα κανένα δεν είναι γνωστό από το βορειοανατολικό, κάτι που ίσως δείχνει ότι ο δρόμος 3, κατά μήκος του οποίου αναπτυσσόταν αυτό, ήταν λιγότερο σημαντικός.

Τα παραδείγματα της Ναυπάκτου, όπως και άλλα από την περιοχή της Αιτωλίας αφορούν σε απλούστερες εκδοχές των μακεδονικών προτύπων[1169], από τα οποία προφανώς αντλήθηκε η έμπνευσή τους, καθώς δείχνει το γεγονός ότι μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά, όπως οι κλίνες και οι λίθινες θύρες - απομιμήσεις ξύλινων **(αρ. ευρ. 76)**, με άλλους, περισσότερο τυπικούς, «μακεδονικούς» τάφους στην ίδια περιοχή και είναι σαφώς κατασκευασμένοι στο ίδιο πνεύμα. Τα πιο αντιπροσωπευτικά παραδείγματα των τελευταίων αποτελούν ο υπόγειος τάφος του Ηρώου Καλυδώνας[1170] και αυτοί της Γραμμένης Οξιάς Ναυπακτίας[1171], της Νέας Πλευρώ-

[1168] Ως κατεξοχήν μακεδονικοί τάφοι θεωρούνται τα υπόγεια κτιστά καμαροσκέπαστα μνημεία, τα οποία καλύπτονταν με χωμάτινο τύμβο. Είχαν συνήθως ναόσχημη πρόσοψη ιωνικού ή δωρικού ρυθμού, στην οποία οδηγούσε λαξευτός ή κτιστός κατηφορικός δρόμος, ενίοτε στεγασμένος. Τις περισσότερες φορές αποτελούνταν από ένα θάλαμο και προθάλαμο και χρησίμευαν ως οικογενειακοί τάφοι. Πρόκειται για επιβλητικά, πολυτελή και δαπανηρά ταφικά μνημεία, που προορίζονταν για μέλη βασιλικών οικογενειών ή της τοπικής αριστοκρατίας και ως μορφές αντανακλούν τις κοινωνικές δομές και τα ταφικά έθιμα της μακεδονικής κοινωνίας. Τα καλύτερα παραδείγματα είχαν πλούσιο γλυπτό, γραπτό και ζωγραφικό διάκοσμο, καθώς και εσωτερική επίπλωση. Εμφανίζονται περί τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και είναι σε χρήση ως τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. Στους μακεδονικούς τάφους ανήκει ωστόσο και μία κατηγορία μνημειωδών κιβωτιόσχημων τάφων, με επίπεδες οροφές λαξευμένες στο βράχο ή κατασκευασμένες από πλάκες, ορισμένοι από τους οποίους θεωρούνται ως πρόδρομοι των θαλαμωτών. Βλ. γενικά Ginouvés 1994, 183-184. Kurz, Boardman 1994, 259-263. Huguenot 2008, II, 37-51 (με εκτενή βιβλιογραφία).

[1169] Για συγγενικούς με τους μακεδονικούς τάφους στη νότια και κεντρική Ελλάδα βλ. γενικά Kurz, Boardman 1994, 273-274. Για πρόσφατο κατάλογο βλ. Huguenot 2008, II, 37-38.

[1170] Ο τάφος ανήκε στο ΝΔ νεκροταφείο της πόλης. Το Ηρώο σύμφωνα με επιγραφές ήταν αφιερωμένο σε κάποιον Λέοντα, επιφανή πολίτη της Καλυδώνας και πιθανώς αθλητή, για τις ταφές στον υπόγειο τάφο όμως δεν υπάρχουν στοιχεία, εφόσον βρέθηκε συληημένο. Poulsen, Rhomaios 1927, 51-84. Dyggve, Poulsen, Rhomaios 1934. Βικάτου, Σαράντη 2015, 22-31.

[1171] Ο τάφος αυτός βρίσκεται σε υψόμετρο περίπου 1.200 μ., σε απόσταση 2 χλμ. περίπου ανατολικά του χωριού. Αλεξοπούλου 2001-2004, 74 (θέση Χωνοκκλησιά). Κατσαρός 2004, 131-162. Mangoldt 2012, 141-142 (με παλαιότερη βιβλιογραφία).

νας[1172] και της Στράτου[1173], οι οποίοι αποτελούν χαρακτηριστικά καμαροσκέπαστα μνημεία[1174].

‘Αλλοι μνημειώδεις τάφοι του είδους είναι γνωστοί από τα νεκροταφεία της Καλυδώνας[1181] και το Κάλλιον[1182], ενώ μία κλινοειδής σαρκοφάγος που είχε βρεθεί από τον Σωτηριάδη στο Αγρίνιο πιθανότατα ανήκε σε έναν ακόμη θαλαμωτό τάφο αυτού του είδους[1183]. Από την υπόλοιπη δυτική Ελλάδα θα πρέπει επίσης να γίνει αναφορά στο Ηρώο της Κασσώπης, μονοθάλαμο καμαροσκεπές μνημείο εντός των τειχών της πόλης, το οποίο είναι μοναδικό στην Ήπειρο, χρονολογείται γύρω στο 350 π.Χ. και θεωρείται ότι πιθανώς ήταν αφιερωμένο ή ανήκε σε κάποιον τοπικό ήρωα ή στον ιδρυτή της[1184].

Εικ. 131 Κομμάτια από τη νεκρική κλίνη και τη θύρα του μνημείου της θέσης 95

Τα μνημεία της Ναυπάκτου έχουν πιο απλή μορφή και εντάσσονται σε μία άλλη ομάδα θαλαμωτών τάφων της κεντρικής Ελλάδας, για τα οποία πολλοί μελετητές δεν αποδέχονται το χαρακτηρισμό τους ως «μακεδονικών», καθώς δεν διαθέτουν το τυπικό χαρακτηριστικό της στέγασης με καμάρα και τύμβο, όπως περιγράφεται στους *Νόμους* του Πλάτωνα[1185]. Πρόκειται για ημιυπόγεια τετράγωνα ή ορθογώνια ταφικά μνημεία, που φαίνεται ότι αποτελούν έναν ενδιάμεσο τύπο, μεταξύ των καμαροσκεπών και των μνημειακών κιβωτιόσχημων με επίπεδη στέγαση, που συναντώνται επίσης στην περιοχή της Μακεδονίας (Τάφος Περσεφονης στη Βεργί-

[1172] Μαστροκώστας 1967, 320-321. Κολώνας 1988, 173. Σωτηρίου 1989, 139-141. Κολώνας, Σταμάτης 2016, 129-131.
[1173] Heuzey 1860, 334. Courby, Picard 1924, 100. Ζαφειροπούλου 1976, 169. Κολώνας 1996, 241.
[1174] Η καμάρα με κλειδί αποτελεί το τυπικότερο χαρακτηριστικό των μακεδονικών τάφων και αφορά σε νεωτερισμό που εμφανίζεται στην Ελλάδα κατά το τρίτο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.
[1181] Dyggve 1951. Σταυροπούλου-Γάτση 2010β, 1059-1061.
[1182] Mangoldt 2012, 143-144. Ο τάφος έχει ερευνηθεί από τον Β. Πετράκο και χρονολογείται πιθανότερα στο β’ μισό του 3ου- α΄μισό 2ου αι. π.Χ.
[1183] Poulsen, Rhomaios 1927, 77. Dyggve, Poulsen, Rhomaios 1934, 347.
[1184] Βλ. ενδεικτικά Hoepfner, Schwandner 1994, 141-144. Mangoldt 2012, 151-154 (με παραπομπές σε παλαιότερη βιβλιογραφία). Αγγέλη 2015, 62-63.
[1185] Πλ. *Νόμοι*, 947 δ-ε. Ginouvés 1994, 147-148. Huguenot 2008, 40.

να, Τάφοι Δερβενίου)[1186], αν και αυτοί ήταν φυσικά πολύ πιο πολυτελείς. Άλλωστε η κατασκευή καμάρας ως τρόπου στέγασης κατέστη επιβεβλημένη από το μεγάλο μέγεθος των πολυτελέστερων τάφων και απουσιάζει σε κάποια πρώιμα παραδείγματα του 5ου και 4ου αι. π.Χ. που θεωρούνται προδρομικοί των μεγάλων καμαροσκεπών μακεδονικών[1187].

Ως σήμερα έχουν ανασκαφεί στη Ναύπακτο τρία δείγματα αυτής της κατηγορίας, δύο διθάλαμοι και ένας τριθάλαμος τάφος, στις θέσεις 13, 95 και 98[1188], τα οποία φαίνεται ότι εκτείνονταν κατά μήκος του δρόμου 1. Και τα τρία μνημεία ήταν βίαια συληµένα από την αρχαιότητα και έντονα αναμοχλευμένα, φαινόμενο συχνό για τάφους αυτού του είδους, που σπάνια απέφευγαν τη σύληση, ήδη από τους αρχαίους χρόνους. Δεν σώθηκε καμία επιγραφή και δεν γνωρίζουμε ποιοι ήταν θαμμένοι σε αυτά, ούτε είναι σαφές αν αρχικά περιείχαν ενταφιασμούς ή καύσεις.

Πρόκειται για ημι-υπόγειες κατασκευές που στερούνταν μνημειώδους αρχιτεκτονικής πρόσοψης ή οποιασδήποτε ζωγραφικής διακόσμησης, ενώ οι νεκρικές κλίνες, από τις οποίες έχουν σωθεί τμήματα ή ενδείξεις για τη θέση τους, φαίνεται ότι ήταν απλής μορφής, σαν θρανία (εικ. 131). Ο ακριβής τρόπος κάλυψής τους δεν είναι γνωστός, λόγω της κατάστασης που βρέθηκαν. Με βάση τη γεωμορφολογία και τα δεδομένα από άλλες περιοχές της Αιτωλίας υπάρχει πιθανότητα να καλύπτονταν αρχικά με τύμβους[1189], οι συνθήκες εύρεσής τους ωστόσο δεν επέτρεψαν να διαπιστωθεί κάτι τέτοιο, κυρίως διότι η περιοχή στην οποία αναπτύσσεται το νεκροταφείο είναι πρωτίστως αγροτική και έχει δεχθεί σημαντικές διαμορφώσεις κατά τη διάρκεια των αιώνων. Σε κάθε περίπτωση τα συγκεκριμένα μνημεία δεν φαίνεται να ήταν καμαροσκέπαστα, καθώς δεν έχουν σωθεί θολίτες ή αρχές γένεσης

[1186] Οι τάφοι αυτοί έφεραν κάλυψη με πωρολιθικές πλάκες, ενώ πιθανότατα είχαν και ξύλινη οροφή.
[1187] Όπως παραδείγματα από την Αιανή, την Κατερίνη και τα Παλατίτσια. Ginouvés 1994, 148-149, 183.
[1188] Σημειώνεται ακόμη η πιθανότητα να ανήκε σε ταφικό μνημείο θεμέλιο κτιρίου κατασκευασμένου με λιθόπλινθους που έχει ανασκαφεί στο Ελαιοστάσι (θέση 80). Αυτό συνάγεται κυρίως από τη θέση του, σε σχέση με άλλα ταφικά μνημεία, παρά από τη μορφή του. Επίσης στη θέση 10 αναφέρεται γωνία κατασκευασμένη με λιθόπλινθους, πιθανώς δημοσίου κτιρίου, η θέση του όμως στην περιοχή του δυτικού νεκροταφείου και η γειτνίασή του με το ταφικο μνημείο της θέσης 97, καθιστά πιθανότερο να επρόκειτο για αντίστοιχο μνημείο ή ταφικό περίβολο.
[1189] Βλ. Σωτηριάδης 1908, 99-100 για μικρό τύμβο που κάλυπτε μεγάλο λιθόκτιστο θαλαμοειδή οικογενειακό τάφο, καθώς και για τύμβους στο Βλοχό. Για τύμβο στα λουτρά Μουρστιάνου – Αγγελόκαστρο Αιτωλίας βλ. επίσης του ίδιου 1906β, 88. Για την πιθανή ύπαρξη τύμβου στην αρχαία Χαλκίδα βλ. Moschos 2000, 292.

καμάρας και πιθανότερα έφεραν κάλυψη οριζόντια[1190]. Η στέγασή τους με πλάκες δεν υποδηλώνει απαραίτητα ότι οι ταφές γίνονταν από πάνω, καθώς σε όλες τις περιπτώσεις υπήρχε διαμορφωμένη θύρα.

Το πρώτο μνημείο εντοπίστηκε στη **θέση 95**, σε απόσταση περίπου 30 μ. νότια της οδού Θέρμου (σχ. 30)**.** Ο τάφος είχε διαστάσεις 7,10 Χ 6,52 μ. και περιβαλλόταν από τη δυτική, νότια και ανατολική πλευρά από πειόσχημο περίβολο, ο οποίος προφανώς είχε και αναλημματικό ρόλο, αφού στο σημείο αυτό το έδαφος είναι αρκετά επικλινές προς Ν. Πάνω στον περίβολο βρέθηκε σπασμένη επιτύμβια στήλη με τη βάση της (**αρ. ευρ. 77**). Το μνημείο περιλάμβανε προθάλαμο, διαστάσεων 4,48 Χ 1,80 μ. και δύο ισομεγέθεις θαλάμους, διαστάσεων 2,00 Χ 1,60 μ. Η είσοδος βρισκόταν στο μέσον της βόρειας πλευράς, στοιχείο που υποδηλώνει, όπως έδειξε και η έρευνα των μνημειωδών κιβωτιόσχημων στη θέση 69 που ήδη αναφέρθηκαν, ότι η πρόσβαση στον τάφο γινόταν από πίσω και όχι από τον ταφικό δρόμο.

Το μνημείο βρέθηκε έντονα κατεστραμμένο, διατηρημένο μόνο κατά τη θεμελίωσή του και συλημένο από την αρχαιότητα. Η αρχική του φάση τοποθετείται στο β΄ μισό του 3ου ή στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ., ενώ επαναχρησιμοποιήθηκε στα τέλη του 2ου αι. π.Χ. Από την αρχική του μορφή σώθηκαν κονιάματα και πολυάριθμα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών (ΣΝ 654-681). Στον προθάλαμο βρέθηκαν πεταμένα κομμάτια της ασβεστολιθικής θύρας, καθώς και των νεκρικών κλινών, όπου αποδίδονταν σε χαμηλό ανάγλυφο τα πόδια τους και άλλες λεπτομέρειες[1191]. Τα ταφικά κατάλοιπα ενταφιασμών που βρέθηκαν ανήκαν στη δεύτερη χρήση του μνημείου, συνεπώς δεν γνωρίζουμε αν ήταν εξαρχής προορισμένο να δεχθεί ενταφιασμούς ή καύσεις.

[1190] Βλ. σχετικά και τον τάφο Δ του Δερβενίου, βάθους 1,50 μ., για τον οποίο αναφέρεται ότι έφερε μόνο ξύλινη οροφή από σανίδες στηριγμένες σε δοκούς, η οποία είχε πέσει στο εσωτερικό. Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, 98. Για αναφερόμενα παράλληλα βλ. σ. 137, σημ. 23.

[1191] Για τις νεκρικές κλίνες βλ. γενικά Σισμανίδης 1997, καθώς και Andrianou 2006, 229-234, 240-247 για πιο πρόσφατη σύνοψη και παραδείγματα.

Σχ. 32. Κάτοψη του ταφικού μνημείου στη θέση 95. Χρονικά ΑΔ 53 (1998), σ. 283.

Το δεύτερο ταφικό μνημείο αυτού του είδους ανασκάφηκε το 2002 στο Ελαιοστάσι Ναυπάκτου, στη **θέση 98**, σε βάθος εντελώς επιφανειακό (σχ. 31). Περικλειόταν από επιβλητικό πειόσχημο περίβολο από μεγάλες λιθόπλινθους, μέσα στον οποίο είχαν τοποθετηθεί και μεμονωμένες ταφές[1192]. Ο περίβολος σωζόταν σε ύψος 1,10 μ. Η μακρά πλευρά του ήταν προσανατολισμένη Α-Δ, χωρίς απόκλιση, και είχε μήκος 15,25 μ. και πλάτος 0,76-1,57 μ. Τα δύο μικρά σκέλη του είχαν σωζόμενο μήκος περίπου 1,80 μ. Οι λιθόπλινθοι συνδέονταν μεταξύ τους με πειόσχημους συνδέσμους, ορισμένοι από τους οποίους έσωζαν ίχνη μολύβδου και σιδήρου. Κατά μήκος της βόρειας εξωτερικής πλευράς του περιβόλου υπήρχε πλακόστρωτο από ακανόνιστες πλακοειδείς πέτρες, το οποίο είχε πλάτος ενός περίπου μέτρου και αποτελούσε πιθανότατα ένα επιμελώς διαμορφωμένο τμήμα του ταφικού δρόμου (δρόμος 1) (εικ. 132).

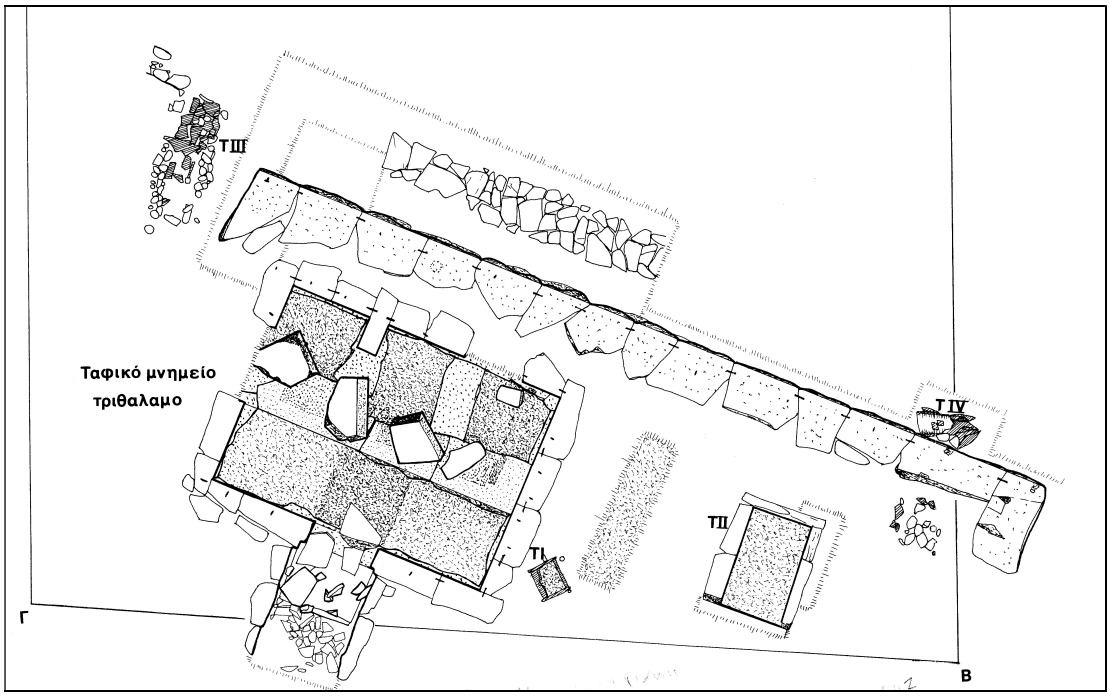
[1192] Ο μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος 2 ανάμεσα σε αυτές, φαίνεται, από τα ελάχιστα οστά που σώθηκαν, καθώς βρέθηκε χωρίς κάλυψη, ότι περιείχε ανδρική ταφή.

Εικ. 132. Λεπτομέρεια του δρόμου 1 μπροστά από τον ταφικό περίβολο στη θέση 98

Η είσοδος του μνημείου (πλ. 1,30 μ.) ήταν από νότια, μέσω στενού δρόμου, μήκους 2,80 μ. και πλάτους 1,70 μ., οι πλευρές του οποίου ήταν κατασκευασμένες από μεγάλους αργούς λίθους. Αυτή έκλεινε με μεγάλη μονολιθική πλάκα, η οποία βρέθηκε στη θέση της, εφαρμόζοντας ακόμη στις εγκοπές των παραστάδων αλλά πεσμένη προς τα έξω. Το γεγονός ότι η εξωτερική της πλευρά ήταν αδούλευτη υποδηλώνει ότι ανήκε στο υπόγειο τμήμα του τάφου. Πολυάριθμα λίθινα θραύσματα από τις θύρες των θαλάμων και άλλα μέλη του τάφου βρέθηκαν πεταμένα στο δρόμο.

Το ταφικό μνημείο χωριζόταν σε επιμήκη προθάλαμο στη νότια πλευρά, εσωτερικών διαστάσεων 5,50 Χ 1,55 μ., και τρεις μικρούς ισομεγέθεις θαλάμους, εσωτερικών διαστάσεων 1,60 Χ 2,40 μ., οι οποίοι έκλειναν αρχικά με μονολιθικές θύρες από ασβεστόλιθο, διακοσμημένες με ανάγλυφες εφηλίδες. Οι πλευρές του τάφου αποτελούνταν από επιμελώς δουλεμένους ορθοστάτες που πατούσαν σε λίθινη κρηπίδα. Και οι τρεις θάλαμοι είχαν εσωτερικά άπεργα τμήματα στα σημεία όπου αρχικά εφάρμοζαν οι νεκρικές κλίνες, οι οποίες δεν σώθηκαν, εκτός από τμήμα κυβόλιθου στο οποίο αποδίδονται τα πόδια κλίνης σε χαμηλό ανάγλυφο **(αρ. ευρ. 78)** (εικ. 133).

Σχ. 33. Ταφικό μνημείο και περίβολος στη θέση 98

Το μνημείο, εντυπωσιακής κατά τα άλλα διατήρησης, ήταν πλήρως συλημένο και ελάχιστα ήταν τα ευρήματα από το εσωτερικό του, ανάμεσα στα οποία και λίγα οστά, τα οποία, όπως έδειξε η οστεολογική εξέταση, ανήκαν σε ζώα. Η κεραμική που βρέθηκε στην επίχωση του τάφου ήταν στην πλειονότητά της άβαφη, από μεγάλα χρηστικά αγγεία. Από τα ελάχιστα χαρακτηριστικά όστρακα φαίνεται ότι ο τάφος χρησιμοποιήθηκε από τον 3^{ο} αι. π.Χ. Ένας θραυσμένος κνιδιακός αμφορέας (β΄ μισό 3^{ου}-τέλη 3^{ου} αι.π.Χ.)[1193] βρέθηκε ολόκληρος *in situ*, ακουμπισμένος εσωτερικά της μίας παραστάδας της εισόδου, χαρακτηριστικό που παραπέμπει επίσης στα μακεδονικά έθιμα ταφής[1194].

[1193] Ευχαριστώ θερμά τον δρ. Κ. Φίλη για τη συνδρομή του στη χρονολόγηση του αγγείου.

[1194] Για παρόμοια τοποθέτηση αμφορέα στην Πέλλα βλ. και Χρυσοστόμου 1998, 36, πιν. 11. Στην περίπτωση αυτή ήταν ένας οξυπύθμενος αμφορέας Θάσου του τέλους 3^{ου}-αρχών 2^{ου} αι. π.Χ. που είχε αφεθεί *in situ* στον τάφο μίας νεαρής μακεδονίτισας. Το κρασί που θα περιείχε θεωρείται ότι θα είχε χρησιμοποιηθεί στην ταφική διαδικασία, για το πλύσιμο του σώματος ή για χοές στην πυρά. Βλ. επίσης Παπαποστόλου 1978β, 354, πιν. 106β για έναν αμφορέα του 1^{ου} αι. π.Χ. – 1^{ου} αι. μ.Χ. σε νεκροταφείο της Πάτρας.

Εικ. 133. Λεπτομέρεια εσωτερικού του μνημείου 98

Το τρίτο μνημείο εντοπίστηκε στη **θέση 13** και είχε διαστάσεις περίπου 4,80 Χ 4,10 μ. Αποτελούνταν από δύο ισομεγέθεις θαλάμους διαστάσεων 1,00 Χ 1,80 μ. στην ανατολική πλευρά και επιμήκη προθάλαμο διαστάσεων 1,10 Χ 3,00 μ. κατά μήκος της δυτικής. Ο προθάλαμος ήταν εσωτερικά επιχρισμένος με κονίαμα και το δάπεδό του βρισκόταν κατά μισό περίπου μέτρο ψηλότερα σε σχέση με τους θαλάμους. Παρότι πλήρως συλημένο, είχε διατηρηθεί σε αρκετά καλή κατάσταση, ιδίως ο νότιος θάλαμός του, ο οποίος διατηρούσε τις καλυπτήριές του με το σφραγιστικό κονίαμά τους και τη μονολιθική θύρα, η οποία ήταν ακόσμητη. Αντίθετα ο βόρειος θάλαμος σωζόταν αποσπασματικά. Τόσο το ίδιο το μνημείο, όσο και ο πειόσχημος περίβολός του, ο οποίος το όριζε από τη νότια πλευρά, είχε ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή, με καλοδουλεμένες λιθόπλινθους.

Η ιστορική ερμηνεία των μνημείων αυτού του είδους που βρίσκονται εκτός Μακεδονίας δεν είναι εύκολη και σε κάθε περίπτωση προαπαιτεί συστηματική σύγκριση όλων των παραδειγμάτων της κεντρικής Ελλάδας, τα οποία κατά το μεγαλύτερο μέρος τους είναι προκαταρκτικά μόνο δημοσιευμένα[1195]. Το κυριότερο πρόβλημα στις περισσότερες περιπτώσεις αποτελεί η έλλειψη ασφαλούς χρονολόγησης, που οφείλεται στην πλήρη σύλησή τους. Για το λόγο αυτό δεν μπορούν να συ-

[1195] Οι τάφοι «μακεδονικού τύπου» από την κεντρική Ελλάδα ανέρχονταν παλαιότερα στους 22, ενώ υπάρχουν και ορισμένα άλλα αμφισβητούμενα, ή όχι καλά γνωστά παραδείγματα. Βλ. επίσης πιο πρόσφατα Χαραμή 2012β (Τανάγρα), όπως και Raptopoulos, Tsaravopoulos, Fragou 2007 (Πεντεόρια Λοκρίδας).

σχετιστούν με ασφάλεια με τα γεγονότα συγκεκριμένων ιστορικών περιόδων. Οπωσδήποτε η κατασκευή τους, και ειδικότερα των καμαροσκεπών, απαιτούσε έμπειρους και ειδικευμένους τεχνίτες, διότι προϋπέθετε γνώση αριθμητικών και γεωμετρικών σχέσεων. Προφανώς επρόκειτο για περιοδεύοντα συνεργεία που είχαν σχέσεις με τη Μακεδονία, τα οποία προσάρμοζαν τις κατασκευές στα τοπικά δεδομένα και υλικά, αλλά και στις απαιτήσεις των εντολέων. Η Huguenot θεωρεί ότι τα κατεξοχήν «μακεδονικά» καμαροσκέπαστα μνημεία που βρίσκονται εκτός της Μακεδονίας προορίζονταν για υψηλούς μακεδόνες αξιωματούχους οι οποίοι ήταν μέλη της μακεδονικής φρουράς[1196]. Στην περίπτωση των αιτωλικών παραδειγμάτων η ερμηνεία αυτή δεν είναι ικανοποιητική, καθώς δεν τεκμηριώνεται ιστορικά[1197], ενώ προσκρούει και στο γεγονός ότι αυτά είναι πλήρως ενσωματωμένα στα αντίστοιχα νεκροταφεία πόλεων ή οικισμών και δεν αποτελούν ξένο στοιχείο. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι τα γνωστά μνημεία από την περιοχή εντοπίζονται αποκλειστικά στην Αιτωλία, με εξαίρεση τον τάφο της Στράτου, πόλης η οποία όμως βρέθηκε επίσης υπό αιτωλική κυριαρχία στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.[1198]. Ξενίζει άλλωστε ιδιαίτερα η απουσία μνημείων αυτού του είδους στην Ακαρνανία, που διατηρούσε παραδοσιακά φιλικές σχέσεις με τους Μακεδόνες και αποτέλεσε σύμμαχό τους.

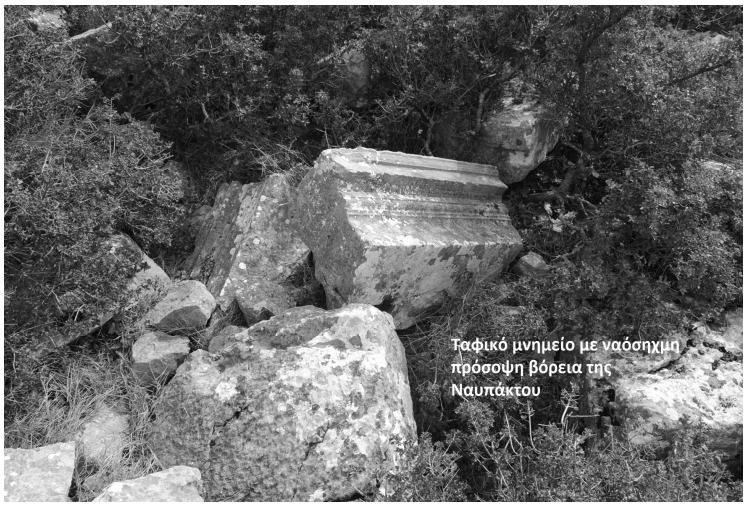
Γενικότερα θεωρούμε ότι οι μελετητές που έχουν ασχοληθεί κατά καιρούς με τα παραδείγματα των μακεδονικών μνημείων της κεντρικής Ελλάδας καταρτίζοντας σχετικούς καταλόγους, αγνοούν ή δεν λαμβάνουν υπόψη ότι, τουλάχιστον στην περιοχή της Αιτωλίας, υπάρχει στην πραγματικότητα μία πολύ μεγαλύτερη ενότητα ταφικών μνημείων που, αν και όχι όλα καμαροσκεπή, επιδεικνύουν σαφή μακεδονική επίδραση. Ο αριθμός των γνωστών μνημείων αυτού του είδους έχει μάλιστα αυξηθεί σημαντικά μετά τις πρόσφατες ανασκαφές σε αιτωλικά νεκροταφεία

[1196] Ειδικοτερα για τους τάφους της Καλυδώνας και της Πλευρώνας θεωρεί ότι αποτελούν ύστερα παραδείγματα που μπορεί να αποδοθούν στους Ρωμαίους οι οποίοι υιοθέτησαν τον τύπο. Για τα προβλήματα χρονολόγησης του τάφου της Καλυδώνας βλ. και Charatzopoulou 2006.

[1197] Οι Αιτωλοί ήταν γενικά εχθροί των Μακεδόνων και σε λίγες μόνο ιστορικές φάσεις υπήρχαν καλύτερες σχέσεις, όπως επί Φιλίππου Β΄ και επί βασιλείας Αντιγόνου Γονατά (277-239 π.Χ.), οπότε δεν ήταν πλέον πολέμιοι, αλλά ο καθένας διατηρούσε τα κεκτημένα του χωρίς να επεμβαίνει, καθώς και στα τελευταία χρόνια της ζωής του, οπότε συμμάχησαν για σύντομο διάστημα εναντίον της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Βλ. σχετικά Walbank 1984, 255-256. Επίσης ήταν socii et amici του Περσέα, γιού του Φιλίππου του Ε΄ (Τ. Λίβιος 42.12.7). Για τις σχέσεις Αιτωλών – Μακεδόνων βλ. και Bosworth 1976.

[1198] Για τον τάφο της Στράτου η Huguenot θεωρεί ότι ανήκει στην περίοδο που η πόλη ήταν υπό μακεδονικό έλεγχο επί Κασσάνδρου, δηλαδή μεταξύ του τέλους του 4ου-αρχών του 3ου αι. π.Χ.

κοντά στο σύγχρονο Μεσολόγγι [Αλίκυρνα (Ρηγαίικα Μεσολογγίου)[1199], Καλυδώνα][1200], ενώ υπάρχουν μνημεία που δεν έχουν καταγραφεί μέχρι σήμερα στο συνολικο αριθμό μακεδονικών τάφων της κεντρικής και νότιας Ελλάδας, όπως οι παλαιότερα ανεσκαμμένοι τάφοι της Αλίκυρνας [1201] και στην κοντινή στη Ναύπακτο Βελβίνα[1202]. Θα πρέπει να αναφερθεί επίσης ένας ακόμη τάφος «μακεδονικού» τύπου στην περιοχή του οικισμού Βομβοκού (θέση Μάρμαρα) σε απόσταση 1,5 χλμ. βόρεια της Ναυπάκτου, ο οποίος παραμένει ανερεύνητος ως σήμερα (εικ. 134). Εντάσσεται σε γνωστό αρχαίο νεκροταφείο, που ίσως ανήκε στην αρχαία πόλη Βουττός. Το μνημείο βρίσκεται σε σημείο με εξαιρετική θέα και φαίνεται ότι είχε μνημειακή ναόσχημη αρχιτεκτονική πρόσοψη, ο διάκοσμος της οποίας σώζεται διασκορπισμένος. Αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα αυτής της μορφής που γνωρίζω από την περιοχή της Αιτωλίας και φαίνεται ότι ήταν υπέργειος.

Εικ. 134. Ταφικό μνημείο στη Μάρμαρα, πλησίον του χωριού Βομβοκού

Εκτός από την παρουσία των συγκεκριμένων ταφικών μνημείων παράλληλα σημειώνεται ένας αριθμός άλλων σημαντικών μακεδονικών επιρροών, που αφορούν στα ταφικά έθιμα, στα κτερίσματα και σε άλλα στοιχεία των νεκροταφείων, για τα οποία γίνονται αναφορές στο παρόν κεφάλαιο. Επομένως θα πρέπει όλα να

[1199] Σταυροπούλου-Γάτση 2010α. Της ίδιας 2010β, 1057-1058. Βικάτου 2017α, 39.
[1200] Βικάτου 2015. Της ίδιας 2017, 34-35, 46.
[1201] Αλεξοπούλου 1989, 139. Σταυροπούλου-Γάτση 2010β, 1057-1058. Στην περιοχή αυτή οι γνωστοί τάφοι αυτού του τύπου ανέρχονται πλέον σε τρεις.
[1202] Παπαποστόλου 1981, 171. Ο τάφος αυτός γενικά δεν αναφέρεται σε κανέναν από τους μέχρι σήμερα καταλόγους.

συνεξετάζονται ως μέρη του ίδιου φαινομένου, το οποίο αναζητά πλέον μία άλλη ερμηνεία. Ίσως η παρουσία των τάφων αυτού του είδους σε μεγάλο μέρος της κεντρικής Ελλάδας να πρέπει να συσχετιστεί με την επέκταση του αιτωλικού κράτους έως το Μαλιακό κόλπο που σημειώθηκε από το τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Η υιοθέτηση των συγκεκριμένων ταφικών μορφών μπορεί να οφείλεται στις επιδράσεις που δέχθηκαν οι Αιτωλοί από τη συμμετοχή τους ως μισθοφόροι σε εκστρατείες των Μακεδόνων[1203], η οποία και ενέπνευσε τη διάθεση μίμησης της πολυτέλειας στη κτέριση και τα μνημεία, φέρνοντάς τη στα δικά τους μέτρα, ενώ κατέστη επιπλέον δυνατή χάρη στη συσώρρευση πλούτου από αρπαγές και λαφυραγωγίες[1204]. Η κατασκευή τους ήταν έργο ειδικευμένων συνεργείων που ήλκαν την καταγωγή τους ή διατηρούσαν σχέσεις με τη βόρεια Ελλάδα, αλλά συγκροτούσαν τοπικές σχολές ή εργαστήρια που απευθύνονταν σε μέλη μίας τοπικής οικονομικής ή πολιτικής ελίτ με δυνατότητα να δαπανήσει για την κατασκευή πολυτερέστερων ταφικών μνημείων. Δεν είναι μάλιστα τυχαίο ότι οι τάφοι της Αιτωλοακαρνανίας εμφανίζουν ιδιαιτερότητες στην κατασκευή και αποτελούν, όπως έχει αναγνωριστεί, μία αρκετά ομοιογενή ομάδα[1205].

Σύμφωνα με αυτά φαίνεται ότι, όπως παρατηρείται και σε άλλες αιτωλικές πόλεις, τα νεκροταφεία της Ναυπάκτου περιλάμβαναν μνημειακούς κιβωτιόσχημους, αλλά και μεγαλύτερα ταφικά μνημεία, η μορφή των οποίων οφείλεται οπωσδήποτε σε μακεδονική επίδραση στην περιοχή. Η αρχικη τους χρήση φαίνεται ότι τοποθετείται ήδη στον 3ο αι. π.Χ., στις περισσότερες περιπτώσεις όμως δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία χρονολόγησης, λόγω της σύλησης, ή και του βανδαλισμού αυτών των μνημείων.

Στους ρωμαϊκούς χρόνους τα νεκροταφεία χάνουν την προγενέστερη αίγλη τους. Θα πρέπει όμως να γίνει λόγος για το μοναδικό γνωστό ρωμαϊκό ταφικό μνημείο (θέσεις 128-129) του νοτιοανατολικού νεκροταφείου (εικ. 135). Η ανασκαφή του πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις, το 1994 και το 2003 και σήμερα διατηρείται ορατό. Το μαυσωλείο ήταν σε βάθος εντελώς επιφανειακό και αναφέρεται ότι είχε

[1203] Ορισμένοι Αιτωλοί μπορεί να είχαν είχαν ακολουθήσει την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου (Launey 1949, 179), ενώ για τη συμμετοχή τους ως μισθοφόρων βλ. πιο αναλυτικά στην υποενότητα ΣΤ.3.3

[1204] Βλ. επίσης σχετικά στην ενότητα ΣΤ.3.3.

[1205] Huguenot 2008, 259.

χρησιμοποιηθεί σαν στέρνα για χέλια έως τις μέρες μας[1206]. Ήταν ορθογώνιο και είχε προσανατολισμό Β-Ν και είσοδο από νότια, γεγονός που πιθανότατα υποδηλώνει την πορεία ταφικού δρόμου από νότια με διεύθυνση Α-Δ, ίχνη του οποίου ωστόσο δεν εντοπίστηκαν. Στο νότιο τμήμα του κτίσματος είναι πιθανή η ύπαρξη εξωτερικού θρανίου.

Το μνημείο είχε εξωτερικές διαστάσεις 6,85 Χ 6,50 μ. και μέγιστο συνολικό ύψος 6,35 μ.[1207]. Αποτελούνταν κατά το ύψος του από δύο τμήματα: 1) τον καμαροσκεπή υπόγειο ταφικό θάλαμο, και 2) το υπέργειο ταφικό δωμάτιο, που φαίνεται ότι λειτουργούσε ως χώρος για την τέλεση ταφικών τελετουργιών[1208]. Αρχικά θα πρέπει να καλυπτόταν με δίρριχτη στέγη.

Εικ. 135. Ταφικό μνημείο στις θέσεις 128 -129

Ο ταφικός θάλαμος είχε τοιχώματα κτισμένα με οπτόπλινθους, χωρίς διαμορφωμένες κόγχες, όπως και το δάπεδό του. Το κεντρικό τμήμα της καμάρας είχε κα-

[1206] Ενδεικτική είναι η περισυλλογή δύο νεότερων νομισμάτων βασιλέως Γεωργίου Α΄ σε τομή εξωτερικά του μνημείου. Το εσωτερικό του βρέθηκε γεμάτο με σύγχρονα απορρίμματα και πέτρες που προέρχονταν μάλλον από την ανωδομή του.

[1207] Για τον τύπο του καμαρωτού τάφου βλ. Μαρκή 2006, 110-119. Στη Θεσσαλονίκη συναντάται από τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ.-αρχές 3ου αι. μ.Χ. ως τάφος της μέσης αστικής τάξης. Για τα ρωμαϊκά έθιμα ταφής βλ. Toynbee 1971, 43-61.

[1208] Για την πραγματοποίηση των τελετουργιών επί του τάφου κατασκευάζονταν στην επιφάνεια των μνημείων κτιστά έδρανα που περιέβαλαν τον τάφο σε σχήμα Π. Τα έδρανα αυτά ονομάζονταν τρικλίνια. Για την επίτευξη της επιπεδότητας έκτιζαν τις πλευρές της καμάρας με τοιχοποιία και κάλυπταν την πάνω επιφάνεια με υδραυλικό κονίαμα.

ταρρεύσει και στο εσωτερικό του δεν βρέθηκαν καθόλου ταφές ή άλλα ευρήματα. Ο θάλαμος είχε θύρα στη νότια πλευρά, πλάτους 1,00 μ., η οποία βρέθηκε φραγμένη με οπτόπλινθους και είχε ως υπέρθυρο πλακοειδή λίθο[1209].

Το υπέργειο δωμάτιο είχε διαστάσεις 3,60 Χ 5,00 μ. και δάπεδο από μικρούς αργούς λίθους δεμένους με ασβεστοκονίαμα, το οποίο σωζόταν μόνο περιμετρικά των τοίχων. Αυτοί είχαν πάχος 0,65 μ. και ήταν κτισμένοι με οπτόπλινθους. Περιβάλλονταν και στις τέσσερις πλευρές από ένα εξωτερικό περίβλημα από τοίχους μεγαλύτερου πάχους που έφτανε τα 0,70 -1,13 μ. Αυτό είχε δύο φάσεις: στο ανώτερο τμήμα του (ύψους περίπου 0,50 μ.) ήταν κατασκευασμένο πρόχειρα από χυτό λιθόδεμα, μέσα στο οποίο υπήρχαν ενσωματωμένοι λιθόπλινθοι και αρκετό άλλο αρχαίο υλικό σε δεύτερη χρήση. Προφανώς η εξωτερική αυτή ενίσχυση ήταν απαραίτητη λόγω των ωθήσεων της καμάρας. Το κατώτερο τμήμα του ήταν κτισμένο κατά το opus testaceum με ροδόχρωμο συνδετικό κονίαμα.

Το μαυσωλείο ανήκει στα ελάχιστα ταφικά μνημεία αυτων των χρόνων τα οποία είναι γνωστά από την περιοχή της Αιτωλίας και Ακαρνανίας, ανάμεσα στα οποία το πιο γνωστό, μεγαλοπρεπές και ιδιότυπο είναι το Ηρώο της Αλυζίας, τετράγωνο μνημείο του 2^{ου} αι. μ.Χ., που είχε ανεγερθεί πάνω σε ιερό του Ηρακλή[1210]. Μαυσωλεία παρόμοιας μορφής με αυτό της Ναυπάκτου ήταν διαδεδομένα σε όλο το ρωμαϊκό κόσμο και οπωσδήποτε ανήκαν σε εξέχοντες πολίτες. Στον ελλαδικό χωρο είναι γνωστά από την Αττική, Πάτρα, Κόρινθο, Νικόπολη κ.α[1211].

Η χρονολόγηση του μνημείου, εφόσον η ανασκαφή του δεν απέδωσε καθόλου ευρήματα, μπορεί μόνο να συναχθεί με βάση τους υπόλοιπους τάφους του νεκροταφείου, οι οποίοι χρονολογούνται γενικά στον 2^{ο}-3^{ο} αι. μ.Χ., αν και γενικότερα θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τέτοια μνημεία είχαν μεγάλη διάρκεια χρήσης. Η έλλειψη κογχών στο εσωτερικο του θαλάμου, όπως στον τύπο των columbaria, πι-

[1209] Βλ. αντίστοιχα και στην Πάτρα θύρα σε ρωμαϊκό μαυσωλείο φραγμένη από τους χριστιανούς, οι οποίοι χρησιμοποίησαν το χώρο ως λατρευτικό. Δεκουλάκου 1980, 559-560. Προφανώς και στη Ναύπακτο θα δημιουργήθηκε άλλη πρόσβαση από πάνω με σκάλα καθόδου.

[1210] Ρωμαίος 1930. Το ιερό κοσμείτο με γλυπτά που απεικόνιζαν τους άθλους του ήρωα. Ήταν έργα του Λύσιππου, που στα ρωμαϊκά χρόνια μεταφέρθηκαν στη Ρώμη. Καμαρωτός τάφος έχει βρεθεί και στην περιοχή του Δρυμού Βόνιτσας (Μαστροκώστας 1971, 193). Για ένα πιθανό ναόσχημο ταφικό μνημείο στη θέση Μάραθος Αιτωλικού βλ. Σταυροπούλου-Γάτση 2005, 473 (ιδ. Κούρλη). Βλ. επίσης Σταυροπούλου-Γάτση, Σαράντη 2013, 678-679 για ένα ακόμη ταφικό μνημείο που εντοπίστηκε στο Πάμφιο (περιοχή Τριχωνίδος) στη θέση Κεραμίδι.

[1211] Δεκουλάκου 1980. Για αριθμό παραδειγμάτων από την υπόλοιπη Ελλάδα βλ. και σ. 565, σημ. 36. Ζάχος, Καραμπά 2015, 35-42.

θανότατα δείχνει ότι είχε χρησιμοποιηθεί για ενταφιασμούς, ίσως μέσα σε σαρκοφάγο ή σαρκοφάγους, γεγονός που ενισχύει περισσότερο τη χρονολόγηση αυτή, καθώς το έθιμο του ενταφιασμού επανέκαμψε το 2^{ο} αι. μ.Χ. μετά από δύο περίπου αιώνες που ήταν δημοφιλής η καύση των νεκρών.

ΣΤ.3.2.6 Ταφικά έθιμα

Η συνηθέστερη ταφική πρακτική σε όλες τις περιόδους είναι ο ενταφιασμός, ενώ έχουν σημειωθεί και ορισμένες περιπτώσεις πυράς - καύσης που, εκτός σπό την Ύστερη Γεωμετρική περίοδο, που αναφέρθηκε στο κεφάλαιο Ε.2., εντοπίζονται κυρίως στην κλασική φάση των νεκροταφείων[1212]. Οι μέχρι τώρα πέντε γνωστές περιπτώσεις πυρών προέρχονται όλες από το δυτικό νεκροταφείο. Περιοχή με έντονα ίχνη καύσης (διαστ. 2,30 Χ 0,45 μ. και πάχους 0,05 μ.), καμένου ξύλου και οστών που κάλυπτε τους λακκοειδείς τάφους 9 και 10 της θέσης 96 φαίνεται ότι δημιουργήθηκε από πυρά καθαρισμού. Σε άλλη περίπτωση η χρήση της καύσης μαρτυρείται έμμεσα από την εύρεση τεφροδόχου υδρίας η οποία διατηρήθηκε ελλιπώς[1213]. Η υπόλοιπες τρεις περιπτώσεις αφορούν σε πρωτογενείς καύσεις, σε πηλόκτιστους λάκκους που είχαν τοιχώματα σκληρυμένα από τη φωτιά (θέσεις 97 και 101) (εικ. 136-137) και εντοπίστηκαν στο νοτιότερο γνωστό τμήμα του νεκροταφείου, εκατέρωθεν της οδού Μεσολογγίου. Σύμφωνα και με τη συνάφεια των τάφων που βρέθηκαν στην ίδια περιοχή φαίνεται ότι ανήκουν και οι τρεις στους κλασικούς χρόνους[1214]. Οι λάκκοι που εντοπίστηκαν στη θέση 101 ειδικότερα είχαν προσανατολισμό Α-Δ και διαστάσεις 1,10 Χ 0,58 Χ 0,30 μ. και 0,80 /1,27 Χ 0,70 Χ 0,20 μ. Ανάμεσά τους υπήρχε κενός επιμήκης χώρος 0,40 Χ 1,20 μ.

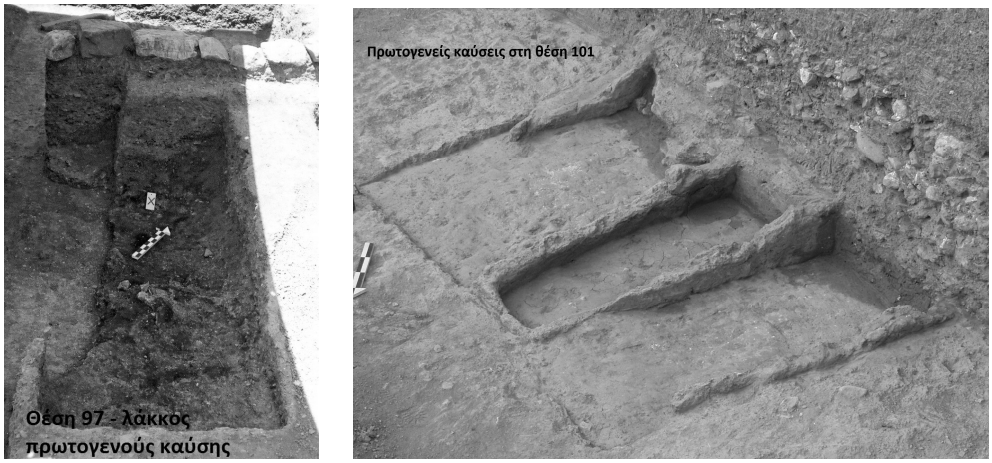
Μία μόνο περίπτωση είναι γνωστή από τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και προέρχεται και πάλι από το ίδιο νεκροταφείο. Ο μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος 2 στη θέση 69 περιείχε οικιακό σκεύος (χύτρα) (ΣΝ 774) με καμένα οστά (**αρ.**

[1212] Στο νεκροταφείο του ακαρνανικού Ανακτορίου αναφέρονται περίπου 25 περιπτώσεις καύσεων (Ρωμαίος 1916, 50). Στη Ναύπακτο σημειώνεται επίσης η πιθανότητα να περιείχε καύση και ο ταφικός πίθος 7 της θέσης 97, για τον οποίο έχει γίνει ήδη λόγος.

[1213] Οι χάλκινοι λέβητες και οι υδρίες ήταν ανάμεσα στα πιο κοινά σχήματα που χρησιμοποιούνταν ως τεφροδόχοι στα κλασικά χρόνια και φυσικά αποτελούσαν πιο δαπανηρές εναλλακτικές λύσεις. Τοποθετούνταν σε λίθινα κιβώτια με σκέπασμα, ενώ μερικές φορές τα αποτεφρωμένα λείψανα τυλίσσονταν σε ύφασμα, όπως ενίοτε και το ίδιο το αγγείο. Βλ. σχετικά Kurz, Boardman 1971, 93, 184.

[1214] Για πυρές κλασικών χρόνων από το δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας βλ. Μυλωνάς 1975, Β, 283-286. Για τις καύσεις βλ. επίσης Καλλιντζή 1997, 812-815.

ευρ. 77), το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί ως τεφροδόχος κάλπη. Φαίνεται ότι ανήκε στην τελευταία χρήση του τάφου, ο οποίος κατά τα άλλα είχε χρησιμοποιηθεί για πολλαπλούς ενταφιασμούς, όπως δείχνει η τοποθέτησή του αμέσως μέσα από τη θύρα του. Η τελευταία αυτή χρήση του τάφου πιθανότατα ανάγεται στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους – πρώιμους ρωμαϊκούς χρονους, όταν το έθιμο της καύσης των νεκρών επανέρχεται ευρύτερα[1215]. Πλησιέστερα γεωγραφικά παραδείγματα χρήσης παρόμοιων σκευών ως τεφροδόχων είναι γνωστά από το Ηρώο Καλυδώνος[1216], από νεκροταφείο της αιτωλικής Αρσινόης (σημ. Αγγελόκαστρο)[1217], από το Θύρρειο της Ακαρνανίας[1218], καθώς και πιθανώς από το Μεδεώνα Φωκίδας[1219]. Φαίνεται ότι πρόκειται για μία ακόμη μακεδονική επίδραση στα ταφικά έθιμα της περιοχής, όπως υποδηλώνει η μορφή των τεφροδόχων αγγείων, που είναι σχεδόν πανομοιότυπα με αντίστοιχα από το χώρο της Μακεδονίας[1220].

Εικ. 136-137. Λάκκοι πρωτογενών καύσεων στις θέσεις 97 και 101

[1215] Για τα ρωμαϊκά έθιμα ταφής βλ. Nock 1932. Toynbee 1971, 93 κ.ε. Δεκουλάκου 1980, 567-568. Morris 1992, 31-69.

[1216] Στο εσωτερικό του υπόγειου ταφικού θαλάμου είχε βρεθεί όμοιο σκεύος, το οποίο και ήταν το μοναδικό που είχε διατηρηθεί στον κατά άλλα συλημένο τάφο. Περιείχε ελάχιστα ίχνη χρυσού και καμένα οστά. Dyggve, Poulsen, Rhomaios 1934, 322-325 (για την υπόγεια ταφική κρύπτη), 415 (εικ. 142-143), 420 (αρ. 36).

[1217] Τσαντήλα 2011α, 177-181 (τάφος 4), πιν. 72, 76.

[1218] Για μία χύτρα διαφορετικού σχήματος που έχει χρονολογηθεί στον 1^{ο}-2^{ο} αι. μ.Χ. Ζαφειροπούλου 1973-1974, 542, πιν. 367δ.

[1219] Παρόμοια χύτρα – πυξίδα έχει βρεθεί στον κιβωτιόσχημο τάφο 75 του Μεδεώνα, αλλά δεν αναφέρεται ανάλογη χρήση. Vatin et al. 1976, 22-26, fig. 26, 113-114.

[1220] Βλ. για παράδειγμα Χρυσοστόμου 2008, 54-55 για αντίστοιχη πήλινη κάλπη με καμένα οστά νέου άνδρα από το δυτικό νεκροταφείο της Πέλλας. Επίσης Ρωμιοπούλου 2000, 37, πιν. 3 το αγγείο με αρ. 1772 από τη β΄ χρήση του τάφου Α από τη Βέροια, που χρονολογείται περίπου στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. Ομοίως και η χρήση αρυτήρων στους τάφους γενικότερα απηχεί σχέσεις με ταφικά έθιμα της Μακεδονίας. Βλ. σχετικά και Γραβάνη 2009, 53.

Όπως είναι γνωστό η χρήση της καύσης έναντι του ενταφιασμού μπορεί να συν-υπάρχει χρονικά και στο ίδιο νεκροταφείο και αποτελεί έναν πιο δαπανηρό τρόπο ταφής. Γενικά αποδίδεται σε προσωπική προτίμηση, οικογενειακή παράδοση ή αλλαγή ταφικών εθίμων ανά εποχές. Στην πραγματικότητα στην επιλογή συνέβαλαν πολλοί διαφορετικοί παράγοντες, κοινωνικοί, πολιτικοί, φυσικοί ή και τυχαίοι, που μπορεί να συνδέονταν με τις πεποιθήσεις, αλλά και τα αίτια και τις συνθήκες θανάτου[1221]. Δεδομένου ότι τα συγκεκριμένα παραδείγματα της Ναυπάκτου συμβαδίζουν με αυτά άλλων γνωστών νεκροταφείων, όπως αυτά που αναφέρθηκαν[1222], θεωρούμε ότι αντικατοπτρίζουν μάλλον μία γενικότερη αλλαγή ταφικών πρακτικών στις περιόδους που αντιπροσωπεύουν, παρά ειδική επιλογή.

Στους ενταφιασμούς δεν είναι τις περισσότερες φορές δυνατή η εξαγωγή αξιόλογων συμπερασμάτων σχετικά με τα ταφικά έθιμα των εποχών που εξετάζουμε, καθώς οι τάφοι και τα σκελετικά κατάλοιπα σπάνια διατηρούνται καλά, ιδίως μάλιστα των αρχαιότερων τάφων[1223]. Οι ταφές είναι συνήθως απλές στους κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς και απλούς κιβωτιόσχημους τάφους, ενώ οι μεγαλύτεροι κιβωτιόσχημοι, καθώς και οι ταφικοί πίθοι χρησίμευαν ως οικογενειακοί, περικλείοντας πολλαπλές ταφές που φτάνουν έως και τους 20 νεκρούς. Τα παλαιότερα οστά παραμερίζονταν στις άκρες χωρίς τάξη, ή και απορρίπτονταν εκτός, μαζί με τα κοινά κτερίσματα, ενώ τα πολυτιμότερα από αυτά είναι πιθανό να απομακρύνονταν, όπως δείχνουν υπολείμματα κοσμημάτων που έχουν σωθεί.

Η στάση των νεκρών στην πλειονότητα των περιπτώσεων είναι διαχρονικά η ύπτια εκτεταμένη, ενώ ελάχιστες φορές έχει διαπιστωθεί ύπτια οκλάζουσα στάση. Στην ύστερη αρχαιότητα η θέση των χεριών σε έκταση ή σταυρωμένα στο θώρακα διαφοροποιεί τους τάφους εθνικών από τους χριστιανικούς τάφους.

[1221] Οι καύσεις ήταν κατάλληλες για πολλαπλές ταφές μετά από μάχες ή απαραίτητες για πρακτικούς λόγους, όταν ο θάνατος είχε συμβεί μακριά από την πατρίδα, γεγονός που μπορεί να εξηγεί τις μεμονωμένες περιπτώσεις καύσεων. Γενικά η χρήση της φωτιάς συνδέεται με την αντίληψη ότι ο θάνατος αποτελούσε μίασμα και απαιτούσε πράξεις καθαρισμού. Επίσης αναλυτικά Robinson 1942, 144-157. Kurz, Boardman 1994, 179.

[1222] Η χρήση της καύσης είναι γνωστή από πολλά νεκροταφεία των κλασικών χρόνων. Στην Αθήνα γίνεται λιγότερο δημοφιλής από το 400 π.Χ.

[1223] Αυτό παρατηρείται ιδιαίτερα στις κλασικές ταφές που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή του ρέματος Λαγκαδούλα και ανήκαν στο δυτικό νεκροταφείο, τα οστά των οποίων έχουν βρεθεί ιδιαίτερα αποσαθρωμένα.

Από τη διάταξη των κτερισμάτων στο εσωτερικό των τάφων δεν προκύπτουν σημαντικά συμπεράσματα, αφού τα κτερίσματα είναι συνήθως τοποθετημένα καθ' όλο το μήκος των σκελετών, ή γύρω από το κεφάλι και τα πόδια (εικ. 138). Σε μία περίπτωση στη θέση 96 ένα μελανόμορφο ληκύθιο βρέθηκε τοποθετημένο πάνω στην κάλυψη ενός κεραμοσκεπούς τάφου, γενικότερα όμως δεν υπάρχει κανένα βέβαιο παράδειγμα σκόπιμης τοποθέτησης προσφορών εκτός τάφων[1224]. Στις περιπτώσεις πολλαπλών ανακομιδών τα κτερίσματα προηγούμενων ταφών βρίσκονται συνήθως σε σωρούς στις άκρες. Τα κοσμήματα σπάνια έχουν διατηρηθεί στην αρχική τους θέση, όπως τα σκουλαρίκια στη θέση των αυτιών ή ενίοτε κάποιες πόρπες ζώνης.

Εικ. 138. Χαρακτηριστική διάταξη κτερισμάτων σε τάφο κλασικών χρόνων

Γενικά δεν είναι εύκολο να συναχθούν συμπεράσματα σε σχέση με τις προτιμήσεις σε κτερίσματα σε σχέση με το φύλο του νεκρού, ιδίως σε τάφους που είχαν δεχθεί πολλαπλές ταφές. Στις ταφές παιδιών χρησιμοποιούνται κτερίσματα που απαντούν και στις ενήλικες ταφές, σε μικρότερα μεγέθη ή μικρογραφίες, όπως για παράδειγμα ένας μικρός δίσκος χάλκινου κατόπτρου, ενώ σε λίγες περιπτώσεις υπάρχουν ενδείξεις που διαφοροποιούν εμφανώς κάποιες γυναικείες ταφές.

Τα κτερίσματα φαίνεται γενικά ότι αποτελούσαν αντικείμενα καθημερινής χρήσης που θεωρούνταν ότι θα ήταν απαραίτητα στο νεκρό ή ήταν χρήσιμα κατά τη διάρκεια της ταφικής τελετουργίας. Σπανιότερα μπορεί να ήταν ειδικά κατατασκευ-

[1224] Σε μία μόνο περίπτωση στη θέση 113 (τάφος 1) ομάδα ειδωλίων και άλλων, πήλινων κυρίως αγγείων βρέθηκε εκτός τάφου, χωρίς να είναι βέβαιο αν το σύνολο αυτό αφορά σε ταφικό έθιμο ή απόρριψη κτερισμάτων παλαιότερης ταφής. Στο νεκροταφείο του Ανακτορίου αντίθετα σημειώνεται τοποθέτηση πήλινων ειδωλίων έξω από τους τάφους (Ρωμαίος 1916, 50).

ασμένα μόνο για την ταφή. Για τη συχνότητα των σχημάτων των πήλινων αγγείων ανά εποχές αναλυτική αναφορά γίνεται παρακάτω. Γενικά απαντούν τόσο αγγεία υγρών, όπως ελαιοδοχεία, μυροδοχεία, αγγεία για νερό κ.ά., όσο πινάκια και άλλα σχετικά επιτραπέζια σχήματα που μπορεί να έφεραν στέρεες προσφορές. Σημειώνεται επίσης ένας αρυτήρας με σφαιρικό σώμα από τον τάφο 1 της θέσης 119, ο οποίος έφερε μία μικρή σκόπιμη οπή κοντά στον πυθμένα, στοιχείο που μπορεί να σχετίζεται με τη χρήση του στις ταφικές τελετουργίες[1225]. Οι λύχνοι φέρουν στην πλειονότητά τους ίχνη καύσης, στοιχείο που υποδηλώνει ότι είχαν χρησιμοποιηθεί κατά τη διάρκεια της ταφής. Δανάκες, ασημένιες και χρυσές, χαρακτηρίζουν τις ταφές του 4ου αι. π.Χ. και της ελληνιστικής περιόδου και υποδηλώνουν πίστη στον «οβολό του Χάρωνα», αν και σπάνια βρίσκονται στην αρχική τους θέση μέσα στον τάφο, στο στόμα ή το χέρι του νεκρού.

Ενδείξεις για φέρετρα αποτελεί η εύρεση καρφιών στο ρωμαϊκό ΝΑ νεκροταφείο, ενώ σε ορισμένους από τους τάφους του υπήρχαν διαμορφωμένα προσκεφάλια. Σε έναν τάφο στη θέση 133 βρέθηκαν 14 σιδερένια καρφιά στην περιοχή του κεφαλιού των ώμων και της σποδυλικής στήλης[1226], περίπτωση που για το συγκεκριμένο παράδειγμα επισημαίνεται από την Houby-Nielsen ως πιθανή εκδήλωση δεισιδαιμονίας και ως προσπάθεια να σκοτωθούν τα «κακά πνεύματα» του νεκρού[1227].

Ο προσανατολισμός των τάφων διέφερε σημαντικά και προφανώς καθοριζόταν από τη διαμόρφωση του εδάφους και από την πορεία του δρόμου κατά μήκος του οποίου εκτεινόταν το νεκροταφείο. Μόνο στην ύστερη αρχαιότητα είναι σχεδόν κανόνας, πλην ελάχιστων εξαιρέσεων, η διάταξη των τάφων στον άξονα Α-Δ, με το κρανίο στα δυτικά και τα χέρια άλλοτε εκτάδην και άλλοτε σταυρωμένα στο στήθος.

[1225] Βλ. σχετικά Σαράντη 2011, 167, πιν. 65γ (ΣΝ 282).
[1226] Αλεξοπούλου 1987, 170.
[1227] Houby-Nielsen 1997, 233. Για δοξασίες σχετικές με τη χρήση καρφιών στους τάφους βλ. Χαραμή 2012α, 257 με σχετική βιβλιογραφία.

ΣΤ.3.2.7 Ταφικά σήματα

Ελάχιστες λίθινες επιτύμβιες στήλες έχουν διασωθεί από την περιοχή των νεκροταφείων της πόλης, όπως άλλωστε και γενικότερα από την περιοχή της Αιτωλίας και της δυτικής Λοκρίδας[1228]. Από άλλα αντίθετα νεκροταφεία της ευρύτερης περιοχής (Βλαχομάνδρα Ναυπακτίας, Χαλκίδα, Αγρίνιο) και κυρίως από την Ακαρνανία (Θύρρειο Πάλαιρος, Αστακός, Ανακτόριο, Κόροντα κ.ά) προέρχεται σημαντικός αριθμός στηλών, πολλές από τις οποίες είναι μάλιστα ιδιαίτερα αξιόλογες[1229].

Οι περισσότερες επιτύμβιες στήλες της Ναυπάκτου αποτελούν τυχαία ευρήματα και δεν είναι πάντα γνωστή η ακριβής προέλευσή τους. Μεταξύ όλων ελάχιστες είναι οι ενεπίγραφες στήλες, οι οποίες προέρχονται, τόσο από το δυτικό, όσο και από το βορειο - ανατολικό νεκροταφείο της πόλης. Οι περισσότερες από αυτές έχουν περιληφθεί από τους Lolling και Klaffenbach στο Coprus επιγραφών, το οποίο έχει συμπληρωθεί σε επανεκδόσεις[1230], ενώ ένας μικρός αριθμός στηλών και βάσεων στηλών, μεταξύ των οποίων ορισμένες φέρουν επιγραφές, αποτελούν πρόσφατα ευρήματα ανασκαφών των τελευταίων ετών.

Ο μικρός αριθμός γνωστών ταφικών σημάτων δεν είναι φυσικά χαρακτηριστικός της πραγματικής χρήσης τους στην αρχαιότητα. Όπως συμβαίνει παντού, οι στήλες επαναχρησιμοποιούνταν διαρκώς, είτε για ταφική και πάλι χρήση, συχνά με την αναγραφή νέων ονομάτων, είτε ως *spolia* που ενσωματώνονταν σε μεταγενέστερες κατασκευές τάφων και κτιρίων[1231]. Αυτό για παράδειγμα έχει διαπιστωθεί στις θέσεις 36, 43, 74, 93 και 113, όπου έχουν βρεθεί ανα-χρησιμοποιημένες στήλες και βάσεις. Δεν γνωρίζουμε αν στα νεκροταφεία ήταν σε χρήση και άλλου είδους σήματα, από φθαρτά υλικά ή αγγεία, ενώ απουσιάζουν κάθε είδους επιτύμβια γλυπτά. Μία περίπτωση λιθοσωρού στο νεκροταφείο των γεωμετρικών χρόνων, όπως έχει ήδη σημειωθεί, μπορεί να χρησίμευε επίσης σαν σήμα.

Οι λίθινες στήλες που έχουν σωθεί ανήκουν κυρίως στους ελληνιστικούς χρόνους. Είναι απλής μορφής και κατασκευασμένες συνήθως από ασβεστόλιθο και σπάνια από ψαμμίτη, ενώ στην πλειονότητά τους έχουν αετωματική επίστεψη. Ό-

[1228] Για τη δυτική Λοκρίδα βλ. Rousset, Kolonia 2011.
[1229] Fraser, Rönne 1957, 111-187.
[1230] IG IX I^2, III, 644-648, 650.
[1231] Πολλές φορές γινόταν προσθήκη επιγραφών ή αντικατάσταση των αρχικών με νέες. Βλ. σχετικά Kurz, Boardman 1971 (ελλην. μτφρ. 1994), 128, 185-186.

σες από αυτές είναι ενεπίγραφες φέρουν απλές εγχάρακτες επιγραφές που αναφέρουν μόνο το όνομα του νεκρού χωρίς άλλο χαρακτηρισμό ή χαιρετισμό. Στις περισσότερες περιπτώσεις έχουν διατηρηθεί πολύ αποσπασματικά και δεν συμβάλλουν νέα στοιχεία στην προσωπογραφία. Οι λίθινες στήλες θα πρέπει γενικά να αποτελούσαν σήματα των μνημειακότερων τάφων, όπως δείχνουν οι ελάχιστες που αποτελούν πρόσφατα ανασκαφικά ευρήματα και έχουν βρεθεί επί ταφικών περιβόλων[1232].

Στις τελευταίες ανήκουν: δύο ενεπίγραφες αετωματικές στήλες από ασβεστόλιθο (ΣΝ 226, 585) από τις θέσεις 7 και 69 αντίστοιχα. Η πρώτη φέρει την επιγραφή ΦΙΛΑΣ, ενώ η δεύτερη (**αρ. ευρ. 74**) τα γράμματα --ΑΜ . Α . Μία ενεπίγραφη στήλη από αμμόλιθο (ΣΝ 590 (α, β) βρέθηκε στη θέση 93 (**αρ. ευρ. 79**). Διατηρεί μία αβαθή, δυσδιάκριτη επιγραφή : ΡΙΕΝ---(?). Η μορφή και το υλικό της είναι ασυνήθιστα και, δεδομένου ότι βρέθηκε ενσωματωμένη σε δεύτερη χρήση στον τάφο 1 της θέσης αυτής είναι πιθανό να χρονολογείται πριν από τους ελληνιστικούς χρόνους[1233]. Η αμελής χάραξη των γραμμάτων δεν συμβάλλει ωστόσο στη χρονολόγηση, ενώ είναι πιθανό να είναι δευτερογενής. Τέλος στη θέση 95 βρέθηκε τμήμα στήλης (ΣΝ 684) μαζί με τη βάση της (ΣΝ 685), αμέσως νότια του «μακεδονικού» μνημείου (**αρ. ευρ.77**). Δεν διατηρεί επιγραφή.

Στον κατάλογο της Αρχαιολογικής Συλλογής Ναυπάκτου είναι επίσης καταγεγραμμένη μία ακόμη ενεπίγραφη αετωματική στήλη (ΣΝ 5), που φέρεται να έχει μεταφερθεί από το Μουσείο Πατρών , αλλά δεν είναι γνωστή η ακριβής προέλευσή της. Διατηρεί τμήμα επιγραφής: --ΝΙΚΟΥ. Μία ακόμη προέρχεται πιθανώς από το ΒΑ νεκροταφείο (ΣΝ 6)[1234] και φέρει το όνομα ΤΙΜΑΡΧΟΥ[1235]. Τέλος, μία ενεπίγραφη αετωματική στήλη που προήλθε από παράδοση ιδιώτη (ΣΝ 65) [1236] διατηρεί τα τελευταία γράμματα δύο στίχων: ---ΩΝΟΣ, ----ΑΣ.

[1232] Βλ. σχετικά και Ζαφειροπούλου 2010, 14 για το Λιθοβούνι (Άκραι).

[1233] Στον τάφο 10 της θέσης 92, όπου μεταξύ άλλων ερευνήθηκαν και τάφοι κλασικών χρόνων, ο Δ. Κωνστάντιος αναφέρει ότι ένας μικρός «καλυβίτης» τάφος είχε ως σήμα μία απλή κάθετη λίθινη πλάκα.

[1234] Πέτσας 1971, 319: ενεπίγραφη και ανάγλυφη επιτύμβια στήλη από το συνοικισμό Αφροδίτης η οποία κατατέθηκε στην Παπαχαραλάμπειο Βιβλιοθήκη.

[1235] Grainger 2000, 324. Πρόκειται για όνομα γνωστό από απελευθερωτικές επιγραφές των Δελφών και της Ποτειδανίας, ενώ το όνομα αυτό έφερε ένας ιερομνήμων στο δελφικό ιερό (206/205). Βλ. και Lerat 1952, II, 223.

[1236] Κολώνας 1985, 141 - παράδοση από τον Ι.Κωνσταντόπουλο.

Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί μία πολύ σημαντική μαρμάρινη επιτύμβια επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων, που βρέθηκε ενσωματωμένη στο δάπεδό της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της οδού Φαρμάκη. Η επιγραφή αναφέρει κάποιον απόμαχο Ρωμαίο με το όνομα Maedium Publium ο οποίος ανήκε στην XII λεγεώνα Fulminata που συμμετείχε στην ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας των Πατρών το 23-21 π.Χ. ή το 14 π.Χ.[1237]. Μεταξύ άλλων μας παρέχει ασφαλή ένδειξη ότι η προσάρτηση της Ναυπάκτου στην αποικία έγινε ήδη στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Το κείμενο της επιγραφής έχει ως εξής:

P(ublio) Maedio P(ubli) [f(ilio) Qui(rina),
vet(erano)]
leg(ionis) XII F[ulm(inatae)]
ex testamento [fieri iussit - vel alia *]*

Θα πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι σε έρευνα που πραγματοποιήσαμε το 2014 εντοπίσαμε άγνωστη αρχαία επιγραφή εντοιχισμένη στο ανατολικό επιθαλάσσιο μεσαιωνικό τείχος, η οποία αποτελεί όρο. Η επιγραφή, γραμμένη επί τα λαιά, είναι πιθανό να ανήκει στον 5^{ο} αι. π.Χ., όπως συνάγεται από τη μορφή των γραμμάτων, αν και αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτα βέβαιο, καθώς θα μπορούσε να είναι αρχαϊστική. Σε κάθε περίπτωση αναφέρεται στη συγκεκριμένη ενότητα καθώς σύμφωνα με τον δρ. Ά. Ματθαίου πιθανώς αποτελεί όρο τάφου η ταφικού χώρου[1238].

Εικ. 140. Όρος ενσωματωμένος στο ανατολικό μεσαιωνικό επιθαλάσσιο τείχος

[1237] Βοκοτόπουλος 1973, 395. Πετρόπουλος 1991, 113. Παπαγεωργίου 2001α, 5.

[1238] Ευχαριστώ θερμά τον δρ. Α. Ματθαίου για τα στοιχεία που μου παρείχε μέσω ηλεκτρονικής αλληλογραφίας το 2014. Οι δυσκολίες στην ακριβέστερη χρονολόγηση της επιγραφής μεταξύ άλλων οφείλονται στο γεγονός ότι δεν διακρίνεται το πάχος του λίθου, ενώ η επιγραφή είναι εντοιχισμένη σε σημαντικό ύψος εντός του τείχους και τοποθετημένη ανάποδα. Βλ. σχετικά και Σαράντη 2016.

ΣΤ.3.2.8 Κτερίσματα των τάφων

Τα αντικείμενα που συνόδευαν τους νεκρούς κατά την ταφή αντικατοπτρίζουν τις αντιλήψεις της εποχής τους για το θάνατο και την ψυχή, ενώ ταυτόχρονα φωτίζουν αρκετές πτυχές της ιδιωτικής ζωής, όπως και το βιοτικό επίπεδο της κοινωνίας που αντιπροσωπεύουν. Δεδομένου μάλιστα ότι έχουν πλέον έρθει στο φως πολλά και σημαντικά ταφικά σύνολα, η μελέτη τους μας παρέχει εκτός άλλων σημαντικότατες πληροφορίες για τις τοπικές παραγωγές αγγείων και άλλων κτερισμάτων, καθώς και τις εξωτερικές επαφές με άλλες περιοχές, στοιχεία που είναι σαφώς πιο δύσκολο να τεκμηριωθούν μέσα από τη μελέτη οικιστικών συνόλων, από τα οποία το υλικό σώζεται σε αποσπασματική κατάσταση. Για το λόγο αυτό θεωρήθηκε χρήσιμο να γίνει αναλυτικότερα λόγος στην ενότητα αυτή για τις διαφορετικές κατηγορίες κτερισμάτων, εφόσον μας προσφέρουν ανεκτίμητες πληροφορίες για την πόλη και την κοινωνία της και μας φέρνουν πιο κοντά στους ανθρώπους της εποχής τους.

Κεραμική

Στους κλασικούς χρόνους το συχνότερο κτέρισμα αποτελούν οι λήκυθοι, στην πλειονότητά τους μελανόμορφες, οι οποίες συνόδευαν τις ταφές ως ελαιοδοχεία (εικ. 141) (**αρ. ευρ. 80**)[1239]. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Αρχαιολογική Συλλογή Ναυπάκτου αριθμεί συνολικά πάνω από 60 ολόκληρα δείγματα του τύπου αυτού, γεγονός αξιοσημείωτο, αν σκεφτεί κανείς ότι οι ανασκαμμένοι κλασικοί τάφοι αποτελούν ένα μικρό ποσοστό του συνόλου που εξετάζουμε. Από έναν μόνο ταφικό πίθο στο Αλωνάκι (θέση 91) προήλθαν 22 αγγεία αυτού του σχήματος. Πρόκειται για αγγεία αττικής προέλευσης, που εντάσσονται στο πλαίσιο της γενικότερης εμφάνισης αττικών αγγείων στα νεκροταφεία της ΒΔ Ελλάδας από τους ύστερους αρχαϊκούς – πρώιμους κλασικούς χρόνους[1240], οπότε και στη Ναύπακτο δεν υπάρχει ι-

[1239] Ο μεγάλος αριθμός των ληκύθων που βρίσκονται σε τάφους δείχνει ότι το περιεχόμενό τους ήταν αναγκαίο για το νεκρό, όπως και για τους ζωντανούς. Γενικότερα όμως αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό ταφικό κτέρισμα. Βλ. σχετικά Kurz, Boardman 1971, 97. Για τη χρήση των ληκύθων, που στον Κεραμεικό συνιστούν το 70 % των κτερισμάτων, βλ. και Houby-Nielsen 1997, 231-232.

[1240] Βλ. σχετικά Γραβάνη 2009, 50. Για το νεκροταφείο του Ανακτορίου ειδικότερα βλ. Ρωμαίος 1916, 50-51. Για τη Βίτσα βλ. Βοκοτοπούλου 1997, 68. Η τελευταία σημειώνει ότι κατά τους κλασικούς χρόνους η εγχώρια παραγωγή περιορίζεται σε λίγα τροχήλατα σκεύη καθημερινής χρήσης, ενώ υπήρχε σαφής προτίμηση σε επείσακτα μελανόμορφα και ερυθρόμορφα ληκήθια ως κτερίσματα, την τεχνική των οποίων δεν μπορούσαν να μιμηθούν.

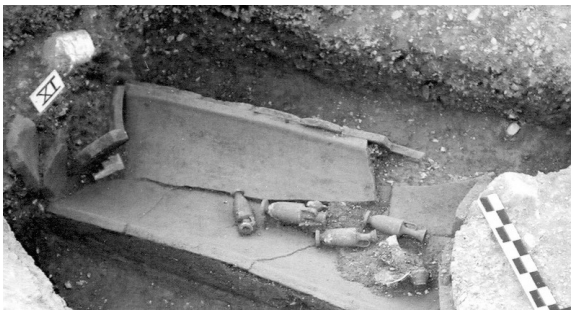
διαίτερος λόγος να συνδεθούν με την αθηναϊκή παρουσία στην πόλη αυτών των χρόνων. Καλύπτουν ολόκληρο τον 5ο αι. π.Χ. και ανήκουν σε διάφορους τύπους, που ανήκουν κυρίως στο δεύτερο και τρίτο τέταρτό του. Το ύψος τους κυμαίνεται από 10-22 εκ., ενώ υπάρχουν και λίγα μεγαλύτερα δείγματα. Ανήκουν κυρίως στον τύπο με γωνιώδεις ώμους και ραδινό κυλινδρικό σώμα, με στόμια καλυκόσχημα, ή τύπου Chimney[1241]. Το θεματολόγιο είναι περιορισμένο: το συχνότερο θέμα είναι οι παραστάσεις αρμάτων, με ανώνυμες, αλλά και θεϊκές μορφές, σε διάφορες παραλλαγές, ενώ υπάρχουν και λίγα διακοσμημένα με μαχόμενους οπλίτες και πολεμιστές με άλογα. Μία άλλη ομάδα διακοσμείται με κάθετα, απλά και διπλά ανθέμια, σε σειρές των τριών και τεσσάρων[1242]. Τέλος ελάχιστα δείγματα έχουν ολόβαφο το σώμα. Ένα από αυτά φέρει επιγραφή *Καλλινίκας Εμί*, χαραγμένη στον ώμο του αγγείου (υπογραφή αγγειοπλάστη;). Η διακόσμηση συμπληρώνεται με έντονη χρήση της εγχάραξης, καθώς και επίθετο ερυθρό και λευκό χρώμα, ενώ σπάνια χρησιμοποιείται λευκό βάθος. Από την ποιότητα και την εικονογραφία των αγγείων αυτών φαίνεται ότι πρόκειται γενικά για τυποποιημένα προϊόντα που προορίζονταν κυρίως για ταφική χρήση, χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις, όπως αυτά που είναι γνωστό ότι παράγονταν από το «ζωγράφο του Αίμονος» και τον κύκλο του[1243] ή το εργαστήριο της Μέγαιρας (Beldam) και είχαν πρόσβαση στις αγορές αυτής της περιοχής[1244]. Περαιτέρω στυλιστική ανάλυση του συνόλου των παραδειγμάτων θα συμβάλλει στον ακριβέστερο προσδιορισμό των εργαστηρίων.

[1241] Haspels 1936.

[1242] Για παράλληλα που αποδίδονται στα εργαστήρια του Αίμονος και του Διόσφου και σχετική βιβλιογραφία βλ. και Παρλαμά, Σταμπολίδης 2003, 305 (αρ. 307), 312 (αρ. 314).

[1243] Για παράλληλα και βιβλιογραφία βλ. και Παρλαμά, Σταμπολίδης 2003, 308 (αρ. 308), 314 (αρ. 318). Για το ζωγράφο Αίμονος και την ομάδα του βλ. Boardman 1974 (ελλην. μετφρ. 1980), 172-173. Kurtz 1975, 150-155. Haspels 1936, 137-138, Knigge 1976, 16, 2.1-3.1. Πολυάριθμα μελανόμορφα ληκύθια του ίδιου ζωγράφου και του κύκλου του έχουν βρεθεί σε τάφους του δυτικού νεκροταφείου της Ελευσίνας. Βλ. σχετικά Μυλωνάς 1975, Β. 286-289. Για το βόρειο νεκροταφείο της Κορίνθου βλ. Blegen, Palmer, Young 1964, 162.

[1244] Για τη διάδοση των «αιμόνιων» προϊόντων στην περιοχή της δυτικής Λοκρίδας βλ. ειδικότερα Volioti 2011, 251-252. Αποδίδει τουλάχιστον 11 παραδείγματα από την ανασκαφή της θέσης 91 της Ναυπάκτου στον κύκλο του Αίμονος και 2 σε συγγενικά εργαστήρια, όπως του Ζ. του Διόσφου και Αθήνας 581.

Εικ. 141. Τάφος 11 της θέσης 97 (δυτικό νεκροταφείο)

Σπάνια αντίθετα είναι τα ερυθρόμορφα ληκύθια. Μάλιστα οι ονομαζόμενες ερυθρόμορφες λήκυθοι της «ομάδος Αγρινίου»[1245], πολύ συχνές στο νεκροταφείο του Λιθοβουνίου (αρχ. Άκραι), αλλά και της Στράτου, οι οποίες πιθανώς παράγονταν σε κάποιο κέντρο ΒΔ Ελλάδας, απουσιάζουν εντελώς στη Ναύπακτο, όχι μόνο σε ταφικά, αλλά και σε οικιστικά σύνολα, όπως και οι μελαμβαφείς λήκυθοι του τύπου των «ηλειακών», οι οποίες θεωρείται πλέον βέβαιο ότι κατασκευάζονταν και σε αιτωλικά εργαστήρια[1246]. Το ίδιο παρατηρείται και για τα κορινθιακά ληκύθια, τα οποία θεωρούνται εισαγωγές από την Κόρινθο και χρονολογούνται στα μέσα περίπου του 5ου αι. π.Χ.[1247]. Και οι τρεις παραγωγές αυτές φαίνεται ότι για κάποιους λόγους δεν είχαν πρόσβαση ή ζήτηση σε αυτή την αγορά, γεγονός σε κάθε περίπτωση άξιο να σημειωθεί.

Άλλα σχήματα αγγείων δεν είναι γενικά συχνά στους κλασικούς τάφους της πόλης. Λίγα δείγματα ανήκουν σε λύχνους, κοτύλες, δίωτα σκυφίδια, φιάλες και πυξίδες.

[1245] McPhee 1979. Papadopoulos 2009. Βλ. σχετικά και Ανδρέου 2002, 137-138.

[1246] Βλ. γενικά Ζαφειροπούλου, Γεωργιάδου 2010, 88-92. Για τη Στράτο βλ. Σταυροπούλου-Γάτση, Τσαντήλα 2009, 245-258 (στη σ.247 αναφέρεται εσφαλμένα η εύρεση «ηλειακών» ληκύθων στη Ναύπακτο). Για την παρουσία τους και στα νεκροταφεία της Πάτρας βλ. Κυριακού 1994.

[1247] Βλ. Ζαφειροπούλου, Γεωργιάδου 2010, 86.

Εικ. 142. Ο τάφος 5 της θέσης 13

Μεγαλύτερη ποικιλία παρατηρείται τον 4^{ο} αι. π.Χ., οπότε συναντώνται σχήματα όπως κάνθαροι διαφόρων τύπων, «γαστρώδη» μυροδοχεία, πυξίδες, κύλικες, πρόχοι και αμφορίσκοι[1248]. Σπάνιοι είναι μέχρι σήμερα δύο καλυκόσχημοι κρατήρες **(αρ.ευρ.81-82)** (εικ. 142), όπως και μία πελίκη που βρέθηκαν στον τάφο 5 της θέσης 13 **(αρ. ευρ.83)**, από τη διακόσμηση των οποίων δεν διατηρείται σχεδόν τίποτε.

Στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο γενικά παρατηρείται η χρήση κεραμικής καλύτερης ποιότητας στους τάφους, υπάρχει μεγαλύτερη ποικιλία σχημάτων, ανάμεσα στα οποία κυριαρχούν τα αγγεία πόσεως, καθώς και εισαγωγές από την Αττική. Σχετικά σπάνια ως κτερίσματα είναι τα αγγεία με διακόσμηση "West Slope", τα οποία σαφώς επιφυλάσσονταν σε πλουσιότερες ταφές. Ανάμεσα σε αυτά ξεχωρίζουν ως καλύτερα τέσσερα δείγματα, ένας κάνθαρος, μία οινοχόη, μία λεκανίδα και ένας αμφορίσκος από το ανατολικό νεκροταφείο (θέση 9), από ταφικό σύνολο που έχει δημοσιευθεί από την Κόλια[1249] και θεωρούνται προϊόντα τοπικού εργαστηρίου. Πολύ συνηθισμένος είναι ο κορινθιακός τύπος κανθάρου με ενιαίο περίγραμμα και ταινιωτούς οριζόντιους λοβούς στις λαβές, ο οποίος στη Ναύπακτο αποτελεί τυπικό πρώιμο ελληνιστικό σχήμα (**αρ. ευρ. 84**)[1250]. Ο τύπος αυτός έχει ήδη επισημανθεί ως δημοφιλής στην περιοχή της πόλης και γενικότερα της Αιτωλίας[1251], όπου υπερέχει εμφανώς έναντι άλλων τύπων κανθάρων της ίδιας περιόδου, με σαφή προτίμη-

[1248] Βλ. ιδίως ευρήματα από τη θέση 104.
[1249] Κόλια 2004, 535-546.
[1250] Edwards 1975, 74-76, αρ. 378-388, πίν. 15, 52. Πλησιέστερο παράδειγμα το 379. Πλησιέστερο σχήμα στην Rotroff 1997, I, 97-100, 260-61, αρ. 170-82, σχ. 13-14, II, πιν. 16-17, το 179 ως προς το σχήμα του σώματος (straight - wall kantharos).
[1251] Κόλια 2004, 535 - 546. Eiring 2004, 100 - 105.

ση μάλιστα σε αυτό τον τύπο λαβών[1252]. Φαίνεται γενικότερα να επιχωριάζει στη δυτική Στερεά Ελλάδα και Πελοπόννησο, αν και η σχέση με τα παραδείγματα της Πάτρας και της Ηλείας είναι λιγότερο στενή[1253]. Ακολουθούν σε συχνότητα οι λύχνοι, ενώ σε μικρότερη αναλογία συναντώνται κάνθαροι άλλων τύπων, σταμνοειδείς και κυλινδρικές πυξίδες, σκυφίδια και μόνωτα κυάθια, λεκανίδες, πινάκια και σπανιότερα ιχθυοπινάκια. Σπάνιες είναι οι πυξίδες από πηλό, όπως άλλωστε και οι μολύβδινες.

Μετά τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. παρατηρείται αλλαγή στο σχηματολόγιο, το οποίο γίνεται αρκετά μονότονο και περιορισμένο. Πολυάριθμα πλέον στους τάφους είναι τα κοινά αγγεία «μαζικής παραγωγής», ενώ ιδίως κατά τον 2^{ο} αι. π.Χ. μειώνεται χαρακτηριστικά η ποιότητα των κτερισμάτων. Συχνότερα σχήματα είναι οι λύχνοι, σε μικρή ποικιλία τύπων, οι οποίοι ακουλουθούν γενικά αττικά και κορινθιακά πρότυπα αλλά σε τοπικές παραλλαγές, ενώ το αμέσως συχνότερο σχήμα αποτελούν τα ατρακτόσχημα μυροδοχεία από γκρίζο πηλό, σε διάφορα μεγέθη[1254]. Τα τελευταία ανήκουν όλα σχεδόν στον εξελιγμένο ατρακτόσχημο τύπο με σχεδόν σωληνωτό σώμα που χρονολογείται στο β’ μισό του 2^{ου} αι. ή και τον 1^{ο} αι. π.Χ. και χαρακτηρίζονται από αμέλεια στην κατασκευή[1255]. Απαντούν επίσης προχοΐσκες, πινάκια διαφόρων τύπων[1256], ανάμεσα στα οποία πολύ δημοφιλή ως κτερίσματα είναι μικρά αβαθή πινάκια (saucers), κωνικές φιάλες. Επίσης «μακεδονικοί» αμφορείς[1257], λεκανίδες, οινοχόες, πυξίδες, αλλά και μαγειρικά σκεύη, όπως αμφορίσκοι, υδρίες και αρυτήρες.

Οι παιδικές ταφές χαρακτηρίζονται από θήλαστρα, καθώς και μικρογραφικά σχήματα, σε αρκετή ποικιλία τύπων, όπως μόνωτα και δίωτα κυάθια, άωτα σκυφί-

[1252] Αυτός ο τύπος λαβών προτιμάται και σε άλλους τύπους κανθάρων, καθώς και σε σκύφους. Για την πιθανή προέλευση κανθάρων με ενιαίο περίγραμμα στην Ιταλία από κέντρα της ΒΔ Ελλάδας βλ. και Γραβάνη 2009, 52.

[1253] Βλ. σχετικά Κυριακού 1994, 190. Πετρόπουλος 2005, 25-27, 60, εικ. 2. Στην Πάτρα, Ηλεία, Μεσσηνία είναι πιο δημοφιλής ο «cyma-cantharos», με σιγμοειδές περίγραμμα, ενώ οι κάνθαροι με ενιαίο περίγραμμα διαφέρουν από αυτούς της Ναυπάκτου, στη γενικότερη μορφή του σχήματος, τους τύπους των λαβών και συχνά είναι διακοσμημένοι σε West-Slope. Στη Ναύπακτο τα παραδείγματα με σιγμοειδές περίγραμμα συναντώνται σπανιότερα.

[1254] Βλ. σχετικά και Eiring 2004, 121-122. Η προέλευσή τους δεν είναι γνωστή και πρέπει να πωλούντο μαζί με το περιεχόμενό τους. Πιθανώς από τη Συρία.

[1255] Δρούγου, Τουράτσογλου, 123-129. Βλ. και Hellström 1965, 23-27.

[1256] Βλ. σχετικά και Σαράντη 2011 για τα πινάκια (ΣΝ 274, 276, 277).

[1257] Για το σχήμα βλ. κυρίως Δρούγου, Τουράτσογλου 1998, 117-120.

δια και κάνθαροι, πινάκια ή ένας ασκός τύπου gutttus[1258]. Σχετικά σπάνιοι ως κτερίσματα είναι οι ανάγλυφοι σκύφοι που αριθμούν λίγα παραδείγματα, μεταξύ των οποίων και κάποια μικρογραφικά[1259].

Οι λάγυνοι απαντούν ανάμεσα τα κτερίσματα των ταφών της ύστερης ελληνιστικής εποχής και χρονολογούνται γενικά στο τέλος του 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ. (**αρ. ευρ. 85**)[1260]. Συναντάται τόσο ο αμφικωνικός, όσο και ο σφαιρικός τύπος, σε ποικιλία σχημάτων και διακόσμησης, ενώ λάγυνοι με λευκό βάθος δεν έχουν βρεθεί έως σήμερα[1261]. Ανάμεσά τους εξαιρετικά σπάνια είναι η λάγυνος από τη θέση 109 του ανατολικού νεκροταφείου (ΑΜΑΠ 2595), με ανάγλυφη διακόσμηση εμπνευσμένη από το διονυσιακό κύκλο **(αρ. ευρ. 86)**. Πρόκειται για σχήμα που συναντάται σπάνια με αυτό τον τύπο διακόσμησης και προφανώς αποτελούσε προϊόν εργαστηρίου που ειδικευόταν στην παραγωγή ανάγλυφων σκύφων, καθώς έχει κοινή τεχνική και θεματολόγιο με αγγεία αυτής της κατηγορίας. Είναι αρκετά πιθανό μάλιστα να προέρχεται από την απέναντι ακτή και ειδικότερα το Αίγιο, σύμφωνα με τα κατάλοιπα και τα χαρακτηριστικά τοπικού εργαστηρίου που έχει προσδιορίσει η Ερ. Κόλια[1262].

Στους ύστερους ελληνιστικούς τάφους εμφανίζονται ως κτερίσματα και δείγματα ερυθροβαφούς κεραμικής (περγαμηνής ή ανατολικής sigilata). Αντίθετα θα πρέπει να σημειωθεί ότι την ίδια περίοδο απουσιάζουν εντελώς λυχνάρια κατασκευασμένα σε μήτρα, όχι μόνο από ταφικά, αλλά και από οικιστικά σύνολα[1263].

Στους τάφους των ρωμαϊκών χρόνων τα κεραμικά κτερίσματα, όταν υπάρχουν, είναι γενικά φτωχά και λίγα. Ανάμεσα στα αγγεία συχνότεροι είναι οι λύχνοι, οινοχόες, λάγυνοι και βολβόσχημα μυροδοχεία.

[1258] Σαράντη 2011, 167 (ΣΝ 281). Για την χρήση τους παιχνιδιών και την εύρεσή τους και σε γυναικείους τάφους, όπου επίσης μπορεί να αποτελούσαν παιχνίδια βλ. Χαραμή 2012α, 256-257.

[1259] Για δύο σκύφους από τη θέση 107 βλ. Σταυροπούλου-Γάτση, Σαράντη 2009. Βλ. επίσης Τσαντήλα 2013, 166, 171-174, 196-199.

[1260] Βλ. σχετικά Σταυροπούλου-Γάτση, Σαράντη 2009, 267-278.

[1261] Vessberg, Westholm, 1956, 65. Hellström 1965, 18. Για το σχήμα γενικότερα βλ. επίσης Καλτσάς 1983, 37-41.

[1262] Βλ. Κόλια 2011. Της ίδιας 2005, 34. Το εργαστήριο λειτουργούσε σε όλο τον 2ο αι. π.Χ. Κατασκεύαζε σκύφους, αλλά και μεγαλύτερα σχήματα και παρουσιάζει επιδράσεις από ιωνικά εργαστήρια. Για τη λάγυνο βλ. ειδικότερα Σταυροπούλου-Γάτση, Σαράντη 2009, 269-270. Επίσης βλ. σχετικά Τσαντήλα 2013, 182-183. Tsantila 2016, 226-228.

[1263] Βλ. σχετικά και για την Πάτρα Κυριακού 1994, 188, όπου αναφέρεται ένα μοναδικό λυχνάρι αυτού του τύπου.

Μετάλλινα σκεύη

Στα πολύτιμα κτερίσματα των τάφων ανήκει ένας αριθμός μετάλλινων σκευών, τα οποία αποτελούν σχετικά σπάνια ευρήματα και ανήκουν κυρίως στην ύστερη κλασική – πρώιμη ελληνιστική περίοδο, που εμφανίζεται μέσα από τα νεκροταφεία ως μία περίοδος μεγαλύτερης ευμάρειας[1264]. Η συχνότητα εύρεσής τους δεν θα πρέπει να θεωρείται απόλυτα αντιπροσωπευτική, καθώς για μία ακόμη φορά θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η διαρκής κατοίκηση της πόλης, η χρήση των νεκροταφείων για πολλούς αιώνες και οι παράνομες ανασκαφές τάφων. Ενδεικτική είναι ομάδα επτά μετάλλινων σκευών από τη Ναύπακτο που έχει αποκτηθεί από το Staatliche Museum στο Βερολίνο το 1879. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται μία χάλκινη οινοχόη των μέσων του 5ου αι. π.Χ., πιθανώς εισηγμένη από την Κόρινθο[1265], μία χάλκινη κύλικα και τρία χάλκινα κάτοπτρα, τα δύο από αυτά με λαβή[1266]. Τα αντικείμενα αυτά ενισχύουν την εντύπωση ότι η παρουσία μετάλλινων σκευών πολυτελείας σε τάφους της πόλης δεν ήταν σπάνια και μάλιστα ήδη από τους κλασικούς χρόνους, σε αντίθεση με νεκροταφεία μεγάλων ελληνικών πόλεων, όπως για παράδειγμα της Αθήνας.

Τα κάτοπτρα είναι γενικά πιο συνηθισμένα μεταξύ των μετάλλινων κτερισμάτων των τάφων, και κυρίως οι απλοί κυκλικοί δίσκοι κατόπτρων, ενώ στον προθάλαμο του ταφικού μνημείου «μακεδονικού τύπου» που ερευνήθηκε στη θέση 13 βρέθηκε και ένα τετράγωνο κάτοπτρο, που βρίσκει παράλληλο στον Τάραντα (**αρ. ευρ. 87**)[1267]. Μεταξύ των πτυκτών κατόπτρων που έχουν βρεθεί περιλαμβάνονται και δύο διακοσμημένα με ανάγλυφες παραστάσεις. Αποτελούν σαφώς κτερίσματα πολυτελείας και εντάσσονται ανάμεσα στα έντεκα γνωστά από την Αιτωλία και την Ακαρνανία[1268]. Το πρώτο (ΑΜΑΜ 1298) είχε βρεθεί σε τάφο του βορειοανατολικού

[1264] Βλ. σχετικά και Σαράντη 2008β, 395-396.

[1265] Προέρχεται από τάφο. Βλ. σχετικά Weber 1983, 97, 100, 316, αρ. II, Β.12. Επίσης Ανδρειωμένου 1974, 220, σημ. 3, όπου αναφέρεται η αρ. ΜΙ 7438 οινοχόη των Κρατικών Μουσείων του ανατολικού Βερολίνου που βρέθηκε σε τάφο της Ναυπάκτου. Βλ. σχετικά και Τουλουμτζίδου 2011, 63.

[1266] Το ένα από αυτά παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα στο σχήμα με κάτοπτρα από την Περαχώρα, την Κόρινθο και το Λιθοβούνι (αρχ. Άκραι), το τελευταίο από τα οποία χρονολογείται στα τέλη του 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ. Βλ. σχετικά και Ζαφειροπούλου, Γεωργιάδου 2010, 78-79.

[1267] Βλ. ένα όμοιο παράδειγμα από την θέση Rodinella, στη νεκρόπολη του Τάραντα. De Juliis, 1985, 422, τάφος LXXVI, αρ. 2.

[1268] Για ένα πτυκτό κάτοπτρο από τη Στράτο (από παράδοση από ιδιώτη) βλ. Κολώνας 1984, 107. Για ένα δείγμα από την αρχαία Χαλκίδα Moschos, Houby-Nielsen 1999, 276. Eiring 2004. Οκτώ κάτοπτρα του τύπου αυτού προέρχονται από τη Βόνιτσα, προφανώς από το νεκροταφείο του αρχαίου Ανακτο-

νεκροταφείου που ερευνήθηκε από τον Ευθύμιο Μαστροκώστα σε μία από τις πρώτες ανασκαφές στην πόλη (θέση 105). Εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο Αγρινίου και χρονολογείται γύρω στο 300 π.Χ.[1269]. Είναι μικρό, διαμέτρου 0,128 μ., μέτριας διατήρησης, και εικονίζει αετό προς τα δεξιά με σηκωμένα φτερά, ο οποίος περικλείεται μέσα σε στεφάνι ελιάς ή μυρτιάς.

Εικ. 143. Σύνολο σκευών συμποσίου στον τάφο 1 της θέσης 115

Το δεύτερο (ΣΝ 1300) **(αρ. ευρ. 88)** είναι εξαιρετικής διατήρησης και βρέθηκε σε τάφο της ύστερης κλασικής εποχής που ανήκε στο δυτικό νεκροταφείο (θέση 98). Πρόκειται για αξιόλογο προϊόν τορευτικής. Το κάλυμμά του έφερε ανάγλυφη παράσταση Διονύσου και Αριάδνης πλαισιωμένων σε πυραμιδωτή σύνθεση από Έρωτα και Σειληνό[1270]. Το έλασμα βρέθηκε κατά την ανασκαφή χωριστά από το κάλυμα του καθρέφτη, δεν υπάρχει όμως καμία αμφιβολία για τη θέση του, καθώς η παράσταση είναι εξαιρετικά καλά προσαρμοσμένη στο κυκλικό του σχήμα. Η σειρά

ρίου. Βρίσκονται σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο, τη Νέα Υόρκη και το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Βλ. σχετικά Richter 1915, 257-267. Lamb 1969, 176-178, pl. 68. Για ένα κάτοπτρο από τη Βόνιτσα στο ΕΑΜ (αρ. ευρ. 15268) βλ. σχετικά Τουλούπα 1971. Εικονίζει το ζεύγος Διονύσου – Αριάδνης και θεωρείται έργο αττικού εργαστηρίου.

[1269] Μαστροκώστας 1961/2, 183, πιν. 211 β. Schwarzmaier 1997, 305-306, αρ. κατ. 176.

[1270] Η μορφή της καθιστής Αριάδνης εμφανίζει σημαντικές ομοιότητες με αυτή του χάλκινου κατόπτρου αρ. 365 του καταλόγου χάλκινων του Μουσείου Καλών Τεχνών της Βοστώνης στο οποίο η μορφή της Αριάδνης, ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο και ελλιπέστερα διατηρημένη είναι καθισμένη στην άκρη ενός βράχου. Το κάτοπτρο αυτό έχει αγοραστεί στην Αθήνα και έχει σχεδόν όμοιες διαστάσεις με αυτό της Ναυπάκτου. Χρονολογείται στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. Βλ. Comstock, Vermeule 1971, 253. Βλ. σχετικά και Πωλογιώργη 2007 για τα πτυκτά κάτοπτρα και την ευρύτερη βιβλιογραφία. Επίσης Κρανιώτη 1984 για ένα κάτοπτρο από τον Ωρωπό με αυτό το θέμα. Το ίδιο θέμα, αλλά σε διαφορετική σύνθεση συναντάται και σε ένα κάτοπτρο από τη Βόνιτσα. Βλ. σχετικά Richter 1915, 265-266 (αρ. 766).

με καθιστές μορφές στην οποία ανήκει, ο τύπος του κατόπτρου, με κάλυμμα ισομέγεθες με το σώμα[1271], τα συνευρήματα του τάφου, ανάμεσα στα οποία και ένας λύχνος με λαβή (ΣΝ 1299)[1272] **(αρ. ευρ. 89)**, καθώς και τα πλησιέστερα παράλληλα της παράστασης επιτρέπουν τη χρονολόγησή του γύρω στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. ή λίγο μετά[1273]. Ο ίδιος τάφος, ο οποίος βρέθηκε διαταραγμένος, φαίνεται ότι αρχικά περιείχε και χάλκινη υδρία, γεγονός αξιοσημείωτο, λαμβάνοντας υπόψη τη γενικότερα στενή σχέση των δύο τύπων σκευών και μάλιστα ως προς τη διακόσμησή τους[1274]. Από την υδρία είχαν σωθεί μόνο οι τρεις χαρακτηριστικές λαβές και τα ωοειδή ελάσματα για την πρόσφυσή τους, ενώ δεν έχει διατηρηθεί τίποτε από το αρχικά σφυρήλατο σώμα της **(αρ. ευρ. 90)**. Το αγγείο προφανώς είχε χρησιμοποιηθεί ως τεφροδόχος κάλπη[1275]. Μία χάλκινη αλυσίδα με συρμάτινες θηλιές που βρέθηκε μαζί με το διαταραγμένο σύνολο, ίσως ανήκε σε πώμα της κάλπης[1276] ή κάποιας κίστης που μπορεί να περιείχε ο τάφος[1277]. Οι λαβές είναι χυτές, ραβδωτές και μαζί με τα ελάσματά τους εμφανίζουν εντυπωσιακή ομοιότητα με τις λαβές υδρίας από τη Χάλκη, σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο, που χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. και έφερε στη βάση της κάθετης λαβής παράσταση Διονύσου και Αριάδνης[1278]. Από τη δια-

[1271] Σύμφωνα με την κατάταξη του Züchner (1942). Schwartzmaier 1997, 12 (τύπος C – από το δεύτερο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

[1272] Ανήκει στον τύπο IV της Κορίνθου (Broneer 1930, 39-42) ο οποίος έχει μεγάλη διάρκεια χρήσης από τον 6ο έως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Στην Αγορά ανήκει αντίστοιχα στον τύπο 30Β (Howland 1958, 97-98) που χρονολογείται από τα μέσα του 4ου έως το α΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

[1273] Τα κύρια εργαστήρια παραγωγής πτυκτών κατόπτρων εντοπίζονται στην Αθήνα, Κόρινθο, Χαλκίδα και τον Τάραντα.

[1274] Από το τέλος του 5ου έως το 3ο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. οι υδρίες με ανάγλυφη διακόσμηση συνδέονται στενά με τα πτυκτά κάτοπτρα, αν και έχουν πιο περιορισμένο ρεπερτόριο. Και οι δύο ομάδες αντικειμένων εικονίζουν σκηνές απαγωγής από μύθους της Αφροδίτης και του Διονύσου. Στην περίπτωση του μύθου της Αριάδνης με το Διόνυσο και τη χρήση σε ταφικά αντικείμενα έχει το νόημα της απόκτησης της αθανασίας από μία θνητή μέσω της αγάπης ενός θεού. Βλ. σχετικά Rolley 1986, 175.

[1275] Προφανώς ανήκε σε μία μικρή ομάδα υδριών που εμφανίζονται στο πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ., συνεχίζουν να είναι σε χρήση και στο β΄ μισό του και οι οποίες χρησιμοποιούνταν ως τεφροδόχοι κάλπες (καλπίδες). Η διακόσμηση της κατακόρυφης λαβής τους έχει στενή σχέση με αυτή των πτυκτών κατόπτρων. Βλ. σχετικά και Charbonnaux 1958, 46-47.

[1276] Βλ. για παράδειγμα τα πώματα αγγείων Β22 και Β92 του Δερβενίου: Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, 74-75, πιν. 82-83. Για την ύπαρξη πωμάτων σε τεφροδόχα αγγεία βλ. σχετικά και Τουλουμτζίδου 2011, 63. Βλ. επίσης Βοκοτοπούλου 1990, 53-55, πιν. 31 α-β, την χάλκινη κάλπη 7552 από τον τάφο ΙΙΙ που έκλεινε με απλό μολύβδινο πώμα.

[1277] Για πιθανή κίστη βλ. Δαβάρας 1985, 13.

[1278] Walters 1899, 47, πιν. 35 (αρ. 312). Diehl 1964, 221, Β 192. Η υδρία αυτή ανήκει σε μία ομάδα αυτού του σχήματος του 4ου αι. π.Χ. που συνδέονται με την ανατολική Μεσόγειο και πιθανώς παράγονταν στην περιοχή της Ρόδου. Ανάμεσα σε αυτές και μία από την περιοχή της Λοκρίδας (Βερολίνο 8068). Βλ. σχετικά Lamb 1969, 184-185. Πβλ. επίσης μία υδρία–κάλπη από το Λιμένα Θάσου με περίτμητο ανάγλυφο στη βάση της κάθετης λαβής με παράσταση Διονύσου και πάνθηρα, η οποία χαρα-

κόσμηση της κατακόρυφης λαβής, αν υπήρχε, ή από άλλα διακοσμητικά στοιχεία, δεν σώθηκε τίποτε, γεγονός που καθιστά αδύνατη οποιαδήποτε στυλιστική ανάλυση ή απόδοση σε εργαστήριο[1279].

Από τα ωραιότερα ευρήματα της πόλης είναι δύο χάλκινα αγγεία συμποσίων, ένας σταμνοειδής κάδος και μία ευρύστομη οινοχόη του τέλους του 4ου-αρχών 3ου αι. π.Χ. που βρέθηκαν στη θέση 9[1280], ενώ στον ίδιο τάφο βρέθηκε και μικρό τμήμα χάλκινου λυχνοστάτη. Ο κάδος έχει προχοή σε σχήμα λεοντοκεφαλής και κάτω από τη βάση της λαβής επίθετο προσωπείο Παπποσιληνού **(αρ. ευρ. 91).** Την ίδια διακόσμηση φέρει χάλκινος κάδος από την Αλίκυρνα που ανήκει στα πρόσφατα ευρήματα[1281].

Η οινοχόη είναι σπάνιου σχήματος και εντάσσεται ανάμεσα σε πέντε συνολικά παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο **(αρ. ευρ. 92)**. Φέρει διακόσμηση από αντωπές κεφαλές αίγαγρων ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται δύο φύλλα ακάνθων[1282]. Το κατώτερο τμήμα της είχε επισκευασθεί με μόλυβδο. Με βάση τα πλησιέστερα παράλληλα θεωρείται πιθανή η προέλευσή τους από εργαστήριο της Μακεδονίας, ίσως από την περιοχή της Λητής, βορειοδυτικά της Θεσσαλονίκης[1283], ενώ η Τουλουμτζίδου δεν αποκλείει και την προέλευσή της από εργαστήριο της νότιας Ελλάδας, ίσως της Κορίνθου[1284].

Τρία ακόμη χάλκινα σκεύη που αφορούσαν σε έναν κάδο, έναν καλυκόσχημο κάνθαρο και μία αρύταινα προέρχεται από τάφο του ίδιου νεκροταφείου (θέση 120). Πρόκειται για ένα σπάνιο σύνολο χάλκινων σκευών συμποσίου, από την άπο-

---

κτηρίζεται ως αττικής τεχνοτροπίας και χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (Σγούρου 1998, 719-720, πιν. 283α.). Ως προς τις λαβές βλ. λέβητα του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. στη Συλλογή Γουλανδρή, Μαραγκού 1996, 170 (αρ. 268). Βλ. επίσης Βερδελής 1950-51 για τεφροδόχο υδρία από τα Φάρσαλα και για άλλα παραδείγματα.

[1279] Για τα εργαστήρια που παρήγαν χάλκινες υδρίες βλ. Rolley 1986, 176-178. Βλ. επίσης Τουλουμτζίδου 2011, 618-676.

[1280] Κόλια 2004, 537-538, πιν. 259.

[1281] Βικάτου 2017α, 40, 42.

[1282] Για τον τύπο της οινοχόης (τύπος 9 του Beazley) και το διακοσμητικό θέμα βλ. Τουλουμτζίδου 2011, 521-524 και 524-528. Βλ. επίσης σ. 81 για την επισκευή του αγγείου.

[1283] Εμφανίζει πολύ μεγάλες ομοιότητες με τη χάλκινη οινοχόη ΑΚΛ 92/106 (αρ. 114) από την Έδεσσα. Το σχήμα είναι πανομοιότυπο και στη βάση της λαβής φέρει φύλλο άκανθας (α΄ τέταρτο 3ου αι. π.Χ.). Χρυσοστόμου 2013, 129 (πιν. 30), 504-506. Βλ. επίσης πρόσφατα Τζαναβάρη 2016 για μία οινοχόη με παρόμοιο διακοσμητικό θέμα και ειδικότερα για τη σύγκριση με το παράδειγμα της Ναυπάκτου, σ. 568-569. Το θέμα των αντωπών αιγάγρων ίσως συνδέεται με τον Διόνυσο, ως το κύριο ζώο θυσίας του.

[1284] Για την οινοχόη τύπου 9 και την οινοχόη της Ναυπάκτου βλ. Τουλουμτζίδου 2011, 521-524.

ψη ότι βρέθηκαν και τα τρία μαζί και σε καλή κατάσταση (εικ. 143). Ο κάδος **(αρ. ευρ. 93)** ανήκει, όπως και ο προηγούμενος, στο σταμνοειδή τύπο με πλαστικές προχοές (β΄ μισό του 4ου-αρχές 3ου αι.π.Χ.)[1285], που αριθμεί μικρό αριθμό γνωστών παραδειγμάτων από τη νότια Ελλάδα[1286]. Φέρει δύο επίθετες μορφές, η μία από τις οποίες ήταν συνδεδεμένη με τον ηθμό και αποδίδει θεατρικό προσωπείο δούλου της Μέσης ή της Νέας Κωμωδίας, ενώ η δεύτερη μορφή βρίσκει πλησιέστερο παράλληλο στη γυναικεία μορφή του κάδου Δ5 από το Δερβένι[1287] η οποία έχει ερμηνευτεί ως χθόνια θεότητα, Μοίρα, Νύμφη ή Νηρηίδα[1288]. Η ίδια γυναικεία μορφή συναντάται σε χάλκινο κάδο που βρέθηκε πρόσφατα στην Καλυδώνα[1289].

Η εύρεση των σκευών αυτών στη Ναύπακτο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε σχέση με τα πιθανά κέντρα τορευτικής που τα παρήγαν και γενικότερα τις εξωτερικές σχέσεις και την εμπορική δραστηριότητα της πόλης. Η αύξηση των γνωστών παραδειγμάτων από την ευρύτερη περιοχή μετά την εύρεση τριών ακόμη κάδων από την Καλυδώνα, Αλίκυρνα και νότια Τριχωνίδα (Ματαράγκα)[1290], καθώς και η εύρεση δύο πήλινων απομιμήσεων, πιθανότατα τοπικών, στη Χαλκίδα και το Τριχόνειο δείχνει πλέον ξεκάθαρα ότι το σχήμα ήταν αρκετά δημοφιλές στην περιοχή της Αιτωλίας[1291]. Για την προέλευση των μετάλλινων κάδων αυτού του τύπου ωστόσο δεν υπάρχει γενική συμφωνία. Πιθανότερη θεωρείται η εισαγωγή τους είτε από

[1285] Πρόκειται για τον τύπο C της ταξινόμησης της Zahlhaas (1971, 96-106).

[1286] Σαράντη 2001-2004, 99. Της ίδιας 2011, 161-163. Τα γνωστά παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο προέρχονται από τη Μακεδονία (Δερβένι, Νικήσιανη, Βεργίνα, Μεθώνη, Τσοτύλι Φλώρινας, Πύδνα), Θεσσαλία (Πιλάφ – Τεπέ), Ήπειρο (Δωδώνη) και Θράκη. Από τη νότια Ελλάδα μέχρι πρόσφατα γνωστά παραδείγματα υπήρχαν από την Ολυμπία και τη Ναύπακτο, ενώ από την Ακαρνανία προέρχονται οι λαβές ενός κάδου που δημοπρατήθηκαν στο Μόναχο στις αρχές του 20ου αι. Βλ. Candela 1985, 28. Για αυτόν τον τύπο κάδου βλ. Τουλουμτζίδου 2011, 363-398, η οποία αναφέρει ένα ακόμη παράδειγμα προχοής κάδου σε σχήμα λεοντοκεφαλής από την Καλυδώνα που ανήκε άλλοτε στη Συλλογή της Αρχαιολογικής Εταιρείας στο Πολυτεχνείο. Η ίδια αποδίδει τη διασπορά δειγμάτων αυτού του τύπου στη δυτική Ελλάδα στις επαφές με την ιταλική χερσόνησο που οφείλονταν στην εμπορική δραστηριότητα της Κορίνθου με τις αποικίες της.

[1287] Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, 103, 178, εικ. 50, πιν. 112.

[1288] Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, 178-179. Η κεφαλή του Δερβενίου παρουσιάζει εξάλλου ομοιότητες με τις γυναικείες μορφές ελικωτού κρατήρα από τη Σεβαστή Πιερίας, η οποία έχει ερμηνευτεί ως Μαινάδα, καθώς και με μορφή στη χάλκινη οινοχόη από το μακεδονικό τάφο ΙΙ της Βεργίνας που έχει ταυτιστεί με Μέδουσα. Για τη γυναικεία αυτή μορφή βλ. Τουλουμτζίδου 2011, 381-383.

[1289] Βικάτου 2017α, 46.

[1290] Πρόκειται για αδημοσίευτο παράδειγμα.

[1291] Για τον πήλινο κάδο από το Τριχόνιο βλ. Ζαφειροπούλου 1997, 324, πιν. 163β. Για τις απομιμήσεις χάλκινων κάδων σε πηλό, βλ. Τουράτσογλου 1986, 630 κ.ε. Ο κάδος της Χαλκίδας ανήκει σε μικρό αριθμό παραδειγμάτων που είναι γνωστά από τον ελλαδικό χώρο.

την Ιταλία[1292], είτε από τη βόρεια Ελλάδα (Μακεδονία, Θράκη)[1293], ενώ πιθανώς υπήρχαν περισσότερα από ένα εργαστήρια σε αυτές τις περιοχές.

Ο χάλκινος κάνθαρος **(αρ. ευρ. 94)** του ίδιου συνολου της θέσης 120 είναι καλυκόσχημος, με ψηλό πόδι και έχει στόμιο που προεξέχει σε σχήμα χαμηλής φιάλης[1294]. Στην εγγύς περιοχή παρόμοιοι κάνθαροι, ή με χυτό χείλος, είναι γνωστοί από το Τριχόνειο[1295], τη Μεδεώνα[1296] και το Γαλαξείδι[1297].

Το σύνολο συμπλήρωνε μία χάλκινη αρύταινα **(αρ. ευρ. 95)** με κάθετη λαβή που απολήγει σε κεφαλή χήνας ή κύκνου[1298]. Πρόκειται για τον τύπο με ρηχή φιάλη και ψηλή λαβή με κερατοειδείς απολήξεις στη βάση της, χαρακτηριστικό των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων[1299]. Αριθμεί σημαντικό αριθμό παραδειγμάτων που χρονολογούνται κυρίως στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Από την Αιτωλοακαρνανία είναι γνωστά τουλάχιστον τέσσερα παραδείγματα, ένα από τα οποία έφερε μάλιστα επιγραφή με την αρχαία ονομασία του σχήματος («κύαθος»)[1300].

Στα σπάνια επίσης κτερίσματα των ελληνιστικών χρόνων ανήκει μία χάλκινη αβαθής φιάλη καλής διατήρησης από τη θέση 108, με ομόκεντρους εγχάρακτους

[1292] Η Zahlhaas (1971, 88-107) θεωρεί πιθανότερο κέντρο παραγωγής τον Τάραντα. Ομοίως και η Candela (1985) θεωρεί τα περισσότερα ελλαδικά παραδείγματα εισαγωγές από την Απουλία, ή έργα απουλιανών τεχνιτών σε ελληνικά εργαστήρια, ενώ η Boucher (1973, 85-90) θεώρησε τον τύπο ετρουσκικό.

[1293] Η αύξηση του αριθμού των γνωστών παραδειγμάτων στην περιοχή της Μακεδονίας και της Θράκης τα τελευταία χρόνια υποδεικνύει ως πιθανή την ύπαρξη σημαντικών κέντρων τορευτικής τουλάχιστον και στις περιοχές αυτές. Βλ. Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, 170-182. Τουράτσογλου 1986, 633-635. Πρόσφατα η Barr-Sharrar (2000, 675-682) ανήγε την καταγωγή του τύπου στον 5ο αι π.Χ. και ως πιθανή από ανατολικά πρότυπα.

[1294] Για το σχήμα βλ. γενικά Barr-Sharrar 1982, 124-127. Mertens 1976, 80-84. Κάνθαροι αυτής της μορφής έχουν βρεθεί επίσης στον τάφο Δ του Δερβενίου (Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, Δ8, Δ9, σ. 103, πιν. 113). Μεγαλύτερη ομοιότητα παρουσιάζει με τον Δ9, με παρόμοιες διαστάσεις και τις λαβές να μην υπερβαίνουν το ύψος του χείλους

[1295] Σταυροπούλου-Γάτση 2011α.

[1296] Vatin et al. 1976, αρ. Β10, Β11, σ. 101-104.

[1297] Η Lamb (1969, 185-186), δεδομένου ότι πολλά δείγματα του τύπου αυτού στο Βρετανικό Μουσείο φέρονταν ως προερχόμενα από το Γαλαξίδι (Χάλειον) έχει προτείνει ως πιθανό κέντρο παραγωγής την Κόρινθο. Βλ. σχετικά και Ζυμή, Σιδέρης 2003, 35-59 για την πιθανότητα ύπαρξης τοπικού εργαστηρίου παραγωγής μετάλλινων σκευών στο Γαλαξίδι.

[1298] Τουράτσογλου 1986, 643-644. Strong 1966, 91-92.

[1299] Ταξινόμηση έχει γίνει από την Hill (1942). Βλ. επίσης Mertens 1976, 78.

[1300] Σωτηριάδης 1906β, 85, εικ. 14, από το Τριχόνιο, σφυρήλατη, των αρχών του 2ου αι. π.Χ. Ζαφειροπούλου 1997, πιν. 164ε. Η ακριβής προέλευσή της ενεπίγραφης αρύταινας δεν είναι γνωστή. Σήμερα βρίσκεται στο Minneapolis Institute of Arts. Βλ. σχετικά Crosby 1943, 209-216, όπου εκτός των άλλων προτείνεται ότι ο γραμματικός τύπος της επιγραφής (*Ἀρχιφάω κύαθος*) μπορεί να υποδηλώνει σχέση με την Ιταλία. Επίσης Oliver 1977, 46. Βλ. επίσης Τουλουμτζίδου 2011, 289-303.

δακτυλίους στον πυθμένα (**αρ. ευρ. 96**)[1301], καθώς και η εύρεση χάλκινων εξαρτημάτων ξύλινης κίστης πολύ καλής διατήρησης από την ίδια θέση **(αρ. ευρ. 97)**, η οποία εμφανίζει σημαντικές ομοιότητες με παραδείγματα από τη Μακεδονία[1302].

Κοσμήματα - είδη καλλωπισμού & στολισμού

Κοσμήματα ως ταφικά κτερίσματα είναι πιο συνηθισμένα στους ελληνιστικούς και υστερορωμαϊκούς χρόνους, ενώ αντίθετα είναι εξαιρετικά σπάνια στις κλασικές ταφές, οι οποίες είναι γενικά λιτότερα κτερισμένες[1303]. Τα πιο πολύτιμα κτερίσματα αποτελούν σπανιότερα ευρήματα, λόγω και της συχνής σύλησης των τάφων ήδη από την αρχαιότητα. Μεταξύ αυτών δεν απουσιάζουν τα κοσμήματα από χρυσό, τα οποία μας δίνουν μία «γεύση» της κτέρισης των πλουσιότερων τάφων. Τα περισσότερα φαίνεται ότι ήταν κοσμήματα ζωής, εκτός από ελάχιστα, που είναι προφανές ότι αποτελούσαν αποκλειστικά νεκρικά στολίδια[1304]. Ανάμεσα σε αυτά το εντυπωσιακότερο σύνολο αποτελεί τυχαίο εύρημα από κιβωτιόσχημο τάφο, του δυτικού νεκροταφείου που εντοπίστηκε το 1970 και παραμένει αδημοσίευτο ως τώρα (θέση 90)[1305].

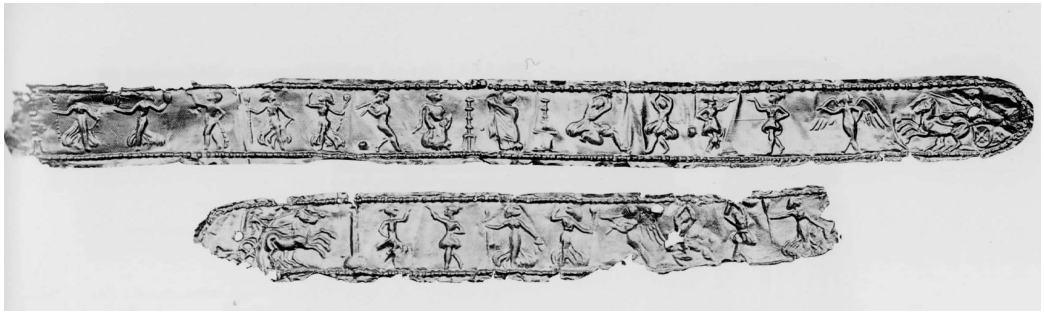
[1301] Στον πυθμένα εσωτερικά φέρει δύο ομόκεντρους εγχάρακτους δακτυλίους. Όμοια από τον Τάραντα De Juliis 1985, 504 (Τάφος CL, αρ. 8). Βλ. και Δρούγου, Τουράτσογλου 1998, Μ 920, 926, σ. 38, 39, πιν. 12, 14, δύο φιάλες από σύνολο που χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ. Για τις φιάλες βλ. και Τουλουμτζίδου 2011, 677-684.

[1302] Σταυροπούλου-Γάτση, Σαράντη 2009. Για τις ομοιότητες της κίστης με μία παρόμοια από τον τάφο Β του Δερβενίου βλ. Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, 90-91. Βλ επίσης μία κίστη από τάφο στην οδό Ωραιοκάστρου στη Θεσσαλονίκη, η οποία ερμηνευεται πιθανότερα ως θήκη για ιατρικά εργαλεία και φαρμακευτικές ουσίες ή ως θήκη για εργαλεία γραφής: Ρωμιοπούλου 1989, 215-216, πιν. 57. Μία κίστη σε νεκροταφείο της Ήλιδας περιείχε πτυκτό κάτοπτρο, σιδερένια τριχολαβίδα, σιδερένιο ψαλίδι, πήλινο μυροδοχείο και πήλινη πυξίδα. Θέμελης 1994.

[1303] Αυτό αποτελούσε γενικότερο κανόνα στον ελληνικό κόσμο από τον 7ο μέχρι τον 4ο αι. π.Χ., σε αντίθεση με τους πλούσια κτερισμένους τάφους του β' μισού του 4ου αι. π.Χ., γεγονός που μπορεί να οφείλεται σε άνοδο του βιοτικού επιπέδου, αλλά και αλλαγή αντιλήψεων για το θάνατο. Βλ. σχετικά Θέμελης, Τουράτσογλου 1997, 158 κε. Touratsoglou 1998, 30, 35-36. Δρούγου 2000, 312-13. Παπαποστόλου 1977, 339. Καλλιντζή 2007, 258-259.

[1304] Το αντίθετο συμβαίνει στην Πάτρα (Παπαποστόλου 1977), όπου πιθανώς στην ίδια την πόλη ή την Αχαΐα εν γένει υπήρχαν το 2ο αι. π.Χ. εργαστήρια παραγωγής χρυσών κοσμηματων αποκλειστικά για ταφική χρήση.

[1305] Τα ευρήματα δεν περιγράφονται στο Αρχαιολογικό Δελτίο (Πέτσας 1971, 319), στο οποίο γίνεται αναφορά μόνο για την εύρεση χρυσών κτερισμάτων. Παρέμειναν για δεκαετίες στο θησαυροφυλάκιο της ΣΤ΄ ΕΠΚΑ (αρ. καταλόγου Πατρών 520), απ' όπου και μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Αγρινίου. Στον κατάλογο του Μουσείου Αγρινίου αναφέρεται ότι βρέθηκαν κατά την εκσκαφή τάφρου, εντός τάφου.

Εικ. 144. Ανδρίκου 2003 (επιμ.), Μουσών Δώρα, 274-275, αρ. 145 από την αρχαία Αμφίπολη

Ο τάφος θα πρέπει να περιείχε γυναικεία ταφή, όπως συνάγεται από τα εξαιρετικής τέχνης κοσμήματα, τα οποία περιλάμβαναν δύο άριστης διατήρησης διαδήματα, ή πιθανότερα τμήματα του ίδιου διαδήματος, αποτελούμενα από δύο επιμήκη λεπτά ταινιωτά χρυσά ελάσματα, διακοσμημένα σε όλο τους το μήκος με 18 έκτυπες όρθιες μορφές μαινάδων το καθένα. Τα ελάσματα καταλήγουν σε οπές για την πρόσδεσή τους στα άκρα, μία από τις οποίες έχει περίτεχνο κλείσιμο διαμορφωμένο σε ηράκλειο άμμα (ΑΜΑΜ 942, 943)[1306]. Τα διαδήματα αυτά βρίσκουν παράλληλο σε χρυσό ταινιωτό διάδημα από τάφο νεκροταφείου της αρχαίας Αμφίπολης που αποτελείται από δύο ανισομεγέθη τμήματα με παρεμφερή σύνθεση διονυσιακού θιάσου σε διάφορες στάσεις και χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. (εικ. 144)[1307].

Από τον ίδιο τάφο προέρχεται ένα περιδέραιο από σύνθετη αλυσίδα που καταλήγει στα δύο άκρα σε γυναικείες κεφαλές με «πεπονόσχημη» κόμμωση και κλείνει με περίτεχνο ηράκλειο άμμα (ΑΜΑΜ 944). Είναι σχεδόν πανομοιότυπο με ένα χρυσό περιμήριο του ύστερου 4ου αι. π.Χ. από τη βόρειο Ήπειρο (εικ. 145)[1308]. Στο ίδιο σύνολο της Ναυπάκτου περιλαμβανόταν και ένα οφιόσχημο βραχιόλι από επίπεδο έλασμα που σχηματίζει τριπλή περιέλιξη και καταλήγει σε λογχοειδή άκρα

[1306] Η σημασία του ηράκλειου άμματος ήταν συμβολική και είχε φυλακτικές ή ακόμη και ιαματικές ιδιότητες. Είναι πολύ συχνό την περίοδο ακμής τους μακεδονικού κράτους (β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.) όταν και θεωρήθηκε ως τυπικό κόσμημα που συνδέεεται με την υποτιθέμενη καταγωγή της μακεδονικής δυναστείας από τους Ηρακλείδες. Οι διαδηματικές ταινίες είχαν αποκλειστικά ταφική χρήση, παρόμοια με των στεφανιών, καθώς συνδέονταν με την προετοιμασία του νεκρού και τις δοξασίες για τη ζωή του στον άλλο κόσμο. Βλ. σχετικά Δεσποίνη 1996, 14, 28, 30.

[1307] Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφίπολης αρ. 2909, Αμφίπολη, θέση Καστρί, τάφος 2 27 / 8 / 1993. Για την ανασκαφή βλ. Νικολαϊδου-Πατέρα 1993, 477-484· Για το διάδημα βλ. Ανδρίκου 2003, 274-275, αρ. 145. Για τη σύνθεση βλ. γενικότερα και Ζερβάκη 2014.

[1308] Βοκοτοπούλου 1997, 72-73 (εικ. 60). Το συγκεκριμένο παράδειγμα ανήκει σε τύπο γνωστό από τη Θεσσαλία, Μακεδονία και Μ. Ασία και βρίσκεται στο Pforzheim, Scmuckmuseum. Για ένα παράδειγμα από τη Θεσσαλία βλ. και Pfrommer 1990, 303, ΗΚ 34, πιν. 2,5 α΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. Για τον τύπο βλ. και Δεσποίνη 1996, 39.

(ΑΜΑΜ 945)[1309]. Οι συνθήκες εύρεσης δεν είναι γνωστές, η ποιότητα όμως των κοσμημάτων καθιστά πολύ πιθανή την προέλευσή τους από κάποιο εργαστήριο της Μακεδονίας.

Εικ. 145. Βοκοτοπούλου 1997, 72-73 (εικ. 60).

Ιδιαίτερα περίτεχνο είναι επίσης το χρυσό βραχιόλι με αρ. ΑΜΑΜ 696 από τη θέση 106, που αποτελείται από τρεις ορθογώνιες πλάκες που κοσμούνται με σειρές καρδιόσχημων φύλλων σε τεχνική filigrane[1310], για το οποίο δεν έχουν εντοπισθεί ακριβή παράλληλα.

Ενδεικτική της αρχικά πλούσιας κτέρισης ορισμένων τάφων, που θα πρέπει προφανώς να ανήκαν σε σημαντικά μέλη της τοπικής κοινωνίας είναι η περίπτωση του μεγάλου κιβωτιόσχημου 9 της θέσης 97, ο οποίος βρέθηκε έντονα αναμοχλευμένος από την αρχαιότητα. Απέδωσε έναν αριθμό χρυσών ευρημάτων που είχαν διαφύγει της βιαστικής σύλησης και περισυλλέχθηκαν μέσα από αλλεπάλληλα κοσκινίσματα των χωμάτων του τάφου. Πρόκειται για 160 μικροσκοπικές χάντρες και τρεις μεγάλες αμφικωνικές[1311], χρυσοκλωστές από τα νεκρικά ενδύματα, χρυσά ελάσματα και φύλλα, ένα χρυσό ενώτιο και δύο χρυσές δανάκες. Ομοίως ο τάφος 6 της θέσης 13 του ίδιου νεκροταφείου απέδωσε 96 μικροσκοπικές αμφικωνικές χρυσές χάντρες, καθώς και δύο εξαρτήματα περιδεραίου ή ψελίου από φύλλα χρυσού

[1309] Παρόμοια φιδόσχημα βραχιόλια με χαρακτές ή έκτυπες φολίδες και αρκετά φυσιοκρατική εμφάνιση είναι αρκετά συχνά σε όλη την ελληνιστική περίοδο και ίσως αποτελούν επίδραση φιδόμορφων συμβόλων που συνδέονται με αιγυπτιακές λατρείες. Γενικά γνωρίζουν μεγάλη διάδοση σε όλη την ελληνιστική περίοδο. Βλ. Higgins 1980, 168. Παπαποστόλου 1990, 99-108. Δεσποίνη 1996, 43-44.

[1310] Παπαποστόλου 1973, 390, πιν. 345β.

[1311] Ατρακτόσχημες αμφικωνικές χάντρες από χρυσό προέρχονται και από λακκοειδή τάφο στη Βαρναρράχη (ανασκαφή Παπαποστόλου 1972 – ΑΜΑΜ 697) – Όμοιες σε περιδέραιο του α΄ τέταρτου 3ου αι. από το Αιγίνιο Πιερίας (Τσιγαρίδα 2009, 123).

διαμορφωμένα σε σχήμα ηράκλειου άμματος και μικροσκοπικά προσωπεία στην άνω επιφάνεια[1312].

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο χρυσά ωοειδή δισκάρια, διακοσμημένα με μικρογραφικές κεφαλές Μέδουσας που πλαισιώνονται πάνω και κάτω από σχηματοποιημένο κεραυνό[1313], τα οποία είναι αξιοσημείωτο ότι αποτελούσαν κτερίσματα παιδικής ταφής στη θέση 9 (εικ. 146). Εμφανίζουν μεγάλες ομοιότητες με δύο χρυσά ασπίδια με παράσταση φτερωτού κεραυνού από το Λιθοβούνι (Άκραι) Αιτωλίας, που έχουν ερμηνευτεί ως διακοσμητικά επιρράματα ενδυμάτων ή δερμάτινου θώρακα[1314], καθώς και με πήλινα ασπίδια από τον Τάφο των Ερώτων στην Εύβοια, τα οποία ανήκαν στον διάκοσμο του τάφου[1315]. Προφανώς η παρουσία τους στον τάφο της Ναυπάκτου είχε αποτροπαϊκό περιεχόμενο.

Εικ. 146. Χρυσά ασπίδια από τη θέση 9

Τα χρυσά ενώτια είναι σχετικά πιο συχνά και στους ελληνιστικούς χρόνους αφορούν κυρίως σε δείγματα κατασκευασμένα από στρεπτό σύρμα με συρματερή τεχνική. Πρόκειται για κρίκους από ένα ή περισσότερα περιελιγμενα σύρματα γύρω από έναν πυρήνα[1316], τύπου που είναι πολύ διαδεδομένος από τα τέλη του 4ου έως

[1312] Για παράλληλο βλ. Andreadaki-Vlazaki, Balaska (επιμ.) 2014, 393. αρ. κατ. 389 από τη Σταυρούπολη Θεσσαλονίκης, τάφος στην οδό Ωραιοκάστρου. Για τη χρονολόγηση βλ. Ρωμιοπούλου 1989, 211, αρ. 7, πιν. 53:β (350-300 π.Χ.).

[1313] Κόλια 2004, 535-546.

[1314] Βλ. σχετικά Ζαφειροπούλου, Σταυροπούλου-Γάτση, Σταμάτης 2011, 48-49, 117 (αρ.77) για την ερμηνεία και τα κοντινότερα παράλληλα.

[1315] Βλ. σχετικά για αναλυτική συζήτηση και παράλληλα, Huguenot 2008, 13-17, 153-173 και ειδικότερα για τον τύπο με τις κεφαλές μέδουσας σ. 171-173. Από τον τάφο προήλθαν συνολικά περίπου 40 ασπίδια. Βλ. επίσης Pertrizet 1908, 107, εικ. 369. Το θέμα αντιπροσωπεύεται και στα σφραγίσματα της αιτωλικής Καλλιπόλεως, Πάντος 1985, 125-127 (αρ. 101, 102), πιν. 18.

[1316] Για τον τύπο βλ. Higgins 1980, 159-162. Δεσποίνη 1996, 35. Πιθανότατα δημιουργήθηκε το 3ο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. στη Μακεδονία και εμφανίζεται σε αρκετές παραλλαγές. Ανάμεσα σε αυτές αυτές που απολήγουν σε λεοντοκεφαλές είναι πρωιμότερες και πιο διαδεδομένες.

το 2ο αι. π.Χ. και συχνότερα καταλήγουν σε λεοντοκεφαλές (ΑΜΑΜ 947)[1317]. Από τη θέση 13 προήλθε και ένα ζεύγος με κεφαλές κατσίκας ή γαζέλας, ένα σε μορφή θηλιάς με ερωτιδέα σε καμπύλη διάταξη[1318], καθώς και ένα κρεμαστό με ερωτιδέα[1319].

Σχετικά συχνά είναι επίσης και τα δακτυλίδια[1320]. Από τον τάφο 1 της θέσης 120 προέρχεται χρυσό δακτυλίδι με εγχάρακτη παράσταση Νίκης[1321] (ΣΝ 288), ενώ από τη θέση 104 και συγκεκριμένα από τον τάφο 3 προήλθε το φιδόμορφο δακτυλίδι ΒΕ 2166. Σπανιότερα είναι τα διάλιθα δακτυλίδια, όπως ένα από τη Βαρναρράχη (ΒΕ 91) με ένθετο ερυθρό λίθο, ενώ σε κάποιες περιπτώσεις έχουν διατηρηθεί μόνο οι ημιπολύτιμοι λίθοι, όπως ένας γραπτός λίθος από ίασπι που φέρει παράσταση κύκνου.

Στεφάνια ως νεκρικά κοσμήματα δεν έχουν γενικά σωθεί, αν και οπωσδήποτε θα ήταν σε χρήση, όπως δείχνουν λιγοστά κατάλοιπα χρυσών φύλλων και συρμάτων που έχουν διαφύγει από τη σύληση, όπως και επίχρυσες ψήφοι – απομιμήσεις καρπών.

Σε τάφους της ύστερης αρχαιότητας είναι σπάνια η εύρεση κοσμημάτων. Δεν λείπουν όμως και ορισμένες πολύ πλούσια κτερισμένες ταφές, όπως αυτή του τάφου 1 της θέσης 131, που έφερε δακτυλίδια σε σχεδόν όλα τα δάκτυλα των χεριών (εικ. 147). Από τον τάφο 1 του ίδιου ταφικού χωρου (θέση 130), προήλθε επίσης ζεύγος μηνοειδών ενωτίων από χρυσό, ασήμι και σμάλτο με διακόσμηση παγωνιών, ένα χρυσό και ένα ασημένιο δακτυλίδι, ενώ στον τάφο 3 του ίδιου συνόλου βρέθηκε ένα χρυσό και ένα ασημένιο δακτυλίδι και ένα χρυσό μηνοειδές ενώτιο. Πιο συνηθισμένα είναι τα σκουλαρίκια με μορφή απλών κρίκων που φέρουν κατά διαστήματα διακοσμητικά σφαιρίδια από το ίδιο υλικό. Πρόκειται για τύπο με μεγάλη διάρκεια, που εμφανίζεται μετά τους ρωμαϊκούς χρόνους και διαρκεί ως τον 11ο - 12ο αι μ.Χ.[1322]

[1317] Βλ. σχετικά και Παπαποστόλου 1990, 112-122.
[1318] Higgins 1980, 161 με αναφορά σε παραδείγματα του τέλους 3ου- αρχές 2ου αι. π.Χ.
[1319] Για παραδείγματα από την Πάτρα και γενικότερα για τον τύπο βλ. και Παπαποστόλου 1977, 312-314. Του ίδιου 1990, 110, 118 (εικ. 25). Higgins 1980, 163-164.
[1320] Για τους τύπους δακτυλιδιών βλ. γενικά Δεσποίνη 1996, 44-45.
[1321] Υπάγεται στον τύπο XIV του Boardman (1970, 213-214), που χρονολογείται από τον 4ο αι. π.Χ. κ.ε. Επίσης De Juliis, 1985, 249 κ.ε, τύπος XI.
[1322] Davidson 1952, 249, 251 (pl. 107).

Εικ. 147. Ταφή κτερισμένη με εννέα δακτυλίδια.

Εξαιρετικά σπάνιες οι περόνες, όπως μία ασημένια διφυής περόνη[1323] και δύο εξαιρετικά καλοδιατηρημένες χάλκινες περόνες με επίπεδη δισκοειδή κεφαλή από τη θέση 118 **(αρ. ευρ. 98)**. Οι τελευταίες παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον, καθώς τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά τις εντάσσουν στον «ανατολίζοντα» τύπο του Jacobsthal[1324], γεγονός που σημαίνει ότι πιθανώς αποτελούσαν κατάλοιπο παλαιότερης ταφής του νεκροταφείου, καθώς αυτή η χρονολόγηση δεν συμβαδίζει με τα συνευρήματά τους, που ανήκουν στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.

Εξαιρετικά σπάνια, αν όχι απόντα είναι κάθε είδους αντικείμενα οπλισμού, φαινόμενο που χαρακτηρίζει γενικότερα τη νότια Ελλάδα μετά το 700 π.Χ., οπωσδήποτε όμως στους ελληνιστικούς χρόνους έρχεται σε αντίθεση με το «σιδηροφορείσθαι» των Αιτωλών[1325]. Το γεγονός αυτό θα πρέπει να ερμηνευτεί είτε ως αποτέ-

[1323] Αυτός ο τύπος περόνης είναι γνωστός από πολλές θέσεις της Μακεδονίας (Σίνδος, Βεργίνα, Δερβένι, Σταυρούπολη κ.ά), καθώς και στην Βίτσα. Βλ. σχετικά και για βιβλιογραφία Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, 1997, 176-177. Στην κοντινή περιοχή χάλκινες περόνες αυτού του τύπου έχουν βρεθεί στο Αγγελόκαστρο (αρχ. Αρσινόη) (Ζαφειροπούλου 1976, 171).

[1324] Jacobsthal 1956, 20-24. Όπως είναι γνωστό στην Ελλάδα οι περόνες διατηρούνται ως τον 5^{ο} αι. π.Χ., ενώ στην Ιλλυρία ως τον 4^{ο} ή ακόμη και τον 3^{ο} αι. π.Χ. Περόνες αυτού του τύπου κυριαρχούν στην Πελοπόννησο και θεωρούνται προϊόντα πελοποννησιακών εργαστηρίων ή περιοδευόντων τεχνιτών από την Πελοπόννησο ή αντίγραφα πελοποννησιακών προτύπων. Μεγαλύτερη ομοιότητα εμφανίζουν με την αρ. 69 από την Περαχώρα και την αρ. 68 από τους Λουσούς. Βλ. και Kilian-Dirlmeier 1984, 209-211 (typ AI, variante AIb), ιδίως τα αρ. 3422 και 3423 από την Αρκαδία και την Ολυμπία (πιν.85). Βλ. επίσης ζεύγος περονών από τη Βίτσα (625-600 π.Χ.), Πλιάκου 2008, 80 (AMI 5966).

[1325] Η οπλοφορία για τους Αιτωλούς ήταν συστηματική και κατ΄ επάγγελμα, όπως περίπου και στους Σπαρτιάτες, ενώ θεωρούνταν άριστοι ακοντιστές, αλλά και σφενδονιστές και μάλιστα εφευρέτες της σφενδόνης ως πολεμικού όπλου. Εφόρου, Απόσπ. 15. «*ὑπό τῶν Αἰτωλῶν εὑρημένον τό τῆς σφενδόνης εἶδος*». Θουκ. Ι, 5: «*καὶ μέχρι τοῦδε πολλὰ τῆς Ἑλλάδος τῷ παλαιῷ τρόπῳ νέμεται περί τε*

λεσμα ανακύκλωσης του μετάλλου, είτε ως ενδεικτικό ότι παρά τη φήμη των Αιτωλών, δεν συνηθιζόταν ένας άνδρας να ενταφιάζεται με τον οπλισμό του.

Άλλα κτερίσματα

Μεταξύ των υπόλοιπων κτερισμάτων τα ειδώλια είναι σχετικά σπάνια και αφορούν συχνότερα σε κλασικές ταφές. Ανήκουν κυρίως στον τύπο των όρθιων κορών με πόλο, στοπου φέρουν τα χέρια στο στήθος κρατώντας αναθήματα (**αρ. ευρ. 99**)[1326]. Στη θέση 114 αναφέρεται ομάδα ειδωλίων που βρέθηκε εκτός τάφου, χωρίς να εικονίζονται ή να δίνονται περισσότερες λεπτομέρειες και δεν είναι γνωστό αν η θέση τους εκτός του τάφου οφείλεται σε απόρριψή τους από παλαιότερη ταφή. Μεμονωμένο εύρημα αποτελεί επίσης ένα όρθιο ειδώλιο κωμικού ηθοποιού με τη μορφή ηλικιωμένης γυναίκας με μωρό στην αγκαλιά, το οποίο βρέθηκε εξωτερικά του τάφου 5 της θέσης 13 (**αρ. ευρ. 100**)[1327]. Ένα ακόμη ειδώλιο (ΣΝ 987) από τον τάφο 6 της ίδιας θέσης απεικονίζει γυναικεία μορφή με χοντρό πλεκτό στεφάνι στο κεφάλι που συμπληρώνεται με καρπούς. Το τελευταίο βρίσκει παράλληλα σε σύνολο ειδωλίων από τάφο της Βέροιας[1328].

Από τα συνήθη μετάλλινα κτερίσματα τάφων σημειώνεται ένας μικρός αριθμός στλεγγίδων[1329], οι οποίες προέρχονται όλες από ταφές της ελληνιστικής περιόδου και όπως είναι γενικότερα γνωστό δεν υποδηλώνουν απαραίτητα ανδρικές ταφές[1330]. Γενικά δεν είναι πολύ συχνές και σπάνια διατηρούνται καλά, καθώς τις περισσότερες φορές ήταν από σίδηρο. Μεταξύ αυτών έχει βρεθεί μία στλεγγίδα με τον κρίκο ανάρτησής στη θέση 72, καθώς και ένας ακόμη χάλκινος κρίκος ανάρτη-

---

Λοκροὺς τοὺς Ὀζόλας καὶ Αἰτωλοὺς καὶ Ἀκαρνᾶνας καὶ τὴν ταύτῃ ἤπειρον. τό τε σιδηροφορεῖσθαι τούτοις τοῖς ἠπειρώταις ἀπὸ τῆς παλαιᾶς λῃστείας ἐμμεμένηκεν». Ευριπίδη, Φοίνισσαι,139-140: «*..σακεσφόροι γὰρ πάντες Αἰτωλοί, τέκνον, λόγχαις τ᾽ ἀκοντιστῆρες εὐστοχώτατοι*». Για την απουσία όπλων στους τάφους βλ. και Robinson 1942, 199-200 για την Όλυνθο.

[1326] Ο τύπος, ο οποίος θεωρείται ότι αποδίδει την Άρτεμη, αντιπροσωπεύεται με πολυάριθμα παραδείγματα στο ιερό που έχει ερευνηθεί στη Χρυσοβίτσα πλησίον του Θέρμου, όπου και θεωρούνται κορινθιακής προέλευσης, ή από κορινθιακές μήτρες. Βλ. Ρωμαίος 1920-21, 69-73.

[1327] Βλ. Higgins 1954-1959, 201-202 (βλ. κυρίως το αρ. 747, πιν. 99 από την Αττική – των μέσων του 4ου αι. π.Χ.).

[1328] Δρούγου, Τουράτσογλου 1998, 169-172, ιδίως τα αρ. 1490 και 1496, πιν. 38 από τον τάφο οικ. Θώμογλου τα οποία χρονολογούνται μετά τα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. και για τα οποία επισημαίνονται σχέσεις με εργαστήρια της Μικράς Ασίας.

[1329] Για την τυπολογία και τη βιβλιογραφία που αφορά στις στλεγγίδες βλ. Γραμμένος, Τιβέριος 1984, 18-19.

[1330] Βλ. σχετικά Παπαποστόλου 1977, 334.

σης στη θέση 108 **(αρ. ευρ. 101)**, ο οποίος έχει παράλληλα στην ιταλική Χερσόνησο[1331].

Σχετικά σπάνιες είναι οι μολύβδινες πυξίδες, από τις οποίες έχουν βρεθεί πέντε δείγματα[1332], ενώ ιδιαίτερα σπάνια είναι μία μικροσκοπική αλαβάστρινη πυξίδα με ίχνη ερυθρού χρώματος στο πώμα (ΣΝ 159)[1333].

Στα ευρήματα που χαρακτηρίζουν τις παιδικές ταφές σημειώνονται οι αστράγαλοι, ενώ σπάνιες ως εύρημα είναι δύο πυραμιδόσχημες αγνύθες που βρέθηκαν στη θέση 107 και πιθανότατα υποδηλώνουν γυναικεία ταφή. Οστέινοι γίγγλυμοι από τάφο της θέσης 69 βρίσκουν παράλληλα από ελεφαντόδοντο σε τάφο της Πάτρας και στη Δήλο και θεωρείται ότι ανήκαν σε ξύλινο κιβώτιο[1334]. Στους ρωμαϊκούς χρόνους, τέλος, χρησιμοποιούνται ως κτερίσματα και γυάλινα μυροδοχεία, που ανήκουν γενικά σε τύπους του 1^{ου}- 4^{ου} αι. μ.Χ. (**αρ. ευρ. 102**).[1335]

[1331] Παρόμοιοι κρίκοι είναι γνωστοί από τον Τάραντα (De Juliis 1985, 488, 510, (τάφος CLVI, αρ.5, τάφος CXXXIX, αρ. 10 και 11). Βλ. επίσης Σταμπολίδης, Τασούλας 2004, 126 (αρ. 44) από το Burgorose (τύμβος Corvaro) (4^{ος} - 2^{ος} αι. π.Χ.).

[1332] Για τις μολύβδινες πυξίδες και τη χρήση τους ως κοσμηματοθηκών ή μη βλ. Χαραμή 2012α, 254 με σχετική βιβλιογραφία.

[1333] Αλεξοπούλου 1989, 143.

[1334] Παπαποστόλου 1978β, 378, αρ. 29, σχ. 14, πιν 119 δ-ζ. Βλ. επίσης Ελευθεράτου (επιμ.) 2006, 135, αρ. 407-8 για αντίστοιχα ευρήματα από την περιοχή του Μουσείου της Ακρόπολης. Για τη Δήλο βλ. Deonna 1938, 242-245, πιν. 78, αρ. 643-651.

[1335] Για τη βιβλιογραφία και τη χρονολόγηση βλ. γενικά Δαβάρας 1985, 157-158, 160-162.

ΣΤ.3.2.9 Ανθρωπολογικά στοιχεία

Εκτός από όσα στοιχεία έχουν ήδη αναφερθεί κατά περίπτωση, στο παρόν κεφάλαιο και στα κεφάλαια Ε.1 και Ε.2 και έχει αποδώσει μέχρι στιγμής η μελέτη του οστεολογικού υλικού από τα νεκροταφεία, αξίζει να γίνουν μερικές ακόμη παρατηρήσεις, καθώς μάλιστα απουσιάζουν ως τώρα ανθρωπολογικές αναλύσεις από άλλα νεκροταφεία της περιοχής, εκτός από ένα πολύ μικρό δείγμα από την αιτωλική Χαλκίδα[1336]. Στο πλαίσιο της μελέτης αυτής εξετάστηκαν 5.092 οστά από την περιοχή του δυτικού νεκροταφείου και 2.125 αρχικά κωδικοποιημένα δείγματα (ολόκληρα, τμήματα και θραύσματα οστών), τα οποία ύστερα από διαδικασίες συντήρησης και ανάταξης υπολογίζονται σε 1.596 δείγματα από την περιοχή του ΒΑ νεκροταφείου. Η μελέτη αυτή βρίσκεται σε εξέλιξη και δεν έχει έως σήμερα πλήρως ολοκληρωθεί[1337].

Η κατάσταση του οστεολογικού υλικού που δόθηκε προς εξέταση ήταν ποικίλη. Όπως είναι λογικό τα αρχαιότερα σκελετικά κατάλοιπα ήταν φτωχότερης διατήρησης, ενώ για την κακή κατάσταση των οστών ευθύνονται πολλές φορές οι ανακομιδές, περιβαλλοντικές συνθήκες και η γενικότερη κατάσταση διατήρησης των τάφων. Ειδικότερα σε αρκετές περιπτώσεις έχει παρατηρηθεί ότι οι σκελετοί των κλασικών χρόνων που έχουν βρεθεί στην περιοχή της Λαγκαδούλας ήταν ιδιαίτερα αποσαθρωμένα, γεγονός που μπορεί να οφείλεται στη δραστηριότητα του ρέματος και στις συνθήκες υγρασίας της συγκεκριμένης περιοχής.

Από τα πιο ενδιαφέροντα στοιχεία απέδωσε γενικά το δυτικό νεκροταφείο. Ανάμεσα σε αυτά ενδεικτικά αναφέρουμε:

- Ταφή γυναίκας με παιδί στην αγκαλιά εντοπίστηκε στον τάφο 5 της θέσης 96 του δυτικού νεκροταφείου. Το βρέφος ήταν ακουμπισμένο στην αριστερή πλευρά του γυναικείου σκελετού[1338].

[1336] Eiring 2004, 156-162 (with the contribution of M.L S. Jørkov).

[1337] Όπως έχει ήδη σημειωθεί η μελέτη διενεργείται σε συνεργασία με τον επίκουρο καθηγητή του Γεωλογικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Πατρών κ. Γεώργιο Ηλιόπουλο και άλλους συνεργαζόμενους μελετητές (μεταπτυχιακοί φοιτητές και ερευνητές) του ίδιου τμήματος και του τμήματος Βιολογίας του Πανεπιστημίου.

[1338] Για ανάλογα παραδείγματα ταφών αυτού του είδους από τα προϊστορικά ήδη χρόνια βλ. Papadopoulos 1987, 140 (πιν. 39), από την Εφύρα. Βλ. επίσης Μυλωνάς 1975, 12, πιν. 97, 49, πιν. 129-130, 192, πιν. 185β (από την Ελευσίνα), καθώς και Καλτσάς 1998, 301, υποσημ. 1141 από την Άκανθο, με σχετικές παραπομπές σε παραδείγματα από άλλες θέσεις (Κόρινθος, Βίτσα).

- Στην ίδια θέση ερευνήθηκε ταφή παιδιού που βρισκόταν στην ηλικία αλλαγής δοντιών (7-9 ετών) και στη στοματική κοιλότητα διατηρούσε τα νεογιλά, ενώ διακρίνονταν καθαρά και τα νέα δόντια.
- Στον τάφο 6 της θέσης 69 είχε ενταφιαστεί ένας ενήλικας αρσενικού γένους και ηλικίας 51-56 ετών, ο οποίος εμφάνιζε δυσμορφία στο αριστερό μηριαίο οστό του, γεγονός που σημαίνει ότι ήταν κουτσός σε όλη του τη ζωή. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι είχε την αριστερή κνήμη και περόνη, αλλά και το ανώνυμο οστό της ίδιας πλευράς ατροφικά, ενώ αντίθετα, εξαιτίας της δυσμορφίας αυτής τα αντίστοιχα οστά της δεξιάς πλευράς ήταν πολύ εύρρωστα.
- Τέλος σημειώνεται ότι στον τάφο 6 της θέσης 13 είχαν ενταφιαστεί δέκα άτομα, από τα οποία επτά ενήλικα, τρείς γυναίκες, τέσσερις άνδρες, και τρία ανήλικα[1339]. Και σε αυτή την περίπτωση, όπως και σε άλλες που ήδη σημειώθηκαν στη γειτονική θέση 69 τα οστά είχαν μεταξύ τους τον ίδιο βαθμό φθοράς και παρόμοιο χρώμα, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι είναι πιθανό να επρόκειτο για ομαδική ταφή.

[1339] Το νεότερο ενήλικο ήταν γυναίκα ηλικίας 39-44 και το μεγαλύτερο άνδρας ηλικίας 48-56. Από τα ανήλικα άτομα δεν ήταν δυνατός ο προσδιορισμός φύλου, ενώ η ηλικία του μεγαλύτερου ήταν 5-6,5 και του μικρότερου 3-4.

Σύνοψη των ταφικών στοιχείων

Σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν παραπάνω, ανακεφαλαιώνοντας παράλληλα και όσα αναλυτικά παρουσιάστηκαν στο κεφάλαιο Ε.2 και αφορούν στο νεκροταφείο της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, διαπιστώνεται μεγάλη διαχρονικά χρήση των δύο κύριων νεκροταφείων της πόλης, του δυτικού και του βορειοανατολικού. Αντίθετα το νοτιοανατολικό νεκροταφείο εμφανίζεται με περιορισμένη έκταση και διάρκεια ζωής, γεγονός που ίσως κυρίως οφείλεται στη δραστηριότητα του χειμάρρου Σκα, που μπορεί να κατέκλυζε κατά καιρούς την περιοχή αυτή. Από την άλλη πάλι ενδεχομένως να αποτελούσε ένα «οικογενειακό» νεκροταφείο κάποιου μεγάλου γαιοκτήμονα, όπως υποδηλώνει και η ύπαρξη του μοναδικού ρωμαϊκού ταφικού μνημείου[1340]. Οι χώροι ταφής της ύστερης αρχαιότητας τέλος υποδηλώνουν εύγλωττα τη συρρίκνωση των ορίων της αρχαίας πόλης, η οποία φαίνεται ότι επήλθε μετά τους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους, αλλά και την αλλαγή ταφικών εθίμων και θρησκευτικής αντίληψης.

Η περίοδος η οποία δεν αντιπροσωπεύεται καθόλου στα ταφικά ευρήματα, όπως άλλωστε και στα οικιστικά κατάλοιπα είναι το μεγαλύτερο μέρος των αρχαϊκών χρόνων για τους οποίους υπάρχει ένα μεγάλο κενό γνώσης στη γενικότερη ιστορία της πόλης. Θεωρούμε ότι η περίοδος αυτή δεν αποτέλεσε περίοδο εγκατάλειψης της θέσης της, αλλά, πιθανότερα, ο οικισμός της εποχής, οπωσδήποτε μικρός σε μέγεθος, βρισκόταν στην περιοχή που καταλαμβάνεται σήμερα από το μεσαιωνικό κάστρο, όπου είναι εξαιρετικά δύσκολο να εξακριβωθούν ή να έχουν σωθεί ίχνη του. Ομοίως και η διατήρηση τάφων της περιόδου μπορεί να αποτελεί ζήτημα τύχης, ή ενδεχομένως τα νεκροταφεία της να εκτείνονταν ψηλότερα, σε θέσεις σήμερα μη εντοπίσιμες λόγω της έλλειψης αφορμών για σωστικές έρευνες.

Τα δύο μεγαλύτερα αρχαία νεκροταφεία οργανώθηκαν από νωρίς κατά μήκος μεγάλων οδών που οδηγούσαν έξω από την πόλη, θέση που υπαγορευόταν αρχικά από τις ανάγκες ευχερούς πρόσβασής τους. Πρόκειται για νεκροταφεία χωροθετημένα εκτός των ορίων της πόλης, όπως άλλωστε και οι υπόλοιποι χώροι ταφής της ύστερης αρχαιότητας, κατά την οποία είχαν απλώς μεταβληθεί τα όρια αυτά. Το

[1340] Οι πλούσιοι γαιοκτήμονες διέθεταν τάφους για τους ίδιους και για τους υπηκόους τους εντός των ορίων των ιδιοκτησιών τους. Βλ. Toynbee 1971, 49.

δυτικό και το ΒΑ νεκροταφείο φαίνεται ότι κατέλαβαν εν μέρει το χώρο προϊστορικών εγκαταστάσεων, των οποίων τα κατάλοιπα έχουν σε μεγάλο βαθμό υπερκαλύψει, με τη μεσολάβηση ελάχιστης ενδιάμεσης επίχωσης. Επιπλέον και από τα δύο νεκροταφεία υπάρχουν σποραδικές ενδείξεις χρήσης τους στον 9^{ο} και 8^{ο} αι. π.Χ.

Οι τάφοι είναι συχνά διατεταγμένοι σε ομοειδείς συστάδες (κατά τύπους τάφων), χωρίς συγκεκριμένη και αυστηρή οργάνωση, αλλά σύμφωνα με τη φύση του εδάφους, από την οποία καθοριζόταν ο προσανατολισμός και το βάθος από την επιφάνεια. Γενικά δεν υπάρχει κανόνας προσανατολισμού, εκτός από τις ταφές της ύστερης αρχαιότητας που στην πλειονότητά τους είναι προσανατολισμένες προς ανατολάς. Πυκνότερη διάταξη εμφανίζει το ΒΑ νεκροταφείο, που εκτεινόταν κυρίως σε πρανή λόφων, σε αντίθεση με το δυτικό, όπου η διάταξη των τάφων ήταν σχετικά αραιή, ενώ συστηματικότερη διάταξη των τάφων παρατηρείται στο ΝΑ νεκροταφείο. Ομαδοποίηση παιδικών ταφών σημειώνεται κατά την κλασική περίοδο και στα δύο αρχαία νεκροταφεία. Οι τελευταίες φαίνεται ότι αφορούν σε περιοχές τους που προορίζονταν ειδικά γι΄ αυτό το σκοπό, κοντά σε σημαντικούς αρχαίους δρόμους και πλησίον πυλών, όπως παρατηρείται στην κλασική Αθήνα[1341]. Αντίθετα στην ελληνιστική φάση της πόλης οι ταφές παιδιών είναι ενσωματωμένες στους υπόλοιπους τάφους των νεκροταφείων. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι συστάδα παιδικών ταφών έχει εντοπιστεί και στο τμήμα του νεκροταφείου της ύστερης αρχαιότητας που έχει αποκαλυφθεί στην περιοχή της νότιας αρχαίας πύλης[1342].

Εκτός από τις απλούστερες μορφές ταφών, κατά την ελληνιστική περίοδο σημειώνεται εντυπωσιακή αύξηση τάφων, και μάλιστα επιμελημένων ταφικών μνημείων, χαρακτηριστικών της ακμής και της αύξησης πληθυσμού της πόλης αυτών των χρόνων. Οι οικογενειακοί τάφοι οριοθετούνται από ταφικούς περιβόλους, οι

[1341] Είναι γνωστό ότι στην αρχαιότητα η παιδική θνησιμότητα ήταν πολύ αυξημένη. Στην Όλυνθο (Robinson 1942, 166 και σημ. 16) οι παιδικές ταφές αποτελούσαν το 30 % του συνόλου. Για τα παιδικά νεκροταφεία της Αθήνας ειδικότερα και τη θέση τους κοντά σε πολυσύχναστους δρόμους, που οδηγούσαν σε ιερά, και πύλες, βλ. και Houby-Nielsen 1995, 132-133, 146-150. Της ίδιας 1996, 246-251. Της ίδιας, 1997. Για την παρουσία παιδικών ταφών σε άλλα νεκροταφεία όπως του Μαραθώνα (8^{ος} αι. π.Χ)., του Φαλήρου (7^{ος} αι. π.Χ.) και των Αβδήρων βλ. αντίστοιχα Σωτηριάδης 1934, 37-38. Young 1942, 24 και Kallintzi, Papaikonomou 2010. Η απόσταση των 700 περίπου μέτρων από το δυτικό μεσαιωνικό τείχος που έχει εντοπιστεί το παιδικό νεκροταφείο ίσως αποτελεί μία ένδειξη ότι το αρχαίο δυτικό σκέλος της Ναυπάκτου δεν ακολουθούσε ακριβώς την ίδια πορεία σε αυτό το τμήμα, αλλά μπορεί πιθανώς να διερχόταν δυτικότερα σε σχέση με αυτό.

[1342] Βλ. σχετικά και Bourbou, Themelis 2010, 115 για ένα γενικότερο φαινόμενο που σημειώνεται από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους και εξής και αφορά σε ταφές θνησιγενών μωρών και αβάπτιστων παιδιών σε εγκατελειμένες εκκλησίες και προαύλια ναών.

οποίοι, αν και μνημειακοί, δεν έχουν, τουλάχιστον όσοι έχουν μέχρι σήμερα ανασκαφεί, την εξαιρετική φροντίδα στην κατασκευή που συναντάται σε ορισμένα από τα μεγάλα νεκροταφεία της ευρύτερης περιοχής[1343]. Οπωσδήποτε όμως η θέση των πιο επιμελημένων μνημείων σε πολυσύχναστους δρόμους τα αναγάγει σε σύμβολα κοινωνικής ισχύος της εποχής που αντιπροσωπεύουν[1344]. Ορισμένα από αυτά, όπως οι κτιστοί θαλαμωτοί και οι μνημειακοί κιβωτιόσχημοι τάφοι παρουσιάζουν εμφανείς μακεδονικές επιδράσεις που δεν περιορίζονται σε μορφολογικά χαρακτηριστικά, αλλά αφορούν εν μέρει και σε συνήθειες ταφής, όπως η εμφάνιση πολύτιμων σκευών συμποσίου και η χρήση αρυτήρων, καθώς και η γενικά ισχυρότερη πίστη στη μεταθανάτια ζωή, η οποία τεκμηριώνεται από την φροντίδα στην επίπλωση και διαμόρφωση του εσωτερικού αυτών των μνημείων[1345].

Σε κάποιες περιόδους επανέρχεται η συνήθεια της καύσης των νεκρών[1346]. Οι περίοδοι αυτές εντοπίζονται στα γεωμετρικά, τα κλασικά και τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια και αντιστοιχούν με τα δεδομένα που είναι γνωστά από τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο.

Θέλοντας να συγκρίνουμε τα δεδομένα των νεκροταφείων της Ναυπάκτου με αυτά άλλων πόλεων της περιοχής αντιμετωπίζουμε δυσκολίες για τις οποίες ευθύνεται η έλλειψη συστηματικών ή συνθετικών δημοσιεύσεων γειτονικών νεκροταφείων – στα οποία μάλιστα να αντιπροσωπεύεται το ίδιο ευρύ χρονολογικό φάσμα – ενώ και η ποσότητα πληροφορίας που παρέχεται από τις υφιστάμενες δημοσιεύσεις είναι γενικότερα περιορισμένη.

Εκτός από δημοσιευμένα αποτελέσματα παλαιότερων ανασκαφών στο νεκροταφείο του Ανακτορίου[1347], το πληρέστερα δημοσιευμένο μεγάλο σύνολο από την περιοχή της Αιτωλίας ανήκει στην πόλη Άκραι (Λιθοβούνι), η οποία αναφέρεται από τον Πολύβιο. Αποτελείται από 69 συνολικά τάφους που χρονολογούνται από τα

[1343] Βλ. για παράδεγμα έναν ταφικό περίβολο από το Ανακτόριο και τους περιβόλους γενικά Δάκαρης 1955. Επίσης για την Αμβρακία βλ. Ανδρέου, Ανδρέου 1997. Αγγέλη 2013.

[1344] Garland 1985, 104-120.

[1345] Για τα μακεδονικά έθιμα ταφής βλ. γενικά Ginouvés 1994, 153-154. Η αντίληψη αυτή ίσως οφείλεται στην αρχαϊκή δομή της μακεδονικής κοινωνίας και του πολιτικού της συστήματος σε σχέση με τη νότια Ελλάδα.

[1346] Βλ. σχετικά και Nock 1932, ο οποίος μετά από εκτενή ανάλυση καταλήγει ότι η αλλαγή ταφικών εθίμων από την καύση στον ενταφιασμό από το 2^{ο} αι. μ.Χ. δεν οφειλόταν σε θρησκευτικούς ή πνευματικούς λόγους, αλλά ήταν μάλλον αποτέλεσμα πρακτικών λόγων (όπως π.χ. η έλλειψη καύσιμης ύλης) ή απλώς αλλαγή μόδας.

[1347] Ρωμαίος 1916. Δάκαρης 1953-54. Δάκαρης 1955.

μέσα του 5ου - μέσα 3ου αι. π.Χ. [1348]. Τα τελευταία χρόνια έχουν επίσης δημοσιευθεί μικρά σύνολα από την αιτωλική Χαλκίδα, σε σχέση με τα οποία και αναφέρεται ότι θα ακολουθούσε μία μελέτη των ταφικών εθίμων της δυτικής Ελλάδας, η οποία ωστόσο δεν έχει ως σήμερα γίνει[1349]. Τμήματα του νεκροταφείου των Οινιαδών που αφορούν σε 100 περίπου τάφους έχουν ανασκαφεί από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, χωρίς να έχουν ακόμη δημοσιευθεί πλήρως[1350]. Ταφικά μνημεία του ΝΔ νεκροταφείου της Καλυδώνας, με κυριότερο τον υπόγειο τάφο του Ηρώου, έχουν ερευνηθεί σε παλαιότερη ελληνο-δανική έρευνα[1351].

Κατά τα άλλα τα περισσότερα από τα διαθέσιμα στοιχεία αφορούν σε παρουσιάσεις μικρών κυρίως ταφικών συνόλων από σωστικές ανασκαφές σε πόλεις όπως η Αρσινόη[1352], το Τριχόνειο[1353], η Νέα Πλευρώνα[1354], η Στράτος[1355] και το Θύρρειο[1356], στην πλειονότητά τους στα χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* ή στις *Συναντήσεις της Ελληνιστικής Κεραμικής*. Αυτά δεν μας παρέχουν απαραίτητα αντιπροσωπευτικές εικόνες των αντίστοιχων νεκροταφείων, πολύ περισσότερο μάλιστα της έκτασης, της διάταξης ή της εξέλιξής τους στο χρόνο, εφόσον μάλιστα επικεντρώνονται κυρίως στην παρουσίαση της κεραμικής.

Μεγάλα τμήματα νεκροταφείων έχουν φέρει στο φως τα τελευταία χρόνια τα έργα κατασκευής μεγάλων οδικών αξόνων. Ένα από τα μεγαλύτερα και πιο ενδιαφέροντα στην περιοχή της Αιτωλίας έχει αποκαλυφθεί στην περιοχή βόρεια του Μεσολογγίου στη θέση Ρηγάιικα, στο πλαίσιο της κατασκευής της Ιόνιας Οδού[1357],

---

[1348] Προκαταρκτικές δημοσιεύσεις στο Ζαφειροπούλου 1976, 172. Ζαφειροπούλου, Γεωργιάδου 2010.

[1349] Μόσχος 1998 (Κάτω Βασιλική, οικ. Κ. Παναγιωτόπουλου). Moschos 2000. Eiring 2004, 97.

[1350] Μέχρι σήμερα έχουν ανασκαφεί περίπου 100 τάφοι του τέλους 4ου - αρχών 1ου αι. π.Χ. Η ακμή του νεκροταφείου εντοπίζεται στον 3ο – 2ο αι. π.Χ. Για προκαταρκτικές δημοσιεύσεις που αφορούν κυρίως σε παρουσίαση κεραμικής βλ. Σερμπέτη, Πανάγου, Ευσταθόπουλος 2009. Serbeti, Panagou, Efstathopoulos 2013. Σερμπέτη, Πανάγου, Ευσταθόπουλος 2014.

[1351] Βλ. κυρίως Dyggve, Poulsen, Rhomaios 1934.

[1352] Τσαντήλα 2011α.

[1353] Ζαφειροπούλου 2000. Σταυροπούλου-Γάτση 2004. Της ίδιας 2011α.

[1354] Μαστροκώστας 1967, 320-321. Ζαφειροπούλου 1976, 169. Κολώνας 1993, 140. Σωτηρίου 1989, 139-141.

[1355] Για τα νεκροταφεία της Στράτου βλ. Μαστροκώστας 1961 / 2, 184. Ζαφειροπούλου 1973-74, 533-536. Της ίδιας 1976, 169. Σταυροπούλου-Γάτση, Τσαντήλα 2009. Στάικου, Λεονταρίτη 2012, 773-775.

[1356] Η πόλη διάθετε τουλάχιστον τρία νεκροταφεία, από τα οποία μεταξύ άλλων προέρχεται ένας πολύ μεγάλος αριθμος στηλών. Βλ. σχετικά Ζαφειροπούλου 1973-74, 540. Σταυροπούλου-Γάτση 2009, 231-244.

[1357] Βικάτου 2011, 50-52. Της ίδιας 2015, 634-635 και 2017, 39-47.

το οποίο προς το παρόν δεν έχει βεβαιωθεί σε ποια αρχαία πόλη ανήκε και δεν έχει δημοσιευθεί συστηματικά. Επίσης έχουν αποκαλυφθεί τμήματα νεκροταφείων της Καλυδώνας και της Λιμναίας (Αμφιλοχίας)[1358].

Από τη σύγκριση της κεραμικής ταφικών συνόλων της Ναυπάκτου με διαθέσιμο υλικό από άλλα νεκροταφεία παρατηρείται μία ευδιάκριτη ομοιογένεια με άλλα ελληνιστικά κέντρα της Αιτωλίας, όπως η Καλυδώνα, η Αλίκυρνα, η Χαλκίδα, η Αρσινόη, και το Τριχόνιο, στις προτιμήσεις σχημάτων ως ταφικών κτερισμάτων, την τυπολογία των λύχνων, τα γανώματα, τη διακόσμηση, αλλά και τον παρόμοιο πηλό, στοιχείο που υποδηλώνει κοινή κεραμική παράδοση, αλλά και πηγών πρώτης ύλης. Έχει ήδη επισημανθεί ως εξαίρεση η πλήρης απουσία ληκύθων της «ομάδας Αγρινίου» και των «ηλειακών» από τα νεκροταφεία της Ναυπάκτου. Οι συγκρίσεις με ακαρνανικά κέντρα είναι δυσκολότερες λόγω της ύπαρξης ελάχιστων δημοσιευμένων συνόλων. Σαφής επίσης, αν και όχι το ίδιο στενή, είναι και η συγγένεια με τα κοντινά κέντρα της Στερεάς Ελλάδας, ιδίως τη Μεδεώνα και λιγότερο την Άμφισσα[1359] και της απέναντι πλευράς του Κορινθιακού κόλπου, κυρίως με την Κόρινθο και λιγότερο με την Αχαΐα[1360] και την Ηλεία[1361]. Οι εισαγωγές αττικών αγγείων φαίνεται ότι περιορίζονται στην κλασική και πρώιμη ελληνιστική περίοδο, ενώ επείσακτα κτερίσματα από πιο μακρυνές περιοχές είναι γενικά πιο σπάνια. Στην υπόλοιπη ελληνιστική περίοδο στους τάφους κυριαρχούν οι παραγωγές εγχώριων εργαστηρίων με ευδιάκριτα χαρακτηριστικά. Σε γενικές γραμμές ακολουθούνται τύποι της Αττικής και της Κορίνθου, σε τοπικές παραλλαγές και με λιγότερη επιμέλεια, κυρίως στην ποιότητα και εφαρμογή των γανωμάτων.

Ανάμεσα στα υπόλοιπα ευρήματα των τάφων τα λίγα μετάλλινα υστεροκλασικά σκεύη που έχουν σωθεί μας δίνουν μία ιδέα των πλουσιότερων ταφών της περιόδου αυτής. Τα επιτραπέζια σκεύη των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων πάλι, και ιδίως οι δύο ομάδες σκευών συμποσίου φανερώνουν μία περίοδο ευμάρειας, που συμπίπτει με την αρχή της αιτωλικής κτήσης της πόλης και προδίδει αγάπη στην πο-

[1358] Βλ. κυρίως Βικάτου 2017α, 33-38, 77-79.

[1359] Κουραχάνης 1992. Για τη γενική διάταξη και μορφή των νεκροταφείων βλ. και Τσαρούχα 2006.

[1360] Βλ. κυρίως Κυριακού 1994. Για τα νεκροταφεία της Πάτρας βλ. και Πετρόπουλος 2005. Κόλια, Σταυροπούλου 2005. Για τα νεκροταφεία του Αιγίου βλ. Παπακώστα 2005.

1361 Για την συγγένεια των περιοχών αυτών της δυτικής Πελοποννήσου και Στερεάς Ελλάδας βλ. και Θέμελης 2005, 96.

λυτέλεια που αποδίδεται γενικότερα στους Αιτωλούς[1362], ενώ υποδεικνύει εισροή πλούτου, που ίσως εξηγείται από την άνθηση του εμπορίου, την απασχόληση πολλών Αιτωλών ως μισθοφόρων κυρίως υπό τους Σελευκίδες και τους Πτολεμαίους, αλλά και από πολεμικές λείες[1363]. Τα αντικείμενα αυτά δεν μπορούν βέβαια να συγκριθούν με τα εκπληκτικής τέχνης μετάλλινα κτερίσματα, κυρίως αργυρά αγγεία πόσεως, που έχουν εντοπιστεί στα νεκροταφεία των αιτωλικών πόλεων της νότιας Τριχωνίδας, όπου αντιπροσωπεύεται μεγαλύτερη ποικιλία τύπων. Όπως όμως έχει ήδη αναφερθεί, το γεγονός αυτό δεν θα πρέπει να θεωρείται ενδεικτικό του πλούτου και της ποιότητας των κτερισμάτων των τάφων της Ναυπάκτου, οι οποίοι πιθανότατα έχουν υποφέρει πολλαπλά από συλήσεις και αρχαίες και σύγχρονες καταστροφές. Η προέλευση των σκευών αυτών δεν μπορεί να θεωρηθεί βέβαιη, πιθανότατα όμως πρόκειται για αντικείμενα εισηγμένα από μεγάλα κέντρα τορευτικής, ενώ πιθανή θεωρείται και η ύπαρξη τοπικών εργαστηρίων μεταλλοτεχνίας στην ευρύτερη περιοχή της Αιτωλίας[1364].

Οι ομοιότητες με άλλες σημαντικές πόλεις της Αιτωλίας αφορούν όχι μόνο στα ταφικά κτερίσματα, αλλά, απ΄ όσο μπορούμε να συμπεράνουμε από το διαθέσιμο υλικό, αλλά και σε κοινά ταφικά έθιμα και πρακτικές, τουλάχιστον κατά την ελληνιστική περίοδο για την οποία υπάρχουν και περισσότερες διαθέσιμες πληροφορίες. Οι μεγάλοι μνημειακοί κιβωτιόσχημοι, καθώς και τα μνημεία «μακεδονικού» τύπου φαίνεται να περιορίζονται στην αιτωλική επικράτεια και οπωσδήποτε σηματοδοτούν ορισμένους από τους μεγαλύτερους δρόμους της περιοχής.

[1362] Την αγάπη των Αιτωλών στην πολυτέλεια μαρτυρεί και ο Αγαδαρχίδης ο Κνίδιος [Europiaka (FGrHist, 86 F 6)]. Βλ. σχετικά Ζαφειροπούλου 2011, 12. Antonetti 1990, 131-133. Βλ. επίσης και Γραβάνη 2009, 57 για τη στενή σχέση της κεραμικής με τη μεταλλοτεχνία.

[1363] Βλ. σχετικά και Σωτηριάδης 1906β, 88. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Τουλουμτζίδου (2011, 60) αναφέρει ότι τα πλουσιότερα ταφικά σύνολα μετά τη Μακεδονία απαντούν στην Ήπειρο, τη Θράκη και την Αιτωλοακαρνανία. Για το θέμα του πλούτου και των μισθοφόρων βλ. αναλυτικότερα στην ενότητα ΣΤ.3.3.

[1364] Ζαφειροπούλου, Σταυροπούλου-Γάτση, Σταμάτης 2011, 53.

ΣΤ.3.3 ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

ΣΤ.3.3.1 Πολιτειακή και διοικητική οργάνωση

Όπως ήδη αναφέρθηκε στην εισαγωγική ενότητα του παρόντος κεφαλαίου η συγκρότηση της Ναυπάκτου ως πόλης φαίνεται ότι συντελέστηκε πριν τον 5ο αι. π.Χ., σε χρόνο που δεν είναι ακριβώς προσδιορισμένος. Ως αυτόνομη και ανεξάρτητη πόλη μετά την ενσωμάτωσή της στο αιτωλικό κράτος αποτέλεσε μέλος του Αιτωλικού Κοινού και μάλιστα σημαντικό πολιτικό, αστικό και εμπορικό κέντρο του. Για τα χρόνια όμως πριν από αυτή, όταν ανήκε κυρίως στη δυτική Λοκρίδα, δεν υπάρχουν ειδικότερες πληροφορίες.

Η ύπαρξη Κοινού των Εσπερίων Λοκρών τεκμηριώνεται από ψήφισμα του 4ου αι. π.Χ. που έχει βρεθεί στο Μαλανδρίνο[1365], ενώ η έννοια της εθνικής ενότητας και ταυτότητας αυτών των πληθυσμών τεκμηριώνεται ότι υπήρχε ακόμη νωρίτερα[1366]. Το Κοινό είχε πρωτεύουσα τον Φύσκο / Φύσκεις και αποτελούσε μία χαλαρή ομοσπονδία φυλετικού κράτους με κεντρική κυβέρνηση, στην οποία οι πόλεις μετείχαν διατηρώντας παράλληλα την αυτονομία τους. Η Ναύπακτος παρόλα αυτά δεν μετείχε στο Κοινό, όπως ούτε άλλωστε οι πόλεις Άμφισσα και Χάλειον[1367]. Γενικότερα φαίνεται ότι στη δυτική Λοκρίδα δεν υπήρξε ποτέ μία ισχυρή εσωτερική δομή, γεγονός που ίσως οφείλεται κυρίως σε γεωγραφικούς παράγοντες, που αναλύθηκαν στο κεφάλαιο Α (έντονο ορεινό ανάγλυφο, απουσία παράκτιας πεδινής ζώνης) και οι οποίοι δεν ευνοούσαν την ανάπτυξη ενιαίου ομοσπονδιακού κράτους.

Ο Φαράκλας θεωρεί ότι στα χρόνια που η Ναύπακτος ήταν λοκρική λειτουργούσε ως κεντρικός οικισμός μίας ευρύτερης περιοχής, από τον οποίο ήταν εξαρτημένες, βάσει του γεωγραφικού αναγλύφου, τουλάχιστον τρεις μικρότερες κοινότητες, που εντοπίζονται στην περιοχή των σημερινών χωριών Βελβίνας, Βομβοκούς και Δάφνης, ενώ σύμφωνα με τα εθνικά ονόματα που αναφέρονται σε απελευθερωτικά επιγραφικά κείμενα από το Ασκληπιείο στην περιοχή της Σκάλας[1368] συνολικά θα μπορούσαν να υπάγονται στη Ναύπακτο πέντε ακόμη κοινότητες, οι οποίες

[1365] Lerat 1952, II, 31, 55-60.
[1366] Dominguez Monedero 2008.
[1367] Lerat 1952, II, 117.
[1368] Βλ. σχετικά Nachmanson 1907. Lerat 1952, I, 65.

δεν ταυτίζονται με ασφάλεια. Θεωρεί επίσης ότι η ίδια πραγματικότητα διατηρήθηκε και κατά την περίοδο που η πόλη περιήλθε πλέον στους Αιτωλούς[1369]. Η υπόθεση αυτή, σύμφωνα με τις αποστάσεις από τη Ναύπακτο και κυρίως αρχαιολογικά ευρήματα που έχουν τα τελευταία χρόνια εντοπιστεί στην περιοχή των τριών πρώτων σύγχρονων οικισμών, φαίνεται πολύ λογική, αλλά ανταποκρίνεται κυρίως στους ελληνιστικούς χρόνους και συνεπώς στην επικράτεια της αιτωλικής πόλης, ενώ για πρωιμότερες περιόδους απουσιάζουν μέχρι στιγμής οι ενδείξεις. Από τους οικισμούς αυτούς ως μεγαλύτερος και πλησιέστερος στη Ναύπακτο εμφανίζεται ο αρχαίος οικισμός που βρισκόταν στην περιοχή του σημερινού χωριού Βομβοκού, ο οποίος πιθανότατα ταυτίζεται με την αρχαία πόλη Βουττός στην οποία υπαγόταν και το Ασκληπιείο της Σκάλας[1370].

Η πολιτική οργάνωση της Ναυπάκτου ως πόλης της δυτικής Λοκρίδας δεν είναι καλά γνωστή, αν και φαίνεται ότι οι πόλεις της περιοχής αυτής είχαν γενικά αρκετά ανεπτυγμένη πολιτειακή οργάνωση και είχαν θεσπίσει από νωρίς νόμους[1371]. Στον «αποικιακό νόμο» αναφέρεται αόριστα κάποιος άρχοντας της πόλης (*ἀρχός*), χωρίς να παρέχονται άλλα στοιχεία. Στη λοκρική Ναύπακτο μπορεί ίσως ειδικότερα να αναφέρεται η επιγραφή που είναι γνωστή ως «*λοκρικός θεσμός*», ή *"bronze Papaddakis"* στη διεθνή βιβλιογραφία[1372], η ακριβής προέλευση της οποίας δεν είναι με βεβαιότητα γνωστή[1373]. Πρόκειται για επιγραφή πάνω σε χάλκινο πινάκιο, γραμμένη σε βουστροφηδόν γραφή. Κατά μία άποψη βρέθηκε ανατολικά του Θέρμου στη θέση Ψώριανη, στην αριστερή όχθη του Εύηνου, ενώ κατά άλλη εκδοχή είχε βρεθεί κοντά στη Ναύπακτο και αναφέρεται στην ίδια την πόλη, παρέχοντας αναφορές

[1369] Φαράκλας 2004, 83-88.

[1370] Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια στην περιοχή του χωριού έχουν ερευνηθεί κατάλοιπα οχύρωσης και οικιστικά λείψανα, ενώ στα νοτιοανατολικά του εντοπίζεται αρχαίο νεκροταφείο με ιδιαίτερα επιμελημένους τάφους και ταφικούς περιβόλους, το οποίο περιλάμβανε και ταφικό μνημείο «μακεδονικού» τύπου που έχει ήδη αναφερθεί στην υπο-ενότητα των νεκροταφείων (ΣΤ.3.2).

[1371] Larsen 1968, 55.

[1372] IG, IX, I^{2,} III, 609. Η ονομασία της οφείλεται στον πρώτο εκδότη της Παππαδάκη (1924), ο οποίος θεώρησε ότι η επιγραφή αναφερόταν στη Ναύπακτο. Η βιβλιογραφία που την αφορά είναι ιδιαίτερα πλούσια και εδώ αναφέρεται επιλεκτικά. Βλ. κυρίως Buck 1955, 255-257. Asheri 1965, 313-328. Lerat 1952, II, 10. Larsen 1968, 54. Meiggs, Lewis 1969, αρ. 13, 22-25. Antonetti 1988, 23-24. Jeffery 1990, 106. Gschnitzer 1991, 81-91. Koerner 1993, 154-172. Van Effenterre, Ruzé 1994, 186-193. Beck 1999, 53-62. Freitag 1999, 69, σημ. 344 και 345. Νεραντζής 2001β, 137. Dominguez Monedero 2008, 326-327.

[1373] Η επιγραφή παραδόθηκε στον Κων/νο Ρωμαίο στο Μουσείο του Θέρμου. Σήμερα βρίσκεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών (αρ. εισαγωγής 15124).

στην πολιτειακή της οργάνωση, η οποία φαίνεται ότι ήταν αρκετά εξελιγμένη. Η επιγραφή χρονολογείται γύρω στο 500 π.Χ. ή προς τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.[1374] και αφορά γενικά σε μία πόλη-αποικία. Αυτή είχε κατά βάση ολιγαρχικό πολίτευμα, αλλά με δημοκρατικά στοιχεία, όπως το σώμα της αιρετής *Αποκλησίας*, ενώ ως άλλο πολιτειακό, μάλλον αριστοκρατικό, σώμα αναφέρεται η *Πρείγα.* Το κείμενο είναι γραμμένο σε δυτικό λοκρικό αλφάβητο με αρχαϊκά στοιχεία και ήταν αφιερωμένο σε ένα ιερό του Πυθίου Απόλλωνα. Το περιεχόμενο της επιγραφής αφορούσε σε ρύθμιση αναδασμού δημοσίων εκτάσεων. Σύμφωνα με τον κανονισμό αυτό η καλλιεργήσιμη γη (*κοῖλα*) χωριζόταν κατά το ήμισυ στους παλαιούς κατοίκους και κατά το υπόλοιπο στους εποίκους, ενώ η ορεινή χώρα έμενε αδιαίρετη. Σε κάθε περίπτωση, εφόσον παραμένει αβέβαιο αν το κείμενο αφορά πράγματι στη Ναύπακτο[1375], η αξία των πληροφοριών που παρέχει στη μελέτη μας είναι περιορισμένη. Κατά συνέπεια θα περιοριστούμε στα παραπάνω, χωρίς να αναφερθούμε λεπτομερέστερα στο περιεχόμενο του συγκεκριμένου κειμένου.

Βεβαιωμένο από πολλά επιγραφικά κείμενα είναι αντίθετα το αξίωμα του αγωνοθέτη ως επώνυμου άρχοντα που ηγείτο στη δυτική Λοκρίδα και φαίνεται ότι είχε ως αρμοδιότητα τη διοργάνωση μίας γιορτής[1376]. Κατά τα άλλα όμως δεν είναι γνωστές περισσότερες πληροφορίες για το αξίωμα αυτό, όπως αν είχε και άλλα, πολιτικά, καθήκοντα, για τον τρόπο που διοριζόταν, ή αν οι αρμοδιότητές του ως επωνύμου άρχοντα περιορίζονταν στη λειτουργία που υποδηλώνει ο τίτλος του.

Μετά την ενσωμάτωσή της στην Αιτωλία η Ναύπακτος αποτέλεσε μέλος του Αιτωλικού Κοινού, διατηρώντας, όπως και οι άλλες πόλεις της ομοσπονδίας την ανεξαρτησία της, την αυτόνομη διοίκηση και τους τοπικούς της άρχοντες. Όπως είναι

[1374] Έχει αρχικά χρονολογηθεί από τον Παππαδάκη (1924) στα τέλη των αρχαϊκών - αρχές κλασικών χρόνων (525-500 π.Χ.), ενώ αργότερα από τον Vatin (1963) γύρω στο 460-450 π.Χ.

[1375] Η αρχική άποψη του Παππαδάκη ότι αφορά στη Ναύπακτο δεν βρίσκει σύμφωνους όλους τους μελετητές και γενικά σήμερα η προέλευσή της παραμένει αμφισβητούμενη. Ο Vatin (1963) το θεώρησε ελάχιστα πιθανό, αμφισβήτησε μάλιστα και την προέλευσή της από τη Λοκρίδα, ενώ στην περίπτωση που ισχύει αυτή, πρότεινε ως πιθανό να αφορούσε μάλλον στο Μολύκρειο. Την άποψη ότι η επιγραφή αναφέρεται σε κάποια πόλη της ανατολικής Λοκρίδας που ονομαζόταν *Πόλις* ακολουθεί ο Χατζής (1927-28). Τέλος ο Hansen (1987, 89-90) πρότεινε ότι η επιγραφή αφορούσε στους Επιζεφύριους Λοκρούς, αποικίας των Λοκρών, και ήταν αφιερωμένη στο ιερό του Απόλλωνα στη Ναύπακτο, η οποία αποτελούσε τη μητρόπολη της αποικίας. Βλ. επίσης σχετικά Χαραλαμπόπουλος 2006, 41-44.

[1376] Δεν είναι γνωστό αν αυτή η γιορτή μπορεί να ήταν τα Ρίεια ή κάποια άλλη γιορτή στην έδρα του λοκρικού Κοινού. Ο Oldfather (1922, 448) θεωρεί ότι ήταν κάποια γιορτή προς τιμήν της Αθηνάς Ιλιάδος. Βλ. σχετικά Lerat 1952, II, 117-118.

γνωστό το έθνος των Αιτωλών, το οποίο μεταξύ του 6ου και 4ου αι. π.Χ. ήταν οργανωμένο φυλετικά, από τον 4ο πλέον αιώνα π.Χ. εμφανίζει τις πρώτες ενδείξεις βαθμιαίας οργάνωσης και μετεξέλιξης από φυλετικό κράτος σε ομοσπονδία πόλεων με κεντρική κυβέρνηση. Τα πρώτα σπέρματα εθνικής ενότητας και δραστηριοποίησης σε κρίσιμες συνθήκες θεωρείται ότι ανιχνεύονται ήδη κατά τα γεγονότα του 426 π.Χ., όταν μετά την αποτυχία της αθηναϊκής εκστρατείας οι Αιτωλοί στέλνουν ενωμένοι πρεσβεία στην Κόρινθο και τη Σπάρτη, την οποία αποτελούσαν εκπρόσωποι από κάθε φυλή. Συνδετικοί πόλοι επομένως υπήρξαν κυρίως η ανάγκη κοινής άμυνας, αλλά οπωσδήποτε και οι κοινές λατρείες, με κύριο τόπο συγκέντρωσης των φυλετικών ομάδων το ιερό του Απόλλωνος στο Θέρμο, το οποίο αποτέλεσε κοινό ιερό των Αιτωλών τουλάχιστον από τον 5ο αιώνα, ενώ πρώιμες κοινοτικές δραστηριότητες ανιχνεύονται στο χώρο του ενδεχομένως ήδη από τον 8ο αι. π.Χ.[1377]. Η μεγάλη άνοδος της Συμπολιτείας άρχισε μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου, ευνοούμενη από την κρίση που επικράτησε τα χρόνια αυτά στον ελληνικό κόσμο, ενώ γνώρισε το απόγειό της μετά την απώθηση των Γαλατών, στην οποία ο ρόλος των Αιτωλών υπήρξε καθοριστικός[1378].

Στα 150 χρόνια ζωής της η Αιτωλική Συμπολιτεία είχε κατ΄ αρχήν δημοκρατική δομή, έχοντας ως μέλη αυτόνομες πόλεις, που είχαν ίσα δικαιώματα και καθήκοντα, χωρίς κάποια από αυτές να κατέχει μεταξύ τους ηγετικό ρόλο, και βουλή που αποτελούνταν από 1.000 μέλη[1379]. Ανώτατος αξιωματούχος ήταν ο στρατηγός και ακολουθούσαν τα αξιώματα του ίππαρχου, του γραμματέα, των αγωνοθετών και του ταμία. Οι άρχοντες είχαν ενιαύσια θητεία και δεν μπορούσαν άμεσα να επανεκλεγούν, πριν την παρέλευση τουλάχιστον τετραετίας, ώστε να αποφεύγεται η κατάχρηση εξουσίας. Παρόλο όμως που υποτίθεται ότι παρέχονταν ίσα δικαιώματα σε

[1377] Παπαποστόλου 2008, 247-276 και ειδικότερα σ. 276.

[1378] Flacelière 1937, 93-112.

[1379] Για την οργάνωση της Αιτωλικής Συμπολιτείας βλ. Holleaux 1905, 362-372. Flacelière 1937, 43-45. Larsen 1952, 1-33. Του ίδιου 1968, 195-215. Walbank 1984, 232-233. Κατωπόδης 1990, Β, 495-500. Grainger 1999, 169-187. Scholten 2000, 27 κ.ε. Tsangari 2007, 19-22. Παπαποστόλου 2014, 54-57. Γενικά δεν είναι με βεβαιότητα γνωστός ο χρόνος μετασχηματισμού των Αιτωλών από τη φυλετική στην ομοσπονδιακή οργάνωση και φαίνεται ότι για ένα μεγάλο διάστημα, έως και το 2ο αι. π.Χ., η φυλετική και η αστική οργάνωση συνυπήρχαν στην Αιτωλία. Ήδη από το τέλος του 5ου-αρχές 4ου αι. οι Αιτωλοί δείχνουν σε κάποια γεγονότα, όπως η εκστρατεία του Δημοσθένη στην ανατολική Αιτωλία ότι συνασπίζονταν για στρατιωτικούς σκοπούς και ο Funke (1997) έχει υποστηρίξει ότι Αιτωλικό Κοινό είχε θεμελιωθεί ήδη στους χρόνους αυτούς. Για το θέμα αναλυτικά βλ. και Παπαποστόλου 2014, 51-54.

εύπορους και μη, οι πολιτικοί θεσμοί ευνοούσαν γενικότερα τους ευκατάστατους πολίτες ως προς την εκλογή και τη διαμόρφωση πολιτικής. Στην πραγματικότητα δηλαδή ηγείτο μία πολιτική ελίτ, γεγονός που υποδηλώνει ότι η οργάνωση του Κοινού ήταν κατ' ουσίαν ολιγαρχική και εμπεριείχε εκτός από δημοκρατικά, ταυτόχρονα και πολλά αριστοκρατικά στοιχεία[1380].

Η πολιτειακή οργάνωση και το πολίτευμα της Ναυπάκτου ως αιτωλικής πλέον πόλης δεν είναι γνωστά, πιθανότατα ωστόσο οι πολιτειακές δομές είχαν αναλογίες με το Αιτωλικό Κοινό. Για τους τοπικούς άρχοντες και τους πολιτικούς θεσμούς της πόλης μόλις από το τέλος του 3ου αι. π.Χ. έχουμε κάποιες πληροφορίες, που οφείλονται κυρίως σε απελευθερωτικές επιγραφές, καθώς άλλου είδους κείμενα, όπως ψηφίσματα, απουσιάζουν σχεδόν τελείως από τα ευρήματα της Ναυπάκτου. Ο επώνυμος άρχοντας της πόλης ήταν ο γραμματέας των θεωρών (*θεαρῶν*)[1381], του οποίου αγνοούμε τις ακριβείς αρμοδιότητες, ενώ υπήρχαν και άλλοι άρχοντες, που προφανώς συμμετείχαν στη διοίκηση και τη διαχείριση των δημόσιων οικονομικών. Ορισμένοι από αυτούς αναφέρονται ονομαστικά στα ίδια κείμενα ως εγγυητές[1382]. Από τα στοιχεία μάλιστα που μας παρέχονται από τα κείμενα αυτά μπορούν να αποκατασταθούν περισσότερες ηγετικές οικογένειες απ' ό,τι για οποιαδήποτε άλλη αιτωλική πόλη[1383]. Άλλα αξιώματα που αναφέρονται σε επιγραφές είναι αυτό του χρεωφύλακα[1384], που τηρούσε το αρχείο, καθώς και οι ορφανοφύλακες, οι οποίοι επέβλεπαν τα ορφανά[1385].

Ως πόλη του Κοινού η Ναύπακτος εξελίχθηκε σε σημαντικό πολιτικό και διπλωματικό κέντρο[1386], στο οποίο λάμβαναν χώρα συνελεύσεις και αντίστοιχες γιορτές που μπορεί να περιλάμβαναν αγώνες. Μία από αυτές ήταν τα Παναιτωλικά, τα-

[1380] Βλ. σχετικά O'Neil 1984-1986, 44-54. Walbank 1984,233. Grainger 1999. Η οργάνωση της Αιτωλικής εμφανίζει πολλά κοινά με την οργάνωση της Αχαϊκής, στην οποία όμως υπήρχε μεγαλύτερη συγκέντρωση εξουσίας στα χέρια λίγων.

[1381] Για ονόματα που παραδίδονται από επιγραφές βλ. σχετικά Lerat 1952, II, 125-128.

[1382] Για ονόματα Ναυπακτίων αρχόντων και μη που είναι γνωστά από τις πηγές βλ. Trowbridge, Oldfather 1933, 1995-1996. Ανάμεσα στους *άρχοντες* του 2ου αι. π.Χ. είναι γνωστά τα ονόματα Αγέλαος, Κλεόνικος και Νικίας, ενώ ένας ακόμη αξιωματούχος ήταν ο Δαμόνικος. Για άλλους άρχοντες βλ. Grainger 2000, 55-59

[1383] Grainger 2000, 18-22.

[1384] IG, IX, 1^1, 375-376.

[1385] Lerat 1952, II, 123. Συνήθως ήταν άντρες, αλλά αναφέρεται και μία γυναίκα, η Λάνασσα (Grainger 2000, 37).

[1386] Βλ. σχετικά Lerat 1952, II, 66, που επισημαίνει ότι αν ο Θέρμος ήταν το θρησκευτικό κέντρο των Αιτωλών, η Ναύπακτος έγινε το πολιτικό και διπλωματικό κέντρο.

κτική συνέλευση του αιτωλικού κοινού, που πραγματοποιούνταν στο τέλος του χειμώνα ή την άνοιξη[1387]. Επιπλέον στο χώρο της πόλης πραγματοποιούνταν έκτακτες συνελεύσεις[1388] ή «διεθνείς» συσκέψεις, όπως η πάνδημη συγκέντρωση του 217 π.Χ. που έγινε στην ύπαιθρο χώρα της Ναυπάκτου *(κοῖλα),* στην οποία οι Αιτωλοί προσήλθαν άοπλοι.

Η Ναύπακτος επιπλέον ανήκε στις πόλεις που είχαν αναδείξει μεγάλες οικογένειες πολιτικών προσωπικοτήτων. Χαρακτηριστικό είναι ότι, όπως μαρτυρούν επιγραφικά κείμενα, μετά την προσάρτησή της στην Αιτωλία Ναυπάκτιοι καταλάμβαναν υψηλά αξιώματα, ως αξιωματούχοι της Αιτωλικής Συμπολιτείας (στρατηγοί[1389], βούλαρχοι, γραμματείς και ίππαρχοι[1390]), παρενέβαιναν ως εγγυητές προξενιών[1391] και λάμβαναν προξενίες ή πολιτικά δικαιώματα[1392]. Επιπλέον μετείχαν ως εκπρόσωποι στα αμφικτυονικά συμβούλια των Δελφών (ιερομνήμονες)[1393], δέχονταν αμ-

[1387] Για τις συνελεύσεις βλ. γενικά Walbank 1984, 232-233. Τα Παναιτωλικά, σε αντίθεση με τα Θερμικά που γίνονταν πάντα στο Θέρμο, πραγματοποιούνταν σε άλλες πόλεις (Βλ. ωστόσο και Mitsos 1947, 256-261, που θεωρεί ότι αυτά δεν αφορούσαν σε συνελεύσεις, αλλά σε γιορτές, που και στις δύο περιπτώσεις λάμβαναν χώρα στο Θέρμο). Την άνοιξη του 199 π.Χ. έλαβαν χώρα στη Ναύπακτο (Λίβιος, XXXI, 29-32) με κύριο θέμα να αποφασιστεί η έξοδος ή όχι στον πόλεμο εναντίον του Φιλίππου. Βλ. επίσης σχετικά Πολύβ. V, 103, 2, XVI, 27, 4, XXIII, 5, 16: «*ἐπεὶ δὲ καταπλεύσας εἰς Ναύπακτον ἔγραψε τῷ στρατηγῷ καὶ τοῖς δαμιουργοῖς τῶν Ἀχαιῶν, κελεύων συνάγειν τοὺς Ἀχαιοὺς εἰς ἐκκλησίαν*». Για τις συνελεύσεις βλ. αναλυτικά και Freitag 1999, 88-89, υποσ. 454.

[1388] Για έκτακτες συνελεύσεις στην πόλη βλ. ακόμη Λίβιος, XXXV, 12, 3-5, XXXVI, 11, 6-7. Κάποιες από αυτές έγιναν το καλοκαίρι του 193 π.Χ. και την άνοιξη του 191 π.Χ.

[1389] Για το σχετικό κατάλογο βλ. Lerat 1952, II, 78 (βάσει προγενέστερου καταλόγου που είχε καταρτίσει ο Klaffenbach). O'Neil 1984-1986, 49. Η Ναύπακτος ήταν ανάμεσα στις μεγαλύτερες πόλεις της Αιτωλίας που είχαν αναδείξει στρατηγούς, όπως η περιοχή της Τριχωνίδος και οι πόλεις Καλυδώνα, Στράτος. Από την Ναύπακτο κατάγονταν έξι στρατηγοί της Συμπολιτείας: ο Δορκίνας, ο Φύσκος, ο Νεοπτόλεμος, ο Αγέλαος (πρεσβύτερος και νεότερος) και ο Χάλεπος. Ο Κατωπόδης (1990, 564) θεωρεί ότι το γεγονός ότι ελάχιστοι Ναυπάκτιοι είχαν γίνει στρατηγοί της Αιτωλικής Συμπολιτείας σε σχέση με άλλες περιοχές, ίσως οφείλεται στην καχυποψία των Αιτωλών έναντι των Ναυπακτίων εξαιτίας της μη αμιγούς τους καταγωγής και της φιλειρηνικής τους στάσης - με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον Αγέλαο - σε αντίθεση με την πολιτική των αιτωλαρχών που κατάγονταν από την περιοχή της Τριχωνίδος. Βλ. γενικότερα και Κατωπόδης 1990, Β, 676-679.

[1390] Ως βούλαρχος αναφέρεται ο Φύσκος. Ως γραμματέας αναφέρεται ο Νεοπτόλεμος και ο Νικολέων. Lerat 1952, II, 78. Ο ίππαρχος ήταν υψηλό αξίωμα με στρατιωτικά κυρίως καθήκοντα. Είναι γνωστό ότι ίππαρχοι είχαν διατελέσει ο Άντοχος και ο Νικόστρατος. O'Neil 1984-1986, 60. Κατωπόδης 1990, II, 573-575. Grainger 2000, 48-52.

[1391] Στα κείμενα αυτά παρατηρείται μάλιστα εμφανής υπεροχή των Ναυπακτίων. Lerat 1952, II, 76-77.

[1392] IG, XI, 4, 692. IG, IX, I^2, 31. Lerat 1952, II,93-94.

[1393] Ένα σφράγισμα (αρ. 31), με παράσταση προτομής ίππου και το όνομά του βρέθηκε στο αρχείο του Καλλίου και ανήκε στο ναυπάκτιο Φιλλέα Μίκκου ο οποίος ήταν επιμελητής του ιερού και της πόλης των Δελφών στο τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ. Πάντος 1985, 436-437. Του ίδιου 1991, 172. Για τους ιερομνήμονες βλ. και Grainger 2000, 52-55.

φικτυονικές ή δελφικές τιμές[1394] και παρείχαν έναν επιμελητή προτεινόμενο από τους Αιτωλούς για τη φρούρηση του ιερού των Δελφών[1395]. Ακόμη εμφανίζονται σε απελευθερωτικές επιγραφές των Δελφών ως πωλητές ή μάρτυρες. Τον 4ο αι. π.Χ., τέλος, η Ναύπακτος περιλαμβάνεται στον κατάλογο των πόλεων τις οποίες επισκέπτονται οι θεαροδόκοι της Επιδαύρου κατά την περιοδεία τους στην Ακαρνανία[1396].

[1394] Lerat 1952, II,93.

[1395] Roussel 1926, 127. Lerat 1952, II, 78-79. Κατωπόδης 1990, Β, 642-644. Όπως ήδη αναφέρθηκε ο Φιλλέας Μίκκου διατέλεσε επιμελητής του ιερού. Πρόκειται για αξίωμα που αφορούσε σε στρατιωτικά και πολιτικά καθήκοντα και σε άτομα που ανήκαν σε σημαντικές οικογένειες.

[1396] IG IV 2, I, 95, γρ. 6.

ΣΤ. 3.3.2 Οικονομία και κοινωνία

Τα ορατά ή ανασκαφικά κατάλοιπα και οι αρχαίες πηγές που παρουσιάστηκαν αναλυτικά στις προηγούμενες ενότητες σκιαγραφούν αρκετά χαρακτηριστικά την εικόνα και τη θέση της πόλης στην αρχαιότητα, καθώς και την ιστορική της εξέλιξη από την πρώτη προϊστορική εγκατάσταση έως το τέλος του αρχαίου κόσμου. Με την πρώτη ματιά διακρίνει κανείς την άρρηκτη, διαχρονική της σχέση με τη θάλασσα, που καθορίστηκε από την παράλια και στρατηγική της θέση, τα προσφερόμενα πλεονεκτήματα της θαλάσσιας επικοινωνίας, αλλά και τις δυσκολίες ή κινδύνους που αντίθετα ενείχαν οι χερσαίες επικοινωνίες. Παράλληλα μέσα από τα ευρήματα των ανασκαφών αναδεικνύονται όψεις της οικονομίας και της κοινωνίας της, καθώς φωτίζονται σημαντικοί ή όχι τόσο σημαντικοί άνθρωποί της.

Κατά ένα πολύ μεγάλο μέρος η οικονομία της πόλης βασιζόταν στη γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή. Οι Αιτωλοί άλλωστε ήταν κατά βάση κτηνοτρόφοι, καθώς μεγάλο μέρος της ενδοχώρας της Αιτωλίας ήταν ορεινή[1397]. Τα αγροτικά προϊόντα θεωρούμε ότι θα ήταν αρκετά ώστε να εξασφαλίζουν την αυτάρκεια της πόλης και πιθανώς ίσως μικρό πλεόνασμα παραγωγής, δεδομένου ότι αυτή περιβάλλεται από δύο αρκετά μεγάλες παραθαλάσσιες πεδιάδες, του ρέματος Βαρειά στα δυτικά και του Μόρνου στα ανατολικά[1398], οι οποίες φαίνεται ότι μέχρι τα νεότερα χρόνια απέφεραν πλούσιες σοδειές σε λάδι, ελιές, σταφύλια, σταφίδες, καλαμπόκι και δημητριακά[1399]. Όπως άλλωστε ήδη αναφέρθηκε, αν και ο αστικός χώρος είναι κατ' ανάγκη περιορισμένος από φυσικά όρια, η χώρα της μπορεί αντίθετα να ήταν αρκετά εκτεταμένη, συνυπολογίζοντας και εκτάσεις που πιθανώς ανήκαν σε μικρότερους δορυφορικούς οικισμούς. Μικρές αγροτικές εγκαταστάσεις ρωμαϊκών χρόνων που έχουν ερευνηθεί μέχρι σήμερα στην ύπαιθρο χώρα, καθώς και περιορισμένα οργανικά κατάλοιπα, βεβαιώνουν την άσκηση της καλλιέργειας της γης, και κυρίως της οινοπαραγωγής, παρότι οι μέχρι σήμερα εντοπισμένες ενδείξεις είναι α-

[1397] Για την οικονομία βλ. και Trowbridge, Oldfather 1933, 1997-1998. Για την κτηνοτροφία στην αρχαιότητα βλ. γενικά Isager, Skydsgaard 1992, 83-107. Για τη ρωμαϊκή Αιτωλία βλ. και Alcock 1989, 29.

[1398] Βλ. αναλυτικά στο κεφάλαιο Α.

[1399] Βλ. σχετικά και Dodwell 1819, 128-129, που αναφέρει ότι η πόλη παρήγε ελιές εξαιρετικής ποιότητας. Η λατρεία του Διονύσου στην πόλη είναι άλλωστε δηλωτική της καλλιέργειας αμπελιών. Βλ. επίσης Leake 1835, 608-609. Salvator 2009), 38. Κωτσόπουλος 1924, 26. Στεργιόπουλος 1938**,** 19-20. Ράπτης 1955, 18. Philippson, Kirsten, 1958, 321. Γιαννόπουλος 1969, 178. Χαραλαμπόπουλος 2005, 48.

ραιές και σποραδικές[1400]. Η παρουσία οικόσιτων ζώων άλλωστε τεκμηριώνεται από ζωικά οστά που έχουν βρεθεί, τόσο σε σχέση με τον προϊστορικό, όσο και με τον ελληνιστικό οικισμό[1401].

Η πιο ανθηρή φάση της Ναυπάκτου αναμφίβολα ήταν η αιτωλική περίοδός της, όταν αναδείχθηκε σε κεντρικό αστικό οικισμό της ευρύτερης περιοχής. Η ανάπτυξη της πόλης υποδηλώνεται εύγλωττα από την επέκταση των ορίων της, τη διεύρυνση του οχυρωματικού περιβόλου κατά το ανατολικό τμήμα, αλλά και επιμελημένες οικίες με ανδρώνες και ψηφιδωτά δάπεδα, που κάνουν την εμφάνισή τους τον 4^{ο} αι. π.Χ. και είναι δηλωτικές της ανόδου του βιοτικού επιπέδου. Τα νεκροταφεία προδίδουν επίσης συσώρρευση πλούτου, που αντικατοπτρίζεται στα κτερίσματα των τάφων, κυρίως της ύστερης κλασικής - πρώιμης ελληνιστικής περιόδου, στους οποίους, παρά τις συχνές συλήσεις, έχουν διασωθεί πολλά πολύτιμα αντικείμενα. Ομοίως και η εμφάνιση την ίδια περίοδο ενός αριθμού μεγαλοπρεπών ταφικών μνημείων και περιβόλων υποδηλώνει την ύπαρξη επιφανών και εύπορων οικογενειών. Ο Κατωπόδης θεωρεί ότι ο Αλέξανδρος ο Ίσιος, ο οποίος πιθανώς ήταν λοκρικής καταγωγής και αναφέρεται από τον Πολύβιο ως ο πλουσιότερος Έλληνας - με περιουσία που υποτίθεται ότι άξιζε περισσότερο από 200 τάλαντα - μπορεί να ήταν κάτοικος της πόλης στο τέλος του 2^{ου} αι. π.Χ.[1402].

Αυτός ο πλούτος που χαρακτήριζε τις κοινότητες των Αιτωλών, πιθανώς οφειλόταν σε κάποιο βαθμό στη συμμετοχή τους ως μισθοφόρων σε ξένους στρατούς, σε διάφορες θέσεις και αξιώματα[1403], όπως και σε πολεμικές λείες. Κυρίως

[1400] Για τα διάφορα είδη καλλιέργειας και τις ιδιαιτερότητές τους βλ. Isager, Skydsgaard 1992, 19-43.

[1401] Εκτός από τις αναφορές σε ζωικά οστεολογικά κατάλοιπα στο κεφάλαιο Ε.1, έχουν ήδη αναφερθεί και συγκεντρωμένα οστά ζώων που βρέθηκαν στις θέσεις 32 και 72. Στην πρώτη θέση μάλιστα επρόκειτο για οστά βοοειδών που ήταν σκόπιμα κομμένα.

[1402] Κατωπόδης 1990, 564, 628-630. Πολύβ. XXI, 26, 9: «*συνέβαινε δὲ τὸν μὲν Ἀλέξανδρον πλουσιώτατον εἶναι πάντων τῶν Ἑλλήνων*». Πολύβ. XXVI, 7-17: «…… *πλειόνων ἢ διακοσίων ταλάντων ἔχων οὐσίαν*……». Πρόκειται για προσωπικότητα που κατείχε σημαντικό ρόλο στην Αιτωλική Συμπολιτεία και εναντιώθηκε στη μεταρρυθμιστική πολιτική του Σκόπα και του Δωρίμαχου. Στην πραγματικότητα η πόλη καταγωγής του δεν είναι γνωστή. Συμμετείχε σε αιτωλική πρεσβεία που είχε σταλεί προς τη Ρώμη, η οποία αιχμαλωτίσθηκε από τους Ηπειρώτες, που ζήτησαν ως λύτρα αρχικά πέντε τάλαντα για τον καθένα από τους πρέσβεις. Παρόλα αυτά φαίνεται ότι δεν κατείχε ποτέ θεσμικό ρόλο και δεν είχε εκλεγεί σε κανένα από τα ανώτατα αξιώματα. Ο πλούτος του πιθανώς είχε αποκτηθεί κυρίως από λαφυραγωγίες. Βλ. σχετικά και Lerat 1952, II, 75, 79. O'Neil 1984-1986, 46, 53, 58. Grainger 1999, 188.

[1403] Launey 1949, 176-201. Grainger 1999, 190-193. Ένας πολύ μικρός αριθμός Αιτωλών ίσως μετείχε στο στρατό του Μ. Αλεξάνδρου (Launey, ό.π. 179). Είναι μάλιστα γνωστά τα ονόματα δύο εξ αυτών. Βλ. σχετικά Grainger 1999, 191, σημ. 15. Είναι επίσης βέβαιο ότι συμμετείχαν στο στρατό του Πύρρου με πεζικό και ιππικό και πιθανώς στο στρατό του Περσέα. Βλ. σχετικά Λιάμπη 2009, 25. Επίσης

όμως φαίνεται ότι είχε ως πηγή την άνθηση του εμπορίου, στην οποία δόθηκε ώθηση με την πολυπόθητη απόκτηση της Ναυπάκτου και άλλων σημαντικών λιμανιών όπως οι Οινιάδες[1404].

Ως λιμάνι η Ναύπακτος ευνοήθηκε διαχρονικά από τη θέση της επί του θαλάσσιου δρόμου προς τη Δύση. Το εμπόριο, το κύριο μέρος του οποίου διεξαγόταν διά θαλάσσης[1405], είχε ιδιαίτερη βαρύτητα στην οικονομία της πόλης και το εμπορικό λιμάνι της αποτέλεσε την κύρια πύλη εξωτερικής επικοινωνίας της με κοντινές και πιο μακρινές περιοχές. Η αρχή της ανάπτυξής των εξωτερικών εμπορικών επαφών τεκμηριώνεται με ευρήματα κυρίως από την εποχή του αποικισμού και εξής, σίγουρα όμως γνώρισε μέγιστη ακμή κατά την αιτωλική περίοδο, συμβαδίζοντας με την οργάνωση και εξέλιξη της πόλης σε σημαντικό και πολυσύχναστο κέντρο. Εκτός από τον ατομικό πλούτο, οπωσδήποτε η αυξημένη κίνηση που γνώρισε το λιμάνι της Ναυπάκτου στα χέρια των Αιτωλών, εκτός άλλων θα απέφερε έσοδα στην πόλη από την πληρωμή λιμενικών φόρων που θα κατέληγαν στο δημόσιο ταμείο.

Για τη σημασία του λιμανιού της, πάντως, δεν υπάρχει γενική συμφωνία, και, όπως είδαμε νωρίτερα στη σχετική υπο-ενότητα, ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι δεν γνώρισε ποτέ πραγματικά μεγάλη ανάπτυξη, κυρίως λόγω της ορεινής ενδοχώρας και της έλλειψης καλού χερσαίου οδικού δικτύου για την περαιτέρω κυκλοφορία και διοχέτευση των προϊόντων[1406]. Σε μία συνοπτική παρουσίαση των ευρημάτων των νεκροταφείων, αλλά και του οικισμού των ελληνιστικών χρόνων είδαμε ότι η Ναύπακτος με βεβαιότητα μετείχε σε ένα περιφερειακό δίκτυο εμπορικών συναλλαγών, στο οποίο κατείχαν μεγαλύτερο ή μικρότερο ρόλο κέντρα από όλη την περίμετρο του Κορινθιακού και την υπόλοιπη δυτική Λοκρίδα και Αιτωλία, με τα οποία η Ναύπακτος διατηρούσε σταθερές εμπορικές σχέσεις και επικοινωνία. Πα-

---

ένας αριθμός Αιτωλών μετείχαν σε δύναμη 6500 στρατιωτών που ήταν στην υπηρεσία της Αιγύπτου στα τέλη του 3ου αι. π.Χ. Βλ. σχετικά Griffith 1935, 61-62, 74, 80-82. Grainger 1999, 191-192. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι ένας ναυπάκτιος στρατιώτης με το όνομα Αρίστων ή Αριστίων, που περιπολούσε στην έρημο της Αιγύπτου, είχε χαράξει το όνομά του σε τοίχο του ναού του Pan a Redesiyeh. Βλ. σχετικά Launey, ό.π. 27, 193. Για συμμετοχή αιτωλών μισθοφόρων και σε άλλες περιοχές, όπως την Κύπρο ή τη Σάμο βλ. Chaniotis 2005, 250.

[1404] Grainger 1999, 200-201. Το λιμάνι της ακαρνανικής αυτής πόλης περιήλθε υπό αιτωλική κυριαρχία μεταξύ 331-313 π.Χ., 263-243-217 π.Χ. και 211-189 π.Χ. Βλ. σχετικά Τσαντήλα 2011β, 38 και γενικότερα 37-44.

[1405] Οι μεταφορές προϊόντων από τη θάλασσα προσέφεραν ικανοποιητική πρόσβαση σε μεγαλύτερο εύρος αγορών, με μικρότερο κόστος, ενώ παρείχαν και δυνατότητες μεταφοράς μεγαλύτερου όγκου φορτίων.

[1406] Βλ. σχετικά Woodhouse 1897, 47-48, καθώς και Oldfather 1926, 13.

ράλληλα δεν λείπουν αντικείμενα πολυτελείας, όπως κυρίως μετάλλινα σκεύη, πολύτιμα κοσμήματα, αλλά και ένας αριθμός ανάγλυφων σκύφων με εικονιστικές παραστάσεις εμπνευσμένες από μεταλλικά πρότυπα, που προδίδουν σχέσεις με κοντινά, αλλά και πιο μακρινά κέντρα. Εισαγωγές κεραμικών προϊόντων από την Αθήνα εντοπίζονται κατά τους κλασικούς και πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ στη συνέχεια μειώνονται αισθητά. Κατά την υπόλοιπη ελληνιστική περίοδο στην κεραμική αναγνωρίζονται ελάχιστα προϊόντα της Αθήνας (Εργαστήριο του Βίωνος), του Άργους (εργαστήριο Μονογράμματος)[1407], ή των Οινιαδών[1408]. Επίσης είναι πλέον τεκμηριωμένο ότι η πόλη διατηρούσε στενές σχέσεις με τα κεραμικά εργαστήρια του Αιγίου[1409] και των Λουσών[1410], από τα οποία πιθανότατα προερχόταν ένας αριθμός ανάγλυφων σκύφων, όπως και η ανάγλυφη λάγυνος που παρουσιάστηκε στην ενότητα ΣΤ.3.2[1411].

Το παραλιακό τμήμα της πόλης έχει επιπλέον αναδείξει πολυάριθμα θραύσματα εμπορικών αμφορέων, υλικό που δεν ήταν εφικτό να μελετηθεί συστηματικά έως σήμερα. Ανάμεσα σε αυτά περιλαμβάνονται χαρακτηριστικά τμήματα ή σφραγίσματα αμφορέων, που επιτρέπουν αναγνωριστούν κερκυραϊκοί[1412] και λευκαδίτικοι[1413] εμπορικοί αμφορείς, ευρήματα ικανά να περιγράψουν ένα δίκτυο επαφών με το βόρειο νησιωτικό Ιόνιο. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις ενσφράγιστων λαβών διατηρούνται κυρίως φθαρμένα μονογράμματα και δεν είναι εύκολη η ταύτιση της προέλευσής τους. Σε κάθε περίπτωση αποτελούν ένα υλικό που θα πρέπει να μελετηθεί συστηματικά, ώστε να εξαχθούν χρήσιμα συμπεράσματα για τις εμπορικές συναλλαγές και την οικονομική δραστηριότητα της πόλης.

Σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής και των ανασκαφών υπήρξε παράλληλη εφαρμογή και των δύο ειδών οικονομίας, της εγχρήματης και της ανταλλακτικής (αντιπραγματισμός). Οι έμποροι που θα έρχονταν στο λιμάνι της πόλης θα εμπορεύονταν κυρίως κρασί και λάδι καλής ποιότητας, μέταλλα, πολύτιμα υλικά και είδη

[1407] Βλ. σχετικά στο Παράρτημα ΙΙ.
[1408] Για τα τοπικά εργαστήρια της πόλης βλ. Tsantila 2016, 228-229.
[1409] Κόλια 2011.
[1410] Μητσοπούλου-Leon 1989.
[1411] Βλ. σχετικά και Τσαντήλα 2011β, 64. Της ίδιας 2013, 182-183, που άλλοτε την αποδίδει σε εργαστήριο του Αιγίου και άλλοτε σε αυτό των Λουσών Αχαΐας (Αρκαδίας στην αρχαιότητα).
[1412] Στην Κέρκυρα έχει αποδειχθεί η κατασκευή από τα τοπικά εργαστήρια του οξυπύθμενου αμφορέα τύπου Β της Κορίνθου από τον 5ο αι. έως τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. Κουρκουμέλης 2006.
[1413] Για την ταύτιση εργαστηρίων αμφορέων στη Λευκάδα κατά τον 3ο αι. π.Χ. βλ. Ανδρέου 1990.

πολυτελείας, λαμβάνοντας ως αντάλλαγμα αγροτικά είδη και τρόφιμα της περιοχής, κεραμικά προϊόντα, δούλους, δέρματα και ζώα[1414], καθώς πιθανότατα και ξυλεία από δάση της ορεινής ζώνης, όπως υποδηλώνει η ναυπηγική παράδοση που συνδέεται με την ονομασία της πόλης και μαρτυρεί την ύπαρξη διαθέσιμης πρώτης ύλης[1415].

Εκτός από τις αγροτικές δραστηριότητες (γεωργία, κτηνοτροφία, κυνήγι), ένα μεγάλο μέρος των πολιτών της πόλης θα βιοπορίζονταν από τη θάλασσα, εξασκώντας επαγγέλματα που συνδέονταν με αυτή, όπως αλιείς, έμποροι, ναύκληροι, ναύτες και ναυπηγοί. Σύμφωνα τέλος με την «παραδοσιακή» άποψη που απηχούν οι αρχαίες πηγές, ένα μέρος της δραστηριότητας των Αιτωλών, όπως και των Οζολών Λοκρών, αφορούσε σε ληστρικές και πειρατικές επιχειρήσεις, καθώς και την αρπαγή λαφύρων και αναθημάτων από ιερά, από τις οποίες ειδικά οι Αιτωλοί πιθανώς συμπλήρωναν το εισόδημά τους[1416]. Η εικόνα αυτή έχει μία βάση αλήθειας, αν και θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι δραστηριότητες αυτές ήταν θεμιτές και συχνές στην ελληνιστική εποχή και ότι πιθανώς οι Αιτωλοί δεν διακρίνονταν περισσότερο από άλλα έθνη σε αυτού του είδους τις επιχειρήσεις και μάλιστα σε εθνικό επίπεδο[1417]. Παρόλα αυτά ειδικά η πειρατεία ήταν ένας γρήγορος, αν και ριψοκίνδυνος, τρόπος προσπορισμού, ενώ η πρόσληψη πειρατών αποτελούσε και μέσο διπλωματικής πίεσης[1418].

[1414] Βλ. σχετικά και Bakhuizen 1996, 231-232.

[1415] Βλ. σχετικά Johnson 1927, 203. Τα πιο κατάλληλα είδη ξύλου για ναυπήγηση πλοίων ήταν το έλατο, το πεύκο και ο κέδρος. Θα πρέπει γενικότερα να ληφθεί υπόψη και η αποψίλωση των δασών που έχει συντελεστεί από την αρχαιότητα έως τις μέρες μας. Βλ. σχετικά Isager, Skydsgaard 1992, 12-14. Ενδιαφέρον σχετικά με την πυκνότητα των δασών της ευρύτερης περιοχής έχει η περιγραφή του Θουκυδίδη για την αποτυχημένη εκστρατεία του Δημοσθένη στην Αιτωλία, όπου περιγράφεται ότι ένας μεγάλος αριθμός Αθηναίων παγιδεύτηκαν μέσα σε δάσος, από το οποίο δεν υπήρχε οδός διαφυγής, γεγονός που επέτρεψε στους Αιτωλούς να βάλουν φωτιά και να τους περικυκλώσουν (Θουκ. ΙΙΙ, 98, 2).

[1416] Walbank 1984, 235.

[1417] Grainger 1999, 3-25. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπήρχαν πειρατές Αιτωλοί, αλλά ότι οι επιχειρήσεις αυτές δεν ήταν κρατικές ή οργανωμένες από την Αιτωλική Συμπολιτεία και ήταν μάλλον μικρής κλίμακας. Παρόλα αυτά ορισμένοι στρατηγοί της Αιτωλικής Συμπολιτείας, όπως ο Σκόπας και ο Δωρίμαχος συνδύαζαν το αξίωμά τους με ληστρικές επιθέσεις, οι οποίες φαίνεται ότι ήταν συστηματικές. Για τις πειρατικές δραστηριότητες των Αιτωλών βλ. σχετικά Bakhuizen 1996, 223-234. Κατωπόδης 1990, Β, 658-660. Για την πειρατεία γενικότερα βλ. και Griffith 1935, 262-263.

[1418] Για παράδειγμα κάποιοι από τους πειρατές του Αντιγόνου Γονατά ήταν Αιτωλοί, ενώ ο αρχιπειρατής Δικαίαρχος είχε προσληφθεί από τον Φίλιππο τον Ε΄. Επίσης αιτωλοί πειρατές υπηρετούσαν τους Ηλείους το 218 π.Χ. Βλ. Griffith, ό.π. Chaniotis 2005, 134.

Μικρότερη μερίδα του πληθυσμού της πόλης φαίνεται ότι ασκούσε βιοτεχνικά και συναφή χειρωνακτικά επαγγέλματα, όπως δηλαδή τεχνίτες διαφόρων ειδών, αγγειοπλάστες ή ιδιοκτήτες εργαστηρίων. Τα μέχρι σήμερα ευρήματα υποδεικνύουν κυρίως την άσκηση οικοτεχνικών βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, ενώ πιθανώς θα υπήρχαν και περιοδεύοντα εργαστήρια τεχνιτών από άλλες περιοχές που πιθανώς εργάζονταν στην πόλη, όπως για παράδειγμα αναφέρθηκε σε σχέση με τα ταφικά μνημεία «μακεδονικού τύπο». Παράλληλα ένα μέρος των καθημερινών δραστηριοτήτων αφορούσε σε δούλους, οι οποίοι θα απασχολούνταν σε αγροτικές ή οικιακές ασχολίες, αλλά και ως τεχνίτες και έμποροι. Η παρουσία τους στην ελληνιστική τουλάχιστον πόλη υπενθυμίζεται χαρακτηριστικά από το μεγάλο αριθμό απελευθερωτικών επιγραφών που έχουν βρεθεί, στις οποίες αναφέρονται ως *σώματα* ανδρικά ή γυναικεία, ενώ στις περισσότερες περιπτώσεις έχουν σωθεί τα ονόματα, η καταγωγή[1419] ή, σπανιότερα, η απασχόλησή τους[1420].

ΣΤ.3.3.2.1 Νομίσματα - νομισματικοί θησαυροί

Οι ανασκαφές στην πόλη έχουν φέρει στο φως εκατοντάδες αρχαίων νομισμάτων, για τα οποία δεν είναι δυνατόν στην παρούσα φάση να παρουσιαστούν συγκεντρωτικά ποσοτικά στοιχεία, καθώς αφορούν σε αρχαιολογικό υλικό που προέρχεται από πολυάριθμες ανασκαφές. Το υλικό αυτό δεν είναι στο σύνολό του συντηρημένο και ταυτισμένο, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις η κατάσταση διατήρησης των νομισμάτων δεν επιτρέπει ασφαλή ταύτιση. Μέχρι σήμερα μόνο μεμονωμένα ανασκαφικά σύνολα νομισμάτων έχουν ταυτιστεί στο πλαίσιο επιμέρους μελετών, από τα οποία μας παρέχονται ορισμένα ενδεικτικά και μόνον στοιχεία, μεταξύ άλλων και για τις εξωτερικές σχέσεις που διατηρούσε η πόλη ως εμπορικό λιμάνι. Η νομισματική κυκλοφορία στην περιοχή της πόλης, συνεπώς, είναι ατελώς γνωστή, αν και από τα διαθέσιμα στοιχεία προκύπτουν κάποια πρώτα συμπεράσματα[1421].

[1419] Ειδικότερα αναφέρονται δούλοι από την Ιλλυρία, Συρία, Αραβία, Αντιόχεια, Θράκη, ή τη Σκύρο.

[1420] Σε μία από τις απελευθερωτικές επιγραφές που αναφέρονται στο ιερό του Σάραπι (IG I^2, III, 630) αναφέρεται η απελευθέρωση ενός δούλου από τη Συρία, που ήταν τεχνίτης αρτοποιός. Βλ. σχετικά και Grainger 2000, 35-37, 38-41.

[1421] Για τη νομισματική κυκλοφορία στην ευρύτερη περιοχή της δυτικής Ελλάδας (Ήπειρο, Ακαρνανία, Αιτωλία) με βάση τους θησαυρούς βλ. γενικά Tsangari 2011. Για την Καλυδώνα ειδικότερα βλ. Alexopoulou, Sidiropoulos 2011. Liampi 2014.

Η Ναύπακτος ως πόλη φαίνεται ότι δεν έκοψε ποτέ νομίσματα κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας[1422], ούτε όσο κατεχόταν από τους δυτικούς Λοκρούς[1423], ούτε μετά την ενσωμάτωσή της στην Αιτωλία[1424], όταν ήταν πλέον σε ευρεία χρήση οι νομισματικές κοπές της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Πιθανότερα μάλιστα τα πρώτα νομίσματα στο χώρο της πόλης κόπηκαν μόλις την εποχή της Φραγκοκρατίας (1294)[1425].

Στην κλασική περίοδο φαίνεται ότι δεν υπήρχε ανάγκη κοπής νομισμάτων, καθώς δεν ήταν εντελώς απαραίτητα για τις καθημερινές δραστηριότητες, που μπορούσαν να γίνονται και χωρίς αυτά, με ανταλλαγές προϊόντων. Οι μεγαλύτερες συναλλαγές που θα αφορούσαν και στην πληρωμή των φόρων του λιμανιού μπορούσαν να γίνονται με νομίσματα άλλων πόλεων, τα οποία ακολουθούσαν κυρίως τον αιγινήτικο σταθμητικό κανόνα[1426]. Αυτό υποδεικνύει και ο μοναδικός νομισματικός θησαυρός της περιόδου αυτής που προέρχεται από το χώρο της πόλης και είχε βρεθεί το 1936 κατά την κατεδάφιση σπιτιού. Αποτελούνταν από δέκα ασημένιους στατήρες Ήλιδος και είχε αποκρυβεί γύρω στο 460 π.Χ.[1427]

Από τον 4^{ο} αι. π.Χ. εκ πρώτης όψεως παρατηρείται μεγαλύτερη ποικιλία στη νομισματική κυκλοφορία της περιοχής. Από τις προκαταρκτικές μελέτες μέρους υλικού από πρόσφατες ανασκαφές προκύπτει ότι τα νομίσματα του 4^{ου} αι. π.Χ. αντιπροσωπεύουν κοντινές πόλεις όπως την Κόρινθο και τη Σικυώνα, καθώς και τους Οπούντιους Λοκρούς και την Αθήνα.

Κατά την ελληνιστική περίοδο την πλειονότητα συνιστούν τα τοπικά νομίσματα, και κυρίως ομοσπονδιακές κοπές του Αιτωλικού Κοινού, με χάλκινα νομίσματα που ανήκουν σε σειρές που χρονολογούνται κυρίως μετά την προσάρτηση

[1422] Η πληροφορία ότι η πόλη έκοβε στην αρχαιότητα νομίσματα που έφεραν την επιγραφή ΝΑΥ και κένταυρο με βέλος στον αριστερό του χέρι και στην άλλη όψη Ηρακλή γυμνό ροπαλοφόρο που οδηγεί αλυσοδεμένο τον Κέρβερο (Οικονόμου 1980, 18) δεν επιβεβαιώνεται πουθενά ως αληθινή και οπωσδήποτε ξένη εμφανίζεται και η συγκεκριμένη εικονογραφία.

[1423] Trowbridge, Oldfather 1933, 2002. Λιάμπη 1998, 84.

[1424] Από τις αιτωλικές πόλεις είναι πλέον γνωστό ότι μόνο η Ποτειδανία διέθετε νομισματοκοπείο. Λιάμπη 1996, 157-164. Πολύ λίγα και σπάνια νομίσματα αναμνηστικού χαρακτήρα με τα εμβλήματα των Αιτωλών και το εθνικό τους όνομα έκοψαν ορισμένες αυτόνομες πόλεις της Αιτωλικής Συμπολιτείας το 197-196 π.Χ., η Ναύπακτος όμως φαίνεται ότι δεν ήταν ανάμεσα σε αυτές τις πόλεις. Βλ. σχετικά Κραβαρτόγιαννος 1994, 3947-55. Του ίδιου 2001, 249. Ο Κατωπόδης (1990, 631) αντίθετα θεωρεί ότι στην αιτωλική περίοδό της η Ναύπακτος, ως το μεγαλύτερο ναυτικό και εμπορικό κέντρο της Συμπολιτείας, μπορεί να είχε το ιδιαίτερο προνόμιο της κοπής νομισμάτων.

[1425] Κραβαρτόγιαννος 2001, 249.

[1426] Για την κλασική περίοδο βλ. σχετικά Kroll 2016.

[1427] IGCH 19. Kroll 2016, 68.

της πόλης στην Αιτωλία, και συγκεκριμένα στην τρίτη (300 / 290-239 π.Χ.), τέταρτη (220–205 π.Χ.) και πέμπτη σειρά (205-150 π.Χ.) της Τσαγκάρη[1428], γεγονός που πιθανώς υποδηλώνει εντονότερη οικονομική δραστηριότητα σε αυτούς τους χρόνους. Πρόκειται για νομισματοκοπία με ενδιαφέρουσα εικονογραφία, βασισμένη στην αιτωλική μυθολογία και θρησκεία, καθώς και στο γεγονός που καθόρισε την ιστορία της Συμπολιτείας, τη νίκη κατά των Γαλατών. Ο Woodhouse θεώρησε εύλογο η πόλη να είχε συνεισφέρει κάποιο εικονογραφικό στοιχείο από τις λατρείες της στην ομοσπονδιακή νομισματοκοπία του Κοινού, άποψη που ωστόσο δεν επιβεβαιώνεται[1429].

Στην ελληνιστική φάση της Ναυπάκτου ανήκουν δύο νομισματικοί θησαυροί οι οποίοι έχουν παλαιότερα βρεθεί εντός των ορίων της, χωρίς πολλές πληροφορίες για τις συνθήκες εύρεσής τους[1430]. Ο σημαντικότερος από αυτούς αναφέρεται ότι βρέθηκε το 1954 και αποτελούνταν από πέντε χρυσούς στατήρες, δύο στατήρες της Αιτωλικής Συμπολιτείας, έναν του Σέλευκου Α΄, έναν του Αντίοχου Α΄ και έναν του Πτολεμαίου Β΄ ή Γ΄[1431]. Αρχικά η απόκρυψή του είχε χρονολογηθεί στο 250-225 π.Χ., ενώ η Τσαγκάρη τον χρονολογεί γύρω στο 220 ή λίγο μετά, την περίοδο του Συμμαχικού πολέμου[1432]. Ένας ακόμη θησαυρός από την περιοχή της Ναυπάκτου, που βρέθηκε το 1910, περιείχε δύο, ή και περισσότερα, ασημένια αιτωλικά τετράδραχμα[1433]. Γενικότερα κατά την περίοδο του Συμμαχικού πολέμου, παρατηρούνται και άλλες περιπτώσεις απόκρυψης θησαυρών στην ευρύτερη περιοχή της Ναυπάκτου, γεγονός που ίσως δείχνει ότι, λόγω και της θέσης της πόλης οι κάτοικοι φοβούνταν εχθρικές επιδρομές και φρόντιζαν να διασφαλίζουν τα πολύτιμά τους[1434].

[1428] Tsangari 2007.

[1429] Woodhouse 1897, 321-2.

[1430] Βλ. σχετικά και Tsangari 2011, 250-251.

[1431] IGCH 174.

[1432] Tsangari 2007, 211-212.

[1433] IGCH 196. Tsangari 2007, 216-217. Τον χρονολογεί και αυτόν πιθανότερα γύρω στο 220 π.Χ. Στην πραγματικότητα δεν είναι γνωστό το ακριβές περιεχόμενό του και συνεπώς αν αποτελεί πράγματι «θησαυρό» ή τυχαία απώλεια.

[1434] Βλ. γενικά και Tsangari 2011, που διαπιστώνει αύξηση θησαυρών τον 2^{ο} αι. π.Χ. Θα πρέπει ακόμη να σημειωθεί ότι δύο ακόμη θησαυροί (IGCH 244 και IGCH 317) οι οποίοι αναφέρεται ότι προέρχονται από τη Ναύπακτο, αν και σημαντικοί, δεν προέρχονται από την περιοχή της πόλης, αλλά από τα Ρογκάκια Ναυπακτίας που βρίσκονται εκτός αυτής και συνεπώς δεν έχουν άμεση συνάφεια με το θέμα που εξετάζουμε. Βλ. σχετικά Παπαγεωργιάδου-Μπάνη 1996, για τον IGCH 317, που αναφέρεται ως εύρημα της Ναυπάκτου, όπως και για την νομισματική κυκλοφορία στην Αιτωλία το 2^{ο} αι. π.Χ.

Όπως προκύπτει από τα λίγα σύνολα νομισμάτων που έχουν ταυτιστεί από τον οικισμό και τα νεκροταφεία της πόλης την ίδια περίοδο αντιπροσωπεύονται παράλληλα κοπές της Αχαϊκής Συμπολιτείας, του Θεσσαλικού Κοινού και νομίσματα πόλεων όπως η Σικυώνα, η Αμβρακία και η Ήλιδα. Ορισμένα πολύ σπάνια δείγματα προέρχονται από τη Μακεδονία (Αντίγονος Γονατάς)[1435], καθώς και το Δυρράχιο. Πιο συγκεκριμένα σε ταφικά σύνολα ανήκει μικρός αριθμός από δανάκες[1436] και νομίσματα. Μεταξύ των τελευταίων περιλαμβάνονται έξι νομίσματα από τάφο στη θέση 107, που βάσει και των υπόλοιπων κτερισμάτων ήταν σε χρήση τουλάχιστον από τα μέσα ή το 2ο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. έως τις αρχές του 1ου αι. π.Χ.[1437] Από αυτά δύο χάλκινα ανήκαν σε κοπές της Αιτωλικής Συμπολιτείας (300/290-239 π.Χ.)[1438], ένα φθαρμένο ήταν πιθανόν Αμβρακίας, Αιτωλικού ή Ηπειρωτικού τύπου (238-168 π.Χ), ενώ περιλαμβάνονταν ακόμη ένας αργυρός οβολός Σικυώνας (340-330 π.Χ.) και ένα ασημένιο Οπουντίων Λοκρών (περ. 369-338 π.Χ).

Από έναν ταφικό θησαυρό περιείχαν αντίστοιχα οι τάφοι 1 και 2 της θέσης 69. Ο ταφικός θησαυρός του τάφου 1 αποτελούνταν από έναν ασημένιο οβολό Σικυώνος (περ. δεκαετία 340/330-δεκαετία 320 π.Χ.)[1439], ένα ασημένιο νόμισμα Δυρραχίου (περ. 200-30 π.Χ.) (**αρ. ευρ. 108**)[1440] και πέντε χάλκινα ημιωβόλια Αιτωλικής Συμπολιτείας, 3η σειράς (300/290-229 π.Χ.)[1441]. Ο ταφικός θησαυρός του τάφου 2 αποτελούνταν από ένα ασημένιο νόμισμα Σικυώνας (3/4 οβολού) (400-350 π.Χ.), έναν ασημένιο οβολό Σικυώνας (περ. δεκαετία 340/330-δεκαετία 320 π.Χ.), δύο χάλκινα ημιωβόλια Αιτωλικής Συμπολιτείας, 3ης σειράς (300/290-229 π.Χ.) και ένα χάλκινο νόμισμα Αιτωλικής Συμπολιτείας, 5ης σειράς (205- περ. 150 π.Χ.). Στη γειτονική θέση 13, ο τάφος 6 περιείχε επίσης δύο ασημένιους οβολούς Σικυώνος (περ. δεκαετία 340/330-δεκαετία 320 π.Χ.).

[1435] Βλ. σχετικά στο Παράρτημα ΙΙ.

[1436] Οι δανάκες είναι ελάχιστες και αντιγράφουν γενικά νομισματικούς τύπους της Σικυώνας. Οι χρυσές δανάκες της Ναυπάκτου πρόκειται να περιληφθούν σε άρθρο των δρ. Γ. Αλεξοπούλου και Κ. Σιδηρόπουλου με τίτλο «Χρυσές δανάκες, δώρο στον Χάροντα», το οποίο είναι στην παρούσα φάση υπό επεξεργασία.

[1437] Σταυροπούλου-Γάτση, Σαράντη 2009, 274.

[1438] Tsangari 2007, 60, αρ. 272α, πιν. 14, αρ. 272α και 61, αρ. 287, πιν. 15, αρ. 287, 250.

[1439] BCD, *Peloponnesos*, 78, 264.2.

[1440] Ως προς τον οπισθότυπο βλ. SNG, *Cop*., 466.

[1441] Tsangari 2007, 3rd series, group 1, em. 10, 53-60.

Με βάση τα στοιχεία αυτά, παρότι όπως εκτέθηκε αφορούν σε μικρό μέρος μόνο των ευρημάτων της Ναυπάκτου, διαφαίνονται πυκνότερες οικονομικές σχέσεις με κοντινές ελληνικές πόλεις και περιοχές της δυτικής Ελλάδας, ενώ από την Πελοπόννησο κυρίαρχη θέση κατέχει η Σικυώνα. Χαρακτηριστική για τις πολιτικές και οικονομικές σχέσεις της πόλης είναι επίσης η σχεδόν πλήρης απουσία μακεδονικών νομισμάτων, όπως και ομοσπονδιακών κοπών του Ακαρνανικού Κοινού ή μεμονωμένων πόλεων της Ακαρνανίας.

Μέχρι το 2^{ο} αι. μ.Χ. η παρουσία ρωμαϊκών νομισμάτων είναι αρκετά περιορισμένη σε σχέση με τα νομίσματα του Κοινού ή κοντινών πόλεων. Ανάμεσά τους έχει ήδη γίνει αναφορά σε ένα ρωμαϊκό χάλκινο νόμισμα του τέλους του 3^{ου} αι. – αρχών 2^{ου} αι. π.Χ., από τη θέση Αρβάλα, το οποίο μπορεί να συνδεθεί με ρωμαϊκή παρουσία στο χώρο[1442]. Επιπλέον από το χώρο του ιερού του Ασκληπιού προήλθε μικρός αριθμός ασσαρίων.

Από το 2^{ο} και ιδίως από τον 3^{ο} αι. μ.Χ. και μέχρι τους βυζαντινούς χρόνους επικρατούν πλέον στις συναλλαγές τα κοινά για όλη την αυτοκρατορία νομίσματα των μεγάλων νομισματοκοπείων της περιοχής, τα οποία και συναντώνται σε μεγάλο αριθμό σε ανασκαφικά σύνολα από το άστυ και τη χώρα της πόλης. Αφορούν σε μεγάλο αριθμό σηστέρτιων, αντωνιανών και φόλλεων, καλής γενικά διατήρησης. Θα πρέπει τέλος να σημειωθεί ότι στους νομισματικούς θησαυρούς που έχουν βρεθεί στην πόλη έχουν προστεθεί δύο θησαυροί χάλκινων νομισμάτων του 4^{ου} -6^{ου} ; αι. π.Χ., οι οποίοι αφορούν σε 250 και 240 χάλκινα νομίσματα από τις θέσεις 59[1443] και 50[1444] αντίστοιχα, τα οποία είναι μέχρι σήμερα ασυντήρητα. Και στις δύο περιπτώσεις έχουν βρεθεί σε στρώματα καταστροφής που πιθανώς συνδέονται με αναταραχές ή φυσικές καταστροφές.

[1442] Βλ. σχετικά και Παπαγεωργιάδου-Μπάνη 1996, 219 για ένα ασσάριο του 169-158 π.Χ. του τύπου Ιανός / πρώρα που βρέθηκε στην Πυρά του Ηρακλέους (όρος Οίτη). Η ίδια θεωρεί ότι η θέση αποτέλεσε προσκύνημα για τους Ρωμαίους.
[1443] Σαράντη 1999, 274 (Γρίμποβο, οδός Αποκαύκου, Ο.Τ. 150, οικ. Π. Νικολόπουλου).
[1444] Σαράντη 2005, 477-478 (Οδός Βαρδακουλά 13, οικ. Μασγάλα).

ΣΤ.3.3.2.2. Καλλιτεχνικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες (θέσεις 72, 135-137)

Καλλιτεχνικά εργαστήρια

Από τη γραπτή παράδοση και ειδικότερα τον Παυσανία αναφέρονται οι Ναυπάκτιοι καλλιτέχνες Μέναιχμος και Σοΐδας, οι οποίοι είναι οι μοναδικοί γνωστοί γλύπτες από την περιοχή της βορειοδυτικής Ελλάδας, τα ονόματα των οποίων έχουν διασωθεί, ενώ ο περιηγητής είναι η μόνη πηγή που τους μνημονεύει[1445]. Αυτοί είχαν φιλοτεχνήσει το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Λαφρίας Αρτέμιδος της Καλυδώνας, το οποίο είδε ο Παυσανίας σε ιερό της θεάς στην Πάτρα, όπου είχε μεταφερθεί από τους Ρωμαίους[1446]. Το άγαλμα υποτίθεται ότι αποτελούσε αφιέρωμα του Λαφρίου, αδελφού του Κασταλίου στο ιερό της Καλυδώνας και η δημιουργία αυτού του αγαλματικού τύπου, που παρίστανε τη θεά ως κυνηγό, φαίνεται ότι οφείλεται στους δύο γλύπτες.

Η περίοδος δράσης τους δεν είναι με βεβαιότητα γνωστή. Θεωρείται γενικά ότι ήταν προγενέστεροι της κατάκτησης της πόλης από τους Αθηναίους, αφού αναφέρονται σαν Ναυπάκτιοι και όχι σαν Μεσσήνιοι[1447]. Σύμφωνα με τα αναφερόμενα από τον Παυσανία οι γλύπτες δεν θα πρέπει να ήταν πολύ μεταγενέστεροι των αρχαϊκών γλυπτών Κάλλωνος από την Αίγινα και Κάναχου από τη Σικυώνα και επομένως θα πρέπει να τοποθετηθούν στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. ως εκπρόσωποι του «αυστηρού» ρυθμού[1448].

Σύμφωνα ωστόσο με τον αγαλματικό τύπο της Λαφρίας, όπως αυτός απεικονίζεται σε ρωμαϊκά νομίσματα των Πατρών, τα οποία φέρουν την επιγραφή *DIANA*

[1445] Παυσ. VII, 18, 10: «*τὸ μὲν σχῆμα τοῦ ἀγάλματος θηρεύουσά ἐστιν, ἐλέφαντος δὲ καὶ χρυσοῦ πεποίηται, Ναυπάκτιοι δὲ Μέναιχμος καὶ Σοΐδας εἰργάσαντο: τεκμαίρονται σφᾶς Κανάχου τοῦ Σικυωνίου καὶ τοῦ Αἰγινήτου Κάλλωνος οὐ πολλῷ γενέσθαι τινὶ ἡλικίαν ὑστέρους*».

[1446] Για τη σημασία της μεταφοράς της λατρείας και του αγάλματος βλ. σχετικά Παπαποστόλου 2014β, 254-255. Ο Pouqueville αναφέρει ότι το άγαλμα βρισκόταν σε ένα σηκό στο φρούριο των Πατρών.

[1447] Woodhouse 1897, 319.

[1448] Όπως σημειώνει ο Παπαχατζής (1980, 93, σημ. 5) η ακμή των γλυπτών θα πρέπει να ήταν αμέσως μετά τα Μηδικά, ενώ οι αναφερόμενοι από τον Παυσανία γλύπτες ήταν σε δράση λίγο πριν (Κάναχος) ή έως τους Περσικούς πολέμους (Κάλων). Ο Klaffenbach δέχεται τη χρονολόγηση του αγάλματος στο 460 π.Χ. περίπου (IG, IX I^2, III, σελ. X).

LAPHRIA, έχουν γεννηθεί αμφιβολίες για την περίοδο της δραστηριότητάς τους[1449]. Σε αυτά η θεά εικονίζεται ιστάμενη, θηρεύουσα, με τόξο στο αριστερό της χέρι και σε σχετικά χαλαρή στάση, με το κεφάλι ελαφρά στραμμένο προς τα αριστερά και ντυμένη με κοντό πτυχωτό χιτώνα και χλαμύδα. Η ασυμφωνία αυτή έχει ερμηνευτεί με διαφορετικούς τρόπους: θεωρείται ότι είτε στα νομίσματα δεν αποδίδεται ο τύπος του αρχικού αγάλματος των δύο καλλιτεχνών, το οποίο δεν έφτασε ποτέ στην Πάτρα, είτε ότι αποδίδουν ένα ελληνιστικό έργο του Δαμοφώντα, είτε ότι ο Παυσανίας δεν είχε άμεση γνώση του έργου των δύο γλυπτών[1450]. Κατά τον Πάντο τέλος, η δράση των δύο γλυπτών θα πρέπει να αναχρονολογηθεί στον 4^{ο} αι. π.Χ. Το συμπέρασμα αυτό βασίζει στον τύπο της Αρτέμιδος κυνηγέτιδος που εικονίζεται στα σφραγίσματα της Καλλιπόλεως με αρ. 238-240, ανάμεσα στα οποία και η σφραγίδα της Καλυδώνας, τα οποία βρέθηκαν το 1978 στην οικία IV, που περιλάμβανε το γνωστό αρχείο[1451]. Η απεικόνιση αυτή είναι συγγενέστερη στον τύπο που εικονίζεται στα νομίσματα της Πάτρας, ο οποίος φαίνεται επίσης να ανήκει στον 4^{ο} αι. π.Χ.[1452]. Αν αυτά ισχύουν, τότε το περίφημο άγαλμα θα είχε φιλοτεχνηθεί για να κοσμήσει τον τρίτο ναό της Άρτεμης στην Καλυδώνα (πριν τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ.)[1453].

Σε κάθε περίπτωση, ανεξάρτητα από την περίοδο δράσης των δύο γλυπτών, είναι σημαντική η μαρτυρία για την ύπαρξη ενός καλλιτεχνικού εργαστηρίου στη Ναύπακτο, ή δύο σημαντικών και φημισμένων γλυπτών που κατάγονταν από την πόλη. Τίποτε άλλο δεν είναι γνωστό και φυσικά δεν υπάρχουν υλικά κατάλοιπα μέσα στην πόλη που να μπορούν να συνδεθούν με τη δραστηριότητά τους.

[1449] Αυτός ο τύπος εικονίζεται στα περισσότερα νομίσματα αυτοκρατόρων από το Νέρωνα ως τον Καρακάλλα. Βλ. αναλυτικά Lacroix 1949, 237-238. Αγαλλοπούλου 1994, 29-30.

[1450] Γι᾽ αυτό ίσως χρησιμοποιεί και το ρήμα «*τεκμαίρονται*», βλ. σχετικά την αναφορά στο σχετικό χωρίο παραπάνω.

[1451] Για το αρχείο βλ Πάντος 1985, 430. Πρόκειται για αρχείο παπύρων που φυλασσόταν σε ένα από τα δωμάτια της οικίας IV, από το οποίο διατηρήθηκαν χάρη σε πυρκαγιά τα σφραγίσματά τους. Περιλάμβανε δημόσιες σφραγίδες πόλεων, κοινών και βασιλέων ή γνωστών ιστορικών προσώπων, οι οποίες σώθηκαν χάρη σε πυρκαγιά σφράγισε το χώρο και η οποία πιθανότατα συνέβη μετά τη μάχη της Πύδνας. Το αρχείο είχε διάρκεια ζωής περίπου 100 χρόνων, από το 279 π.Χ. μέχρι τα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ. Η οικία φαίνεται ότι ανήκε σε επιφανή και εύπορη οικογένεια, πιθανότατα στην οικογένεια του Αγήτα και του γιου του Λοχάγου, που έγιναν στρατηγοί το 218-179 π.Χ.

[1452] Τις διαφορές αποδίδει σε πιθανή επισκευή του αγάλματος.

[1453] Πάντος 1985, 286-298, 533. Του ίδιου 1991, 173. Pantos 1988, 167-172. Στη δημόσια σφραγίδα της Καλυδώνας η θεά εικονίζεται στον τύπο της κυνηγέτιδος προς τα δεξιά, να κρατά προβόλιο ή δάδα.

Κεραμικά εργαστήρια **(θέσεις 23, 49, 70, 72, 75, 134-136)**[1454]

Η ύπαρξη και λειτουργία τοπικών εργαστηρίων κεραμικής συνάγεται αφενός από περιορισμένα υλικά εργαστηριακά κατάλοιπα που έχουν εντοπιστεί, και αφετέρου από χαρακτηριστικά που έχουν προσδιοριστεί από τη συστηματικότερη μελέτη ορισμένων συνόλων κεραμικής, της ελληνιστικής κυρίως περιόδου.

Μέσα στα όρια της οχυρωμένης πόλης εργαστηριακά κατάλοιπα εντοπίζονται κυρίως στο βορειοανατολικό τμήμα της, στην περιοχή που εκτείνεται εσωτερικά και πλησίον της «βορειοανατολικής πύλης», όπου μπορεί ίσως να αναγνωριστεί μία βιοτεχνική συνοικία. Η θέση αυτή ταιριάζει, τόσο σε σχέση με τη γειτνίαση με την αγορά, όσο και με το βορειοανατολικό νεκροταφείο που αναπτυσσόταν από αυτό το σημείο εξωτερικά της πόλης[1455]. Τα κατάλοιπα αυτά είναι σαφές ότι, όπως συμβαίνει και αλλού, ανήκαν σε εργαστήρια που λειτουργούσαν εντός των σπιτιών και αφορούν κυρίως σε κινητά ευρήματα και ειδικότερα σε μήτρες[1456]. Πιο συγκεκριμένα στη **θέση 70** βρέθηκε τμήμα μήτρας με ανάγλυφα πέταλα που στέφονται από άνθη κρίνου, η οποία με βάση τα παράλληλα από την Αγορά χρονολογείται στο 145-100 π.Χ.[1457]. Στη γειτονική **θέση 72**, στην απέναντι ακριβώς πλευρά της οδού Φαρμάκη, βρέθηκαν τρία ακόμη θραύσματα άλλης μήτρας για την κατασκευή σκύφων με μακριά στρογγυλευμένα πέταλα, του τύπου με ενδιάμεσες στικτές γραμμές, χωρίς κόσμημα στο χείλος (**αρ. ευρ. 72**)[1458]. Τα θραύσματα βρέθηκαν στην επίχωση που είχε καλύψει ένα δρομάκι με διεύθυνση Α-Δ και πρέπει να θεωρηθούν ως απορρίμματα εργαστηρίου, χωρίς να μπορούν να αποδοθούν σε αυτό συγκεκριμένα κτιριακά ή άλλα εργαστηριακά κατάλοιπα.

[1454] Παπαγεωργίου 2001α, 54-65 (Οβρυόλακκα, συμβολή οδών Φαρμάκη, Τσώνη, Λοκρών, οικ. Στ. Φλέγκα) **[θέση 23].** Σαράντη 1997, 304-305 (Οβρυόλακκα, οδός Καπορδέλη, οικ. Χαραλαμποπούλου Τσιλιγιάννη) **[θέση 49].** Αλεξοπούλου 1990, 142 (οδός Φαρμάκη & Βαρδακουλά, οικ. Χριστ. Πασσαπόρτη**) [θέση 70].** Κολώνας, Σαράντη 1994, 245 (οδός Φαρμάκη & Βαρδακουλά, Ο.Τ. 128, οικ. Ευ. Κοτίνη) **[θέση 72].** Αλεξοπούλου 1990, 142-143 (οικ. Ευθ. Χειμαργιού, οδός Πλαστήρα (Ο.Τ. 216) **[θέση 75]**. Αλεξοπούλου 1992, 152 (Λεωφ. Αθηνών 67, οικ. Χρ. Καραΐσκου) **[θέση 134]**. Κόλια 1998, 282 (Παλαιοπαναγιά, λεωφ. Αντιρρίου, οικ. Γ. Παπαθεοδώρου) **[θέση 135]**. Σαράντη, Χρονικά ΑΔ 2015, υπό εκτύπωση (2ο Γυμνάσιο – 2ο Λύκειο Ναυπάκτου) **[θέση 136].**

[1455] Συχνά στις ίδιες συνοικίες συνυπήρχαν πολλές καλλιτεχνικές δραστηριότητες, καθώς επρόκειτο για αλληλοεξαρτώμενες τέχνες (π.χ. πήλινα καλούπια για μεταλλουργικά εργαστήρια). Βλ. σχετικά Hasaki 2002, 286-288.

[1456] Βλ. σχετικά Zimmer 2005.

[1457] Rotroff 1982, 84, αρ. 336, πιν. 61.

[1458] Rotroff 1982, 86, αρ. 355, πιν. 64 (χωρίς την επίστεψη από άνθη κρίνου). Από τη μήτρα έλλειπε το μετάλλιο.

Από τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι στο τέλος του 2ου αι. π.Χ. λειτουργούσε εργαστήριο ή εργαστήρια παραγωγής ανάγλυφων σκύφων στο ανατολικό τμήμα της Ναυπάκτου. Το γεγονός αυτό ενισχύεται και από την εύρεση άφθονων οστράκων αυτής της κατηγορίας σε οικιστικά σύνολα που έχουν ανασκαφεί στην πόλη και σπανιότερα σε τάφους των νεκροταφείων της, υλικό από το οποίο έχουν διακριθεί πιο συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της τοπικής παραγωγής των εργαστηρίων αυτών[1459]. Εκτός από το μοτίβο των μακριών πετάλων αντιπροσωπεύονται πολλά δείγματα με μοτίβο «μακεδονικής ασπίδας» με ιδιαίτερα έξεργα ομόκεντρα ημικύκλια (β΄ μισό 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ.)[1460], αλλά και διακόσμηση επάλληλων φύλλων και φυτικού κάλυκα με μακριά φύλλα λωτού (τελ. τέταρτο 3ου αι.-μέσα 2ου αι. π.Χ.), ενώ οι παραγωγές περιλάμβαναν και αρκετά δείγματα μικρογραφικών σκύφων.

Η βιοτεχνική παράδοση συνεχίστηκε στο ίδιο τμήμα της πόλης κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, καθώς εργαστηριακές δραστηριότητες φαίνεται ότι λάμβαναν χώρα στην ίδια περιοχή, όπως δείχνουν ευρήματα στις θέσεις 23, 49 και 70, που μπορεί να υποδηλώνουν μία αναβίωση της οικιακής βιοτεχνίας αυτή την περίοδο. Στη **θέση 23** συγκεκριμένα ανασκάφηκε τμήμα παλαιοχριστιανικής οικίας (τέλη 4ου-αρχές 5ου αι. μ.Χ.), με χώρους διατεταγμένους γύρω από πλακόστρωτη αυλή. Στο ισόγειο αυτής πιθανώς λειτουργούσε κάποιο εργαστήριο, όπως δείχνει κεκλιμένη κατασκευή από ασβεστοκονίαμα πάνω στο οποίο ήταν επικολλημένα κομμάτια πίθων, κεραμιδιών και οστράκων. Βρέθηκε σε έναν από τους χώρους, ο οποίος θεωρήθηκε από την ανασκαφέα Β. Παπαγεωργίου πιθανότερα εργαστηριακής χρήσης. Στη **θέση 49** αποκαλύφθηκαν δύο ρηχές κυκλικές δεξαμενές στη γωνία ενός χώρου. Βρίσκονταν σε διαφορετικά επίπεδα, εφάπτονταν και επικοινωνούσαν μεταξύ τους μέσω στενού ανοίγματος. Η ανώτερη είχε τοιχώματα από κομμάτια κοίλων κεραμιδιών κυκλικά τοποθετημένων είχε διάμ. 0,60 μ. και βάθος 0,22 μ. Η κατώτερη είχε τοιχώματα από κομμάτια πίθων και κεραμίδων δεμένων με λευκό

[1459] Βλ. σχετικά Παράρτημα ΙΙ, όπου παρουσιάζεται από τη γράφουσα στρωματογραφημένο υλικό από τη θέση 74, το οποίο είχε παρουσιαστεί στην 8η Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική (Ιωάννινα 5-9 Μαΐου 2009) με τίτλο «Στρωματογραφημένη κεραμική από το οικόπεδο ιδ. Ν. Παπαβασιλείου στη Ναύπακτο», η οποία δε δημοσιεύτηκε στα Πρακτικά. Για τα εργαστήρια μεγαρικών σκύφων της Ναυπάκτου βλ. σχετικά και Τσαντήλα 2011β, 62-65, με παρατηρήσεις βασισμένες στο δοκίμιο της αναφερόμενης ανακοίνωσής μου, όπως και σε εξέταση του υλικού. Ως προς το σχήμα οι ανάγλυφοι σκύφοι μιμούνται τους εφεσιακούς – ιωνικούς, όπως και αυτοί των Οινιαδών, και σπάνια το σχήμα των πελοποννησιακών εργαστηρίων (Αιγίου – Λουσών).

[1460] Για το θέμα και την απεικόνισή του στην κεραμική βλ. και Liampi 1998, 27-29, 85-94.

κονίαμα. Είχε διάμ. 0,72 μ. και βάθος 0,12 μ. και ήταν εσωτερικά επιχρισμένη με κονίαμα. Η χρήση των δύο δεξαμενών δεν μπορεί να προσδιοριστεί ειδικότερα, ενώ θα πρέπει να αναφερθεί ότι υπήρχαν μικρά ίχνη κάρβουνου.

Στην **θέση 70**, εκτός μήτρας ελληνιστικών χρόνων, που ήδη αναφέρθηκε προηγουμένως, βρέθηκε μήτρα για την κατασκευή λυχναριών του 5ου και 6ου αι. μ.Χ.[1461], γεγονός που δείχνει ότι η εργαστηριακή χρήση του χώρου επαναλήφθηκε σε μεταγενέστερους αιώνες.

Τέλος το πιο πρόσφατο εύρημα αποτελεί μία πήλινη μήτρα (**αρ. ευρ. 103**) για την κατασκευή λύχνων που βρέθηκε στη **θέση 136**, στο δυτικό τμήμα της πόλης, στην περιοχή του δυτικού νεκροταφείου. Πρόκειται για μήτρα που προοριζόταν για την κατασκευή του άνω μισού λύχνων του τύπου XXVII της Κορίνθου, ενός από τους πιο κοινούς τύπους ρωμαϊκών λύχνων[1462]. Το καλούπι έφερε και το ήμισυ της αυλακωτής λαβής, ενώ στο πίσω μέρος του υπάρχει σημείο κεραμέως με τη μορφή τριπλού αμείβοντα, το οποίο μπορεί να χρησίμευε για τη σφράγιση της βάσης των παραγόμενων λύχνων ως σύμβολο υπογραφής. Είναι αρκετά φθαρμένη, αλλά ο δίσκος φαίνεται ότι ήταν διακοσμημένος με παράσταση όρθιας ανδρικής μορφής με την κεφαλή στραμμένη πίσω δεξιά (Ηρακλής ;), ενώ η περίμετρος του δίσκου ήταν ακόσμητη, και διαφοροποιείται με διπλή αυλάκωση. Κατά τον Broneer ο τύπος παραγόταν κυρίως στην Κόρινθο και προοριζόταν κατά κύριο λόγο για την ελληνική αγορά, ενώ γνώρισε πολλές τοπικές απομιμήσεις από άλλα περιφερειακά εργαστήρια. Το δείγμα της Ναυπάκτου ανήκει στα ύστερα παραδείγματα του τύπου, και με βάση τα πλησιέστερα παράλληλα χρονολογείται στα τέλη του 3ου - α΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ.[1463]. Γενικότερα θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα λυχνάρια των ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων από την πόλη δεν έχουν μελετηθεί συνολικά, ώστε να συναχθούν περισσότερα για τα τοπικά εργαστήρια που τα παρήγαν. Οπωσδήποτε αρ-

[1461] Δεν παρέχονται πληροφορίες για τον τύπο.

[1462] Broneer 1930, 90-102 και ειδικότερα σ. 91. Βλ. σχετικά Πετρόπουλος 1999, 58-59, καθώς και 97-98 για την ταύτιση εργαστηρίων, αντιγραφικών εργαστηρίων ή παραρτημάτων μεγάλων εργαστηρίων, καθώς και τη διακίνηση μητρών.

[1463] Perlzweig 1961, 130 (αρ. 974), πιν. 21.

κετά ήταν εισηγμένα και ειδικότερα έχουν αναγνωριστεί λυχνάρια πατρινών[1464] και κορινθιακών[1465] εργαστηρίων.

Εκτός από τα παραπάνω, τα μόνα εντοπισμένα κατάλοιπα κλιβάνων έχουν βρεθεί εκτός των τειχών, στις παρυφές της πόλης και πλησίον πηγών πηλού, νερού και καύσιμης ύλης, που ήταν απαραίτητα στοιχεία για τη λειτουργία τους[1466]. Τμήμα κλιβάνου για τον οποίο δεν δίδονται συγκεκριμένες πληροφορίες έχει ανασκαφεί στη **θέση 75** στο ανατολικό τμήμα της πόλης, επί της οδού Πλαστήρα, στη συνοικία Αφροδίτη. Ένας ακόμη αποσπασματικά διατηρημένος κλίβανος έχει εντοπιστεί στην Παλαιοπαναγιά, σε μία απόσταση περίπου 1,6 χλμ. δυτικά της πόλης (**θέση 135)**. Ήταν κυκλικός, διαμέτρου 2,76 μ. και είχε διατηρηθεί τμήμα της εσχάρας, που στηριζόταν με ένα κυλινδρικό στήριγμα, και του θαλάμου καύσης. Ανήκε στην ελληνιστική περίοδο και κατά την ανασκαφέα Ερ. Κόλια χρησίμευε για το ψήσιμο κεραμιδιών και πίθων.

Από τα ευρήματα φαίνεται γενικότερα ότι οι κεραμικές βιοτεχνίες παρήγαν κυρίως αγγεία και κεραμίδια, αν και όπως είναι γνωστό μπορεί να κατασκεύαζαν και άλλα είδη κεραμικής, ενώ δεν υπάρχουν μέχρι στιγμής ενδείξεις λειτουργίας κοροπλαστείων, καθώς μάλιστα τα πήλινα ειδώλια δεν ανήκουν στα συχνά ευρήματα της πόλης[1467]. Παρόλο που δεν έχουμε πλήρη στοιχεία για την έκτασή τους πιθανότατα επρόκειτο για μικρές βιοτεχνικές μονάδες[1468], που αποτελούνταν από 1 έως 2 κλιβάνους, όπως και σε άλλες αιτωλικές πόλεις[1469], τα προϊόντα των οποίων διοχετεύονταν στην αγορά από τους ίδιους τους κεραμείς.

[1464] Πετρόπουλος 1999, 126-128. Τα τοπικά εργαστήρια της Πάτρας που έχουν αναγνωριστεί δραστηριοποιούνταν από τα μέσα του 1ου έως και τον 3ο αι. μ.Χ. Σε αυτά μπορούν να αποδοθούν και «κορινθιακά» λυχνάρια, ενώ παράρτημα πατρινού εργαστηρίου θεωρείται ότι υπήρχε στην Κόρινθο.

[1465] Παπαγεωργίου 2001β.

[1466] Για τις θέσεις που ήταν κατάλληλες για τη λειτουργία εργαστηρίων βλ. Hasaki 2002, 73-74. Σημαντική ήταν μεταξύ άλλων η πρόσβαση σε καύσιμη ύλη και σε οδικό δίκτυο για τη μεταφορά της παραγωγής.

[1467] Βλ. αντίθετα για άλλες πόλεις της περιοχής, όπως η αρχαία Αλίκυρνα, Βικάτου 2017α, 48-59.

[1468] Για την έκταση και το προσωπικό των εργαστηρίων βλ. Hasaki 2002, 268-270.

[1469] Για την Καλυδώνα βλ. Dyggve, Poulsen 1948, 201. Ljung 2011. Για τη Μακύνεια βλ. σχετικά Σαράντη 2017.

Εικ. 148. Οινοχόη με διακόσμηση "West-Slope", από τάφο της θέσης 9

Η λειτουργία τοπικών κεραμικών εργαστηρίων κατά την ελληνιστική περίοδο εκτός άλλων συνάγεται από ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά που εμφανίζει ένας αριθμός αγγείων, τα οποία προέρχονται κυρίως από τάφους και έχουν μελετηθεί προκαταρκτικά. Αυτά προκύπτουν ως πρώτα συμπεράσματα, αν και φυσικά απαιτείται συστηματική μελέτη του συνόλου της κεραμικής αυτής της περιόδου, η οποία ελπίζεται ότι σύντομα θα ακολουθήσει. Πιο ευδιάκριτα είναι τα κοινά γνωρίσματα ενός τοπικού εργαστηρίου των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων το οποίο παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με άλλες αιτωλικές πόλεις και στενές σχέσεις με την κεραμική της Κορίνθου (εργαστήριο Α), το οποίο προσδιορίστηκε από την Κόλια από ταφικά ευρήματα στη θέση 9 (εικ. 148)[1470]. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του εργαστηρίου είναι το αμελές γάνωμα, που δεν καλύπτει τη βάση των αγγείων και απολεπίζεται εύκολα. Στην παραγωγή του ήταν πολύ δημοφιλείς οι κάνθαροι με ενιαίο περίγραμμα και βαθύ ημισφαιρικό σώμα[1471], ενώ άλλα σχήματα ήταν οινοχόες, σκυφίδια, πινάκια, λεκανίδες, λύχνοι, αμφορείς, μαγειρικά σκεύη και μυροδοχεία. Η εγχώρια παραγωγή περιλάμβανε και καλύτερης ποιότητας κεραμική με επίθετη ανάγλυφη διακόσμηση, όπως ένας ασκός τύπου Guttus, με πλαστική λεοντοκεφαλή στην προχοή, αλλά και κεραμική με διακόσμηση «Δυτικής Κλιτύος».

[1470] Κόλια 2004.

[1471] Ένας κάνθαρος από την «οικία του αρχείου» στο Κάλλιον, ο οποίος ήταν εμφανώς εισηγμένος μπορεί να ήταν προϊόν του συγκεκριμένου εργαστηρίου της Ναυπάκτου. Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη 1994, 51, πιν. 21α.

Στο ίδιο ή άλλο σύγχρονο εργαστήριο (εργαστήριο Β;) πιθανότατα ανήκαν αγγεία από ταφικό σύνολο της θέσης 119 (εικ. 149)[1472], Επιβεβαιώνεται και εδώ η ξεχωριστή θέση που είχε ο κάνθαρος με ενιαίο περίγραμμα και ταινιωτούς οριζόντιους λοβούς στις λαβές, ο οποίος αποτελεί το τυπικό πρώιμο ελληνιστικό σχήμα στη Ναύπακτο. Σε παραδείγματα από τη θέση αυτή ειδικότερα η κάτω επιφάνεια του ποδιού είναι περιμετρικά άβαφη, ενώ το κοίλο τμήμα της βάσης φέρει στο κέντρο γραπτή στιγμή ζωγραφισμένη άτεχνα με το χέρι**,** η οποία περιβάλλεται από έναν ή δύο γραπτούς δακτυλίους, συντηρητικό διακοσμητικό στοιχείο που πιθανότατα υποδηλώνει συγκεκριμένη παραγωγή τοπικού εργαστηρίου και το οποίο προς το παρόν δεν έχει εντοπιστεί ή αναγνωριστεί σε άλλα παραδείγματα.

Εικ. 149. Κάνθαροι τοπικού εργαστηρίου

Γενικότερα στις παραγωγές των πρώιμων ελληνιστικών εργαστηρίων της πόλης διαπιστώνεται ότι ακολουθούνται τύποι της Αττικής και της Κορίνθου, σε τοπικές παραλλαγές και με λιγότερη επιμέλεια στην εκτέλεση, κυρίως στην ποιότητα και εφαρμογή των γανωμάτων. Καθόλη τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου, στο πλαίσιο της ελληνιστικής κεραμικής «κοινής», σημειώνονται πολύ στενές καλλιτε-

[1472] Σαράντη 2011. Τα αγγεία ήταν από όμοιο πηλό, κιτρινωπό - ανοικτοκάστανο έως ροδοκάστανο, αρκετά καθαρό, με μικροσκοπικά εγκλείσματα και ελάχιστη μίκα.

χνικές συγγένειες και αμοιβαίες ανταλλαγές καλλιτεχνικών ιδεών με την κεραμική άλλων αιτωλικών πόλεων όπως η Μακύνεια[1473], Καλυδώνα, η Αλίκυρνα, η Χαλκίδα, η Αρσινόη, και το Τριχόνειο, τόσο στα σχήματα, και μάλιστα στους τύπους των λύχνων, στα γανώματα, στη διακόσμηση, όσο και στον παρόμοιο πηλό. Η τοπική παραγωγή ανάγλυφων σκύφων από ένα ή περισσότερα εργαστήρια τεκμηριώνεται, εκτός από τις μήτρες που αναφέρθηκαν και από πολυάριθμα θραύσματα που έχουν βρεθεί σε οικιστικά σύνολα[1474], αλλά και, σπανιότερα, από ακέραια δείγματα από τάφους των νεκροταφείων της πόλης. Η παραγωγή αυτή πιθανώς εξυπηρετούσε κυρίως τις εγχώριες ανάγκες, αν και προϊόντα του μπορεί να ταξίδευαν και πιο μακριά, τουλάχιστον μέσα στην ίδια γεωγραφική ενότητα, όπως δείχνει ένα δείγμα ανάγλυφου κρατήρα που έχει αναγνωριστεί στους Οινιάδες[1475]. Και στην περίπτωση των εργαστηρίων παραγωγής ανάγλυφων σκύφων θα πρέπει να σημειωθούν οι σημαντικές ομοιότητες που παρατηρούνται με άλλα αιτωλικά και ακαρνανικά εργαστήρια[1476], γεγονός που καθιστά δύσκολη την ασφαλή διάκριση των προϊόντων του, στην περίπτωση που αυτά είχαν ταξιδέψει μέσα στην ίδια γεωγραφική ενότητα. Γενικότερα μέσα από την κεραμική της ελληνιστικής περιόδου διαπιστώνεται η πολιτιστική ενότητα του βορειοδυτικού ελλαδικού χώρου, ενώ φαίνεται ότι οι ανάγκες σε κεραμική καλύπτονταν κατά το μεγαλύτερο μέρος τους από τοπικά εργαστήρια, ενώ είναι ελάχιστες οι εισαγωγές που μπορούν να αναγνωριστούν και μάλιστα μετά από τις αρχές τις περιόδου.

Για τις υπόλοιπες φάσεις της πόλης δεν είναι τόσο εύκολο να διακριθούν παραγωγές τοπικών εργαστηρίων, είτε γιατί δεν υπάρχουν τόσο ευδιάκριτα χαρακτηριστικά, είτε γιατί δεν αντιπροσωπεύονται το ίδιο καλά με ανασκαφικά ευρήματα. Σε ό,τι αφορά τέλος στην ύπαρξη και λειτουργία άλλων εργαστηρίων, όπως εργαστηρίων μεταλλουργίας ή κοσμηματοτεχνίας δεν υπάρχουν μαρτυρίες ή αρχαιολογικές ενδείξεις και φαίνεται ότι οι τοπικές ανάγκες για αντικείμενα πολυτελείας (κοσμήματα, μετάλλινα σκεύη, γυάλινα αγγεία) ικανοποιούνταν με εισαγωγές κυ-

[1473] Για την ύπαρξη κεραμικών εργαστηρίων παραγωγής λύχνων και ανάγλυφων σκύφων στη Μακύνεια βλ. Σαράντη 2017.
[1474] Βλ. σχετικά το Παράρτημα ΙΙ.
[1475] Τσαντήλα 2011β, 267, 303-304. Tsantila 2016, 228.
[1476] Για τους ανάγλυφους σκύφους από τους νεώσοικους των Οινιαδών βλ. σχετικά Τσαντήλα 2011β. Αποτελούν την πιο πολυάριθμη ομάδα σε όλο τον Κορινθιακό και εμφανίζουν τη μεγαλύτερη ποικιλία.

ρίως από πελοποννησιακά ή και μακεδονικά εργαστήρια, καθώς και από εργαστήρια άλλων αιτωλικών πόλεων, σύμφωνα και με όσα αναλύθηκαν σε σχέση με τα αρχαία νεκροταφεία της πόλης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ

ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ

Στην ανά χείρας μελέτη παρουσιάστηκαν συνολικά τα τοπογραφικά και τα αρχαιολογικά δεδομένα που αφορούν στο *άστυ* και στη *χώρα* της αρχαίας Ναυπάκτου και καταβλήθηκε προσπάθεια να συντεθούν αυτά ανά χρονική περίοδο μέσα σε ένα σαφές γεωγραφικό και ιστορικό πλαίσιο. Τόσο οι ιστορικές μαρτυρίες, όσο και τα ευρήματα των πολυετών ανασκαφών, αναδεικνύουν μία κατ' ουσία θαλασσινή πόλη του Κορινθιακού κόλπου, με αδιάκοπη δραστηριότητα, η οποία σε συγκεκριμένες περιόδους της ιστορίας της διαδραμάτισε ρόλο-κλειδί στις ιστορικές εξελίξεις, δυσανάλογα μάλιστα σημαντικό σε σχέση με το περιορισμένο μέγεθός της. Όπως συνειρμικά αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στο αρχαίο όνομά της, που απηχεί μία πρώιμη ναυπηγική παράδοση και μαρτυρεί πρόσβαση σε δασική πρώτη ύλη, η Ναύπακτος υπήρξε διαχρονικά συνδεδεμένη, περισσότερο από κάθε άλλη πόλη της Αιτωλίας και της Ακαρνανίας με τη θάλασσα. Η σχέση αυτή καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την τύχη της, την οικονομία της, την ευημερία της, την επικοινωνία της με άλλες περιοχές και τις επιδράσεις που δέχτηκε.

Ελλιπέστερα τεκμηριωμένες παραμένουν σήμερα ορισμένες μόνο ενδιάμεσες χρονικές βαθμίδες, κυρίως οι μυκηναϊκοί και οι πρώιμοι ιστορικοί χρόνοι, καθώς και το μεγαλύτερο μέρος των αρχαϊκών χρόνων, περίοδοι οι οποίες πιθανότατα θα τεκμηριωθούν σαφέστερα μελλοντικά. Στο λόφο του Κάστρου, ο οποίος κυριαρχεί στο φυσικό ανάγλυφο της πόλης, εκτός από τα κατάλοιπα του αρχαίου οχυρωματικού περιβόλου που διατηρούνται στη βάση της μεσαιωνικής οχύρωσης, δεν έχουν μέχρι σήμερα διαπιστωθεί άλλες μαρτυρίες της αρχαιότερης ιστορίας της πόλης. Αυτό κατά κύριο λόγο οφείλεται στο ότι ο χώρος που περικλείει το μεσαιωνικό κάστρο έχει δεχθεί τεράστιες επιχωματώσεις, ιδίως μάλιστα κατά την κατασκευή των διαφόρων φάσεων των τειχών και των εσωτερικών διατειχισμάτων. Επιπλέον, τα νότια και ανατολικά κατώτερα τμήματά του καταλαμβάνονται από τον ασφυκτικά πυκνό παραδοσιακό οικισμό της πόλης, που αριθμεί πολλούς αιώνες ζωής, γνωρίζοντας πολλαπλές φάσεις ανακατασκευών, κυρίως από τα μετεπαναστατικά χρόνια έως τις μέρες μας. Λαμβάνοντας ωστόσο υπόψη την πολεοδομική διάταξη του

άστεως στην αρχαιότητα, όπως αναλυτικά παρουσιάστηκε, είναι αναπόφευκτο το συμπέρασμα ότι ο λόφος είχε αξιοποιηθεί οικιστικά από την αρχαιότητα, τουλάχιστον κατά τα χαμηλότερα πρανή του, έστω και αν σήμερα απουσιάζουν εντοπισμένες ενδείξεις.

Σε έντονη αντίθεση με όλες σχεδόν τις μεγάλες πόλεις της Αιτωλίας και Ακαρνανίας, ο χώρος των οποίων κατοικήθηκε γενικά έως τον 1^{ο} αι. π.Χ. και στη συνέχεια - με την ίδρυση της Νικόπολης - εγκαταλείφθηκαν για δύο και πλέον αιώνες, στη Ναύπακτο δεν έπαψε ποτέ μέχρι σήμερα να υπάρχει ζωή, παραμένοντας διαχρονικά ένας δραστήριος οικισμός, με τις αναπόφευκτες συνέπειες που αυτό συνεπάγεται για τα αρχαία υλικά της κατάλοιπα. Αυτός είναι ένας από τους κύριους λόγους που, παρά την αναπότρεπτη και εκτεταμένη ανακύκλωση του αρχαίου οικοδομικού υλικού, που έχει συμβεί κατά τη διάρκεια των αιώνων, είναι αξιοθαύμαστη η διατήρηση των περισσότερων από τα λείψανα της αρχαιότητας και μάλιστα η ιδιαίτερη συνύπαρξη αρχαίων και νεότερων κατασκευών, με δεδομένο και ότι ο χώρος της πόλης είναι εξαιρετικά περιορισμένος σε έκταση από στενά φυσικά όρια. Αντίθετα δε με ό,τι θα περίμενε κανείς, έχοντας στο νου την ακατάπαυστη οικοδομική δραστηριότητα, η Ναύπακτος επιφυλάσσει μέχρι και σήμερα απροσδόκητα ευρήματα, όπως ο καλοδιατηρημένος τύμβος της προϊστορικής εποχής μέσα στον πυκνό οικιστικό ιστό της σύγχρονης πόλης ή γεωμετρικά κτιριακά και ταφικά κατάλοιπα σε σχεδόν επιφανειακό βάθος. Επιπλέον αποδεικνύεται ότι διατηρεί άγνωστα κατάλοιπα στο ιερό του Ασκληπιού ή ακόμη και στο διαχρονικό λιμάνι της, που μπορούν άμεσα να ερευνηθούν και να μελετηθούν. Πολλά τέλος νεότερα ανασκαφικά στοιχεία, που αφορούν κυρίως στην προϊστορία και πρωτο-ιστορία της πόλης έρχονται να γεφυρώσουν πλέον τα κενά γνώσης και συνέχειας που εμφανίζονταν ως τώρα να υπάρχουν σε σχέση με τον υπόλοιπο βορειοδυτικό, τον κεντρο-ελλαδικό και το νότιο ελλαδικό χώρο. Από τα πιο ενδιαφέροντα μεταξύ αυτών είναι ο εντοπισμός προϊστορικών ταφικών τύμβων διαφορετικών τύπων, τα πρώτα ίχνη μυκηναϊκής παρουσίας, όπως και η εύρεση κεραμικής της «κατηγορίας Θάψου» στην περιοχή της γεωμετρικής «πόλης».

Κατά την εξέλιξη της μελέτης έγινε προσπάθεια να καταδειχθεί ότι η Ναύπακτος κατείχε πάντοτε μία ξεχωριστή και ιδιαίτερη θέση στο κέντρο του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου, βρισκόμενη μεταξύ δυτικής Λοκρίδας και Αιτωλίας, μεταξύ Στε-

ρεάς Ελλάδας και Πελοποννήσου, μεταξύ δυτικής και ανατολικής Ελλάδας, με συνέπεια στο χώρο της συχνά να συναντώνται και να συγχωνεύονται διαφορετικές πολιτισμικές επιρροές και παραδόσεις, ή να εμφανίζονται πρωιμότερες εξελίξεις και νεωτερισμοί σε σχέση με άλλες πόλεις της ίδιας γεωγραφικής ενότητας. Ήδη από την Εποχή του Χαλκού, και εν συνεχεία και στην Εποχή του Σιδήρου, η Ναύπακτος διατηρούσε σχέσεις τόσο με το βόρειο ελλαδικό χώρο, όσο και με την Πελοπόννησο και τα κεντρικά Ιόνια νησιά, μετείχε στο πλέγμα εμπορικών συναλλαγών που αναπτύχθηκε με την ανατολική Αδριατική, ενώ οι επαφές της με την ανατολική Ελλάδα και το Αιγαίο ήταν έμμεσες και πιο αποσπασματικές, γεγονός που δικαιολογείται απόλυτα από τη θέση της στο χάρτη. Σε όλη σχεδόν την αρχαία ιστορία της αποτέλεσε αναπόσπαστο οργανικό μέρος του βορειοδυτικού κοινού πολιτισμικού χώρου, όπου ανιχνεύονται πολυάριθμα κοινά στοιχεία στην πολιτική εξέλιξη, την οχυρωματική και οικιστική αρχιτεκτονική, τους τάφους, τα ταφικά έθιμα και κτερίσματα, όπως και στην κεραμική, τα οποία, όπως αναλύθηκε, σε άλλες περιπτώσεις υποδηλώνουν κοινό πολιτιστικό υπόβαθρο και άλλοτε απλώς συχνές επαφές και ενδοεπικοινωνία.

Κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας, όπως συνέβη και στη νεότερη ιστορία της, η πόλη σημαδεύτηκε από συνεχείς αλλαγές κυριάρχων και η σύνθεση του πληθυσμού της δεν υπήρξε σχεδόν ποτέ αμιγής. Στις δύο κύριες φάσεις της αρχαίας ζωής της, η κάθε μία από τις οποίες διήρκεσε αρκετούς αιώνες, η Ναύπακτος ανήκε αρχικά στη δυτική Λοκρίδα και στη συνέχεια στην Αιτωλία. Υπό τους Αιτωλούς, που πάντα επιζητούσαν τον έλεγχο της πόλης προκειμένου να βρουν διέξοδο στον Κορινθιακό, η Ναύπακτος γνώρισε τη μέγιστη ακμή της, κυρίως μετά την καταστροφή του Θέρμου από το Φίλιππο Ε΄, ενώ η δύναμη των Αιτωλών αντίστοιχα εκτοξεύθηκε, γεγονός για το οποίο από πολλούς ιστορικούς θεωρείται ότι η απόκτηση της πόλης λειτούργησε ως κύριο εφαλτήριο. Για μικρότερα χρονικά διαστήματα ήρθε στα χέρια άλλων εθνών, που επηρέασαν την πολιτιστική της πορεία περισσότερο ή λιγότερο. Χαρακτηριστικότερη είναι η ιδιότυπη συμβίωση Μεσσηνίων και Λοκρών, αλλά και η ταυτόχρονη παραμονή πολυάριθμων αθηναϊκών δυνάμεων στο μεγαλύτερο μέρος των κλασικών χρόνων της πόλης.

Τα κυριότερα στοιχεία που επιχειρήσαμε να αναδείξουμε στο πλαίσιο της μελέτης αυτής συνοψίζονται κυρίως στα ακόλουθα:

- Καθοριστική για τις επιδράσεις που δέχθηκε η πόλη στάθηκε η νευραλγική παράλια τοποθεσία της στην είσοδο του Κορινθιακού κόλπου, αλλά και η γειτνίασή της με τον πορθμό του Ρίου, που την καθιστούσαν επίζηλη και ιδανική για τον έλεγχο της ναυσιπλοΐας. Χάρη στην παραλιακή της θέση η Ναύπακτος είχε πρώιμη εξέλιξη και συγκροτήθηκε από νωρίς, για τα δεδομένα της περιοχής, ως πόλη, με τη συνένωση οικισμών που προϋπήρχαν στο χώρο της. Για τις πρώιμες αυτές *κώμες* διαθέτουμε αρκετά ελλιπή και αποσπασματική εικόνα, που είναι ικανή όμως να τεκμηριώσει τον συνοικισμό τους γύρω από ένα πυρήνα - *άστυ*.

- Σε όλη την ιστορία του αρχαίου οικισμού είναι ευδιάκριτη η διαλεκτική σχέση με το φυσικό περιβάλλον του και η πλήρης αξιοποίηση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του, είτε στο πλαίσιο της οχύρωσης, είτε σε άλλες οικιστικές του δομές. Κυρίαρχο στοιχείο του αποτελεί η αφθονία των φυσικών πηγαίων υδάτων, η οποία αποτέλεσε πολύτιμο δώρο και ταυτόχρονα πολυσήμαντο παράγοντα στην ιστορία και στην αστική εξέλιξη της πόλης. Το νερό προσφερόταν απλόχερα, χωρίς να απαιτούνται έργα μεγάλης κλίμακας για τη διαχείρισή του – μέγα ζητούμενο για πολλές πόλεις της αρχαιότητας. Παράλληλα, η θέση των μεγαλύτερων πηγών και η ροή των χειμάρρων προσέλκυσε σε πολύ πρώιμο στάδιο την ανθρώπινη εγκατάσταση, καθόρισε τη θέση ιερών, μάλιστα θεών της υγείας όπως ο Ασκληπιός, και επηρέασε αποφασιστικά τη γενική διάταξη και την πολεοδομική εξέλιξη της πόλης. Μνημεία όπως οι πυκνές λουτρικές εγκαταστάσεις των ύστερων ρωμαϊκών έως και οθωμανικών χρόνων, καθώς και οι άφθονες οθωμανικές κρήνες, αποτελούν χαρακτηριστικές μαρτυρίες για την επάρκεια των υδάτινων πόρων, ενώ για αντίστοιχες αρχαιότερες κατασκευές, αν και είναι βέβαιο ότι θα διέθετε η πόλη, δεν μας παρέχονται προς το παρόν στοιχεία. Η σημερινή, άλλωστε, εικόνα των δεκάδων πηγαίων υδάτων που χύνονται στη θάλασσα, αποδεικνύει για τη Ναύπακτο το αναμφισβήτητο διαχρονικό της πλεονέκτημα.

- Οι απαρχές της εγκατάστασης στο χώρο της πόλης ανιχνεύονται λίγο μετά τα μέσα της 3ης χιλιετίας π.Χ. και εντοπίζονται κυρίως στο βορειοανατολικό τμήμα της, σε απόσταση από τη θάλασσα, πλησίον μεγάλου χειμάρρου και γύρω από μία από τις πλουσιότερες φυσικές υδάτινες πηγές. Σε ακόλουθα στάδιά της, και ειδικότερα στο προϊστορικό νεκροταφείο των τύμβων, κατά τη μετάβαση προς τη 2η χιλιετία π.Χ., διακρίνεται έκδηλος σεβασμός στα προγονικά λείψανα και πρόθεση των επιγόνων να συνδεθούν με αυτά, ως απόδειξη κτήσης ή κυριαρχίας τους στο χώρο. Η εγκατάσταση λατρείας του Ασκληπιού τον 3ο αι. π.Χ. στην ίδια περιοχή πιθανώς συνδέεται, όπως και σε άλλες θέσεις ιερών του θεού, τόσο με το νερό και την πλούσια φύση της περιοχής, όσο και με αρχέγονες δοξασίες και πρωτόγονα στοιχεία χθόνιας προέλευσης.

- Στους Πρώιμους Ιστορικούς χρόνους αφορούν οι πρώτες ιστορικές πληροφορίες για την πόλη σε σχέση με τις ναυτικές προετοιμασίες της «Δωρικής Καθόδου». Παράλληλα ο χώρος της πόλης συνδέεται άμεσα με την επική ποίηση, χάρη στα έπη που έφεραν το όνομά της και σχετίζονταν με κάποια τοπική γιορτή, όπως και με πιο έμμεσο τρόπο, ως περιοχή θανάτου του ποιητή Ησιόδου. Την περίοδο αυτή είναι πιθανή κάποια αύξηση πληθυσμού, ενώ διακρίνονται επιδράσεις από την Κόρινθο. Οι επιρροές αυτές αντανακλώνται σε μέρος μόνο των ευρημάτων της πόλης, τα οποία κατά τα άλλα εμφανίζουν ένα συντηρητικό χαρακτήρα, που εναρμονίζεται περισσότερο με τις κεραμικές παραδόσεις και αρχές του βορειοδυτικού ελλαδικού γεωγραφικού χώρου.

- Η αρχαία Ναύπακτος υπήρξε σχετικά μικρή ως πόλη, αλλά διέθετε μεγάλη πεδινή και ορεινή ενδοχώρα, ως αστικό επίκεντρο μικρότερων δορυφορικών οικισμών, που δεν είναι καλά γνωστοί και ταυτισμένοι με ασφάλεια. Κατάλοιπα αγροτικών εγκαταστάσεων στη γύρω ύπαιθρο μαρτυρούν την αγροτική ζωή και την εκμετάλλευση της γης, ενώ τεχνικά αντιπλημμυρικά έργα σκοπό είχαν να περιορίζουν τη δραστηριότητα μεγάλων χειμάρρων προστατεύοντας τις περιαστικές καλλιέργειες. Ως συγκροτημένη πόλη η

Ναύπακτος ήταν οργανωμένη με σαφείς πολεοδομικές αρχές ήδη από τα κλασικά χρόνια, με τα ψηλότερα τμήματα του οικισμού κτισμένα σε άνδηρα. Στους ελληνιστικούς χρόνους η κυρίως πόλη και η αγορά αναπτύσσονταν σε έκκεντρη θέση ως προς τον λιμένα και την ακρόπολη, στο ανατολικό τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου. Οργανωμένο εσωτερικό οδικό δίκτυο κάθετων δρόμων και καλό αποχετευτικό σύστημα συμπλήρωνε τις υποδομές της.

- Η αρχαία οχύρωση ήταν ένα από τα δυνατά σημεία της Ναυπάκτου και αποδείχθηκε πολύ ισχυρή, αντέχοντας σθεναρά σε αρκετές πολιορκίες. Η αρχική της κατασκευή ανάγεται μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., ενώ στα ελληνιστικά χρόνια δέχθηκε σημαντική επέκταση του οχυρωματικού περιβόλου προς τα ανατολικά. Η παράλληλη πολεοδομική και οικονομική ανάπτυξη της Ναυπάκτου συνέτειναν στην ανάδειξη της πόλης σε μεγάλο πολιτικό, διπλωματικό και εμπορικό κέντρο της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Η θέση της ακρόπολης βρισκόταν στο ψηλότερο σημείο της οχύρωσης, ενώ ένα ανεξάρτητο οχυρό ψηλότερα από αυτή, είτε χρησίμευε ως ύστατο καταφύγιο, είτε ως οχυρωματικός περίβολος που προστάτευε έναν ιερό χώρο. Η πιθανότητα μικρού ναού της Αθηνάς δεν ισχυροποιείται από τα ευρήματα, αλλά δεν αποκλείεται.

- Οι βασικοί χερσαίοι δρόμοι εξωτερικής σύνδεσης της πόλης συμπίπτουν με σύγχρονες οδούς και ατραπούς και καθορίστηκαν από νωρίς, ακολουθώντας τη φυσική γεωμορφολογία. Διαχρονικά, ωστόσο, πάντα προτιμότερη και ευχερέστερη υπήρξε η θαλάσσια πρόσβαση στην πόλη, κυρίως από τη δυτική, την ανατολική και τη νότια Ελλάδα, και τα -πιθανότατα δύο- λιμάνια της αποτελούσαν τις κύριες πύλες εξωτερικής της επικοινωνίας.

- Σε πρώιμους επίσης χρόνους είχαν επιλεγεί ως χώροι ταφής τα μετέπειτα δύο μεγαλύτερα αρχαία νεκροταφεία, που καταλάμβαναν το δυτικό και το βορειοανατολικό τμήμα της πόλης. Οι νεκροπόλεις της Ναυπάκτου είχαν μεγάλη διάρκεια χρήσης, προσφέροντας άφθονα στοιχεία για τις μορ-

φές των τάφων, τα ταφικά κτερίσματα και έθιμα και τις αλλαγές συνηθειών και πρακτικών που επήλθαν στο πέρασμα των αιώνων.

- Από τη θρησκευτική ζωή, εκτός από το πρόσφατα ανασκαμμένο ιερό του Ασκληπιού, που απέδωσε πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία, έχει διασωθεί κυρίως ο απόηχος κάποιων λατρειών, οι οποίες έχουν χαθεί, όπως και τα αγάλματα ή αναθήματα που σχετίζονταν με αυτές. Η λατρευτική ζωή έχει ωστόσο αφήσει τα ίχνη της σε σημαντικό αριθμό απελευθερωτικών επιγραφικών κειμένων, που σχετίζονται κυρίως με την απελευθέρωση δούλων στο όνομα θεών που λατρεύονταν στην πόλη στα ελληνιστικά χρόνια. Η διάρκεια ζωής και η ακτινοβολία των ιερών της μοιάζει περιορισμένη, πιθανόν επειδή αυτά επισκιάζονταν από τα επιφανή λατρευτικά κέντρα της Αιτωλίας, τον Θέρμο και το Μολύκρειο, πλησιέστερα στη Ναύπακτο, και βέβαια την Καλυδώνα.

- Η οικονομία της πόλης ήταν μεικτή, με κύρια βάση την αγροτοκτηνοτροφική δραστηριότητα, ενώ σημαντική ώθηση στην οικονομική ανάπτυξη δόθηκε κυρίως στους ελληνιστικούς χρόνους από την άνθηση του θαλάσσιου εμπορίου, οργανωμένου στο πλαίσιο ενός περιφερειακού, κυρίως, δικτύου συναλλαγών με κοντινά κέντρα του Κορινθιακού, της Πελοποννήσου και της δυτικής Ελλάδας. Η θάλασσα προσέφερε αντικείμενο απασχόλησης σε μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Ναυπάκτου, ενώ τα ατομικά εισοδήματα μπορεί επιπλέον να ενισχύονταν μέσα από πειρατικές και μισθοφορικές ενασχολήσεις. Η παρουσία τεχνιτών στην πόλη μαρτυρείται από εργαστηριακά κατάλοιπα διαφορετικών εποχών που επιτρέπουν να διακριθεί μία τουλάχιστον «βιοτεχνική» συνοικία στο βορειοανατολικό της τμήμα.

- Τα αρχαιολογικά ευρήματα και τα αρχαία κείμενα σκιαγραφούν ενδιαφέρουσες όψεις της κοινωνίας της πόλης, η οποία ανέδειξε σημαντικές ηγετικές πολιτικές προσωπικότητες, αλλά και φημισμένους γλύπτες, ενώ η παρουσία εύπορων οικογενειών που κατείχαν ξεχωριστή θέση στην κοινωνική ιεραρχία αποδεικνύεται από την αποκάλυψη «αρχοντικών» οικιών, όπως

και επιμελημένων ταφικών μνημείων, περιβόλων και πολυτελών ταφικών κτερισμάτων. Μία όχι και τόσο ευνοημένη κοινωνική ομάδα, όπως οι ξένοι που έζησαν στην πόλη ως δούλοι, βρίσκει τη θέση της στην ιστορία χάρη στην εύρεση ενός μεγάλου αριθμού επιγραφών που αναφέρονται σε αυτούς.

- Στα ρωμαϊκά χρόνια η πόλη επιβίωσε ως αστικό κέντρο προσαρτημένο στην αποικία της Πάτρας, ενώ γνώρισε από νωρίς το Χριστιανισμό, ο οποίος ωστόσο δεν αντικατέστησε αμέσως τις αρχαίες λατρείες, που είχαν ισχυρές ρίζες. Στην ύστερη αρχαιότητα τα όρια της πόλης είχαν πλέον περιοριστεί πλησίον του λόφου του κάστρου και υπήρχε εικόνα παρακμής, με τα περισσότερα μνημεία της αρχαίας πόλης, μεταξύ των οποίων και μεγάλο μέρος του πεδινού τμήματος του οχυρωματικού περιβόλου, να έχουν πλέον μετατραπεί σε ερείπια. Περίοδο αναγέννησης αποτέλεσαν οι πρωτοβυζαντινοί χρόνοι, οπότε τα περισσότερα αρχαία κτίρια μετουσιώθηκαν σε άλλες κατασκευές, θρησκευτικού, αλλά και κοσμικού χαρακτήρα. Ο σεισμός του 6^{ου} αι. μ.Χ. έχει αφήσει έντονα τα ίχνη του στα μνημεία της πόλης της εποχής αυτής, τα οποία παρουσιάζουν εικόνα καταστροφής.

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης επιχειρήθηκε η παρουσίαση της τοπογραφικής εξέλιξης της Ναυπάκτου και της χώρας της σε ένα ευρύτατο χρονολογικό φάσμα σχεδόν 3.000 χρόνων, βασιζόμενη κυρίως σε αποτελέσματα σωστικών αρχαιολογικών ερευνών, που, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, παρουσιάζονται διεξοδικά για πρώτη φορά και με συστηματικό τρόπο. Όπως μάλιστα σημειώθηκε, η Ναύπακτος είναι από τις ελάχιστες πόλεις της ίδιας γεωγραφικής ενότητας, από την οποία σήμερα μας προσφέρονται πλούσια ανασκαφικά δεδομένα όχι μόνο από το άστυ, αλλά και από την ύπαιθρό της. Αντίθετα σχετικά μικρή είναι η συμβολή των τοπογραφικών πηγών, αρχαίων και νεότερων, οι οποίες είναι ελάχιστες, αποσπασματικές ή εμφανίζουν περιορισμένο ενδιαφέρον.

Τα ευρήματα που έχουμε στη διάθεσή μας έως σήμερα βοηθούν να παρακολουθήσουμε ήδη αρκετά καλά την ιστορική και πολιτιστική συνέχεια της Ναυπάκτου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ύστερη αρχαιότητα, από την κατά

γένη οργάνωση στην εξέλιξη σε μία οργανωμένη πλέον πόλη, γεγονός που ενθάρρυνε το τολμηρό αυτό εγχείρημα και αποτέλεσε βασική αφορμή για την έναρξη της μελέτης. Το ίδιο το υλικό οδήγησε μάλιστα σε μία πολύπλευρη αντιμετώπιση, που εκτείνεται πέρα από τα στενά όρια μιας μελέτης της τοπογραφίας της αρχαίας Ναυπάκτου και απαίτησε ταυτόχρονα εμβάθυνση σε ποικίλα άλλα θέματα που αφορούν στην ιστορία, τη ζωή της πόλης και τον υλικό πολιτισμό της, ώστε να τεκμηριωθεί με σαφήνεια η κάθε μία ξεχωριστή χρονική φάση. Για τις πρωιμότερες φάσεις του οικισμού ειδικότερα οι δυσκολίες είναι περισσότερες, διότι ακόμη απουσιάζουν καλά ή πλήρως δημοσιευμένα παράλληλα από τον εγγύς γεωγραφικό χώρο, ενώ ταυτόχρονα διατηρούνται προβλήματα που αφορούν στη χρονολόγηση της τοπικής κεραμικής και στην ένταξή της σε μία σαφή και ασφαλή ακολουθία.

Σημαντικός για την παρακολούθηση της πολεοδομικής εξέλιξης του οικισμού και τον καθορισμό των ορίων άστεως και χώρας είναι κυρίως ο αρχαίος οχυρωματικός του περίβολος, που αποτέλεσε εξαιρετική βάση για μεγάλο τμήμα των μεταγενέστερων οχυρώσεων. Για το λόγο αυτό ακριβώς η διάταξή του παρουσιάστηκε με λεπτομέρεια, εφόσον πλέον μετά από πρόσφατες ανασκαφές ορίζεται με μεγάλη βεβαιότητα σχεδόν ολόκληρο το περίγραμμά του. Η Ναύπακτος ανήκει μάλιστα στις περιπτώσεις οικισμών όπου, έχοντας ως ισχυρό σημείο αναφοράς και επίκεντρο το λόφο του Κάστρου, διακρίνεται πολύ χαρακτηριστικά ο διαρκής μετασχηματισμός και η συνεχής μεταβολή των ορίων του κατά την ιστορική του πορεία, με επεκτάσεις και συρρικνώσεις, που οφείλονται είτε στις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες (πόλεμοι, ανασφάλεια, επιδρομές), είτε και σε φυσικά αίτια (σεισμοί, δραστηριότητα ποταμών - χειμάρρων). Χαρακτηριστική είναι η σχεδόν διπλάσια, έκταση του ελληνιστικού οχυρωματικού περιβόλου και η διάταξη της πόλης εντός αυτού σε σύγκριση με το μεσαιωνικό περίβολο, δηλαδή η ανάπτυξή του εκτός του ιστορικού κέντρου της σύγχρονης πόλης. Η επέκταση αυτή αντανακλά συνθήκες σχετικά μεγαλύτερης ασφάλειας σε σχέση με τα νεότερα χρόνια, οπότε η πόλη, από την εποχή της Βενετοκρατίας και εξής περιορίστηκε στην εντός των τειχών περιοχή και μόλις μετά την απελευθέρωση επεκτάθηκε και πάλι. Παράλληλα μέσα από τα ευρήματα και τις ιστορικές πηγές αντικατοπτρίζεται η ακμή και παρακμή του οικισμού ανάλογα με τους συσχετισμούς δυνάμεων της εποχής και τη στρατηγική και εμπορική σημασία που κατείχαν τα λιμάνια του, όπως αναλυτικά παρουσιάστηκε.

Κλείνοντας θα λέγαμε ότι στο πλαίσιο της μελέτης σκιαγραφήθηκε η διαχρονική φυσιογνωμία του οικισμού μέσα σε ένα ευρύτατο χρονολογικό πλαίσιο, καθορίστηκαν τα μορφολογικά χαρακτηριστικά, τα στρωματογραφικά δεδομένα και οι ιδιαιτερότητες κάθε ξεχωριστού τμήματος της πόλης και επιχειρήθηκε η ανασύνθεση του φυσικού χώρου της στην αρχαιότητα, αξιοποιώντας κάθε χρήσιμη πληροφορία. Επιπλέον έγινε φανερό ότι η Ναύπακτος συνεχίζει μέχρι σήμερα να αποδίδει ενδιαφέροντα ευρήματα, που προσφέρουν σημαντικά τεκμήρια για τα πρώιμα στάδια του οικισμού και αποσαφηνίζουν ολοένα και περισσότερο το αρχαιότερο παρελθόν της. Τέλος, διατίθεται πλέον άφθονο αρχαιολογικό υλικό για πολλές επιμέρους ειδικότερες μελέτες, οι οποίες θα συμβάλλουν μελλοντικά στην περαιτέρω τεκμηρίωση των υλικών της καταλοίπων και θα συνεισφέρουν πολύτιμα στοιχεία στην ευρύτερη μελέτη της δυτικής Ελλάδας, όπου ακόμη διατηρούνται κενά αρχαιολογικής και ιστορικής γνώσης.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Εκτός των καθιερωμένων συντομογραφιών που περιλαμβάνονται στην *Archäologische Bibliographie*, στο *AJA* και στο *Α*Α, χρησιμοποιούνται επιπλέον οι ακόλουθες, που αφορούν στις συχνότερες παραπομπές :

ACHAIOS	E. Papapopoulou-Chrysikopoulou, V. Chrysikopoulos, G. Christakopoulou (επιμ.) 2016. *ACHAIOS, Studies Presented to Pro-fessor Thanasis I. Papadopoulos*, Oxford.
Ancient fortifications	S. Müth, P. Schneider, M. Schnelle, P. de Staebler (επιμ.) 2015. *Ancient fortifications: a comprendium of theory and practice, Fokus fortification Studies,* vol. 1, Oxford - Philadelphia.
Aetolia and the Aetolians	S. Bommeljé, P.K. Doorn et al. (επιμ.) 1987. *Aetolia and the Aetolians. Towards the Interdisciplinary Study of a Greek Re-gion, Studia Aetolica 1*, Utrecht.
Akarnanien	P. Bercktold, J. Schmid, Ch. Wacker (επιμ.) 1996. *Akarnanien. Eine Landschaft im antiken Griechenland*, Würzburg.
Ancestral Landscapes	E. Borgna, S. Müller-Celka (επιμ.) 2011. *Ancestral Landscapes. Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans–Adriatic–Aegean, 4th - 2nd millennium B.C.*, *TMO* 58, Lyon.
BCD, Peloponnesos	*Coins of Peloponnesos: The BCD Collection*. Auction LHS 96, LHS Numismatics LTD, Zürich 2006
BCD, Korinth	*Münzen von Korinth*, Auction 105, Sammlung, BCD,

	Numismatic Lanz München, 26 November 2001.
BMC	*British Museum Catalogue of Greek coins*
Bronze Age Migrations	R. A. Crossland, A. Birchall (επιμ.) 1974. *Bronze Age Migrations in the Aegean. Archaeological and linguistic problems in Greek Prehistory*, Park Ridge.
Chalkis Aitolias I	S. Dietz, I. Moschos (επιμ.) 2006. *Chalkis Aitolias I, The prehistoric periods*, *Monographs of the Danish Institute at Athens*, vol. 7, Athens.
Chalkis Aitolias III	S. Dietz, L. Kolonas (επιμ.) 2016. *The Emporion. Fortification systems at Aghia Triada and the Late Classical and Hellenistic habitation in AREA III. The fortifications at Pangali*. *Monographsof the Danish Institute at Athens*, vol. 7, 3, Århus.
Die ägäische Frühzeit	Alram-Stern, E. 2004. *Die ägäische Frühzeit*, Wien.
DOC I	A.R. Bellinger*, Catalogue of the Byzantine coins in the Dumba-rton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* (A.R. Bellinger, Ph. Grierson (επιμ.), vol I, Washington D.C. 1992[2].
Forschungen in Akarnanien I	F. Lang, P. Funke, L. Kolonas, E.-L Schwandner, D. Mascheck, (επιμ.) 2013. *Interdisciplinäre Forschungen in Akarnanien*, Bonn.
Foundation and Destruction	J. Isager (επιμ.) 2001. *Foundation and destruction. Nikopolis and NW Greece. The archaeological evidence for the city destructions, the foundations of Nikopolis and the synoecism*, Åarhus.
Hygieia	N. Ch. Stampolidis, Y. Tasoulas (επιμ.) 2014. *Hygieia. Health, Illness, Treatment from Homer to Galen* (Κατάλογος έκθεσης), Athens.
Inventory of Poleis	M.H. Hansen, T.H. Nielsen (επιμ.) 2004. *An inventory of Archaic and Classical poleis. An investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre for*

	theDanish National Research Foundation, Oxford.
Kalydon I	S. Dietz, M. Stavropoulou-Gatsi (επιμ.) 2011. *Kalydon in Aitolia I, Reports and Studies, Monographs of the Danish Institute at Athens*, vol. 12, 1,2, Åarhus.
La fortification grec	P. Leriche, H. Treziny (επιμ.) 1986. *La fortification dans l'histoi re du monde grec, Actes du colloque international de Valbonne, décembre 1982, "La fortification et sa place dans l'histoire politique, culturelle et sociale du monde grec", Centre de Recherches Archéologiques (Valbonne)*, Paris, CNRS, (BC-BSA).
NOMOS 4	*Coins of Thessaly*, Auction 4, The BCD Collection, 12 may 2011, Zürich.
L'habitat égéen préhistorique	P. Darcque, R. Treuil (επιμ.) 1990. *L'habitat égéen préhistorique*, *BCH Suppl.* 19, Paris, 115-121.
L' Illyrie méridionale I	P. Cabanes (επιμ.), *L'Illyrie Meridionale et l' Epire dans l' Antiquité I*, *Actes du 1re Colloque de Clermond – Ferrand* (22-25 / 10 / 1984), Clermond – Ferrand.
L' Illyrie méridionale II	P. Cabanes (επιμ.), *L'Illyrie méridionale et l'Epire dans l'antiquité II*, *Actes du IIe Colloque International de Clermont-Ferrand* (25-27/10/1990), Paris.
L' Illyrie méridionale IV	P. Cabanes, J.-L. Lamboley (επιμ.) 2004. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité IV* (Grenoble, 10-12 octobre 2002), Paris.
MESOELLADIKA	A. Philippa-Touchais, G. Touchais, S. Voutsaki, J. Wright (επιμ.) 2010. *MESOELLADIKA, La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du colloque international organisé par l'École française d'Athènes, en collaboration avec l'American School*

	of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens (Athènes, 8-12 mars 2006), *BCH Suppl.* 52, *Athènes*.
PROTOHELLADIKA	D. Katsonopoulou (επιμ.) 2011. *Ancient Helike and Aigialeia, PROTOHELLADIKA - The southern and central Greek Mainland, Helike IV, Proceedings of the fourth International Conference, (Nikolaika* - Diakopton, 1-3 September 2007), Athens.
RIC	*The Roman Imperial Coinage,* I–X (επιμ. H. Mattingly, E. A. Sydenham, C. H.V. Sutherland, R. A. G. Carson, P. H. Webb, J. W. E. Pearce, P. M. Brunn, J. P. C.Kent, I. A. Carrdice, T. V. Buttrey), London 1923-2007.
Shipsheds of the ancient Mediterrannean	D. Blackman, B. Rankov, K. Baika, H. Herding, J. Pakkanen 2013. *Shipsheds of the ancient Mediterrannean,* Cambridge.
SNG, Cop	Sylloge Nummorum Graecorum, *The Royal Collection of coins and medals, Danish National Museum*, 2nd edition, New Jersey 1982.
SPAW	*Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissen-schaften*
W. Dörpfeld	Χ. Παπαδάτου-Γιαννοπούλου (επιμ.) 2008. *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στον Wilhelm Dörpfeld* (Λευκάδα 6-11 / 8 / 06*)*, Πάτρα.
Villae rusticae	A.D. Rizakis, I,P. Touratsoglou (επιμ.) 2013. *Villae rusticae. Family and market-oriented farms in Greece under Roman rule*, *Proceedings of an International Congress held at Patrai* (23-24 April 2010), *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 68, Athens.

ΑΕΘΣΕ	*Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*
ΑΕΜΘ	*Αρχαιολογικό Έργο Μακεδονίας και Θράκης*
Αρχαιολογικό έργο Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας 2013	*2^{ο} Διεθνές Αρχαιολογικό και Ιστορικό Συνέδριο Αιτωλο-ακαρνανίας & Λευκάδας, «Το αρχαιολογικό έργο στην Αιτωλοακαρνανία και Λευκάδα» (Μεσολόγγι 6-8 Δεκεμβρίου 2013)* (υπό εκτύπωση).
Αρχαιολογικό έργο Αιτωλοκαρνανίας & Λευκάδας 2014	Ι.Π. Χουλιαράς (επιμ.) 2014. *Το αρχαιολογικό έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και Λευκάδα, Πρακτικά Ημερίδας*, Ναύπακτος.
Α΄ Συνέδριο Αγρινίου	*Ιω. Μέννεγκα (επιμ.), Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για την Αιτωλοακαρνανία (Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988)*, Αγρίνιο 1991.
Α΄ Σύνοδος	Μ. Καζάκου (επιμ.), *Α΄ Αρχαιολογική Σύνοδος Νότιας και Δυτικής Ελλάδας* (Πάτρα 9-12 Ιουνίου 1996), Αθήνα.
Β΄ Συνέδριο Αγρινίου	*Μ. Διαμαντή, Ε. Κολοβού, Ε. Σκεντέρη (επιμ.) 2004, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Ιστορικού και Αρχαιολογικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας* (Αγρίνιο, 29-31 Μαρτίου 2002), Αγρίνιο.
Βυζαντινή – Μεταβυζαντινή Ναύπακτος	*Πρακτικά Β΄ Επιστημονικού Συνεδρίου: Η Ναύπακτος και η περιοχή της κατά τη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εποχή (325-1821)* (Ναύπακτος 17-19 Οκτωβρίου 1997*)*, *Ναυπακτιακά* I_2.
Γ' Πολιτιστική Συνάντηση Ναυπάκτου	*Πρακτικά της Γ' Πολιτιστικής Συνάντησης «Τα Ναυπακτιακά μνημεία του παρελθόντος και η ένταξή τους στις λειτουργίες του παρόντος»* (Ναύπακτος 20-21 Οκτωβρίου 2001), Ναυπακτιακά ΙΓ΄.
Διαχρονικό ταξίδι στην Ιόνια Οδό	Ο. Βικάτου, Φ. Σαράντη, Γ. Σταμάτης (επιμ.) 2017, *Διαχρονικό Ταξίδι στην Ιόνια Οδό. Ο θησαυρός*

	των ευρημάτων της, Μεσολόγγι.
ΕλλΚερ Αιγαίου	*Ελληνιστική κεραμική από το Αιγαίο*, Μυτιλήνη 1994.
ΕλλΚερ Αιτωλοακαρνανίας	Β. Θεοφιλοπούλου (επιμ.), *Ελληνιστική Κεραμική από την αρχαία Ήπειρο, την Αιτωλοακαρνανία και τα Ιόνια Νησιά*, Αθήνα, 2009.
ΕλλΚερ Θεσσαλίας	Ε. Κυπραίου (επιμ.), *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία*, Αθήνα 2000.
ΕλλΚερ Κρήτης	Λ. Κυπραίου (επιμ.), *Ελληνιστική Κεραμική από την Κρήτη. Χανιά 1997.*
ΕλλΚερ Μακεδονίας	Σ. Δρούγου (επιμ.), *Ελληνιστική Κεραμική από τη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1991.
ΕλλΚερ Πελοποννήσου	*Λ. Κυπραίου (επιμ.), Ελληνιστική κεραμική από την Πελοπόννησο, Αίγιο 2005.*
Έργο ΒΔ Ελλάδας	*Πρακτικά του Αρχαιολογικού Έργου στη Βορειοδυτική Ελλάδα και τα νησιά του Ιονίου* (Ιωάννινα 10-13 Δεκεμβρίου 2014) (υπό εκτύπωση).
Έργο ΥΠΠΟ	Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (επιμ.) 2012. 2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων, Αθήνα.
Εύβοια & Στερεά Ελλάδα	Α. Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.) 2008. *Αρχαιολογία, Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα.
Η αγορά στη Μεσόγειο	Α. Γιαννικουρή (επιμ.) 2011. *Η Αγορά στη Μεσόγειο από τους ομηρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο* (Κως 14-17 Απριλίου 2011), Αθήνα.
Ιόνια Οδός	Ο. Βικάτου, Φ. Σαράντη, Γ. Σταμάτης, (επιμ.) 2017. Κατάλογος της περιοδικής έκθεσης *Διαχρονικό Ταξίδι στην Ιόνια Οδό. Ο θησαυρός των ευρημάτων της,* (Ι. Π. Μεσολογγίου, 25-3 έως Ιούνιος 2017), Μεσολόγγι.

Ιστορία της Κατοικίας	W. Hoepfner (επιμ.) 2005. *Ιστορία της Κατοικίας, 5000 π.Χ.-500 μ.Χ.* (Π. Αδάμ-Βελένη, επιμέλεια ελληνικής έκδοσης, μετάφραση Η. Τσιριγκάκης), Θεσσαλονίκη.
Ναύπακτος	Ό. Παλαγγιά (επιμ.) 2016. *Ναύπακτος. Η αρχαία πόλη και η σημασία της κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο και τα ελληνιστικά χρόνια*, *Πρακτικά της διεθνούς ημερίδας Αρχαία Ναύπακτος και Ναυπακτία* (Ναύπακτος, 15 Νοεμβρίου 2014), Ίδρυμα Δ. και Α. Μπότσαρη, Αθήνα.
Πελοπόννησος	Α.Γ. Βλαχόπουλος (επιμ.) 2012. *Αρχαιολογία. Πελοπόννησος*, Αθήνα.
Περιφέρεια μυκηναϊκού κόσμου 2	Ν. Κυπαρίσση-Αποστολίκα, Μ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.) 2003. *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου*, *2ο Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο* (Λαμία, 26-30 Σεπτεμβρίου 1999), Αθήνα.
Πρακτικά Β΄ ΕλλΚερ	*Β΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική κεραμική. Χρονολογικά Προβλήματα της ελληνιστικής κεραμικής* (Ρόδος 22- 25 Μαρτίου 1989), Αθήνα 1990.
Πρακτικά Γ΄ ΕλλΚερ	*Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική κεραμική. Χρο νολογημένα σύνολα – εργαστήρια* (24-27 Σεπτεμβρίου 1991 Θεσσαλονίκη), Αθήνα 1994.
Πρακτικά Δ΄ ΕλλΚερ	*Δ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική κεραμική. Χρο νολογικά προβλήματα. Κλειστά σύνολα - εργαστήρια* (Μυτιλήνη – Μάρτιος 1994), Αθήνα, 1997.
Πρακτικά ΣΤ΄ΕλλΚερ	Ντ. Ζαφειροπούλου (επιμ.), *ΣΤ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική κεραμική* (Βόλος, 17-23 Απριλίου 2000), Αθήνα 2004.

Πρακτικά Ζ΄ ΕλλΚερ	Ελ. Κώτσου (επιμ.), *Ζ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική κεραμική* (Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005), Αθήνα 2011.
Τριχόνειον, Άκραι, Μέταπα	Φ. Ζαφειροπούλου, Μ. Σταυροπούλου-Γάτση, Γ. Σταμάτης (επιμ.) 2011. *Τριχόνειον, Άκραι, Μέταπα, Αιτωλών πόλεις*, Αθήνα.

Επιπλέον εντός του κειμένου και στη βιβλιογραφία χρησιμοποιούνται οι ακόλουθες συντομογραφίες:

ΑΕΜΠ	Αριθμός εισαγωγής Μουσείου Πατρών
ΑΜΑ	Αριθμός καταλόγου ευρημάτων Μουσείου Πατρών
ΑΜΑΜ	Αριθμός καταλόγου μετάλλινων ευρημάτων Μουσείου Αγρινίου
ΑΜΑΝ	Αριθμός καταλόγου νομισμάτων Μουσείου Αγρινίου
ΑΜΑΠ	Αριθμός καταλόγου πήλινων ευρημάτων Μουσείου Αγρινίου
ΠΓ	Πρωτο-γεωμετρική περίοδος
ΠΕΣ	Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου
ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή του Χαλκού
ΜΓ	Μέση Γεωμετρική περίοδος
ΜΕΧ	Μέση Εποχή του Χαλκού
ΣΝ	Αριθμός καταλόγου ευρημάτων Αρχαιολογικής Συλλογής Ναυπάκτου
ΥΓ	Ύστερη Γεωμετρική περίοδος
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή του Χαλκού
IARPothHP	International Association for Research on Pottery of the Hellenistic Period e. V.
PDIA	Proceedings of the Danish Institute at Athens
SCE	Swedish – Cyprus Expedition
TMO	Travaux de la maison de l'Orient et de la Méditerranée

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Adam J.P. 1982. *L' arhitecture militaire Grecque*, Paris.

Alcock S. 1993. *Graecia Capta, the landscapes of Roman Greece*, Cambridge.

Alexopoulou. G., Sidiropoulos, K. 2011. "The coins", στο *Kalydon I*, vol. II, Åarhus, 549-578.

Alram-Stern, E. 2004. *Die ägäische Frühzeit*, Wien.

Alram-Stern, E. 2010. "Aigeira and the beginning of the Middle Helladic period in Achaia", στο *MESOELLADIKA*, Athens, 143-150.

Alram-Stern, E., Eder, B. 2004. "Wanderungen in der Urgeschichte Griechenlands", στο H. Heftner, K. Tomaschitz (επιμ.), *AD FONTES! Festschrift für Gerhard Dobesch zum fünfundsechzigsten Geburtstag am 15. September 2004*, Wien, 3-18.

Amandry, P., Lerat, L., Pouilloux, J. 1950. "Chronique des fouilles en 1949, Delphes", *BCH* 74, 316-328.

Anderson-Stojanović, V.R. 1997. "A deposit from the south slope cistern in the Rachi settlement at Isthmia", *Πρακτικά Δ΄ ΕλλΚερ*, 13-19.

Andreou, I. 1993. "Ambracie, une ville ancienne se reconstitue peu à peu par les recherches", στο *L'Illyrie méridionale II*, Paris, 91-101.

Andreadaki-Vlazaki, M., Balaska, A. (επιμ.), 2014. *The Greeks, Agamemnon to Alexander the Great* (Κατάλογος έκθεσης), Athens.

Andrianou, D. 2006. "Chairs, beds, and tables: evidence for furnished interiors in Hellenistic Greece", *Hesperia* 75, No. 2 (Apr. - Jun. 2006), 219-266.

Antonetti, Cl. 1986. "L'Acarnania in epoca imperiale: contributi epigrafici", *Epigraphica* 48, 39-71.

Antonetti, Cl. 1988. "Problemi di geografia storica del territorio Etolo-Acarnano: Appunti sulla base di nuove testimonianze epigrafiche", στο P. Janni, E.

Lanzilotta (επιμ.), *Atti del secondo convegno Maceratese su geografia e cartografia antica* (Macerata, 16-17 aprile 1985), Roma, 13-24.

Antonetti, Cl. 1990. *Les Étoliens. Image et religion*, Paris.

Aravantinos, V., Psaraki, K. 2011. "Mounds over dwellings. The transformation of domestic spaces into community monuments in EH II Thebes, Greece", στο *Ancestral Landscapes*, Lyon, 401-413.

Asheri, D. 1965. "Distributione di terre e legislazione agrarian nelle Locride occidentale", *JJP* 15, 313-328.

Asouhidou, S. 2011. "The Early Bronze age burial mound at Kriaritsi – Sykia (Central Macedonia, Greece)", στο *Ancestral landscapes*, Lyon, 383-390.

Auberson, P., Schefold, K. 1973. *Ερέτρια. Αρχαιολογικός Οδηγός (μετάφραση* Π.Γ. Θέμελης), Αθήνα.

Badian, E. 1990. "Athens, The Locrians and Naupactus", *CQ* 40, 2, 364-369.

Badian, E. 1993. *From Plataea to Potidaea. Studies in the history and historiography of the Pentekontaetia*, Baltimore - London, 163-170.

Baika, K. 2006. "Military harbourworks in ancient Mediterranean: Technological aspects of their development and function", στο Θ. Π. Τάσιος, Κ. Παλυβού (επιμ.)*, Πρακτικά του 2^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία* (Αθήνα 17-21 / 10 / 2005), Αθήνα, 588-587.

Baika, K. 2013a. "Small-scale and rock-cut naval bases", στο *Shipsheds of the ancient Mediterranean*, Cambridge, 231-253.

Baika, K. 2013b. "The urbanization of naval arsenals", στο *Shipsheds of the ancient Mediterranean*, Cambridge, 185-209.

Bakhuizen, S.C. 1987. "The Continent and the sea. Notes on Greek activities in Ionic and Adriatic waters", στο *L'Illyrie Meridionale I*, Clermond - Ferrand, 185-194.

Bakhuizen, S. C. 1996. "Men on the mountains. Observations on Aitolian raiding", στο E. Olshausen, H. Sonnabend (επιμ.)*, Gebirgsland als Lebensraum,* S*tuttgarter Kolloqium zur historischen Geographie des Altertums* 5 (1993)*, Geographica Historica 8,* Amsterdam, 223-234.

Banks, E. C. 2013. *Lerna. A preclassical site in the Argolid,* vol. VI*, The settlement and architecture of Lerna IV*, Princeton, New Jersey.

Barr-Sharrar, B. 1982. "Macedonian metal vases in prospective: Some observations on context and tradition", στο B. Barr-Sharrar, E.N. Borza (επιμ.), *Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times*, *Studies in the History of Art*, vol. 10", Washington D.C, 123-140.

Barr-Sharrar, B. 2000. "A fifth-century BC bronze origin for a Hellenistic pottery shape?" στο *Πρακτικά ΣΤ΄ ΕλλΚερ*, Αθήνα, 675-682.

Bartonek, A. 1974. "The place of the Dorians in the Late Helladic world", στο *Bronze Age migrations*, Park Ridge, 305-311.

Bazin, M. 1864. "Memoire sur l'Etolie", στο *Archives des Missions Scientifiques et littéraires*, I, IIe ser., Paris, 249-372.

Beck, H. 1999. "Ostlokris und die 'Tausend Opuntier'. Neue Überlegungen zum Siedlungsgesetz für Naupaktos", *ZPE* 14, 53-62.

Bekker, I. 1814. *Anecdota Graeca*, I, Berolini.

Benton, S. 1931-2. "The Ionian islands", *BSA* 32, 213-246.

Benton, S. 1953. "Further excavations at Aetos", *BSA* 48, 255-361.

Bercktold, P. 1996. "Das prähistorische Akarnanien: Vom Paläolithikum zur geometrischen Zeit", στο *Akarnanien*, Würzburg, 21-28.

Bercktold P., Schmid J., Wacker Ch. (επιμ.) 1996. *Akarnanien. Eine Landschaft im antiken Griechenland*, Würzburg.

Biers, J. C. 1985. *The great bath on the Lechaion road, Corinth* XVII, Princeton.

Blackburn, E. T. 1970. *Middle Helladic graves and burial customs with special reference to Lerna in the Argolid*, Ph.D. thesis, Cincinnati.

Blackman, D.J. 1973. "Evidence of sea level change in ancient harbours and coastal installations". *Marine Archaeology, Colston Papers 23,* London, 115-137.

Blackman D.J. 1982a. "Ancient harbours in the Mediterranean", part 1, *IJNA* 11:2, 79-104.

Blackman D.J. 1982b, "Ancient harbours in the Mediterranean", part 2, *IJNA* 11:3, 185-211.

Blackman, D., Rankov, B., Rankov, K. Baika, H. Herding, J. Pakkanen 2013. *Ship-sheds of the ancient Mediterrannean*, Cambridge.

Blegen, C. W. 1932. *Zygouries*, Cambridge, Massachusetts.

Blegen, C.W., Palmer, H., Young, R.S. 1964. *The North Cemetery, Corinth* XIII, Princeton, New Jersey.

Boardman, J. 1967. "Excavations in Chios 1952-1955: Greek Emporio", *BSA Suppl*. 6, London.

Boardman, J. 1980 (1974). "Αθηναϊκά μελανόμορφα αγγεία" (μετάφραση Ο. Χα-τζηαναστασίου), Αθήνα.

Boardman J. 1970. *Greek gems and finger rings*, London.

Bommeljé, L.S. 1988. "Aeolis in Aetolia. Thuc. 3.102.5 and the origin of the Aeto-lian ethnos", *Historia* 37, 297-316.

Bommeljé, L. S., Doorn, P. K. (επιμ.) 1984. *Strouza Region Project: an historical - topographical fieldwork (1981-1983), Second interim report*, Utrecht.

Bommeljé, L. S., Doorn, P. K. (επιμ.) 1985. *Strouza Region Project: an historical - topographical fieldwork (1981-1984), Third interim report*, Utrecht.

Bommeljé, L.S., Doorn P.K. (επιμ.) 1987. *Aetolia and the Aetolians. Towards the interdisciplinary study of a Greek region, Studia Aetolica 1*, Utrecht.

Bommeljé, L.S., Vroom, J. 1995. "Deserted and untilled lands: Aetolia in Roman Times", *Pharos* 3, 67-130.

Borgna, E., Müller-Celka, S. (επιμ.) 2011. *Ancestral landscapes. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th-2nd. Millennium B.C.)*, *TMO* 58, Lyon.

Bosworth, A.B. 1976. "Early relations between Aetolia and Macedon", *AJAH* 1, 164-81.

Boucher St. 1973. "Trajets terrestres du commerce étrusque aux Ve et IVe siècles avant J. – C.", *RA* 1, 85-90.

Bourbou, C., Themelis, P. 2010. "Child burials at Ancient Messene", στο A.-M Guimier-Sorbets, Y. Morizot (επιμ.), *L'enfant et la mort dans l'antiquité I. Nouvelles récherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des*

tombes d'enfants, *Actes de la table ronde internationale organisée à Athènes* (29-30 mai 2008), Paris, 111-128.

Bousquet, J. 1968. "Inscription grecque de Naupacte", *REG* 81, fasc. 386-388 (juillet-décembre), 411-419.

Bouzek, J. 1967. "Die griechisch – geometrischen Bronzevögel", *Eirene* 6, 115-139.

Bouzek J. 1974. *Graeco-Macedonian bronzes. Analyses and chronology*, Prague.

Bouzek, J. 1982. "The Simple repousée decoration on Early Greek bronzes", *Eirene* XIX, 99-109.

Branigan, K. 1975. "The round graves of Levkas reconsidered", *BSA* 70, 37-49.

Bricault, L. 1997. "Les cultes isiaques en Grèce centrale et occidentale", *ZPE* 119, 117-122.

Broneer, O. 1930. *Terracotta Lamps, Corinth* IV, part II, Cambridge, Massachusetts.

Broneer, O. 1954. *The south stoa and its Roman successors*, *Corinth* I, IV, Princeton, New Jersey.

Brooks, A. 2013. *Castles of Northwest Greece from the early Byzantine Period to the eve of the First World War*, United Kingdom.

Bruneau, P. 1970. "Tombes d'Argos", *BCH* 94, 437–531.

Buck, C.D. 1955. *Greek dialects*, Chicago.

Buck, R. J. 1964. "Middle Helladic Matt -painted pottery", *Hesperia* 33, 231- 313.

Burkert, W. 1985. *Greek religion: Archaic and Classical* (translation J. Raffan), Oxford.

Bursian, C. 1862. *Geographie von Griechenland*, I, Leipzig.

Cabanes, P., Lamboley, J.-L. (επιμ.) 2004. *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l' Antiquité IV* (Grenoble, 10-12 octobre 2002), Paris.

Cadogan, G. (επιμ.) 1986. *The end of the Early Bronze Age in the Aegean*, Leiden.

Cahill, N. 2002. *Household and city organization at Olynthus*, New Haven.

Candela, M. 1985. "Situle metalliche e ceramiche a beccucio nel IV e III secolo a. C. Origine e diffusione", *BABesch* 60, 24 -61.

Caskey, J.L. 1960. “The Early Helladic period in the Argolid”, *Hesperia* 29, 285-303.

Castex, D., Courtaud, P., Duuday. H., Le Mort, F., Tillier, A.-M. (επιμ.) 2011. *Le regroupement des morts, genèse et diversité en archéologie*, Maison de Sciences de l’Homme d’ Aquitaine, Bordaux.

Cavanagh, W., Mee, C. 1998. *A private place: Death in Prehistoric Greece*, *SIMA* 125, Jonsered.

Champion, Cr. 1997. “Nature of authoritative evidence in Polybius and Agelaus' speech at Naupactus”, *TAPA* (1974-), 111-128.

Chaniotis, A. 2005. *War in the Hellenistic World: A social and cultural history*, Oxford.

Charatzopoulou, C. 2006. “L’ héroon de Kalydon revisité”, στο A.-M. Guimier-Sorbets, M.B. Hatzopoulos, Y. Morizot (επιμ.), *Rois, Cités, Nécropoles. Institutions, rites et monuments en Macédoine*, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 45, 63-87, Athènes.

Charbonnaux, C. J. 1958. *Les bronzes grecs*, Paris.

Chandler, R. 1817[3]. *Travels in Asia Minor and Greece, or an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti*, London.

Christakopoulou, G. 2016. “The Protogeometric settlement at Stamna, Aetolia. Some thoughts on the settlers’ origin based on the typology of the graves”, στο *ACHAIOS*, Oxford, 59-76.

Coldstream, J.N. 1968. *Greek Geometric Potter. A survey of ten local styles and their chronology*, London.

Coldstream, J.N. 1977. *Geometric Greece*, London.

Cole, S. G. 2000. “Landscapes of Artemis”, *The Classical World* 93, No. 5, The organization of space in antiquity (May –June 2000), 471-481.

Coleman, E. 1986. “Excavations at Pylos in Elis”, *Hesperia* Suppl. 21, Princeton, New York.

Comstock, M., Vermeule, C. 1971. *Greek, Etruscan and Roman bronzes in the Museum of Fine Arts, Boston*, Connecticut.

Coronelli, M. V. 1686. *Déscription géographique et historique de la Morée*, II, Paris.

Cosmopoulos, M.B. 1991. *The early bronze 2 in the Aegean*, *SIMA* 98, Jonsered.

Cosmopoulos, M.B. 2014. *The sanctuary of Demeter at Eleusis. The Bronze Age*, Athens.

Coulton, J.J. 1988. "Post holes and post bases in Early Greek architecture", *Meditarch* 1, 58-65.

Courbin, P. 1966. *La céramique géometrique de l'Argolide*, Paris.

Courbin, P. 1974. *Tombes géometrique d'Argos, I (1952-1958)*, Paris.

Courby, F., Picard, Ch. 1924. *Recherches archéologiques à Stratos d' Acarnanie*, Paris.

Crawford, O.G.S. 1953. *Archaeology in the field*, London.

Crawford, M.H. 1974. *Roman Republican coinage*, Cambridge.

Crosby M. 1943. "A silver ladle and strainer", *AJA* 47, 208-216.

Crossland, R. A., Birchall, A. (επιμ.), 1974. *Bronze Age Migrations in the Aegean, archaeological and linguistic problems in Greek prehistory*, Park Ridge.

Curtius, E. 1876. "Studien zur Geschichte von Korinth", *Hermes* X, 215-243.

Curius, E., Adler, F. 1890. *Olympia. Die Ergebnisse der von dem Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung IV*, Berlin.

D'Agostino, Br., Soteriou, A. 1998. "Campania in the framework of the earliest Greek colonization in the west", στο M. Bats, B. d' Agostino (επιμ.), *Atti del' Convegno Internazionale di Napoli EUBOICA. L' Eubea e la presenza Euboica in Calcidica e in Occidente* (Napoli 13-16 novembre 1996), Napoli, 355-368.

Dakoronia, F. 2011. "The Marmara tumuli. Their contribution to Greek protohistory", στο *Ancestral landscapes*, Lyon, 579-583.

Darcque, P., Treuil, R. (επιμ.), 1990. *L'habitat égéen préhistorique*, *BCH* Suppl. 19, Paris.

Daux, G. 1932. "Notes étoliennes", *BCH* 56, 313-330.

Davidson, G.R. 1952. *The minor objects*, *Corinth* vol. XII, Princeton, New York.

Davidson, G.R., Thompson, D.B. 1975 (1943). *Small Objects from the Pnyx: I*, *Hesperia Suppl.* VII, Amsterdam, 1-172.

Dawkins, R. M. 1929. "The sanctuary of Artemis Orthia at Sparta", *JHS Suppl*. 5, London.

De Graauw, A. 2014[4]. *Ancient ports and harbours*, Port Revel, Grenoble.

Dehl, Chr. 1982. "Zur Herkunft der Thapsosklasse", στο B. Von. Freytag Löringhoff, D. Mannsperger, and F. Prayon (επιμ.), *Praestant Interna. Festschrift für Ulrich Hausmann*, Tübingen, 182-189.

Delaporta C., Spondylis, E. 1987. "Un habitat Helladique Ancien II à Platygiali Astakos", στο H. Tzalas (επιμ.), *Tropis II*: 2nd International Symposium on Ship Construction in Antiquity (Delphi 27-29 August 1987), Delphi, 127-34.

Demakopoulou, K., Divari-Valakou, N. 2010. "The Middle Helladic settlement on the acropolis of Midea", στο *Mesoelladika*, Athens, 31-44.

Deonna, W. 1938. *Le mobilier délien*, *Délos* XVIII, Paris.

De Juliis, E.M. 1985. *Gli Ori di Taranto in età ellenistica*, Milano.

De Polignac, F. 1995. *Cults, territory, and the origins of the Greek city-state* (translation J. Lloyd), Chicago - London.

Desborough V.R. d' A, 1952. *Protogeometric pottery*, Oxford.

Desborough V.R. d' A, 1972. *The Greek Dark Ages*, London.

Deshayes, L. 1624. *Voyage du Levant fait par le commandement du Roy en l'année 1621*, Paris.

Deylius, M. 1987. "The Aetolian Landscape: a physical – geographical perspective", στο L.S. Bommeljé, P.K Doorn (επιμ.)*, Aetolia and the Aetolians. Towards the interdisciplinary study of a Greek region, Studia Aetolica 1,* Utrecht, 33-38.

Dickenson, C.P. 2011. "The agora as political centre on the Roman period", στο *Η αγορά στη Μεσόγειο*, Αθήνα, 47-60.

Dickinson, O. T. P. K. 1992. *Η προέλευση του μυκηναϊκού πολιτισμού (*μετάφραση Αθ. Παπαδόπουλος), Αθήνα.

Dickinson, O. 2006. *The Aegean from Bronze Age to Iron Age. Continuity and change between twelfth and eighth centuries B.C.*, London and New York.

Dickinson, O. T. P. K. 2010. "The "Third world" of the Aegean? Middle Helladic Greece, revisited", στο *Mesoelladika*, Athènes, 15-27.

Diehl, E. 1933. *RE* XVI, 1975-1979, λ. «Ναυπάκτια έπη».

Diehl, E. 1964. *Die Hydria, Formgeschichte und Verwendung im Kult des Altertums*, Mainz.

Dietz, S. 1980. *Results of the excavations east of the Acropolis 1970-1974. The Middle Helladic cemetery, The Middle Helladic and Early Mycenaean deposits*, *Asine II, 2,* Stockholm.

Dietz.,S. 1991. *The Argolid at the transition to the Mycenaean Age: Studies in the chronology and cultural development in the Shaft Grave period*, Copenhagen.

Dietz, S. 2007. "Thermon and the Matt Painted pottery in Aitolia – New fix points for the chronology", στο C. Reinholdt, F. Lang, J. Weilhartner (επιμ.), *STEPHANOS ARISTEIOS, Archäologische Forschungen zwischen Nil und Istros: Festschrift für Stefan Hiller zum 65. Geburtstag*, Wien, 83-93.

Dietz, S. 2011. "The fortification walls, towers and gates", "The city – Inside and outside the walls", στο *Kalydon I,* Århus, 65-76, 77-81.

Dietz, S. 2016a. "Some reflections on Western Greece in the Late Bronze Age and Early Iron Ages", στο *ACHAIOS*, Oxford, 81-92.

Dietz, S. 2016b. "Changing space and habitation pattern", "Fortification systems – Archaic to Byzantine, "The architecture of AREA III. Construction and reconstruction", στο *Chalkis Aitolias III,* Århus, 45-52, 55-73, 98-104.

Dietz, S., Bollen, E. 2016. "The Classical and Hellenistic row-houses in area III", στο *Chalkis Aitolias III*, Århus, 77-97.

Dietz S., Moschos I. (επιμ.) 2006. *Chalkis Aitolias I, The prehistoric periods*, Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 7, Athens.

Dietz, S., Stavropoulou-Gatsi, M. 2010. "Pagona and the transition from Middle Helladic to Mycenaean in Northwestern Peloponnese", στο *MESOELLADIKA*, Athens, 121-128.

Dietz, S., Stavropoulou-Gatsi, M. (επιμ.) 2011. *Kalydon in Aitolia I*, Reports and Studies, Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 12, 1.2, Århus.

Dittenberger, G. 1897. *Inscriptions Phocidis, Locridis, Aetoliae, Acarnaniae, Insularum maris Ionii*, *IG* IX, 1, Berlin.

Dodwell, Ed. 1819. *A classical and topographical tour through Greece through the years 1801, 1805, 1806*, London.

Dörpfeld, W. 1927. *Alt-Ithaka*, München.

Doorn, P.K. 1985. "Geographical analysis of early modern data in ancient historical research: the example of the Strouza Region Project in Central Greece", *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, Vol. 10, No. 3, 275-291.

Doorn, P.K., Bommeljé, Y., Fagel R. 1987. "An early subsistence economy: Aetolia since 1821", στο *Aetolia and the Aetolians,* Utrecht, 39-61.

Dominguez Monedero, A.J. 2008. "*Ethnos, koinon* and *polis* among the Locrians", στο M. Lombardo, F. Frisone (επιμ.), *Forme sovrapoleiche e interpoleiche di organizzazione nel mondo Greco antico*, *Atti del' Convegno Internazionale* (Lecce 17-20 Settembre 2008), Lecce, 322-330.

Dor, L., Jannoray, J. H., van Effenterre, M. 1960. *Kirrha. Étude de préhistoire phocidienne*, Paris.

Doumas, Ch. G. 1996. "Early Helladic III and the coming of the Greeks", *Cretan Studies* 5, 51-62.

Douzougli, A., Papadopoulos, J.K. 2010. "Liatovouni: A Molossian cemetery and se-ttlement in Epirus", *JdI,* 125, 1-87.

Dugas, Ch. 1921. "Le sanctuaire d'Aléa Athéna à Tégée avant le IVe siècle", *BCH* 45, 335-435.

Dyggve, E. 1951. "A Second Heroon at Calydon", στο G.E. Mylonas (επιμ.), *Studies presented to David M. Robinson*, I, St. Louis, 360-364.

Dyggve, E., Poulsen, Fr., Rhomaios, K. 1934. *Das Heroon von Kalydon*, Kopenhagen.

Dyggve, E., Poulsen, Fr. 1948. *Das Laphrion, Der Tempelbezirk von Kalydon*, Kopenhagen.

Edelstein E.J., Edelstein L. 1998. *Asclepius, collection and interpretation of the testimonies*, Baltimore – London.

Eder, B. 2006. "The world of Telemachus: Western Greece 1200-700 B.C.", στο S. Deger-Jalkotzy, I.S. Lemos (επιμ.), *Ancient Greece: from the Mycenean palaces to the age of Homer*, *Edinburgh Leventis Studies 3*, Edinburgh, 549-580.

Eder, B. 2009. “The Late Bronze Age / Early Iron Age transition in Western Greece: Submycenaean Studies,” στο S. Deger-Jalkotzy, A. E. Bächle (επιμ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms III: LH IIIC Late and the Transition to the Early Iron Age,* Vienna, 133-149.

Edwards, R.G. 1975. *Corinthian Hellenistic pottery*, *Corinth* VII, 3, Princeton.

Eiring, J. 2004. “Death in Aetolia: The Hellenistic graves at Aetolian Chalkis”, *PDIA* IV, 93-166.

Fagerström, K. 1988. *Greek Iron Age architecture, developments through changing times*, *SIMA* 81, Göteborg.

Fahy, L.L. 1962. *The early Helladic sauceboats*, University of Cincinnati.

Feuer, B. 1999. “The Mycenaean periphery: some theoretical and methodological considerations”, στο Ε. Φρούσσου (επιμ.), *Πρακτικά Α’ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου «Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου»* (Λαμία, 25-29 Σεπτεμβρίου 1994), Λαμία, 7-14.

Feuer, B. 2011. «Being Mycenaean: A view from the periphery», *AJA* 115, 4, 507-536.

Fiedler, M. 2005. «Λευκάδα. Τρόπος κατοίκησης και καθημερινή ζωή σε μία πόλη της βορειοδυτικής Ελλάδας», στο *Ιστορία της Κατοικίας,* Θεσσαλονίκη, 431-446.

Flacelière, R. 1937. *Les Aitoliens à Delphes. Contribution à l’ histoire de la Grèce centrale au IIIème siècle av. J. – C.*, Paris.

Flach, H. 1874. ”Zum Leben Hesiods”, *Hermes* 8, 4, 457-467.

Forbes, R.J. 1934. *Notes on the history of ancient roads and their construction*, Amsterdam.

Forbiger, A. 1877. *Handbuch der alten Geographie von Europa aus den Quellen bearbeitet*, Hamburg.

Forrest, W.G.G. 2008. “Central Greece and Thessaly”, στο J. Boardman, N.G.L. Hammond (επιμ.), *The Expansion of the Greek World, Eighth to sixth centuries B.C.*, *CAH* III^2, 3, *Cambridge Histories Online*, Cambridge, 286-320.

Forsén, J. 1992. *The twilight of the Early Helladics. A study of the disturbances in east – central and southern Greece towards the end of the Early Bronze Age, SIMA* 116, Jonsered.

Forsén, J. 2010. "Aphidna in Attica revisited", στο *Mesoelladika*, *Athènes*, 223-234.

Frantz, A. 1988. *Late Antiquity: A.D. 267-700*, *The Athenian Agora* XXIV, Princeton, New Jersey.

Fraser, P.M., Rönne, T. 1957. *Boeotian and West Greek tombstones*, Lund.

Frederiksen, R. 2002. "The Greek theatre. A typical building in the urban centre of the *polis* ?", στο Th. H. Nielsen (επιμ.), *Even more studies in the ancient Greek polis*, *Papers from the Copenhagen Polis Centre 6*, Stuttgart, 65-124.

Freitag, K. 2005. *Der Golf von Korinth: historisch – topographische Untersuchungen von der archaic bis in das 1. Jh.v. Chr.*, *Quellen und Forschungen zur antiken Welt*, Band 34, München.

Freitag, K., Funke, P., Moustakis, N. 2004. "Aitolia", στο *Inventory of Poleis,* Oxford, 379-390.

Funke, P. 1987a. "Zur Ausbildung städtischer Siedlungszentren in Aitolien", στο E. Olshausen, H. Sonnabend (επιμ.), *Geographica Historica* 5, 313-332.

Funke P. 1987b. "Zur Datierung befestigter Stadtanlagen in Aitolien. Historisch - philologische Anmerkungen zu einem Wechselverhältnis zwischen Siedlungsstruktur und politischer Organisation", *Boreas* 10, 87-96.

Funke, P. 1991. "Strabone, la geografia storica e la struttura etnica della Grecia nord – occidentale", στο F. Prontera (επιμ.), *Geografia storica della Grecia antica: tradizioni e problemi*, Biblioteca di Cultura Moderna, vol. 1011, Rome, 174-193.

Funke, P. 1997. "Polisgenese und Urbanisierung in Aitolien im 5. und 4. Jh.v. Chr.", στο M.H Hansen (επιμ.)*, The polis as an urban centre and as a political community* (Symposium Aug. 1996), *Acts of the Copenhagen Polis Centre* 4, Copenhagen, 145-173.

Funke, P. 2001. "Acheloos' homeland, New historical archaeological research on the ancient polis Stratos", στο *Foundation and Destruction*, Athens, 189-203.

Funke, P., Haake, M. 2006. "Theaters of war: Thucydidean topography", στο A. Rengakos, A. Tsakmakis (επιμ.)*, Brill's Companion to Thucydides*, Leiden - Boston, 369-384.

Gadolou, A. 2002. "The pottery fabrics and workshops from Ano Mazaraki. The 1979 excavation season", στο E. Greco (επιμ.), *Gli Achei e l'identità etnica degli Achei d' Occidente, Convegno Internationale di Studi* (Paestum 23-25 Febbraio), Paestum – Atene, 165-186.

Gadolou, A. 2011. *Thapsos-class ware reconsidered: The case of Achaea in the northern Peloponnese. Pottery workshop or pottery style?,* BAR International Series 2279, Oxford.

Galanaki I., Tomas H., Galanakis Y., Laffineur R. (επιμ.) 2007. *Between the Aegean and the Baltic seas: Prehistory across borders, Proceedings of the International Conference, Mimara Museum* (Zagreb, Croatia, 11-14 April 2005), *Aegaeum* 27, Liège.

Galanakis, Y. 2011. "Mnemonic landscapes and monuments of the past: tumuli, tholos tombs and landscape associations in Late Middle Bronze Age and Early Late Bronze Age Messenia (Greece)", στο *Ancestral Landscapes*, Lyon, 219-229.

Gardner, P. 1963[2]*. Catalogue of the Greek coins in the British Museum, Thessaly to Aetolia*, *Peloponnesus*, Bologna.

Garland, R. 1985. *The Greek way of death*, London.

Gell, W. 1819. *The itinerary of Greece, containing one hundred routes in Attica, Boeotia, Locris and Thessaly*, London.

Georgiadou, A. 2005. *Totenkult und elische Grabkeramik spätklassischer und hellenistischer Zeit*, Thessaloniki.

Ginouvés, R. 1955. "Sur un aspect de l'évolution des bains en Grèce vers le IVe siècle de notre ère", *BCH* 79, 135-152.

Ginouvés, R. (επιμ.) 1994. *Macedonia: from Philip II to the Roman conquest*, Princeton.

Gogos, S. 1993. "Ein Herakles von Naupaktos", *Öjh* 62, Hauptblatt, 45-56.

Goldman, H. 1931. *Excavations at Eutresis in Boeotia*, Cambridge, Massachusetts.

Gomme, A. 1950 (1945). *A historical commentary on Thucydides*, I, Oxford.

Gomme, A. 1956. *A historical commentary on Thucydides,* II, Oxford.

Grace, V.R. 1956. "Stamped wine jar fragments", *Hesperia Supplements, vol. 10, Small Objects from the Pnyx 2*, 117-189.

Graham, A.J. 1964. *Colony and mother city in ancient Greece*, Manchester.

Grainger, J. D. 1995. *The expansion of the Aitolian League, 280-260 BC, Mnemosyne*, Fourth Series, vol. 48, 3, 313-343.

Grainger J.D. 1999. *The League of the Aitolians*, Leyden - Boston - Cologne.

Grainger, G.D. 2000. *Aitolian prosopographical studies*, Leyden - Boston - Cologne.

Griffith, G.T. 1935. *The mercenaries of the Hellenistic world*, Chicago.

Grimanis, A.P., Filippakis, S.E., Perdikatsis, B., Bosana-Kourou, N., Yalouris, N. 1980. "Neutron activation and X-ray analysis of "Thapsos Class" vases. An attempt to identify their origin", *JAS* 7, 227-239.

Gschnitzer, E. 1991. "Zum Vorstoss von Acker - und Gartenbau in die Wildnis: das 'Westlokrische Siedlungsgesetz' (IG IX, 12, 609) in seinem agrargeschichtlichen Zusammenhang", *Ktema* 16, 81-91.

Guarducci, M. 1987. *L'epigrafia Greca dalle origini al tardo impero*, Roma.

Habicht, Ch. 2010. *Ο περιηγητής Παυσανίας. Ο άνθρωπος και το έργο του* (επιμέλεια Γ.Α. Πίκουλας, μετάφραση Φλ. Πίκουλα), Αθήνα.

Hägg, R., Konsola, D. (επιμ.) 1986. *Early Helladic architecture and urbanization*, *Proceedings of a Seminar held at the Swedish Institute in Athens* (June 8, 1985), *SIMA* 76, Göteborg.

Hammond, N. G. L. 1967. "Tumulus-burial in Albania, the Grave Circles of Mycenae and the Indo-Europeans", *BSA* 62, 77-105.

Hammond, N. G. L. 1974. "The tumulus burials of Leucas and their connections in the Balkans and Northern Greece", *BSA* 69, 129-144.

Hammond, N. G. L. 1976. *Migrations and invasions in Greece and adjacent areas*, Park Ridge.

Haniotes, F.K., Voutiropoulos, N. 1996. "New evidence from Platygiali, an Early Bronze Age settlement in Western Greece", *BSA* 91, 59-80.

Hale, J. R. 1996. "Archaeology of a campaign: the evidence of topography and monuments for Phormio's western expedition of 429 B.C.", *AJA* 100, 342 (abstract of papers της 97th Annual Meeting of the Archaeological Institute of America -1995).

Hale, J. R. 1997. "General Phormio's art of war: A Greek commentary on a Chinese classic", στο C.D. Hamilton, P. Krentz (επιμ.), *Polis and Polemos. Essays on politics, war and history in ancient Greece in honor of D. Kagan, Claremont*, 85-104.

Hale, J. R. 2009. "Lords of the sea: The epic story of the Athenian navy and the birth of democracy", New York.

Hansen, O. 1987. "On the origin of a Locrian bronze plaque concerning the settlement of new territory", *StudClass* 25, 89-90.

Hansen, M.H. 2006a. *The shotgun method: the demography of the ancient Greek city – state culture*, Columbia.

Hansen, M.H. 2006b. *Polis: An introduction to the ancient Greek city-state*, Oxford - New York.

Hansen, M.H. 2008. "An update of the shotgun method", *GrRomByzSt* 48, 259-286.

Hansen, M.H., Nielsen, T.H. (επιμ.) 2004. *An inventory of Archaic and Classical poleis. An investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, Oxford.

Harrison, S. 1995. "Domestic architecture in Early Helladic II: Some observations on the form of non-monumental houses", *BSA* 90, *Centenary Volume*, 23-40.

Hasaki, E. 2002. *Ceramic kilns in ancient Greece: Pyrotechnology and organization of ceramic workshops*, UMI diss. University of Cincinnati.

Hasaki, E. 2006. "The ancient Greek ceramic kilns and their contribution to the technology and organization of the potters' workshops", στο Θ. Π. Τάσιος, Κ. Παλυβού (επιμ.), *Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαία Ελληνική Τεχνολογία* (Αθήνα 17-21/10/2005), Αθήνα, 221-227.

Haspels, C.H.E. 1936. *Attic black-figured lekythoi*, Paris.

Hellström, P. 1965. *Pottery of Classical and Later Date, Terracotta Lamps and Glass, Labraunda* II, 1, Lund.

Howland, R. H. 1958. *Greek lamps and their survivals, The Athenian Agora* IV, Princeton, New Jersey.

Herzog, R. 1931. *Die Wunderheilungen von Epidauros*, Leipzig.

Heurtley, W.A. 1926-27. "A prehistoric site in Western Macedonia and the Dorian invasion", *BSA* 28, 158-194.

Heurtley, W.A. 1934-35. "Excavations in Ithaca II: The Early Helladic settlement of Pelikata", *BSA* 35, 1-44.

Heurtley, W.A., Robertson, M. 1948. "Excavations in Ithaca V: The geometric and later finds from Aetos", *BSA* 43, 1-124.

Heuzey, L. 1860. *Le Mont Olympe et l' Acarnanie*, Paris.

Higgins, R.A. 1954-1959. *Catalogue of the terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*, *British Museum*, I, London.

Higgins, R. 1980[2] (1961). *Greek and Roman jewellery*, Methuen.

Hill, D.K. 1942. "Wine ladles and strainers from ancient times", *JWalt* 5, 41-55.

Hielte-Stavropulou, M. 2001. "The horseshoe-shaped and other structures and installations for performing rituals in funeral contexts in Middle Helladic and early Mycenaean times", *Aegaeum* 22, 103-111.

Hoepfner, W. (επιμ.) 2005. *Ιστορία της Κατοικίας, 5000 π.Χ. - 500 μ.Χ.* (Π. Αδάμ-Βελένη, επιμέλεια ελληνικής έκδοσης, μετάφραση Η. Τριριγκάκης), Θεσσαλονίκη.

Hoepfner, W. 2005. «Ορράον. Μία σχεδιασμένη μικρή πόλη στην Ήπειρο», στο *Ιστορία της Κατοικίας,* Θεσσαλονίκη, 402-430.

Hoepfner, W., Δάκαρης, Σ., Γραβάνη, Κ., Schwandner, E.-L, 2005. «Κασσώπη. Μία πόλη με ζώνες της ύστερης κλασικής εποχής στη βορειοδυτική Ελλάδα», στο *Ιστορία της Κατοικίας,* Θεσσαλονίκη, 385-401.

Hoepfner, W., Schwandner, E.-L. 1994. *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, München.

Hoepfner, W., Schwandner, E.-L, 2005. «Όλυνθος. Μία πόλη με ανέσεις οργανωμένη σε ζώνες», στο *Ιστορία της Κατοικίας*, Θεσσαλονίκη, 275-293.

Holleaux, M. 1905. “Sur les assemblées ordinaires de la Ligue Aitolienne”, *BCH* 29, 362-372.

Holladay, A.J. 1978. “Athenian strategy in the Archidamian War”, *Historia* 27, 3, 399-427.

Holland, L.B. 1950. ”The Katastegasma of the Walls of Athens”, *AJA* 54, 4, 337-356.

Hölscher, T. 1974. ”Die Nike der Messenier und Naupaktier in Olympia”, *JDAI* 89, 70-111.

Hood, S. 1986. “Evidence for invasions, in the Aegean area at the end of the Early Bronze Age”, στο G. Cadogan (επιμ.), *The end of the Early Bronze Age in the Aegean*, Leiden, 31-68.

Hope Simpson, R. 1965. *A gazetter and atlas of Mycenaean sites*, London.

Hope Simpson, R. 1981. *Mycenaean Greece*, New Jersey.

Houby-Nielsen, S.H. 1995. “Burial language: Archaic and Classical Kerameikos”, *PDIA* I, Athens, 129-91.

Houby-Nielsen, H. 1996. “Women and the formation of the athenian City-State. The evidence of burial customs”, *Métis*, vol. 11, 233-260.

Houby-Nielsen, S. 1997. “Grave gifts, women and conventional values in Hellenistic Athens”, στο P. Bilde, T. Engeberg-Pedersen, L. Hannestad, J. Zahle (επιμ.), *Conventional values of the Hellenistic Greeks*, *Studies in Hellenistic Civilization* VIII, Århus, 220-62.

Houby-Nielsen. S., Moschos I. 2004. “Excavations on the hill of Hagia Triada, Greek-Danish excavations at Aetolian Chalkis 1999-2001. Third Preliminary Report”, *PDIA* IV, Athens, 175-188.

Howell, R. J. 1974. “The Origins of the Middle Helladic Culture”, στο *Bronze Age Migrations*, Park Ridge, 73-99.

Huguenot, C. 2008. *La tombe aux Érotes et la tombe d’Amarynthos. Architecture funéraire et présence macédonienne en Grèce centrale*, *Eretria* 19, Lausanne.

Huxley, G.L. 1969. *Greek epic poetry from Eumelos to Panyassis*, London, 68-73.

Isager, S., Skydsgaard, J.E. 1992. Ancient Greek agriculture, London - New York.

Isager J. (επιμ.) 2001. *Foundation and destruction. Nikopolis and NW Greece. The archaeological evidence for the city destructions, the foundations of Nikopolis and the synoecism*, Århus.

Jacobsthal, P. 1956. *Greek pins and their connections with Europe and Asia*, Oxford.

Jacquemin, A., Laroche, D. 1982. "Notes sur trois piliers delphiques", *BCH* 106, 191-204.

Jacquemin, A., Mulliez, D., Rougemont, G. 2012. *Choix d'inscriptions de Delphes, traduites et commentées*, Paris.

Johnson, A.C. 1927. "Ancient forests and navies", *TAPA* 58, 199-209.

Jeffery, L.H. 1990. *The local scripts of Archaic Greece*, Oxford.

Kallet, L. 2016. "Naupaktos, Naupaktians and Messianians in Naupaktos in the Peloponnesian War", στο *Ναύπακτος*, Αθήνα, 15-41.

Kallintzi, K., Papaikonomou, I.-D. 2010. "La présence des enfants dans les nécropoles d'Abdère", στο A.-M Guimier-Sorbets et Y. Morizot (επιμ.), *L'enfant et la mort dans l'antiquité I. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants. Actes de la table ronde internationale organisée à Athènes 29-30 mai 2008*, Paris, 129-159.

Karhstedt, Ul. 1950. "Die Territorrien von Patrai und Nikopolis in der Kaiserzeit", *Historia* 1, 549-561.

Kahrstedt, Ul. 1954. *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit*, Bern, 34-35.

Kase, E.W. (επιμ.) 1991. *The Great Isthmos corridor route. Explorations of the Phokis – Doris Expedition*, Minnesota / Minneapolis.

Katsarou-Tzeveleki, S. 2011. "Morphology and distribution of pottery at the Early Helladic Settlement of Helike", στο *PROTOHELLADIKA*, Athens, 89-126.

Katsipanou B. 2001. *Le peuplement humain en Étoloacarnanie préhistorique: des origins à l' Helladique Moyen*, Mémoire de D.E.A., Université de Paris I, Paris.

Katsonopoulou, D. (επιμ.) 2011. *Ancient Helike and Aigialeia, The southern and central Greek Mainland, PROTOHELLADIKA*, *Helike* IV, *Proceedings of the*

fourth International Conference (Nikolaika, Diakopton, 1-3 September 2007), Athens.

Katsonopoulou, D., 2011a. "A Proto-urban Early Helladic settlement found on the Helike Delta", στο *PROTOHELLADIKA*, Athens, 63-88.

Kilian-Dirlmeier, I. 1979. *Anhänger in Griechenland von der mykenischen bis zur spätgeometrischen Zeit*, *PBF* XI, 2, München.

Kilian-Dirlmeier, I. 1984. *Nadeln der frühhelladischen bis archaischen Zeit von der Peloponnes, PBF* XIII, 8, München.

Kilian-Dirlmeier, I. 2005. *Die bronzeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas. Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903-1913*. Römisch – Germanisches Zentralmuseum, Monographien 62, Mainz.

Kilian-Dirlmeier, I. 2008. "Βασιλείς της Λευκάδας; W. Dörpfeld και οι ταφικοί τύμβοι του Νυδρίου", στο *W. Dörpfeld*, Πάτρα, 151-166.

Kirsten, E. 1941. "Bericht über eine Reise in Ätolien und Akarnanien", *AA* 56, 99-119.

Klaffenbach, G. 1935. "Bericht über eine epigraphische Reise durch Mittelgriechenland und die Ionischen Inseln", *SPAW*, 693-701.

Klaffenbach, G. 1950. "Das Jahr der Kapitulation von Ithome und der Ansiedlung der Messenier in Naupaktos", *Historia* 1, 231-235.

Klaffenbach, G. (επιμ.) 1968. *Inscriptiones Locridis Occidentalis*, *IG, IX, I*^{2}*, fasc. III*, 12-20.

Klaffenbach, G. 1982. *Ελληνική επιγραφική* (μετάφραση Α. Ι. Αντωνίου), Αθήνα.

Knell, H. 1973. "Der Artemistempel in Kalydon und der Poseidontempel in Molykreion", *AA*, 448-461.

Knigge, U. 1976. *Der Südhügel. Ergebnisse der Ausgrabungen*, *Kerameikos* IX, Berlin.

Koch, G. 2012.«Οι αττικές σαρκοφάγοι και η σημασία τους για την τέχνη της αυτοκρατορικής εποχής», στο Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Π. Καραναστάση, Δ. Δαμάσκος (επιμ.), *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη, 7-9 Μαΐου 2009), Θεσσαλονίκη, 35-56.

Koerner, P. 1993. “Inschriftliche Gesetzestexte der frühen griechischen Polis” στο K. Hallof (επιμ.), *Akten der Gesellschaft für griechische und hellenistische Rechtsgeschichte* 9 (Böhlau, Köln-Weimar-Wien), Köln.

Kolb, F. 1981. *Agora und Theater, Volks- und* Festversammlung, *Archäologische Forschungen 9*, Berlin.

Kolia, E. 2011. “A sanctuary of the Geometric period in ancient Helike, Achaea”, *BSA* 106, 1, 201-246.

Kollyropoulos, K., Georma, F., Saranti, F., Mamassis, N., Kalavrouziotis, I. K. 2017. “Urban planning and water management in ancient Aetolian Makyneia, Western Greece”, *IWA Publishing, Water Science & Technology: Water Supply* 17.3, 621-631.

Konsola, D. 1990. “Settlement size and the beginning of urbanization”, στο P. Darcque, R. Treuil (επιμ.), *L’habitat égéen préhistorique*, *BCH Suppl.* 19, Paris, 463-471.

Kormann, M., Katsarou, S., Katsonopoulou, D., Lock, G. 2016. ”Structural integrity modelling of an Early Bronze Age corridor house in Helike of Achaea, NW Peloponnese, Greece”, στο S. Campana, R. Scopigno, G. Carpentiero, M. Cirillo (επιμ.), *CAA2015*, *Keep the revolution going, Proceedings of the 43rd Annual Conference on Computer Applications and quantitative methods in Archaeology*, vol. 1., Oxford, 825-836.

Korres G.S. 1993. “Messenia and its commercial connections in the Bronze Age”, στο C. Zerner, P. Zerner, J. Winder (επιμ.), *Wace and Blegen: Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989*, Amsterdam, 231-248.

Korres, G.S. 2011. “Middle Helladic tumuli in Messenia. Ethnological conclusions”, στο *Ancestral Landscapes*, Lyon, 585-595.

Koumouzelis, M. 1980. *The Early and Middle Helladic periods in Elis*, Michigan 1979, Ph.D. dissertation, Brandeis University, University Microfilms International #8024537.

Κούρου, Ν. 1983. “Some problems concerning the origin and the dating of the Thapsos class vases”, *ASAtene* 61, NS 45, 257-269.

Kourou, N. 1987. “À propos de quelques ateliers de céramique fine, non tournée du type ‘Argien Monochrome’”, *BCH* 111, 31-53.

Kourou, N. 1988. “Handmade pottery and trade: the case of the ‘Argive Monochrome Ware’”, στο J. Christiansen, T. Melander (επιμ.), *Ancient Greek and related pottery, Proceedings of the 3rd Symposium on Ancient Greek and Related Pottery* (Copenhagen, August 31-September 4, 1987), Copenhagen, 314-322.

Kourou, N. 1994. “Corinthian wares and the West”, στο T. Hackens (επιμ.), *Ancient and traditional ceramics, Seminar held at the European University Centre for Cultural Heritage* (Ravello, March 19-24 1990), Pact 40, 27-53.

Kourou, N. 2009. “The settlements of the Dark Ages”, στο A. Ph. Lagopoulos (επιμ.), *A history of the Greek city*, *BAR* International Series 2050, Oxford, 109-123.

Krencker D., Krüger E., Lehmann H. & Wachtler H. 1929. *Die Trierer Kaiserthermen I*, Augsburg.

Kroll, J. H. 2016. “A Classical Polis without coinage?” στο *Ναύπακτος*, Αθήνα, 65-72.

Kurtz, D.C. 1975. *Athenian white lekythoi: patterns and painters*, Oxford.

Kurtz, D., Boardman, J. 1994. *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο* (μετάφραση Ο. Βιζυηνού & Θ. Ξένου), Αθήνα.

Lacroix, L. 1949. *Les reproductions des statues sur les monnaies grecques*, Liége.

Laffineur, R. 1980. “Collection Paul Canellopoulos (XV): Bijoux en or grecs et romains”, *BCH* 104, 1, 345-457.

Laffineur, R. (επιμ.) 1989. *Transition. Le monde égéen du Bronze Moyen au Bronze Récent*, *Aegaeum* 3, Liège.

Lamb, W. 1969 (1929). *Ancient Greek and Roman bronzes*, Chicago.

Lambrinoudakis, V. 2014. “Theurgic Medicine”, στο *Hygieia*, Athens, 17-31.

Lambrinoudakis, V., Kazolias, E. 2016. “Recent research in Palaiomanina, Acarnania”, στο R. Frederiksen, S. Müth, P.I. Schneider, M. Schnelle (επιμ.), *Focus on fortifications. New research on fortifications in the ancient Mediterranean and*

the Near East, Monographs of the Danish Institute at Athens 18, Oxford - Philadelphia, 672-681.

Lang, F. 2007. "House - community - settlement: the new concept of living in Archaic Greece", στο R. Westgate, N. Fisher, J. Whitley (επιμ.), *BUILDING COMMUNITIES. House, settlement and society in the Aegean and beyond, Proceedings of a Conference held at Cardiff University* (17-21 April 2001)*, British School at Athens 15*, London, 183-193.

Lang, F. 2001. "The dimensions of the material topography", στο *Foundation and Distruction*, Athens, 205-221.

Lang, F. 2013. "Differenzanalyse städtischer Praxis in Akarnaniens", στο *Forschungen in Akarnanien I,* Bonn, 137-161.

Lang F., Funke P., Kolonas L., Schwandner E.–L, MascheK, D. (επιμ.) 2013. *Interdisziplinäre Forschungen in Akarnanien I*, Bonn.

Laroche, D., Jacquemin, A. 2016. "L'offrande des Messéniens et Naupactiens à Delphes", στο *Ναύπακτος,* Αθήνα, 85-103.

Larsen, J. A. O. 1952. "The assembly of the Aetolian League", *TAPha* 83, 1-33.

Larsen, J. A. 1968. *Greek federal states. Their institutions and history*, Oxford.

Launey, M. 1949. *Recherches sur les armies hellénistiques*, Paris.

Lawrence, A.W. 1979. *Greek aims in fortification,* New York.

Lawrence, P. 1964. "Five grave groups from the Corinthia", *Hesperia* 33, 89-107.

Leake, W.M. 1835. *Travels on Northern Greece*, vol. II, London.

Leekley, D., Efstratiou, N. 1980. *Archaeological excavations in central and northern Greece*, New Jersey.

Lehmann-Hartleben, K. 1923. *Die antiken Hafenanlagen des Mittelmeeres, Klio*, *Beiheft* XIV, Leipzig.

Lerat, L. 1937. "Tombes submycéniennes et géométriques à Delphes", *BCH* 61, 1, 44-52.

Lerat, L. 1952. *Les Locriens de l'Ouest*, Paris.

Lerat, L. 1961. "Fouilles à Delphes à l'Est du grand sanctuaire (1950-1957)", *BCH* 85, 316-366.

Lerat, L. 1976. “West Lokris”, στο R. Stilwell, W.L. McDonald, M.H. Mc Alister (επιμ.)*, The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*, Princeton, 992-994.

Lerat, L., Chamoux, F. 1947-1948. “Voyage en Locride occidentale”, *BCH* 71-72, 47-80.

Leriche P., Treziny H. (επιμ.) 1986. *La Fortification dans l'histoire du monde grec, Actes du colloque international de Valbonne* (décembre 1982), "La Fortification et sa place dans l' histoire politique, culturelle et sociale du monde grec", Centre de Recherches Archéologiques (Valbonne), Paris, CNRS, (BC-BSA).

Lewis, D. M. 1992. “Mainland Greece, 479-451 B.C.”, *CAH* V2, *The fifth century B.C.*, Cambridge, 117-119.

Ley, J. 2009. *Stadtbefestigungen in Akarnanien. Ein bauhistorischer Beitrag zur urbanen Entwicklungsgeschichte einer antiken Landschaft*, Technische Universität Berlin.

Liampi, K. 1998. *Der makedonische Schild*, Bonn.

Liampi, K. 2014. ”Numismatic indications of historical continuity”, στο *Αρχαιολογικό έργο Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας 2014*, Ναύπακτος, 107-120.

Link, S. 1991. ”Das Siedlungsgesetz aus Westlokris (Bronze Pappadakis; IG IX 1, fasc.3, Nr.609 = Meiggs-Lewis 13)”, *ZPE* 87, 65-77.

Liritzis, Y., Miserlis, P., Rigopoulos, R. 1983. “Aerial photography of some Greek coastal regions and its archaeological implications”, *IJNA* 12, 191-202.

Ljung, E. 2011. “The kiln. Excavations in area VII”, στο *Kalydon I*, Århus, 157-197.

Lolling, H.G. 1989 (1885). “Reisenotizen aus Griechenland 1876 und 1877” (Bearb. von B. Heinrich Hrsg. vom DAI Athen und der C. Haller von Hallerstein Gesellschaft), Bln., Reimer, Berlin.

Lovén, B., Schaldemose, M. 2011. *The Ancient harbours of the Piraeus: the Zea shipsheds and slipways*, *Monographs of the Danish Institute at Athens* 15.1-2, Athens.

Luce, J.-M. 2011. ”Delphes et Médéon de Phocide à Âge du fer”, *Pallas* 87, 59-76.

Luce, J.-M. 2014. “Sous le sol des sanctuaires et des agoras”, στο E. Boube, A. Bouet, F. Colléoni (επιμ.), *De Rome à Lugdunum des Convènes : itineraire d'un*

Pyrénéen par monts et par vaux : hommages offerts à Robert Sablayrolles, Aquitania, Suppl. 31, Bordeaux, 23-58.

Mangoldt, H. v. 2012. *Makedonische Grabarchitektur*, Tübingen.

Maran, J. 1986. "Überlegungen zur Abkunft der FH III-zeitlichen ritz- und einstichverzierten Keramik," *Hydra* 2, 1-28.

Maran, J. 1988. "Zur Zeitstellung der Grabhügel von Marmara (Mittelgriechenland)", *ArchKorrrBl* 18, 341-355.

Maran, J. 1992. *Die deutchen Ausgrabungen auf der Pevkakia - Magula in Thessalien III. Die mittlere Bronzezeit*, BAM 30 / 31, Bonn.

Maran, J. 1998. *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und der Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr. I-II*, *Universitätsforschungen zu prähistorischen Archäologie*, Band 53, Bonn.

Maran, J. 2012. «Νεολιθική και Εποχή του Χαλκού», στο *Πελοπόννησος*, Αθήνα, 26-39.

Marinatos, Sp. 1970a. "From the silent earth", *AAA*, III, 1, 63-68.

Marinatos, Sp. 1970b. "Further news from Marathon", *AAA* III, 2, 153-166.

Marriner, N., Morhange, Chr. 2007. "Geoscience of ancient Mediterranean harbours", *Earth-Science Reviews* 80, 137-194.

Martin, R. 1947-8. "Les enceintes de Gortys d' Arcadie", *BCH* 71-72, 81-147.

Martin, R. 1951. *Recherhes sur l'Agora*, *Bibliothèques de l'École française d'Athènes et de Rome - Série Athènes 174*, Paris.

Martin, R., Metzger, H. 1992 (1976). *Η θρησκεία των αρχαίων Ελλήνων* (μετάφραση Μ. Καρδαμίτσα), Αθήνα.

Mastrokostas, E. 1965. "Inschriften aus Ätolien, Akarnanien und Westlokris", *AM* 80, 152-159.

Mattingly, H. 1976. *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, British Museum.

Matthaiou, A. P. 2011. *Τα ἐν τῆι στήληι γεγραμμένα, Six Greek historical inscriptions of the fifth century BC,* Αθήνα.

Matthews V. J. 1977. "Naupaktia and Argonautika", *Phoenix* 31, 3 (autumn), 189-207.

Mavridis, Th., Sørensen, L. 2006. ”The site of Pangali, Mt. Varassova in Aitolia and the Late Neolithic Ib phase in the Aegean: social transformations and changing ideology”, στο *Chalkis Aitolias I*, Athens, 117-139.

Mazarakis Ainian, A. 1989. “Late Bronze Age apsidal and oval buildings in Greece and adjacent areas”, *BSA* 84, 269-288.

Mazarakis Ainian, A. 1997. *From ruler’s dwelling to temples. Architecture, religion and society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)*, *SIMA* 121, Jonsered.

Mazarakis Ainian, A. 2007a (επιμ.). *Oropos and Euboea in the Early Iron Age, Acts of an international round table* (University of Thessaly, June 18-20-2004), Volos.

Mazarakis Ainian, A. 2007b. “Architecture and social structure in Early Iron Age Greece”, στο R. Westgate, N. Fisher, J. Whitley (επιμ.), *Building communities: house, settlement and society in the Aegean and beyond (Proceedings of a Conference held at Cardiff University*, 17–21 April 2001), *British School at Athens Studies* 15, 157-168.

McKay, A.G. 1975. Houses, villas and palaces in the Roman world, Ithaca, New York.

McPhee, I. 1979. “The Agrinion Group”, *BSA* 74, 159-162.

Meiggs, R., Lewis, D. 1969. *A selection of Greek historical inscriptions*, New York.

Melfi, M. 2007. *I Santuari di Asclepio in Grecia I*. *Studia Archaeologica* 157, Roma.

Merker, I. L. 1989. “The Achaians in Naupaktos and Kalydon in the fourth century”, *Hesperia* 58, 303-311.

Merkouri, Ch., Kouli, M. 2011. “The spatial distribution and location of Bronze Age tumuli in Greece”, στο *Ancestral Landscapes*, Lyon, 204-217.

Mertens, J. R. 1976. “A Hellenistic find in New York”, *MMAJ* 11, 71-84.

Metallinou, G. 2004. “Hermones: A Bronze Age settlement in W. Corfu”, στο *L’Illyrie méridionale* IV, Paris, 45-52.

Meyer, E. M. 1972. *Kleine Pauly* 4, 12-13, λήμμα “Naupaktos”.

Miller, K. 1916. *Itineraria Romana*, Stuttgart.

Mitsos, M. 1947. ”Thermika and Panaitolika”, *Hesperia* 16, 4 (Oct. - Dec.), 256-261.

Morgan, C. A. 1988. “Corinth, the Corinthian Gulf and western Greece during the eighth century B.C.”, *BSA* 83, 313-338.

Morgan, C. 1998. “Euboians and Corinthians in the area of the Corinthian Gulf?” στο M. Bats, B. d' Agostino (επιμ.) *Euboica: l' Eubea e la prezenza euboica in Calcidica e in Occidente, Atti del’ Convegno internazionale di Napoli* (13-16 novembre 1996), Napoli, 281-302.

Morgan, C. 2003. *Early Greek states beyond the Polis*, London - New York.

Morris, I. 1992. *Death - ritual and social structure in Classical antiquity*, Cambridge.

Morris, I. 2005. “The Eighth century revolution”, Princeton / Stanford Working Papers in Classics, Paper no 12507.

Moschos, I. 2000. “Prehistoric tumuli at Portes in Achaea. First Preliminary Report”, *PDIA* III, 9-49, “The cemetery of ancient Chalkis. Recent Rescue Excavation”, 291-301.

Mountjoy P.A. 1999. *Regional Mycenaean decorated pottery*, Radhen / Westf.

Mouritzen, M., Kolonas, L., Dietz, S. 2016. ”The Late Classical fortification at Pangali“, στο *Chalkis Aitolias III,* Århus, 237-248.

Muller, K. 1938. *Tiryns, die Ergebnisse des Ausgrabungen des Instituts* IV, München.

Müller, S. 1989. “Les tumuli helladiques: Où? Quand? Comment?” *BCH* 113, 1, 1-42.

Müller-Celka, S. 2007. “L’origine balkanique des tumuli helladiques (HA–HM): réflexions sur l’état de la question”, στο *Aegaeum* 27, Liège, 175-189.

Müller-Celka, S. 2011. “Burial mounds and ‘ritual tumuli’ of the Aegean Early Bronze Age”, στο *Ancestral Landscapes*, Lyon, 415-428.

Müller-Celka, S. 2011a. “Tumuli et regroupement des morts dans la protohistoire de Grèce continentale”, στο D. Castex, P. Courtaud, H. Duuday, F. le Mort, A.-M. Tillier (επιμ.), *Le regroupement des morts. Genèse et diversité en archéologie, Maison de Sciences de l’Homme d’Aquitaine*, Bordaux, 23-40.

Murray, W.M. 1982. T*he coastal sites of western Akarnania: a topographical - historical survey*, Ph.D. thesis, University of Pennsylvania.

Mure, W. 1842. *Journal of a tour in Greece and the Ionian Islands, with remarks on the recent history – present state – and classical antiquities of those countries*, Edinburgh - London, vol. I.

Müth, S. 2015. "Urbanistic functions and aspects", στο *Ancient fortifications*, Oxford - Philadelphia, 159-172.

Müth, S., Schneider, P., Schnelle, M. de Staebler P. (επιμ.) 2015. *Ancient fortifications: a comprendium of theory and practice, Fokus fortification Studies* 1, Oxford - Philadelphia.

Müth, S., Sokolicek, A., Jansen, B., Laufer, E. 2015. "Methods of interpretation", στο *Ancient fortifications,* Oxford - Philadelphia, 1-23.

Mylonas, G. 1959. *Agios Kosmas, an early Bronze Age settlement and cemetery in Attica*, Princeton.

Nachmanson, E. 1907. "Freilassungsurkunden aus Lokris", *AM* 32, 1-70.

Neeft, C.W. 1981. "Observations on the Thapsos Class", *MÉFRA* 93, I, 7-88.

Neeft, C.W. 1982. "Corinthian hemispherical kotylai, Thapsos panel-cups and the west", στο *La céramique grecque ou de tradition grecque au VIII siècle en Italie centrale et méridionale, Actes du Colloque International du Centre Jean Berard*, (Naples 27-29 May 1976), *Cahiers du Centre Jean Bérard* III, Naples, 39-43.

Neumann, C., Partsch, G. 1885. *Physikalische Geographie von Griechenland mit besonderer Rücksicht auf das Altertum*, Breslau.

Nielsen, I. 1990. *Thermae et Balnea*, Åarhus.

Noack F. 1897. "Untersuchungen und Aufnahmen griechischer Stadt - und Burgruinen im westlichen Lokris, Aetolien und Akarnanien", *AA* 12, 80-83.

Noack, F. 1916. "Befestigte griechische Städte in Aitolien und Akarnanien", *AA* 31, 215-239.

Nock, A. D. 1932. "Cremation and burial in the Roman world", *HTR* 25, 4, 321-359.

Nörenberg, H-W. 1973. "Untersuchungen zum Schluss der *Περιήγησις τῆς Ἑλλάδος* des Pausanias", *Hermes* 101, 2, 235-252.

Oldfather, W.A. 1922. “Studies in the history and topography of Locris III”, *AJA* 26, 4, 445-450.

Oldfather, W.A. 1924. “Locris and early Greek civilization”, *Phil.Quart*. 1, III, 1-22.

Oldfather, W.A. 1926. *RE* XXXIII, 1, 1135-1288, λήμμα “Lokris”.

Oliver A. 1977. *Silver for the gods: 800 years of Greek and Roman silver*, The Toledo Museum of Art, Ohio.

O’Neil, J.L. 1984-1986. “The political elites of the Achaian and Aitolian Leagues”, *Anc Soc* 15/17, 33-61.

Palagia, O. 2016. “Art as trophy: the Nike of Paionios”, στο *Ναύπακτος*, Αθήνα, 73-84.

Pantos, P.A. 1988. “Das Wappen von Kalydon. Ein Beitrag zur Identifizierung des Statuentypus der Artemis Laphria”, στο *Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας* (Αθήνα 4-10 Σεπτεμβρίου 1983), Β΄, Αθήνα, 167-172.

Papadopoulos, J. K. 2001. “Magna Achaea: Akhaian Late Geometric and Archaic Pottery in South Italy and Sicily”, *Hesperia* 70, 373-460.

Papadopoulos, J. K. 2009. “The Relocation of potters and the dissemination of Style: Athens, Corinth, Ambrakia and the Agrinion Group” στο J. H. Oakley, O. Palagia (επιμ.), *Athenian potters and painters II*, Oxford, 232-240.

Papadopoulos, Th. J. 1987. “Tombs and burial customs in Late Bronze Age Epirus”, στο R. Laffineur (επιμ.), *Thanatos: Les coutumes funéraires en Egée à l’Age du Bronze*, *Aegaeum* 1, Liège, 137-143.

Papadopoulos, G., Vassilopoulou, A., Plessa, A. 2000. “A new catalogue of historical earthquakes in the Corinth rift central Greece: 480 BC–1910 AD”, στο G. Papadopoulos (επιμ.), *Historical earthquakes and tsunamis in the Corinth rift, Central Greece*, National Observatory of Athens, Institute of Geodynamics, vol. 12, 9-119.

Papapostolou, I.A. 2012. “The Homeric catalogue of ships and Aetolian ethnicity, *Ἀρχαιογνωσία* 16 (τεύχη 1-3, 2010-2012), 85-100.

Papazoglou-Manioudaki, L. 2010. “The Middle Helladic and Late Helladic I periods at Aigion in Achaia”, στο *MESOHELLADIKA*, *Athènes*, 129-141.

Payne, H. 1931. *Necrocorinthia, a study of Corinthian art in the Archaic period*, Oxford.

Pelon, O. 1976. *Tholoi, tumuli et cercles funéraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaires dans l' Égéee de l'Âge du Bronze (IIIme et IIme millénaires av. J. – C.)*, Paris.

Perlzweig, J. 1961. *Lamps of the Roman period, First to Seventh century after Christ, The Athenian Agora* VII, Princeton, New Jersey.

Pertrizet, P. 1908. *Fouilles de Delphes V, Monuments figures, petits bronzes, terres-cuites, antiquités diverses*, Paris.

Petropoulos, M. 2002. "The Geometric temple at Ano Mazaraki (Rakita) in Achaia during the period of colonisation", στο E. Greco (επιμ.), *Gli Achei e l' identità etnica degli Ache*i *d'Occident, Convegno Internationale di Studi* (Paestum 23-25 Febbraio), Paestum - Atene, 143-164.

Philipp, H. 1981. *Bronzeschmuck aus Olympia*, *OlForsch* XIII (mit einem Anhang von Imma Kilian-Dirlmeier), Berlin.

Philippa-Touchais, A., Touchais, G., Voutsaki, S., Wright, J., (επιμ.) 2010. *MESOEL-LADIKA. La Grèce continentale au Bronze Moyen, Actes du Colloque international organisé par l' École Française d'Athènes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens* (Athènes, 8-12 mars 2006), *BCH Suppl.* 52, Athènes.

Philippson, A., Kirsten, E. 1958. *Die griechischen Landschaften,* Band II*, Der Nordwesten der griechischen Halbinsel*, Teil II, *Das westliche Mittelgriechiehenland und die westgriechischen Inseln*, Frankfurt am Main.

Philippson, A., Kirsten, E. 1959. *Die griechischen Landschaften* III, *Der Peloponnes* I, *Der Osten und Norden der Halbinsel*, Frankfurt am Main.

Pouqueville, F. 1820. *Voyage dans la Grèce* III, Paris.

Poulsen, F., Rhomaios, K. 1927. *Erster vorläufiger Bericht über die dänisch-griechischen Ausgrabungen von Kalydon*, Kopenhagen.

Powell, B. 1904. "Oeniadae IV. The building on the hill", *AJA* 8, 207-215.

Pritchett, W.K. 1991. *Studies in ancient Greek topography* VII, Amsterdam.

Pritchett, W.K. 1995. *Thucydides' Pentekontaetia and other essays*, Amsterdam.

Protonotariou-Deilaki, E. 1980. “La céramique prémycénienne des tumuli d'Argos”, *Études argiennes*, *BCH Suppl*. 6, 41-52.

Rambach, J. 2007. “Olympia and Andravida - Lechaina: two Bronze Age sites in the northwest Peloponnese with far-reaching overseas cultural connections”, στο *Aegaeum* 27, Liège 81-90.

Raptopoulos, S., Tsaravopoulos, A., Fragou, G. 2007. “Three monumental tombs from Western Locris and Aitolia (Central Greece) (Late Classical / Early Hellenistic – Roman Imperial periods)”, *Acta Terrae Septemcastrensis*, VI, 1, 101-110.

Riethmüller, J.W. 2005. *Asklepios, Heiligtümer und Kulte,* διδακτορική διατριβή, Heidelberg.

Richter, G. M.A. 1915. *Greek, Etruscan and Roman bronzes*, New York.

Rickman, G. E., 1985. “Towards a study of Roman ports”, στο A. Raban (επιμ.), *Harbour archaeology*, *Proceedings of the First International Workshop on ancient Mediterranean Harbours*, *Caesarea Maritima*, *BAR* 257, London, 105-114.

Rizakis, A.D. 1995. *Achaie, I, Sources textuelles et histoire régionale*, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 20, Athènes.

Rizakis, A.D. 1996. “Colonies romaines des côtes occidentales grecques. Populations et territories”, *DHA* 22.1, 255-324.

Robinson, C.A., Jr. 1945. “The Zeus Ithomatas of Ageladas”, *AJA* 49, No. 2 (Apr. - June), 121-127.

Robinson, D.M. 1942. *Necrolynthia, a study in Greek burial customs and anthropology*, *Excavations at Olynthus* XI, London.

Robinson, H.S. 1959. *Pottery of the Roman period: Chronology, The Athenian Agora* V, Princeton, New Jersey.

Rodgers, W.L. 1964. *Greek and Roman naval warfare. A study of strategy, tactics and ship design from Salamis (480 B.C.) to Actium (31 B.C.)*, Annapolis.

Roebuck, C. 1951. *The Asclepieion and Lerna, Corinth* XIV, New Jersey.

Rogl, Chr. 2008. *Die hellenistischen Reliefbecher aus Lousoi*, Wien 2008.

Rolley, Cl. 1969. *Monuments figurés. Les statuettes de bronze*, *Fouilles de Delphes* V, 1, Paris.

Rolley, C. 1986. *Greek bronzes*, Fribourg.

Rotroff, S. I. 1982. *Hellenistic pottery, Athenian and imported moldmade bowls*, *The Athenian Agora* XXII, Princeton, New Jersey.

Rotroff, S.I. 1997. *Hellenistic pottery. Athenian and imported wheelmade table ware and related material*, *The Athenian Agora* XXIX, Princeton, New Jersey.

Roussel, P. 1926. "Les épimélètes aitoliens à Delphes", *BCH* 50, 124-134.

Roussel, D. 1969. "Remarqes sur deux batailles navales: Naupacte (429) et Chios (201)", *RÉG* 82, 336-341.

Rousset, D. 1999. "Centre urbain, frontière et espace rural dans les cités de Grèce centrale" στο M. Brunet (επιμ.), *Territoires des cités grecques, Actes de la Table ronde internationale organisée par l'École Française d'Athènes* (31 octobre-3 novembre 1991), *BCH Suppl*. 34, Athènes, 35-77.

Rousset, D. 2004. "West Lokris", στο *Inventory of poleis*, Oxford, 391-398.

Rousset, D. 2006. "Affranchissements de Physkeis en Locride occidentale", *BCH* 130, 1, 349-379.

Rousset, D., Kolonia, R. 2011. "Monuments funéraires au Locride Occidentale", *Chiron* 41, 181-216.

Roy, J. 2009. "Anyte of Tegea and the other dead", στο H. Cavanagh, W. Cavanagh, J. Roy (επιμ.), *Honouring the Dead in the Peloponnese, Proceedings of the Conference held in Sparta,* 23-35 April 2009*, Centre for Spartan and Peloponnesian Studies Online Publication 2*, 643-656.

Runnels, C. 1981. *A diachronic study and analysis of millstones from the Argolid*, Greece, Indiana University.

Ruschenbusch, E. 1985. "Die Zahl der griechischen Staaten und Arealgrösse und Bürgerzahl der "Normalpolis"", *ZPE* 59, 253-263.

Rutter, J.B. 1983. "Fine gray-burnished pottery of the Early Helladic III period: The ancestry of Gray minyan", *Hesperia* 52, 327-55.

Rutter, J. B. 1986. "Some comments on the nature and significance of the ceramic transition from Early Helladic III to Middle Helladic", *Hydra* 2, 29-57.

Rutter, J. B. 1990. “Pottery groups of the end of the Middle Bronze Age from Tsoungiza”, *Hesperia* 59, 375-458.

Rutter, J. B. 1993. “Review of Aegean Prehistory II: The Prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland”, *AJA* 97, 745-797.

Rutter, J.B. 1995. *Lerna. A preclassical site in the Argolid, vol. III. The pottery of Lerna IV*, Princeton New Jersey.

Rzepka, J. 2004. “Philip II of Macedon and the garrison in Naupactus: a re-interpretation of Theopompus, *FGrHist* 115.F 235”, *Tyche* 19, 157-166.

Sakellariou, M.B. 1989. *The polis-state. Definition and origin*, *ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ* 4, Αθήνα.

Sakellariou, M. B. 2009. *Ethné grecs à l’ àge du bronze*, Athènes.

Salmon, B. 1984. *Wealthy Corinth, a history of the city to 338 B.C.*, Oxford.

Salvator, E.L. 2009 (1876). *A voyage round the Gulf of Corinth (Eine Spazierfahrt im Golfe von Korinth, Prag)* (translation N. Russell), Athens.

Salzmann, D. 1982. *Undersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken*, Berlin.

Saranti, F. 2004. “A prehistoric settlement at Chania Gavrolimni in Aetolia”, *PDIA* IV, 229-236.

Saranti, F. ”Prehistoric Naupaktos: A missing link on the northern shore of the Corinthian Gulf” (*16th International Aegean Conference Hesperos – The Aegean seen from the West*, University of Ioannina 18-21 May 2016) (forthcoming).

Saranti, F., Nikolovieni, M. “Textile tools from Ancient Makyneia: the case of Buildings A and B” (ανακοίνωση τοίχου στο *VI Purpureae Vestes International Symposium, Textiles and Dyes in the Mediterranean Economy and Society*, October 20-22 -2016, Padua) (forthcoming).

Schwandner, E–L. 2000-2001. “Akarkanien, die unbekannte Landschaft Griechenlands. Feldforschungen in Stratos und Palairos”, *NüBl*A 17, 9-22.

Schwandner, E.-L. 2001. “Kassope, the city in whose territory Nikopolis was founded”, στο *Foundation and destruction*, Åarhus, 109-115.

Schwandner, E.-L. 2006. “Die Ausgrabung in der antiken Stadt Stratos (Aitoloakarnania) und der Survey des Staatsgebietes ‘Stratike’”, στο *Α΄ Σύνοδος,* Αθήνα, 531-540.

Schwandner, Er.-L. 2008. «Σκέψεις για την ίδρυση της πόλης της Παλαίρου», *Πρακτικά Αρχαιολογικού Συμποσίου «Η Πολιτισμική Κληρονομιά της Αιτωλο-ακαρνανίας. Προστασία και ανάδειξη μέσα από τις τελευταίες έρευνες»* (Μεσολόγγι 26-28 Σεπτεμβρίου 2008) (δεν εκτυπώθηκαν πρακτικά).

Schmidt. E. 1992. «Ανασκαφή Οινιαδών. Η πόλη (Β)», *Αρχαιογνωσία*, τ. 6, τεύχη 1-2 (1989-90), Αθήνα, 167-173.

Scholten, J. 2000. *The politics of plunder. Aitolians and their Koinon in the early Hellenistic era, 279-217 B.C.*, California.

Schwartzmaier A. 1997. *Griechische Klappspiegel, Untersuchungen zu Typologie und Stil*, *AM* 18, Beiheft, Berlin.

Scranton R. 1941. *Greek walls*, Cambridge.

Semeria, A. 1986. "Per un censimento degli Asklepieia della Grecia continentale e delle isole", *AnnPisa*, *Classe di Lettere e Filosofia*, series 3, 16.4 , 931-58.

Serbeti, E., Panagou, T., Efstathopoulos, A. 2013. "Oiniadai. Die Ausgrabungen der Universität Athen", στο *Forschungen in Akarnanien I*, Bonn, 239-247.

Sgouritsa, N. 2005. "The Aegeans in the Central Mediterranean: The role of Western Greece", *Aegaeum* 25, Liège, 515-526.

Sielhorst, B. M.A. 2011. "Hellenistic agorai. Formation, reception and semantics of an urban space", στο *Η αγορά στη Μεσόγειο*, Αθήνα, 31-46.

Sielhorst, B. 2015. *Hellenistische Agorai: Gestaltung, Rezeption und Semantik eines urbanen Raumes*, Berlin.

Skinner, M. B. 2001. "'Ladies' Day at the Art Institute: Theocritus, Herodas, and the gendered gaze" στο A. Lardinois, L. McClure (επιμ.) *Making Silence Speak: women's voices in Greek literature and society,* Princeton and Oxford, 210-222.

Snodgrass, A.M. 1964. *Early Greek armour and weapons*, Edinburgh.

Soustal, P., Koder, K. 1981. "*Nikopolis und Kephallenia*", "Naupaktos", *TIB* 3, Wien, 210-211.

Souyoudzoglou-Haywood C. 1999. *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age 3000-800 BC*, Liverpool.

Sparkes, B.A., Talcott, L. 1970. *Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries. The Athenian Agora* XII, Princeton, New Jersey.

Spon, J. 1675-1676. *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Gréce et du Levant, fait en années 1675 & 1676*, II, Amsterdam.

Spon, J. 1678 (2004). *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Gréce et du Levant, Texts présentés et édités sous la direction de Roland Étienne et J.Cl. Mossière*, Genève.

Spyropoulos, Th. G. 1998. "Pellana, the administrative centre of prehistoric Laconia", στο *SPARTA IN LACONIA, Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges* (London 6-8 December 1995), *British School at Athens Studies* 4, 28-38.

Stavropoulou-Gatsi, M. 2011. "Thirty Protogeometric vases from Kalydon in Aitolia", στο *Kalydon I*, Århus, 279-299.

Stampolidis, N. Chr., Tasoulas, Y. (επιμ.) 2014. *Hygieia. Health, Illness, Treatment from Homer to Galen*, Athens.

Stillwell, A., Benson, J.L. 1984. *The potter's quarter*, *Corinth* XV, III, Princeton, New Jersey.

Stiros, S. 2005. "Social and historical impacts of earthquake-related sea-level changes on ancient (prehistoric to Roman) coastal sites", *Zeitschrift für Geomorphologie*, Suppl. Vol. 137, 79–89.

Strauch, D. 1996. *Römische Politik und griechische Tradition: Die Umgestaltung Nordwest-griechenlands unter römischer Herrschaft, Quellen und Forschungen zur antiken Welt* 22, München.

Strong, D.E. 1966. *Greek and Roman Gold and Silver Plate*, New York.

Themelis, P. 1979. "Ausgrabungen in Kallipolis (Ost - Aetolien) 1977-8", *AAA* 12, 245-79.

Theodorou-Mavrommatidi, A. 2004. "An Early Helladic settlement at the Apollon Maleatas site", στο *Die ägäische Frühzeit*, Wien, Band 2, Teil 2, Appendix, 1167-1188.

Theodorou-Mavrommatidi, A. 2010. “Defining ritual action. A Middle-Helladic pit at the site of Apollo Maleatas in Epidauros”, στο *MESOELLADIKA*, Athènes, 521-533.

Thompson, H.A. 1934. “Two centuries of Hellenistic pottery”, *Hesperia* III, 311-476.

Thompson, M., Mørkolhm, O., Kraay, C.M. (επιμ.) 1973. *An inventory of Greek Coin Hoards*, New York.

Thompson, H. A., Scranton, R. L. 1943. “Stoas and city walls on the Pnyx”, *Hesperia* 12, 4, 269-383.

Thompson H.A., Wycherley R.E. 1972. The Athenian Agora XIV: The Agora of Athens.

The History, Shape and Use of Ancient City Center, Princeton

Tod, M.N. 1985. *Greek historical inscriptions from the sixth century B.C. to the death of Alexander the Great in 323 B.C*., Chicago.

Toynbee, J. M. C. 1971. *Death and burial in the Roman world*, London.

Treuil, R. 1983. *Le Néolithique récent et le Bronze ancien égéens: Les problèmes stratigraphiques et chronologiques, les techniques, les hommes*, Paris.

Treziny H. 1986. “Les techniques grecques de fortification et leur diffusion à la périphérie du monde Grec d’Occident”, στο P. Leriche, H. Treziny (επιμ.), *La Fortification dans l'histoire du monde grec, Actes du colloque international* (Valbonne, 1982), Paris, 186-200.

Trowbridge, M. L., Oldfather, W.A. 1933. *RE* XVI, 1979-2002, λήμμα “Naupaktos”.

Tsangari, D.I. 2007. *Corpus des monnaies d’or, d’argent et de bronze de la Confédération Étolienne*, Athènes.

Tsangari, D.I. 2011. “Coin circulation in Western Greece: Epirus, Acarnania, Aetolia. The hoard evidence”, στο Th. Faucher, M.Chr. Marcellesi, O. Picard (επιμ.), *Nomisma. La circulation monétaire dans le monde grec antique, BCH Supplément* 53, 245-256.

Tsantila, V. 2014. “Greek and Roman baths in Aitoloakarnania. The relation of the Roman baths to the main road (via publica Romana) and the commercial sea routes”, στο I.K. Kalavrouziotis, A.n. Angelakis (επιμ.), *Regional symposium on*

water, wastewater and environment: traditions and culture (Patras 22-25 March 2014), e-Proceedings wwetc2014.env.uwg.gr**,** 1229-1239.

Tsantila, V. 2014. "Oiniadai, a significant Acarnanian port on the trade route from Asia Minor to Italy: The evidence provided by the Relief Pottery", στο S. Japp, P. Kögler (επιμ.), *Traditions and Innovations, Proceedings of the 1st Conference of IARPotHP*, Wien, 223-240.

Turner, W. 1820. *Journal of a tour in the Levant*, I, London.

Tzavella-Evjen, H. 1985. *Lithares: An Early Bronze age settlement in Boeotia*, Los Angeles.

Tzavella-Evjen, H., Rohner, D. 1990. "Building materials and techniques at Lithares", στο *L'habitat égéen préhistorique*, Paris, 115-121.

Valmin, M.N. 1938. *The Swedish Messenia expedition*, Lund.

Van de Maele, Fossey J.M. 1992. *Fortifications Antique*, Amsterdam.

Van Effenterre, H., Ruzé, F. 1994. *Nomima. Recueil d'inscriptions politiques et juridiques de l'archaisme grec*, n. 108, 1, αρ. 44, Rome.

Vatin, C. 1963. "Le bronze Pappadakis, étude d'une loi coloniale", *BCH* 87, 1, vol. 87, 1-19.

Vatin, C. 1964. "Un site helladique ancien à Galaxidi", *BCH* 88, 2, 559-568.

Vatin, C. 1969. *Médéon de Phocide, Rapport provisoire*, Paris.

Vatin, Cl., Bruneau, Ph., Rolley, Cl., Hackens, T. 1976. *Médéon de Phocide*, vol. V, Paris.

Verdelis, N. 1963. "Neue geometrische Gräber in Tiryns", *AM* 78, 1-62.

Vessberg, O., Westholm, A. 1956. *The Hellenistic and Roman periods in Cyprus*, *SCE* IV, 3, Stockholm.

Vlassopoulos, K. 2007. *Unthinking the Greek Polis. Ancient Greek history beyond eurocentrism*, Cambridge / New York.

Volioti, K. 2011. "Les lécythes haimoniens de Delphes dans leur contexte géographique", *Pallas* 87, 243-264.

Voyatzis, M. 1990. *The sanctuary of Athena Alea at Tegea and other sanctuaries in Arcadia*, *SIMA*, Pocket-book 97, Göteborg.

Wace, A. J. B., Thompson, M. S. 1912. *Prehistoric Thessaly*, Cambridge.

Waldstein, Ch. 1905. *The Argive Hereaum*, Boston – New York.

Walbank, F.G. 1984. "Macedonia and Greece. The rise of Aetolia", *CAH* VII, 1, *The Hellenistic world*, 232-236.

Walters, H.B., M.A., F.S.A. 1899. *Catalogue of the bronzes, Greek, Greek, Roman and Etruscan in the Department of Greek and Roman Antiquities*, British Museum, London.

Walters, H.B. 1915. *Select bronzes, Greek, Roman, and Etruscan in the Departments of Antiquities*, London.

Wardle, K.A. 1972. *The Greek bronze age west of the Pindus. A study of the period ca 3000-1000 B.C., in Epirus, Aetoloakarnania, the Ionian Islands and Albania with reference to the Aegean, Adriatic and Balkan Regions*, unpubl. phd. thesis, University of London.

Wardle K.A. 1977. "Cultural groups of the Late Bronze and Early Iron age in North West Greece", *Godišnjak Knjiga* 15, 153-99, Serajevo.

Wardle K.A., Wardle D. 2003. "Prehistoric Thermon: Pottery of the late Bronze Age and early Iron Age", στο *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου 2*, Αθήνα, 147-156.

Weil R. 1879. "Das Asklepieion von Naupaktos", *AM* IV, 22-29.

Weinberg, S.S. 1943. *The geometric and orientalizing pottery, Corinth* VII, 1, Cambridge, Massachusetts.

Weinberg, S.S. 1948. "A Cross-Section of Corinthian Antiquities (Excavations of 1940)", *Hesperia* 17, 3, 197-241.

Wheler, G. 1682. *A journey into Greece*, London.

Whittaker, H. 2010. "Some thoughts on Middle Helladic Religious beliefs and ritual and their significance in relation to social structure", στο *MESOHELLADIKA,* Athènes, 535-543.

Wide, S. 1896. "Aphidna in Nordattika", *AM* XXI, 385-409.

Wiencke, M.H. 1989. "Change in Early Helladic II", *AJA* 93, No. 4 (Oct., 1989), 495-509.

Wiencke, M.H. 2000. *Lerna. A preclassical site in the Argolid*, *The architecture, stratification and pottery of Lerna III,* vol. IV, part I, II, III, Princeton, New Jersey.

Winter, F. 1971. *Greek fortifications*, Toronto.

Woodhouse W. J. 1892-1893. "Aetolian inscriptions", *JHS* 13, 338-355.

Woodhouse, W. J. 1897. *Aetolia. Its geography, topography and antiquities*, Oxford.

Wycherley, R.E. 1981 (1949). *How the Greeks built cities*, London.

Young, R.S. 1942. "Graves from the Phaleron cemetery", *AJA* 46, 1, 23-57.

Young, R. S. 1951. "Sepulturae intra urbem", *Hesperia* 20, No. 2 (Apr. - Jun., 1951), 67-134.

Zahlhaas G. 1971. "Grossgriechishe und römische Metalleimer", München, 88-107.

Zaphiropoulou, Ph. 1979. "Tombe in Etolia", *Magna Graecia* XIV (5-6), 8-10.

Zavadil, M. 2000. "Tholos, tumulus oder Gräberrund: Überlegungen zu einigen Grabmälern der Westpeloponnes", στο F. Blakolmer (επιμ.), *Österreichsche Forschungen zur Ägäischen Bronzezeit 1998, Akten der Tagung am Institut für Klassische Archäologie der Universität* (Wien, 2-3 Mai 1998), Wiener Forschungen zur Archäologie, Band 3, Wien.

Zerner C.W. 1986. "Middle Helladic and Late Helladic I Pottery from Lerna", *Hydra* 2, 58-73.

Zerner, C. W. 1990. "Ceramics and ceremony: Pottery and burials from Lerna in the Middle and Early Late Bronze ages", στο R. Högg, G. C. Nordquist (επιμ.), *Celebrations of death and divinity in the Bronze Age Argolid*, Stockholm.

Zerner, C. 2008. "The Middle Helladic pottery, with the Middle Helladic wares from Late Helladic deposits and the potter's marks", στο W.D. Taylour, R. Janko et al. (επιμ.), *Ayios Stephanos: Excavations at a Bronze Age and Medieval settlement in southern Laconia*, *BSA Suppl.* vol. 44, 177-298.

Zimmer, G. 2005. «Βιοτεχνική εργασία στον περίγυρο της κατοικίας», «Η ομορφιά των χρηστικών αντικειμένων. Τέχνη και έργα τέχνης στο ελληνικό σπίτι», στο *Ιστορία της κατοικίας*, Θεσσαλονίκη, 593-618.

Zimmermann, J. L. 1989. *Les cheveaux de bronze dans l' art géometrique grec*, Mainz am Rhein, 203-217.

Züchner, W. 1942. *Griechische Klappspiegel*, 14 Ergh. JdI, Berlin.

Ἀγαλλοπούλου, Π. 1994. *Θέματα νομισματοκοπίας καὶ νομισματικῆς κυκλοφορίας τῶν Πατρῶν*, 14 π.Χ.-268 μ.Χ., διδακτορική διατριβή, Αθήνα.

Αγγέλη, Α. 2013. «Οι ταφικοί περίβολοι της Αμβρακίας», στο K. Sporn (επιμ.), *Griechische Grabbezirke klassischer Zeit, Normen und Regionalismen. Akten des Internationalen Kolloquiums am Deutschen Archäologischen Institut, Abteilung Athen* (20-21. November 2009), Athenaia, Band 6, 179-189.

Αγγέλη, Α. (επιμ.) 2015. *Ο αρχαιολογικός χώρος της Κασσώπης*, Πρέβεζα.

Αγγέλη, Α., Κοντογιάννη, Θ. 2017. «Κεραμική των γεωμετρικών χρόνων από την Άρτα», στο Ευ. Μέρμηγκα (επιμ.), *Σπείρα. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου*, Αθήνα, 435-444.

Αθανασούλης, Δ.Χ., Ανδρουδής Π. 2004. «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του «βυζαντινού λουτρού» του Κάστρου Ναυπάκτου», στο *Πρακτικά Β΄ Συνεδρίου*, Αγρίνιο, 515-534.

Αλεξανδροπούλου, Σ. Κ. 1993. *Νότια Αιτωλία. Το οδικό δίκτυο έως τα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια*, Αθήνα.

Αλεξοπούλου, Γ. 1988 (1993[1477]). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 43, Β1, *Χρονικά*, 174-180.

Αλεξοπούλου, Γ. Ζ. 1989 (1995). «Άγ. Θωμάς», *ΑΔ* 44, Β1, *Χρονικά*, 139, «Ναύπακτος», 141-145.

Αλεξοπούλου, Γ. 1990 (1995). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 45, Β1, *Χρονικά*, 142-144.

Αλεξοπούλου, Γ. 1991 (1996). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 46, Β1, *Χρονικά*, 166-167.

Αλεξοπούλου, Γ. 1992 (1997). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 47, Β1, *Χρονικά*, 151-152.

Αλεξοπούλου, Γ. 1994 (1999). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 49, Β1, *Χρονικά*, 243-244.

[1477] Στις παραπομπές εντός του κειμένου αναφέρεται το έτος στο οποίο αφορούν τα χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου και όχι η χρονολογία έκδοσης, που αναγράφεται εδώ εντός παρένθεσης. Ομοίως και οι μελέτες του αρχαιολογικού δελτίου αναφέρονται σύμφωνα με το έτος που αφορούν.

Αλμπάνη, Τ. 2008. «Το κάστρο της Ναυπάκτου», στο Ι. Γεωργοπούλου-Ντ΄ Αμίκο (επιμ.), *Κάστρων Περίπλους*, Αθήνα, 124-127.

Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη. Μ. (επιμ.) 2012. *2000-2010. Από το ανασκαφικό έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων*, Αθήνα.

Ανδρειωμένου, Α.Κ. 1974. «Χαλκή τριφυλλόσχημος οινοχόη εκ Γαλαξειδίου», *ΑΕ* 1974, 220.

Ανδρέου, Ι. 1990. «Ελληνιστική κεραμική Λευκάδος», *Πρακτικά Β΄ ΕλλΚερ*, Αθήνα, 54-57.

Ανδρέου, Ι. 1994. «Σύνολα ελληνιστικής κεραμικής από τα νεκροταφεία της αρχαίας Λευκάδος», *Πρακτικά Γ΄ ΕλλΚερ*, Αθήνα, 196-204.

Ανδρέου, Ι. 1997. «Οικιστική οργάνωση», στο Μ. Σακελλαρίου (επιμ.)*, ΉΠΕΙΡΟΣ – 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 94-104.

Ανδρέου, Ι., Ανδρέου, Η. 1997. «Ελληνιστικά κεραμικά σύνολα από το δυτικό νεκροταφείο της Αμβρακίας», *Πρακτικά Δ΄ ΕλλΚερ,* Αθήνα, 79-92.

Ανδρέου, Ι. 1998 (2002). «Πολεοδομικά της αρχαίας Λευκάδος», *ΑΔ* 53, *Α*, *Μελέτες*, 147-186.

Ανδρέου, Ι. 2002. «Κεραμική από το νεκροταφείο Δουρούτης Ιωαννίνων», στο *ΕλλΚερ Αιτωλοακαρνανίας*, Αθήνα, 123-144.

Ανδρέου, Ι., Ανδρέου, Η. 2000. «Τα μικρογραφικά αγγεία ως ιδιαίτερη παραγωγή των ελληνιστικών εργαστηρίων της Αμβρακίας», *Πρακτικά Ε΄ ΕλλΚερ*, Αθήνα, 301-310.

Ανδρίκου, Ελ., Γουλάκη-Βουτυρά, Αλ., Λαναρά, Χ., Παπαδοπούλου, Ζ. (επιμ.) 2003. *Μουσών Δώρα, Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα* (Κατάλογος έκθεσης, Βρυξέλλες 26.02 – 25.05.03), Αθήνα.

Ανδρόνικος, Μ. 1961-2 (1963). «Ελληνικά επιτάφια μνημεία», *ΑΔ* 17, *Μελέτες*, 152-210.

Ανδρόνικος, Μ. 1969. *Βεργίνα Ι. Το νεκροταφείο των τύμβων*, Αθήνα.

Ανδρούδης, Π. 2014. «Παρατηρήσεις σε βυζαντινά γλυπτά του 12ου και 13ου αι. από το Κάστρο της Ναυπάκτου», στο *Αρχαιολογικό έργο Αιτωλοακαρνανίας & Λευκάδας 2014*, Ναύπακτος, 31-44.

Αξιώτη, Κ. 1980α (1988). «Νομός Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 35, Β1, *Χρονικά*, 198-199.

Αξιώτη, Κ. 1980β (1986). «Ρωμαϊκοί δρόμοι της Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 35, Α, *Μελέτες*, 186-205.

Αξιώτη, Κ. 1981 (1988). «Βελβίνα Ναυπακτίας», *ΑΔ* 36, Β1, *Χρονικά*, 171.

Αρβανίτου-Μεταλληνού, Γ. 1989–1991 (1996). «Οικισμός της Εποχής του Χαλκού στους Έρμονες Κέρκυρας», *ΑΔ* 44–46, , Α΄, *Μελέτες*, 209–221.

Αρβανίτου-Μεταλληνού, Γ. 2007. «Εργαλεία υφαντικής απ΄ την προϊστορική θέση των Ερμόνων στην Κέρκυρα», στο Γ. Αρβανίτου-Μεταλληνού (επιμ.), *Η προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περίγυρός της. Προβλήματα – προοπτικές, Πρακτικά ημερίδας τιμητικής στον Αύγουστο Σορδίνα* (Κέρκυρα 17 Δεκεμβρίου 2004*)*, Κέρκυρα, 141-148.

Ασημακοπούλου-Ατζακά, Π. 1987. *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, τόμος Ι, *ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ, ΣΤΕΡΕΑ ΕΛΛΑΔΑ*, Θεσσαλονίκη.

Ασημακοπούλου-Ατζακά, Π. 1980. *Η τεχνική opus sectile στην εντοίχια διακόσμηση, συμβολή στη μελέτη της τεχνικής από τον 1ο μέχρι τον 7^{ο} μ.Χ. αιώνα με βάση τα μνημεία και τα κείμενα*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη.

Ασουχίδου, Σ., Μανταζή, Δ., Τσολάκης, Στ. 1998. «Ταφικός τύμβος Π.Ε.Χ. στο Κριαρίτσι Συκιάς Ν. Χαλκιδικής», *ΑΕΜΘ* 12, 269-282.

Ασουχίδου, Σ. 2001. «Καύσεις στην εποχή του Χαλκού στη Μακεδονία», στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη εποχή του Σιδήρου* (Ρόδος 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999), Αθήνα, 31-46.

Ασουχίδου, Σ. 2009. «Κριαρίτσι Συκιάς νομού Χαλκιδικής 1996-2000. Συνολική παρουσίαση των αρχαιολογικών ερευνών και των αποτελεσμάτων τους», στο *ΑΕΜΘ,* Επετειακός τόμος, Θεσσαλονίκη, 41-50.

Βαρδακουλάς, Γ.Δ. 1994. «Μία περιγραφή της Ναυπάκτου από τον Ludwig Salvator», *Ναυπακτιακά* ΣΤ΄ (1992-1993), 573-581.

Βαρδακουλάς, Ιω. 1996. *Η Ναύπακτος στη διαδρομή του χρόνου*, Ναύπακτος.

Βασιλογάμβρου, Α., Νικολακοπούλου, Α. 2004. «Ένας νέος προϊστορικός οικισμός στη Λεπενού Αιτωλοακαρνανίας», στο *Β΄ Συνέδριο Αγρινίου*, Αγρίνιο, 77-86.

Βερδελής, Ν.Μ. 1950-51. «Χαλκή τεφροδόχος κάλπις εκ Φαρσάλων», *ΑΕ*, 80-105.

Βικάτου, Ο. 2011. «Το έργο της ΛΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων κατά το 2011», *Τα Αιτωλικά*, τ. 17, Ιούλιος – Δεκέμβριος, 44-73.

Βικάτου, Ο. 2013. «Το έργο της ΛΣΤ΄ Εφορείας Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων κατά το 2012», *Τα Αιτωλικά*, τ. 20, Ιανουάριος – Ιούνιος, 146-195.

Βικάτου, Ο. 2015. «Καλυδώνα – Αλίκυρνα – Πλευρώνα – Σταμνά. Οι τελευταίες έρευνες στο πλαίσιο κατασκευής της Ιόνιας και Παραϊόνιας Οδού», στο Αλ. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), 4^{ο} *ΑΕΘΣΕ*, τ. ΙΙ: Στερεά Ελλάδα, Βόλος, 633-640.

Βικάτου, Ο. 2017α. «Είσοδος σήραγγας Καλυδώνας, θέση «Χονδραίικα», 33-38, «Νεκροταφείο στη θέση Ρηγαίικα Μεσολογγίου», 39-47, «Άγιος Θωμάς Μεσολογγίου (αρχαία Αλίκυρνα)», 48-59, «Έργο: «Παραϊόνια Οδός. Οδικές συνδέσεις σήραγγας Αγ. Ηλία»», στο *Ιόνια Οδός,* Μεσολόγγι, 66-69 και «Νεκροταφείο στη θέση «Παραζαριά» Αμφιλοχίας, 77-79, στο *Ιόνια Οδός,* Μεσολόγγι.

Βικάτου, Ο. 2017β. «Νέα αρχαιολογικά δεδομένα για το τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού και τους Σκοτεινούς Αιώνες στο Μεγανήσι», στο Ευ. Μέρμηγκα (επιμ.), *Σπείρα. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης προς τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου*, Αθήνα, 169-184.

Βικάτου, Ο., Σαράντη, Φ. 2015. *Ο αρχαιολογικός χώρος και το Ηρώο Καλυδώνας*, Μεσολόγγι.

Βικάτου, Ολ., Χαμηλάκη, Αικ., Κατσούλη, Ελ. 2015. *Το Κάστρο της Ναυπάκτου. Αποκατάσταση και στερέωση τμημάτων και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου,* Μεσολόγγι.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1969 (1971). «Πρωτογεωμετρικά αγγεία εκ της περιοχής Αγρινίου», *ΑΔ* 24, Α, *Μελέτες*, 74-94.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1982. «Η Ήπειρος στον 8^{ο} και 7^{ο} αι. π.Χ.», *ASAtene* LX N.S, XLIV, 77-100.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1986. *Βίτσα, τα νεκροταφεία μίας μολοσσικής κώμης*, Αθήνα.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1990. *Οι ταφικοί τύμβοι της Αινείας*, Αθήνα.

Βοκοτοπούλου, Ι. 1997. «Αρχαιολογία και Τέχνη», στο Μ. Σακελλαρίου (επιμ.), *ΗΠΕΙΡΟΣ – 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα, 63-72.

Βοκοτόπουλος, Π.Λ. 1973 (1977). «Παλαιοχριστιανική βασιλική Ναυπάκτου», *ΑΔ* 28, Β2, *Χρονικά,* 394-395.

Βοκοτόπουλος, Π.Λ. 1992 (1975). *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αι.*, Θεσσαλονίκη.

Βόρδος, Α. Γ. 2005 (2013). «Αρραβωνίτσα», *ΑΔ* 50, Β1, *Χρονικά*, 227.

Βόρδος, Α.Γ. 2008. «Αίγιο», στο *Βόρδος, Α.Γ., Κόλια, Ε.-Ι. (επιμ.), Αιγιάλεια. Αρχαίες πόλεις και μνημεία*, Πάτρα, 60-70.

Βρούβα, Α.Δ. 2005. *Τα ρωμαϊκά λουτρά στην Ελλάδα*, Πανεπιστήμιο Πατρών, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Πολιτικών Μηχανικών, Διατριβή διπλώματος ειδίκευσης, Πάτρα.

Γερονικολού, Ευ. Α. 1994. «Γαλλόφωνοι περιηγητές στη Ναυπακτία», *Ναυπακτιακά* ΣΤ΄ (1992-1993), 467-478.

Γεωργοπούλου-Βέρρα, Μ. 2000. *Το Κάστρο της Πάτρας*, Αθήνα.

Γιαννοπούλος Ι.Γ. 1969. «Η περιήγησις του Εβλιά Τσελεμπή ανά την Στερεάν Ελλάδα», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών*, Β, Αθήνα, 173 -180.

Γιαννόπουλος, Θ. Γ. 2013. *Πόθεν και πότε οι Έλληνες; Οι υπεύθυνες απαντήσεις της επιστήμης και η παρούσα κατάσταση της έρευνας για την πρώτη αρχή του ελληνικού πολιτισμού*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Γιαλούρης, Ν. 1965 (1966). «Μυκηναϊκός τύμβος Σαμικού», *ΑΔ* 20, Α, *Μελέτες*, 6-40, 185-186.

Γκαδόλου, Α. 1997. «Χάλκινα και σιδερένια όπλα από το Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας», στα *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Άργος – Ναύπλιο, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995), τ. Β, Αθήνα, 51-72.

Γκαδόλου, Α. 2007. «Ομάδα ταφικών πίθων από ένα νεκροταφείο γεωμετρικών χρόνων στην Τραπεζά Αιγίου», *ASAtene* LXXXV, série III, 7, 11-32.

Γκαδόλου, Α. 2008. *Η Αχαΐα στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, Κεραμική παραγωγή και έθιμα ταφής*, Αθήνα.

Γκιόλιας, Μ.Α. 1994. «Οι Μεσσήνιοι της Ναυπάκτου, ο Θουκυδίδης και οι Ευρυτάνες», *Ναυπακτιακά* ΣΤ΄ (1992-1993), 35-67.

Γραβάνη, Κ. 2009. «Η ελληνιστική κεραμική της ΒΔ Ελλάδας», στο *ΕλλΚερ Αιτωλοακαρνανίας*, Αθήνα, 47-86.

Γραμμένος, Δ. Β. 1997. *Νεολιθική Μακεδονία*, Αθήνα.

Γραμμένος, Δ.Β., Τιβέριος, Μ.Α. 1984 (1990). «Ανασκαφή ενός νεκροταφείου του 5ου αι. π.Χ. στην αρχαία Άργιλο», *ΑΔ* 39, Α, *Μελέτες*, 1-47.

Δαβάρας, Κ. 1985. «Ρωμαϊκό νεκροταφείο Αγ. Νικολάου», *ΑΕ* 124, 130-216.

Δάκαρης, Σ. Ι. 1953-54. «Εκ του αρχαίου νεκροταφείου του Ανακτορίου», *ΑΕ* 92-93, Γ, 77-88.

Δάκαρης, Σ. Ι. 1955. «Ταφικός περίβολος του Ανακτορίου», *ΑΕ* 94, Παράρτημα, 16-22.

Δάκαρης, Σ.Ι. 1986. *Το Όρραον. Το σπίτι στην αρχαία Ήπειρο*, *ΑΕ* 125, 108-146.

Δακορώνια, Φ. 1987. *Μάρμαρα: Τα υπομυκηναϊκά νεκροταφεία των τύμβων*, Αθήνα.

Δακορώνια, Φ. 2008. «Δωρίδα», στο *Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 310-315.

Δαμίγος, Σ. 2016. «Νομίσματα της Αιτωλικής Συμπολιτείας», στο *Ναύπακτος*, Αθήνα, 113-134.

Δεκουλάκου, Ιφ. 1971 (1975). «Πλευρών», *ΑΔ* 26, Β2, *Χρονικά*, 326-327.

Δεκουλάκου, Ιφ. 1972 (1976). «Αλίκυρνα», *ΑΔ* 27, Β2, *Χρονικά*, 438-439.

Δεκουλάκου, Ιφ. 1973α. «Γεωμετρικοί ταφικοί πίθοι εξ Αχαΐας», *ΑΕ* 112, 15-29.

Δεκουλάκου, Ι. 1973β (1977). «Αλωνάκι Ναυπάκτου», *ΑΔ* 28, Β2, *Χρονικά*, 391-393.

Δεκουλάκου, Ιφ. 1980. «Ρωμαϊκό μαυσωλείο στην Πάτρα», *Στήλη. Τόμος εις μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος*, Αθήνα, 556-575.

Δεκουλάκου, Ιφ. 1982. «Κεραμική 8ου και 7ου αι. από τάφους της Αχαΐας και της Αιτωλίας», *ASAtene* LX. N.S., XLIV, 219-235.

Δελαπόρτα, Κ., Σπονδύλης, Η. 1991. «Πλατυγιάλι Αστακού: ένας βυθισμένος πρωτοελλαδικός οικισμός», στο *Α΄ Συνέδριο Αγρινίου*, Αγρίνιο, 39-45.

Δελαπόρτα, Α., Σπονδύλης, Ι., Βαξεβανάκης, Ι. 1988. «Πρωτοελλαδικός οικισμός στο Πλατυγιάλι Αστακού (πρώτες παρατηρήσεις)», *Ανθρωπολογικά Ανάλεκτα* 49, 7-19.

Δελαπόρτα, Α., Σπονδύλης, Ι., Βαξεβανάκης, Ι. 1990. «Platiyiali – Astakos: A submerged Early Helladic Site in Akarnania», *Ενάλια* 1, 44-46.

Δεσποίνη, Αικ. 1996. *Ελληνική Τέχνη, Αρχαία χρυσά κοσμήματα*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.

Δημακοπούλου, Κ., Κόνσολα, Ντ. 1975 (1978). «Λείψανα ΠΕ, ΜΕ και ΥΕ οικισμού στη Θήβα», *ΑΔ* 30, *Μελέτες*, Α, 44-89.

Δρούγου, Σ. Τουράτσογλου, Γ. 1998[2]. *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βέροιας*, Αθήνα.

Ελευθεράτου, Στ. (επιμ.), 2006. *Το μουσείο και η ανασκαφή. Ευρήματα από το χώρο ανέγερσης του Νέου Μουσείου της Ακρόπολης*, Αθήνα.

Ευαγγελίδης, Β. 2007. *Η αγορά των πόλεων της Ελλάδας από τη ρωμαϊκή κατάκτηση ως τον 3^{ο} αι. μ.Χ.*, διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη.

Ζαφειρόπουλος, Ν.Σ. 1952. «Ανασκαφικαί έρευναι εις Περιφέρειαν Φαρών Αχαΐας», *ΠΑΕ*, 396-412.

Ζαφειροπούλου, Φ. 1973-4 (1979). «Αιτωλοακαρνανία – Καταγραφή αρχαίων», *ΑΔ* 29, Β2, *Χρονικά*, 539-542.

Ζαφειροπούλου, Φ. 1976 (1984). «Νομός Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 31, Β1, *Χρονικά*, 165-172.

Ζαφειροπούλου, Φ. 2000. «Τάφοι στο Τριχόνιο της Αιτωλίας», *Πρακτικά Ε' ΕλλΚερ*, 323-328.

Ζαφειροπούλου, Φ. 2010. *Ανασκαφή στο Λιθοβούνι Αιτωλίας*, στο Ζαφειροπούλου, Φ., Γεωργιάδου, Αν., *Λιθοβούνι Μακρυνείας, νεκροταφείο κλασικής και ελληνιστικής εποχής και ευρήματα μυκηναϊκού τάφου*, Θεσσαλονίκη, 9-15.

Ζαφειροπούλου, Φ. 2011. «Η Αιτωλία ανά τους αιώνες», στο *Τριχόνειον, Άκραι, Μέταπα*, Αθήνα, 12-19.

Ζαφειροπούλου, Φ., Γεωργιάδου, Αν. 2010. *Λιθοβούνι Μακρυνείας, νεκροταφείο κλασικής και ελληνιστικής εποχής και ευρήματα μυκηναϊκού τάφου*, Θεσσαλονίκη.

Ζαφειροπούλου, Φ., Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., Σταμάτης, Γ. 2011. *Τριχόνειον, Άκραι, Μέταπα, Αιτωλών πόλεις*, Αθήνα.

Ζάχος, Κ.Λ., Καραμπά, Μ. 2015. *Οι νεκροπόλεις της Νικόπολης*, Μνημεία της Νικόπολης 7, Αθήνα.

Ζερβάκη, Φ. 2014. «Μαινάδες, Βάκχες, Καρυάτιδες, Lacaenae Saltantes. Χρυσά περίτμητα ελάσματα από την ελληνιστική νεκρόπολη της Ρόδου», στο Αγγ. Γιαννικουρή (επιμ.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο* (Ρόδος, 26-29 Νοεμβρίου 2009), τόμος ΙΙ, Αθήνα, 249-266.

Ζίας, Ν. 1973-74 (1979). «Παλαιοχριστιανική βασιλική Ναυπάκτου (οικόπεδο Π. Βέργου)», *ΑΔ* 29, Β2, *Χρονικά*, 543-545.

Ζυμή, Ελ., Σιδέρης, Αθ., 2003. «Χάλκινα σκεύη από το Γαλαξείδι: πρώτη προσέγγιση», στο Π. Θέμελης, Ρ. Σταθάκη-Κούμαρη (επιμ.), *Το Γαλαξείδι από την αρχαιότητα έως σήμερα*, Πρακτικά Πρώτου Επιστημονικού Συνεδρίου (Γαλαξείδι 29-30 Σεπτεμβρίου 2000), Αθήνα, 35-60.

Ζωγάκη, Α. 2004. «Ψηφιδωτό από τη Ναύπακτο, Συμβολή στην παλαιοχριστιανική ιστορία της πόλης», στο *Β΄ Συνέδριο Αγρινίου*, Αγρίνιο, 473-485.

Θέμελης, Π. 1968α. «Υστεροελλαδικός τύμβος Μακρυσίων», *ΑΑΑ* Ι, 2, 126-127.

Θέμελης, Π. 1968β (1969). «Σκιλλούς», *ΑΔ* 23, Α, *Μελέτες*, 284-292.

Θέμελης, Π. 1969 (1970). «Ερέτρια», *ΑΔ* 24, Β1, *Χρονικά*, 189-204.

Θέμελης, Π. 1977. «Περισυλλογή αρχαίων», *Έργον*, 205.

Θέμελης, Π.Γ. 1983. «Δελφοί και περιοχή τον 8^{ο} και 7^{ο} π.Χ. αιώνα (Φωκίδα – Δυτική Λοκρίδα)», στο *Atti del Convegno Internationale Grecia, Italia e Sicilia nell' VIII e VII sec. a.C.* (Atene 15-20 ottobre 1979), *ASAtene* LXI N.S., XLV, 213-255.

Θέμελης Π. 1994. «Ο τάφος της ηλείας Φιλημήνας», στα *Πρακτικά Γ΄ΕλλΚερ*, Αθήνα, 146-158.

Θέμελης, Π. 2005α. «Η ελληνιστική κεραμική της Μεσσήνης», στο *ΕλλΚερ Πελοποννήσου,* Αίγιο, 95-106.

Θέμελης, Π. 2005β. «Ανασκαφές στην Καλλίπολη (Ανατολική Αιτωλία)», στο *Ιστορία της Κατοικίας,* Θεσσαλονίκη, 447-462.

Θέμελης Π., Τουράτσογλου, Ι. 1997. *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα.

Καββαδίας, Π. 1912. «Περί των εν Κεφαλληνία ανασκαφών», *ΠΑΕ*, 247-268.

Κακαβογιάννη, Ό. 2008. «Αττική. Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα», στο *Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 94-103.

Καλλιγάς, Π. 1977. «Κεφαλληνιακά Γ'», *ΑΑΑ* Χ, Ι, 116-24.

Καλλιντζή, Ντ. 1997. «Έθιμα ταφής στα Αρχαία Άβδηρα. Ταφικές πρακτικές και εθιμικές πράξεις από τα μέσα του 6ου ως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.», *Αρχαία Θράκη* ΙΙ, 807-39.

Καλλιντζή, Κ. Στ. 2007. «Κοσμήματα από το νεκροταφείο των αρχαίων Αβδήρων», στο Αθ. Ιακωβίδου (επιμ.), *Η Θράκη στον ελληνορωμαϊκό κόσμο*, *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Θρακολογίας* (Κομοτηνή – Αλεξανδρούπολη 18-23 Οκτωβρίου 2005), Αθήνα, 255-272.

Καλτσάς, Ν. 1983 (1990). «Από τα ελληνιστικά νεκροταφεία της Πύλου», *ΑΔ* 38, Α, *Μελέτες*, 1-77.

Καλτσάς, Ν. 1998. *Άκανθος Ι. Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα.

Καλτσάς, Ν. 2007. *Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα.

Κάντα-Κίτσου, Α. (επιμ.) 2008. *Γίτανα Θεσπρωτίας. Αρχαιολογικός οδηγός*, Αθήνα.

Καραγιάννη-Χαραλαμποπούλου, Ευγ. 1994. «Η Ναύπακτος στην αρχαία ελληνική γραμματεία», *Ναυπακτιακά* ΣΤ΄ (1992-1993), 19-33.

Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Γ. 2008. *Αιανή, Αρχαιολογικοί χώροι και μουσείο*, Αρχαιολογικός οδηγός, Αιανή, 35-43.

Καρφάκης, Ι., Μέττος, Α., Ροντογιάννη, Θ. 1992-1993. «Γεωλογική δομή της ευρύτερης περιοχής Ναυπακτίας. Αναφορά στη γεωλογική μελέτη για τη Ζεύξη Ρίου – Αντιρρίου», *Ναυπακτιακά* ΣΤ΄, 807-827.

Κατσαρός, Β. 2004. «Το παλιομονάστηρο της Κλόκοβας και η «Γονοκλησιά»», *Ναυπακτιακά* ΙΓ΄(2002-2003), Αθήνα, 131-162.

Κατσαρός, Β. 2014. «Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία στη δυτική Στερεά Ελλάδα. Επισκόπηση ερευνών», στο *Αρχαιολογικό έργο Αιτωλοακαρνανίας & Λευκάδας 2014*, Ναύπακτος, 57-78.

Κατσαρού, Στ., Σάμψων, Αδ. 1989. «Η ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο Λιμνών στα Καστριά Καλαβρύτων», *ΑΑΑ* XXII, 160-170.

Κατσικούδης, Ν. 2012. «Η αγορά και το θέατρο στην αρχαία Ήπειρο, στο Κ. Σουέρεφ (επιμ.), *Αρχαία θέατρα της Ηπείρου*, Αθήνα, 21-48.

Κατσούλη, Ελ. 2011. «Μελέτη αποκατάστασης και ανάδειξης των κρηνών του Κάστρου της Ναυπάκτου», *Αιτωλικά* 17 (Ιούλιος – Δεκέμβριος 2011), Αθήνα, 139-176.

Κατωπόδης, Γ.Σ. 1990. *Αιτωλική Συμπολιτεία*, Αγρίνιο.

Κεφαλλωνίτου, Φρ. 2004. «Το έργο της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στη Ναύπακτο και οι προοπτικές ανάδειξης των μνημείων της», στη *Γ΄ Πολιτιστική Συνάντηση Ναυπάκτου*, Αθήνα, 163-192.

Κεφαλλωνίτου, Φρ. 2012. «Βυζαντινή Ναύπακτος: νέα στοιχεία», *Τα Αιτωλικά*, τ. 18 (Ιανουάριος – Ιούνιος 2012), Αθήνα, 55-74.

Κεφαλλωνίτου, Φρ., Κουμούση, Α. 2012. «22η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», στο *Έργο ΥΠΠΟ*, Αθήνα, 69-72.

Κοκκορού-Αλευρά, Γ. 2001. «Δραστηριότητες των αττικών εργαστηρίων γλυπτικής της εποχή της Ρωμαιοκρατίας», στο Αλ. Αλεξανδρή, Ιφ. Λεβέντη (επιμ.), *ΚΑΛΛΙΣΤΕΥΜΑ. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή*, Αθήνα, 319-348.

Κόλια, Ερ. - Ι. 1998 (2004). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 53, Β1, *Χρονικά*, 281-282.

Κόλια, Ερ. – Ι. 1999 (2006). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 54, Β1, *Χρονικά*, 272-274.

Κόλια, Ερ. Ι. 2004. «Ταφικά σύνολα από τη Ναύπακτο», *Πρακτικά ΣΤ΄ ΕλλΚερ,* Αθήνα, 535-546.

Κόλια, Ε. 2011. «Κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση από αποθέτη στο Αίγιο», *Πρακτικά Ζ΄ ΕλλΚερ*, Αθήνα, 47-56.

Κόλια, Ε.-Ι. 2012. «Αιγιάλεια», στο *Πελοπόννησος*, Αθήνα, 32-39.

Κόλια, Ε. 2013. «Η ανασκαφική έρευνα στην ανατολική Αχαΐα στο πλαίσιο των μεγάλων έργων», www.archaiologia.gr (4-3-13).

Κόλια, Ε. Ι., Γκαδόλου, Αν. 2007. «Ναός γεωμετρικών χρόνων στην περιοχή της αρχαίας Ελίκης», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 104, Σεπτ., 71-73.

Κόλια, Ε. Ι., Γκαδόλου, Αν. 2012. «Ναός γεωμετρικών χρόνων στα Νικολέικα Αχαΐας: μία πρώτη παρουσίαση» στο Α. Mazarakis Ainian (επιμ.), *The "Dark Ages" revisited. Acts of an International Symposium in memory of William D.E. Coulson*, University of Thessaly (Volos 14-17 June 2007), Αθήνα, 191-203.

Κόλια, Ε. Ι., Νεστορίδου, Στ. 1999-2001. «Έρημο Χωριό: Μία νέα θέση στην ανατολική Αιγιάλεια», *ΑΑΑ* XII, XXIV, 101-112.

Κόλια, Ερ.–Ι., Σαράντη, Φ. 1998 (2004). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 53, Β1, *Χρονικά*, 282-283.

Κόλια, Ε., Σαράντη, Φ. 2004. «Τα νεκροταφεία της κλασικής και ελληνιστικής Ναυπάκτου», στο *Β΄ Συνέδριο Αγρινίου*, Αγρίνιο, τ. Α, 231-241.

Κόλια, Ε., Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 2005. «Το βόρειο νεκροταφείο των αρχαίων Πατρών: Οικόπεδα οδών Νόρμαν- Κωνσταντινουπόλεως και Κατερίνης 14-16», στο *ΕλλΚερ Πελοποννήσου*, Αίγιο, 47-58.

Κολώνας, Λ. 1983 (1989). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 38, Β1, *Χρονικά*, 127.

Κολώνας, Λ. 1984 (1989). «Παράδοση αρχαίων - Μουσείο Αγρινίου», *ΑΔ* 39, Β, *Χρονικά*, 107.

Κολώνας, Λ. 1985 (1990). «Παραδόσεις - Αρχαιολογική Συλλογή Ναυπάκτου», *ΑΔ* 40, Β1, *Χρονικά*, 141.

Κολώνας, Λ. 1987 (1992). «Πλατυγιάλι Αστακού», *ΑΔ* 42, Β1, *Χρονικά*, 176-177.

Κολώνας, Λ. 1988 (1993). «Νέα Πλευρώνα» και «Θέση Αμπάρια», *ΑΔ* 43, Β1, *Χρονικά*, 173.

Κολώνας, Λ. 1990 (1995). «Μόσχοβη Λουτρακίου Κατούνας», *ΑΔ* 45, Β1, *Χρονικά*, 140-141.

Κολώνας, Λ. 1992. «Ανασκαφή Οινιαδών, Τα νεώρια», *Αρχαιογνωσία* 6, Αθήνα, 153-159.

Κολώνας, Λ. 1993 (1998). «Νέα Πλευρώνα», *ΑΔ* 48, Β1, *Χρονικά*, 140.

Κολώνας Λ. 1994. «Η Μακύνεια μέσα από τις πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες», *Ναυπακτιακά* ΣΤ΄ (1992 /1993), 79-95.

Κολώνας, Λ. 1996 (2001). «Στράτος», *ΑΔ* 51, Β1, *Χρονικά*, 241.

Κολώνας, Λ. 1997. «Τα μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας κατά την υλοποίηση της Προγραμματικής Σύμβασης Αμβρακικού», *Πυρφόρος* (Ιαν. – Φεβ.), 49-83.

Κολώνας, Λ. 2008α. *Νέα Πλευρώνα*, Αθήνα.

Κολώνας, Λ. 2008β. *Αρχαία Πάλαιρος*, Αθήνα.

Κολώνας, Λ. 2008γ. *Οινιάδες*, Αθήνα.

Κολώνας Λ. 2008δ. «Οι θολωτοί τάφοι στο Λουτράκι Κατούνας και η σχέση τους με τη Λευκάδα», στο *W. Dörpfeld*, Πάτρα, 389-406.

Κολώνας, Λ. 2013. «Χάλκινοι λέβητες – τριποδικός και απλός - από τον Πρωτογεωμετρικό τύμβο των Σταμνών Αιτωλοακαρνανίας», στο *Αρχαιολογικό έργο Αιτωλοκαρνανίας & Λευκάδας 2013* (υπό εκτύπωση).

Κολώνας, Λ., Μόσχος, Ι., Dietz, S., Houby-Nielsen, S. 1997 (2003). «Κάτω Βασιλική (αρχαία Χαλκίδα)», *ΑΔ 52*, Β1, *Χρονικά*, 300-301.

Κολώνας, Λ., Σαράντη, Φ. 1994 (1999). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 49, Β1, *Χρονικά*, 244-246.

Κολώνας, Λ., Σαράντη, Φ. 1995 (2000). «Ναύπακτος, Λυγιάς Ναυπάκτου», *ΑΔ* 50, Β1, *Χρονικά*, 241-242.

Κολώνας, Λ., Σταμάτης, Γ. 2016. *Πλευρώνα – Οινιάδες – Πάλαιρος. Προστασία, έρευνα και ανάδειξη τριών αρχαίων πόλεων του νομού Αιτωλοακαρνανίας*, Αθήνα.

Κολώνας, Λ., Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 2017. *Αρχαιολογικό Μουσείο Πατρών*, Αθήνα.

Κοντογιάννη, Θ. 2006. *Κασσώπη. Συνοπτικός οδηγός του αρχαιολογικού χώρου*, Ιωάννινα.

Κορρές, Γ. Στ. 1978. « Έρευναι και ανασκαφαί ανά την Πυλίαν», *ΠΑΕ*, 323-360.

Κορρές, Γ. Στ. 1979. *Αρχαιολογικαί διατριβαί επί θεμάτων της εποχής του Χαλκού*, 11-84.

Κορρές, Γ. Στ. 1990. «Excavations in the region of Pylos», στο J.-P. Descoeudres (επιμ.), *ΕΥΜΟΥΣΙΑ. Ceramic and iconographic studies in honour of Alexander Cambitoglou*, Sidney, 1-11.

Κορρές, Γ. Στ. 1992. «Ο λεγόμενος τύμβος Κοκκολάτων Κεφαλληνίας», *Επιστημονική επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, τ. ΚΘ΄ (1986 – 1991), Αθήνα, 191-199.

Κορρές, Γ. Στ. 2012. «Από τη Νέδα έως τον Πάμισο. Προϊστορικοί χρόνοι», στο *Πελοπόννησος*, Αθήνα, 446-451.

Κουραχάνης, Π. 1992. «Η αρχαία Άμφισσα στο φως της αρχαιολογικής έρευνας», *Φωκικά Χρονικά* Δ, 98-115.

Κουρκουμέλης, Δ. 2006. «Η παραγωγή οξυπύθμενων αμφορέων μεταφοράς στην αρχαία Κέρκυρα», στο *Α΄ Σύνοδος,* Αθήνα, 641-646.

Κραβαρτόγιαννος, Δ. 1994. «Οι «αυτόνομες» κοπές των πόλεων της Αιτωλικής Συμπολιτείας», *Τετράμηνα*, 53 , 3947-55.

Κραβαρτόγιαννος, Δ. 2001. «Η νομισματοκοπία της Ναυπάκτου στον Μεσαίωνα», στο *Βυζαντινή – Μεταβυζαντινή Ναύπακτος, Ναυπακτιακά* I_2*,* 248-271.

Κρανιώτη, Λ. 1984. «Χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο από τον Ωρωπό», *ΑΕ* 123, 110-119.

Κυπαρίσση-Αποστολίκα, Αικ. 2008. «Σπήλαια και σπηλαιοπεριβάλλον», στο *Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 24-41.

Κυριακού, Δ. 1994. «Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της Πάτρας», στα *Πρακτικά Γ΄ΕλλΚερ*, Αθήνα, 185-195.

Κυριακού-Ζαφειροπούλου, Δ. 2011. «Ελληνιστική κεραμική από τα νεκροταφεία της Πάτρας. Τυπολογική Εξέλιξη», στα *Πρακτικά Ζ΄ ΕλλΚερ*, Αθήνα, 57-74.

Κωνστάντιος, Δ. 1981 (1988). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 36, Β2, *Χρονικά*, 293.

Κωνστάντιος, Δ. 1984. «Επιφανειακές και σκαφικές έρευνες στη ΒΔ Ελλάδα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 26, 133-140.

Κωνστάντιος, Δ. 1991. «Προβλήματα προστασίας, έρευνας και ανάδειξης των βυζαντινών μνημείων της Αιτωλοακαρνανίας», στο *Α΄ Συνέδριο Αγρινίου*, Αγρίνιο, 603-609.

Κωστή, Ι.Θ. 2004. «Νέα αρχαιολογικά στοιχεία για το Κάστρο της Ναυπάκτου», στο *Β΄ Συνέδριο Αγρινίου,* τ. Β΄, Αγρίνιο, 587-599.

Κωστή, Ι.Θ. 2014. «Βυζαντινό λουτρό. Όψεις της καθημερινής ζωής στη βυζαντινή Ναύπακτο», στο *Αρχαιολογικό έργο Αιτωλοακαρνανίας & Λευκάδας 2014*, Ναύπακτος, 91-100.

Κωστάκη, Λ. 2008. «Πάντα πλήρη θεών είναι παρόδια ιερά στην αρχαία Αθήνα», στο Α.Π. Ματθαίου, I. Polinsgaya (επιμ.), *ΜΙΚΡΟΣ ΙΕΡΟΜΝΗΜΩΝ, Μελέτες εις μνήμην Michael H. Jameson*, Αθήνα, 145-166.

Κωτσάκη, Μ. 1985 (1990). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 40, *Χρονικά*, 140.

Κωτσόπουλος, Σ. 1924. *Η Ναυπακτία από γεωγραφικής, ιστορικής κτλ.απόψεως*, Αθήνα.

Λαζαρίδης, Π. 1966 (1968). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 21, Β2, *Χρονικά*, 265-268.

Λαζαρίδης, Π. 1973 (1977). «Παλαιοχριστιανική βασιλική Ναυπάκτου, Φρούριον», *ΑΔ* 28, Β2, *Χρονικά*, 395-398.

Λαζαρίδης, Π. 1973. «Παλαιοχριστιανική βασιλική Ναυπάκτου, Φρούριον», *ΑΔ* 28, Β2, *Χρονικά*, 395-398.

Λάππας, Κ., Καζανάκη-Λάππα, Μ. 2014. «Τοπωνυμικά του Κάστρου της Ναυπάκτου. Η παρανόηση μιάς ιστορικής μαρτυρίας», στο *Αρχαιολογικό έργο Αιτωλοακαρνανίας & Λευκάδας 2014*, Ναύπακτος, 101-106.

Λιάμπη, Κ. 1994. «Περί των νομισματικών εκδόσεων των μελών πόλεων της Αιτωλικής Συμπολιτείας», *Τετράμηνα*, 53 , 3956-8.

Λιάμπη, Κ. 1996. «Η νομισματική παραγωγή της Ποτιδανίας, πόλεως των Αποδωτών», στο *ΧΑΡΑΚΤΗΡ, Αφιέρωμα στη Μαντώ Οικονομίδου,* Αθήνα, 157-164.

Λιάμπη, Κ. 1998. “On the Chronology of the bronze coinages of the Aetolian League and its members (spearhead and jawbone types)”, *Αρχαιογνωσία* 9 (1995-96), Αθήνα, 83-109.

Λιάμπη, Κ. 2009. «Πολιτική ιστορία της Ηπείρου, της Ακαρνανίας και των νησιών του Ιονίου πελάγους κατά την ελληνιστική περίοδο», στο *ΕλλΚερ Αιτωλοακαρνανίας*, 11-35.

Λώλος, Γ., Σαρρής, Α. 2011. «Η αγορά της Σικυώνος», στο *Η αγορά στη Μεσόγειο*, Αθήνα, 139-152.

Μαζαράκης Αινιάν, Α. 2006. «Γεωμετρική Ερέτρια. Αρχιτεκτονική, πολεοδομία και κοινωνική οργάνωση», στο 1ο *ΑΕΘΣΕ,* Βόλος, 955-977.

Μαζαράκης Αινιάν, Α. 2009. «Αρχιτεκτονική και κοινωνία κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους», *Αρχαιολογία και Τέχνες,* 112, 18-30.

Μαμαλούκος, Στ. 2015. «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική και την οικοδομική ιστορία των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ναυπάκτου», *Ναυπακτιακά* ΙΗ΄ (2014-2015), Ναύπακτος, 13-37.

Μανιάκη, Α. 2014. «Αρχαίο νεκροταφείο στο Δρέπανο Αχαΐας», *ΑΕ* 153, 141-182.

Μαραγκού, Λ. Ι. 1996. *Αρχαία ελληνική τέχνη. Συλλογή Ν.Π. Γουλανδρή*, Αθήνα.

Μαρινάτος, Σπ. 1960. «Ανασκαφαί Πύλου», *ΠΑΕ*, 195-209.

Μαρινάτος, Σπ. 1964, «Ανασκαφαί εν Πύλω», *ΠΑΕ*, 78-95.

Μαρινάτος, Σπ. 1970. «Ανασκαφαί Μαραθώνος», *ΠΑΕ*, 9-19.

Μαρίνου, Γ.Χ, 1985. «Η αρχιτεκτονική της Ναυπάκτου κατά την Ενετοκρατία και την Τουρκοκρατία», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 27, 127-138.

Μαριολάκος, Η., Φουντούλης, Ι., Θεοχάρης, Δ. 2001. «Διαχείριση υδρευτικών και αρδευτικών αναγκών του νομού Αιτωλοακαρνανίας με τη χρήση Συστήματος Γεωγραφικών Πληροφοριών», στο *Πρακτικά 9^{ου} Συνεδρίου Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρείας*, τ. 34 / 5, 1835-1842.

Μαρκή, Ευ. 2006. *Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους*, Αθήνα.

Μαστροκώστας, Ευθ. 1960 (1962). «Αιτωλία», *ΑΔ* 16, Β2, *Χρονικά*, 195-196.

Μαστροκώστας, Ευθ. 1961/2 (1963). «Αρχαιότητες και Μνημεία Αιτωλοακαρνανίας (Παλαιομάνινα)», *ΑΔ* 17, Β, *Χρονικά*, 183-185.

Μαστροκώστας Ε.Μ. 1963. «Ανασκαφή Αγίου Ηλία Μεσολογγίου – Ιθωρίας», *ΠΑΕ*, 203-217.

Μαστροκώστας, Ευθ. 1964 (1967). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 19, Β2, *Χρονικά*, 295.

Μαστροκώστας, Ευθ. 1965. ”Inschriften aus Ätolien, Akarnanien und West-Lokris”, *AM* 80, 1965, 152-159.

Μαστροκώστας, Ευθ. 1967 (1969). «Αρχαιότητες και Μνημεία Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 22, Β2, *Χρονικά*, 318-324.

Μαστροκώστας, Ευθ. 1968 (1969). «Αρχαιότητες και Μνημεία Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 23, Β2, *Χρονικά*, 277-279.

Μαστροκώστας, Ευθ. 1971. «Παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί Δρυμού Βονίτσης», *ΑΑΑ* IV 2, 185-193.

Ματθαίου, Α., Μαστροκώστας, Ευθ.† 2000-2003. «Συνθήκη Μεσσηνίων και Ναυπακτίων», *ΗΟΡΟΣ* 14-16, 433-454.

Μηλιάδης, Ι. 1928. «Ανασκαφή Αγρινίου», *ΠΑΕ*, 96-110.

Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Β. 1997. «Τάφοι κλασικών χρόνων από το νεκροταφείο της Σίνδου», στο *Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου*, Παράρτημα Μακεδονικών, αρ. 6, Θεσσαλονίκη, 153-186.

Μητσοπούλου-Leon, Β. 1989. «Κεραμική από τους Λουσούς», *Πρακτικά Α΄ ΕλλΚερ*, Ιωάννινα, 19-32.

Μόσχος, Ι. 1998 (2004). «Κάτω Βασιλική», *ΑΔ* 53, Β1, *Χρονικά*, 284-285.

Μόσχος, Ι., Houby-Nielsen, S. 1998 (2004). «Κάτω Βασιλική», *ΑΔ* 53, Β1, *Χρονικά*, 284.

Μόσχος, Ι., Houby-Nielsen, S. 1999 (2006). «Κάτω Βασιλική», *ΑΔ* 54, Β1, *Χρονικά*, 276.

Μόσχος, Ι., Houby-Nielsen, S. 2000 (2009). «Κάτω Βασιλική (αρχαία Χαλκίδα)», *ΑΔ* 55, Β1, *Χρονικά*, 335-336.

Μουτζάλη, Α. 1993. «Από τον παγανισμό στον χριστιανισμό: Παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Ελλάδος, που προήλθαν από μετατροπή αρχαίων ιερών», περ. *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ*, τ. 49, 25-34.

Μουστάκα, Α., Καλτσάς, Ν. 2016. «Οι ανασκαφές στο αρχαίο «Μολύκρειο» μετά τον Α. Ορλάνδο», στο *Ναύπακτος*, Αθήνα, 135-149.

Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη, Ε. 1994. «Από την ελληνιστική κεραμική της αιτωλικής Καλλιπόλεως», στο *Πρακτικά Γ΄ ΕλλΚερ*, Αθήνα, 46-55.

Μπουραζέλης, Κ. 2016. «Η ειρήνη της Ναυπάκτου (217 π.Χ.) και η σημασία της για την αρχαία ελληνική ιστορία», στο *Ναύπακτος*, Αθήνα, 105-112.

Μυλωνάς, Γ. Ε. 1973. *Ο ταφικός κύκλος Β των Μυκηνών*, Αθήνα.

Μυλωνάς, Γ.Ε. 1975. *Το δυτικόν νεκροταφείον της Ελευσίνος*, Αθήνα.

Νεραντζής Ι. 2001α. «Μνημειακή τοπογραφία Ναυπάκτου στους Ρωμαϊκούς και Παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Οικιστικά, πολεοδομικά και αρχιτεκτονικά τεκμήρια – τα ποσοτικά στοιχεία», στο *Βυζαντινή – Μεταβυζαντινή Ναύπακτος*, 47-118.

Νεραντζής, Ι. 2001β. *Η χώρα των Αιτωλών, Συμβολή στη γεωπολιτική της οργάνωση*, Αγρίνιο.

Νεραντζής, Ι. 2007. *Ιστορική Αρχαιολογία Ναυπάκτου, Προϊστορική - Οζολαία Λοκρική – Ρωμαιοκρατούμενη – Βυζαντινή – Μεσαιωνική – Οθωμανοκρατούμενη*, Αγρίνιο.

Νικολαΐδου-Πατέρα, Μ. 1993. «Έρευνα νεκροταφείου στην περιοχή της Αρχαίας Αμφίπολης», *ΑΕΜΘ* 7, 477-484.

Ντούμας, Χρ. 1963 (1965). «Στ᾽ Αλωνάκια Νάξου», *ΑΔ* 18, Β2, *Χρονικά*, 279-280.

Οικονομίδης, Στ. 2006 (2007). «Ευρήματα της Εποχής του Χαλκού ιταλικής προέλευσης στην Αχαΐα», *ΑΑΑ* 39, 139-150.

Οικονόμου, Κ. 1980. *Ναύπακτος. Ιστορικός και Τουριστικός Οδηγός*, Αθήνα.

Ορλάνδος, Αν. 1922-1925. «Ανασκαφές εν Μολυκρείω της Αιτωλίας», *ΑΔ* 9, *Παράρτημα*, 55-64.

Ορλάνδος, Α.Κ. 1955. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*, τεύχος 1, Αθήνα.

Ορλάνδος, Α.Κ. 1958. *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων, κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*, τεύχος 2, Αθήνα.

Παλαγγιά, Ό. (επιμ.) 2016. *Ναύπακτος. Η αρχαία πόλη και η σημασία της κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο και τα ελληνιστικά χρόνια, Πρακτικά της διεθνούς ημερίδας Αρχαία Ναύπακτος και Ναυπακτία* (Ναύπακτος, 15 Νοεμβρίου 2014), Ίδρυμα Δ. και Α. Μπότσαρη, Αθήνα.

Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, Λ. 2008. «Ιερά της Αττικής», στο *Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, 174-199.

Παλαιοκρασσά-Κόπιτσα, Λ. 2011. «Η αγορά της Άνδρου. Μορφή και δραστηριότητες», στο *Η αγορά στη Μεσόγειο,* Αθήνα, 311-326.

Παλιούρας, Αθ. 2004. *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Αγρίνιο.

Παντελίδου-Γκόφα, Μ. 2001. «Μαραθών. Τσέπι», *ΠΑΕ*, 15-19.

Παντελίδου-Γκόφα, Μ. 2005. *Τσέπι Μαραθώνος. Το πρωτοελλαδικό νεκροταφείο*, Αθήνα.

Πάντος, Π. 1985. *Τα σφραγίσματα της αιτωλικής Καλλιπόλεως* (διδακτορική διατριβή), Αθήνα.

Πάντος, Π. 1991. «Οι δημόσιες αιτωλικές σφραγίδες κατά τους ελληνιστικούς χρόνους», στο *Α΄ Συνέδριο Αγρινίου,* Αγρίνιο, 169-176.

Παπαγεωργιάδου-Μπάνη, Χ. 1996. «Το εύρημα *IGCH 317* και η νομισματική κυκλοφορία στην Αιτωλία το 2^{ο} αι. π.Χ.», στο Ε. Κυπραίου (επιμ.), *ΧΑΡΑΚΤΗΡ, Αφιέρωμα στη Μαντώ Οικονομίδου,* Αθήνα, 215-223,

Παπαγεωργίου, Β. 2001α. *Παλαιοχριστιανική Ναύπακτος. Στοιχεία για την τοπογραφία και την οικιστική οργάνωση της πόλης από τα νεώτερα ανασκαφικά δεδομένα*, Μεταπτυχιακή εργασία, Ιωάννινα.

Παπαγεωργίου, Β. 2001β. «Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια από σωστικές ανασκαφές της Ναυπάκτου», στο *Βυζαντινή – Μεταβυζαντινή Ναύπακτος, Ναυπακτιακά* I_2, Αθήνα, 257-271.

Παπαγεωργίου, Β. 2004. «Παλαιοχριστιανική Ναύπακτος: όψεις της πόλης μέσα από τις ανασκαφικές μαρτυρίες» στο *Β΄ Συνέδριο Αγρινίου*, Αγρίνιο, τ. Β΄, 459-485.

Παπαγεωργίου, Β. 2006. «Σωστική ανασκαφή οικοπέδου ιδιοκτησίας Σαμαλέκα στη Ναύπακτο», στο *Α΄ Σύνοδος*, Αθήνα, 547-554.

Παπαγεωργίου, Σ., Στείρος, Σ. 1991. «Μεταβολή παλαιοαναγλύφου, σεισμική δραστηριότητα και αρχαιολογική έρευνα στη βορειοδυτική Ελλάδα», στο *Α΄ Συνέδριο Αγρινίου,* Αγρίνιο, 233-241.

Παππαδάκις, Ν. 1924. «Λοκρικός θεσμός», *ΑΕ* 63, 119-141.

Παπαδόπουλος, Θ. 1991. «Προϊστορική Αιτωλοακαρνανία. Προβλήματα και προοπτικές», στο Α΄ *Συνέδριο Αγρινίου*, Αγρίνιο, 35-38.

Παπαδόπουλος Αθ., Κοντορλή-Παπαδοπούλου Σπ. 2004. «Η Αιτωλοακαρνανία στα πλαίσια της Μυκηναϊκής Κοινής της Δυτικής Ελλάδας», στο *Β΄ Συνέδριο Αγρινίου*, Αγρίνιο, 33-40.

Παπαδοπούλου, Β. 1994. «Βυζαντινά ανάγλυφα αρχιτεκτονικά μέλη στην Αρχαιολογική Συλλογή Ναυπάκτου», *Ναυπακτιακά* ΣΤ΄ (1992-93), 179-199.

Παπαδοπούλου, Β. 1990 (1995). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 45, Β1, *Χρονικά*, 280-281.

Παπαδοπούλου Ευ. 2004. «Τοπικές ιδιορρυθμίες και επείσακτα στοιχεία στην Αιτωλοακαρνανία κατά την ύστερη εποχή του χαλκού», στο *Β΄ Συνέδριο Αγρινίου*, 41 - 50.

Παπακωνσταντίνου, Μ.-Φ. 2012. «Το Ασκληπιείο του Δαφνούντος. Πρώτη Παρουσίαση», 3ο *ΑΕΘΣΕ*, ΙΙ, Βόλος, 1235-1247.

Παπακώστα, Λ. 2005. «Ελληνιστική κεραμική από το Αίγιο», στο *ΕλλΚερ Πελοποννήσου*, Αίγιο, 73-82.

Παπαποστόλου, Ι.Α. 1971. «Τοπογραφικά των Πατρών», *ΑΑΑ* 4, 305-319.

Παπαποστόλου, Ι.Α. 1972 (1976). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 27, Β2, *Χρονικά*, 434.

Παπαποστόλου, Ι.Α. 1973 (1977). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 28, Β2, *Χρονικά*, 390.

Παπαποστόλου, Ι.Α. 1977 (1982). «Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας Ι», *ΑΔ* 32, Α, *Μελέται*, 281-343.

Παπαποστόλου, Ι.Α. 1978α (1985). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 33, Β1, *Χρονικά*, 165.

Παπαποστόλου, Ι.Α. 1978β (1984). «Ελληνιστικοί τάφοι της Πάτρας ΙΙ», *ΑΔ* 33, Α, *Μελέτες*, 354-385.

Παπαποστόλου, Ι. Α. 1979 (1987). «Τυχαία ευρήματα. Παλαιομάνινα», *ΑΔ* 34, Β1, *Χρονικά*, 208.

Παπαποστόλου, Ι.Α. 1981 (1988). «Νομός Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 36, Β1, *Χρονικά*, 171-172.

Παπαποστόλου, Ι.Α. 1990. «Κοσμήματα Πατρών και Δύμης. Παρατηρήσεις σε τύπους κοσμημάτων του 4ου αι. π.Χ. και της ελληνιστικής εποχής», *ΑΕ* 129, 83-140.

Παπαποστόλου, Ι.Α. 1994. «Η ελληνιστική διαμόρφωση του ιερού και της αγοράς των Αιτωλών στο Θέρμο», στο *ΦΗΓΟΣ, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα, 509-522.

Παπαποστόλου, Ι. Α. 2001. «Χάλκινο ειδώλιο κελητίζοντος ιππέα στον Θέρμο και παραστάσεις του τέλους της Γεωμετρικής Εποχής», *ΑΕ* 140, 1-40.

Παπαποστόλου Ι.Α. 2008. *Θέρμος: Το μέγαρο Β και το πρώιμο ιερό, Η ανασκαφή 1992-2003*, Αθήνα.

Παπαποστόλου, Ι.Α. 2011. «Η Αιτωλία στον ομηρικό Κατάλογον Νηῶν», στο Α. Δεληβοριάς, Γ. Δεσπίνης, Α. Ζαρκάδας (επιμ.), *Έπαινος Luigi Beschi*, Μουσείο Μπενάκη 70 -Παράρτημα, Αθήνα, 306-311.

Παπαποστόλου, Ι.Α. 2014α. *Το ιερό του Θέρμου στην Αιτωλία, Ιστορία - Μνημεία - Περιήγηση του χώρου*, Αθήνα.

Παπαποστόλου, Ι.Α. 2014β. «Νεώτερα περί Αχαΐας και Πατρών, *ΑΕ* 153, 237-274.

Παπαποστόλου, Ι.Α., Κολώνας, Λ. 1983 (1989). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 38, Β1, *Χρονικά*, 127.

Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Λ. 1998. *Ο μυκηναϊκός οικισμός του Αιγίου και η πρώιμη μυκηναϊκή εποχή στην Αχαΐα*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα.

Παπαχατζής, Ν. 2004 (1981). *Παυσανίου, Ελλάδος Περιήγησις*, Αθήνα.

Παρλαμά, Λ., Σταμπολίδης, Ν. Χρ. (επιμ.) 2003[2]. *Η πόλη κάτω από την πόλη. Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηρόδρομου των Αθηνών*, Υπουργείο Πολιτισμού – Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα.

Παρτίδα, Ε.Κ. «Οι Αιτωλοί ως πάραγων διαμόρφωσης του αρχιτεκτονικού τοπίου στους Δελφούς», στο *Αρχαιολογικό έργο Αιτωλοακαρνανίας & Λευκάδας* (υπό εκτύπωση).

Πατεράκη, Μ. «Τα μεταλλικά ευρήματα της ανασκαφής του οικισμού και του Ιερού του Θέρμου Αιτωλίας, στο *Έργο ΒΔ Ελλάδας* (υπό εκτύπωση).

Πετράκος, Β. 2002. «Μαραθών. Τσέπι», *Έργον* 2001, 18-22.

Πετριτάκη, Μ. 1987 (1992). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 42, Β1, *Χρονικά*, 169-175.

Πετρόπουλος, Μ. 1987-1988. «Τρίτη ανασκαφική περίοδος στο Άνω Μαζαράκι (Ρακίτα) Αχαΐας, *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήνα, 81-96.

Πετρόπουλος, Μ. 1991. «Η Αιτωλοακαρνανία κατά τη ρωμαϊκή περίοδο», στο *Α΄ Συνέδριο Αγρινίου*, Αγρίνιο, 93-125.

Πετρόπουλος, Μ. 1999. *Τα εργαστήρια των ρωμαϊκών λυχναριών της Πάτρας και το λυχνομαντείο*, Αθήνα.

Πετρόπουλος, Μ., 2001. «Οι ρωμαϊκοί ληνοί της Πάτρας», στο *Οίνον ιστορώ Ι, Αμπελοοινική ιστορία και αρχαιολογία της ΒΔ Πελοποννήσου* (Κτήμα Μερκούρη, Κορακοχώρι Ηλείας 26-27-8-00), Αθήνα, 40-42.

Πετρόπουλος, Μ. 2004. «Ρωμαϊκές Θέρμες κοντά στο Μεσολόγγι. Μετά από την ανασκαφή», στο *Β΄ Συνέδριο Αγρινίου*, τ. Α΄, 413-432.

Πετρόπουλος, Μ. 2005. «Το βόρειο νεκροταφείο των αρχαίων Πατρών: Οικόπεδο οδού Πουκεβίλ 25-27», στο *ΕλλΚερΠελοποννήσου*, Αίγιο, 59-72.

Πετρόπουλος, Μ. 2007. «Νικόπολις – Πάτρα μέσω Αιτωλοακαρνανίας», στο Κ.Λ. Ζάχος (επιμ.) *Νικόπολις Β΄, Πρακτικά 2^{ου} Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (* 11-15 Σεπτεμβρίου 2002), Πρέβεζα, 97-211.

Πετρουνάκος, Σ.Γ. 2011. «Η αγορά της αρχαίας Επιδαύρου», στο *Η αγορά στη Μεσόγειο*, Αθήνα, 153-164.

Πέτσας, Φ. 1971 (1975). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 26, Β2, *Χρονικά*, 315-319.

Πλιάκου, Γ. 2007. *Το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων και η ευρύτερη περιοχή της Μολοσσίας στην κεντρική Ήπειρο. Αρχαιολογικά κατάλοιπα, οικιστική οργάνωση και οικονομία*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη.

Πλιάκου, Γ. 2008. «Οικιστική οργάνωση και παραγωγικές δραστηριότητες στην ενδοχώρα και τα παράλια» (Ενότητα: Η Ήπειρος στους ιστορικούς χρόνους), στο Κ.Λ. Ζάχος (επιμ.), Το Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 67-89.

Πλιάκου, Γ. 2009. «Η κατοικία στην Αμβρακία κατά την αρχαϊκή περίοδο», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τ. 112 (Η κατοικία στην αρχαιότητα), 31-37.

Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα Ν. 1998. «Η μυκηναϊκή παρουσία στην Αιτωλοακαρνανία», *Αρχαιογνωσία* 9, 265-278.

Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα, Ν. 2006. «Μυκηναϊκή Αιτωλοακαρνανία. Κέντρο και Περιφέρεια», στο Ι. Προμπονάς, Π. Βαλαβάνης (επιμ.), *ΕΥΕΡΓΕΣΙΗ. Τόμος χαριστήριος στον Παναγιώτη Κοντό*, Αθήνα, 647-656.

Πορτελάνος, Αν. Κ. 1998. *Οι αρχαίες αιτωλικές οχυρώσεις,* διδακτορική διατριβή, Αθήνα.

Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ε. 2009 (1980). *Οι τύμβοι του Άργους*, Διατριβή επί διδακτορία, Άργος Ι, Αθήνα.

Πωλογιώργη, Μ. 2007. «Χάλκινα κάτοπτρα από τη Σαλαμίνα», *ΑΕ* 146, 146-192.

Ράπτης, Γ.Ε. 1955. *Περιγραφή της επαρχίας Ναυπακτίας*, Νέα Υόρκη.

Ριζάκης, Α.Δ. 1993. «Ο Αύγουστος, η νέα ρωμαϊκή τάξη και η αποικία της Πάτρας», στο *Τόμος Τιμητικός Κ.Ν. Τριανταφύλλου ΙΙ*, Πάτρα, 765-771.

Ρωμαίος, Κ.Α. 1915 (1916). «Εκ του προϊστορικού Θέρμου», *ΑΔ* 1, 224-279, Παράρτημα, 48-49.

Ρωμαίος, Κ. 1916 (1917). «Ανακτόριον», *ΑΔ* 2, Παράρτημα, 49-51.

Ρωμαίος Κ.Α. 1918 (1918). «Ανά την Ακαρνανίαν», *ΑΔ* 4, 105-124, «Η΄ Αρχαιολογική Περιφέρεια», ΑΔ 4, Παράρτημα, 32-34.

Ρωμαίος Κ.Α. 1920-21 (1923). «Κόραι της Αιτωλίας», *ΑΔ* 6, 60-98, «Διάφοροι τόποι της Αιτωλίας. Αμπρακιά», (στο ίδιο, Παράρτημα), 169-170.

Ρωμαίος, Κ. Α. 1926 (1929). «Αι ελληνοδανικαί ανασκαφαί της Καλυδώνος, *ΑΔ*, *Παράρτημα* 24-40.

Ρωμαίος Κ.Α. 1930. «Το Ηρώον της Αλυζίας», *ΑΕ* 69, 141-159.

Ρωμιοπούλου, Αικ. 1971. «Ταφαί πρωίμου εποχής του σιδήρου εις ανατολικήν Πίνδον», *ΑΑΑ* IV, 37-42.

Ρωμιοπούλου, Κ. 1989. «Υστεροκλασικά ταφικά σύνολα από τη Θεσσαλονίκη», *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνά*, Αθήνα, 194-218.

Ρωμιοπούλου, Κ. 2000[2]. «Ευρήματα από τους «Δίδυμους» μακεδονικούς τάφους της Βέροιας», στα *Πρακτικά Α΄ ΕλλΚερ*, Ρόδος, 33-48.

Σαββίδης, Α. Γ. Κ. 1991. «Η Ναύπακτος από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια ως την οθωμανική κατάκτηση του 1499. Ιστορικό Διάγραμμα», στο *Α΄ Συνέδριο Αγρινίου*, Αγρίνιο, 245-272.

Σακελλαρίου, Μ. 1970. «Τα δυτικά ελληνικά φύλα», *Ιστορία του ελληνικού έθνους,* τ. Α΄, Αθήνα, 377-379.

Σαμαντάς, Χρ. Ι. 2004. *Η αρχαία Ναύπακτος και η ευρύτερη περιοχή της*, Ναύπακτος.

Σαπουνά-Σακελλαράκη Ε. 1988 (1993). «Ερέτρια», *ΑΔ* 43, Β1, *Χρονικά*, 194-196.

Σαραγά, Ν. 1991. «Η αρχαία Λιμναία», στο *Α΄ Συνέδριο Αγρινίου*, 206-220.

Σαράντη, Φ. 1993 (1998). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 48, Β1, *Χρονικά*, 143-146.

Σαράντη, Φ. 1997 (2003). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 52, Β1, *Χρονικά*, 301-306.

Σαράντη, Φ. 1998 (2004). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 53, Β1, *Χρονικά*, 284.

Σαράντη, Φ. 1999 (2006). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 54, Β1, Χρονικά, 274-276.

Σαράντη, Φ. 2000 (2009). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 55, Β1, *Χρονικά*, 330-335.

Σαράντη, Φ. 2001-2004 (2011). «Ναύπακτος», «Αντίρριο», *ΑΔ* 56-59, Β2, Χρονικά, 72-74, 86-90, 99-101, 114-116.

Σαράντη, Φ. 2002-2003. «Τα αρχαία ιερά του Ασκληπιού στη Ναύπακτο και Σκάλα», στη *Γ΄ Πολιτιστική Συνάντηση Ναυπάκτου*, 69-85.

Σαράντη, Φ, 2005 (2013). «Ναύπακτος», «Σίμου», *ΑΔ* 60, Β1, *Χρονικά*, 475-482.

Σαράντη Φ. 2006α. «Η αρχαία Ναύπακτος και η ευρύτερη περιοχή της. Τοπογραφικά δεδομένα και πρόσφατες έρευνες», στο *Α΄ Σύνοδος*, Αθήνα, 499-510.

Σαράντη, Φ. 20006β (2014). «Ναύπακτος», «Κάτω Μαμουλάδα Ναυπάκτου», *ΑΔ* 61, Β1, *Χρονικά*, 587-591.

Σαράντη, Φ. 2007 (2014). «Ναύπακτος», «Κάτω Μαμουλάδα», *ΑΔ* 62, Β1, *Χρονικά*, 681-686.

Σαράντη, Φ. 2008α (2014). «Ναύπακτος», «Παλαιοπαναγιά Ναυπάκτου», *ΑΔ* 63, Β1, *Χρονικά*, 657-660.

Σαράντη, Φ. 2008β. «Αιτωλία και Ακαρνανία: Από τον Εύηνο ως το Μόρνο» στο *Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 390-397.

Σαράντη Φ. 2010α. «Νέοι οικισμοί της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην επαρχία Ναυπακτίας», στο *MESOELLADIKA*, Athènes, 259-267.

Σαράντη Φ. 2010β (2016). «Έργο: Αυτοκινητόδρομος Δυτικής Ελλάδας – Ιόνια Οδός, Β: Τμήμα 1^{ο} Αντίρριο – Κεφαλόβρυσο, περιοχή από Αντίρριο έως Καλυδώνα», «Ναύπακτος», «Χάνια Γαβρολίμνης», ΑΔ 65, Β1β, 1062-1070.

Σαράντη, Φ. 2011. «Ταφικά σύνολα ελληνιστικής κεραμικής από το οικόπεδο Φράγκου – Πανταζή στη Ναύπακτο», *Πρακτικά Ζ΄ ΕλλΚερ*, Αθήνα, 159-168.

Σαράντη, Φ. 2012. «Νεότερα στοιχεία για την οχύρωση της αρχαίας Ναυπάκτου», στο 3^{ο} *ΑΕΘΣΕ*, ΙΙ, Βόλος 763-771.

Σαράντη, Φ. 2015. «Ευρήματα στον άξονα της Ιόνιας Οδού: τμήμα Αντίρριο – Χάλκεια», στο Αλ. Μαζαράκης Αινιάν (επιμ.), 4^{ο} *ΑΕΘΣΕ*, ΙΙ, Βόλος, 621-632.

Σαράντη, Φ. 2016. «Το αρχαίο λιμάνι της Ναυπάκτου, Κατάλοιπα και μαρτυρίες», στο *Ναύπακτος*, Αθήνα, 43-63.

Σαράντη, Φ. 2017. «Μακύνεια», «Χαλκίδα», στο *Διαχρονικό ταξίδι στην Ιόνια Οδό,* Μεσολόγγι, 14-21, 29-32.

Σαράντη, Φ. «Αρχαία Μακύνεια. Νεότερες έρευνες και πρόσφατα συμπεράσματα», στο *Αρχαιολογικό έργο Αιτωλοακαρνανίας & Λευκάδας* (υπό εκτύπωση).

Σαράντη, Φ. *Χρονικά ΑΔ* έτους 2013 (προς έκδοση).

Σαράντη, Φ., Γεώρμα, Φ. «Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της αρχαίας Μακύνειας. Μία πρώτη προσέγγιση», στο *Αρχαιολογικό έργο Αιτωλοακαρνανίας & Λευκάδας 2013*, (υπό εκτύπωση).

Σαράντη, Φ., Γεώρμα, Φ. «Αρχαία Μακύνεια Αιτωλίας: η πολεοδομική οργάνωση ενός οικισμού μέσα από τα αρχιτεκτονικά του κατάλοιπα", στο *Έργο ΒΔ Ελλάδας* (υπό εκτύπωση).

Σαράντη, Φ., Νικολοβιένη, Γ. «Εργαλεία Υφαντικής από τον οικισμό της Αρχαίας Μακύνειας: πρώτη προκαταρκτική παρουσίαση», ανακοίνωση τοίχου στο *Έργο ΒΔ Ελλάδας* (υπό εκτύπωση).

Σαράντη, Φ., Κολώνας, Λ. 1992 (1997). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 47, Β1, *Χρονικά*, 149-151.

Σαράντη, Φ., Στάικου, Β. 2013. «Αγροικίες ρωμαϊκών χρόνων στην περιοχή δυτικά της Ναυπάκτου», στο *Villae rusticae*, Athens, 720-733.

Σγούρου, Μ. 1998 (2004). «Θάσος, Λιμένας», *ΑΔ* 53, Β2, *Χρονικά*, 719-720.

Σελέκου, Μ.Κ. 2014. Το νεκροταφείο στη θέση Τριανταφυλλιά Λιβανατών (6ος-2ος αι. π.Χ.). Συμβολή στη μελέτη της αρχαίας Λοκρίδας, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα.

Σερμπέτη, Ε. 1992. «Ανασκαφή Οινιαδών. Η πόλη (Α)», *Αρχαιογνωσία* 6, τεύχη 1-2 (1989-90), Αθήνα, 161-165.

Σερμπέτη, Ε. 2001. *Οινιάδες: Δημόσια οικοδομήματα από την αρχαία Αγορά*, Αθήνα.

Σερμπέτη, Ε. 2006. «Ανασκαφή Οινιαδών. Συμπεράσματα και προβληματισμοί», *Αρχαιογνωσία* 14, 285-299.

Σερμπέτη, Ε., Πανάγου, Τ., Ευσταθόπουλος, Α. 2009. «Κεραμική από το νεκροταφείο των Οινιαδών», στο *ΕλλΚερ Αιτωλοακαρνανίας*, Αθήνα, 259-266.

Σερμπέτη, Ε., Πανάγου, Τ., Ευσταθόπουλος, Α. 2014. «Ελληνιστική Κεραμική από το νεκροταφείο των Οινιαδών», στο *Πρακτικά Η΄ ΕλλΚερ*, Αθήνα, 125-132.

Σιμόπουλου, Κ. 1970. *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 333 μ.Χ.-1700*, Αθήνα.

Σιμόπουλου, Κ. 1975α, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1800-1810*, Αθήνα.

Σιμόπουλου, Κ. 1975β. *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1810-1821*, Αθήνα.

Σίμωσι, Α. Γ. 2009. *Ο «κλειστός» πολεμικός λιμένας της Σάμου. Ομοιότητες με άλλα παραδείγματα «κλειστών» πολεμικών λιμένων της Μεσογείου*, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου», Βιβλιοθήκη Επιστημονικών εκδόσεων, Αθήνα.

Σισμανίδης, Κ. 1997. *Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των μακεδονικών τάφων*, Αθήνα.

Σκορδά, Δ. 2008. «Φωκίδα. Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα», στο *Εύβοια & Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 346-353.

Σουέρεφ, Κ. 1991. «Παρατηρήσεις στα μυκηναϊκά δεδομένα της Αιτωλοακαρνανίας», στο *Α΄ Συνέδριο Αγρινίου*, Αγρίνιο, 50-57.

Στάικου Β. 2005 (2013). «Παλαιοπαναγιά Ναυπάκτου», *ΑΔ* 60, Β1, *Χρονικά*, 481.

Στάικου, Β. 2006 (2014). «Ναύπακτος, Βαρναράχη», *ΑΔ* 61, Β1, *Χρονικά*, 589-590.

Στάικου, Β., Λεονταρίτη, Κ. 2012. «Στρατική Ακαρνανίας. Νέα ευρήματα μέσα από το αρδευτικό έργο Οζερού», στο 3^{ο} *ΑΕΘΣΕ*, Βόλος, 773-782.

Σταμπολίδης, Ν. Χρ. (επιμ.) 2004. *Ελεύθερνα. Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη*, Αθήνα.

Σταμπολίδης, Ν.Χ., Τασούλας, Γ. (επιμ.) 2004. *Μεγάλη Ελλάς. Αθλητισμός και Ολυμπισμός στην περιφέρεια του ελληνικού κόσμου*, Αθήνα.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 1980 (1986). «Πρωτογεωμετρικό Νεκροταφείο Αιτωλίας», *ΑΔ* 35, Α, *Μελέτες*, 102-130.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 1984 (1989). «Ναύπακτος», *ΑΔ* 39, Β, *Χρονικά*, 105.

Σταυροπούλου-Γάτση 1992 (1997). «Γαβαλού (αρχαίο Τριχώνιον). Οικ. Δ. Αποστολόπουλου», *ΑΔ* 47, Β1, *Χρονικά*, 148-149.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 1998. «Οικισμός της εποχής του Χαλκού στην «Παγώνα» της Πάτρας», στο *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Άργος – Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995), τ. Α΄, 514-533.

Σταυροπούλου-Γάτση 2000 (2009). «Γαβαλού, Ιερό Ασκληπιού», *ΑΔ* 55, Β1, *Χρονικά*, 330.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 2001. «Οικισμός της εποχής του Χαλκού στην «Παγώνα» της Πάτρας», στο V. Mitsopoulos-Leon (επιμ.), *Forschungen in der Peloponnes*, *Akten des Symposions anläßlich der Feier "100 Jahre Österreichisches Archäologishes Instituts Athen* (Athen 5.3-7.3.1998), Athen 29-38.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 2004. «Έρευνες στο Τριχόνιο της Αιτωλίας», στο *Β΄ Συνέδριο Αγρινίου*, Αγρίνιο, τ. Α΄, 345-368.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 2005 (2013). «Κρυονέρι, θέση Σπηλιές», *ΑΔ* 60, Β1, *Χρονικά*, 473-475.

Σταυροπούλου-Γάτση Μ. 2007. «Σωστικές ανασκαφές της ΛΣΤ΄ ΕΠΚΑ Μεσολογγίου στο πλαίσιο της κατασκευής δημοσίων έργων», *Τα Αιτωλικά* 9, Αθήνα, 271-284.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 2008α. «Αιτωλία. Από τον Εύηνο έως τον Αχελώο και το Παναιτωλικό. Από τα Βαρδούσια έως τον Μόρνο», στο *Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 398-407.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 2008β. «Ακαρνανία. Ιστορικό και αρχαιολογικό περίγραμμα», στο *Εύβοια και Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 414-425.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 2009. «Ελληνιστικά ταφικά σύνολα από το Θύρρειο της Ακαρνανίας», στο *ΕλλΚερ Αιτωλοακαρνανίας*, Αθήνα, 231-239.

Σταυροπούλου-Γάτση Μ. 2010α. «Από την Καλυδώνα στην Αλίκυρνα: η πορεία του αρχαίου δρόμου και ένα άγνωστο νεκροταφείο κάτω από τη σημερινή Ιόνια Οδό», *Τα Αιτωλικά* 15, Αθήνα, 79-88.

Σταυροπούλου-Γάτση Μ. 2010β (2016). «Έργο: Παραϊόνια οδός. Οδικές συνδέσεις σήραγγας Αγίου Ηλία», «Έργο: Αυτοκινητόδρομος Δυτικής Ελλάδας- Ιόνια Οδός», *ΑΔ* 65, Β1β, *Χρονικά*, 1052-1062.

Σταυροπούλου-Γάτση 2011α. «Σύνολα ελληνιστικής κεραμικής από το νεκροταφείο του αρχαίου Τριχονείου Αιτωλίας», στο *Πρακτικά Ζ΄ ΕλλΚερ*, Αθήνα, 61-64.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ. 2011β. «Οι πόλεις Τριχόνειον, Άκραι, Μέταπα και οι αρχαιότητες της ανατολικής Μακρυνείας», στο *Τριχόνειον, Άκραι, Μέταπα*, Αθήνα, 20-43.

Stavropoulou-Gatsi, M. 2013. «Νεώτερα μυκηναϊκά δεδομένα Ακαρνανίας και Λευκάδας», στο *Forschungen in Akarnanien I,* Bonn, 257-270.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., Jung, P., Mehofer, M. 2009. «Τάφος «Μυκηναίου» πολεμιστή στον Κουβαρά Αιτωλοακαρνανίας. Πρώτη Παρουσίαση», στο N. Chr. Stampolidis, Ath. Kanta, A. Giannikouri (επιμ.), *Athanasia, The earthly, the celestial and the underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age* (Rhodes 28 - 31 May, 2009)*,* Heraklion, 249-266.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., Σαράντη, Φ. 2009. «Ελληνιστική κεραμική από το οικόπεδο Β. Κούκουνα στη Ναύπακτο», στο *ΕλλΚερ Αιτωλοακαρνανίας*, Αθήνα, 267-278.

Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., Σαράντη, Φ. 2013. «Εγκαταστάσεις στην ύπαιθρο της Αιτωλοακαρνανίας κατά τη ρωμαϊκή περίοδο», στο *Villae rusticae*, Athens, 656-681.

Σταυροπούλου-Γάτση Μ., Τσαντήλα Β. 2009. «Ταφικά σύνολα από τον Στράτο της Ακαρνανίας», στο *ΕλλΚερ Αιτωλοακαρνανίας*, Αθήνα, 245-258.

Στεργιόπουλος, Κ.Δ. 1938. *Η αρχαία Αιτωλία*, Ιωάννινα.

Στεφανίδου-Τιβέριου, Θ. 2015. *Ανασκαφή Νικοπόλεως. Σαρκοφάγοι Αττικής και τοπικής παραγωγής*, Αθήνα.

Συριόπουλος, Κ. Θ. 1994. *Η προϊστορική κατοίκησις της Ελλάδος και η γένεσις του ελληνικού έθνους*, τόμος Α΄, Αθήνα.

Συριόπουλος, Κ. Θ. 1995. *Η προϊστορική κατοίκησις της Ελλάδος και η γένεσις του ελληνικού έθνους*, τόμος Β΄, Αθήνα.

Σωτηριάδης, Γ. 1906α. «Ανασκαφαί εν τη εσπερία Λοκρίδι, εν Αιτωλία και εν Φωκίδι», *ΠΑΕ*, 130-145.

Σωτηριάδης, Γ. 1906β. «Εκ τάφων της Αιτωλίας», *ΑΕ* 45, 67-88.

Σωτηριάδης Γ. 1907. «Ζητήματα αιτωλικής ιστορίας και τοπογραφίας», *BCH* 31, 270-320.

Σωτηριάδης, Γ. 1908. «Ανασκαφαί εν Αιτωλία και Ακαρνανία», *ΠΑΕ*, 95-100.

Σωτηριάδης, Γ. 1934. «Ανασκαφή Μαραθώνος υπό Γεωργ. Σωτηριάδου», *ΠΑΕ*, 29-38.

Σωτηρίου, Α. 1989 (1993). «Νέα Πλευρών», *ΑΔ* 44, Β1, *Χρονικά*, 139-141.

Τζαναβάρη, Κ. 2016. «Χάλκινες οινοχόες ελληνιστικών χρόνων από το νεκροταφείο της αρχαίας Λητής», στο Μ. Γιαννοπούλου, Χρ. Καλλίνη (επιμ.), *Τιμητικός τόμος για τη Στέλλα Δρούγου, Ηχάδιν ΙΙ*, Αθήνα, 558-578.

Τριανταφυλλόπουλος, Δ.Δ. 1978 (1985). «Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και νεώτερα μνημεία Αιτωλοακαρνανίας», *ΑΔ* 33, Β1, *Χρονικά*, 167-170.

Τριανταφυλλόπουλος, Δ.Δ. 1991. «Ο παλαιός μητροπολιτικός ναός του Αγίου Δημητρίου Ναυπάκτου. Μία «τυπική» περίπτωση για τις σχέσεις εκκλησίας και πολιτείας στο πρόβλημα της διατήρησης της παράδοσης», στο *Α΄ Συνέδριο Αγρινίου,* Αγρίνιο, 591-602.

Τριάντη Ι. 2008. «Άκτιο: Ο ναός του Απόλλωνα και ο Οκταβιανός Αύγουστος», στο Αρχαιολογικό Συμπόσιο «*Η Πολιτισμική Κληρονομιά της Αιτωλοακαρνανίας. Προστασία και ανάδειξη μέσα από τις τελευταίες έρευνες*», Μεσολόγγι 26-28 Σεπτεμβρίου 2008, (δεν εκδόθηκαν πρακτικά).

Τριψιάνος, Ν.Μ. 1994. «Αγγλόφωνοι περιηγητές στη Ναυπακτία», *Ναυπακτιακά* ΣΤ΄ (1992-1993), 479-502.

Τσαντήλα, Β. 2004. «Ανάγλυφοι σκύφοι από την ανασκαφή των νεώσοικων των Οινιαδών, μία πρώτη παρουσίαση», στο *Β΄ Συνέδριο Αγρινίου*, Α΄, Αγρίνιο, 311-332.

Τσαντήλα, Β. 2011α. «Ταφικά σύνολα από τα ελληνιστικά νεκροταφεία της Αρσινόης (σημερινό Αγγελόκαστρο) Αιτωλοακαρνανίας», στο *Πρακτικά Ζ΄ ΕλλΚερ*, Αθήνα, 169-186.

Τσαντήλα, Β.Κ. 2011β. *Η ελληνιστική ανάγλυφη κεραμική από τους νεώσοικους των ακαρνανικών Οινιαδών. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής κεραμικής της δυτικής Ελλάδας* (διδακτορική διατριβή), Ιωάννινα.

Τσαντήλα, Β. 2013. «Η κεραμική με ανάγλυφη διακόσμηση στην Αιτωλοακαρνανία – Εισαγωγές – Τοπική παραγωγή – Επιρροές», στο Ε.Π. Σιουμπάρα, Κ. Ψαρουδάκης (επιμ.), *ΘΕΜΕΛΙΟΝ. 24 μελέτες για τον Δάσκαλο Πέτρο Θέμελη από τους μαθητές και τους συνεργάτες του*, Αθήνα, 161-208.

Τσαρούχα, Α. 2006. «Τα νεκροταφεία της αρχαίας Άμφισσας», στο 1ο *ΑΕΘΣΕ*, Βόλος, 855-867.

Τσαρούχα, Α. 2008. «Αρχαία Δυτική Λοκρίδα. Εσπέριοι Λοκροί», στο *Εύβοια & Στερεά Ελλάδα*, Αθήνα, 382-385.

Τσαρούχα, Α. 2017. «Η λατρεία στην Εσπερία Λοκρίδα μέσα από τους μύθους, τις γραπτές πηγές και τις ανασκαφικές μαρτυρίες», στο Σ. Οικονόμου (επιμ.), *Αρχαιολογικές συβολές, τόμος Δ: Φωκίδα.* Εφορεία Αρχαιοτήτων Φωκίδος, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα (ηλεκτρονική έκδοση: https://issuu.com/museumofcycladicart/docs/).

Τσώνος, Ά. 2000. «Θαλάσσιοι δρόμοι και επικοινωνία στις ακτές της δυτικής Ελλάδας, στην Αλβανία, στα Ιόνια νησιά και στην Αδριατική κατά τη Νεολιθική Εποχή και κατά την Εποχή του Χαλκού», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 34, 170-234.

Τσώνος, Α.Κ. 2015. *Αιγαιακές επιδράσεις στην Αλβανία και στα ΝΔ Βαλκάνια κατά τη Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα.

Τουλουμτζίδου, Α. 2011. *Μετάλλινα αγγεία του 4ου- 2ου αι. π.Χ. από τον ελλαδικό χώρο*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη.

Τουλούπα, Ε. 1971. «Νέα αίθουσα έκθεσης χαλκών του Εθνικού Μουσείου», *ΑΑΑ* IV, 1, 49-53.

Τουράτσογλου, Ι. 1986. «Το ξίφος της Βέροιας: συμβολή στη Μακεδονική οπλοποιΐα των ύστερων κλασικών χρόνων», *Αρχαία Μακεδονία* IV, 611-651.

Τσιγαρίδα, Ε. Μπ. 2009[2] (1997). «Το κόσμημα από τη γεωμετρική εποχή έως την όψιμη αρχαιότητα», στο *Ελληνικό κόσμημα, 6.000 παράδοση*, (Κατάλογος της έκθεσης, Θεσσαλονίκη, Βίλα Bianca 21 Δεκεμβρίου 1997 - 21 Φεβρουρίου 1998), Αθήνα, 61-70.

Φαράκλας Ν. 2004. «Για την Εσπερία Λοκρίδα», *Ρίθυμνα* 19, 1-160.

Φιλήμονος-Τσοποτού, Μ. 2004. *Ρόδος Ι. Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Αθήνα.

Χαλάτσης, Ι. 2001. «Το Κάστρο της Ναυπάκτου στη διαδρομή του χρόνου», στο *Βυζαντινή – Μεταβυζαντινή Ναύπακτος*, 119-194.

Χαραμή, Α. Π. 2012α. «Από τα ελληνιστικά νεκροταφεία των Θηβών. Συμβολή στην τοπογραφία και στην ιστορία της μετα-αλεξάνδρειας πόλεως», διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα.

Χαραμή, Α. 2012β. «Τάφος «μακεδονικού τύπου» από τη Νεκρόπολη της αρχαίας Τανάγρας στη Βοιωτία», στο 3^{ο} *ΑΕΘΣΕ*, ΙΙ, 999-1006.

Χατζής, Α.Χ. 1927-1928. «Παρατηρήσεις εις Λοκρικόν θεσμόν», *ΑΕ* 66-67, 181-185.

Χατζιώτη, Ε., Κορμαζοπούλου, Στ. 2008. «Λατρευτικό σπήλαιο στα Παλιάμπελα Βόνιτσας», στο *Αρχαιολογικό Συμπόσιο: Η πολιτισμική κληρονομιά της Αιτωλοακαρνανίας. Προστασία και ανάδειξη μέσα από τις τελευταίες έρευνες, Μεσολόγγι, 26-28 Σεπτεμβρίου 2008* (αδημοσίευτη ανακοίνωση).

Χαραλαμπόπουλος Χ.Δ. 1998. «Δάφνος ή Μόρνος, Το ποτάμι της Ναυπακτοδωρίδας», *Ναυπακτιακά* Θ΄ (1997), 321-341.

Χαραλαμπόπουλος, Χ.Δ. 2005. *Του Δήμου Αντιρρίου τα χωριά*, Αθήνα.

Χαραλαμπόπουλος, Χ.Δ. 2006. *Του Δήμου Ναυπάκτου η πόλη και τα χωριά*, Αθήνα.

Χουλιαράς, Ι.Π. (επιμ.) 2014. *Το αρχαιολογικό έργο της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Αιτωλοακαρνανία και Λευκάδα*, Πρακτικά Ημερίδας, Ναύπακτος.

Χριστακοπούλου, Γ. 2001. «Πρωτογεωμετρικός τάφος στη Σταμνά Μεσολογγίου», στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου*, Πρακτικά Συμποσίου (Ρόδος 29 Απριλίου - 2 Μαΐου 1999), Αθήνα, 155-168.

Χριστακοπούλου, Γ. 2006. «Σωστικές ανασκαφές στη Σταμνά και το Αγγελόκαστρο Αιτωλοακαρνανίας», στο *Α΄ Σύνοδος*, Αθήνα, 511-518.

Χριστακοπούλου-Σωμάκου, Γ. 2009. *Το νεκροταφείο της Σταμνάς και η Πρωτογεωμετρική περίοδος στην Αιτωλοακαρνανία*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα.

Χρυσοστόμου, Π. 1998. *Μακεδονικοί τάφοι Πέλλας. Ι. Τάφος Β΄, ο ασύλητος*, Θεσσαλονίκη.

Χρυσοστόμου, Π. 2008. «Σωστική ανασκαφή στο δυτικό νεκροταφείο της Πέλλας κατά το 2006: οι ελληνιστικοί τάφοι», στο *Εθνική οδός Θεσσαλονίκης – Φλώ-*

ρινας, Σωστικές ανασκαφές κατά το 2006 – 2008 στο τμήμα Νέας Χαλκηδόνας – Έδεσσας, Θεσσαλονίκη, 51-69.

Χρυσοστόμου, Αν. 2013. *Αρχαία Έδεσσα, τα νεκροταφεία*. *Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Θεσσαλικών Σπουδών, Μελέτες* 5, Βόλος.

Ωνάσογλου, Α. 1981 (1989). «Οι γεωμετρικοί τάφοι της Τραγάνας στην ανατολική Λοκρίδα», *ΑΔ* 36, Α, *Μελέτες*, 1-57.

Γενικός τοπογραφικός χάρτης
Αρβάλα
Χείμαρρος
Σκας
Ριγάνι
Ακρόπολη
Οβρυόλακκα
Βατόβρυση
Μεγαλομάτα
Κεφαλόβρυσο
Λυγιάς
Άγ. Γεώργιος
Δεξαμενή
Τσουκάρι
Άγ. Στέφανος
Αγ. Παρασκευή
Αφροδίτη
Ξενία
Ελαιοστάσι
Λιμάνι
Αλωνάκι
Λαγκαδούλα
Γήπεδο
Παλαιοπαναγιά
Google Earth
N
800 m

Γενικός τοπογραφικός χάρτης 2
Περιοχή Ξηροπήγαδου
Δαφνη
Κάτω Δάφνη
Λυγιάς
Τσαρουχέικα
138β
Τζαβάρεμα
89
86
87
138α
Βελαώρα
Ξηροπήγαδο
ΧΕΙΜΑΡΡΟΣ ΣΚΑΣ
Μεσαιωνικό Κάστρο
ΠΟΤΑΜΟΣ ΜΟΡΝΟΣ
Google Earth
Image © 2017 DigitalGlobe
N
1 km

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Κατάλογος θέσεων

1. **Κεφαλόβρυσο, οδός Παυσανίου, οικ. Ζαρμακούπη, Ο.Τ. 183.**
   Σαράντη, Χρονικά ΑΔ 2012 (υπό εκτύπωση), Σαράντη 2016 (υπό εκτύπωση).
2. **Κεφαλόβρυσο, Ανώνυμη δημοτική οδός, Ο.Τ. 184, οικ. Θεόδ. Μπακατσά.**
   Αλεξοπούλου 1994, 243.
3. **Κεφαλόβρυσο, Συμβολή οδών Παυσανίου και ανωνύμου, Ο.Τ. 184, οικ. Α. Δημητρόπουλου.**
   Σαράντη 2001-2004, 86-87.
4. **Κεφαλόβρυσο, οδός Παυσανίου.**
   Κολώνας, Σαράντη 1999, 244-246. Σαράντη 2006. Σαράντη 2010β.
5. **Κεφαλόβρυσο, θέση Λίμνη, οδός Παυσανίου, Ο.Τ. 185, οικ. Αϋφαντή.**
   Σαράντη 2006, 588-589.
6. **Άγ. Γεώργιος, Πάροδος Ασκληπιού 5, οικ. Γ. Μπισμπίκη.**
   Αλεξοπούλου 1994, 243-244.
7. **Άγ. Γεώργιος, Ανώνυμη δημοτική οδός, Ο.Τ. 187, οικόπεδο Δημ. Σπυρόπουλου.**
   Αλεξοπούλου 1994, 244.
8. **Άγ. Γεώργιος, οδός Αρτέμιδος Αιτωλής, 3ο Δημοτικό Σχολείο Ναυπάκτου.**
   Σαράντη 2008α, 657-658.
9. **Άγ. Γεώργιος, Λεωφ. Αθηνών, οικ. Π. και Ε. Αυλωνίτη.**
   Κόλια 1999, 272-274.
10. **Λαγκαδούλα, ανώνυμη Δημοτική Οδός, Ο.Τ. 24, οικ. Αγγελόπουλου.**
    Αλεξοπούλου 1992, 151-152.
11. **Άγ. Στέφανος, συμβολή οδών Θέρμου & Αθανασοπούλου, οικ. 2^{ου} Δημοτικού Σχολείου Ναυπάκτου.**
    Σαράντη 2001-2004, 99-100.
12. **Λαγκαδούλα, οικ. Χ. Δημόπουλου**
    Σαράντη 2001-2004, 100-101 (Λαγκαδούλα).
13. **Αλωνάκι, οικ. Λυμπέρη.**
    Σαράντη 2005, 476-477).
14. **Ακρόπολη Μεσαιωνικού Κάστρου**
15. **Δυτικό μεσαιωνικό τείχος**
16. **Δυτικό μεσαιωνικό τείχος (16 α, β)**
17. **Βόρειο μεσαιωνικό τείχος, Φαλτσοπόρτι**
18. **Βόρειο μεσαιωνικό τείχος**
19. **Μεγαλομάτα, 1^{ο} ενδιάμεσο οχυρωματικό σκέλος**
20. **Μεγαλομάτα, οδός Λοκρών, ιδ. αφών Φράγκου.**
    Αλεξοπούλου 1991, 166-167.
21. **Μεγαλομάτα, οδός Λοκρών, οικ. Τσάτσου.**
    Πετριτάκη 1987, 172.
22. **Οβρυόλακκα, ανώνυμη δημοτική οδός, 3^{η} πάροδος Καρακουλάκη, έργα Δήμου (22α και β).**
    Αλεξοπούλου 1989, 143.

23. Οβρυόλακκα, συμβολή οδών Φαρμάκη, Τσώνη, Λοκρών, οικ. Στ. Φλέγκα.
Σαράντη 1997, 303. Παπαγεωργίου 2001α, 54-65.

24. Οβρυόλακκα.
Παπαποστόλου 1972, 434.

25. Οβρυόλακκα, οδός Τσώνη
Σαράντη, Χρονικά ΑΔ 2011, υπό εκτύπωση.

26. Λεωφ. Αθηνών & Θ. Νόβα, οικ. Αθαν. Κονιστή.
Αλεξοπούλου 1988, 174-175.

27. Λεωφ. Αθηνών & Θ. Νόβα, οικ. Αθαν. Κονιστή.
Σαράντη, Κολώνας 1992, 149-151.

28. Ξενία Ναυπάκτου, πρώην κτήμα Νόβα.
Σαράντη 2006β, 587-589.

29. Ξενία Ναυπάκτου, κτήμα Αθανασιάδη-Νόβα.
Ζαφειροπούλου 1976, 165-169.

30. Οδός Αποκαύκου 11 & Μεσσηνίων, οικ. Ελ. Αθανασοπούλου.
Αλεξοπούλου 1989, 142-143.

31. Οδός Μεσσηνίων, οικ. Ιω. & Σ. Κόγγου.
Σαράντη 1993, 144-145.

32. Οδός Μπότσαρη και Μεσσηνίων, οικ. Χατζή-Καλπακιώρη.
Σαράντη 1998, 284.

33. Οδός Αποκαύκου, οικ. Ίκκα.
Σαράντη 1997, 304-305.

34. Βατόβρυση, ανώνυμη οδός, τομέας Γ, οικ. Τριανταφύλλου.
Πετριτάκη 1987, 170-172.

35. **Βατόβρυση, ανώνυμη οδός, τομέας Γ (νότια οικ. Τριανταφύλλου).**
Πετριτάκη 1992, 170-172.

36. Βατόβρυση, οδός Καπορδέλη, οικ. Πιτσιάκα.
Σαράντη 1993, 146.

37. Συμβολή οδών Καπουρδέλη και Καρακουλάκη, οικ. Ελ Ράικου.
Αλεξοπούλου 1988, 176-180.

38. Αρβάλα Ναυπάκτου.
Σαράντη 2007, 683-684. Σαράντη 2008α, 658-659. Σαράντη 2012.

39. Μεσαιωνικό λιμάνι Ναυπάκτου, δυτικός λιμενοβραχίονας.
Σαράντη 2016, 43-63.

40. Μεσαιωνικό λιμάνι Ναυπάκτου.
Σαράντη 2016, 43-63.

41. Μεσαιωνικό λιμάνι Ναυπάκτου.
Σαράντη 2016, 43-63.

42. Μεσαιωνικό λιμάνι Ναυπάκτου, ανατολικός λιμενοβραχίονας.
Σαράντη 2016, 43-63.

43. Οβρυόλακκα, παλαιοχριστιανική βασιλική, οικ. Λαδιά, Κούμπιου και Βέργου.
Λαζαρίδης 1966, 267-268. Ζίας 1973-74, 543-545. *Βοκοτόπουλος 1973, 394-395. Λαζαρίδης 1977, 395-397. Τριανταφυλλόπουλος 1978, 167-168*

44. Οβρυόλακκα, παλαιοχριστιανική βασιλική, οικ. Αγγελάκη.
Παπαδοπούλου 1990, 280. Κεφαλλωνίτου 2004, 164-165.

45. Οβρυόλακκα, παλαιοχριστιανική βασιλική, οικ. Ανδρεοπούλου-Δημητροπούλου.
Κεφαλλωνίτου 2004, 165-167.

46. Οβρυόλακκα, πάροδος οδού Καρακουλάκη, οικ. Γκίζα.
Παπαποστόλου 1979, 208.

47. Συμβολή οδών Κοζώνη και Κοσμά Αιτωλού, ιδ. Χρ. Σαμαλέκα.
Αλεξοπούλου 1992, 152. Παπαγεωργίου 2001, 27-52. Κεφαλλωνίτου 2004, 167-169. Παπαγεωργίου 2006, 547-554.

48. Δημαρχείο Ναυπάκτου, οδός Τζαβέλλα & Κοζώνη
Κωνστάντιος 1981, 293. Κεφαλλωνίτου 2004, 170-171. Παπαγεωργίου 2001α, 22-23. Παπαγεωργίου 2004, 460.

49. Οβρυόλακκα, οδός Καπορδέλη, οικ. Χαραλαμποπούλου-Τσιλιγιάννη.
Σαράντη 1997, 304 – 305.

50. Οδός Βαρδακουλά 13, οικ. Μασγάλα.
Σαράντη 2005, 477-478

51. Οδός Παπαχριστοπούλου, οικ. Αικ. και Κ. Παπαδοκωστάκη.
Σαράντη 2000, 330-333.

52. Τσουκάρι, ιερό Ασκληπιού.
Σαράντη, Χρονικά ΑΔ 2015 (υπό εκτύπωση).

53. Ιερό Πολιάδος Αθηνάς
Μαστροκώστας 1964. Μαστροκώστας 1968. Ματθαίου, Μαστροκώστας 2000-2003.

54. Γρίμποβο, οικ. Ζωγράφου.
Μαστροκώστας 1968, 277-279.

55. Οδός Αποκαύκου, έργα αποχέτευσης.
Πέτσας 1971, 315-319. Σταυροπούλου-Γάτση 1984, 105.

56. Οδός Μαυρομάτη.
Παπαποστόλου 1972, 434.

57. Οδός Μαυρομμάτη.
Αλεξοπούλου 1990, 144.

58. Οδός Μαυρομμάτη, οικ. Σ. Τουμπάνου.
Σαράντη, Κολώνας 1997, 305-306.

59. Γρίμποβο, οδός Αποκαύκου, Ο.Τ. 150, οικ. Π. Νικολόπουλου.
Σαράντη 1999, 274.

60. 1^{ο} Δημοτικό Σχολείο Ναυπάκτου.
Σαράντη 2005, 478-480.

61. Οδός Αποκαύκου 17, οικ. Π. Καραδήμα.
Σαράντη 2010β, 1067-1068.

62. 1^{ο} Δημοτικό Σχολείο Ναυπάκτου, Έργο βελτίωσης ενεργειακής απόδοσης με εγκατάσταση συστήματος αβαθούς γεωθερμίας.
Σαράντη, χρονικά 2015, υπό εκτύπωση.

63. Κεφαλόβρυσο, μεταξύ πλ. Κεφαλόβρυσου και 21^{ης} Απριλίου.
Πέτσας 1971, 319.

64. Περιοχή Αγ. Παρασκευής, οδός Επισκόπου Δαυίδ, Ο.Τ. 142, οικ. Γ. Παπαθανασίου.
Κολώνας 1983, 127.

65. Περιοχή Αγ. Παρασκευής, οδός Ιντζέ 4.

Κωτσάκη 1985, 140.

66. Περιοχή Αγ. Παρασκευής, οδός Ψαρρού 8, οικ. Χρ. Παπακωνσταντίνου.
Σαράντη 1994, 245-246.

67. Συνοικισμός Αφροδίτη, οδός Ξενιτεμένων Ναυπακτίων.
Σαράντη 1997, 304.

68. Οδός Φαρμάκη & Τζαβέλλα, οικ. Ε.Τ.Ε.
Αλεξοπούλου 1988, 174-176.

69. Αλωνάκι, οικ. Παραλίκα – Λυμπέρη Ο.Ε.
Σαράντη 2001-2004, 114-116.

70. Οδός Φαρμάκη & Βαρδακουλά, οικ. Χριστ. Πασσαπόρτη.
Αλεξοπούλου 1990, 142.

71. Οδός Κοζώνη & Κοσμά Αιτωλού, οικ. Σωτηρόπουλου - Βασιλόπουλου.
Αλεξοπούλου 1989, 142. Παπαγεωργίου 2001 α, 24.

72. Οδός Φαρμάκη & Βαρδακουλά, Ο.Τ. 128, οικ. Ευ. Κοτίνη.
Κολώνας, Σαράντη 1994, 245.

73. Οδός Φαρμάκη & Τσώνη, οικ. Σωτηρόπουλου-Βασιλόπουλου.
Σαράντη 1997, 301-302.

74. Οδός Κ. Αιτωλού, οικ. Παπαβασιλείου.
Σαράντη 2007, 682-683.

75. Συνοικισμός Αφροδίτη, οδός Πλαστήρα, Ο.Τ. 216, οικ. Ευθ. Χειμαργιού.
Αλεξοπούλου 1990, 142-143.

76. Συνοικισμός Αφροδίτη, οδός Πλαστήρα Ο.Τ.214, ιδ. Ιω. & Ευ. Ρήγα.
Αλεξοπούλου 1992, 152.

77. Συνοικισμός Αφροδίτη, οδός Πλαστήρα & Άρεως, οικ. Ειρ. Καρβούνη.
Σαράντη 1993, 144.

78. Λυγιάς Ναυπάκτου, χείμαρρος Σκας.
Κολώνας, Σαράντη 1995, 242.

79. Συνοικισμός Αφροδίτη, οδός Πλαστήρα, οικ. Καρβούνη.
Κόλια 1998, 281-282.

80. Ελαιοστάσι, οικ. Σπυρόπουλου.
Σαράντη 1997, 302-303. Σαράντη, Στάικου 2013.

81. Παλαιοπαναγιά, οικ. Λαουρδέκη
Σαράντη 2000, 334.

82. Περιοχή γηπέδου Ναυπάκτου, οικ. Τσαμαδιά.
Σαράντη 2004, 116. Σαράντη, Στάικου 2013.

83. Χείμαρρος Βαρειά, Ε.Ο.Ναυπάκτου–Αντιρρίου, ιδ. Carrefour Μαρινόπουλος.
Σαράντη 2005, 480-481. Σαράντη, Στάικου 2013.

84. Παλαιοπαναγιά, οικ. Κ. Μαυρομύτη
Στάικου 2005, 481. Σαράντη, Στάικου 2013.

85. Παλαιοπαναγιά, θέση Πελεκέικα, οικ. Γ. Αθανασοπούλου –Μπανιά.
Σαράντη, χρονικά ΑΔ 2011, υπό εκτύπωση.

86. Οδός Παράκαμψης Ναυπάκτου, τμήμα Γ΄, Τζαβόρεμα.
Σαράντη 2004, 114.

87. Ξηροπήγαδο, θέση Βελαώρα
Σαράντη 2007, 685.

88. Παλαιοπαναγιά Ναυπάκτου, έργο αποχέτευσης

Σαράντη 2008α, 660.

89. Ξηροπήγαδο, ιδ. Αν. Αναγνωστοπούλου
Σαράντη, Χρονικά ΑΔ 2015, υπό εκτύπωση.

90. Αλωνάκι, κτήμα Ελένης Κοταντούλα
Πέτσας 1971, 319.

91. Αλωνάκι, έργο αποχέτευσης.
Δεκουλάκου 1973, 391-393.

92. ΝΔ υπώρειες Κάστρου, οικ. Κλ. Σατλάνη.
Κωνστάντιος 1981. Κωνστάντιος 1984.

93. Αλωνάκι, Ο.Τ. 8, Τομέας Γ1, οικ. Λακουμέντα-Αντωνόπουλου.
Σαράντη, Κολώνας 1992, 151.

94. Αλωνάκι, οικ. Γ. Ασημακόπουλου.
Σαράντη 1997, 302.

95. Αλωνάκι, οδός Θέρμου & Αθανασοπούλου, οικ. αφών Κωτσιόπουλου.
Κόλια, Σαράντη 1998, 282-283.

96. Λαγκαδούλα, οδός Μεσολογγίου, οικ. Παπακώστα.
Σαράντη 2000, 333-334.

97. Λαγκαδούλα, οδός Μεσολογγίου, οικ. Λυμπέρη.
Σαράντη 2001-2004, 72-73.

98. Ελαιοστάσι, οικ. Μαραγιάννη.
Σαράντη 2001-2004, 87-88.

99. Λαγκαδούλα, οδός Μεσολογγίου, οικ. Αρβανίτη.
Σαράντη 2005, 475.

100. Άγ. Στεφανος, οδός Εθν. Αντιστάσεως και Κων/νου Βέρη, οικ. Πάνου.
Σαράντη 2006, 588.

101. Λαγκαδούλα, οδός Μεσολογγίου, Ο.Τ. 304, οικ. Μίχου.
Σαράντη 2006, 588).

102. Λαγκαδούλα, οικ. Αγγελόπουλου.
Σαράντη 2007, 681-682.

103. Βαρναρράχη.
Μαστροκώστας 1961/2, 183-184.

104. Οβρυόλακκα.
Παπαποστόλου 1973, 390.

105. Βαρναρράχη, οδός Ανύτης & Ηρακλέους.
Παπαποστόλου 1973, 390.

106. Βαρναρράχη.
Παπαποστόλου 1973, 390.

107. Βαρναρράχη, οδός Ηρακλέους, οικ. Β. Κούκουνα.
Παπαποστόλου 1978α, 165. Σταυροπούλου-Γάτση, Σαράντη 2009, 267-278.

108. Βαρναρράχη.
Αξιώτη 1980, 199.

109. Βαρναρράχη, οδός Ηρακλέους 4, ιδ. Παν. Ν. Κονίδη.
Πετριτάκη 1987, 170.

110. Οβρυόλακκα, προέκταση οδού Φαρμάκη, έργο Δήμου.
Πετριτάκη 1987, 172-173.

111. Κεφαλόβρυσο, πλατεία Τζαβελλαίων 5, οικ. Δ. Τριανταφύλλου.
Αλεξοπούλου 1989, 141-142.

112.Οβρυόλακκα, οδός Φαρμάκη, οικ. Α. Παπαχριστοδούλου.
Αλεξοπούλου 1989, 142.

113.Άγ. Γεώργιος, οδός Αθηνών, οικ. Β. Τριανταφύλλου.
Αλεξοπούλου 1989, 143.

114.Οβρυόλακκα, οδός Φαρμάκη, Ο.Τ. 129, οικ. Χρ. Αγγελόπουλου.
Κολώνας, Σαράντη 1994, 244.

115.Οβρυόλακκα, οδός Φαρμάκη & Τσώνη, οικ. Σπυρόπουλου.
Κολώνας, Σαράντη 1995, 241-242.

116.Αγ. Γεώργιος, οικ. Γ. Α. Αθανασοπούλου.
Σαράντη 1997, 302.

117.Βαρναρράχη, οδός Παυσανίου & Απόλλωνος, οικ. Αποστολόπουλου.
Σαράντη 1997, 306.

118.Βαρναρράχη, οδός Αλθαίας, οικ. Καραμέτου.
Σαράντη 2001-2004, 73.

119.Βαρναρράχη, Πλατεία Φαρμάκη, οδός Αθηνών 1, οικ. Φράγκου-Πανταζή.
Σαράντη 2001-2004, 99. Σαράντη 2011, 159-168.

120.Βαρναράχη, λόφος Δεξαμενής, έργο ύδρευσης.
Σαράντη 2005, 477.

121.Βαρναρράχη, οδός Ηρακλέους, έργο ύδρευσης.
Σαράντη 2005, 477.

122.Βαρναρράχη, Ο.Τ. 172, οικ. Α. Γεωργούση.
Στάικου 2006, 589-590.

123.Πλ. Τζαβελλαίων, οικ. Δότσικα-Κυλάφη.
Σαράντη 1997, 306.

124.Πλ. Τζαβελλαίων, οδός Αφροδίτης Ο.Τ. 180, οικ. Φράγκου-Σακκούλη.
Σαράντη 2007, 682.

125.Συνοικισμός Αφροδίτης, οδός Ποσειδώνος.
Πετριτάκη 1987, 170.

126.Συνοικισμός Αφροδίτης, ανώνυμη δημοτική οδός, οικ. Ν.Καραγεώργου, Ο.Τ.197.
Αλεξοπούλου 1991, 167.

127.Συνοικισμός Αφροδίτης, οδός Νυμφών, οικ. Δούρου – Αναγνωστόπουλου Ο.Ε.
Σαράντη 1994, 244-245.

128.Συνοικισμός Αφροδίτης, οδός Νυμφών, οικ. Ξύκη.
Σαράντη 2003, 101.

129.Οδός Αθηνών, Ο.Τ. 162, οικ. Παΐσιου.
Πετριτάκη 1987, 173.

130.Οδός Αποκαύκου 4, οικ. Λουκόπουλου.
Πετριτάκη 1987, 173.

131.Οδός Αποκαύκου 6, οικ. Λουκόπουλου.
Κολώνας, Σαράντη 1995, 241.

132.Οδός Καρακουλάκη και Τσώνη, οικ. Ιω. Μασίνα.
Σαράντη, χρονικά ΑΔ 2011, υπό εκτύπωση.

133.Οβρυόλακκα, συμβολή ανώνυμων οδών, Ο.Τ. 233, τομέας Β, οικ. Μακρυγιάννη.
Πετριτάκη 1987, 170.

134.Λεωφ. Αθηνών 67, οικ. Χρ. Καραΐσκου.
Αλεξοπούλου 1992, 152.
135.Παλαιοπαναγιά, λεωφ. Αντιρρίου, οικ. Γ. Παπαθεοδώρου.
Κόλια 1998, 282.
136.2^{ο} Γυμνάσιο – 2^{ο} Λύκειο Ναυπάκτου.
Σαράντη, Χρονικά ΑΔ 2015, υπό εκτύπωση
137. Οδός Μπότσαρη, Ο.Τ. 139, οικ. Δ. Φραγκαναστάση
Ζωγάκη 2004, 473-485.
138. Ξηροπήγαδο, θέση Τσαρουχέικα
Χωρίς βιβλιογραφική αναφορά.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

Στρωματογραφικά δεδομένα από τη θέση 74, οδός Κ. Αιτωλού, οικ. Παπαβασιλείου[1478]

Το αρχαίο κτίριο που ερευνήθηκε στη θέση αυτή (οικία 2), σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα θεμελιώθηκε στην Ύστερη Κλασική περίοδο και χρησιμοποιήθηκε σε όλη την Ελληνιστική εποχή. Η ανασκαφή του παρουσίασε μεγάλο ενδιαφέρον από στρωματογραφική άποψη λόγω της διατήρησής του σε μεγάλο ύψος (2,50 μ.), σε αντιστοιχία με ευδιάκριτα στρώματα που διαφοροποιούνταν από το χρώμα και τη σύσταση του εδάφους, καθώς και τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους. Αντίθετα στις περισσότερες ανασκαφές της Ναυπάκτου, και κυρίως στο νότιο τμήμα της, είναι πρακτικά αδύνατη η παρακολούθηση των στρωμάτων σε μεγάλο βάθος λόγω πλούσιων υπόγειων νερών που προέρχονται από φυσικές πηγές και από τη θάλασσα. Για το λόγο αυτό κρίθηκε σκόπιμο να παρουσιαστούν ξεχωριστά τα συμπεράσματα που προήλθαν από μία προκαταρκτική μελέτη του υλικού αυτής της θέσης και τα οποία μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε δειγματοληπτικά την εξέλιξη της κεραμικής ενός οικιστικού συνόλου σε μία χρονική περίοδο τριών περίπου αιώνων.

Δεν είναι φυσικά εύκολο να αποκατασταθούν οι φάσεις του κτιρίου, ούτε να ερμηνευτούν ικανοποιητικά όλα τα στρώματα, καθώς αυτό διήνυσε μεγάλη ιστορία. Οπωσδήποτε επρόκειτο για κτίριο με επιβλητική κατασκευή, η χρήση του οποίου είναι πιθανό να τροποποιήθηκε στη διάρκεια των αιώνων, ιδίως στην ύστερη ελληνιστική φάση, όταν μειώνεται η ποσότητα της λεπτότεχνης και αυξάνεται αισθητά η οικιακή κεραμική, ενώ παράλληλα διακρίνονται εσωτερικές μετασκευές του κτιρίου. Στα πρωϊμότερα στρώματα αντίθετα κυριαρχούν τα λεπτότεχνα αγγεία, τα οποία ανήκουν κυρίως στην κατηγορία των επιτραπέζιων. Γενικότερα παρατηρείται περιορισμένη ποικιλία σχημάτων, σε σύγκριση με τα αγγεία που αντιπροσωπεύονται στους σύγχρονους τάφους των νεκροταφείων. Θεωρούμε γι΄αυτό ότι το δείγμα εί-

[1478] Για την περιγραφή της θέσης βλ. σχετικά στην υπο-ενότητα των οικιών.

ναι χαρακτηριστικό κυρίως της χρήσης του κτιρίου και όχι της κεραμικής που παραγόταν ή ήταν σε χρήση στην πόλη.

Τα στοιχεία που παρατίθενται βασίζονται κυρίως στη στρωματογραφία του δρόμου 7, που διερχόταν στην ανατολική πλευρά του κτιρίου και το στρώμα καταστροφής με πλούσια κεραμική που είχε σφραγίσει το τελευταίο κατάστρωμά του, σε συνδυασμό με δεδομένα από δύο τομές που έγιναν σε αδιατάρακτο τμήμα στο εσωτερικό του κτιρίου και στη νότια εξωτερική πλευρά του (δρόμος 8;) τα οποία εξετάστηκαν εκ παραλλήλου. Η ανασκαφή ανέδειξε μεγάλες ποσότητες κεραμικής όλων των κατηγοριών, στις οποίες συνολικά κυριαρχούσε η οικιακή. Οι μεγαλύτερες ποσότητές της προήλθαν από το στρώμα καταστροφής που είχε καλύψει το δρόμο, το οποίο περιλάμβανε πολλά χαρακτηριστικά θραύσματα από μαγειρικά σκεύη (λοπάδες, χύτρες, αρυτήρες, τηγάνια, ταψάκια, καθώς και πώματα σκευών).

Το πρώιμο στρώμα του 4ου αι. π.Χ. εντοπίστηκε μόνο στο εσωτερικό του κτιρίου, κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης των τοίχων του, όπου, όπως έχει ήδη αναφερθεί εντοπίστηκαν δύο τουλάχιστον σχεδόν ακέραια αγγεία σχημάτων τα οποία στην Αθήνα συνδέονται με τελετουργικές πυρές (μικρογραφικό λοπάδιο, σκύφος αττικού τύπου (**αρ. ευρ. 68-69**), καθώς και άλλα πιο αποσπασματικά, που μπορεί να ανήκαν στο ίδιο σύνολο (λύχνοι, πινάκια, σκύφοι (**αρ. ευρ. 70**).

Η κεραμική από το εσωτερικό του κτιρίου κατά τα άλλα ανήκε κυρίως στη Μέση και Ύστερη Ελληνιστική περίοδο. Η τελευταία περίοδος χρήσης αντιστοιχούσε με ένα ευδιάκριτο ερυθρωπό στρώμα. Στην κεραμική ανήκαν δείγματα λύχνων φακοειδών, με σώμα αμφικωνικό έως σφαιρικό και μυκτήρες βραχείς με τριγωνικές απολήξεις. Με βάση τα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά εντάσσονται στον τύπο Χ της Κορίνθου[1479] που χρονολογείται από το β' μισό του 3ου και στο 2ο αι., ενώ στην Αγορά αντιστοιχούν με τον τύπο 39 που χρονολογείται στα τέλη του 2ου -1ο αι. π.Χ.[1480].

Ενδιαφέρον είναι ότι σε τομή που έγινε στη νότια εξωτερική πλευρά του κτιρίου (εικ. 150), διαπιστώθηκαν δώδεκα επάλληλα στρώματα που έφταναν ως το φυσικό βράχο, σε βάθος τεσσάρων περίπου μέτρων από τη σύγχρονη οδό Κοσμά Αιτωλού, που ορίζει από βορρά την ιδιοκτησία. Τα στρώματα 8 και 7, αριθμημένα

[1479] Broneer 1930, II, 49- 51, pl. IV, αρ. 163, fig.14, αρ. 39, 40.
[1480] Howland 1958, 124, πιν. 19, 45.

αντίστροφα, με ανασκαφική σειρά, αντιστοιχούσαν στην Πρώιμη Ελληνιστική περίοδο. Η χρονολόγηση αυτού του επιπέδου βασίζεται κυρίως σε χαρακτηριστικά σχήματα λεπτότεχνης κεραμικής που περιλάμβανε ελάχιστα δείγματα με διακόσμηση "West Slope", όστρακα πινακίων με επίπεδο χείλος[1481] και φιαλών με έσω νεύοντα χείλη.

Το 6^{ο}, καστανό, στρώμα αντιστοιχούσε περίπου στη Μέση Ελληνιστική φάση[1482]. Στη χρονολόγηση αυτού του επιπέδου βοηθούν κυρίως όστρακα ανάγλυφων σκύφων που εμφανίζονται για πρώτη φορά σε αυτό το βάθος. Ακολουθούσε στρώμα χαρακτηριστικό της τελευταίας περιόδου χρήσης και της καταστροφής του κτιρίου, το οποίο άρχιζε περίπου στο επίπεδο του 2^{ου} σωζόμενου δόμου του και είχε τη μορφή πυκνού στρώματος πεσμένων κεραμιδιών. Απέδωσε πολύ μεγάλες ποσότητες κεραμικής και οστών ζώων. Τα χρονικά όριά του παρέχονται κυρίως από λύχνους, ανάγλυφους σκύφους ύστερων τύπων και ελάχιστα όστρακα ρωμαϊκής ερυθροβαφούς κεραμικής. Στην κεραμική ανήκαν μεγάλα θραύσματα πίθων και υστερο-ελληνιστικών αμφορέων, τμήμα μελαμβαφούς αμφορέα με ψηλό κυλινδρικό λαιμό, λεπτές ταινιωτές λαβές και καμπύλο ώμο, το σχήμα του οποίου θυμίζει λάγυνο, αρκετά χαρακτηριστικά στόμια ερυθροβαφών ληκύθων με στόμια σε σχήμα ρηχής φιάλης ή χοανοειδή, λαιμοί ερυθροβαφών λαγύνων, μικρό αρυβαλοειδές ληκύθιο και όστρακα ατρακτόσχημων μυροδοχείων ύστερων τύπων.

Στο ίδιο στρώμα χαρακτηριστικά ήταν πολυάριθμα θραύσματα πινακίων με κωνικό σώμα, τοπικού τύπου που αντιπροσωπεύεται με αρκετά παραδείγματα και σε τάφους[1483]. Τα πλησιέστερα παράλληλά του βρίσκουμε στα ιχθυοπινάκια της Κορίνθου[1484], στους Λουσούς[1485] και το Άργος[1486]. Σαφής είναι η διάρκειά του από τη μέση έως και την ύστερη ελληνιστική περίοδο, με προοδευτική μείωση της ποιότη-

[1481] Edwards 1975, 39-40, πιν. 4, 45. Ο τύπος περιορίζεται στο β΄ μισό του 3^{ου} αι. Για τα Ίσθμια βλ. και Anderson-Stojanović 1997, 15, πιν. 7α.: «*η χρονολόγησή του είναι κάπως προβληματική, καθώς στην Κόρινθο έχει χρονολογηθεί στο 2^{ο} αι., αλλά η χρονολογία του σχήματος δεν είναι καλά κατανοητή*».
[1482] Στο εσωτερικό του κτιρίου το αντίστοιχο στρώμα ήταν κιτρινωπό.
[1483] Έχει πόδι δακτυλιόσχημο και σώμα κωνικό, σχεδόν ευθύγραμμο, που καταλήγει σε χείλος απλό το οποίο κλίνει ελαφρά προς τα έξω. Το χείλος ξεχωρίζει εσωτερικά από το σώμα με μία λεπτή αυλάκωση.
[1484] Edwards 1975, 41-42, πιν. 5, 46. Στην Κόρινθο ο τύπος χρονολογείται γύρω στο 146 π.Χ.
[1485] Μητσοπούλου-Leon 1989, 25, εικ. 3. Στους Λουσούς δεν είναι γνωστό πότε άρχισε και πότε σταμάτησε η χρήση αυτού του τύπου.
[1486] Brunaeu 1970, 437, εικ. 212. Στο Άργος χρονολογούνται στα τέλη του 2^{ου}-αρχές 1^{ου} αι. π.Χ. Για το πλησιέστερο παράδειγμα από την Αγορά βλ. Rotroff 1997, 145, αρ. 708, σχ.50, πιν. 62.

τας του γανώματος και της εκτέλεσης. Στο ίδιο στρώμα αντιπροσωπεύονταν επίσης ερυθροβαφή πινάκια με ακιδωτή διακόσμηση στο εσωτερικό, καθώς και τμήμα άωτου ημισφαιρικού σκύφου με πορτοκαλόχρωμο γάνωμα[1487]. Με τα δεδομένα αυτά η απόθεση χρονολογείται μετά τα μέσα του 2ου και περίπου ως το α΄ μισό του 1ου αι. π.Χ.

Ανάμεσα στην κεραμική που απέδωσε η ανασκαφή μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν πολυάριθμα θραύσματα ανάγλυφων σκύφων, τα οποία ανέδειξαν τα στρώματα της Μέσης και κυρίως της Ύστερης Ελληνιστικής φάσης. Η πλειονότητά τους ανήκε σε τρεις κυρίως τύπους: με φυτικό διάκοσμο ή επάλληλα φύλλα, με μακριά πέταλα και με διακόσμηση ομόκεντρων ημικυκλίων στον τύπο της «μακεδονικής ασπίδας», ενώ με ελάχιστα δείγματα αντιπροσωπεύονταν άλλοι τύποι. Ανάμεσα στο υλικό υπήρχαν πολλά όστρακα σκύφων μικρογραφικών ή αρκετά μικρών διαστάσεων[1488], στα οποία και λίγα του τύπου με φολίδες, ενώ τα ίδια στρώματα απέδωσαν και όστρακα άλλων μικκύλων αγγείων. Σε αντίθεση με τα μικρά αυτά μεγέθη, στο στρώμα καταστροφής του δρόμου, καθώς και αμέσως κάτω από αυτό βρέθηκαν θραύσματα ενός μεγάλου κρατήρα με διακόσμηση ομόκεντρων ημικυκλίων από επτά ανάγλυφους δακτυλίους και βάθος κοσμούμενο με ανάγλυφες στιγμές (**αρ. ευρ. 104**)[1489].

Οι σκύφοι με φυτικό διάκοσμο, οι οποίοι χρονολογούνται από το τελευταίο τέταρτο του 3ου έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ., αντιπροσωπεύονταν με όστρακα που βρέθηκαν στο μεσαίο και ύστερο ελληνιστικό στρώμα. Στη διακόσμησή τους κυριαρχούσαν τα οξυκόρυφα πέταλα λωτού, μικρότερα και μεγαλύτερα, που γεμίζονται εσωτερικά με 3 ή 5 κάθετες γραμμές και εναλλάσσονται με φύλλο άκανθας.

Στα ελάχιστα δείγματα του τύπου με επάλληλα φύλλα ανήκε ένας σκύφος με καλής ποιότητας μαύρο γάνωμα, πιθανότατα εισηγμένος, αρκετά όστρακα του οποίου βρέθηκαν μέσα στο δρόμο. Στο σώμα έφερε οξυκόρυφα πέταλα λωτού, εναλλάξ με στρογγυλεμένα πέταλα (nympaea caerulea). Στη ζώνη κάτω από το χείλος

[1487] Rotroff 1997, 109, αρ. 324-327.

[1488] Για τους μικρογραφικούς ανάγλυφους σκύφους στην Αιτωλοακαρνανία βλ. Τσαντήλα 2013, 166.

[1489] Η μέγιστη διάμετρος του κατώτερου τμήματός του ήταν περίπου 20 εκ. Είχε χείλος ελαφρά στραμμένο προς τα μέσα και κάτω από αυτό έφερε, όπως και στον ελαφρά γωνιώδη ώμο, διακόσμηση οριζόντιων ραβδώσεων. Το αγγείο ήταν ολόβαφο με μελανό γάνωμα και δεν είχε ξεχωριστή βάση. Για έναν κρατήρα από την Αγορά βλ. Rotroff 1982, 51, αρ. 63, πιν. 11. Για τον κρατήρα της Ναυπάκτου βλ. και Τσαντήλα 2013, 182.

φέρει γιρλάντα με καρδιόσχημο κόσμημα και κάτω από αυτή ζώνη σχηματοποιημένων βουκρανίων εναλλάξ με οκτάφυλλους ρόδακες. Παρουσιάζει σημαντική ομοιότητα με έναν σκύφο από την Αγορά[1490], ο οποίος αποδίδεται στο Εργαστήριο του Βίωνος και χρονολογείται γύρω το 200 π.Χ., καθώς και με ένα δείγμα από τους Λουσούς, που θεωρείται εισηγμένο από το αργίτικο εργαστήριο του Μονογράμματος[1491].

Ο τύπος με μακριά πέταλα αποτελεί την πιο πολυάριθμη κατηγορία και παρουσιάζεται σε όλες τις γνωστές παραλλαγές του, με απλά στρογγυλευμένα πέταλα, με ενδιάμεσες στικτές γραμμές και με άνθη κρίνου. Με αρκετά όστρακα αντιπροσωπεύεται επίσης ο τύπος με ομόκεντρα ημικύκλια, ο οποίος χρονολογείται όπως και ο προηγούμενος στο β' μισό του 2^{ου}-αρχές 1^{ου} αι. π.Χ. Φέρουν όλα στρόβιλο εννεασκελή μέσα σε κύκλους που ορίζονται από τριπλό ανάγλυφο δακτύλιο.

Οι περισσότεροι σκύφοι σώζονταν πολύ αποσπασματικά, από μερικά όμως πληρέστερα παραδείγματα και χείλη σκύφων αντλούνται πληροφορίες για τη μορφή του σχήματος**.** Στις περισσότερες περιπτώσεις είναι ρηχό, με γωνιώδη ώμο και απλό χείλος που εμφανίζει αισθητή κλίση προς τα μέσα. Το σχήμα αυτό, το οποίο ακολουθεί και ο ανάγλυφος κρατήρας, χαρακτηρίζει τα «ιωνικά» εργαστήρια, ενώ έχει υιοθετηθεί και από εργαστήρια περιοχών γειτονικών της Ναυπάκτου, όπως των Λουσών, του Αιγίου, των Οινιαδών και της Άμφισσας. Εξαίρεση αποτελεί ο εισηγμένος σκύφος, το χείλος του οποίου παρουσιάζει ελαφρά κλίση προς τα έξω.

Γενικότερα φαίνεται ότι το μεγαλύτερο μέρος της κεραμικής που απέδωσε η ανασκαφή ήταν τοπική, ενώ επιδράσεις από την Αττική και κάποιες εισαγωγές παρατηρούνται κυρίως στο υστεροκλασικό και πρώιμο ελληνιστικό στρώμα. Στην ποιότητα των αγγείων παρατηρείται προοδευτική μείωση, όπως άλλωστε είναι η γενικότερη τάση στην ελληνιστική περίοδο. Μία μεγάλη κατηγορία αγγείων που ανήκουν σε αυτό το σύνολο είναι οι ανάγλυφοι σκύφοι, οι περισσότεροι από τους οποίους φαίνεται ότι αποτελούσαν τοπικά προϊόντα[1492]. Για μια ακόμη φορά ση-

[1490] Rotroff 1982, αρ. 20, πιν. 4, 98.

[1491] Παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με όστρακα από τους Λουσούς που αποδίδονται σε αυτό το εργαστήριο. Rogl 2008, taf. 28 αρ. 7.

[1492] Ο πηλός των σκύφων παρουσιάζει μεγάλη ομοιομορφία και στις περισσότερες περιπτώσεις είναι ανοικτοκάστανος έως ωχροκάστανος (10 YR 7/ 4 ή 8/4 very pale brown) ή σπανιότερα ροδόχρωμος - ροδοκάστανος (7.YR 7/6 reddish yellow ή 5YR 8/4 pink), όπως γενικά και τα υπόλοιπα σχήματα κεραμικής. Οι περισσότεροι φέρουν γάνωμα εξίτηλο μαύρο, καστανό ή πορτοκαλόχρωμο.

μειώνονται στενές μορφολογικές συγγένειες με τα γειτονικά εργαστήρια των Οινιαδών, του Αιγίου[1493] και των Λουσών, καθώς και της Κορίνθου, οι οποίες εντοπίζονται κυρίως στο σχήμα, αλλά και στα μοτίβα, όπως τη μορφή των λωτόφυλλων και τη χρήση του στροβίλου.

Εικ. 150. Στρωματογραφία στη νότια εξωτερική όψη του κτιρίου

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Σκουροκάστανο - διαμόρφωση, διάφορο υλικό

2. Ερυθρωπό με λίγα κεραμιδάκια

3. Ερυθρωπό με πέτρες και κεραμίδες

4. Αμμώδες, καθαρό.

5. Στρώμα καταστροφής

6. Καστανό με διάσπαρτα καρβουνάκια και μικρές πέτρες

7. Καστανό με θραύσματα κονιάματος – ίχνη χαλικιού

[1493] Κόλια 2011.

8.Καστανό με λατύπη

9. Χώματα μελανά, με μικρά κομμάτια κάρβουνου

10. Ανοικτοκάστανο με μικρές πέτρες και άλατα

11. Γκριζωπό, στείρο.

12. Φυσικός βράχος

Κατάλογος δορυφορικών χαρτών (*Google earth*)

Χάρτης 1 : Ιστορική τοπογραφία
Χάρτης 2: Λίμνη – Κεφαλόβρυσο
Χάρτης 3: Δυτική Ναύπακτος – θέσεις της Εποχής του Σιδήρου
Χάρτης 4: Ανατολική Ναύπακτος – θέσεις της Εποχής του Σιδήρου
Χάρτης 5: Ακρόπολη
Χάρτης 6: Δυτικό τείχος
Χάρτης 7: Βόρειο τείχος
Χάρτης 8: Ανατολικό τείχος
Χάρτης 9: Νότιο τείχος
Χάρτης 10: 1^{ο} Ενδιάμεσο οχυρωματικό σκέλος
Χάρτης 11: 2^{ο} Ενδιάμεσο οχυρωματικό σκέλος
Χάρτης 12: 3^{ο} Ενδιάμεσο οχυρωματικό σκέλος
Χάρτης 13: Λιμάνια
Χάρτης 14: Περιοχή Οβρυόλακκα
Χάρτης 15: Παράλια ζώνη
Χάρτης 16: Ασκληπιείο
Χάρτης 17: Θέρμες
Χάρτης 18: Δρόμοι 1 και 2
Χάρτης 19: Δρόμος 4
Χάρτης 20: Δυτική Ναύπακτος – ύπαιθρος χώρα
Χάρτης 21: Ανατολική Ναύπακτος – ύπαιθρος χώρα
Χάρτης 22: Δυτικό νεκροταφείο
Χάρτης 23: Βορειοανατολικό Νεκροταφείο
Χαρτης 24: Νοτιοανατολικό νεκροταφείο
Γενικός τοπογραφικός χάρτης
Γενικός τοπογραφικός χάρτης 2 – περιοχή Ξηροπήγαδου

Κατάλογος φωτογραφιών - εικόνων[1494]

Εικ. 1 : Χάρτης Ναυπάκτου (*Γ.Υ.Σ., κλίμακα 1:50.000, φύλλο Ναύπακτος*)
Εικ. 2: Γεωλογικός χάρτης της Ελλάδος (*Ι.Γ.Μ.Ε., κλίμακα 1:50.000, φύλλο Ναύπακτος*)
Εικ. 3: Χάρτης απεικόνισης της εκστρατείας του Δημοσθένη στην Αιτωλία το 426 π.Χ. (*Pritchet 1991, VII, fig. 4*)
Εικ. 4: Η περιοχή του αρχαίου Καλλίου (*Παπαχατζής 2004, Βοιωτικά - Φωκικά, 372, εικ. 409*)
Εικ. 5: Άποψη του στενού της Ναυπάκτου από το λόφο του Προφήτη Ηλία (*Salvator 2009, 37*).
Εικ. 6: Σωστική ανασκαφή στο κτήμα Νόβα (ΞΕΝΙΑ) το 1976

[1494] Οι φωτογραφίες, πλην όσων δηλώνεται η προέλευσή τους, προέρχονται όλες είτε από το φωτογραφικό αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδος, είτε από το προσωπικό αρχείο της γράφουσας, ενώ πολλές φωτογραφίες οφείλονται στον αρχαιοφύλακα Γ. Λαγαρό.

Εικ. 7: Ρωμαϊκά κατάλοιπα στην περιοχή του ΞΕΝΙΑ Ναυπάκτου τη δεκαετία του 1970
Εικ. 8: Ρωμαϊκά κατάλοιπα στην περιοχή του ΞΕΝΙΑ Ναυπάκτου τη δεκαετία του 1970
Εικ. 9: Θέση 1. Λεπτομέρεια της κατασκευής του κτιρίου Α
Εικ. 10: Θέση 1. Στρώμα λίθων εξωτερικά της αψίδας του κτιρίου Α
Εικ. 11: Θέση 1. Βόθροι κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του κτιρίου Α
Εικ. 12: Θέση 1. Κατάλοιπα τελετουργικής δραστηριότητας στο εσωτερικό του τύμβου 1
Εικ. 13: Θέση 1. Άποψη του τύμβου 1 από δυτικά
Εικ. 14: Θέση 1. Λεπτομέρεια της κατασκευής του τύμβου 1
Εικ. 15: Θέση 1. Τάφος 1
Εικ. 16: Θέση 1. Τάφος 2
Εικ. 17: Θέση 1. Εικόνα των καταλοίπων στο ΝΔ τμήμα του τύμβου 1
Εικ. 18: Θέση 1. Στρωματογραφία στη νότια πλευρά του τύμβου 1
Εικ. 19: Θέση 1. Η θέση εύρεσης του τύμβου εντός του οικιστικού ιστού.
Εικ. 20: Τμήμα του νεκροταφείου στο Νυδρί Λευκάδας (*Dörpfeld 1927, II, Beil. 39a*)
Εικ. 21: Ο τύμβος Β των Μαρμάρων, λεπτομέρεια της κρηπίδας (*Δακορώνια 1987, εικ. 29*)
Εικ. 22: Θέση 1. Ο τύμβος 2 από βόρεια
Εικ. 23: Θέση 1.Θέση και λεπτομέρεια της θήκης του τύμβου 2
Εικ. 24: Θέση 1. Ο τύμβος ; 3 αμέσως ανατολικά του τύμβου 2
Εικ. 25: Θέση 1. Κατάλοιπα τοίχου και ταφικής κατασκευής βόρεια των τύμβων 1, 2 και 3 (;)
Εικ. 26: Άποψη της θέσης 2, από ΒΑ
Εικ. 27: Ο τάφος της θέσης 4α
Εικ. 28: Ο τάφος της θέσης 4α
Εικ. 29: Άποψη της ανασκαφής της θέσης 6 – κτιρίου Δ, από Β
Εικ. 30: Προϊστορικά κατάλοιπα κάτω από τάφους του ΒΑ νεκροταφείου στη θέση 8
Εικ. 31: Βόθρος – λάκκος καύσης στη θέση 8
Εικ. 32: Πήλινο ειδώλιο (ΣΝ 559) από το όρος Ριγάνι
Εικ. 33: Άποψη της θέσης 11, από Νότο
Εικ. 34: Θέση 11. Άποψη του κτιρίου 1 από ΒΔ
Εικ. 35: Θέση 11. Άποψη του κτιρίου 2 από νότο
Εικ. 36: Θέση 11. Άποψη των δύο κτιρίων από βόρεια
Εικ. 37: Θέση 12. Γενική άποψη της ανασκαμμένης θέσης από Β
Εικ. 38: Θέση 13. Ο ταφικός πίθος 2
Εικ. 38: Θέση 13. Ο ταφικός πίθος 3
Εικ. 40: Θέση 13.Ο ταφικός πίθος 5
Εικ.41: Θέση 13. Ο ταφικός πίθος 9
Εικ. 42: Θέση 13. Ο ταφικός πίθος 10
Εικ. 43: Θέση 15. Πολυγωνικό τμήμα τείχους στην ακρόπολη
Εικ. 44: Θέση 15. Πολυγωνικό τμήμα τείχους στην ακρόπολη
Εικ. 45: Θέση 15. Η εξωτερική πλευρά του πύργου
Εικ. 46: Θέση 15. Η εσωτερική πλευρά του πύργου

Εικ. 47: Θέση 15. Φραγμένη πυλίδα στην ένωση του πύργου με την κουρτίνα
Εικ. 48: Θέση 15. Φραγμένη πυλίδα στην ένωση του πύργου με την κουρτίνα
Εικ. 49: Δυτική πλευρά ακρόπολης. Προσαρμογή της κατασκευής στο βράχο
Εικ. 50: Τμήμα του αρχαίου τείχους στη βάση του μεσαιωνικού στη βόρεια πλευρά
Εικ. 51: Τμήμα του δυτικού οχυρωματικού σκέλους στην κύρια, δυτική πύλη εισόδου του Κάστρου
Εικ. 52: Τμήμα του δυτικού οχυρωματικού σκέλους στην κύρια, δυτική πύλη εισόδου του Κάστρου
Εικ. 53: Πύλη 2, στο δυτικό τείχος, όπου διακρίνεται η κανονική διακοπή της συνέχειας του τείχους προς Ν
Εικ. 54: Πύλη 2, στο δυτικό τείχος, όπου διακρίνεται η κανονική διακοπή της συνέχειας του τείχους προς Ν
Εικ. 55: Τμήμα του δυτικού τείχους στη θέση 16α
Εικ. 56: Τμήμα του δυτικού τείχους στη θέση 16α
Εικ. 57: Κυκλικός πύργος της μεσαιωνικής οχύρωσης που προστάτευε την ΒΑ πύλη (Φαλτσοπόρτι)
Εικ. 58: Θέση 17. Τμήμα της όψης του αρχαίου τείχους αμέσως δυτικά από το Φαλτσοπόρτι
Εικ. 59: Γωνιαίος πύργος της οχύρωσης της αρχαίας Ναυπάκτου στο χώρο του Ξενία
Εικ. 60: Πύργος του παραθαλάσσιου τείχους στη θέση 33, από νότια
Εικ. 61: Η οχύρωση στη θέση Αρβάλα, βόρεια του Κάστρου (άποψη από Βορρά)
Εικ. 62: Θέση Αρβάλα. Αεροφωτογραφία της ΒΑ γωνίας της οχύρωσης με τον πύργο
Εικ. 63: Θέση Αρβάλα. Άποψη του ΒΔ σκέλους από Α
Εικ. 64: Θέση Αρβάλα. Άποψη του ανατολικού τείχους από Β
Εικ. 65: Θέση Αρβάλα. Χαρακτηριστικό δείγμα προσαρμογής στο βράχο
Εικ. 66: Θέση Αρβάλα. Η δυτική όψη του πύργου, με τη φραγμένη πύλη Α μπροστά του
Εικ. 67: Θέση Αρβάλα. Η πύλη Β, από νότια
Εικ. 68: Θέση Αρβάλα. Λεπτομέρεια της εσωτερικής παρειάς του βόρειου τείχους
Εικ. 69: Άποψη των χαμηλότερων ανατολικών πρανών του μεσαιωνικού κάστρου, από ανατολικά
Εικ. 70: Τμήμα της όψης του ΒΑ παρόδιου κτιρίου στη θέση 51
Εικ. 71: Μονολιθικός κίονας *in situ* στη θέση 5
Εικ. 72: Άγαλμα Ηρακλή
Εικ. 73: Άποψη του ιερού του Ασκληπιού από νοτιοδυτικά
Εικ. 74: Επιγραφικά κείμενα στο βραχώδες μέτωπο του ανδήρου του ιερού του Ασκληπιού
Εικ. 75: Το άνδηρο του ιερού του Ασκληπιού από ΒΑ πριν από την αρχαιολογική έρευνα
Εικ. 76: Ταφικά κατάλοιπα στο άνδηρο του ιερού του Ασκληπιού, από ΒΔ
Εικ. 77: Λατρευτική κόγχη στη βόρεια πλευρά του λόφου Τσουκάρι
Εικ. 80: Τμήμα πεσσοστοιχίας στο κεντρικό τμήμα του ιερού του Ασκληπιού
Εικ. 81: Τμήμα πεσσοστοιχίας στο κεντρικό τμήμα του ιερού του Ασκληπιού
Εικ. 82: Ίχνη λαξευμάτων στο βραχώδες μέτωπο του ανδήρου του ιερού του Ασκληπιού

Εικ. 83: Η σειρά ενεπίγραφων λίθων στο βόρειο τμήμα του τοίχου του ιερού του Ασκληπιού
Εικ. 84: Ο 4ος ενεπίγραφος λίθος του τοίχου του ιερού του Ασκληπιού
Εικ. 85: Η περιοχή εύρεσης της επιγραφής που αναφέρεται στο ιερό της Πολιάδος Αθηνάς, από δυτικά
Εικ. 86: Λόφος Αρβάλα, άποψη του οχυρωμένου χώρου και του κεντρικού κτιρίου από ανατολικά
Εικ. 87: Θέση Αρβάλα. Άποψη του κτιρίου στο εσωτερικό του περιβόλου, από ανατολικά
Εικ. 88: Θέση 80. Θεμέλιο κτιρίου ελληνιστικών χρόνων ενσωματωμένο σε αγροικία
Εικ. 89: Θέρμες. Στρώμα καταστροφής στο χώρο 2 με πεσμένους κίονες
Εικ. 90: Θέρμες. Τμήμα opus sectile στη θέση 60
Εικ. 91: Θέρμες. Στρώμα καταστροφής με πεσμένα πεσμένο τμήμα τοίχου στη θέση 58
Εικ. 92: Τμήμα λουτρού στη θέση 67
Εικ. 93: Τοίχος περιβόλου στη θέση 124
Εικ. 94: Πλακόστρωτο τμήμα του δρόμου 10
Εικ. 95: Άποψη της ανασκαφής του δρόμου 10
Εικ. 96: Ο δρόμος 11 από ΝΑ
Εικ. 97: Αποχετευτική δίοδος μεταξύ κτιρίων στη θέση 72
Εικ. 98: Θέση 36. Παράσταση αντιμέτωπων κριών από την είσοδο του ανδρώνα της οικίας
Εικ. 99: Γενική άποψη του κτιρίου στη θέση 75
Εικ. 100: Θέση 73. Άποψη του ανατολικού τμήματος της οικίας 3
Εικ. 101: Θέση 73. Άποψη του ανατολικού τμήματος της οικίας 3
Εικ. 102: Θέση 49. Οικία 4. «Δεξαμενή».
Εικ. 103: Θέση 49. Οικία 4. Λίθινη εστία
Εικ. 104: Θέση 49. Οικία 4. Άποψη του εσωτερικού της «δεξαμενής»
Εικ. 105: Θέση 72. Άποψη της οικίας 5 από βορειοανατολικά
Εικ. 106: Θέση 72. Οικία 5. Ο χώρος του αποθέτη στον οίκο
Εικ. 107: Θέση 72. Οικία 5. Η εστία του οίκου
Εικ. 108: Θέση 72. Οικία 5. Ο χώρος της αυλής
Εικ. 109: Θέση 72. Οικία 5. Το φρέαρ
Εικ. 110: Κωνικό υπολήνιο στη θέση 82.
Εικ. 111: Άποψη της αγροικίας της θέσης 80 από ΒΑ
Εικ. 112: Ζεύγος ληνών στη θέση 84
Εικ. 113: Μερική άποψη της εγκατάστασης της θέσης 85
Εικ. 114: Η αφιερωματική επιγραφή της θέσης 85
Εικ. 115: Τμήμα του τοίχου διευθέτησης του χειμάρρου Σκα
Εικ. 116: Χαρακτηριστικό δείγμα δόμησης τοίχου ελληνιστικών χρόνων
Εικ. 117: Χαρακτηριστικό δείγμα δόμησης τοίχου ελληνιστικών χρόνων
Εικ. 118: Γενική άποψη της διάταξης των τάφων στη θέση 13
Εικ. 119: Ταφικός περίβολος στη θέση 119
Εικ. 120: Γενική άποψη της διάταξης των τάφων στη θέση 127.
Εικ. 122: Ταφές μέσα σε στρώμα λίθων στη θέση 132
Εικ. 123: Ταφικός πίθος Ι στη θέση 116
Εικ. 124: Τάφοι VII και VIII στη θέση 97

Εικ. 125: Τάφος Ι, θέση 96
Εικ. 126: Τάφος ΙΙ, θέση 122
Εικ. 127: Ταφές στο δάπεδο του παλαιοχριστιανικού κτιρίου της θέσης 33
Εικ. 128: Χαρακτηριστικό παράδειγμα μνημειωδών τάφων και ταφικού περιβόλου
Εικ. 129: Ταφικοί περίβολοι κατά μήκος του δρόμου 1 (θέση 69)
Εικ. 130: Μνημειακός κιβωτιόσχημος Ι στη θέση 97.
Εικ. 131: Κομμάτια από τη νεκρική κλίνη και τη θύρα του μνημείου της θέσης 95
Εικ. 132: Λεπτομέρεια του δρόμου 1 μπροστά από τον ταφικό περίβολο στη θέση 98
Εικ. 133: Λεπτομέρεια εσωτερικού του μνημείου 98
Εικ. 134: Ταφικό μνημείο στη Μάρμαρα, πλησίον του χωριού Βομβοκού
Εικ. 135: Ταφικό μνημείο στις θέσεις 128 -129
Εικ. 136: Λάκκος πρωτογενούς καύσης στη θέση 97
Εικ. 137: Λάκκοι πρωτογενών καύσεων στη θέση 101
Εικ. 138: Χαρακτηριστική διάταξη κτερισμάτων σε τάφο κλασικών χρόνων
Εικ. 140: Όρος ενσωματωμένος στο ανατολικό μεσαιωνικό επιθαλάσσιο τείχος
Εικ. 141: Τάφος 11 της θέσης 97
Εικ. 142: Τάφος 5 της θέσης 13
Εικ. 143: Σύνολο σκευών συμποσίου στον τάφο 1 της θέσης 115
Εικ. 144: Χρυσό ταινιωτό διάδημα από την αρχαία Αμφίπολη (*Ανδρίκου 2003, 274-275, αρ. 145*)
Εικ. 145: Χρυσό περιμήριο από τη βόρειο Ήπειρο (*Βοκοτοπούλου 1997, 72-73 (εικ. 60)*).
Εικ. 146: Χρυσά ασπίδια από τη θέση 9
Εικ. 147: Τάφος 1, θέση 131. Ταφή κτερισμένη με εννέα δακτυλίδια.
Εικ. 148: Οινοχόη με διακόσμηση “West-Slope”, από τάφο της θέσης 9
Εικ. 149: Κάνθαροι τοπικού κεραμικού εργαστηρίου
Εικ. 150: Στρωματογραφία στη νότια εξωτερική όψη της οικίας 2, στη θέση 74

Κατάλογος σχεδίων[1495]

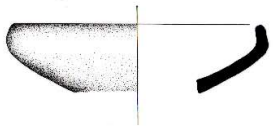
Σχ. 1. Κάτοψη της ανασκαφής στη θέση 1
Σχ. 2. Κάτοψη της ανασκαφής της θέσης 9 (*Κόλια 1999, 273, εικ. 17)*
Σχ. 3. Η περιοχή Λίμνης – Κεφαλόβρυσου (*χάρτης Γ.Υ.Σ., κλίμακα 1:5.000*)
Σχ. 4. Κάτοψη της ανασκαφής στη θέση 11
Σχ. 5. Υποθετική αποκατάσταση της αρχαίας οχύρωσης (*Σαράντη 2012*)
Σχ. 6. Σχέδιο της μεσαιωνικής οχύρωσης (*Πορτελάνος 1998, σχ. 157*)
Σχ. 7. Κάτοψη της ανασκαφής στη θέση 26 (Αλεξοπούλου *1988, 175, σχ. 18*)
Σχ. 8. Κάτοψη των ανασκαφών στις θέσεις 30 και 31
Σχ. 9. Τμήμα όψης της νότιας πλευράς του τείχους
Σχ. 10. Κάτοψη της ανασκαφής της θέσης 36
Σχ. 11. Τμήμα όψης του τείχους στη θέση 36
Σχ. 12. Τμήμα όψης του τείχους στη θέση 37
Σχ. 13. Κάτοψη της ανασκαφής στη θέση 37
Σχ. 14. Κάτοψη της οχύρωσης στη θέση Αρβάλα

[1495] Τα σχέδια, πλην των περιπτώσεων όπου αναφέρεται η προέλευσή τους, προέρχονται από το σχεδιαστικό αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αιτωλοακαρνανίας και Λευκάδας.

ΣΧ. 15. Αναπαράσταση των τειχών της Αθήνας (*Holland 1950, fig. 5, σ. 349*)
Σχ. 16. Σχέδιο του λιμανιού της Ναυπάκτου από τον L. Salvador (*Salvator2009, 34*).
Σχ. 17. Κάτοψη τμήματος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής (*Ζίας 1973-4*).
Σχ, 18. Κάτοψη της ανασκαφής στο χώρο του Ξενία Ναυπάκτου (κτήμα Αθανασιάδη-Νόβα) (*Ζαφειροπούλου 1976, 168, σχ. 6*)
Σχ. 19. Κάτοψη των αρχαιότερων στρωμάτων της ανασκαφής στη θέση 51
Σχ. 20. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής του ιερού του Ασκληπιού
Σχ. 21. Κάτοψη της ανασκαφής του ιερού του Ασκληπιού
Σχ. 22. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής των Θερμών
Σχ. 23. Κάτοψη της ανασκαφής στη θέση 60
Σχ. 24. Τμήμα του αρχαίου δρόμου 1 στη θέση 69
Σχ. 25. Η περιοχή της πόλης όπου εντοπίζονται τα στοιχεία του εσωτερικού οδικού δικτύου
Σχ. 26. Κάτοψη της ανασκαφής της θέσης 68
Σχ. 27. Κάτοψη της ανασκαφής της θέσης 37
Σχ. 28. Τοπογραφικό σχέδιο με την υποθετική αποκατάσταση των γνωστών δρόμων και τη θέση των σημαντικότερων οικιστικών καταλοίπων
Σχ. 29. Κάτοψη της ανασκαφής της θέσης 73
Σχ. 30. Κάτοψη της ανασκαφής της θέσης 80
Σχ. 31. Λακκοειδείς ταφές πάνω σε κτιριακά κατάλοιπα στη θέση 131
Σχ. 32. Κάτοψη του ταφικού μνημείου στη θέση 95
Σχ. 33. Ταφικό μνημείο και περίβολος στη θέση 98

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

1. **ΣΝ 1538.** Θέση 1, κτίριο Α, από την έρευνα του νότιου βόθρου.
Τμήμα χείλους και σώματος μικρής φιάλης, συγκολλημένο από τρία όστρακα. Πηλός ροδοκάστανος, αρκετά καθαρός, με ελάχιστα πολύ ψιλά εγκλείσματα (5YR, 6/6 reddish yellow). Χείλος νεύον προς τα μέσα. Ίχνη μαύρου και ερυθρού χρώματος εσωτερικά.
Σωζ. ύψ. 0,029 μ. Διάμ. χείλ. 0,108 μ.
Ύστερη ΠΕ ΙΙ περίοδος.

2. **ΣΝ 1298.** Θέση 1, κτίριο Α, από το δάπεδο.
Υφαντικό βάρος ή πηνίο. Πηλός ερυθρωπός με ψιλά λευκά εγκλείσματα (10R, 6/8 light red). Σχήμα κυλινδρικό, Διαμπερής οπή καθ΄ ύψος. Ίχνη μελανού χρώματος.
Σωζ, ύψ. 0,059 μ. Διάμ βάσης 0,047 μ. Άνω διάμ. 0,04 μ.
Ύστερη ΠΕ ΙΙ περίοδος.

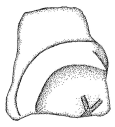
3. **ΣΝ 1280.** Θέση 1, κτίριο Α, από το δάπεδο.
Κρουστήρας λίθινος, ακέραιος, στενότερος στο ένα άκρο. Επιφάνεια λεία. Γκριζοκάστανος λεπτόκοκκος λίθος (αμμόλιθος).
Μήκος 0,166 μ. Πλάτος 0,047 μ.–0,035 μ. Πάχος 0,035 μ.
Ύστερη ΠΕ ΙΙ περίοδος.

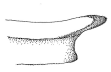

4. **ΣΝ 1566**. Θέση 1, από το εσωτερικό του τύμβου 1, στο επίπεδο αποκάλυψης του κτιρίου Α.
Όστρακο χείλους χονδροειδούς σκεύους με πλαστική διακόσμηση επικαλυπτόμενων κύκλων σε ζώνη αμέσως κάτω από το πλατύ, σχεδόν επίπεδο, χείλος. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, ακάθαρτος (2.5YR, 7/4 light reddish brown).
Μέγ. σωζ. πλάτος χείλους 0,022-0,27 μ.
ΠΕ ΙΙ περίοδος.

5 **ΣΝ 1567.** Θέση 1, από το επίπεδο του δαπέδου του κτιρίου Α.
Τμήμα δακτυλιόσχημης βάσης αγγείου. Πηλός ροδοκάστανος, αρκετά καθαρός, με έντονα ιζήματα στην επιφάνεια (7.5 YR, 7/6 reddish yellow). Τμήμα εγχάρακτου Χ ή σταυρού στην κάτω επιφάνεια («σημείο κεραμέως»).
Μέγ. σωζ. διάμ. 0,042. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,02 μ.
Ύστερη ΠΕ ΙΙ περίοδος.

6 **ΣΝ 1534.** Θέση 1, τελετουργικός «βόθρος» στο εσωτερικό του τύμβου 1.
Τμήμα χείλους, λαβής και σώματος δίωτης ή μόνωτης φιάλης τύπου Bass με διακόσμηση Dark on Light. Πηλός ροδοκάστανος, σχετικά καθαρός, με μικρά σκούρα εγκλείσματα (5YR, 7/6, reddish yellow). Χείλος απλό, νεύον ελαφρά προς τα έξω. Σώμα ημισφαιρικό, με ελαφριά γωνίωση στο ύψος της βάσης της λαβής. Λαβή δακτυλιωτή τοποθετημένη ελαφρώς λοξά. Εσωτερικά ολόβαφο με καστανόμαυρο επίχρισμα. Επιφάνεια στιλβωμένη. Ίχνη διακόσμησης με γραπτή ταινία σε όλη την εξωτερική πλευρά του χαμηλού λαιμού και μία τουλάχιστον λεπτή λοξή ταινία στο σώμα.
Διαμ. χείλ. 0,16 μ. Σωζ. ύψ. 0,066 μ.
ΠΕ ΙΙΙ περίοδος.

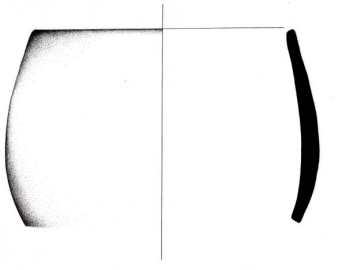

7 **ΣΝ 1568**. Θέση 1, από τον τελετουργικό "βόθρο" στο εσωτερικό του τύμβου 1.
Τμήμα λαιμού πίθου με δακτυλοεμπίεστη διακόσμηση. Πηλός πορτοκαλόχρωμος με χοντρά εγκλείσματα και ελάχιστα ίχνη μίκας (2.5 YR, 6/8 light red). Ίχνη καύσης εξωτερικά. Επιφάνειές λειασμένες.
Μέγ. σωζ. ύψος 0,08 μ. Πάχος τοιχωμάτων 0,01-0,015 μ.
ΠΕ ΙΙΙ περίοδος.

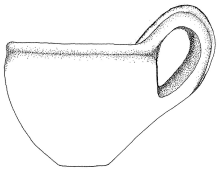
8 **ΣΝ 1288.** Θέση 1, από το κεντρικό τμήμα του τύμβου 1, επίπεδο τελετουργικού «βόθρου».
Όστρακο χείλους με ανάγλυφη ζώνη εμπίεστων τριγώνων σε δύο σειρές (Kerbschnitt). Πηλός πορτοκαλόχρωμος, μεσαίας καθαρότητας (5 YR, 7/8 reddish yellow). Πιθανά ίχνη πορτοκαλόχρωμης βαφής.
Μέγ. σωζ. διάμ.0,078 μ. Μέγ. σωζ. Ύψ. 0,048 μ.
ΠΕ ΙΙΙ περίοδος.

9 **ΣΝ 1535**. Θέση 1, από τον τελετουργικό "βόθρο" στο εσωτερικό του τύμβου 1.
Τμήμα χείλους και σώματος χονδροειδούς οικιακού αγγείου. Πηλός καστανός / γκριζοκάστανος ακάθαρτος (2.5YR, 6/3 light reddish brown), με πολλά χαλικάκια, επιφάνεια τριμμένη. Ελάχιστη ασημένια μίκα. ‘Εντονα καμένο.
Σωζ. διάμ. χείλους 0,068 μ. Σωζ.ύψ. 0,114 μ. Υπολογ. διάμ. στομίου 0,152 μ.
ΠΕ ΙΙΙ περίοδος.

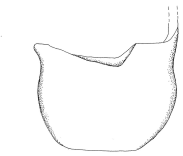

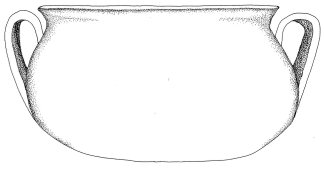
10 **ΣΝ 1292.** Θέση 1, τύμβος 1, τάφος 1.
Χειροποίητος μόνωτος κύαθος με ανυψωμένη λαβή, ακέραιος, συγκολλημένος στη λαβή. Πηλός καστανός, με πολλά εγκλείσματα, επιφάνεια ελαφρώς λειασμένη (2.5 YR, 7/6 light red). Ίχνη καύσης ή ανομοιογενούς όπτησης, με την επιφάνεια κατά τόπους μαυρισμένη. Υποτυπώδης ώμος με αβαθή αυλάκωση κάτω από το χείλος.
Ύψ. 0,05 μ. διάμ. βάσης 0,025 μ. διάμ. χείλους 0,059 μ.
Ύστερη ΜΕ ΙΙΙ.

11 **ΣΝ 1291.** Θέση 1, τύμβος 1, τάφος 1.
Μόνωτος χειροποίητος κύαθος, ελλιπής στη λαβή, αρχικά ταινιόσχημη, οριζόντια και προεξέχουσα του χείλους. Πηλός ροδοκάστανος,ακάθαρτος, επιφάνεια λειασμένη, με ίχνη καύσης (2.5 YR 5/6 red). Σώμα ημισφαιρικό, βάση επίπεδη. Χαμηλό χείλος, νεύον ελαφρά προς τα έξω.
Διάμ. χείλους 0,079 μ. Ύψ. 0,06 μ. Διάμ. βάσης περίπου 0,045 μ.
Ύστερη ΜΕ ΙΙΙ.

12 **ΣΝ 1293**. Θέση 1, τύμβος 1, νότιο τμήμα, εσωτερικό κρηπίδας.
Δίωτη φιάλη, συγκολλημένη από πολλά θραύσματα. Πηλός γκριζωπός (5YR 6/1 gray) με «σαπωνοειδή» υφή. Διατηρεί εξωτερικά και εσωτερικά ίχνη καστανού επιχρίσματος με σχεδόν μεταλλική λάμψη. Τοιχώματα αρκετά λεπτά. Βάση επίπεδη, σώμα ημισφαιρικό. Χείλος ταινιωτό λοξό νεύον προς τα έξω, λαβές ταινιωτές.
Διάμ. χείλους εξ. 0,11 μ. Ύψ. 0,076 μ. Διάμ. βάσης περίπου 0,064 μ.
ΜΕ ΙΙΙ ;

13 **ΣΝ 1575**. Θέση 1, τύμβος 1, από την κάλυψή του.
Βάση αγγείου που διατηρεί αποτύπωμα ψάθας. Πηλός ροδοκάστανος, αρκετά καθαρός (5 YR, 7/6 reddish yellow). Σώμα κυλινδρικό, μικρής διαμέτρου (περίπου 0,05 μ.),
Μέγ. σωζ. ύψ. 0,032 μ. (ouzo cup;).
ΠΕ περίοδος.

14 **ΣΝ 1576**. Θέση 1, τύμβος 1, από την κάλυψή του.
Θραύσμα από στόμιο πίθου με σχοινοειδή διακόσμηση σε πλαστική ταινία. Πηλός καστανός, ακάθαρτος (10R, 7/4 pale red) επιφάνεια λειασμένη. Ίχνη καύσης εξωτερικά.
ΠΕ περίοδος.

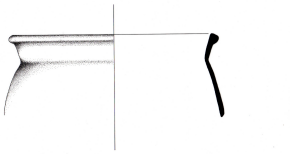
15 **ΣΝ 1577.** Θέση 1, τύμβος 1, από την κάλυψή του.
Τμήμα βάσης κύλικας, σε δύο θραύσματα, από πορτοκαλόχρωμο πηλό (7.5 YR 7/6 reddish yellow) και τμήματα δύο σωληνωτών στελεχών άλλων (10 YR 7/4 very pale brown).
ΥΕ ΙΙΙ περίοδος.

16 **ΣΝ. 1578**. Θέση 1, τύμβος 1, από την κάλυψή του.
Όστρακα της λεγόμενης «αδριατικής» κεραμικής, από σώμα χειροποίητου αγγείου με μοτίβο ιχθυάκανθας και εγχάρακτες γραμμές σε ακανόνιστο μοτίβο. Πηλός ερυθρωπός, ίχνη καύσης.
ΜΕ ΙΙΙ περίοδος.

17 **ΣΝ 1574**. Θέση 1, τύμβος 1, από το εσωτερικό της κρηπίδας.
Τμήμα χείλους και σώματος ανοικτού αγγείου, συγκολλημένο από τρία όστρακα. Πηλός γκριζωπός – γκριζοπράσινος (2.5 Y, 6/2 light brownish gray). Εξωτερικά και εσωτερικά καστανό επίχρισμα μέτριας διατήρησης.
Σωζ. ύψος 0,052 μ.
ΜΕ ΙΙΙ περίοδος.

18 **ΣΝ 1588.** Θέση 2.
Αιχμή βέλους από καστανό πυριτόλιθο, ελλιπής στο ένα πτερύγιο.
Μήκ. 0,018 μ. Πλ. 0.01 μ.
ΜΕ ΙΙ ;

19 **ΣΝ 1543**. Θέση 4α, τάφος 1.
Οστέινο άγκιστρο, ελλιπές και έντονα καμένο.
Μήκ. 0,034 μ. Πλ. 0,01 μ.
Ύστερη ΠΕ ΙΙ περίοδος.

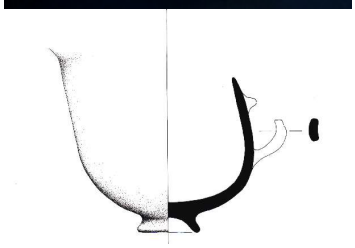

20 **ΣΝ 1544**. Θέση 4α, τάφος 1.
Οπέας οστέινος, ελλιπής στο ένα άκρο, με διεύρυνση προς το μέσον περίπου. Επιφάνεια γενικά μελανή και στιλβωμένη.
Μήκ. 0,075 μ. Μέγ. πλ. 0,08 μ.
Ύστερη ΠΕ ΙΙ περίοδος.

21 **ΣΝ 1295**. Θέση 4α, τάφος 1.
Εργαλείο από γκριζοκάστανο αμμόλιθο (κρουστήρας ή πέλεκυς), με λειασμένη επιφάνεια. Ορθογώνιας τομής, στενεύει προς το ένα, ελλιπές, άκρο.
Σωζ. μήκ. 0,071 μ. Πάχ. 0,03 μ.
Ύστερη ΠΕ ΙΙ περίοδος.

22 **ΣΝ 1542**. Θέση 4α, τάφος 1.
Κύμβη («σαλτσιέρα») συγκολλημένη από πολυάριθμα θραύσματα και ελλιπής κατά το ¼ περίπου. Πηλός ροδοκάστανος (7.5 YR 8/4 pink), σχετικά καθαρός, με λίγα σκουρόχρωμα εγκλείσματα. Ελάχιστα ίχνη καστανού επιχρίσματος.
Ύψ. περίπου 0,115 μ. Διάμ. βάσ. 0,036 μ.
Ύστερη ΠΕ ΙΙ περίοδος.

23 **ΣΝ 1296**. Θέση 4β.
Πήλινο αμφικωνικό πεπλατυσμένο σφονδύλι, ελλιπές κατά μικρό τμήμα. Πηλός έντονα ερυθρωπός (2.5 YR. 6/6 light red), αδρός, ακάθαρτος, με πολύ ψιλά λευκά εγκλείσματα. Εξωτερικά καμένο.
Διαμ. 0,044 μ. Ύψ. 0.021 μ.
ΜΕ περίοδος

24 **ΣΝ 1591**. Θέση 7.
Πριονωτή λεπίδα από καστανό πυριτόλιθο, για κοπή σιτηρών. Αμφιπρόσωπα στίλβη / ίχνη χρήσης.
Μήκ. 0,063 μ., πλ. 0,001 μ.

25 **ΣΝ 1592**. Θέση 7.
Χάλκινο στέλεχος τετράγωνης τομής, πιθανώς βελόνης.
Μήκ. 0,112 μ.

26 **ΣΝ 1589**. Θέση 8.
Λεπίδα οψιανού, ελλιπής στο ένα άκρο.
Μήκ. 0,026 μ. Πλ. 0.006 μ.

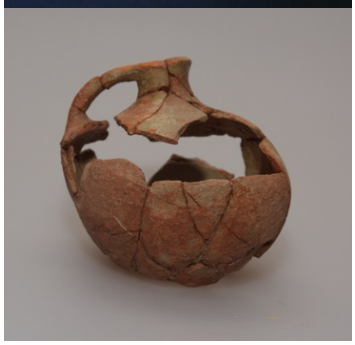
27 **ΣΝ 1429**. Θέση 8.
Μεγάλη χάλκινη αμφικωνική χάντρα, σχεδόν ακέραια.
Ύψ. 0,045 μ. Μήκ. 0,09 μ..
Γεωμετρικών χρόνων.

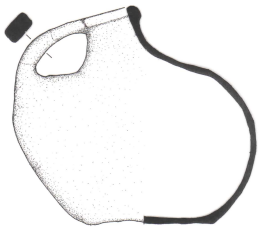
28 **ΣΝ 1579**. Θέση 9, κάτω από το επίπεδο του τάφου 9.
Τμήμα χείλους και ώμου κλειστού αγγείου (αλάβαστρου). Πηλός ωχροκίτρινος (2.5 YR 8/2 pale yellow), αρκετά καθαρός. Μελανή ταινία εσωτερικά και εξωτερικά του χείλους.
Διάμ. χείλους 0,056 μ.
ΥΕ ΙΙΙΑ:1 περίοδος.

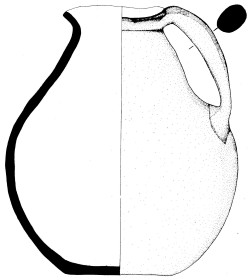
29 **ΣΝ 1580.** Θέση 9, κάτω από το επίπεδο του τάφου 9.
Όστρακα κοιλίας ανοικτού αγγείου και τμήματος οριζόντιας κυλινδρικής λαβής από ροδοκάστανο πολύ καθαρό πηλό (5 YR. 7/6 reddish yellow). Παχύ κιτρινωπό αλείφωμα εσωτερικά και εξωτερικά. Γραπτή διακόσμηση από γραπτές ταινίες και διαγραμμισμένη θηλιά.
ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος.

30 **ΣΝ 305**. Θέση 13, πίθος 5.
Χειροποίητος αρύβαλλος συγκολλημένος από πολλά θραύσματα, ελλιπής σε μεγάλο μέρος του σώματος. Πηλός ερυθρωπός με ψιλά σκουρόχρωμα εγκλείσματα και λίγη μίκα (5YR 6/6 reddish yellow). Βάση επίπεδη, σώμα σφαιρικό, λαιμός χαμηλός κυλινδρικός, τοποθετημένος λοξά ως προς το σώμα. Λαβή ταινιωτή, από το χείλος ως τον ώμο.
Ύψ. 0,08 μ. διάμ. βάσης 0,047 μ.
Α΄ μισό 9^{ου} αι. π.Χ.

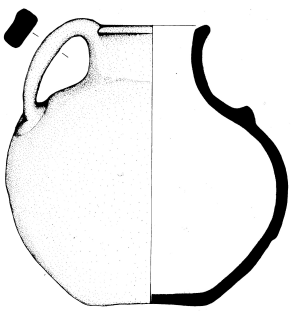

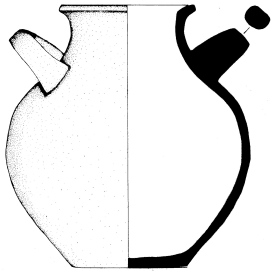
31 **ΣΝ 307.** Θέση 13, πίθος 5.
Πρόχους χειροποίητη, συγκολλημένη από πολλά θραύσματα, ελλιπής σε μικρό τμήμα του σώματος και του στομίου. Πηλός ροδοκάστανος - πορτοκαλόχρωμος, με πολλά ψιλά εγκλείσματα, λευκά και σκούρα (5YR 6/6 reddish yellow). Βάση επίπεδη, σώμα σφαιρικό – απιόσχημο προς τον λαιμό. Λαβή κάθετη ταινιωτή, ελαφρά κυρτή, λοξά τοποθετημένη από το χείλος ως τον ώμο. Στο σώμα ίχνη επιχρίσματος υπόλευκου και ίχνη μαύρης βαφής κυρίως στη λαβή και κάτω από αυτή.
Ύψ. 0,214 μ. Διάμ. βάσης 0,078 μ.
Α΄ μισό 9ου αι. π.Χ.

32 **ΣΝ 310**. Θέση 13, πίθος 5.
Πρόχους χειροποίητη, συγκολλημένη και ελλιπής στο σώμα. Πηλός πορτοκαλόχρωμος με ψιλά μαύρα και λευκά εγκλείσματα (5YR 7/6 reddish yellow). Βάση επίπεδη, σώμα σφαιρικό. Μικρό πλαστικό μαστίδιο στον ώμο απέναντι από τη λαβή. Λαιμός χαμηλός κυλινδρικός, χείλος πεπλατυσμένο, ελαφρά έξω νεύον. Λαβή ταινιόσχημη, με ελαφρά καμπύλη κλίση, από το χείλος έως τον ώμο. Εξωτερικά παχύ υπόλευκο επίχρισμα, ελλιπώς διατηρημένο, και ελάχιστα ίχνη μελανής βαφής, κυρίως στο κατώτερο τμήμα του σώματος. Επιφάνεια μερικώς λειασμένη.
Ύψ. 0,175 μ. Διάμ. βάσης 0,075 μ. Εξ. διάμ. χείλους 0,075 μ.
Α΄ μισό 9ου αι. π.Χ.

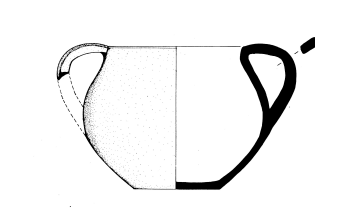

33 **ΣΝ 322**. Θέση 13, πίθος 9.
Αμφορέας χειροποίητος, συγκολλημένος και ελλιπής στο σώμα. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, με αρκετά ψιλά εγκλείσματα και ίχνη ασημένιας μίκας (5YR, 6/6 reddish yellow). Βάση επίπεδη, σώμα σφαιρικό, με δύο κάθετες λαβές τετράπλευρης διατομής τοποθετημένες λοξά στον ώμο του αγγείου. Λαιμός χαμηλός, κυλινδρικός. Χείλος πεπλατυσμένο, σχεδόν οριζόντιο. Εξωτερικά ίχνη υπόλευκου επιχρίσματος και ίχνη μελανής βαφής.
Ύψ. 0,168 μ. Διάμ. βάσης 0,076 μ. Εξ. διάμ. χείλους 0,085 μ.
Α΄ μισό 9^{ου} αι. ; π.Χ.

34 **ΣΝ 309**. Θέση 13, πίθος 5.
Κάνθαρος, συγκολλημένος από αρκετά θραύσματα και ελλιπής στο σώμα. Πηλός πορτοκαλόχρωμος αρκετά καθαρός, με ψιλά μαύρα εγκλείσματα (5YR 7/6 reddish yellow). Βάση επίπεδη, σώμα σφαιρικό. Λαβές ταινιωτές κάθετες από το χείλος έως το μέσον του σώματος. Χείλος λεπτό, ελαφρά έξω νεύον. Ολόβαφος με παχύ, αρκετά στιλπνό καστανομέλανο γάνωμα, μερικώς απολεπισμένο.
Ύψ. 0,081 μ. Διάμ. βάσης 0,047 μ. Διάμ. χείλους 0,084 μ.
Α΄ μισό 9^{ου} αι. π.Χ.

35 **ΣΝ 311.** Θέση 13, πίθος 5.
Κάνθαρος, συγκολλημένος από αρκετά θραύσματα και ελλιπής στο σώμα και τη μία λαβή. Πηλός πορτοκαλόχρωμος, καθαρός (7.5YR 7/6 reddish yellow). Βάση επίπεδη. Σώμα αμφικωνικό, με στρογγυλεμένο ώμο. Λαβές ταινιόσχημες επίπεδες, σχεδόν γωνιώδεις. Χείλος απλό, ελαφρά έξω νεύον. Ολόβαφο με μελανό θαμπό εξίτηλο γάνωμα.
Ύψ. 0,088 μ. Διάμ. βάσης 0,055 μ. Διάμ. χείλους 0,092 μ.
Α΄ μισό 9^{ου} αι. π.Χ.

36 **ΣΝ 308.** Θέση 13, πίθος 5.
Μόνωτο κύπελο, ακέραιο πλην μικρού τμήματος του σώματος. Πηλός ροδοκάστανος, καθαρός (5YR 7/4 pink). Βάση επίπεδη. Σώμα αμφικωνικό, λαβή τριγωνική από το χείλος έως το κατώτερο τμήμα του σώματος. Λαιμός υποτυπώδης, κυλινδρικός, χείλος απλό, έξω νεύον. Ολόβαφο με μελανή εξίτηλη βαφή εσωτερικά και εξωτερικά.
Ύψ. 0,06 μ. Διάμ. βάσης 0,057 μ. Εξ. διάμ. χείλους 0,085 μ.
Α΄ μισό 9ου αι. π.Χ.

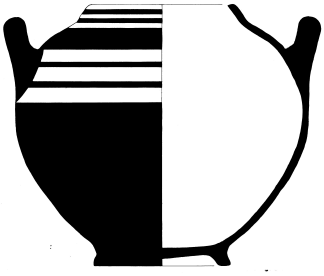

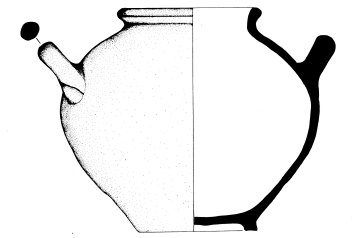
37 **ΣΝ 332.** Θέση 13, πίθος 10.
Κρατήρας, συγκολλημένος από πολλά θραύσματα και ελλιπής στο σώμα και τη βάση. Πηλός ροδοκάστανος, αρκετά καθαρός, με λίγα, λευκά κυρίως εγκλείσματα (5YR, 7/4 pink). Βάση ελαφρά κυρτή, σώμα σφαιρικό. Δύο οριζόντιες κυλινδρικές λαβές τοποθετημένες λοξά στον ώμο. Λαιμός χαμηλός κυλινδρικός, χείλος απλό. Ολόβαφο εξωτερικά με θαμπό εξίτηλο γάνωμα, πλην πλατιάς εδαφόχρωμης ζώνης μεταξύ των λαβών. Γραπτή «θηλιά» μεταξύ των λαβών.
Ύψ. 0,145 μ. Διάμ. βάσης 0,078 μ. Διάμ. χείλους 0,10 μ.
Τέλος 8ου αι. π.Χ.

38 **ΣΝ 333**. Θέση 13, πίθος 10.
Σταμνοειδής κρατήρας, συγκολλημένος από πολλά θραύσματα και συμπληρωμένος. Πηλός ροδοκάστανος, αρκετά καθαρός, με λίγα, λευκά εγκλείσματα (7.5 YR 7/4 pink). Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα σφαιρικό. Οριζόντιες λαβές κυλινδρικές, τοποθετημένες λοξά στον ώμο. Λαιμός χαμηλός, καταλήγει σε απλό χείλος. Το κατώτερο μισό τμήμα του σώματος και οι λαβές ολόβαφα με θαμπό μαύρο γάνωμα. Περιμετρική πλατιά γραπτή ταινία στη βάση του λαιμού. Το υπόλοιπο διακοσμημένο με λεπτές ταινίες, τρεις στο λαιμό και δύο στη ζώνη των λαβών, εναλλάξ με εδαφόχρωμες.
Ύψ. 0,185 μ. Διάμ. βάσης 0,101 μ. Διάμ. χείλους 0,109 μ.
Τέλος 8ου αι. π.Χ.

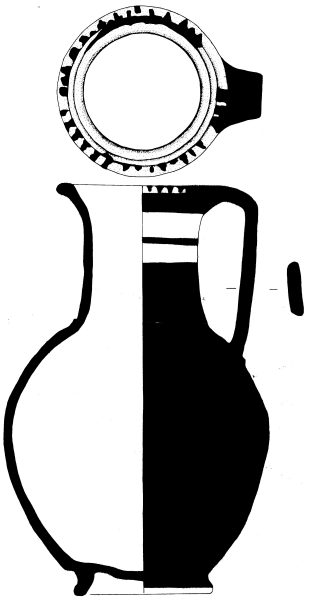

39 **ΣΝ 334**. Θέση 13, πίθος 10.
Κρατήρας, συγκολλημένος από αρκετά θραύσματα και ελλιπής στο σώμα. Πηλός ανοικτοκάστανος, αρκετά καθαρός, με λίγα σκουρόχρωμα εγκλείσματα (10YR 8/4 very pale brown). Βάση δακτυλιόσχημη, σώμα σφαιρικό, ελαφρά γωνιώδες στο μέσον. Λαβές οριζόντιες κυλινδρικές, τοποθετημένες λοξά ως προς το σώμα. Λαιμός κυλινδρικός, υποτυπώδης, χείλος παχύ οριζόντιο ταινιωτό. Κατά το μεγαλύτερο μέρος του σώματος εξωτερικά ίχνη θαμπού μελανού γανώματος.
Ύψ. 0,157 μ. Διάμ. βάσης 0,09 μ. Εξ. διάμ. χείλους 0,101 μ.
Τέλος 8^{ου} αι. π.Χ.

40 **ΣΝ 306.** Θέση 13, πίθος 5.
Οινοχόη συγκολλημένη από πολλά όστρακα και διατηρημένη περίπου κατά το 1/3. Πηλός ροδοκάστανος (7.5 YR 7/4 pink). Σώμα ωοειδές. Λαιμός κυλινδρικός, με πλαστικό δακτύλιο στο σημείο ένωσης με το σώμα. Λαβή ταινιωτή με μία αυλάκωση. Στόμιο τριφυλλόσχημο. Ίχνη καστανομέλανης βαφής κυρίως στο λαιμό, το στόμιο και τη λαβή. Το σώμα πιθανότατα άβαφο.
Μέγ. σωζόμενο ύψ. 0,22 μ.
Περί το 900 π.Χ.

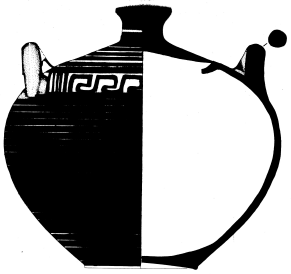
41 **ΣΝ 299**. Θέση 13, πίθος 3.
Οινοχόη, συγκολλημένη από πολλά θραύσματα. Πηλός ανοικτοκάστανος, καθαρός (10YR 8/3 very pale brown). Βάση δακτυλιόσχημη. Σώμα ωοειδές, λαιμός κυλινδρικός, με λεπτό πλαστικό δακτύλιο στο σημείο ένωσης με το σώμα. Λαβή επίπεδη ταινιόσχημη από το χείλος έως τον ώμο. Χείλος ταινιωτό, έξω νεύον. Ολόβαφο με μαύρη θαμπή βαφή, μερικώς απολεπισμένη, πλην της βάσης. Πλατιά εδαφόχρωμη ζώνη στο λαιμό, με ενδιάμεση λεπτή γραπτή ταινία. Το χείλος διακοσμημένο με ακτινωτά γραμμίδια.
Ύψ. 0,238 μ. Διάμ. βάσης 0,078 μ., εξ. διάμ. χείλους 0,095 μ.
Β΄ μισό - τέλος 8ου αι. π.Χ.

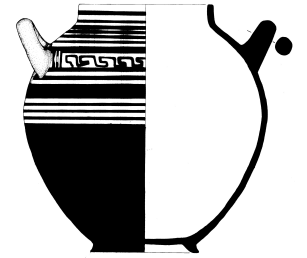
43 **ΣΝ 300**. Θέση 13, πίθος 3.
Αρύβαλλος, συγκολλημένος από λίγα όστρακα. Πηλός ροδοκάστανος (7.5 YR, 7/4 pink). Βάση επίπεδη, σώμα αμφικωνικό, με καμπύλο ώμο. Λαβή ταινιωτή κάθετη από το χείλος ως τον ώμο. Λαιμός χαμηλός κυλινδρικός. Χείλος πλατύ, ταινιωτό. Ολόβαφο με μαύρη βαφή, η οποία διακόπτεται στο λαιμό από δύο λεπτές ταινίες που εναλλάσσονται με εδαφόχρωμες.
Ύψ. 0,083 μ. Διάμ. βάσης 0,049 μ. Διάμ. χείλους 0,027 μ.
Β΄ μισό - τέλος 8ου αι. π.Χ.

44 **ΣΝ 298**. Θέση 13, πίθος 3.
Σφαιρική πυξίδα με πώμα, συγκολλημένη από αρκετά όστρακα. Πηλός ανοικτοκίτρινος (2.5 YR 8/2 pale yellow). Βάση χαμηλή, σχεδόν επίπεδη. Σώμα σφαιρικό, λαβές κάθετες κυλινδρικές. Στο στόμιο εντομή για την υποδοχή του πώματος. Εξωτερικά διακόσμηση επάλληλων λεπτών γραπτών ταινιών από εξίτηλη μελανή βαφή εναλλάξ με εδαφόχρωμες. Στο ύψος των λαβών διακόσμηση απλού συμπαγούς μαιάνδρου σε μετόπη που ορίζεται στα άκρα από πέντε κάθετα γραμμίδια.
Ύψ. 0,144 μ. Διάμ. στομίου 0,076 μ, διάμ. βάσης 0,078 μ. Διάμ. πώματος 0,093 μ.
Ύψ. πώματος 0,04 μ.
Β΄ μισό - τέλος 8^{ου} αι. π.Χ.

45 **ΣΝ 301**. Θέση 13, πίθος 3.
Σταμνοειδής κρατήρας, συγκολλημένος από αρκετά όστρακα. Πηλός καθαρός ροδοκάστανος - ανοικτοκάστανος (10 YR, 8/4 very pale brown). Βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη. Σώμα απιόσχημο. Λαβές οριζόντιες κυλινδρικές, τοποθετημένες λοξά στον ώμο του αγγείου. Στόμιο κυλινδρικό, χείλος κάθετο. Το κατώτερο ήμισυ περίπου του σώματος και οι λαβές ολόβαφα με μελανό γάνωμα, ανόμοιας διατήρησης. Στο ύψος των λαβών απλός συνεχής μαίανδρος σε μετόπη που ορίζεται στα άκρα από ομάδες τριών κάθετων γραμμιδίων. ΣΤο υπόλοιπο του σώματος επάλληλες λεπτές ταινίες εναλλάξ με εδαφόχρωμες ζώνες.
Ύψ. 0,23 μ. Διάμ. χείλους 0,108 μ. Διάμ. βάσης 0,098 μ.
Β΄ μισό - τέλος 8^{ου} αι. π.Χ.

46 **ΣΝ 312-313.** Θέση 13, πίθος 5.
Ζεύγος χάλκινων ψελίων ανοιχτού τύπου, με αλληλο-επικαλυπτόμενα άκρα, σε μονή σπείρα από παχύ σωληνωτό έλασμα τετράπλευρης διατομής, ελαφρώς στενότερο προς τα άκρα. Ακόσμητα.
Εσ. διάμ.0,067μ. Πάχος:0,08 μ.
Α΄ μισό 9^{ου} αι. π.Χ.

47 **ΣΝ 336.** Θέση 13, πίθος 10.
Χάλκινο ομοίωμα καθρέφτη με οπή ανάρτησης. Αδιακόσμητο.
Μήκ. 0,081 μ. Διάμ. δίσκου 0,0029 μ.
Τέλος 8^{ου} αι. π.Χ.

48 **ΣΝ 325**. Θέση 13, πίθος 9.
Χάλκινο «περίαπτο» με διάτρητη δισκοειδή βάση. Στη βάση σταυροειδές κόσμημα από τέσσερα κάθετα στελέχη σχήματος Π. Στο κέντρο του δίσκου λαβή με τη μορφή σχηματοποιημένου ειδωλίου πτηνού, ελλιπές στην κεφαλή.
Διάμ. δίσκου 0,039 μ. Ύψ. 0,023 μ.
Α΄ μισό 9ου αι. ; π.Χ.

49 **ΣΝ 327**. Θέση 13, πίθος 9.
Χάλκινη σφραγίδα από συμπαγή δίσκο, με ανάγλυφο σταυροειδές κόσμημα σχηματιζόμενο από τέσσερα ζεύγη διπλών ενάλληλων γωνιών στην κάτω επιφάνεια φέρει. Στην πάνω επιφάνεια λαβή με τη μορφή μικροσκοπικού σχηματοποιημένου πτηνού με ψηλά πόδια, ελλιπές στην κεφαλή. Στην ίδια επιφάνεια μικρή λοξή εγκοπή.
Διάμ. 0,028 μ. Σωζ. ύψ. 0,018 μ.
Α΄ μισό 9ου αι. ; π.Χ.

50 **ΣΝ 318 α, β.** Θέση 13, πίθος 5.
Δύο χρυσά σπειροειδή κοσμήματα από πολλαπλά περιελιγμένο διπλό λεπτό σύρμα (σφηκωτήρες). Μικρό τμήμα του ενός (β) διαμορφωμένο σε απλή αλυσίδα.
α: διάμ.:0,0275 - 0,033μ. β: διάμ.:0,0264 - 0,030μ.
Α΄ μισό 9ου αι. π.Χ.

51 **ΣΝ 328**. Θέση 13, πίθος 9.
Χρυσός σπειροειδής δακτύλιος ανοικτού τύπου, από περιελιγμένο σύρμα. Το ένα άκρο πεπλατυσμένο σε ωοειδή σφενδόνη, διακοσμημένη στην περιφέρειά της με μικρές έκτυπες στιγμές και το κέντρο της με δύο μεγαλύτερες.
Διάμ. 0,0173 μ. – 0,0178 μ. Μέγ. πλάτος σφενδόνης 0,07 μ. Μήκος σφενδόνης 0,0158 μ.
Α΄ μισό 9ου αι. ; π.Χ.

52 **ΣΝ 331**. Θέση 13, πίθος 9.
Χρυσός δακτύλιος, παρόμοιος με τον ΣΝ 328. Τα δύο του άκρα πεπλατυσμένα σε δύο ορθογώνιες σφενδόνες διακοσμημένες η καθεμία με επτά έκτυπες στιγμές.
Διάμ. 0.026 μ. - 0,0244 μ., Πλ. σφενδονών 0,05 μ. Μήκος σφενδονών 0,0149 μ. και 0,0158 μ.
Α΄ μισό 9ου αι. ; π.Χ.

53 **ΑΕΜΠ 477.** Θέση 138.
Χάλκινο διάδημα, ανοικτό, ακέραιο, με περιελισσόμενα άκρα. Κατά διαστήματα πέντε μαστοειδείς αποφύσεις εξωτερικά περιβαλλόμενες από στικτό κύκλο και μεταξύ αυτών ανά δύο μικρότερες κάθετα. Κατά μήκος της στεφάνης άνω και κάτω διπλή σειρά στιγμών. Στο ένα άκρο και στο μέσον του πλάτους κόσμημα στικτού ψαροκόκαλου και στο άλλο άκρο τεθλασμένη γραμμή μεταξύ ευθειών. Διπλές λοξές γραμμές στικτές μεταξύ των μαστοειδών αποφύσεων, διερχόμενες ανάμεσα από τις δύο μικρές κάθετες αποφύσεις.
Διάμ. 0,19 Χ 0,225 μ. Πλ. 0,032 μ.
Α΄ μισό 9^{ου} αι. π.Χ.

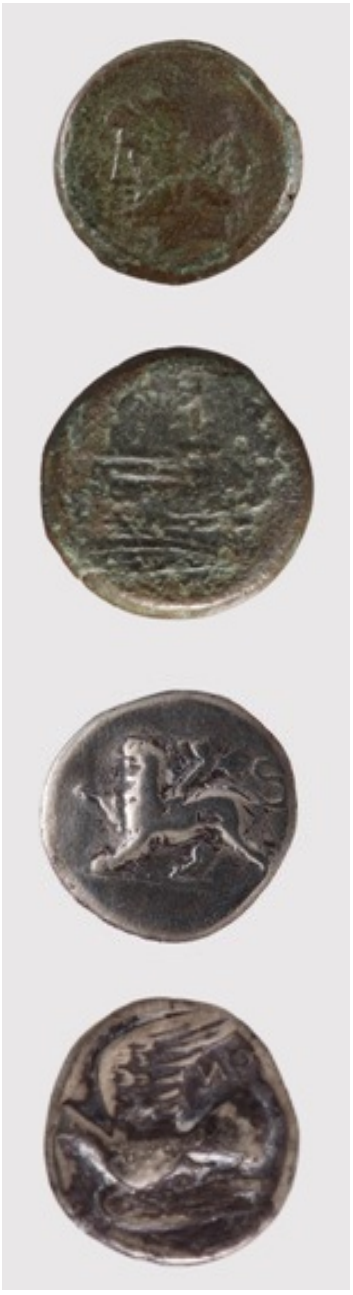

54 **ΣΝ 1573**. Θέση 119.
Τρία όστρακα χείλους και σώματος κρατήρα ή μεγάλου αμφορέα. Πηλός καστανέρυθρος καθαρός. Εξωτερικά γραπτή γραμμική διακόσμηση αποδοσμένη με ερυθρό χρώμα. Στην άνω επιφάνεια του χείλους κάθετη ομάδα δέκα γραπτών γραμμιδίων γύρω και στο κέντρο πλατύτερη γραπτή ταινία. Στο κάτω μέρος του χείλους εξωτερικά πλατιά γραπτή ταινία. Στο λαιμό κρεμαστά ημικύκλια.
Χείλος πλ. 0.023 μ. Μέγ. εσ. διάμ. 0,155 μ.
9^{ος} αι. π.Χ. ;

55 **ΣΝ 1421.** Θέση 31, τομή στο παραθαλάσσιο σκέλος του τείχους.
Θραύσμα στρωτήρα κεράμου, με την επιγραφή ΑΥΠΑΚΤΙω σε ταινία. Πηλός ερυθρωπός (2.5 YR, 7/8 light red). Επίχρισμα ωχροκάστανο.
Μέγ. διαστάσεις 0.095 μ. Πλ. 0.088 μ. Πάχος 0,02 μ.
Ελληνιστικών χρόνων.

56 **AMAN 2784.** Θέση 38, πύλη Β.
Ασσάριο νομισματοκοπείου Ρώμης.
Εμ. Κεφαλή γεννειοφόρου και δαφνοστεφούς Ιανού. Ίχνη στικτού κύκλου.
Οπ. πρώρα πλοίου προς τα δ. κάτω [RO]MA, επάνω αστέρι, στο άνω μέρος ιστίου ; (κακής διατήρησης).
ΧΑ 6οο, διαμ. 34 χιλ., 34,8 γρ.
206–195 π.Χ. .

57 **AMAN 2720**. Θέση 52, ιερό Ασκληπιού.
Σικυών, τριώβολο.
Εμ. Χίμαιρα αρ., επάνω σε γραμμή εδάφους.
Οπ. Περιστέρι με ανοιχτά φτερά αρ., επάνω από την ουρά Ν Ο.
ΑΡ, Α7, διάμ. 16 χιλ., βάρ. 2,7 γρ.
Περ. δεκαετία 330/320 – περ. δεκαετία 280 π.Χ.

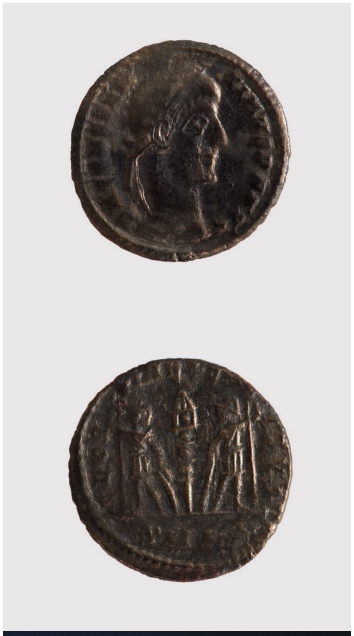
58 **AMAN 2751**. Θέση 52, ιερό Ασκληπιού.
Ρωμαϊκή Δημοκρατία, Q. CASSIVS, δηνάριο, νμκ Ρώμης άριστης διατήρησης.
Εμ. Κεφαλή Genius δ., με σκήπτρο επάνω από τον ώμο.
Οπ. Αετός με ανοιχτά φτερά δ. επάνω σε κεραυνό, αρ. επί του πεδίου *lituus* (=κέρας στρατού, επικαμπής σάλπιγγα) και κάτω Q•CASSIVS.
ΑΡ, Α6, διάμ. 17.5 χιλ., βάρ. 3.6 γρ.
55 π.Χ.

59 **AMAN 2717.** Θέση 52, ιερό Ασκληπιού.
Τραϊανός, σηστέρτιο, νομισματοκοπείο Ρώμης,
Εμ. [IMP CAES NERVAETRAIA]NOAVGGERDAC[P M TR COS V P P]. Προτομή Τραϊανού δ., δαφνοστεφής.
Οπ. [S•P•Q•R• OPTIMO PRINCIPI]. Η Annona όρθια προς τα αρ. κρατεί με το δ. χέρι στάχια επάνω σε modium, με το αρ. κέρας της Αμαλθείας, δ. επί του πεδίου πλώρη πλοίου. Αριστερά και δεξιά επί του πεδίου τα αρχικά S C.
ΧΑ, Α6, διάμ. 32 χιλ., βάρ. 25,3γρ.
104-111 μ.Χ.

60 **AMAN 2752**. Θέση 52, ιερό Ασκληπιού.
Κωνσταντίνος Α΄, AES3, ασαφούς νμκ, (πιθανόν Κυζίκου).
Εμ. DN CONSTANTINVS PFAVG. Κεφαλή Κωνσταντίνου Α΄ δ., δαφνοστεφής. Στικτός κύκλος.
Οπ. GLORIA EXERCITVS. Δύο στρατιώτες όρθιοι, φέρουν κράνος, κοιτούν ο ένας τον άλλον, κρατούν ακόντια και μεταξύ αυτών στρατιωτικό λάβαρο. Στο έξεργο SM[KA]. Καλής διατήρησης, αλλά στον οπισθότυπο τα αρχικά του νμκ δεν διακρίνονται καλά, ιδιαίτερα τα δύο τελευταία.
ΧΑ, Α12, Διάμ. 16 χιλ., Βάρ. 1,7 γρ.
330 ή 334 μ.Χ.

61 **ΣΝ 1530**. Θέση 60, χώρος 3β. Θέρμες.
Μικρή πήλινη ομφαλωτή φιάλη. Πηλός κιτρινωπός 5Y 8/3 pale yellow. Ίχνη καστανού γανώματος.
Διάμ. 0,075 μ.. Ύψ.0,015 μ.
2ος - 3ος αι. μ.Χ.

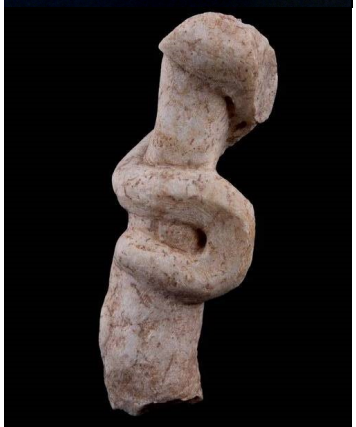
62 **ΣΝ 573.** Θέση 60, χώρος 3β. Θέρμες.
Τμήμα χεριού μαρμάρινου γλυπτού που κρατά φιάλη, διακοσμημένη εσωτερικά με ανάγλυφη ανθρώπινη κεφαλή με δυσδιάκριτα χαρακτηριστικά.
Διάμ. 0,157 μ. Ύψ. 0,142 μ.
2ος - 3ος αι. μ.Χ.

63 **ΣΝ 578**. Θέση 60, χώρος 3β. Θέρμες.
Κάτω μέρος μαρμάρινου αγαλματίου Αφροδίτης. Η μορφή πατά σε πλίνθο και κρατά την άκρη του ιματίου της μπροστά από την ηβική χώρα, το οποίο κατά τα άλλα πέφτει χαλαρά πάνω στο αριστερό χέρι και στο πίσω μέρος του σώματος αφήνοντας ακάλυπτο το μπροστινό μέρος.
Μήκος πλίνθου: 0,11 μ., ύψος πλίνθου : 0,03 μ. Συνολικό ύψ. 0,185 μ.
2ος - 3ος αι. μ.Χ.

64 **ΣΝ 574**. Θέση 60, χώρος 3β. Θέρμες.
Μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή, με αποκρούσεις στη μύτη και το πηγούνι. Ελλιπής κατά το πίσω τμήμα της κεφαλής και της κόμης. Τα μαλλιά χωρισμένα στο μέσον. Μέγ. ύψ. 0,10 μ. περίπου. Μέγ. πλάτος 0,08 μ.
2ος - 3ος αι. μ.Χ.

65 **ΣΝ 571**. Θέση 60, χώρος 3β. Θέρμες.
Απότμημα μαρμάρινου στυλίσκου (βακτηρίας) με ελισσόμενο φίδι, προφανώς στήριγμα αγαλματιδίου του Ασκληπιού. Το κάτω άκρο της ράβδου ακουμπούσε πάνω στην πλίνθο, από την οποία σώζεται μικρό τμήμα. Στην ανώτερη σωζόμενη περιέλιξη του φιδιού επιφάνεια επαφής με το αγαλματίδιο.
Μέγ. μήκ. 0,16 μ. Διάμ. 0,041 μ.
2ος - 3ος αι. μ.Χ.

66 **ΣΝ. 572**. Θέση 60. Θέρμες. (από περισυλλογή).
Τμήμα λίθινης επίστεψης παραστάδας. Στην πρόσθια όψη πλατιά διακοσμητική ταινία και κάτω από αυτή ανάγλυφη διακόσμηση ελίκων και ανθοφόρων βλαστών, διατηρημένη αποσπασματικά.
Μήκ. 0,275 μ. Μέγ. σωζ. πλ. 0,60 μ. Σωζ. ύψ. 0,16 μ.
4ος – 5ος αι. μ.Χ. ;

67 **ΣΝ 579.** Θέση 60, χώρος 9. Θέρμες.
Απότμημα όψης επίκρανου μαρμάρινης παραστάδας διακοσμημένης με σειρά πέντε κατακόρυφων λωτόφυλλων σε χαμηλό ανάγλυφο.
Μήκ. 0,27-0,305 μ. Ύψ. 0,18μ. Πάχ. 0,03-0,05μ.
4ος – 5ος αι. μ.Χ.

68 **ΣΝ 1584.** Θέση 74, κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης της οικίας 2.
Μικρό οικιακό λοπάδιο (pyre saucer), χωρίς πώμα. Πηλός ερυθρωπός (2.5 YR, 6/4 light red reddish brown), έντονα ίχνη καύσης. Διατηρεί τη ρίζα οριζόντιας λαβής στο χείλος.
Διάμ. χείλ. 0,089 μ. Διάμ. βάσ. 0,075 μ. Ύψ. 0,02 μ.
Α΄ μισό 4ου αι. π.Χ.

69 **ΣΝ 1583**. Θέση 74, κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης της οικίας 2.
Πήλινος αττικός σκύφος τύπου Α, συγκολλημένος από πολλά όστρακα και ελλιπής στο άνω τμήμα του σώματος. Πηλός ανοικτοκάστανος (10 YR 8/4 very pale brown). Στην κάτω επιφάνεια της βάσης ίχνη ερυθρής βαφής και γραπτού δακτυλίου στο κέντρο. Το κάτω μέρος του σώματος ορίζεται με γραπτή μελανή ταινία. Στο υπόλοιπο σώμα εξίτηλο μελανό γάνωμα.
Διάμ. χείλους 0.089 μ. Διάμ. βάσης 0,075 μ. Ύψ. 0,02 μ.
Α΄ μισό 4ου αι. π.Χ.

70 **ΣΝ 1586.** Θέση 74, κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης της οικίας 2.
Σκύφος τύπου bolsal, ελλιπής σε τμήματα του χείλους, της βάσης και συγκολλημένος από αρκετά όστρακα. Πηλός καθαρός, ροδοκάστανος (5YR 7/3 pink). Σώμα χαμηλό ημισφαιρικό, διατηρεί μία μόνο λαβή. Ολόβαφο με καστανομέλανη, στιλπνή βαφή, καλά διατηρημένη στο μεγαλύτερο μέρος.
Διαμ. 0,078 μ. Διάμ. βάσ.0,058 μ. Ύψ. 0,035 μ.
Α΄ μισό 4ου αι. π.Χ.

71 **ΣΝ 718**. Θέση 74, σε δεύτερη χρήση, μέσα σε τοίχο.
Μαρμάρινο ωοειδές σκεύος με πόδι και οπή στον πυθμένα. Ακέραιο, πλην αποκρούσεων στο άνω τμήμα.
Ύψ. 0,345 μ. Διάμ. σώμ. 0,32 μ. Διάμ.βάσ.0,23μ. Πάχ. τοιχ. 0,02-0,04μ.
Ελληνιστικών χρόνων.

72 **ΣΝ 1582 α-γ**. Θέση 72, σε στρώμα καταστροφής.
Τρία θραύσματα πήλινης μήτρας για την κατασκευή ανάγλυφων σκύφων με μακριά πέταλα και ενδιάμεσο στικτό κόσμημα. Πηλός ροδοκάστανος, πολύ καθαρός (5YR, 7/3 pink). Σώμα ημισφαιρικό, με πλατύ χείλος. Το εσωτερικό του χείλους διακοσμημένο με δύο αυλακώσεις και η βάση με περιμετρική αυλάκωση. Δεν διατηρείται μετάλλιο. Εξωτερικά φέρει ίχνη καστανού επιχρίσματος.
Μέγ. σωζ. ύψ. 0,073 μ. Πλ. χείλ.0,0012 μ.
Β' μισό 2ου - αρχές 1ου αι. π.Χ.

73 **ΣΝ 547.** Θέση 28, μέσα στο γέμισμα του αρχαίου τείχους.
Ανάγλυφο απότμημα διακόσμησης θήκης μαρμάρινης σαρκοφάγου. Διατηρείται το άνω τμήμα ανδρικής μορφής σε στάση μάχης, με το δεξί χέρι ανυψωμένο πάνω από το κεφάλι, η οποία φορά χλαμύδα και θώρακα. Το μπροστινό τμήμα της κεφαλής σχεδόν πλήρως αποκεκρουσμένο.
Μέγ. σωζ. διαστ. 0,267 μ. Χ 0,21μ. Χ 0,155μ.
Μέσα 2ου-μέσα 3ου αι. αι. μ.Χ.

74 **ΣΝ 585**. Θέση 69, από τον ταφικό περίβολο Α.
Ενεπίγραφη επιτύμβια αετωματική στήλη, σωζόμενη σε δύο (2) θραύσματα και αποκεκρουσμένη στην κορυφή και το ένα άκρο. Η επιγραφή αμελώς χαραγμένη και ελλιπής. Διακρίνονται τα γράμματα ΑΜ . Α .
Συνολικό ύψ.0,835 μ. Πλ. 0,35 μ. Πάχ. 123μ.
Ελληνιστικών χρόνων.

75 **ΣΝ 774**. Θέση 69, τάφος 2. Βρέθηκε σκεπασμένο με το πώμα του (δεν εικονίζεται).
Μεγάλο σφαιρικό σκεύος (χύτρα) με έξω νεύον χείλος και οριζόντιες, λοξά τοποθετημένες λαβές. Συγκολλημένο και ελλιπές σε τμήμα του χείλους και ψηλά στο σώμα.
Διάμ. βάσ. 0,15μ. Διάμ. χείλ. 0,26-0,29μ. Μέγ. διάμ. 0,35 μ.
Μέσα 1ου αι. π.Χ.

76 **ΣΝ 664, 667-668, 672-674, 676**. Θέση 95, ταφικό μνημείο «μακεδονικού» τύπου.
Το κατώτερο τμήμα ασβεστολιθικής θύρας, συγκροτημένο από έντεκα θραύσματα. Στην εξωτερική επιφάνεια φέρει ανάγλυφη διακόσμηση - μίμηση στοιχείων ξύλινης θύρας.
Μέγιστο σωζ. ύψος 1,40 μ., πλάτος 0,96 μ., πάχος 0,20 μ.
Ελληνιστικών χρόνων.

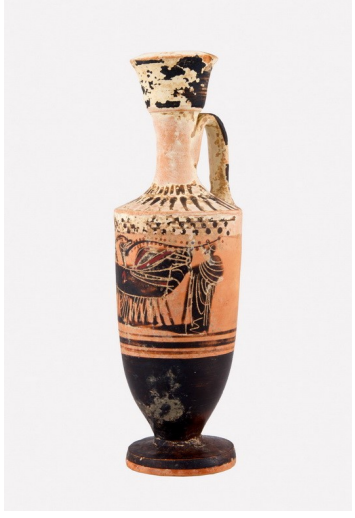

77 **ΣΝ 684.** Θέση 95, από τον περίβολο του ταφικού μνημείου «μακεδονικού» τύπου.
Τμήμα επιτύμβιας στήλης από ασβεστόλιθο, ελλιπής κατά τα δύο άκρα, με μείωση προς τα πάνω. Πλαίσιο από στενές ανάγλυφες παραστάδες στις δύο μακρές πλευρές, διακοσμημένες η καθεμία στο άνω άκρο με έναν ανάγλυφο ρόδακα. Το κεντρικό τμήμα της στήλης κατά τα 2/3 είναι ακόσμητο. Το υπόλοιπο διατηρεί στοιχεία ανάγλυφου πλαισίου και κεντρικού αβαθούς πίνακα, που σώζεται ελάχιστα.
Μέγ. μήκ. 1,08μ. Μέγ. πλ. 0,556 μ. Μέγ. πάχ. 0,135 μ.
Τέλη 4^{ου} ή αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. ;

78 **ΣΝ 607**. Από το εσωτερικό του ταφικού μνημείου της θέσης 98.
Ορθογώνια λιθόπλινθος από ασβεστόλιθο. Στη μία στενή πλευρά φέρει επιπεδόγλυφη διακόσμηση που αποδίδει πόδι κλίνης.
Μήκος 0,445μ. Πλ. Πλευράς 0,31μ. Ύψ. 0,376μ.
Ελληνιστικών χρόνων.

79 **ΣΝ 590**. Από τον τάφο 1 της θέσης 93, σε δεύτερη χρήση.
Δύο συνανήκοντα τμήματα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης από αμμόλιθο. Στην κορυφή της σώζεται η γένεση δύο αποφύσεων στα άκρα. Στο άνω τμήμα διακρίνεται ένας (1) στίχος επιγραφής: . PIEN…(?).
Συνολικό ύψος 0,46 μ., πλάτος 0,22 – 0,27 μ., πάχος 0,10 μ.
Κλασικών ; χρόνων

80 **ΣΝ 1172**. Από τον τάφο 11 της θέσης 97.
Μελανόμορφη λήκυθος, ακέραιη με χοανόσχημο χείλος. Στο σώμα διακόσμηση με παράσταση άρματος με δύο ηνιόχους και μπροστά από αυτό ιστάμενη μορφή. Ακτινωτό κόσμημα στον ώμο.
Ύψ. 0,148 μ., Διάμ. βάσ. 0,04 μ., σώμ. 0,045 μ., Χείλ. 0,032 μ.
5^{ος} αι. π.Χ.

81 **ΣΝ 979**. Θέση 13, τάφος 5.
Πήλινος κωδωνόσχημος κρατήρας, ακέραιος. Πόδι βραχύ, κυλινδρικό με δύο εγχάρακτους δακτυλίους στο άνω τμήμα. Ίχνη ερυθρού επιχρίσματος και μελανής βαφής εσωτερικά και εξωτερικά.
Ύψ.0,154 μ. Διάμ. βάσ. 0,066 μ. Διάμ. χείλους 0,152μ.
Β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.

82 **ΣΝ 98**0. Θέση 13, τάφος 5.
Πήλινος, κωδωνόσχημος κρατήρας, ακέραιος. Πόδι βραχύ, κυλινδρικό. Διατηρεί ίχνη καστανής και μελανής βαφής στο κατώτερο τμήμα του σώματος, εσωτερικά και εξωτερικά, στον πυθμένα και εσωτερικά της βάσης.
Ύψ. 0,148μ. Διάμ. βάσ. 0,063μ. Διάμ. χείλ. 0,141 μ.
Β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.

83 **ΣΝ 977**. Θέση 13, τάφος 5.
Πήλινη πελίκη, συγκολλημένη και συμπληρωμένη σε τμήμα του σώματος. Βάση δακτυλιόσχημη, χωρίζεται από το σώμα με βαθειά αυλάκωση. Αρχικά ολόβαφη με καστανή βαφή, μέτρια διατηρημένη.
Ύψ. 0,18 μ. Διάμ. βάσ. 0,078 μ. Εξ. διάμ. χείλ. 0,092 μ.
Β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.

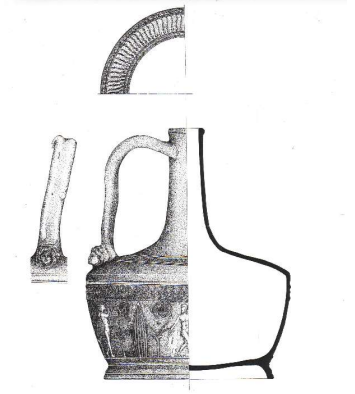

84 **ΣΝ 280.** Θέση 119, τάφος 1.
Κάνθαρος με ενιαίο περίγραμμα, ακέραιος. Πηλός ροδοκάστανος, καθαρός (7.5 YR, 7/4 pink). Πόδι βαθμιδωτό, σώμα βαθύ, ημισφαιρικό. Λαβές κάθετες, ταινιωτές, με πρόσθετο οριζόντιο λοβό. Ολόβαφος, με μελανό, θαμπό γάνωμα, πλην του κατώτερου τμήματος του σώματος και της βάσης. Ζεύγη εγχάρακτων γραμμών, εξωτερικά του χείλους και στο ύψος των λαβών. Στη βάση γραπτή μελανή στιγμή. Ύψ. 0,096 μ. Διάμ. χείλ. 0,076 μ. Διάμ. Βάσ. 0,04μ.
Τέλη 4ου - αρχές 3ου αι. π.Χ.

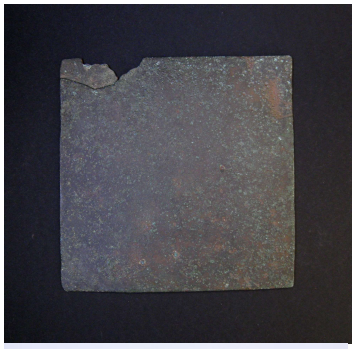

85 **ΣΝ 1321**. Θέση 107, τάφος 1.
Λάγυνος ακέραια, σπασμένη στο χείλος. Πηλός ωχροκίτρινος με καστανέρυθρο γάνωμα (7.5 YR 7/6, 8/6 reddish yellow). Βάση χαμηλή δακτυλιόσχημη, σώμα αμφικωνικό με κυρτό ώμο, κάθετη ταινιωτή λαβή με δύο αυλακώσεις. Αβαθής αυλάκωση και ίχνη λεπτής ταινίας μελανού χρώματος στη μετάβαση από τη βάση στο σώμα. Ίχνη γραπτού σχηματοποιημένου κλάδου ελιάς στον ώμο
Μέγ. ύψ. 0,188 μ., διάμ. βάσης 0,124 μ.
Τέλος 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ.

86 **ΣΝ 1322**. Θέση 107.
Λάγυνος συγκολλημένη από δύο θραύσματα. Πηλός γκριζωπός με γκριζομέλανο γάνωμα (10 YR 7/1, 8/1 light greenish gray). Σώμα αμφικωνικό ελαφρά παραμορφωμένο στον ώμο. Ανάγλυφη διακόσμηση έξι όρθιων μορφών από το διονυσιακό κύκλο σε κίνηση προς τα δεξιά και διαχωριζόμενες με κάθετο οξυκόρυφο πέταλο λωτού που περιβάλλεται αντωπά από ζεύγος ελικοφόρων βλαστών που απολήγουν σε οκτάφυλλους ρόδακες. Στο πάνω μέρος η παράσταση ορίζεται από διακοσμητική ταινία με τριπλό σχηματοποιημένό πλοχμό. Στον ώμο διακοσμητική ταινία με εμπίεστη ακιδωτή διακόσμηση οριοθετημένη από διπλό εγχάρακτο δακτύλιο. Στη ρίζα της λαβής έκτυπη γυναικεία κεφαλή.
Μέγ. Ύψ. 0,225 μ., μέγ. διάμ. σώμ. 0,185 μ., διάμ. βάσης 0,148 μ.
Τέλος 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ.

87 **ΣΝ 1585**. Θέση 13, προθάλαμος ταφικού μνημείου «μακεδονικού» τύπου.
Τετράγωνος δίσκος χάλκινου κατόπτρου, ελλιπές στη μία γωνία. Καλής διατήρησης.
Μήκος πλευράς 0,106 μ.
Αρχές 3ου αι. π.Χ.

88 **ΣΝ 1300**. Θέση 96, τάφος 1.
Χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο, καλής διατήρησης, πλην ελάχιστων απολεπίσεων και διαβρώσεων. Ο χάλκινος γίγγλυμος που ένωνε το κάλυμμα με το σώμα του κατόπτρου διατηρείται ελλιπώς και εφαρμόζει στο κάλυμμα με λεπτό έλασμα με οδοντωτή απόληξη. Στο κάλυμμα ανάγλυφη παράσταση Διονύσου και Αριάδνης πλαισιωμένων σε πυραμιδωτή σύνθεση από Έρωτα και Σειληνό. Η Αριάδνη καθιστή σε βράχο. Στο κεντρικό τμήμα ο Διόνυσος όρθιος, με θύρσο περασμένο πάνω από τον αριστερό ώμο. Ο Έρωτας πάνω δεξιά ιπτάμενος, με κυκλικό αντικείμενο στο αριστερό χέρι.
Διάμ. καλύμματος 0,165 μ. Διάμ. σώμ. 0,167 μ. Ύψ. σώμ. 0,01 μ. Συνολικό Ύψ. 0,015μ.
Μέσα – τελευταίο τέταρτο 4ου αι. π.Χ.

89 **ΣΝ 1299.** Θέση 96, τάφος 1.
Ακέραιος λύχνος με λαβή. Πηλός ροδοκάστανος αρκετά καθαρός, με ίχνη πολύ ψιλών εγκλεισμάτων. Βάση υποτυπώδης, σώμα ημισφαιρικό. Οπή πλήρωσης με απλό κάθετο χείλος. Λαβή ταινιωτή. Μυκτήρας σχετικά βραχύς, με ίχνη καύσης. Ίχνη καστανόμαυρου γανώματος κυρίως στο κάτω μέρος του σώματος.
Ύψ. 0,029 μ. Διάμ. Βάσ. 0,036 μ. Διάμ. οπής πληρώσεως 0,028 μ.
Μέσα – τελευταίο τέταρτο 4ου αι. π.Χ.

90 **ΣΝ 1301-1302, 1305**. Θέση 96, τάφος 1.
Τρεις χάλκινες χυτές λαβές υδρίας, πολύ καλής διατήρησης (εικονίζονται οι δύο). Η κατακόρυφη λαβή φέρει βαθείς αυλακώσεις και καταλήγει στα δύο άκρα σε οκτάφυλλους ρόδακες. Το ένα άκρο προσαρτημένο σε λογχόσχημο ωοειδές καμπύλο έλασμα πρόσφυσης στο σώμα του αγγείου, η επιφάνεια του οποίου είναι διακοσμημένη με εγχαράξεις. Οι δύο οριζόντιες λαβές φέρουν βαθείς αυλακώσεις και καταλήγουν στα δύο άκρα σε οκτάφυλλους ρόδακες.
Συνολικό ύψ. κατακόρυφης λαβής περίπου 0,166 μ. Μήκ. ωοειδούς ελάσματος 0,074 μ.. Μήκ. οριζόντιων λαβών 0,089 μ.
Μέσα – τελευταίο τέταρτο 4ου αι. π.Χ.

91 **ΣΝ 252**. Θέση 9.
Χάλκινος σταμνοειδής κάδος, ελλιπής σε μικρό τμήμα της βάσης. Φέρει δίδυμες, κινητές, τοξωτές, χυτές λαβές, με διπλό κρίκο ανάρτησης. Στη βάση του ενός κρίκου προχοή σε σχήμα λεοντοκεφαλής με προτεταμένη την κάτω γνάθο. Κάτω από το 2ο κρίκο ανάρτησης ανάγλυφο προσωπείο Παπποσιληνού, στεφανωμένο με κισσό.
Ύψ.0,19μ. Διάμ. χείλους 0,114μ.
Τέλη 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ.

92 **ΣΝ 251**. Θεση 9.
Οινοχόη χάλκινη, με αποκρούσεις στη βάση. Σώμα, ωοειδές, από δύο τμήματα. Λαιμός αμφίκοιλος, χείλος λοξότμητο, ταινιωτή λαβή που υψώνεται πάνω από το χείλος. Στη βάση της λαβής δύο ανάγλυφες αντωπές κεφαλές αιγάγρων.
Ύψ. 0,258 μ. Διάμ. χείλ. 0,084 μ. Διάμ. βάσ. 0,10μ.
Τέλη 4ου – αρχές 3ου αι. π.Χ.

93 **ΣΝ 286.** Θέση 120, τάφος 1.
Χάλκινος σταμνοειδής κάδος, ελλιπής στο κατώτερο τμήμα του σώματος και τη βάση και συμπληρωμένος. Οι ημικυκλικές κινητές λαβές, με αγκιστροειδείς απολήξεις σε σχήμα κλειστού άνθους, αναρτημένες από δίδυμους κρίκους σε σχήμα αντωπών ελίκων. Στη βάση του ενός κρίκου πλαστικό στόμιο εκροής, συνδεδεμένο με ηθμό, διαμορφωμένο σε θεατρικό κωμικό προσωπείο με προτεταμένη την κάτω γνάθο. Επίθετη γυναικεία μορφή (με ενώτια;) στη βάση του 2ου κρίκου.
Ύψ. 0,151 μ. Διάμ. χείλ. 0,105 μ. Διάμ. βάσ. 0,10 μ.
Τέλη 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.

94 **ΣΝ 286.** Θέση 120, τάφος 1.
Χάλκινος κάνθαρος, ακέραιος. Βάση πλατιά δακτυλιόσχημη. Πόδι ψηλό κοίλο εσωτερικά ως το μέσον περίπου, όπου και διαχωρίζεται εξωτερικά με πλαστικό δακτύλιο. Σώμα καλυκόσχημο, λαιμός ψηλός, αμφίκοιλος. Στόμιο προεξέχον, σε σχήμα χαμηλής φιάλης. Διπλές λαβές από δύο στελέχη ενωμένα στην κορυφή σε πεπλατυσμένη τριγωνική οριζόντια επιφάνεια. Τα άκρα των λαβών, τα προσκολλημένα στο σώμα του αγγείου έχουν σχήμα λογχοειδών φύλλων.
Ύψ. 0,104 μ. Διάμ. χείλ. 0.075 μ. Διάμ. βάσ. 0,048 μ.
Τέλη 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.

95 **ΣΝ 285**. Θέση 120, τάφος 1.
Χάλκινη αρύταινα (κύαθος), ακέραια. Φιάλη ρηχή με δύο κερατοειδείς αποφύσεις στην προέκταση της λαβής. Στέλεχος ευθύ, ταινιωτό, ορθογώνιας διατομής, καταλήγει σε κεφαλή χήνας ή κύκνου.
Μήκ. 0,278 μ.Διάμ. χείλ. 0,065 μ. Βάθος κοχλιαρίου 0,022 μ.
Τέλη 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.

96 **ΣΝ 1360.** Θέση 107, τάφος 1.
Χάλκινη αβαθής φιάλη μερικώς συμπληρωμένη. Στον πυθμένα εσωτερικά δύο ομόκεντροι εγχάρακτοι δακτυλίοι.
Ύψ. 0,056μ., διάμ. χείλους 0,22 μ
2^{ος} αι. π.Χ.

97 **ΣΝ 1581.** Θέση 107.
Τμήματα χάλκινης κίστης: δύο επιμήκη ελάσματα από την επένδυσή της, ένα εκ των οποίων φέρει δύο μεγάλες κυκλικές οπές και το άνοιγμα της κλειδαριάς, άλλα μικρότερα τμήματα κυλινδρικών ελασμάτων (ίσως από τη βάση της), δεκαπέντε μικροσκοπικά καρφιά με καμπύλη κεφαλή, καθώς και μία μεγάλη χάλκινη περόνη, η οποία φαίνεται ότι αποτελούσε τμήμα του γίγγλυμου. Στο κάλυμμα της λεπτή συρμάτινη ημικυκλική λαβή, απομίμηση κανονικής λαβής.
Υπολογιζόμενες διαστάσεις 0,225 Χ 0,048 μ.
Μέσα 3^{ου} – 2^{ος} αι. π.Χ.

98 **ΣΝ 1308-1309**. Θέση 116.
Ζεύγος ακέραιων χάλκινων περονών με επίπεδη κεφαλή, στο κέντρο της άνω επιφάνειας της οποίας φέρει μικρό πλαστικό έξαρμα. Στέλεχος πολύ λεπτό, κυκλικής τομής, με πολύ ελαφρά κάμψη λίγο πάνω από το μέσον του. Το άνω μέρος του στελέχους κάτω από την κεφαλή διακοσμημένο με ημισφαιρικό πλαστικό έξαρμα παρεμβαλλόμενο μεταξύ έξι πολύ λεπτών πλαστικών δακτυλίων.
Διάμ. κεφαλής 0,0012 μ. Μήκος 0,067 μ. και Διάμ. κεφαλής 0,0012 μ. Μήκος 0,069 μ.. Διάμ. κεφαλής 0,0012 μ. αντίστοιχα.
Τέλη 7^{ου} αι. π.Χ.

99 **ΣΝ 1528**. Θέση 99, τάφος 6.
Γυναικείο ειδώλιο στον τύπο της όρθιας κόρης με πόλο, και ιωνικό χτώνα με βαθύ κόλπο. Ακέραιο, συγκολλημένο από δύο τμήματα. Πηλός κιτρινωπός (10YR, 8/4 very pale brown). Οι λεπτομέρειες φθαρμένες. Στο δεξί χέρι περιστέρι και στο αριστερό καρπό (μήλο;).
Ύψος 0,107 μ. Πλ. 0,034 μ.
Τέλη 6^{ου} – αρχές 5^{ου} αι. π.Χ.

100 **ΣΝ 997.** Θέση 13, εξωτερικά του τάφου 5.
Μικρό πήλινο ειδώλιο γραίας - κουροτρόφου (δούλου;) με ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο στον αριστερό ώμο μικρό παιδί με πίλο. Πηλός ροδοκάστανος. Η γηραιά μορφή ακουμπά το δεξί χέρι στο μάγουλο και γέρνει προς τα δεξιά.
Ύψ. 0,082 μ. Μέγ. πάχος 0,028 μ. Διάμ. βάσ. 0,027-0,029μ.
Μέσα 4^{ου} αι. π.Χ.

101 **ΣΝ 1364**. Θέση 107.
Χάλκινος κρίκος κυκλικής διατομής για την ανάρτηση στλεγγίδων. Προς τα δύο άκρα πλαταίνει σε δύο ορθογώνια πλακίδια διακοσμημένα με διαγώνιες εγχαράξεις και στη συνέχεια λεπταίνει σχηματίζοντας το κλείστρο.
Διάμ. 0,0896 μ.
Μέσα 3^{ου} – 2^{ος} αι. π.Χ.

102 **ΣΝ 549**. Θέση 122. τάφος 3.
Ακέραιο γυάλινο μυροδοχείο από πρασινωπό γυαλί. Βάση ελαφρώς κοίλη, σώμα κωνικό, λαιμός ψηλός κυλινδρικός, στόμιο σωληνωτό.
Ύψ. 0,12 μ.Διάμ. Βάσ.0,063 μ. Διάμ. χείλ.0,023μ.
1^{ος} – 2^{ος} αι. μ.Χ.

103 **ΣΝ 1550**. Θέση 136.
Πήλινη ωοειδής μήτρα για την κατασκευή ανάγλυφων λύχνων. Πηλός ερυθρωπός, με αρκετά λευκά εγκλείσματα (2.5 YR, 7/6 light red). Ο δίσκος, φθαρμένος, φέρει παράσταση όρθιας μορφής (Ηρακλής ;) που περικλείεται μέσα σε δύο ανάγλυφους δακτύλιους. Στην πίσω επιφάνεια φέρει εγχάρακτο αμείβοντα, ίσως σφραγίδα του εργαστηρίου. Φέρει το ήμισυ της κάθετης αυλακωτής λαβής και του μυκτήρα. Στα τέσσερα άκρα εγκοπές για την εφαρμογή της μήτρας.
Μήκ. 0,127 μ. Πλάτος 0,105 μ. Πάχος 0,015 μ.-0,024 μ.
Τέλη 3^{ου} - α΄ μισό του 4^{ου} αι. μ.Χ.

104 **ΣΝ 1593**. Θέση 74, στρώμα καταστροφής δρόμου.
Το κατώτερο τμήμα του σώματος ρατήρας με ανάγλυφη διακόσμηση, σε πολυάριθμα θραύσματα. Πηλός κιτρινωπός – ανοικτοκάστανος (very pale brown 10 YR 8/4). Ολόβαφος με μελανό γάνωμα. Διακοσμημένος με ομόκεντρα ημικύκλια, στον τύπο της «μακεδονικής ασπίδας», αποτελούμενα από επτά ανάγλυφους δακτυλίους και βάθος κοσμούμενο με ανάγλυφες στιγμές. Χωρίς ξεχωριστή βάση .
Μέγ. σωζ. διάμ. 0,22 μ.
Β΄ μισό 2^{ου} – αρχές 1^{ου} αι. π.Χ.